

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ.

ФОНЕТИКА. ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ.
МОРФОЛОГИЯ.

ФАХРИ КАМОЛ
таҳрири остида

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1957

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Х. Комилова, Ш. Шабдурахмонов, Ҳ. Ғозиев

ИНСТИТУТДАН

Улуф Октябрь социалистик революцияси ўзбек халқининг социалистик миллий маданиятининг тараққиёти, жумладан ўзбек тилшунослигининг ривожини учун катта йўл очиб берди. Коммунистик партия раҳбарлигида ленинча миллий сиёсатнинг тўғри амалга оширилиши натижасида ўзбек тили давлат тилига айланди. Мактабларда она тили асосий фанлар қаторида етакчи фан сифатида ўқитила бошланди, ўрта ва олий ўқув юртиларининг ўқув плани ҳамда программаларига ўзбек тили махсус фан сифатида киритилди, натижада тилшунослик илмининг турли соҳалари вужудга келди ва бу соҳаларда илмий-текшириш ишлари йўлга қўйилди: ўзбек алфавити ва орфографиясидан ҳамда ўзбек тили тарихи ва диалектологияси, ҳозирги замон ўзбек тили, рус тили билан ўзбек тилининг қиёсий грамматикаси, мактабларда ва олий ўқув юртиларида ўзбек тилини ўқитиш методикаси фанларидан текшириш ишлари кенг тармоқ ёйди. Бу соҳада тилшунос олимлар анчагина ишлар қилди. Ўзбек тилшунослигида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. Александр Константинович Боровковнинг хизматлари алоҳида тақдирга сазовардир.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг ҳозирги замон ўзбек тили сектори ўзбек тилшунослигида кўп йиллар давомида қилинган ишларнинг натижаларидан фойдаланиб, хусусан кейинги вақтларда янгидан етишган ёш филологларни уюштириб, ўзбек тилининг илмий грамматикасини яратиш ишига киришди.

Бу ишга А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари, В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университети, Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институти, Бухоро Давлат Педагогика институти, Фарғона Давлат Педагогика институти, Наманган Давлат Педагогика институти ва В. Г. Белинский номидаги Тошкент Кечки Педагогика институтининг ўқитувчилари ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Ўзбек тилининг илмий грамматикасига доир материаллар 1953 йилдан бошлаб, алоҳида брошюра тариқасида нашр этила

Бошланди; ўттин даир давомида ҳозирги замон ўзбек тили фанидан материал сифатида 26 брошюра нашрга тайёрланди ва босиб чиқарилди.

Ўзбек тили грамматикаси соҳасидаги илмий текшириш ишлари хулосаларининг ҳозирги замон ўзбек тилидан материаллар сифатида, брошюра тариқасида, нашр этилиши, институт кутганидек, ўқувчиларнинг танқидий мулоҳазалари учун йўл очди. Тилшунос мутахассислар, олий ўқув юрти ўқитувчилари брошюралар ҳақида қимматли фикрлар баён қилдилар. Материалларни қайта кўздан кечиришда танқидий мулоҳазалар катта ёрдам берди: баъзи бўлимлар тўлдирилди ва кенгайтирилди, баъзи бўлимлар эса анча қисқартирилди ва тузатилди.

Шу хил тузатиш ва тўлдиришлар билан ўзбек тилининг илмий грамматикасига доир материалларни „Ҳозирги замон ўзбек тили“ номи билан нашр этиш лозим топилди, чунки бу асар грамматика билан бирга тил қурилишининг бошқа қисмларини ҳам ўз ичига олади.

„Ҳозирги замон ўзбек тили“ курсининг бу қисмига кирган айрим бўлимлар тубандаги ўртоқлар томонидан ёзилган: **Ф. Камол**—„Кириш“ ва „Лексикология“, **Ш. Раҳматуллаев**—„Фразеология“, **В. В. Решетов** ва **Ш. Шоабдураҳмонов**—„Фонетика“, **Ф. Камол**—„Орфоэпия“, „Графика ва орфография“, **А. Ғуломов**—„Морфологияга кириш“, **З. Маъруфов**—„От“, „Сифат“, **Х. Комилова**—„Сон“, „Олмош“, **А. Ғуломов**—„Феъл“, **Р. Н. Жуманиёзов**—„Сифатдош“, **М. Асқарова**—„Равишдош“, **С. Фузаилов**—„Равиш“, **Ш. Раҳматуллаев**—„Модал сўзлар“, **Ш. Шоабдураҳмонов**—„Юкламалар“, „Кўмакчилар“, „Боғловчилар“, **С. Усмонов**—„Ундов ва мимемалар“.

Ўзбек тилшунослиги тарихида бу иш биринчи тажриба бўлганлиги учун ҳам, унда камчилик ва хатоларнинг бўлиши мумкин. Принципиал ва самимий танқид ишнинг сифатини яхшилашга, шубҳасиз, ёрдам беради.

А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти.

КИРИШ

Ҳозирги замон ўзбек тили курси — ўзбек миллий тилини илмий асосда ўргатувчи фандир.

Ҳозирги замон ўзбек тили курси ўзбек миллий тили, унинг ташкил топиши ва тарихий тараққиётини, миллий тилнинг ўзига хос хусусиятларини ўргатади; ўзбек тилини ўзбек халқининг тарихи, ижтимоий ва сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан боғли ҳолда текширади; ўзбек тилшунослигининг ўсув йўллари, ўзбек тили фактларига турлича қарашлар ва уларнинг туб моҳиятини қисқача изоҳлаб беради.

Миллий тилнинг фонетик системаси, луғат бойлиги ва унинг ривожини, сўз ясаш йўллари, сўзларнинг ўзгариши ва бирикиб гап бўлиш қоидалари, ўзбек ёзувлари ва унинг ягона миллий тилнинг ривожиди тутган ижобий роли, ўзбек тилининг расмий миллий тил шаклига кириши ва тараққиёти, бунда улғур рус тилининг самарали таъсири каби масалалар ҳозирги замон ўзбек тили курсининг мазмуни ва мундарижасини белгилаб беради.

Тил — алоқа ва аралашув қуроли, миллий маданият шакли бўлганлиги сабабли унда умумийлик ва стабиллик бўлиши талаб қилинади. Ҳозирги замон ўзбек тили курси олдида ўзбек адабий тилининг грамматик қонун ва қоидалари асосида нутқда тилдан тўғри фойдаланиш, тўғри сўзлаш ва тўғри ёзишни таъминлашдек муҳим вазифа туради. Тилнинг грамматик қурилишига онгли муносабатда бўлиш—ўз фикрини тўғри ва равшан англатишга, бошқаларнинг фикрини тўғри англашга, шу хил йўллар билан миллий тилнинг янада такомилланишига ёрдам беради.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХАРАКТЕРИ ТЎҒРИСИДА

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ТИЛИДИР

Ўзбек тили ўзбек халқининг ўзаро алоқа ва фикр алмашув қуроли, умум халқ тилидир. Ҳозирги замон ўзбек тилининг асосий луғат фонди ва грамматик қурилишининг асослари қадимги

намоналардан буён қўлланиб келади. Замон ўтиши билан тилнинг луғат состави ўзгаради, эскирган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетади, сўз бойлиги асосий луғат фонди негизда ясалган, тилига яншидан қирган сўзлар ҳисобига кенгайди. Тилнинг асосий луғат фонди ҳам бойиб боради, грамматик қурилиши эса қиллиқланади ва тақомиллашади.

Шундай қилиб, ўзбек тили ўзбек халқининг бутун тарихи давомида, юзларча авлодлар томонидан яратилган. Ўзбек тили, кишиларнинг ижтимоий аҳволи, синфий табақаларга ажралишдан қатъи назар, ўзбек халқининг барча аъзолари учун баб-баравар хизмат қилиб келади. Ўзбек тили бутун тарих давомида ўзининг ҳамма асосий қисмларини, асосий луғат фонди ва грамматик қурилишини тубдан ўзгартирмай, ҳозирги замон ўзбек тилининг негизи сифатида, бутунлигича сақлаб қолган.

Ўзбек тили маълум тарихий шароитда халқ тили шаклида уюша бошлаган. Тарихий маълумотлар ва ёзма ёдгорликларга қараганда, у XI—XII асрларда ёзма халқ тили характерида бўлган.

Кейинчалик, XIX асрнинг охирларида, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида Туркистонда, шу жумладан ҳозирги Ўзбекистон территориясида, капиталистик тараққиётнинг элементлари кўрина бошлайди. Ўтган асрнинг 70-йилларида Ўзбекистонда тош босмалар ва босма станоклар вужудга келади. XIX асрнинг 85—90 йилларида И. А. Крилов, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстойнинг баъзи асарлари рус тилидан ўзбекчага таржима қилинади. «Туркистон вилоятининг газити» номли расмий ҳукумат газетасидан ташқари, XX асрнинг бошларида ўзбек тилида яна бир неча газета ва журналлар чиқа бошлайди. Шу даврнинг ўзида ўзбек театри, драматик асарлар, товуш методи негизда мактаб дарсликлари, шунингдек хрестоматиялар юзага келади.

Аммо капиталистик тузум Ўзбекистонда тўла ғалаба қозонмаганлиги, территория ва иқтисодий тузумда умумийлик ва тўла бирлик бўлмаганлиги сабабли, ўзбек халқи тўла равишда миллат бўлиб уюша олмайди, ўзбек тили том маъноси билан миллий тил шаклига киришга улгуриб етмайди. 1905—1917 йиллар орасида ўзбек тилида майдонга чиққан газеталар ва уларнинг тил хусусиятлари матбуот тилининг ҳали ягона миллий тил сифатида шаклланиб етмаганидан гувоҳлик беради. Чунки у даврда ўзбек матбуотида татаризм ва ғарбий турк элементларининг таъсири кучли эди.

Шуниси яна характерлики, ўша даврда ўзбек матбуоти тилида бўлган бу хил ҳодисалар Ўрта Осиёдаги бошқа туркий халқлар тилида, шунингдек қозоқ тилида чиққан газета ва китобларда ҳам учрайди.

Хуллас, Октябрь революциясига қадар матбуот тилида умумийлик ва бирлик бўлмаган.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси Россияда капитализм тузуми шароитида тўла ҳал қилинмаган миллий масалаларни йўл-йўлакай ҳал қилиб берди, чекка ўлкаларда ҳали миллат бўлиб уюшишга улгура олмаган халқларнинг миллат бўлиб ташкил топишлари учун қулай шарт ва шароит яратиб берди. Шунинг натижасида ўзбек халқи социалистик миллат бўлиб ташкил топди ва унинг тили миллий тилга айланди.

Социалистик ўзбек миллати ва унинг миллатлик хусусиятини белгиловчи белгилардан бири — унинг ягона миллий тилидир. Ўзбек халқининг умуммиллат тили — миллий маданиятнинг шаклидир.

Тил бирлиги миллатнинг энг муҳим ва асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади. Тил бир хил бўлмаса, миллий бирликнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Аммо миллатнинг миллатлигини белгилаш учун ёлғиз тил бирлигининг ўзигина кифоя қилмайди. Тил бирлиги, шу билан бирга территория ва иқтисодий турмуш бирлиги ҳамда маданият бирлигида кўринадиган психик тузилишнинг бирлиги одамларнинг мустақкам бир миллат бўлиб тарихий ташкил топиши, миллатнинг вужудга келиши учун асосдир¹.

Одамларнинг тарихан мустақкам бир миллат бўлиб ташкил топиши учун асос бўлган бу муҳим ва характерли аломатлар бўлмаса, ҳатто бу аломатлардан бири айрим равишда олинса ёки биронтаси бўлмаса, миллат миллат бўлмай қолади.

Аммо миллатнинг вужудга келишида замин бўлган элементлар бирданига ва тўсатдан юзага келмайди. Бу элементлар узоқ вақт мобайнида ташкил топиб, ривожлана боради. Маълум тарихий даврга келиб, шу даврда туғилган қулай шарт ва шароит натижасида бу элементлар миллатни таркиб этувчи муҳим ва асосий белгиларга айланади.

Одамлар миллат бўлиб таркиб топмаган бир даврда умумхалқ тили миллий тил тусига кирмай, у халқ тили характерига эга бўлади. Жамиятнинг муайян тарихий тараққиёти босқичида, кишиларнинг миллат бўлиб уюшуви учун ижтимоий-иқтисодий шарт ва шароит пишиб етган даврда, халқ тили миллий тилга айланади ва миллатнинг тили бўлиб қолади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек халқининг миллат бўлиб ташкил топиши учун зарур бўлган барча шарт ва шароитни туғдирди. Тил бирлиги, территория бирлиги, иқтисодий турмуш бирлиги заминиди ва маданият бирлигида кўринадиган психик тузилиш бирлиги заминиди ўзбек халқи тарихан бир миллат бўлиб таркиб топди. Асрлар давомида қўлланиб

¹ Қаранг: И. Сталин, Асарлар, том 11, Ўздавнашр, бет 345

кечган умумхалқ ўзбек тили янги социалистик тузум шаронтида вужудга келган социалистик миллатнинг ягона миллий тили бўлиб қолди.

Миллий тилнинг, шу жумладан бирлашган адабий тилнинг, тақдирини миллатнинг тақдирини билан маҳкам боғланган. Халқлар миллатга айланиши билан уларнинг тиллари ҳам миллий тилга айланади, миллат ривожланиши билан миллий тиллар ҳам ривож топади, миллат ўзининг миллатлик хусусиятини йўқотиши билан унинг тили ҳам миллий тилликдан чиқиб қолади.

Миллий тил, халқ тили ёки қабила ва уруғ тили ўзларининг асосий луғат фонди ва грамматик қурилишининг негизи жиҳатидан бирдир. Бироқ асосий луғат фонди ва луғат составининг ҳажми ҳамда доираси жиҳатидан, грамматик қурилишининг ишланиши жиҳатидан улар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Миллий тилнинг ҳар томонлама бой ва юксак луғат составига эга бўлиши, асосий луғат фонди доирасининг кенглиги, грамматик қурилишининг силлиқлиги ва грамматик қоидаларнинг такомиллашганлиги ягона умумхалқ тилининг юксак тараққиёт даражасига эришганлигидан дарак беради.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ДИАЛЕКТАЛ АСОСЛАРИ ТУҒРИСИДА

Ўзбек тили хилма-хил диалект ва шеваларни ўз ичига олиши билан ҳам характерлидир. Маҳаллий ўзбек диалектлари ягона ўзбек тилининг қуйи формаси ва тармоқларидир, улар юқори формадан иборат бўлган ягона миллий тилга бўйсундилар.

Ўзбек диалектлари турлича тасниф қилинади. Тилшунослик фанида маҳаллий ўзбек диалектларининг асосан уч хил таснифи маълум: 1) тил хусусияти жиҳатидан, 2) территория жиҳатидан, 3) этник жиҳатдан.

Тил хусусиятлари жиҳатидан ҳозирги ўзбек маҳаллий диалектлари дастлаб икки группага ажратилади: 1) «о» ловчи, яъни «о» унлиси билан **ота** деб гапирувчи ўзбеклар диалекти, 2) «а» ловчи, яъни «а» унлиси билан **ата** (**ота эмас**) деб гапирувчи ўзбеклар диалекти. Иккинчи группага киритилган ўзбек диалектлари яна иккига ажратилади: а) «й» ловчи, яъни «й» ундоши билан **йўқ** деб гапирувчилар, б) «ж» ловчи, яъни «ж» ундоши билан **жўқ** деб гапирувчилар.

Территория жиҳатдан ўзбек диалектлари уч группага ажратилади: 1) марказий диалект, бунга асосан ўрта Ўзбекистоннинг марказий шаҳарларида яшовчи ўзбек халқи шевалари киради; 2) Хоразм диалекти, бунга ҳозирги Хоразм области жанубида ва Жанубий Қозоғистон областининг Иқон Қарноқ, Қорабулоқ, Манкет қишлоқларида яшовчи ўзбеклар шеvasи кира-

ди; 3) қишлоқ шевалари, бунга Тошкентнинг шарқи томонида, Оҳангарон водиси ва Чирчиқ дарёси бўйларида, Фарғона водисидаги қишлоқларда, Жиззах ва Самарқанд шаҳарлари атрофида, Хоразмнинг шимолида, Сурхондарё ва Қашқадарё областларида, Жанубий Қозоғистон областининг шимолий районларида яшовчи тил хусусиятларига кўра **жўқ** деб гапирувчи ўзбеклар шеваси киради.

Этник жиҳатдан, яъни ўзбек халқини ташкил этган уруғ ва қабилаларга кўра, ўзбек диалектлари учга ажратилади: 1) чигатой диалекти, бунга ўрта ўзбек диалекти — самарқанд-бухоро, фарғона ва тошкент шевалари; 2) қипчоқ диалекти, бунга **жўқ** деб гапирувчи ўзбеклар шеваси; 3) ўғиз диалекти, бунга Жанубий Хоразм ва шу типдаги ўзбек шевалари киритилади.

Маҳаллий ўзбек диалектларининг, юқоридаги уч хил таснифидан бошқа, тилшунослик фанида сингармонизмли ва сингармонизмсиз ўзбек шевалари, эронлашган ва эронлашмаган ўзбек шевалари каби таснифлар ҳам бўлган. Ўзбек диалектларини сингармонизм ва сингармонизмсиз группаларга ажратганда, маҳаллий шеваларнинг унлилар состави ва унлилар оҳанги (гармонияси) кўзда тутилган. Унлилар составида тўққиз ва ундан ҳам ортиқ фонемаси бўлган, қаттиқлик ёки юмшоқлик жиҳатдан унлилар иккига ажралиб, улар бир-бирига оҳангдош бўлиб келган ўзбек шевалари сингармонизмли диалектга киритилган. Унлилар составидаги асосий фонема олти-еттидан ортмаган ва улар қаттиқлик-юмшоқликда асосан фарқ қилмайдиган ва шунга кўра оҳангдош бўлиб келмаган ўзбек шевалари сингармонизмсиз диалектга киритилган. Маҳаллий диалектларни эронлашган ва эронлашмаган группаларга ажратишда ўзбек тилининг тараққиётига гўё форс тили кучли таъсир қилган деган янглиш ва хато мулоҳаза кўзда тутилган. Шу мулоҳазага кўра сингармонизмли ўзбек диалекти эронлашмаган, сингармонизмсиз ўзбек диалекти эса эронлашган группага киритилган.

Ўзбек диалектларини эронлашган ва эронлашмаган шеваларга ажратиш тилининг ички тараққиёт қонунларини инкор қилишга олиб боради. Шу сабабли маҳаллий диалектларни бу хилда тасниф қилиш нотўғри.

Ўзбек диалектларини этник жиҳатдан тасниф қилганда, одатда уларнинг асл манбаини уч хил туркий тилдан келтириб чиқарадилар, яъни марказий диалектни уйғур тилига ёки чигатой уруғлари орқали мўғул тилига, жўқ деб гапирувчи ўзбеклар диалектини қозоқ ва қирғиз тилларига, Жанубий Хоразм диалектини эса туркман ва озарбайжон тилларига боғлайдилар. Шундай қилиб, ўзбек тилини гўё уч хил туркий тиллардан таркиб топган бир тил деб ҳисоблайдилар.

Маҳаллий ўзбек диалектларининг фақат этник жиҳатдангина тасниф қилиш жуда ҳам аниқ бўлиб чиқмайди ва диалектларнинг ҳозирги ҳолатига тўла мос келмайди.

Шунингдек ўзбек диалектларини ҳозирги вақтда территориал жиҳатдан аниқ чегаралаб кўрсатиш ҳам мушкул. Чунки айрим диалект ёки шевада гапирувчи ўзбеклар, хусусан «а» ловчи ўзбек диалектининг «й» ва «ж» ловчи тармоқларига мансуб кишилар, шу қадар кенг территория бўйича ёйилиб кетганки, бу диалект вакилларини Урта Осиёда ва Қозоғистоннинг жанубида деярлик ҳар бир шаҳар ва ҳар бир районда учратиш мумкин. Бундан ташқари, баъзи бир майда шевалар йирим шеваларга қўшилиб, сингишиб кетган.

Маҳаллий ўзбек диалектларини текшириш ва ўрганиш ҳамда уларни тасниф қилишнинг синовдан ўтган тўғри йўли диалектларни ўз тил (лингвистик) белгиларига ва тил хусусиятларига қараб группаларга ажратишдан иборатдир. Бу эса ҳар бир группа диалектининг бошқа диалектлар билан алоқасини, улар ўртасидаги умумийликни белгилашга, шунингдек ҳар бир диалектнинг бошқа диалектдан ўзига хос хусусиятларини ва бошқа тиллар билан муносабатини ҳар тарафлама ўрганишга имкон беради.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек диалектларининг таснифида юқоридаги уч асосий ва муҳим критериянинг аралаш ҳоллари ҳам учрайди: маҳаллий диалектларнинг лингвистик белгилари билан биргаликда, уларнинг территориал жойлашуви ва баъзан, ажратиш мумкин бўлган ўринларда, уларнинг қайси этник группага оидлиги баббаравар кўрсатилади. Проф. А. Қ. Боровков ва проф. В. В. Решетов, шунингдек бошқа тилшуносларнинг асарларида диалектларнинг лингвистик белгилари билан бирга, уларнинг жойлашган маконлари, ўрни билан этник хусусиятлари ҳам қайд этилади.

Демак, ўрнига кўра ўзбек маҳаллий диалектларини баъзан территориал жойланишига қараб, этник составини белгилаш мумкин бўлган тақдирда эса, айрим уруғ ва қабилаларнинг этник хусусиятларига кўра группаларга ажратиш — тасниф қилиш ва ўрганиш мумкин бўлади. Аммо бунда реал фактлар ва тарихий маълумотлар сохталаштирилмаслиги шарт. Ўзбек тили билан унинг диалектлари орасидаги муносабат маҳаллий диалект вакилларининг асл макони ва туб этногенези ҳамда уларнинг бошқа диалект вакиллари билан алоқаси ва ўзаро муносабатлари масалаларига боғлиқдир.

Ягона умумхалқ ўзбек тилининг диалектал асослари қадимдан буён мавжуд. Бу асосларнинг аста-секин ривожланиб, умумхалқ ўзбек тилининг маҳаллий диалектлар заминида ташкил топиши жуда узоқ вақтларнинг самарасидир.

«Ўзбек тилининг тарихи шундан дарак берадики, ўзбек тилининг умумхалқ асоси, барча маълумотларга кўра, XV—XVII асрларда Зарафшон ва Фарғона водиларида жуда ҳам кенг тарқалган диалект заминида аллақачонлар таркиб топган. Бу диалект бошқа маҳаллий диалектларни ўзига бўйсундириб, бирмунча ўзгартиришга дуч келган, ўзининг луғат составини ривожлантириб, грамматик қурилишини такомиллаштирган. XV—XIX аср ёзма ёдгорликлари тилининг бир хиллиги умумхалқ ўзбек тили тарққиётининг катта ютуқларидан гувоҳлик беради.

Бошқа маҳаллий ўзбек диалектлари ўз хусусиятларини йўқотганлар, майда диалект ва шевалар баъзан йирик область диалектларига қўшилиб, унга сингиб кетган»¹.

ЎзССР Фанлар Академиясининг корреспондент аъзоси А. К. Боровков «Ўзбек шеваларининг классификацияси масалалари»² деган асарида ўзбек диалектлари ва шеваларининг тўртта группасини кўрсатиб ўтади: 1) Урта ўзбек диалекти, 2) Шайбони-ўзбеклар ёки «ж» ловчилар диалекти, 3) Жанубий Хоразм диалекти ва 4) алоҳида ўзбек шевалари.

Урта ўзбек диалекти ўз навбатида иккига бўлинади: а) Урта Ўзбекистон шевалари, бунга тошкент, самарқанд-бухоро ва фарғона шевалари ҳамда шу типдаги шевалар киради; б) шимолий ўзбек шевалари, бунга чимкент, сайрам, жамбул, марки ва Жанубий Қозоғистон областидаги бошқа баъзи шевалар киради.

Шайбони-ўзбеклар ёки «ж» ловчилар диалекти ўтмишда кўчманчи ёки ярим кўчманчи ҳолда яшаган, турли уруғ ва қабилаларга мансуб ўзбеклар, чунончи: хитой, қипчоқ, манғит, найман, минг, юз, қирқ ва шу каби уруғлар шевасини ўз ичига олади. Бу шевада гаплашувчи ўзбеклар, XVI асрдан бошлаб, Ўзбекистоннинг турли районларига: Шимолий Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё областлари, Оҳангарон ва Фарғона водиларига, Тожикистоннинг ғарби-жанубий қисмига жойлашган.

Жанубий Хоразм диалектига хива, урганч, хонқо, хазорасп, шовот, янгиариқ, ғазавот шевалари ва уларнинг теварак-атрофларидаги қишлоқ шевалари киради. Алишер Навоий бу диалектни **туркча-хоразмча** деб атаб, алоҳида кўрсатиб ўтган эди. Демак, Жанубий Хоразм диалекти мустақил маҳаллий диалект сифатида XV асрнинг охиридаёқ маълум эди.

Алоҳида ўзбек шевалари чиқиб келиши жиҳатидан ҳар хил бўлиб, булар юқорида кўрсатилган диалектларга кирмайди. Бу

¹ Қаранг: Известия АН УССР, 1951, № 4, бет 7.

² Қаранг. Член корр. АН УССР А. К. Боровков. «Вопросы классификации узбекских говоров», Известия академии наук Узбекской ССР, 1953, № 5, бет 53—73.

шевёлардан бир грушаси, масалан, қорабулоқ, иқон ва манкет шевёлари, яъни ўғиз шевасидан бўлиб, IX—XII асрлар давридаги хусусиятларини сақлаб қолгандир. Иккинчи бир группа шевёлар эса «умлаут» ли шевёлар деб аталган Наманган области шевёларини ўз ичига олади; бу шевёлар уйғурлар ва уларга алоқадор бўлган уруғларнинг кўчиб келиши натижасида пайдо бўлган ва ўзларининг қадимги характерли белгиларини сақлаб қолган.

Ўзбек диалектлари ягона ўзбек миллий тилини ташкил этади ва унинг айрим тармоқларини билдиради. Уларнинг ҳар бири ўзларига хос бўлган фонетик, морфологик ва қисман лексик хусусиятлари билан ўзаро фарқ қилади.

Ҳозирги ўзбек маҳаллий диалектларини алоҳида олиб қараганда, структура жиҳатидан уларнинг ҳеч қайсиси миллий адабий тил хусусиятларига тўла равишда мос келмайди. Урта ўзбек шевёлари деб аталган бир группа ўзбек шевёларининг, чунончи: Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона шаҳар шевёларининг, энг муҳим ва характерли белгилари адабий тил хусусиятлари билан мослашади. Шунда ҳам тошкент ва самарқанд-бухоро группа шевёлари кўпроқ фонетик жиҳатдан, Фарғона шаҳарлари шевёлари (Намангандан бошқа) кўпроқ морфологик жиҳатдан адабий тилга асос бўла олади. Аммо бу шевёларнинг ҳар бирини алоҳида ажратиб олиб, ҳозирги миллий адабий тил билан таққослаганда, улар ўзига хос хусусиятлари жиҳатидан адабий тилдан фарқ қилади.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек халқи ўтмишда турк номи билан юритилган. Фақат ўзбекларгина эмас, Урта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги, тожиклардан бошқа, барча асосий ерли халқлар — қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқлари; Кавказ халқларидан: озарбайжон, қумиқ, нўғай ва шу каби бошқа туркий халқлар ҳамда ҳозирги РСФСР составидаги айрим автоном республика ва область халқлари, масалан: татар, бошқирлар ҳам турк деб аталган. Бу халқларнинг тили турк тили ёки туркий тил деган ном билан юритилган.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» номли таърихий-лингвистик асарида ўзбек халқини «турк ва унинг тилини турк тили ҳисоблаб, амалда: **турк, туркий, турк улуси, турк тили, турк иборати, туркий тил, туркий алфоз**» каби ифодани кенг қўллайди. Навойдан кейин, халқимиз — **ўзбек халқи** ва унинг тили — **ўзбек тили** деган ном билан юритила бошлайди.

Аммо Навоий замонасида тожиклар «сарт» деб юритиларди. «Сарт» термини XI—XIII аср ёдгорликларида ҳам учрайди. Кейинги вақтларда, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, айниқса 1870 йилдан кейин босилган газета, журнал ва китобларда ўзбек халқи ва унинг тили сарт ёки сартия, сарт тили деб юритилади.

Шундай қилиб, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек тили — турк тили, сарт тили, ўзбек тили шаклида турлича аталиб келган. Бироқ қайси ном билан юритилмасин, бу тил ўзининг луғат фонди ва грамматик қурилишга эга мустақил бир тил бўлиб, ўзбек халқининг бирдан-бир алоқа воситаси ва фикр алмашув қуролидир.

Ўзбек тили ўзининг структураси, луғат состави ва грамматик қурилиши жиҳатидан турк тили системасидаги тиллар билан бириладиган умумий ва у тиллардан ажраладиган ўзига хос хусусиятларга эгадир. Урта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшовчи туркий халқлар — ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз ва туркман халқлари тилининг қиёси бу тилларнинг структура жиҳатдан бир-бирига ўхшашлик ва ноўхшашликларини жуда равшан кўрсатиб беради.

Фонетик система, асосий фонемаларнинг сон ва сифати ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз ва туркман тилларида бир-бирига кўп жиҳатдан яқин. Муҳим ва жиддий тафовут бу тилларнинг унлилар системасида, унлиларнинг узун ва қисқалигида яққол кўринади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида асос эътибори билан олти хил унли бор (унлиларнинг узун ёки қисқа талаффуз этилиши ва шунга ўхшаш бошқа вариантлари бунга кирмайди), қиёс қилинмоқда бўлган бошқа туркий тиллар ўзларининг асосий тўққиз унлили состави билан ўзбек тилидан фарқ қилади. Шунга кўра, бу тиллар унли фонемаларнинг ўзаро оҳангдош бўлиб келиши ёки кела олмаслигига қараб ҳам бир-бирдан ажралади. Масалан, қирғиз тилида унлиларнинг қаттиқлик-юмшоқлик оҳанги, лаб оҳанги кучли, шу жиҳатдан турк тили системасидаги тиллардан ҳеч бири унга тўла мос кела олмайди; шунингдек ўзбек тилида унлилар гармониясининг заифлигига тўла мос келадиган бошқа туркий тиллар кўринмайди.

Ундошлар системасига келсак, бунда ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз ва туркман тиллари ўртасида унли фонемаларга нисбатан кўп томондан ўхшашликлар бор. Масалан, бу тилларда б—п, в—ф ва м каби лаб ундошлари, д—т, з, н, л, р, каби тил олди ундошлари, к—г каби саёз ва қ—ғ каби чуқур тил орқа ундошлари ва бўғиз товуши ҳ асосан бир хил вазифада ишлатилади (шу товушларнинг айрим сўз ва ибораларда бир-бири билан алмаштирилган ҳолда қўлланилиши бу ҳисобга кир-

мафди). Ундошлар системасида қиёс қилишмоқда бўлган туркий тиллар орасидаги тубли фарқ асосан тубандагилардан иборат:

1. Ўзбек ва туркман тилларида сўз бошида кўпинча тил ўрта й ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ, қозоқ ва қирғиз тилларида бу ундош ўрнида ж қўлланилади: йўл—жўл; йўқ—жўқ, йер—жер, йигит—жигит каби. Бироқ қозоқ тили тил олди соф ж товушини, қорақалпоқ ва қирғиз тиллари эса қоришиқ дж товушини ишлатиши билан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек тилида ўрни билан бу иккала товуш мустақил фонема сифатида ишлатилади: жон, жажжи каби сўзларда ж қоришиқ дж товушини ва мужда, гижда, журнал каби сўзларда соф ж товушини билдиради.

2. Ўзбек, қорақалпоқ ва қирғиз тилларида баъзи сўзларнинг бошида т, к каби жарангсиз ундошлар ишлатилгани ҳолда, туркман ва озарбайжон тилларида бу ундошлар ўрнида жарангли д, г товушлари қўлланилади: тош—даш, туз—дуз, тил—дил, кўз—гўз, кел—гел, гал каби.

3. Ўзбек тилида тоғ, боғ, туркман, озарбайжон тилларида дағ, бағ каби сўзлар охирида ғ ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд тилларида бу хил сўзлар охиридаги ғ товуши ўрнига в (у) қўлланилади: тав—тау, бав — бау каби.

4. Ўзбек, туркман ва қирғиз тилларида айрим сўзларда тил олди ч ундоши ишлатилган ҳолда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида бу ундош ўрнига кўпинча ш товуши қўлланилади: кўч — кўш, ич—иш, ўч—ўш, чьқ—шьқ каби.

5. Ўзбек, туркман ва қирғиз тилларида айрим сўзларда ш ундоши ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида бу ундош ўрнида кўпинча с товуши қўлланилади: кўш—қос, қиш—қис, бош—бас, тиш—тис каби.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тиллар структурасида бўлган ўхшашлик ва ноўхшашликлар шу тилларнинг луғат составида ҳам кўринади. Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги туркий тилларнинг луғат составида асрлар давомида қўлланилиб келган ва кўпинча конкрет тасаввурни ифодалайдиган ҳаётий сўзлар, бевосита асосий луғат фондига алоқадор бўлган ва янги сўз яшаш учун база сифатида хизмат қилиб келган негизлар ўртасида кўп ўхшашликлар бор. Туркий халқлар тилидаги ўхшаш сўзлар энг муҳим тушунчаларни ифодалайди, асосан бир хил талаффуз этилади ва бир хил вазифада ишлатилади. Аммо айрим сўзлар, баъзи туркий тилларнинг ўз фонетик хусусиятлари ва талаффуз нормаларига мувофиқ, бирмунча бошқачароқ айтилади. Бироқ, бундан қатъи назар, кўпинча сўзлар ўзларининг негиз бирлигини сақлаб қолган. Буни туркий тилларнинг луғат составига оид фактлар ёрқин кўрсатиб беради.

Кўпинча абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, сиёсий-ижтимоий, илмий-фанний терминлар ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ, қирғиз ва шу каби туркий тилларда, улар бир хил системадаги тил бўлишига қарамай, турлича формада ишлатилади. Бу хил термин ва иборалар айрим тилларда кўпинча туркий тиллар заминидан келган бўлса, баъзи тилларда, тожикча-форсча ёки арабча сўзлар негизидан туғилган, баъзи тилларда эса улар совет-интернационал сўзлар билан ёки сўзларнинг турли синонимик вариантлари билан алмаштирилган. Шундай қилиб, туркий тилларда ҳар бир тилнинг сўз ижод этиш талаблари ва ички тараққиёт қонунилари ҳамда унинг ўзига хос сўз яшаш усулларига кўра янгидан-янги сўзлар вужудга келган. Бундай сўзлар сон ва салмоғи жиҳатдан тобора ўсиб ва ривожланиб, натижада турли туркий тил лексиконидан ноўхшашликлар ва тафовутлар пайдо бўлган.

Ўзбек тили туркий тиллар билангина муносабатда бўлиб қолмай, тожик тили билан ҳам мустаҳкам алоқададир. Ўзбек тилининг тожик тили билан бўлган алоқаси қадимдан буён, асрлар бўйи давом этади. Бунга бир неча тарихий асослар ва сабаблар бор.

Тожик халқи билан ўзбек халқи Урта Осиёнинг энг қадимги ва маҳаллий аҳолиларидандир. Бу икки халқнинг турмуш шароити бир хил ва улар умумий территорияга эга бўлганлиги сабабли ҳам ишлаб чиқариш соҳасида, маданият соҳасида, давлатни идора этиш ва чет эл босқинчиларидан ўлкани биргалашиб ҳимоя қилиш соҳасида доим ва узлуксиз ҳамкорлик қилиб келган. Бу ҳамкорлик ўзбек ва тожик халқларининг тилларида, тилнинг луғат состави ва грамматик қурилишида ўз аксини топган.

Ўзбек халқи билан тожик халқи орасидаги ўзаро муносабат, ҳамкорлик фақат тил қурилишининг айрим элементларига бўлган таъсир донраси билангина чегараланмайди. Бу халқлар бир-бири билан шу қадар аралашиб ва чапишиб кетганки, ўзбек халқининг этник составига тожик уруғлари, тожик халқининг этник составига ўзбек уруғлари кириб, сингишиб қолган.

Шу хил тарихий шарт ва шароитлар натижасида ўзбек ва тожик халқларининг турмушида, маданияти ва санъатида бирлик, шунингдек тил қурилишида баъзи бир ўхшашлик вужудга келган, ўзбек тилидан анчагина сўз ва иборалар тожик тилига, шунингдек тожик тилидан ўзбек тилига ўтган.

Тожик тили билан ўзбек тили орасидаги ўзаро муносабат ва бу тилларнинг бир-бирига бўлган таъсири ҳамма районларда бир хилда эмас. Фарғона водисидан, масалан, Косонсой, Чуст, Шаҳрихонда ҳамда Самарқанд ва Бухоро группа районларида тожик тилининг ўзбек тилига ва ўзбек тилининг тожик тилига

таъсири анча кучли. Шу сабабли бу районларда яшовчи маҳаллий аҳоли ҳозирги вақтларда ҳам икки тилда гаплашадилар.

Ўзбекистон территориясида икки тилда — тожик ва ўзбек тилларида гаплашган кўп асрлардан буён давом этиб келади. Маҳмуд Қошғарий XI асрда «соф турк тили» деб аталган тили Шарқий Туркистоннинг жануби ва Чув ҳамда Талас водиларида сўғдишлар қарамоғидаги шаҳарларда яшовчи ва икки тилда гапирувчи халқларнинг тилидан фарқ қилади. Маҳмуд Қошғарийнинг айтишича, Боласоғун шахрининг аҳолиси, Тараз (Авлия-ота, ҳозирги Жамбул шаҳри) ва «Оқ шаҳар» (Исфижоб, Сайрам) аҳолилари сўғд (яъни тожик) ва турк тилларида гаплашганлар. Хўтанда алоҳида тилда иш олиб борганлар, уларнинг ўз ёзувлари бўлган, XI асрда улар туркча яхши гаплаша олмас эдилар¹.

Икки тиллилик ёзма адабиёт ва бадий асарларда ҳам ўз аксини топган. Қарши шаҳрида топилган ва тахминан «темурийлар даври» да таржима қилинган «Қуръон» тафсирида бу ҳол кўринади. Шунингдек XV аср шоирлари ўз асарларини ҳар иккала — тожик ва турк тилларида яратганлар.

Алишер Навоий замонасида турк шуаролари деб ном чиқарган ўзбек шоирлари турк ва тожик (сарт ёки форс) тилларида шеър ва асарлар яратганлар. Фақат шоирларгина эмас, балки фан ва адабиёт арбоблари тожик тилидан баҳраманд бўлган. Навоий ёзади: «...туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар: Андоқким, ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар...»².

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам ўзбек тили билан бир қаторда тожик тилида ҳам гўзал ва сермазмун, ҳар жиҳатдан ибратли асарлар яратган. Навойдан кейинги даврларда ўзбек олимлари, шоир ва адиблари ўз асарларини ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларида ёзганлар. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ва Садриддин Айнийнинг ўзбек ва тожик тилида ёзган шеър ва асарлари ҳамда Ғафур Ғулом қўллаган тожикча иборалар бунга мисол бўла олади.

¹ Қаранг: Член-корр. АН УзССР А. К. Боровков, «Таджикское-узбекское двуязычие и вопрос взаимовлияния таджикского и узбекского языков», «Ученые записки института востоковедения», том IV, Из-во АН СССР, 1952, бет 181—182.

² Алишер Навоий, «Танланган асарлар», том III, Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент, 1948, бет 177. Келтирилган цитатанинг мазмуни: «...туркнинг каттадан кичигигача, оддий хизматкоридан бегигача сорт (тожик) тилидан фойдаланадилар. Шундайки, улар бу тилда ўз тиркичиликларига оид аҳволлар тўғрисида сўзлаша оладилар. Турк шоирлари ҳатто форс тилида рангдор шеърлар ва ширин ҳикоялар ярата оладилар.

Ўзбек ва тожик тиллари орасидаги муносабат ва уларнинг бир-бирига таъсири қанчалик кучли бўлмасин, бу тиллар ўзларининг асосий луғат фонди ва грамматик қурилишининг негизини ва ягона умумхалқ тилининг мустақиллигини сақлаб қолган ва ўзларининг ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланган.

Араблар Урта Осиёни забт қилганларидан кейин, бу ерда маҳаллий халқлар ўртасида ислом динини мажбурий равишда ўтказиш бошладилар. Ерли халқларни маҳаллий аҳоли учун тамомилан ёт бўлган араб тилини ўрганишга мажбур қилдилар. Фақат ибодатхоналардагина эмас, балки турли адабиётларда — диний, ҳуқуқий, фалсафий китоблар ва илмий ишларда, маъмурий идораларнинг оддий ёзишмаларида ҳам араб тили қўлланилди. Бу ҳаракат айниқса IX асрда ва X асрнинг бошларида кучайиб кетган эди.

Араб тили ўзбек классик адабиётига, шоир, адиб ва олимлар асарига ҳам таъсир қилган. Алишер Навоий асарлари, Фурқат ва Муқимий ғазаллари, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг дастлабки шеърларида тушунилиши қийин бўлган анчагина арабча сўзлар бор. Ҳозирги атоқли ўзбек шоирлари ва адиблари асарларида ҳам арабча сўз ва иборалар учрайди.

Октябрь социалистик революциясидан олдин ўзбек тилида чиққан газета ва журналлар ҳамда 1917—1924 йиллар давомида босилган китоб, дарслик, қўлланмалар, журнал ва газеталар араб тилининг таъсиридан ҳоли эмас. Хусусан, мактаб ёшидаги болалар учун, шунингдек ўқитувчилар учун тузилган ёки таржима қилинган дарслик ва қўлланмаларда, чунончи: математика, физика, химия ва бошқа фанний асарларда кўпгина арабча сўз ва терминлар 1930—1933 йилга қадар кўплаб қўлланиб келди. Масалан, математика фанида: арифметика ўрнида ҳисоб, кўшув ўрнида жам, айирув ўрнида тарх, кўпайтув ўрнида зарб, бўлув ўрнида тақсим, алгебра ўрнида жабр, геометрия ўрнида ҳандаса, тригонометрия ўрнида мусалласот, аналитик геометрия ўрнида ҳандасан таҳлили ва бошқалар ишлатилгани каби.

Аmmo ўзбек тили, араб тилининг кучли таъсирига қарамай, ўзининг асосий хусусиятларини, тил қурилишининг асосларини сақлаб қолди. Ўзбек тили ҳар қандай таъйиққа чидаш берадиган барқарор тил эканини ва у ҳар қандай сиқувга бардош бериб, унга қаттиқ қаршилик кўрсатиш кучига эга эканлигини амалда кўрсатди.

Ўзбек тилининг тарихий тараққиётида, халқ тилининг миллий тил бўлиб ташкил топиши ва такомиллашувида, шубҳасиз, рус тилининг буюк роли ва зўр ҳиссаси бор. Ўзбек халқининг улуғ рус халқи билан бўлган мустаҳкам иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаси ягона умумхалқ ўзбек тилининг ривожига фоят катта ёрдам берди.

Рус халқи билан ҳар тарафлама бўлган энг яқин алоқа ўзбек тили структурасида, асосан тилнинг луғат составида ўз аксини топди. Ўзбек тилининг луғат состави, айниқса кейинги замонларда, Ўзбекистоннинг Россияга қўшилиши, мамлакатимизда социалистик тузумнинг вужудга келиши, ишлаб чиқаришнинг тараққиёти, фан ва техниканинг ривожланиши муносабати билан бевосита рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган интернационал сўз ва терминлар ҳисобига бойиб кетди.

Биринчи рус революциясидан кейин, 1905—1917 йиллар даврида, ўзбек адабий тилига рус тилидан кирган ва амалда қўлланилган сўзлар турли тушунчани ифодалайди. Уларнинг бир гуруҳи ўша даврнинг иқтисодий ва сиёсий турмуши, шунингдек шаҳар, қишлоқларнинг янги ҳаётга интилиши билан боғланган сўзлардир: зал завод, фабрика, мастер, гостиница, конка (трамвай), извошчик каби¹. Баъзи бир сўзлар моддий ҳаёт билан бирга ижтимоий табақа ёки шахснинг хизматида доир тушунчаларни ҳам билдиради: машина, поезд, вокзал, вагон, почта, квартир, студент, сторож, поп, сорт, залог, подряд каби. Айрим сўзлар ўша даврнинг сиёсий тузуми, давлатнинг административ усули ва бошқариш йўли билан боғли бўлган тушунчаларни англатади: управа, судья, начальник, старшина, бўлис (волость), уезд, губерния каби. Ҳарбий маъмуриликка боғлиқ бўлган тубандаги сўзлар ҳам ишлатилган: полк, гарнизон, батальон, казарма, гвардия, офицер, лейтенант, адмирал, штабс-капитан, подполковник, матрос каби. Савдо ва молия соҳасига оид анчагина сўзлар учрайди: акционер, заказ, фирма, кредит, банк, расход, доход, склад, оборот, процент, биржа, арбитраж каби.

1905—1907 йил революцияси Туркистоннинг сиёсий ҳаётида янги бурилиш ясади, турли ижтимоий ташкилотлар, тўғараклар ва тўдаларнинг ўсишига ёрдам берди. Шу муносабат билан ижтимоий-сиёсий терминология ривож топа бошлади ва адабий тилда тубандаги каби сўз ва терминлар ишлатила бошлади: партия, митинг, дума, гласний, съезд, депутат, бюрократизм, кадет, манифест, революционер, социал-демократ, социалист, автономия ва бошқалар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек тилига кирган совет-интернационал сўзларнинг сон-салмоғи тарихда мисли кўрилмаган даражада ортиб кетди. Бу табиий ҳол жамият ва тил тараққиёти қонуналарининг объективлиги, объек-

¹ А. К. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Учпедгиз, УзССР, Ташкент 1941, бет 25—34. Мисоллар шу асардан олинди ва ҳозирги ўзбек орфографияси қоидаларига мослаштириб берилди.

тив қонуннинг натижалари миллий тилларнинг умумий бир тилга томон ривожланишини талаб қилади. Бу талаб совет-интернационал сўзларнинг, термин ва ибораларнинг ортиши зарурлигини кўрсатади.

Ҳозирги вақтда ўзбек миллий тилининг луғат составида рус тилидан ва рус тили орқали Фарбий Европа халқлари тилларидан кирган сўзлар, халқ хўжалиги ва маданиятининг турли тармоқларида ўз сўзимиз ва ўз ибораларимиз каби, бошқа сўзлардан фарқ қилинмай, жуда кенг доирада ишлатилади.

Совет тузуми шароитида, социализм ғалаба қилган бепоеён мамлакатимизда барча миллий тиллар ҳамкорлик йўли билан эркин суратда бир-бирларини бойитиш имкониятига эга бўлганлиги туфайли совет-интернационал сўз ва терминлар йил сайин ўсди. Ҳозирги ўзбек адабий тили ўзбек халқининг ҳамма соҳадаги фаолияти билан боғли бўлган сўз, термин ва ибораларга эгадир. Тилшунос олимларимизнинг ўзбек тили лексикасидаги кузатишлари шуни кўрсатдики, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг луғат составида совет-интернационал сўзларнинг умумий миқдори 1923 йилдан кейинги давр ичида 2 процентдан 15—20 процентга кўтарилган. Арабча-форсча сўз ва иборалар эса, аксинча, кўп даража камайиб кетган.

Совет-интернационал сўз ва терминлар билан бирликда ўзбек тилига турли морфологик элементлар кириб, мустаҳкам ўзлашиб қолди. Масалан: **-изм—марксизм, ленинизм; -ист—коммунист, социалист; -ка—комсомолка, акушерка; -ик—техник, механик; -ика—техника, механика; -ия—агрономия, астрономия** ва ш. к. Шу билан бир қаторда совет-интернационал сўзларнинг фонетик составига боғли ҳолда миллий тилда сифат жиҳатидан бирмунча бошқачароқ бўлган, бир оз чўзилиброқ айтиладиган **и, у** ва тил орқа **а, лабланган ёпиқ о** каби унли фонемалар, **ц** ундоши, ёзувда **е, ё, ю, я** сингари ёлашган унлилар ҳам пайдо бўлди.

Ҳозирги замон ўзбек тилининг талаффуз нормалари маълум қолипга тушиб қолди, чегараланган эски талаффуз нормаларининг доираси анча кенгайди. Масалан: **о, у** ва **е** унлиларининг сўзнинг кейинги бўғинларида ҳам кела олиши, сўз ва бўғин бошларида ҳамда охирларида бир неча ундошнинг ёнма-ён ёки қаторлашиб келиши, унлиларнинг қатор ишлатилиши, **л** ва **р** каби баъзи бир ундошларнинг ўрни билан **табелъ, токаръ**, каби сўзларда жуда ҳам юшоқ айтилиши, бўғин тузилишидаги ўзгаришлар, биринчи товушларини ёки айрим бўғинларини сақлаб қолиш йўли билан ясалган қўшма—қисқартирилган сўзлар—**МТС, УзГУ, ГЭС, СССР, КПСС, колхоз, совхоз, райшелк, зоокомплекс** ва бошқалар ҳамда уларнинг талаффузи.

Буларнинг ҳаммаси ва шунга ўхшаш тил қурилишидаги янги ҳодисалар бевосита рус тилининг самарали таъсири остида вужудга келгандир. Рус тили ўзбек тилининг лексикасигина эмас, балки унинг фонетик состави, талаффуз нормалари, турли стилистик приёмнинг ривожланишида, миллий тилнинг ташкил топиши ва унинг тараққиётида ҳам муҳим роль ўйнади.

Рус тилининг ўзбек тилига бўлган таъсири миллий тилни тамомила ўзгартириб юбормади. Социалистик ўзбек миллатининг тили ўз негизи ва моҳиятини, асосий луғат фонди ва грамматик қурилишини сақлаб қолди. Рус тилидан ва рус тили орқали Европа халқлари тилларидан кирган сўзлар, аксинча, ўзбек миллий тилининг қонун-қоидаларига бўйсуниб, кенг халқ оmmasига сингишиб кетди. Турли морфологик элементлар қўшилиши билан, масалан: -ли қўшилишиб—квалификацияли, орденли, кўп тиражли каби; -лик қўшилиб—агентлик, актуаллик, инструкторлик, кандидатлик каби, -чи қўшилиб — колхозчи, тракторчи, комбайнчи, стахановчи каби; -лаб, -лаш, лаштириш қўшилиб — километрлаб, метрлаб, механизациялаш, районлаштириш, электрлаштириш каби янги-янги сўзларнинг ясалиши, айни шу хил сўзларнинг ўзбек тилининг грамматик қоидаларига мувофиқ турланиши ва туслапиши ёрқин фактдир. Масалан: Совет ишчилари, колхозчилари ва интеллигенциясининг турмуши кундан-кунга яхшиланмоқда. Тракторчилар планларини ортиги билан бажардилар. Пахтачилик соҳасидаги ҳамма ишлар механикалаштирилди. Республикадаги кўпгина колхозлар электрлаштирилганлиги сабабли колхозчилар лампа ва пилта чироқдан қутилдилар.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ УСУБИ ИУЛЛАРИ

АДАБИЙ ТИЛ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Адабий тил муайян грамматик қонун ва қоида нормасига кирган тилдир. Адабий тил ягона умумхалқ сўзлашув тили негизида вужудга келади.

Адабий тилнинг икки асосий формаси бор: 1) оғзаки адабий тил ва 2) ёзма адабий тил.

Пайдо бўлиши эътибори билан оғзаки адабий тил ёзма адабий тилга нисбатан олдин ташкил топган. Ўзбек халқининг оғзаки ижоди—қўшиқ ва лапарлари, ашула ва мақоллари, эртак ва ҳикоялари, тарихий баҳодирлик эпослари, топишмоқ ва тез айтишлари, мақол ва ҳикматли сўзлари, аския ва бошқа хил сўз ўйинлари наслдан-насла ўтиб келган. Оғзаки адабиётнинг бу хил турли жанрлари замон ўтиши билан бойийди, кенгайди

ва эскирганлари янги мазмун ва янги формалар билан алмаштирилади, шундай қилиб, у тобора такомиллашади. Ҳозирги замон ўзбек халқ оғзаки ижодида бой тарихий адабий мерос билан бир қаторда халқимизнинг шу кунги хушчақчақ ҳаётини, мамлакатимиздаги гигант қурилишлар, саноат, қишлоқ хўжалик ва маданият соҳаларидаги зўр муваффақиятларни акс эттирадиган турли адабий жанрлар бор.

Ёзма ўзбек адабий тили ҳам бой тарихий меросга эга. Қадимги ўзбек шоирлари ва адиблари ёзув орқали кўпгина адабий мерос қолдирган. Эски ўзбек тилида ёзилган асарлар орасида прозага нисбатан поэзия устун туради. Поэзия бобида классик ўзбек адабиётида шеърятнинг турли типлари учрайди. Шеърларнинг: ғазаллар, тарихлар, муаммо, сатира ва юморлар, маснавий (иккилик), мурабба ёки рубоий (тўртлик) ва унинг яна бир тури — туюқ, мухаммас (бешлик), мусаддас (олтилик) каби кўпгина хиллари бор. Бу ҳол ёзма ўзбек адабиётида поэзиянинг анчагина тараққий этганлигидан дарак беради.

Адабий тилнинг ёзма формаси маълум ёзув системаси ва ёзув маданияти билан маҳкам боғланган. Ёзма адабий тил ягона умумхалқ сўзлашув-оғзаки тил негизида вужудга келган, шу тилнинг ягона талаффуз нормаси ва ягона ёзув системаси асосида ривож топган бирлашган тилдир. Адабий тилнинг ёзма формаси ягона халқ тилининг ҳамма маҳаллий диалект ва шевалари учун умумий бўладиган ҳолатларни, оғзаки тилнинг моҳиятини ўз ичига олади ва шу йўл билан барча маҳаллий диалектлар учун умумий бўлган тил ҳодисаларини бирлаштиради. Ёзма ўзбек адабий тили ҳамма ўзбек маҳаллий диалект ва шевалари учун бирлашган ва ягона тилдир.

Ёзувнинг вужудга келиши ва унинг амалда қўлланлиши ўзбек тили, ўзбек адабиёти ва маданияти ривожидида муҳим роль ўйнайди.

Ўзбек халқи ўзининг маданий тарихида турли ёзув системаларидан фойдаланиб келган. Урта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқлар орасида кенг тарқалган алфавит ва кўпгина ёзма ёдгорликларга эга бўлган ёзув системаси асосан бешта: 1) руник ёки урхун-енисей ёзуви 2) уйғур ёзуви, 3) араб ёзуви, 4) латин ёзуви, 5) рус графикаси асосидаги миллий ёзувлар. Бундан ташқари, албатта, хоразм ёзуви, сўғд ёзуви каби бошқа ёзув системалари ҳам бўлган. Аммо бу ёзувларда ёзилган турк ёдгорликлари ҳали атрофлича ўрганилмаган.

Ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёт йўлини уч асосий даврга бўлиб кўрсатиш мумкин: 1) қадимги туркий адабий тил, 2) эски ўзбек адабий тили ва 3) ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Ҳар бир давр адабий тили ягона умумхалқ тилининг асосий ва энг муҳим тараққиёт этапларини акс эттиради. Шу билан

Бирга ҳар бир давр адабий тили ўзига хос бўлган хусусиятлари ва маълум ёзув системаси билан бўлган муносабатларига қараб ўзаро бир-бирларидан фарқ қилади. Бундан ташқари, ҳар бир давр адабий тилининг ўз доирасида яна бир неча тараққиёт босқичларининг бўлиши ҳам мумкин. Аммо, бундан қатъи назар адабий тилнинг тарихий ўсув йўллари ягона халқ тилининг умумий ва тадрижий тараққиёт йўлини ёритиб беради.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛ ҲАҚИДА

Урта Осиё ва Қозоғистон территориясида топилган ёзма ёдгорликлар туркий халқларнинг қадимдан ўз маданияти ва ўз адабий тилига эга эканликларидан гувоҳлик беради. Туркий халқларнинг моддий-маданий ҳаёти ва ёзувлари тарихи ҳақидаги бор тарихий ва археологик маълумотлар туркий тилда сўзловчи уруғ ва қабилаларнинг эрамиздан уч-тўрт аср илгари мавжудлигини, жамият бўлиб ташкил топганини ва биргалашиб турмуш кечирганини кўрсатади.

Филолог-олимлар бизнинг ўлкамизда топилган ёзма ёдгорликларни ўрганишлари ва текширишлари натижасида у ёдгорликларнинг макони, даври ва тил хусусиятларини очиб беришга муваффақ бўлдилар, туркий халқлар орасида ёзувнинг қадимдан буён, эрамиздан олдин ҳам ишлатилганини кўрсатиб бердилар.

В. В. Радлов, В. Томсон, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов каби туркологлар очган қадимги турк ёзма ёдгорликлари тарихи бизнинг эрамиз ҳисоби билан V асрдан бошланади ва XIV асргача бўлган ёзма ёдгорликларни ўз ичига олади. Туркий халқларнинг қадимги ёдгорликлари, асосан руник ёки урхуненисей ва уйғур ёзувларида ёзилган.

Тил хусусиятлари жиҳатидан қадимги туркий ёзма ёдгорликлар Иттифоқимизда ҳозирги вақтда амалда қўлланиб келмоқда бўлган туркий тиллардан биронтасига ҳам тўла мос келмайди. Аммо бу ҳақда турли мулоҳазалар бор. Улар орасида ўн беш аср давомида туркий тиллар структура жиҳатидан ўзгарган, эски туркий тиллар ўрнига кейинги вақтларда янги тиллар пайдо бўлган, деган мулоҳазалар ҳам бор. Бундай хулосага келиш илмий-назарий жиҳатдан нотўғри. Чунки тил тез ўзгарадиган ҳодисалардан эмас. Туркий тилларнинг луғат составида жиддий ўзгаришлар бўлган бўлиши — даврнинг ўтиши билан эскирган сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетиб, уларнинг ўрнига янги сўз ва ибораларнинг кирган бўлиши, грамматик қурилишнинг силлиқлашуви ва такомиллашуви турган гап. Бироқ бу тиллар ўзининг моҳиятини, асосий луғат фонди билан грамма-

тик қурилишининг негизини сақлаб қолган. Ёзма ёдгорликлар бунни аниқ кўрсатиб беради.

Демак, қадимги ёзма ёдгорликлар ҳозирги туркий тилларнинг бирортасига тўла мос келмайди¹, уни мавжуд турк халқларидан бириники, чунончи: у ёдгорликлар уйғурларга, қирғизларга, қозоқ ёки қорақалпоқларга, туркман ёки озарбайжонларга ёхуд ўзбекларга, хуллас, шу хил туркий халқларнинг фақат биттасигагина оид деб даъво қилиш ҳам тўғри бўлиб чиқмайди. Чунки бу ёдгорликларда Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги ҳар бир туркий халқ тилининг элементи бор, янада аниқроғи — қадимги турк ёзма ёдгорликларида уйғур ва ўзбек тилларининг ҳам, қирғиз, қозоқ ва қорақалпоқ тилларининг ҳам, туркман ва озарбайжон тилларининг ҳам элементи бор. Бунни V аср енисей ёзма ёдгорликларидан келтирилган тубандаги мисоллар яққол кўрсатади:

(1) Сиз әлимә кунчуйума оғланыма будунума сизимә алтмыш йашымда (алдырылтым).

(2) Атым Ал Туған тутуқ бән тәнгри әлимкә әлчиси әртим алты бағ будунқа бәг әртим².

Т а р ж и м а с и:

(1) Сиз элим билан, ёрим билан, ўғлонларим билан, халқим билан, сиз билан олтмиш ёшимда (видоълашдим ёки айрилдим).

(2) Отим Эл Тувғон тутуқман. Тангримнинг (ўз) элимга, элчиси эрдим, олти иттифоқчи халққа бег эрдим.

Бундан кўринадики, қадимги ёдгорликлар лексикасидан будун (халқ), бағ (иттифоқчилик) каби сўзлар ўз семантик хусусиятлари билан истеъмолдан чиқиб қолган бўлишига қарамай, қолган кўпгина сўзлар, масалан: сиз, ал, (эл), оғлан, алтмыш, йаш, ат, тәнгри, алты ва бошқалар ҳозирда кўпгина туркий тилларнинг луғат составида бор. Агар айрим тилларнинг баъзи бир фонетик хусусиятларига кўра бошқачароқ талаффуз этилишини ҳисобга олмаганда, бу хил сўзлар, асосан бир хилда қўлланилади. Демак, ат (от), йаш (ёш), алты (олти), алтмыш (олтмиш), сиз каби кўпгина сўзлар туркий тиллардан бирининггина луғат составига хос эмас, Бу хил сўзлар айни замонда ўзбекнинг ҳам, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқнинг ҳам ва бошқа туркий халқларнинг ҳам сўзидир.

¹ Қаранг: К. Қ. Юдахин, Киргизско-русский словарь, М., 1940, бет 6; И. А. Батманов: Грамматика киргизского языка, вып. 1, Фрунзе—Казань, 1939, бет 30 ва И. А. Батманов, Грамматика киргизского языка, М.—Л., 1940, бет 6

² С. Е. Малов, Енисейская письменность тюрков, Из-во АН СССР, М.—Л., 1952, бет 11.

Фонетик жиҳатдан қараганда, юқорида келтирилган парчада, умуман енисей ёдгорликларида, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги э (е) уилиси а шаклида талаффуз этилади. Аммо бу ҳол эл, элчи, бег, эрдим каби сўзлардаги э (е) уилисининг қадимги ёдгорликларда а шаклида ишлатилишига қараб, у ёдгорликларни уйғурники ёки бошқа хусусиятларига қараб, қирғизники деб даъво қилишига асос бўла олмайди. Чунки ҳозирги вақтда айрим ўзбек шеваларида э (е) уилиси ўрнига а ишлатилади. Масалан, тенг ўрнига тэнг, тэнггәрмәк (тенглаштирмоқ), эркак ўрнига әрқәк, беглар ўрнига бәгләр, темир ўрнига тәмир, тешиди ўрнига тәшиди каби.

Грамматик жиҳатдан қараганда, юқорида келтирилган парчада ишлатилган -ым, -им, -ум, -ўм, -си каби эгалик аффикслари, -қа, -ка, -а, -да каби келишик аффикслари -тим, -дим каби замон ва шахс-сон аффикслари ёлғиз биттагина тилга хос эмас. Бу хил грамматик формалар ҳозирда Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги туркий тилларнинг ҳар бирида, бу тилларнинг ҳар бир шеvasида, шунингдек бошқа туркий халқлар тилларида ҳам қўлланилади. Демак, бу жиҳатдан ҳам қадимги ёдгорликларни ёлғиз бир тилгагина оид деб бўлмайди.

Хуллас, турк халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари ўзининг характери ва тил хусусиятлари жиҳатидан ҳам ҳозирги замон туркий тилларининг бирортасига тўла равишда мос келмайди ва уни шу тиллардан ёлғиз бирининггина тарихий манбаи деб ҳисоблаб бўлмайди. Демак, энг эски ёдгорликлар уйғур, ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон тилларидан биригагина хос бўлмай, балки уларнинг ҳаммаси учун асос ва қадимги туркий адабий тилнинг структураси ва унинг тарихий тараққиёти йўлини ўрганиш учун манбадир.

Қадимги туркий адабий тилни ўрганиш манбаи бўлган ёзма ёдгорликлар ўзига хос тил хусусиятларига эгадир. Ҳар бир даврнинг ўз ёзма ёдгорликлари бўлиб, бошқа давр ёдгорликларидан қисман фарқ қилади. Лекин, бунга қарамай, қадимги турк ёзма ёдгорликлари тил қурилиши жиҳатидан умумий характерга эгадир. Хусусан енисей ёдгорликлари ва умуман урхун алифбесида ёзилган ёдгорликлар (V—VIII аср) бир-бирига яқин. Уйғур алифбесида ёзилган ёдгорликлар (VI—XV аср) баъзи бир хусусиятларига кўра урхун алифбесидаги ёдгорликлардан фарқ қилади. Лекин, бунга қарамасдан, тил қурилиши жиҳатдан бу ёдгорликлар орасида анчагина янгиликлар кўринади. СССР Фанлар Академиясининг корреспондент аъзosi проф. С. Е. Маловнинг кўрсатишича: «Руник ва уйғур ёзувларида ёзилган ёдгорликларнинг тиллари «д» группасидаги тиллардир¹» яъни ҳар

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Из-во АН СССР, М—Л., 1951, бет 126.

иккала ёдгорликлар тили айақ сўзини адақ, айырыш сўзини адырыш-адырылды деб сўзловчи тиллар группасига киради.

Урхун ва уйғур алифбеларида ёзилган ёдгорликларнинг тил қурилишида, масалан: фонетик состави ва товуш ўзгариши, лексикаси ва айрим сўзлар семантикаси, баъзи бир морфологик элементлар — кўплик, эгалик, келишик, кесимлик, шахс-замон аффикслари ва уларнинг турли фонетик вариантлари, феълларнинг ясалиши ва турлари, феъл даражаларининг ясалиши, сифатдош ва равишдош формалари, қўшма ва жуфт сўзлар, содда ва қўшма гапларнинг тузилиши ва бошқаларда, ҳозирги замон туркий тиллардан ажраладиган тафовутлар бор¹. Бу ҳол қадимги туркий адабий тил ўз негизи жиҳатидан ҳозирги жонли туркий тилларга ўхшаса ҳам ва шу тилларнинг асоси сифатида хизмат қилса ҳам, структура жиҳатдан қадимги тилнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини, шунга кўра унда ҳозирги замон туркий тилларидан деярлик ҳар бирининг элементи борлигини кўрсатади.

ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ҲАҚИДА

✓ Эски ўзбек адабий тилининг юзага келиши ўзбек халқининг ташкил топиши ва қабила тилларининг халқ тилига айланиш процесси билан маҳкам боғланган. Қадимги туркий адабий тилда айрим туркий халқлар тилининг белгилари бўлса ҳам, унда турли қабила тилларининг элементлари кучли эди. У давр тили ассосан қабилавий ҳаётни акс эттирарди.

✓ Кейинги вақтларда, хусусан XI—XII асрга келиб, турли қабила ва халқларнинг тарихан ўзбек халқи бўлиб ташкил топиши учун тегишли шарт-шароитлар вужудга келди. Шу муносабат билан ўзбек халқ тили таркиб топади ва Урта Осиё, Қозғистоннинг кенг территориясида, ўзбек халқини ташкил этган халқ ва қабилалар ҳаётида, ягона умумхалқ тили сифатида қўлланиб келади. Албатта, бу ягона тил билан бир қаторда айрим маҳаллий диалект ва шевалар ҳам бўлган. Лекин, XIII—XIV асрларда айрим шева ва диалектларнинг бир-биридан ажраладиган фарқларига қарамай, Олмаотадан тортиб, то Ҳиротгача бўлган маҳаллий ўзбек аҳолилари қийналмасдан бир-бирларининг фикрларини англаганлар.

✓ Шунинг учун ҳам XI—XII асрлар ёзма ёдгорликларида қадимги туркий адабий тилининг элементлари тобора камая боради. Тўғри, XI асрда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лугати турк» номли асарида, хусусан қашқар уйғурлари фольклоридан

¹ Уша асарнинг 44—52, 70—72, 125—128, 187—198-бетларига ва С. Е. Малов, Енисейская письменность тюрков. Из-во АН СССР, М—Л., 1952, бет 11—13 ва бошқа саҳифалардаги «Примечание»га қаралсин.

келтирилган намуналарда, «й» ундоши билан ишлатилган сўзларнинг «з» лик (баъзан «д» лик) варианты ҳам учрайди. Масалан: қайғу ўрнига қазғу ёки қадғуқа (қайғуга); аяқ ўрнига адақ; айғыр ўрнига азғыр; чайан ўрнига чазан каби фонетик жиҳатдашгина эмас, баъзи бир лексик-грамматик белгилари ҳам қадимги туркий ёдгорликлар тилига ўхшаб кетади.¹

Аммо бу ҳол шу давр ёдгорликларини қадимги туркий тил ёдгорликлари қаторига киритишга ёки уйғур халқидагина хос манбага айлантиришга асос бўла олмайди. Чунки XI—XII аср ёзма ёдгорликларида ҳар жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг элементлари ортиқроқ ва кучлироқдир.

Ундан кейинги давр ёдгорликларига келсак, масалан XIII—XIV асрлар ёзма ёдгорликлари, бу энди эски ўзбек тилининг айнаси ўзидир. Шунинг учун ҳам бу давр ёдгорликлари, идеологик жиҳатдан қайси синф ва қандай ижтимоий ғуруҳга хизмат қилишларидан қатъий назар, тил жиҳатидан, тилининг структураси, асосий луғат фонди ва грамматик қурилиши жиҳатидан ҳозирги кунгача ўз асосини сақлаб қолган ва кенг ўзбек халқида ҳозирги замон тилига таржима қилинмаса ҳам бемалол англашилади.

Эски ўзбек адабий тилининг XIV—XV асрларга оид намуналари, масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» номли асарлари тил жиҳатидан содда ва тушунарлидир. Лутфийнинг ўткир шеърлари, Навоий ва унинг замондошлари Саккокий ва Атоий ғазаллари эски ўзбек адабий тилининг юксалганлигини кўрсатувчи фактлардандир. Хусусан, Алишер Навоийнинг бадний адабиётнинг турли жанрларига оид ўлмас асарлари, адабиётшунослик ва тилшуносликка доир текширишлари XV асрда эски ўзбек адабий тилини юқори тараққиёт чўққисига кўтарди ва классик ўзбек адабий тилида мустаҳкам бирликни вужудга келтирди. Шу туфайли унинг таъсир доираси жуда кенгайиб кетди ва у XX асрнинг биринчи чорагигача ўз кучини сақлаб қолди. Баъзи бир ўзбек шоирларининг ҳозирги кунда ҳам Навоий стилида шеърлар, ашулалар ёзишни давом эттиришларининг сабаби ҳам, аслида, шундандир.

Эски ўзбек адабий тилига оид ёзма ёдгорликлар араб алифбеси негизида вужудга келган. Аммо, бунга қарамасдан, уйғур ёзувида иш юритиш XVIII асргача давом этган. Баъзи бир тарихий маълумотларга қараганда, айрим ёзма ёдгорликлар XV асрда уйғур алифбесига ёзилган. Масалан, «Бахтиёрнома»

¹ Қаранг: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.,—Л., 1951, бет 313—314; Умуман XI—XIV асрлар ёдгорликларининг тил хусусиятлари ҳақида С. Е. Маловнинг шу асари 299—301; 340 ва 349-бетларига қаралсин.

(1432), «Тазкирай-авлиё» (1436), «Меърожнома» (1437) ва бошқа ёдгорликлар Ҳирот шаҳрида уйғур алифбесига кўчириб ёзилган эди¹.

Тил структураси жиҳатидан, фонетик хусусиятлари, морфологик белгилари ва лексик бойликларига кўра, эски ўзбек адабий тили қадимги туркий адабий тилдан принципиал фарқ қилади. Навоий замонасига яқин ёзма ёдгорликларда, шунингдек шоирнинг замондошлари асарлари ва унинг ўз шеърлари, прозаик асарларида эскилик қолдиқлари — баъзи бир архаизм сифатида қўлланилган ва жуда кам учрайдиган қадимги тил элементларидан² қатъи назар, XV аср адабий тили ўзига хос хусусиятларига эгадир. Бунга А. Навоий асарларининг тили ёрқин мисол бўла олади.

Алишер Навоий асарлари тилининг проф. А. К. Боровков изоҳлаб берган муҳим белгилари тубандагичадир.

Фонетик жиҳатдан Навоий асарлари тилининг товуш состави ҳозирги ўзбек адабий тилининг товуш составидан, асос эътибори билан унли фонемаларнинг сон ва сифатига кўра, бир мунча фарқ қилади. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-лугатайн» номли асарида турк (ўзбек) тилининг унлилар составини форс (тожик) тили унлилари билан қиёс қилиб, ҳар бир унлига аниқ характеристика беради: «Араб алифбеси негиздаги ёзувда баъзан унлиларнинг бир хилда ёзилишидан қатъи назар, унлиларнинг сўз маъноларини ва талаффузини фарқ қилиш ролини жуда аниқ тасвирлайди.

Араб алифбесиде «вов» номи билан юритилган ҳарф орқали эски ўзбек ёзувида в каби лаб-лаб ундошини ифода этишдан ташқари, шу ҳарф воситаси билан яна **о-ё, у-ў** каби тўрт унли фонема ифода этилган. Ёзувда бир хил шаклда бўлишига қарамай, бу унлилар талаффузда ва маънода кескин фарқ қилган. Бу ҳол эски ўзбек адабий тилининг унлилар составида лабланган тўрт хил мустақил унли фонема бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Лабланмаган унлилар характеристикасига келсак, араб ёзувида «ёй» деб аталган бир белги орқали тил ўрта й товуши, шу-

¹ Қаранг: Алишер Навоий. СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтини босиб чиқарган мақолалар тўплами. Из-во АН СССР М.,—Л., 1946, бет 99.

² Проф. А. К. Боровков, Навоий асарларида жуда ҳам кам ва сийрак учрайдиган архаик сўзлар қаторида: қомуғ—ҳамма, ориғ—тоза, осиг—фойда, ўқуш—кўп, ўксук—етишмовчилик; қайу—қандай; қўймоқ—илтимос қилмоқ, битик—ёзув каби сўзларни; баъзи бир морфологик элементлар сифатида: сифатдош қўшимчалари -гу (қу), -гу (ку), тўлиқсиз фъел эр (эрмоқ), тартиб сон қўшимчалари -инч, масалан, икинч, учунч, бешинч каби қадимги тил тузилишига оид элементларни курсатиб ўтади. Қаранг: ўша тўпламининг 101 ва 102 бетларида.

нингдек ўрта кенг э (е) унлиси билан тор и унлиси ифода этилган. Урри билан и унлиси чўзиқроқ ий шаклида ҳам талаффуз қилинган.

Бироқ Алишер Навоийнинг унлиларга берилган характери-стикасида тил орқа тор ы унлиси алоҳида фонема сифатида кўрсатилмайди.

Бундан ташқари, эски ўзбек адабий тилида лабланмаган тил орқа а унлиси билан тил олди ä унлисининг мустақил фонема сифатида амалда кенг миқёсда қўлланилганлиги шубҳасиз. Араб алифбесига ä унлиси кўп ҳолларда алоҳида белги билан ифодаланмайди, фақат баъзи ўринлардагина у бўғиз ундоши ҳ товушининг арабча шакли орқали баён этилади. Аммо тил орқа а унлиси эски ўзбек ёзувида кўпинча «алиф» ҳарфи воситаси билан ва баъзан «ёй» орқали кўрсатилади.

Шундай қилиб, эски ўзбек адабий тилида тўрт хил лабланмаган унли а, ä, э, и ва тўрт хил лабланган унли о, õ, у, ў—ҳаммаси бўлиб, саккизта асосий унли фонема бўлган¹. Бундан ташқари асосий унли фонемалар ўрнига қараб бошқачароқ тусда айтилган бўлиши ҳам мумкин, бироқ улар ўзлигича алоҳида ва мустақил фонемани билдирмаган.

Алишер Навоий асарларининг фонетик составидаги унли фонемаларни ҳозирги замон ўзбек маҳаллий диалектларининг фонетик состави билан қиёс қилганда, у кўпроқ Андижон шеvasининг унлилар составига тўғри келади. Чунки Андижон шеvasида а-ä, о-õ, у-ў каби унлилар қаттиқлик-юмшоқликда бир-бирига эшдош бўлиб, бу жиҳатдан Навоий асарлари тилининг унлиларига мос келади.

Навоий асарлари тилининг ўзбек шеваларига мос келиши билан бир қаторда унда ғарб ёки ўғуз тили деб аталган озарбайжон ва туркман тилларининг баъзи бир элементлари ҳам учрайди. Масалан, уй сўзининг эв, шундай қилиб иборасининг шўйла, бундай қилиб иборасининг бўйла; ухламоқ сўзининг уюмоқ; бўл ва бўлмоқ феълларининг ўл ва ўлмоқ шаклида қўлланилган каби.

Морфологик жиҳатдан Навоий асарлари тилида ўзбек тилининг морфологик белгилари билан бир қаторда «ғарб» элементи, жумладан ўтган замон сифатдош формаси -миш ва бу аффикс ёрдами билан ясалган феъл алоҳида ажраб туради. Масалан: ўлмишам — бўлганман, топмишам — топганман, қилмамиш — қилмаган, боғламишмен — боғлаганман топмамишлар — топмаганлар каби. Алишер Навоий шеърларида эски ва ҳозирги озарбайжон тили учун характерли бўлган «ҳозирги-давом» феълининг бўлишли ва бўлишсиз формаси, масалан борурам — борурман, истарам — истарман, қилмон — қилмайман каби шакллари ҳам учрайди.

¹ Қаранг: А. Навоий номли тўплам, Из-во АН СССР, 1946, б. 94—120.

Феъллардан ясалган отлар ёки иш-ҳаракат номлари деб юритилмоқда бўлган масдарнинг бўлишсизлик аффикси билан биргаликда қўлланилиши ҳам ўғиз тили элементини эслатади. Масалан, Навоий шеърларида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида масдарлик формасидан ажраб қолган урмаслик сўзи ўрнига ўрмамак, оғизга олмаслик ибораси ўрнига оғизга олмамак шаклларининг қўлланилгани каби.

Шу билан бир қаторда ўзбек тилининг «ж» ловчи диалектида эгалик аффиксларидан кейин қўллашчидиган жўналиш келишиги формаси -а аффикси Навоий шеърларида кенг ишлатилади. Масалан: кўнглима, бағрима, димоғима, ҳолима каби. Адабий тил нуқтаи назаридан қараганда жўналиш келишининг бу формаси ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан кўра кўпроқ хоразм диалектига, шунингдек озарбайжон ва туркман адабий тилларига яқиндир.

Алишер Навоий асарлари тилда «ғарбий» тил, акад. В. В. Радлов ибораси билан «жашубий» тил, яъни ўғиз тили ёхуд озарбайжон ва туркман тили элементининг мавжудлигига икки тарихий асос бор: 1) ўзбек халқ оғзаки ижодининг қадимги намуналарида ўзбек хоразм диалекти билан озарбайжон ва туркман тилларини бирлаштирувчи элементлар бўлиб, Навоий асарлари тилига ўғиз тили элементлари фольклор орқали ўтган бўлиши мумкин, 2) ўтган адабий-маданий меросдан кенг фойдаланиши муносабати билан хоразм адабиёти традициясининг Навоий асарлари тилига кўчган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда Навоий тилида ўғиз тили элементининг мавжудлиги шубҳасиз.

Аммо, бундан қатъи назар, Алишер Навоий адабиётда шундай кескин бурулиш ясадики, у ўзининг адабий фаолиятида уйғур тили традициясидан юз ўгирди, ўғиз тили элементларини чеклай борди ва классик ўзбек адабий тилининг тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Шунинг учун ўзбек тилининг грамматик қурилишига оид фактлар, шу жумладан морфологик элементлар, ўғиз тили элементларига қараганда устун туради ва Навоий асарлари тилида асосий ўринни тутади.

Навоий асарлари тилининг морфологик хусусиятларидан яна бири шундаки, шакл жиҳатидан ҳозирги замон ўзбек адабий тилига ўхшаш баъзи бир морфологик элементлар унда бошқача вазифада қўлланилади. Масалан, Э сабо овора кўнглим истаю ҳарён бору, водию, тоғу, биёбонларни бир-бир ахтару деган бир шеърий парчада истаю, бору, ахтару феълларида -ю ва -у аффикслари ҳозирги ўзбек тилидаги -гин ёки -гил вазифасида ишлатилган. Демак, контекстдаги истаю феъли истагин (-гил), бору феъли боргин (-гил), ахтару феъли эса ахтаргин (-гил) маъноларини билдиради.

Шунга ўқшаш учинчи шахс буйруқ феъли формалари **-гай,** **-гай,** **-сун** билан бир қаторда Навоий асарларида **-дик** аффикси ҳам ишлатилади. Аммо **-дик** аффикси вазифаси жиҳатидан кўпроқ **-сун (-син)** аффиксига яқиндир. Бироқ, бундан қатъи назар, биринчи шахс кўplik формасидаги кесимлик аффикси **-дик** Навоий асарларида, ўрни билан, кўпроқ сифатдош аффикси **-миш** қўшилиб келган тўлиқсиз **эмоқ** феълидан кейин, **-дук,** **-тук** шаклида, ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қандай вазифада бўлса — шундай вазифада қўлланилади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари тилида ҳозирги замон ўзбек тилининг грамматик қурилишига тўла равишда москеладаган кўпгина грамматик белгилар билан бир қаторда ундан фарқ қиладиган баъзи бир морфологик элементлар учрайдики, бу элементлар эски ўзбек адабий тилининг морфологик хусусиятларини акс эттиради.

Лексик жиҳатдан Навоий асарларининг тили — умуман эски ўзбек адабий тилининг лексикаси гарчи асос эътиборига кўра ҳозирги замон ўзбек миллий тилининг луғат состави негизи билан бир бўлса ҳам, бироқ улар бир-биридан қисман фарқ қиладди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» номли махсус тил масалаларига бағишланган асарида ўзбек тилининг луғат бойлигини, эски ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини жуда аниқ ва равшан кўрсатиб берди. Феъл категориясидан келтирилган юзта характерли сўз¹ ва уларнинг энг нозик маъно оттенкалари, масалан: **сипқармоқ** ва **томшимоқ**, **йиғламсинмоқ**, **инграмоқ**, **синграмоқ**, **сиқтамоқ** ва **ўкирмоқ**, **безанмоқ** ва **ясанмоқ** каби феълларнинг ясалиши ва турлари; сифат даражалари от ва уларнинг маъно хусусиятлари, синоним ва омонимлар, шунингдек сўзларнинг бошқа семантик категориялари эски ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини намойиш қилувчи кучли далиллардандир.

Навоий яшаган давр билан бизнинг замонамиз орасида беш асрдан ортиқ вақт ўтди. Шу вақт давомида ўзбек тилининг луғат составига бир қанча сўзлар кирди ва эскириб қолган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди, баъзи сўз ва ибораларнинг маънолари ўзгарди ва улар янгича маънога эга бўлди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида кийим-кечак ва озиқ-овқат ҳамда уларнинг турлари устида тўхтаб, уларни бирма-бир санаб ўтади. Масалан: **дастор**, **қалпоқ**, **наврўзий**, **тўппи**, **ширдоғ**, **дакма**, **ялак**, **ёғли**, **терлик**, **қур** ва ш. к.

---

¹ Алишер Навоий, Танланган асарлар, том III, Мажолисуннафонс. Муҳокаматул-луғатайн, Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент 1948, бет 178—184.

Ҳозирги вақтда қалпоқ, дўппи сўзларидан бошқа сўзлар адабий тилда қўлланилмайди, чунки кийимнинг қолган турлари турмушда учрамайди. Озиқ-овқатни билдирувчи сўзлар орасида **улоба, уркамоқ, боҳсум, тутмоқ** кабилар ҳам ҳозирги адабий тилда учрамайди. Бироқ Навоий санаб ўтган овқатларнинг бошқа навларини англлатувчи, масалан: **қаймоқ, қатлама, буламоғ, қурут, манту, қуймоғ, қимиз, сузма, умоч, кўмоч, толғон** (толқон) каби сўзлар ҳозир ҳам ишлатилади, чунки бу овқатлар амалда истеъмол қилинади.

Навоий асарларида қўлланилган сўзларнинг кейинги вақтларда эскириб, истеъмолдан чиқиб кетган намуналари сифатида яна тубандагиларни кўрсатиш мумкин: **дирам** (ақча, танга), **ёрмоқ** (ақча), **жайб** (ёқа, чўнтак), **зин** (эгар), **илик, илк** (қўл), **кисва** (кийим), **музд** (иш ҳақи), **нар** (эркак), **неш** (найза), **нигориш** (нақш солиш, қараш, ёзиш), **сафина** (нома, тўплам, девон), **тавочи** (хабарчи, чопар) каби.

Эски ўзбек адабий тилида ишлатилган тубандаги сингари анчагина синонимик сўзлар ҳозирги адабий тил лексиконида кўринмайди. Масалан: **ахтар** (юлдуз) **кавкаба ботин** (ич, ички) **замир; гўша** (бурчак, чет жой) **кунжа; далир** (ботир, юракли) **жалодат; зумра** (гуруҳ; тўда) **хайл; жало** (кўчиш) **интиқ, мақдур** (қудрат, куч, қувват) **мукнат; муарро** (яланғоч, ҳоли, бўш) мужаррад каби. Бу сўзлар ҳозирги замон ўзбек адабий тилига таржимаси нуқтаи назаридан маънода бир хиллик ёки синонимик характерда бўлса ҳам, бироқ нозик маъно оттенкаларига кўра, улар ўзаро фарқ қиладилар.

Навоий асарларида, синонимик сўзлардан ташқари, омонимларнинг турли вариантлари учрайди. Бироқ уларнинг баъзи бир семантик адекватлиги ҳозирги вақтда ишлатилмайди. Масалан, **туз** сўзининг ўқ ёки найзага ўхшаш аслаҳани, текис даштни, чолғуни соzлашни англлатиш маънолари эски ўзбек адабий тилида бўлса ҳам, ҳозирги адабий тилда **туз** сўзи бу хил маънода қўлланилмайди. Бу эса баъзи бир омонимларнинг маъно доиралари кейинги вақтларда чегараланганликларидан дарак беради.

Навоий замонида қўлланилган кўп маъноли сўзлар йиллар ўтиши билан ёки уларнинг маънолари чегараланган, ёхуд барча маънолари билан бирликда эскириб, архаик сўзларга айланган. Шундай қилиб, кўп маъноли сўзларнинг бир неча типлари аста-секин истеъмолдан чиқиб кетган. Бу хил сўзлар ҳозирда ўзбек тили лексиконидаги мавжуд сўз ёки иборалар билан изоҳланиб, луғатда ҳозирги тилга таржима қилиб берилади. Масалан, луғатда: **малоҳат**—тузлик, мазали, ёқимли, қора тўридан келган одам, ялтироқлик; **маснад**—таянч, тахт, юқори даража шаклида изоҳлангани каби.

Бу хил сўзларнинг кўпи ва асосий қисми араб-форс тиллардан кирган, кўпроқ абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзлар бўлиб, улар орасида **улус**, **битик** каби қадимги туркий сўзлар ҳам учрайди.

Шундай қилиб, эски ўзбек адабий тили ўзининг баъзи бир фонетик, морфологик, лексик хусусиятларига кўра қадимги туркий адабий тилдан ҳам, ҳозирги замон миллий ўзбек адабий тилидан ҳам фарқ қилади. Аммо, бу хил тафовутлардан қатъи назар, эски адабий тил билан янги адабий тил орасида ягона умумхалқ ўзбек тилининг асосий тараққиёт этапларини ва ривожланиш йўлларини ақс эттирувчи кўп жиҳатдан бирлик ва ўхшашлик бор. Бу эса ўзбек тилининг бутун тарихи давомида ягона халқ тили сифатида ўсганлигидан ва тобора такомиллаша борганлигидан гувоҳлик беради.

* * *

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши бу ерда янги иқтисодий тузум учун йўл очди. Миллат элементларининг, шу жумладан, миллатни ташкил этувчи муҳим белгиларидан бири бўлган тилининг ривожланишига ёрдам берди. Ўрта Осиёга, демак, Ўзбекистонга ҳам, марксизм-ленинизм идеялари кира бошлади. Ўзбекистоннинг меҳнаткаш оммаси умумдемократик ва социалистик ҳаракатга қўшилиш имкониятига эга бўлди. Бу эса ўзбек халқини феодал қуллигида қолиб кетиш ва чет эл босқинчилари асоратига тушиб қолиш ҳавфидан қутқарди. Буларнинг ҳаммаси ўзбек маданияти ва ўзбек тилининг тараққиётида катта роль ўйнади. 1905—1917 йиллар даврида ўзбек адабий тилининг ривожини шуни кўрсатадики, ўзбек тили лексиконида янги сўзларнинг турилиши асосан икки йўл билан: бир томондан, Ўзбекистонда эндигина вужудга келаётган маҳаллий буржуазия билан чор Россиясининг буржуа-помешчик синфларнинг иқтисодий ва сиёсий манфаатларига боғли ҳолда; иккинчи томондан, демократик ғояларнинг ривожланиши ва демократик элементларнинг миллий озодлик масаласини Россия ва Туркистон ишчиларининг революцион ҳаракатига, демократик синфларнинг манфаатига боғли равишда ҳал қилишга интилишлари заминида воқе бўлди.

Тараққийпарвар ва демократ ўзбек шоирлари ўзбек меҳнаткашларининг рус меҳнаткашлари билан алоқасини мустаҳкамлаш маданият ва ягона умумхалқ тилини ривожлантиришда зўр аҳамиятга эга эканлигини англаб, рус халқи маданияти ва тилини ўрганишга таъвиқ қилган эди ва ҳар бир тилни ўрганиш

Фойдадан ҳоли эмаслигини кўрсатиб ўтган эди. Бунга Аваз Утар ўглининг «Тил» шеъри ёрқин мисол бўла олади¹.

Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқат ҳам ўз ғазалларида масалан, «Гимназия», «Телеграф баёнотида», «Суворов ҳақида», «Рус солдатлари таърифида», «Электрик лампочкаси ҳақида», «Роял ҳақида» деган шеърларида, маърифат куйини ва рус халқи, рус маданиятига муҳаббат туйғуларини куйлайди².

Рус маданиятига ингилиш, демократик ғояларни кенг халқ оммаси орасига тарқатиш — пропаганда қилиш Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўгли Муқимий асарларида ҳам яққол кўринади.

Тараққийпарвар ва маърифатпарвар ўзбек шоирлари — Фурқат, Муқимий, Завқий ва Аваз Утар ўгли каби санъаткорлар классик поэзиянинг традицияларидан кенг фойдаланиб, уни янада кенгайтirdи ва бойитди. Ўз ижодларида реал ҳаётни тўғри акс эттиришлари ва катта ижтимоий қийматга эга бўлган темаларда асарлар яратишлари билан ўз талантларини намойиш қилди. Уларнинг мазмундор лирик шеърлари, оҳангдор кўшиқлари, умумий бир мақсадга қаратилган ўткир сатиралари янги социал шароитда она тилининг роли ва аҳамиятини янада юқори поғонага кўтарди, ўзбек тилининг луғат составини яна бойитди ва грамматик қурилишни силлиқлаштирди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айний каби пешқадам Совет ёзувчилари Алишер Навоий ҳамда унинг замондошлари ва тараққийпарвар-демократ шоирлар ижодиётидан кенг фойдаланиб, янгидан-янги асарлар яратдилар. Изчил новатор, шоир, драматург ва композитор Ҳамза Ҳакимзода халқ ижодини чуқур ўрганди, янги темаларда ва турли адабий жанрда жонли ўзбек тилида ижод қилди, ўзбек адабий тилининг тараққиётига зўр ҳисса қўшди.

Ўзбек халқи янги социалистик тузум шароитида, маданий-адабий меросдан танқидий фойдаланиб, ўзбек адабий тилини такомиллаштирди.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Ҳозирги ўзбек адабий тили асрлар давомида қўлланиб келган ягона ўзбек тили тараққиётининг юқори формаси, миллий тилнинг ишланган шаклидир. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили давлат ва ижтимоий ташкилот, фан ва мактаб, матбуот ва ба-

¹ Аваз Утар, Танланган асарлар, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1951, бет 21.

² Фурқат, Танланган асарлар, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1951, бет 27—28.

дий адабиёт, хуллас, ўзбек миллатининг илмий-маданий тилидир.

Ўзбек халқининг ҳозирги бирлашган адабий тили миллатнинг жонли сўзлашув тили асосида вужудга келган бўлиб, шу халқнинг ягона ёзув системасида ва талаффузида ўз инъикосини топди, ўсди ва ривожланди.

Ўзбек халқининг миллат бўлиб шаклланиши ва ривожланиши, айни замонда, миллий адабий тилнинг шаклланиши ва ривожланиши демакдир.

Ҳозирги замон ўзбек тили, шу жумладан ўзбек адабий тили, социалистик ўзбек миллатининг ягона умуммиллат тилидир. Ўзбек миллий тили умумхалқ тилининг юқори ва такомиллашган босқичидир.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқининг ягона миллий тили ҳар томонлама ўсди ва юксалди, унинг фонетик системасига маълум даражада ўзгаришлар киритилди — унлилар састави ихчамланди, ундошлар саставига баъзи бир янги фонемалар келиб қўшилди, тилнинг луғат састави янги сўз ва иборалар ҳисобига бойиди, сўз маънолари кенгайди, эскириб қолган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди, ўзбек тилининг грамматик қурилиши такомиллашди.

Ўзбек миллий адабий тили турли миллатчи оқимларга қарши принципаал курашда ўсди, мустақкамланди ва вояга етди.

Буржуа миллатчилари ҳозирги замон ўзбек адабий тилини унинг тўғри ва равон ривожланиши йўлидан четга буришга қаттиқ уриниб кўрдилар. Ўзбек адабий тилининг шаклланишига, унинг мазмуни ва формасига ўзларининг миллатчилик ғояларини киритишга тиришдилар.

Ўзбек буржуа миллатчилари совет тузумининг дастлабки йилларида ҳозирги замон ўзбек миллий адабий тилини эски китоб тили асосида қуришни тавсия қилиб, тил тараққиётини орқага суришга интилдилар. Бу реакцион қарашнинг намоёндалари халқ оммаси томонидан қабул қилинган ва турмушда сингиб бораётган сўз ва терминларни ва баъзи бир грамматик формаларни XI—XV аср ёзма ёдгорликларида қўлланилган ва эскириб истеъмолдан чиқиб қолган сўз ва формалар билан алмаштиришга уриндилар¹. Бу хил «назария» 1917—1922 йилларда ўзбек миллатчилари орасида анча кенг тарқалган эди.

Ўзбек буржуа миллатчиларининг бу «назария» си фош қилингандан кейин, улар ўз тактикасини ўзгартишга мажбур бўлдилар ва бошқа йўлга ўтиб олдилар. Улардан бир гуруҳи «чиға-

¹ А. К. Боровков. Очередные задачи узбекского языкознания в свете трудов И. В. Сталина о языке, доклад на республиканской конференции по вопросам развития узбекского языкознания в свете трудов товарища Сталина о языке, Из-во АН УзССР, Т., 1952, бет 4.

той тили» деб аталган эски ўзбек адабий тилининг асосий хусусиятларини сақлаб қолгани ҳолда, унга баъзи бир ўзгаришлар киритишни, миллатчиларнинг иккинчи гуруҳи эса адабий тилни гўё жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш ниқоби остида уни «реформа» қилиш фикрини олдинга сурдилар. «Реформистлар» қипчоқ ёки «ж» ловчилар диалекти деб юритилган маҳаллий ўзбек диалектини ягона умуммиллат тилига асос қилиб олишни ва шу диалект заминида бирлашган талаффуз вужудга келтиришни даъво қилдилар.

Улар ҳозирда мавжуд ҳар бир ўзбек диалектига мустақиллик бериб, ҳар бир маҳаллий диалект негизида алоҳида-алоҳида адабий тил тузишни, маҳаллий диалектлар заминида вужудга келган адабий тилларда алоҳида газета, журналлар чиқариш ва китоблар нашр этишни, шу йўл билан «диалектлар автономияси»га кенг йўл очиб беришни даъво қилдилар¹. Ҳозирги замон ўзбек миллий тилининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларига бу хилда турли-туман қарашлар, айниқса 1922—1929 йилларда, ўзбек миллатчи гуруҳлари орасида авж олиб кетган эди.

Ўзбек ёзувини араб алифбесидан латинлаштирилган алифбега кўчирилган пайтларда, яъни 1929—1933 йилларда, шунингдек бу алифбеда унлилар шаклининг сонини камайтириб уни бештага келтирилган вақтда, яъни 1934—1937 йилларда, буржуа миллатчилари ўзбек адабий тилини қандайдир номаълум ва ноаниқ «диалект» ёки «шева» асосида кўрмоқчи бўлдилар.

Аmmo ўзбек буржуа миллатчилари қанчалик уришиб кўрмасин, улар ўзлари ўйлаган ниятларига етолмадилар ва муваффақият қозона олмадилар. Ҳозирги ўзбек адабий тили ўзининг асосий тараққиёт изидан оғишмай бориб, ягона социалистик маданиятнинг умумий оқими ва юксалиши йўлида ўзининг барча потенциаларини юзага чиқариб, ривожланиб кетди.

Совет Иттифоқидаги миллатларнинг, шу жумладан ўзбек миллатининг, тили ва ёзувининг ривожига буюк рус тили катта самарали таъсир кўрсатди. Рус тилининг самарали таъсири орқасида ўзбек социалистик миллатининг ягона миллий тили қурилишида, унинг фонетик системасида янги ҳодисалар юз берди, луғат состави бевосита рус тилидан олинган ёки рус тили орқали кириб келган сўз ва терминлар билан бойиди, ўзбек тилининг грамматик қурилишида совет-интернационал сўзларнинг морфологик составига мос равишда баъзи бир грамматик формалар—сўз ясовчи янги аффикслар, сўз бирикмалари, гапда сўзларнинг эркин тартибда қўлланиши ва гап қурилишининг баъзи бир янги типлари вужудга келди.

¹ А. К. Боровковнинг юқорида кўрсатилган асарига қаранг.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ўзбек социалистик миллатининг ягона миллий тили сифатида совет тузумининг ривож, Совет Иттифоқи ва унинг ажралмас бир қисми бўлган Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўсиши ва юксалишига боғли ҳолда камолотга етди. Ўзбек халқи ягона умум миллат ўзбек тили туфайли ва шу тил воситаси билан ўзининг барча соҳадаги фаолиятида, ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлар соҳасида, сиёса ва маданият соҳасида, ижтимоий ҳаёт ва коллектив турмуш соҳасида мисли кўрилмаган муваффақиятларга эришди. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида ўзбек миллий тили тараққиётига кучли таъсир қилди.

Ҳозирги замон ўзбек миллий адабий тили шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятнинг ривожини йўлида ўсиши ва ўз тараққиётининг юқори поғонасига эришди. Айниқса марксизм-ленинизм классиклари асарларининг, сиёсий ва бадиий адабиётнинг, фаннинг турли тармоқларига онд илмий-назарий асарларнинг, ҳар хил дарслик ва қўлланмаларнинг ўзбек тилига таржимаси миллий адабий тилнинг ўсишига катта ёрдам берди. Ўзбекистон совет олимлари, шоир ва адиблари, таржимон ва матбуот ходимлари ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг ривожига зўр ҳисса қўшди; хусусан, республиканинг марказий матбуоти адабий тил тараққиётида муҳим роль ўйнади. Ҳозирги замон ўзбек миллий адабий тили туфайли ягона адабий талаффуз нормалари, ягона илмий-техник терминлар, ҳамма маҳаллий ўзбек диалектларининг баъзи бир грамматик формаларини бирлаштирувчи ва умумлаштирувчи асослар вужудга келди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг ривожланиш йўли: 1) унинг ягона умуммиллат тили ва маҳаллий диалектларга муносабати, 2) таянч ва етакчи ўзбек шеваларининг фонетик системаси, 3) умумхалқ тили луғат составининг сон ва сифати, доираси ва мазмуни, 4) грамматик қоидаларнинг ҳажми ва моҳияти, ниҳоят, 5) турли стилистик приёмларга кўра белгиланади.

Маҳаллий диалектларга бўлган муносабатига кўра, ҳозирги замон ўзбек адабий тили марказий шаҳар шеваларига ва уларнинг муҳим хусусиятларига таянади. Марказий шаҳар шевалари ҳозирги миллий ўзбек адабий тилининг асосидир, қолган ўзбек диалектларига келганда, бу шевалар ягона умуммиллат тилининг қонун-қоидаларига бўйсунадилар. Марказий шаҳар шевалари ичида аста-секин сингиб боради.

Товуш системаси жиҳатидан ҳозирги ўзбек адабий тили олти унлили марказий шаҳар шеваларининг фонетик системасига асосан мос келади. Аммо шаҳар шевалари айрим фонемаларнинг сон ва сифати, баъзи бир фонетик ҳодисалар — товушлар

Ўзгариши, баъзи бир фонемаларнинг бошқачароқ талаффуз этилиши жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Бу хил тафовутлардан қатъи назар, олти унлили марказий шаҳар шевалари ягона миллий ўзбек тили ва унинг адабий формаси учун асос бўладиган кўпгина умумий характерга ва бирлашган адабий тил учун замин бўладиган умумий хусусиятларга эгадир. Бу умумий хусусиятни ўз ичига олган ўзбек миллий адабий тили бошқа диалектларга ижобий таъсир кўрсатиши натижасида марказий шаҳар шеваларининг умумий фонетик белгилари билан айрим шеваларга сингиб бормоқда.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек адабий тилининг фонетик системаси бирмунча кенгайди. Миллий тил лексикасининг совет-интернационал сўз ва терминлар ҳисобига бойиб бориши натижасида ўзбек адабий тилининг фонетик системасида талаффуз жиҳатидан бирмунча бошқачароқ хусусиятга эга бўлган янги фонемалар вужудга келди, айрим унлилар урғу билан боғлиқ ҳолда, сўзларнинг урғули ёки урғусиз бўғинларида келишига қараб, турлича талаффуз этиладиган бўлди, баъзи ундошларда, айниқса л ва р ундошларининг айтилишида, юмшоқлик ҳодисаси (палатилизация) юз берди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили фонетик системасида воқе бўлган баъзи бир ўзгаришни тубандаги каби фактлар яққолроқ кўрсатади. Масалан, тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келган — а унлисига яқин, лекин талаффузи жиҳатидан ундан бир мунча фарқ қиладиган ва палата, база сингари сўзларда ишлатиладиган унлининг салмоғи ортди. Бир бўғинли сўзларда — том, ток, тон каби, кўп бўғинли — колхоз, совхоз, тонна каби сўзларнинг урғули бўғинларида таянч ўзбек диалектларидаги о ва ў унлиларидан, яъни олтин ва ўзбек сўзларидаги о ва ў дан фарқ қиладиган ва шу унлилар оралиғидаги бир товуш каби талаффуз этиладиган унли пайдо бўлди.

Бошқа унлилар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Масалан, лирика, коммунизм сўзларидаги и унлиси билан билим, тилак сўзларидаги и унлиси; диктатура, коммуна сўзларидаги у унлиси билан тун, кун сўзларидаги у унлиси талаффуз жиҳатидан бир эмас.

Унлилар системасида юз берган бу каби ўзгариш адабий талаффуз рамкасини кенгайтириб юборди, эскирган ўрта аср талаффуз нормаларини синдириб, бирлашган янги талаффуз нормаларини вужудга келтирди.

Ўзбек адабий тилининг ундошлар составига, янги талаффуз қоидаларига мос равишда, ц, щ каби янги ундошлар, унлилар составига эса — посылка, вышка, выставка каби сўзларда ишлатиладиган ы унлиси келиб кирмоқда. Лаб ундошларидан в, ф товушлари лаб-лаб ва лаб-тиш товушлари сифатида икки хил

талаффуз қилинади, бу — ҳозирги замон ўзбек адабий тилида тобора мустақкамлашмоқда.

Бўғин бошида ва бўғин охирида, масалан: **справка, стрелка, литр, грамм** каби сўзларда ундошларнинг ёнма-ён қаторлашиб келиши ўзбек адабий тилининг бўғин тузилиши доирасини кеңайтирди. Бу эса, айниқса, поэтик асарларда вазилар ўлчоғига ўз навбатида жиддий таъсир қилди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг хусусияти унинг товуш системасида воқе бўлган янгиликларнинг ўзлари билангина чекланмайди. Миллий адабий тил мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ўсиши натижасида ўзбек тилининг асосий луғат фонди негизда ясалган сўз ва иборалар ҳамда рус тилидан олинган ва рус тили орқали келиб қирган сўз ва терминлар ҳисобига шу қадар бойиб кетдики, тилда янгидан пайдо бўлган сўзлар истеъмолдан чиқиб кетган сўзларга қараганда жуда кўп миқдорни ташкил этади.

Халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида совет халқларининг эришган ютуқларига боғли ҳолда ўзбек тили луғат состави бойиди. Тилда саноатнинг ривож, ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш, истеъмол молларини ишлаб чиқариш, саноат маҳсулотлари, саноатнинг энг муҳим ва асосий тармоқлари — қора металлургия, рангли металл ишлаб чиқариш, машина-созлик, кон ишлари, электрлаштириш, нефть саноати, газ саноати, кўмир саноати, химия саноати, ўрмон саноати ва бошқалар билан боғли бўлган сўз ва иборалар; қишлоқ хўжалигининг юксалиши, колхозларнинг жамоат хўжалигини янада мустақкамлаш ва ривожлантириш, совхоз ва МТСларнинг ишларини яхшилаш, барча хилдаги қишлоқ хўжалик экинларини ва чорвачиликни ривожлантириш ва бошқалар билан боғли бўлган сўз ва иборалар; товар обороти, транспорт ва алоқа соҳасидаги ишларнинг ривожланиши, савдо ва транспорт ишлари, транспортнинг муҳим турлари — темир йўл ва автомобиль транспорти, дарё ва денгиз флоти, ҳаво флоти, алоқа воситалари билан боғли бўлган сўз ва иборалар; халқнинг моддий фаровонлиги соғлиқни сақлаш ва халқнинг маданий савиясини янада ошириш ишлари, мактаб ва маориф, илм ва фан, адабиёт ва санъатни янада ривожлантириш билан боғли бўлган сўз ва иборалар пайдо бўлди.

Совет социалистик давлатини барпо қилган, унга раҳбарлик қилиб келган ва раҳбарлик қилаётган коммунистик партия унинг босиб ўтган шонли тарихий йўли, совет органлари, партия ташкилотлари ва уларнинг фаолиятлари билан боғли ҳолда ўзбек тили луғат состави янада бойиди.

Бу ҳол тилнинг аҳволи қандай эканлигини акс эттиради, луғат составининг бой ва хилма-хиллигини кўрсатади. Совет дав-

рида миллий ўзбек тилининг луғат состави кенгайиб, у жуда бой тилга айланди.

Луғат составининг бойлиги сўзларнинг фақат умумий миқдори билангина белгиланмайди. Луғат составида сўзларнинг сон жиҳатидан кўп бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар томонлама ва хилма-хил маънони англатиши, энг нозик маъно отгенкаларини ифода этиши тилнинг аҳволи қандай эканлигидан дарақ беради ва унинг луғат состави нақадар бой эканлигини кўрсатади.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида кўпгина сўзларнинг маъно доираси кенгайди, сўзлар ўзларининг асл маънолари билан бир қаторда янги ва кенг маънони ифодалайдиган бўлиб қолди. Масалан, **ватан** сўзи оддий ва тор маъноси, яъни ҳовлижой маъноси билан бир қаторда кенг маънони — Улуғ Совет мамлакати, совет Ватани маъносини билдиради; **мулк** сўзи оддий, мусусий мулк маъноси билан бир қаторда умумий ва жамоат мулкни, социалистик мулкни ҳам англатади ва ш. к.

Айрим сўзлар ўртасида маъно жиҳатдан дифференциация вужудга келади, масалан, **неғиз** — бирор нарсанинг туб негизи, **асос** — негизига нисбатан бир даражада саёзроқ маънони билдиради, **базис** яна бошқа маънони, яъни жамият тараққиётининг муайян босқичидаги иқтисодий тузумни англатади. **Ўқитувчи** — асосан бошланғич ва ўрта мактабда таълим берувчилар, **муаллим** — асосан олий ўқув юртларида таълим берувчилар; **синов** — рус тилидаги зачёт маъносига, **имтиҳон** — экзамен маъносига; **ёнилғи** — ёнадиган суюқлик мода, **ёқилғи** — ўтин кўмир маъносига ва ш. к.

Амалда мавжуд бўлган синонимлар, масалан, **зўр**, **буюк**, **катта**, **улкан** каби маънолари асосан бир хил ёки бир-бирига яқин сўзлар қаторида **гигант**; **тезлик** ва **суръат** сингари сўзлар қаторида **темп** каби янги синонимлар қўлланила бошлади. Рус тили билан бошқа миллий тиллар (шу жумладан ўзбек тили) ўртасида бўлган алоқа ва ҳамкорлик натижасида талаффузда ўзаро бир оз фарқ қиладиган омонимлар вужудга келди. Масалан: **тон** — феъл ўзаги (тонмоқ масдаридан), **тон** — оҳанг, тус, ранг маъносига; **ток** — узум дарахти, **ток** — электр токи ва ш. к.

Ягона миллий ўзбек адабий тилида янги типдаги барқарор сўз бирикмалари — фразеологик бирликлар ва идеоматик ифодалар кенг кўламда қўлланилмоқда: она — Ватан, башар қуёши, оқ олтин, фидокорона меҳнат, меҳнатда ўрнак кўрсатган ишчи, тинчликсевар халқлар, эрксевар кишилар, иш устасидан кўрқар, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият, танқид ва ўз-ўзини танқид ва ш. к.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида сўзларнинг маъно хусусиятлари билан боғли бўлган бу хилдаги кўпгина фактлар умумхалқ ўзбек тили лексикасининг ўсув йўллари кўрсатади.

Ўзбек миллий адабий тилининг ўсув йўлини характерловчи яна бир факт шундан иборатки, умумхалқ ўзбек тили ўзининг асрлар давомида яшаб келган грамматик қурилишини сақлаб қолгани ҳолда, уни силлиқлаштирди, такомиллаштирди ва янги қонун ва қондалар билан бойитди.

Айрим сўз ясовчи аффикслар, масалан, **-чи**, **-дош**, **-лик**, **-ла**, **-лаштириш** ва бошқалар жуда ҳам сермахсул аффиксларга айланаб кетди; айниқса, **-чи** ва **-лаштириш** аффикслари ёрдами билан жуда кўп янги сўз ва терминлар вужудга келди. Ҳаракат номларини ясовчи **-иш**, ҳозирги замон давом феъли формаси **-моқда**, сифатдош формаси **-ган**, равишдош формалари **-а**, **-ай** ва бошқалар ана шу хилда жуда кўп қўлланиладиган аффикслардандир.

Ўзбек тили луғат составига қўшилган янги лексик бойлик муносабати билан миллий адабий тилга тубандаги каби бир қанча аффикслар келиб кирди ва мустақамланиб қолди: **-изм** (марксизм, ленинизм); **-ист** (марксист, коммунист); **-ик**, **-тик** (график, систематик, статистик); **-ика** (экономика, систематика, математика); **изация** (механизация, канализация), **-фикация** (электрофикация, газификация) ва ш. к.

Адабий тилда пайдо бўлган янги сўз яшаш усуллари орасида турли типда тузилган қўшма сўзлар ва сўзлар бирикмаси кўп учрайди. Уларнинг асосий ва муҳим типлари шулардан иборат: 1) атрибутив муносабатдаги сўзлар бирикмаси — **иш куни**, **қалам учи**, **халқ хўжалиги**, **ҳаво флоти**, **Совет Армияси**, **сўз боши**, **байрам олди**, **қизил флотчи**, **қизил гвардиячи** каби; 2) предикатив муносабатдаги сўзлар бирикмаси — **эрксевар**, **тинчликсевар**, **ўзига хос**, **жонкуярлик**, **ўзибўларчилик** каби; 3) сўз ясовчи турли морфологик элементлар билан келган сўзлар — **ўн мингчилар**, **юз центнерчи**, **тенг ёнли**, **ўткир бурчакли**, **қўш катетли** каби; 4) компонентлардан бири сифатида **фото**, **кино**, **авиа**, **радио**, **авто**, **мото**, **электр**, **гидро**, **агро**, **агит**, **анти**, **зоо**, **био**, **микро** кабиларни ўз ичига олган қўшма сўз ва терминлар.

Қўшма сўзлар ва сўзлар бирикмасининг бундан бошқа яна кўпгина типлари борки, улар умумхалқ ўзбек тилида кўп йиллардан буён ишлатилиб келади ва янги сўзлар яшаш учун база бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги замон ўзбек миллий адабий тилида сўз ўзгартирувчи аффикслар, масалан эгалик ва келишиқ аффикслари, шунингдек тусловчилар асосан бир хил шаклга келиб қолди. Бу жиҳатдан ягона миллий адабий тил маҳаллий диалектлардан, хусусан унлилар состави тўққизта ва ундан ҳам ортиқ фонема-

га эга бўлган диалектлардан, шунингдек бошқа туркий тиллардан фарқ қилади. Бу факт адабий тилнинг айрим грамматик формалар нуқтаи назардан ихчамлашганлигини билдиради. Шу муносабат билан грамматик ва орфографик қоидаларда ҳам ихчамлик ва аниқлик, силлиқлик ва раволик вужудга келган.

Ўзбек тилида сўзларнинг бирикиб гап бўлиши қоидаларига келсак, совет тузуми шароитида бу қоидалар ҳам кенгайди, анча силлиқлашди, тўлдирилди ва такомиллашди.

«Албатта, грамматик қурилиш замон ўтиши билан ўзгаради, такомиллашади, ўз қоидаларини яхшилайти ва аниқлайди, янги қоидалар билан бойийди, лекин грамматик қурилишнинг асослари жуда узоқ вақт давомида сақлашиб туради, чунки бу асослар, тарихнинг кўрсатишича, жамиятга бир қанча даврлар давомида муваффақият билан хизмат кўрсата олади»¹.

Ўзбек тили грамматикаси ўз асосларини жуда узоқ вақт давомида сақлаб, бир қанча даврлар мобайнида ўзбек халқиға муваффақият билан хизмат қилиб келган, энди янги даврда ҳам муваффақият билан хизмат кўрсатмоқда. Шу билан бирга у ўз қоидаларини аниқлаб ва янги қоидалар билан бойитиб уни янада яхшиламоқда.

Ҳозирги замон ўзбек миллий тилнинг синтактик қурилишидан бир неча мисоллар келтираимиз. Гапнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумларидан бўлганда, кесимлик формасининг тушиб қолиши ягона умуммиллат сўзлашув тилининг хусусиятини билдирувчи ҳодисалардан бўлиб, бу ҳодиса ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам ўз аксини топган. Масалан: **Болгариянинг пойтахти—София. Нурмат—институтнинг аълочи студенти. Бу — цемент ишлаб чиқариш заводи каби.**

Бу хил ҳодиса ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг гап қурилишида, жумладан содда гап конструкциясида ҳам, учрайди. Гап бўлаклари орасида умумийлик маъносини билдирувчи аниқловчилар, чунончи: **Совет ҳокимияти, ишчилар шаҳарчаси, болалар боқчаси, район кутубхонаси** сингари бирикмаларда, шунингдек бирикмали аниқловчилар, кишиларнинг унвони, амали, касби ва ҳунарини билдирувчи изоҳловчилар ва бу хил изоҳловчиларнинг бирикмада келиш тартиби, яъни изоҳловчининг кўпинча изоҳланмишдан олдин кела олиши, масалан: **шоир Ғафур Гулом, композитор Мухтор Ашрафий, пионер қиз, артист йигит, аълочи ўқувчи, стахановчи слесарь каби; уюшиқ бўлакларда бир хилдаги морфологик элементларнинг гапнинг уюшган бўлаклари составида такрорланиб кела олиши, масалан: Юсуф ота атрофдаги қирларга, сойларга, кўлларга тикилиб боқди** гапида жўналиш келишиги формасининг такрорланиши

¹ И. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, Ўздавнашр — 1954. бет 23—24.

ва бошқалар ўзбек тили синтактик қурилишида юз берган янги ҳодисалардандир.

Худди шунингдек кириш сўз ва ибораларда, содда гап типларида, хусусан атов гап ва қисман шахси топилмас гапда, гапнинг ажратилган бўлақларида, қўшма гап конструкциясида, кўчирма ва ўзлаштира гапларда янги синтактик ҳодисалар учрайди.

Ўзбек тилининг грамматик қурилишида унинг соддаликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга қараб аста-секин ривожланиш процесси натижасида юз берган баъзи бир ўзгариш ва янгиликлар совет даврида пайдо бўлган, янги даврнинг талабига мувофиқ миллий адабий тилнинг структурасига мос келадиган ўзгаришлардандир.

Ҳозирги замон ўзбек миллий тили грамматик қурилишининг такомиллашганини, унинг янги грамматик қондалар ва турли нутқий оборотлар билан бойиб борганини адабий тилнинг стилистик хусусиятлари ёки турли жанрлари ҳам яққол кўрсатиб беради. Ёзма монолог, диалог шаклларининг тобора юксалиши; шахслар ўртасида турли ёзишмаларнинг ривожини; газета ва журнал мақолалари, дарслик ва қўлланмаларда илмнинг турли тармоқларига доир терминларни ўз ичига олгани ҳолда баъзи бир янги нутқ оборотларининг вужудга келганлиги; шиор ва чақириқларнинг янги формалари; телеграмма, буйруқ, фармон, декрет, директива ва бошқа ҳужжатларнинг тузилиши; телефон ва микрофон орқали гапириш; диктор ва артистлар, лектор ва докладчилар, сўз мастерлари ва нотиқлар нутқининг такомиллиги ва бошқалар ўзбек адабий тилининг стиль жиҳатидан анчагина ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Бу эса ўзбек миллий тили структурасига тобора янги сифат элементларининг кира боришидан ва унинг борган сайин аста-секин тўплана боришидан дарак беради. Аммо «...тилнинг бир сифатдан иккинчи сифатга ўтиши эски сифатни бирданига тўсатдан йўқ қилиб, янги сифатни бирданига тўсатдан бунёдга келтириш йўли билан эмас, балки янги сифат элементларининг, тилнинг янги структурасининг аста-секин ва узоқ вақт давомида тўпланиб бориши йўли билан, эски сифат элементларининг аста-секин ўлиб бориши йўли билан воқе бўлди»¹.

Хуллас: совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқининг ягона тили ҳар томонлама ўси ва юксалди. Социалистик ўзбек миллиятининг миллий тили, миллий адабий тили ташкил топди. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг фонетик системаси ва луғат составида маълум даражада ўзгариш юз берди, асосий луғат

¹ И. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари. Ўздавнашр — 1954, бет 25.

фондининг доираси кенгайди, грамматик қурилиши такомиллашди, янги стилистик приёмлар вужудга келди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили умумхалқ ўзбек тилининг энг юқори ва юксак тараққиёт этапи сифатида қадимги туркий адабий тил ва эски ўзбек адабий тилидан ўзининг характерли белгилари билан фарқ қилади. Аммо, бундан қатъи назар, ўзбек тили ўзининг негизини, ягона ва умумхалқ характерини сақлаб қолган.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ
ФОНЕТИКА ВА ОРФОЭПИЯ
ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ЛЕКСИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Лексика грекча *lexis* — сўз демакдир. Лексикология грек тилидан олинган. Лексикология термини *lexis* — сўз ва *logos* — таълимот деган маънони билдиради.

§ 2. Лексика — тилнинг сўз бойлиги, луғат состави ҳақидаги таълимотдир.

Тилнинг луғат состави лексиканинг ўрганиш объектидир. Бунда сўз ва тушунчанинг ўзаро муносабати, сўзларнинг маъно типлари, сўз маъноларининг ифодаланиш йўллари ўрганилади.

§ 3. Тилнинг сўз бойлиги тарихий нуқтан назардан ёхуд тил тараққиёти тарихининг муайян бир босқичига кўра ҳар томонлама ўрганилади. Бундан ташқари, бир маънони англатувчи сўз бирикмалари ва ибораларни текшириш, яъни барқарор сўз бирикмалари, уларнинг тузилиши, типлари ва маъноларини ўрганиш ҳам лексикологияга алоқадордир.

§ 4. Тилнинг луғат состави грамматик қурилиш билан маҳкам боғланган. Луғат состависиз ҳеч қандай тилнинг бўлиши мумкин эмас. Айни замонда ёлғиз луғат составининг ўзи тил деб бўлмайди. Тилнинг луғат состави грамматика ихтиёрига ўтгандан кейин, сўзларнинг турли йўллар билан ўзгариши ва бир-бирига қўшилиб гап бўлиши натижасида мунтазам бир тусга — тил шаклига киради. Чунки: «тил худди шу грамматика туфайли киши фикрини тил материали асосида ифода қилиш имкониятига эга бўлади»¹.

§ 5. Тилнинг асосий луғат фонди ва грамматик қурилиши тилнинг негизи ва тил хусусиятининг моҳиятидир.

Тилнинг асосий луғат фонди грамматик қурилиш билан бирликда жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун фикр алмашиш ва алоқа қилишга имкон беради ва шу билан тилнинг умумхалқ характери ни белгилайди, ҳар бир тилнинг тарихий тараққиётида,

¹ И. Сталин, *Марксизм ва тилшунослик масалалари*, УзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1954, 22-бет. Бундан кейинги қитталар ҳам асарнинг шу нашридан олинган.

тил тараққийетининг барча этапларида ҳар бир халқ ва ҳар бир миллат тилининг умумхалқ характерига эга бўлганини кўрсатади. Асосий луғат фонди — луғат составининг мағзи бўлиб, умумхалқ тили сўз бойлигини ривожлантиришда гоёат муҳим аҳамиятга эгадир.

§ 6. «Тилнинг ўзгаришга жуда мойил бўлган луғат состави деярлик ҳамиша ўзгариб туради»¹.

Аммо тилнинг луғат состави, устқурма каби эскини бекор қилиш ва яшгини қуриш йўли билан ўзгармайди, аксинча, тилнинг луғат составида юз берадиган ўзгариш мавжуд сўз бойлигини тўлдириш ва кенгайтириш йўли билан, эскириб қолган сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетиши ва янги сўзларнинг келиб кириши йўли билан, сўз маъноларининг аниқланиши, тўлдирилиши ва ўзгарилиши йўли билан воқе бўлади. «Асосий луғат фондига келганда, унинг ҳамма асосий қисми сақланади ва тилнинг луғат составининг негизи сифатида ишлатилади»².

Социал тузумнинг ўзгариши, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, маданият, фан ва техниканинг тараққий қилиши натижасида тилга янги-янги сўзлар киради ва эскирган сўзлар аста-секин истеъмолдан чиқа боради. Аммо тилнинг луғат составидан чиқиб кетадиган сўзларга нисбатан тилга янгидан келиб кирадиган сўзлар кўп бўлади. Буни ўзбек тилининг луғат составида ҳам яққол кўриш мумкин.

Луғат состави тилнинг аҳволи қандай эканлигини билдиради. «Луғат состави қанча бой ва хилма-хил бўлса, тил ҳам шунчалик бой ва тараққий қилган бўлади»³. Ўзбек тилининг луғат состави ҳам унинг сўз бойлигининг қандай аҳволда эканлигини билдиради.

Луғат состависиз ҳамда унга мунтазам ва маъноли тус берувчи грамматикасиз ўзбек тилининг бўлиши мумкин эмас. Ўзбек тили ана шу луғат состави ва грамматиканинг мустаҳкам бирлигидан иборат.

Тилнинг асосий луғат фонди луғат составининг негизи сифатида асрлар бўйи сақланади. Грамматик қурилиш ҳам ўз асосини сақлаб қолади. Аммо давр ўтиши билан асосий луғат фонди кенгайди ва ривожланади, грамматик қурилиш эса силжидлашади ва такомиллашади.

¹ И. В. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 23 бет.

² Уша асар, 23 бет.

³ Уша асар, 21 бет.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛУҒАТ СОСТАВИ ҲАҚИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУҒАТ СОСТАВИНИНГ ТАРИХИЙ УСУВИЙЛАРИ

§ 7. Тил структураси бир даврнинг маҳсули эмас. «Тилнинг структураси, унинг грамматик қурилиши ва асосий луғат фонди бир қанча даврларнинг маҳсулидир»¹.

Ўзбек тилининг луғат бойлиги, луғат составининг ривожини ўзбек халқининг турмуш шароити, ўсиш ва юксалиши билан маҳкам боғланган.

Тилнинг луғат состави халқнинг тарихий тараққиётига боғлиқ ҳолда ривожланади.

Мавжуд сўзларнинг маънолари ўзгаради, тобора кенгайтирилади ва тўлдирилади.

«Ҳозирги замон тилидаги элементлар энг қадим замонлардан, қуллик замонидан илгариги даврдан бошланган, деб билиш керак. Бу қадимги тил мураккаб бўлмаган бир тил эди, унинг луғат фонди жуда камбағал эди, лекин унинг, гарчи ибтидоий даражада бўлса ҳам, ўз грамматик қурилиши бор эди»².

Ўзбек тили ана шундай энг эски ва қадимги тиллардандир. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги элементларнинг — асосий луғат фонди ва грамматик қурилиши қуллик замонасидан илгариги даврдан бошланади.

Эрамининг дастлабки асрларига оид айрим ёдгорликлар Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшаб келган бошқа туркий халқларнинг тиллари қаторида ўзбек тилининг ҳам энг эски тиллардан бири эканлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

VI—VIII аср ёдгорликларида, «Кул-тегин» обидаларида ўзбек тилининг ҳам луғат составига оид сўз ва иборалар бор. Бу ёдгорликларда *олтун, кумуш, собин, киши, тош, уни, ўғли, опам, ер-сув* (ватан маъносида), *озиг, ёғу* (ёв маъносида), *қилтич, кўз, қош* каби отлар: *кичиг, кўк, бўз* (ранг) каби сифатлар; *бир, тўрт, йети, тўқуз, яғирми, ўтуз, илки, акинти, учинч* каби сонлар; *ўзим, ўл, бу, буни* каби олмошлар; *тукади* (тугади маъносида), *қилтим* (қилдим маъносида), *билтимиз, санчимиз, олтимиз* каби феъллар; *бирла; ичра, учун, уза, узра* каби ёрдамчи сўзларни учратамиз³.

§ 8. Ўзбек тили, хусусан тилнинг луғат состави, шу тилнинг эгаси бўлган ва уни вояга етказган жамиятнинг бутун тараққиёт йўлини ўзида акс эттиради. Чунки ўзбек тили ўзбек хал-

¹ И. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 24 бет.

² Уша асар, 24 бет.

³ Қаранг: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Из-во АН СССР, М.—Л., 1951, бет 19—55.

қининг ишлаб чиқариши соҳасида иқтисодий муносабатлари, сиёсати ва маданияти соҳасида, ижтимоий турмуши ва шахсий ҳаётида кишиларнинг бир-бирини англаши ва биргалашиб ишлаши учун восита бўлиб хизмат қилиб келган. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи ўзининг барча соҳада эришган ютуқларини, грамматик қонуни ва қондаларига бўйсундирилган сўз ва терминлар, ибора ва ифодалар ёрдами билан баён этиш имкониятига эгадир.

Ўзбек тили ўз ижодчиси ва тарбиячисининг ҳамма соҳадаги фаолияти билан, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳалардаги фаолияти билан, тўғридан-тўғри боғланган. Шу тўғайли тилнинг луғат состави жамиятнинг барча хилдаги фаолиятини ўз ичига олади. Чунки тил «одамнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан бевосита боғланган, боғланганда ҳам одамнинг ишлаб чиқариш фаолияти билангина эмас, шу билан бирга, ишлаб чиқаришдан базисгача, базисдан тортиб то устқурмагача одам ишининг ҳамма соҳадаги ҳар қандай бошқа фаолияти билан ҳам бевосита боғланган. Шунинг учун тил базисда ўзгариш бўлишини кутиб ўтирмасдан, ишлаб чиқаришдаги ўзгаришларни бирданига ва бевосита акс эттиради»¹.

Жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қарашлари тилда ўзларига мувофиқ сўз ва терминлар, фразеологик иборалар ёрдами билан, шунингдек тилнинг луғат составидаги мавжуд сўзларни бошқа хил маънода қўлланиш йўли билан ифодаланadi.

Аmmo тил қурилишининг табиати ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашуви ва тараққиётига мос келмайди. Чунки тилнинг асосий луғат фонди ва грамматик қурилиши тилда янги сифат элементларининг, тил қурилишига оид янги элементларнинг аста-секин тўплама бориши йўли билан ўзгаради, бу хил ўзгариш жуда ҳам секинлик билан вужудга келади, у жамиятнинг бир неча тарихий даврини ўз ичига олади.

Устқурма категориялари билан тилнинг алоқаси ва у категорияларнинг ифодаси фақат луғат составида акс этади. Лекин устқурма категорияларини ифодаловчи баъзи бир сўз ва терминлар эски ижтимоий тузумнинг ўзгариши ва унинг ўрнига янги ижтимоий тузумнинг барпо қилиниши натижасида маъно жиҳатдан турли ўзгаришга учрайди.

Хуллас, тилнинг луғат состави жамиятнинг ҳамма соҳаларидаги барча ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Луғат составининг тараққиётида жамиятнинг узлуксиз ижодий иши ўз ифодасини топади ва мустақкамлана боради. Тилнинг луғат состави-

¹ И. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 9-бет.

нинг тарихи ишлаб чиқариш, турмуш, маданият, фан, техника тарихи билан бевосита ва мустақкам алоқададир. Тил тарихи жамиятнинг тарихий тараққиёти билан ҳамбарчас боғланганлиги туфайли унинг луғат состави жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгаришни бевосита ва ҳар тарафлама ифодалайди.

§ 9. Ҳар бир халқ ва ҳар бир миллат тилининг луғат состави ўз тараққиётининг ички қонунарига мувофиқ ривожлана боради. Янги предмет ва тушунчаларни ифодалашда жамиятнинг талабини қондириш учун мавжуд тил материаллари негизида янгидан-янги сўзлар ясалади; шу хил тушунчаларни баён қилиш учун тилнинг луғат составидаги сўзлар қўшимча маънога эга бўладилар, сўзларнинг маънолари кенгайди ва ўзгаради; натижада сўзларнинг янги типлари вужудга келади. Ижтимоий-тарихий шароитлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар натижасида бир тилдан иккинчи тилга сўзлар ўтади.

§ 10. Тил тараққиётининг ҳар бир этапида, яъни уруғ, қабила, халқ ва миллий тилларда тилнинг луғат состави мазмун, ҳажм, доира ва бойлиги жиҳатдан олдинги ёки кейинги давр луғат составидан фарқ қилади. Умумхалқ тили ўз тараққиётининг ҳар бир юқори босқичига кўтарилган сайин, ўзининг луғат составини бойитиб ва ривожлантириб, грамматик қурилишини такомиллаштира боради.

Ривожланишнинг қонуний процессига мувофиқ, умумхалқ тили ўзига хос йўллар билан, яъни тилда янги сифат элементларининг аста-секин тўплана бориши ва эски сифат элементларининг аста-секин ўлиши йўли билан, оддийликдан мураккабликка ва қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга қараб тараққий қилади.

Тил тараққиётига катта ўзгаришлар киритган барча ижтимоий-иқтисодий факторлар — ишлаб чиқаришнинг ривожини, синфларнинг пайдо бўлиши, ёзувнинг юзага келиши, давлатнинг вужудга келиши, савдо-сотиқнинг ривожланиши, кейинчалик босма станок майдонга келиши, адабиётнинг ривож топиши натижасида тилнинг сўз бойлиги ортади, луғат составининг доираси анча кенгайди.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛУҒАТ СОСТАВИ

§ 11. Тилнинг луғат состави умумхалқ тилидаги барча сўзларни, шу жумладан асосий луғат фондиди ҳам ўз ичига олади. Луғат состави тилнинг аҳволи қандай эканлигини акс эттиради.

Тилнинг аҳволи ва унинг лексика соҳасидаги ривожланиш даражаси сўзларнинг фақат умумий миқдори — сони билангина белгиланмайди. Сўзларнинг сон жиҳатидан кўп бўлиши би-

лан бирга, уларнинг ҳар томонлама ва хилма-хил маънога эга бўлиши, сўз системаларининг тобора кенгроқ тармоқ ёйиши ва энг нозик маъно оттенкаларини ифода этиши, бир-биридан фарқ қиладиган терминологиянинг бўлиши, турли синонимик сўз ва бой стилистик хусусиятлар тилнинг қандай аҳволда эканлигини, тилнинг бойлигини билдиради.

§ 12. Тилнинг луғат состави конкрет маънони билдирувчи баъзи бир сўзлар билан бир қаторда, абстракт маънога эга бўлган кўпгина сўзларни ўз ичига олади. Жамиятнинг ижтимоий тузумга доир тушунчаларини; сиёсий, ҳуқуқий, диний, баъдий, фалсафий қарашларини ифодаловчи сўз ва терминлар тилнинг луғат составига киради.

Халқ орасида кенг тарқалмаган, айрим касб ва ҳунарга доир сўз ва иборалар; халқ хўжалигида, халқ маорифи ва маданиятнинг айрим соҳаларида, масалан машинасозлик, кончилик соҳасида, шахтёрлар, темир йўлчилар, босмаҳона ишчилари, наشريёт ва матбуот ходимлари ва бошқалар орасида, тор доирада ишлатиладиган иборалар ҳамда илм ва фаннинг турли тармоқларига доир терминлар тилнинг луғат составига киради.

Шунингдек баъдий адабиётда, поэтик тилда қўлланиладиган экспрессив сўзлар, нотиклар нутқиغا хос баъзи бир ифода ва иборалар: асл маъносидан кўчирилиб, янги специфик маъно оттенкаларини билдирувчи сўз ва идиомалар ҳам тилнинг луғат составига алоқадордир.

Фан ва техниканинг кейинги тараққиёти ва ютуғи натижа-сида истеъмолдан чиққан ишлаб чиқариш қуроллари, уларнинг тузилиши, тури ва хизматини акс эттирувчи сўзлар ҳамда турли касб ва ҳунар доирасидаги чекланган термин ва иборалар; жамият тарихини акс эттирувчи сўз ва ифодалар, архаик сўзлар тилнинг луғат составига киради.

Мулкдор синфларга хос сўз ва ифодалар ўша синф вакилларининг хулқ-атворлари, меҳнаткашлар оммасининг онг ва тушунчалари ҳамда уларнинг умумхалқ тилига муносабатлари тарихий-баъдий асарларда персонажлар ибораси тариқасида ишлатилиши мумкин. Бундай сўз ва иборалар ҳам тилнинг луғат составига киради.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИ

§ 13. «Тилнинг луғат составидаги асосий нарса — асосий луғат фонди бўлиб, бу фондга унинг ўзаги сифатида ҳамма

туб сўзлар ҳам киради»¹. Бунда «ҳамма туб сўзлар ҳам» деган иборадан англашилиб турибдики, асосий луғат фондида, ўзак сўзлардан ташқари, яна бошқа хилдаги сўзларнинг ҳам бўлиши мумкин.

Демак, асосий луғат фондидаги сўзларнинг ҳаммаси нуқул ўзак ёки туб сўздангина иборат бўла бермайди. Ягона умум-халқ ўзбек тилининг асосий луғат фондига умум сўз бойлигидаги **тош, иш, йўл, қўл** каби барқарор, асрлар давомида қўлланилиб келаётган туб сўзлар билан бирга **тошлоқ, балиқчи, овчи, йўлдош, қўлтиқ, олмоқ, бормоқ** каби ясама сўз ва негизлар ҳам киради.

Айрим ҳолларда бунинг аксича ҳам бўлиши мумкин. Тузилиши жиҳатдан мураккаб бўлмаган сўзлар, баъзи бир хил туб сўз ёки негизлар борки, улар халқ тилида кенг истеъмол қилинмайди, бу хил сўзлар кундалик турмуш учун зарур бўлмайди. Улар одатда баъзи бир касбларда ишнинг айрим моментларини ва иш қуролларининг энг майда деталларини белгилаш учун ишлатилади. ёхуд айрим маҳаллий диалект вакиллари ва шахслар группаси ўргасидагина қўлланилади.

Масалан, алак (тўқиманинг бир тури), **овғоз** (омочнинг бир қисми), **чова** (жувозкашларнинг ёғ идиши), **кудунг** (шоён, атлас каби тўқимани тўқмоқлаб силлиқлайдиган асбоб), **дуря** ёки **дурўя** (икки юзлама ипакли тўқима), **ганак** (ўйинда тикиладиган ошиқ ёки ёнғоқ), **ёрғучоқ** (қўл тегирмон), **жарз** (ғиж-жакнинг туби), **тўл** (қўйнинг бир тури), **алам** (тур, байроқ) ва бошқалар.

Албатта, бу хил профессионал ва диалектал хусусиятга эга бўлган сўзларни уларнинг фақатгина ўзаклиги ёки негизлиги-гагина қараб асосий луғат фондига киритиб бўлмайди. Демак, ҳар қандай ўзак ёки туб сўз ҳам асосий луғат фондидаги сўзлардан ҳисоблана бермайди.

§ 14. Асосий луғат фонди фақат бир даврининггина маҳсули бўлмай, балки у бир қанча даврлар мобайнида юзага келгандир.

Асосий луғат фонди тилнинг мавжуд сўз бойлиги доирасида тилнинг қонун ва қоидаларига мувофиқ сўз ясаш, сўзларга янги ва қўшимча маъно бериш, сўз маъноларини ўзгартириш, уни янги ва бошқа маънода қўллаш каби вазифаларни бажаради. Шу билан бирга у турмуш учун зарур ва кенг халқ оммаси истеъмолида бўлган янги, барқарор сўз ва терминлар ҳисобига ўз доирасини кенгайтира боради. Бу ҳол замон ўтиши билан тилнинг асосий луғат фонди ҳам такомиллашиб, янги

¹ И. Сталли, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 21-бет.

сўзлар билан тўлдирилиб, тобора бойиб боришини кўрсатади.

Асосий луғат фонди сўз яшаш типларининг бойиши ва юксалиши билан ҳам ўсади ва ривожланади. Тилда омоним ва синоним сўзлар ҳамда уларнинг турли типлари, энг нозик маънони билдирувчи такрорий сўзлар ва уларнинг юксалиши асосий луғат фондининг тараққиёти билан боғланган. Ундай сўзларнинг ривож топиши асосий луғат фондининг доирасини кенгайтиради.

Бундан ташқари, умумхалқ тилининг бойлиги ва гўзаллигини ифодаловчи турли идиоматик ва стилистик воситалар, фразеологик бирликлар асосий луғат фондининг тараққиётида муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамият ҳаётида революцион ўзгариш юз бериб, тилнинг луғат состави жиддий ўзгаришга дуч келган тақдирда ҳам, асосий луғат фонди барқарорлигича қола беради. Тиллар бири бири билан чатишиб кетиб, бир тил ғолиб бўлиб чиққан ва иккинчи хил тил ёки тиллар мағлубиятга учраган даврда ҳам, ғолиб тил ўзининг асосий луғат фондини сақлайди.

Хуллас, асосий луғат фонди луғат составининг бош материал негизидир, янги сўзлар яшаш йўли билан тилни бойитиш ва ривожлантириш манбаидир. У тилнинг луғат состави доирасида, унинг негизи ва моҳияти экаплигини кўрсатади, янги сўзлар яшаш учун тилга база бўлиб хизмат қилади.

§ 15. Ўзбек тилининг асосий луғат фонди ўзбек халқининг бутун тарихий тараққиёти мобайнида ижод қилган, асрлар давомида ишлатиб келган барқарор сўзларни ўз ичига олади. Ҳозирги замон ўзбек тилининг асосий луғат фондини **сув, ер, тоғ, балиқ, юрмоқ, ишламоқ** каби сўзлар ташкил қилади. Бундан бошқа, асосий луғат фондига **йўл, мен, бир, қизил, кўп, босмоқ, бормоқ, келмоқ** каби кўпгина сўзлар киради.

Асосий луғат фондидаги сўзлар кўпинча конкрет маънодаги сўзлардир. Шу билан бирга луғат фонди орасида конкрет иш ва ҳаракат, ҳолат ва хусусият билан боғланган абстракт маъноли сўзлар ҳам бор. Лекин бу хил абстракт маънони билдирувчи сўзлар, конкрет маъноли сўзларга ўхшаш, турмуш учун зарур бўлганлигидан халқ тилига сингиб кетган, асрлар давомида қўлланиб келган, янгидан-янги сўзлар ясаб умумлуғат составини тўлдириш ва ривожлантириш учун хизмат қилиб келаётган сўзлардир.

Бошқа тиллардан кириб келган ва ўзбек халқининг тарихи, моддий ва маданий турмуши билан маҳкам боғланган, конкрет тасаввур ва тушунчани ифодалайдиган, ўз мулки ва ўз сўз бойлиги сифатида халқ оммаси ўртасида кенг тарқалган ва кенг истеъмолда бўлган барқарор сўз ва иборалар, қайси тилдан

келиб киришларидан қатъи назар, ўзбек тилининг асосий луғат фондига ўрнашиб қолган сўзлардан ҳисобланади.

Тилнинг асосий луғат фондиди ташкил этган, омма орасида кенг тарқалган от категориясидаги сўзларнинг энг муҳим типлари қуйидагича: оила аъзолари ва қариндош-уруғларнинг номлари; анатомик номлар — гавда тузилиши ва унинг қисмларини билдирувчи сўзлар; космик тушунчани ифодаловчи сўзлар; табиий ҳодисаларнинг номлари; ҳайвонлар, уларнинг тана тузилиши ва турларини билдирувчи сўзлар; ўсимликлар ва уларнинг турларини ифодаловчи сўзлар; ер ости бойликлари, турли хилдаги фойдалли қазилмаларнинг номлари; ишлаб чиқариш қурулларининг номлари; уй-жой, рўзғор асбоблари номларини билдирувчи сўзлар, озиқ-овқат ва уларнинг турларини ифодаловчи сўзлар.

§ 16. Асосий луғат фондига кирган сўзлар сўз туркумлари нуқтаи назаридан фақат отгагина хос эмас. От ва отлашган, шунингдек иш-ҳаракатни билдирувчи сўзлар асосий луғат фондида муҳим ўрин тутди. Лекин, булардан бошқа, сўзларнинг айрим маъно категорияларини ифодаловчи сўзлар ҳам асосий луғат фондига киради. Демак, сўз туркумларининг қарийб ҳаммаси асосий луғат фондига киради.

Асосий луғат фондига кирган сўз туркумларининг характери тубандагича: от — асосан конкрет тасаввур билан боғли бўлган номлар; сифат — кишилар, озиқ-овқат, ҳайвон ва ўсимликлар, иш қуруллари, умуман конкрет предметларнинг белгиларини билдиредиган сўзлар: сон — саноқ сон, тартиб, улуш ва чама сонлар; олмош — кишилиқ ва сўроқ олмошлари, олмошдан ясалган равишлар; феъл — иш-ҳаракат ва ҳолатни ифодалайдиган сўзлар; кўмакчи, боғловчи, юклама ва ундовлар.

Айрим сўз туркумларига оид бўлган тубандаги сўзлар ўзбек тилининг асосий луғат фондиди ташкил этади ва асрлар давомида амалда қўлланиб, наслдан-наслга ўтиб келади.

1. От категориясидаги сўзлар: ота, она, ўғил, қиз, ака, ука, опа, сингил; бош, юз, кўз, қулоқ, бурун, оғиз, тил, тиш, бўғиз, қўл, бармоқ, қўлтиқ, тирсак, қорин, оёқ; ош, ун, нон, кўмоч, увра, сут, қатиқ, қимиз; олма, узум, ўрик; буғдой, арпа, тариқ, кунжут; тол, терак; кўйлак, тўн, этик, белбоғ, кўрна, тўшак, кигиз; туя, от, қулун, сигир, ҳўкиз, бузоқ, қўй, эчки, кийик, хачир, эшак, мушук, ит, айиқ, бўри; қуш, товуқ, ғоз, ўрдак, булдуруқ, лочин, қарға, турна; илон, чаён; балиқ, бақа, ари, чумоли; ой, ер, юлдуз; шамол, бўрон, қор; куз, ёз, қиш; булут, ёмғир; тош, олтин, кумуш; темир, пўлат, қўрғошин, кўмир; болға, ўроқ, болта; қозон, товоқ, қошиқ, пичоқ ва ш. к.

2. Сифатия ва равиши билдирувчи сўзлар: қора, оқ, кўк, яшил, яхши, ёмон, тузук, бузук, катта, кичик, қалин, юпқа, узун, калта, қисқа, қуруқ, хўл, эски, янги, ёлғон, чин, ўткир, секин, тез, илдам, кўн, оз, мўл, бугун, эртага, кечкурун, ёзин, қишин, ҳамиша ва ш. к.

3. Сонин билдирувчи сўзлар: бир, икки, уч, тўрт, беш, ўн, йигирма, юз, минг; учинчи, бешинчи, йигирманчи; биров, икков, учов ва ш. к.

4. Олмошни билдирувчи сўзлар: мен, сен, у, биз, сиз, улар; ўз; бу, шу, ўша; ким, нима, қандай; ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч нарса; аллаким, алланима, алланарса, аллақандай, кимдир, нимадир; меники, сеники, бизники, сизники, кимники, ниманики ва ш. к.

5. Феълни билдирувчи сўзлар: емоқ, ичмоқ, экмоқ, унмоқ, олмоқ, бермоқ, бормоқ, келмоқ, қолмоқ, узмоқ, ўчирмоқ, айирмоқ, эгмоқ, оқмоқ, беркитмоқ ва ш. к.

6. Ёрдамчи сўзлар ва ундовлар: билан бирга, тагин, яна, остида, устида, ёнида, ичида; эҳ, уҳ, тақ-тақ, шалдир-шилдир, чуҳ, кишт, беҳ-беҳ ва ш. к.

§ 17. Барқарор ясовчи элементлар масалан, от ясовчи: -чи, -дош, -им (-и), -лик; сифат ва сифат даражаларини ясовчи: -ли, -лик, -роқ; сон турларини ясовчи: -нчи, -ов, ала; -тадан, -тача; феъл ва феъл даражаларини ҳамда равишдош ва сифатдош ясовчилар: -ла, -а, -й, -ил, -ин, иш, -тир, -ди, -ги, -ган, -диган каби сўз ясовчилар асрлар давомида қўллакилиб келган, янги сўзлар ясаб, тилнинг луғат составини бойитган, асосий луғат фондини кенгайтирган ва такомиллаштирган муҳим морфологик элементлардир. Булар ўзлари қўшилган ўзак ва негизлар билан birlikда тилимизнинг асосий луғат фондини ташкил қилади.

§ 18. Конкрет тасаввур билан боғланган ва янги сўз тармоқларини вужудга келтириш йўли билан луғат составини бойитиш учун хизмат қиладиган от (кишининг номи, буйруқ феълни ҳайвоннинг бир тури), ёш (қўз ёши, ёшлик), уч (қалам уч, уч рақам, осмонга уч), ёз (ёз фасли, қанот ёз, хат ёз), юз (бет, сатҳ, юз сони) каби омонимлар; тилнинг бойлиги ва гўзаллигини ифодаловчи бошқа, ўзга, бўлак ва сўнгги, кейинги, оёғи, охириги каби синонимлар ҳамда бола-чақа, қўй-қўзи, озиқ-овқат каби синонимик жуфт сўзлар; конкрет тасаввур ва предмет белгиларини ифодаловчи бош-оёқ ёки бошдан-оёқ, ота-она, ўғил-қиз, катта-кичик, ака-ука, яхши-ёмон каби антонимлар; ёш-ёш, бирма-бир, йилдан-йилги каби такрорий сўзлар; шунингдек баъзи бир идномалар ва барқарор сўзлар бирикмалари ҳам асосий луғат фондига киради.

АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИНИНГ ЛУҒАТ СОСТАВИДАН ФАРҶИ

§ 19. Тилнинг асосий луғат фонди умумхалқ тили, тилнинг структураси доирасида тутган ўрни ва ролига кўра, мазмуни ва мундарижаси жиҳатидан тилнинг луғат составидан фарқ қилади.

Асосий луғат фонди маълум бир тилнинг тарихий тараққиётида шу тилнинг луғат составида барқарор ва тарихий ривожланиб турадиган лексик-семантик ва сўз яшаш базасидир. Тилнинг луғат состави эса тилнинг бутун сўз бойлигини кўрсатувчи, тилнинг аҳволини билдирувчи ва асосий луғат фондидини ҳам ўз ичига олган тил қурилишининг энг муҳим элементларидан бўлиб, унинг доираси жуда кенг.

Асосий луғат фонди тилнинг луғат составидан тубандаги муҳим хусусиятлар билан ажралади: асосий луғат фондининг доираси тилнинг луғат составига қараганда анча кичик; у турмуш учун зарур бўлган энг муҳим тушунчаларни ифодалайди, узоқ вақт, асрлар давомида яшайди ва унинг ҳамма асосий қисми сақланади; асосий луғат фондига унинг ўзаги сифатида ҳамма туб сўзлар ҳам киради ва асосий луғат фонди тилга янги сўзлар яшаш учун база бўлади.

Тилнинг луғат составидаги бошқа сўзлар асосий луғат фондидан қуйидаги муҳим хусусиятлар билан фарқ қилади: у кенг халқ оммаси ўртасида, жамият аъзоларининг ва ҳар бир шахснинг кундалик турмушида жуда ҳам актив қўлланилмайди, кўпинча баъзи соҳанинг мутахассислари орасида, тор доирадагина ишлатилади; ундаги ўзгаришга жуда мойил бўлган луғат состави тўхтовсиз суратда ўзгариб туради; у янги сўз ва иборалар яшаш учун база бўла олмайди, сўз ясалган тақдирда ҳам ўзининг беқарорлик хусусиятига кўра ўзгаришга мойиллигича қола беради.

АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИНИНГ ЛУҒАТ СОСТАВИ БИЛАН АЛОҚАСИ

§ 20. Асосий луғат фонди ва луғат состави бир-биридан жиддий ва принципиал фарқ қилса-да, улар ўзаро мустақкам боғланган. Асосий луғат фонди тил тараққиётининг барча тарихий даврларида қонуний йўл билан сўз яшаш асосида шу тилнинг лексикаси — луғат состави билан турли йўл ва турли усулда боғланган бўлади.

Асосий луғат фонди тил луғат составининг бойиш усули ва формасига таъсир қилади, унинг тарихий тараққиётининг ички қонуниятини белгилаб беради. Луғат составининг ривожига эса асосий луғат фондининг тараққиётига таъсир қилади.

Асосий луғат фонди билан луғат состави ўртасидаги кучли муносабат яна шундан ҳам кўринадикки, асосий луғат фондидаги сўзларнинг баъзилари тилнинг луғат составига ёки, унинг аксича, луғат составидан асосий луғат фондига ўтиб туради. Луғат составидаги айрим сўз ва терминлар кенг омма орасига тарқалиб ва сингиб кетиши, барқарор тусга кириб, янгидан-янги тушунчаларни ифодалайдиган янги сўз ва терминлар ясаш учун база бўлиши натижасида асосий луғат фондига ўтиб қолади. Шунингдек асосий луғат фондидаги баъзи бир сўзларнинг маънолари замон ўтиши билан тораяди, бора-бора ўзининг асосий ўзагидаги маънодан ажралиб, бошқа маънога кўчади. Натижада ундан бошқа хилдаги янги сўзлар ясалмасдан асосий луғат фонди негизидан узоқлашади. Шундай қилиб, айрим сўзлар бориб-бориб кенг истеъмолдан чиқиб, маҳаллий диалект ёки баъзи касб ва ҳунар доирасида ишлатиладиган сўзга айланади. Шу йўл билан баъзи сўзлар асосий луғат фондидан луғат составига ўтади.

Луғат состави билан асосий луғат фонди ўртасида воқе бўладиган сўз алмасиш тил тараққиётининг ички қонунларига мувофиқ, узоқ йиллар ва асрлар давомида тарихий йўсинда зужудга келади.

АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИНИНГ ГРАММАТИКА БИЛАН АЛОҚАСИ

§ 21. Асосий луғат фонди тилнинг луғат состави билан қанчалик мустаҳкам алоқада бўлса, тилнинг грамматик қурилиши билан ҳам шунчалик маҳкам боғланган. Тилнинг луғат состави, асосий луғат фонди ва грамматик қурилиши ўзларининг тарихий тараққиётида турлича темп ва характерга эга. Аммо, бунга қарамай, улар ўзаро мустаҳкам алоқададирлар. Бу алоқанинг туб моҳияти ва асосий принципи тилнинг турли категорияси орасида ўзаро муносабат ва уларнинг бир-бирига таъсири негизидан, тилни ташкил этувчи элементларнинг турли типда бирикуви асосида белгиланади. Асосий луғат фонди тилнинг луғат составини ташкил этувчи марказ, ва сўз ясаш базаси бўлганидан, тилнинг ички тараққиёт қонунларига мувофиқ грамматика билан боғланган ва уни барча асосий грамматик категория ўз ичига қамраб олган.

Асосий луғат фонди тилга янги сўз ясаш учун база бўлиши сифатида сўз ижод қилишнинг тарихий йўлини бир даража белгилаб беради, янги сўз ясаш йўлларини тартибга солади ва унга йўлланма беради. Бу йўлланма қонуний равишда ўсиб келаётган ва тарихий йўсинда тугилаётган сўз ижод, этишнинг типлари ва категорияларига мос келади. Демак, тилнинг асосий луғат фонди луғат состави билан birlikда ва тил-

нинг грамматик қурилиши билан бўлган мустаҳкам алоқасида халқнинг тарихий тараққиётига боғли ҳолда ўсади ва ривожланади, натижада янги сифат элементига эга бўлади.

§ 22. Тил тараққиётининг ички қонунилари сўз яшаш тарихини, сўз ўзаги ва негизи билан аффиксларнинг боғланиш ва бирикиш қоидаларини ҳам ўз ичига олади. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида **ишчи**, **машинасоз**, **тупроқшунос**, **пахтакор**, **чорвадор** сўзларидаги **-чи**, **-соз**: **-шунос**, **-кор**, **-дор** каби ясовчи элементларни бир-бири билан алмаштириб бўлмайди. Чунки сўз ясалишининг шу хил типга доир қонун ва қоидалари ҳамда сўз ўзақлари, негизи ва морфемалари орасидаги ўзаро муносабат бундай алмаштиришни қабул қилмайди ва сингдира олмайди.

Демак, асосий луғат фонди шу йўсида, тилнинг грамматик қонунарига мувофиқ равишда турли шаклга киради. Шу сабабли у умумхалқ сўз яшаш усули ёки имкониятига мос келадиган асосий грамматик разряд ёки табақаларга, тилнинг ҳамма актив категориясига эгадир. Бу эса асосий луғат фонди билан грамматиканинг мустаҳкам алоқасини кўрсатади. Чунки аслида тилнинг умумхалқ сўз яшаш усуллари — барқарор ясовчи элементлар бевосита асосий луғат фондига киради. Бундан ташқари, асосий луғат фондининг бир қисмини ташкил этган ёрдамчи сўзлар луғат составидаги сўзларни грамматика қонунарига мувофиқ бир-бири билан боғлайди.

§ 23. Тилнинг луғат составидаги сўзларнинг ясалишида, янги сўз ижод қилиш процессида тилда турли лексик-семантик хусусиятлар, ҳар хил сўз яшаш тартиблари вужудга келади. Бу хил ҳодисаларнинг юзага келиши тилнинг асосий луғат фондидаги таянч сўзларга — шу фонддаги жўналиш пунктига боғлиқ, улар ана шу таянч сўз ва жўналиш пунктига асосланади.

Ҳозирги замон ўзбек тилида асосий луғат фондидаги таянч сўздан ясалган ва шундай пунктдан тарқалган сўз ва иборалар кўпинча ўзак ёки негизга турли типдаги сўз ясовчи аффикслар қўшилишдан ҳосил бўлади. Масалан, **иш** сўзидан **ишчи**, **ишчан**, **ишчанлик**; **ишли**, **ишсиз**, **ишламоқ**, **ишлаттирмоқ**, **ишловчи** каби сўзлар ва **ишхона**, **ишбай**, **ишбилармон**, **ишлаб чиқариш**, **ишлаб чиқарувчи** сингари қўшма сўз типлари келиб чиққан, **юр** ўзагидан **юрмоқ**, **юргизмоқ**, **юритилмоқ**, **юришмоқ**, **юра-юра**, **юриб**; **юрувчи**, **юрадиган**, **юритувчи**; **юрак**, **юракли**, **юраксиз** каби сўзлар ясалган; **йўл** ўзагидан **йўламоқ**, **йўлатмоқ**, **йўлаттирмоқ**, **йўлиқиш**, **йўлиқтирмоқ**, **йўлланмоқ**, **йўллантирмоқ**, **йўлка**, **йўлак**, **йўлчи**, **йўлдош**; **йўлланма**, **йўловчи**, **йўлловчи**; **йўл босар**, **йўл бошчи**, **йўл-йўриқ**, **йўл-йўлакай**, **йўл тўсар**; **Йўлчибек**, **Йўлмирза** каби сўзлар вужудга келган;

бос ўзагидан босмоқ, босилмоқ, босилтирмоқ, босириқмоқ, босинқирамоқ, бостирмоқ, босим, босиқ, босириқ, босма, босқон, босқич, бостирма; босмахона, босволди, босмачилик, босқинчилик каби сўзлар яратилган.

§ 24. Асосий луғат фонди, умуман луғат бойлиги, сўзларнинг гоят муҳим элементини ташкил этувчи барқарор морфологик белгиларга эга. Ўзбек тилидаги **-чи**, **-даги**, **-лик**, **-рок**, **-ла** каби кўпгина маҳсулдор аффикслар тилнинг луғат состави билан грамматик қурилиш орасидаги алоқани таъминлаш билангина чекланмай, ўзбек тили тарихида ягона умумхалқ тилининг сўз бойлигини ривожлантириш ва асосий луғат фонднинг ўзини ҳам бойитиш ва доирасини кенгайтириш учун хизмат қилиб келган. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам шу хил аффикслар ёрдами билан ясалган кўпгина сўз, ибора ва терминлар бор.

Масалан, **-чи** ёрдами билан ясалган сўзлар — ишчи, темирчи, тақачи, эгарчи, кўнчи, этикчи, бўзчи, тикувчи, йўлчи, сувчи, ўқувчи, ёзувчи, колхозчи, стахановчи, қурувчи, автоматчи, миномётчи, танкчи, алоқачи, ўқчи; машиначи, омборчи, асосчи, балиқчи, подачи, йилқичи, кўйчи, бозорчи, баёзчи, ғазалчи, сурнайчи, карнайчи, ноғорачи, чилдирмачи, дуторчи, танбурчи, ғижжакчи, скрипкачи, музикачи ва бошқалар; **-дош** ёрдами билан тубандагича сўзлар ясалган — эмиқдош, қариндош, эмчақдош, сирдош, синфдош, мактабдош, маслақдош, маслаҳатдош, мулкдош, эшдош, ундош, ўриндош, йўлдош, сафдош, ватандош ва бошқалар; **-лик** ёрдами билан ясалган сўзлар — донолик, камтарлик, катталиқ, кичиклик, баландлик, пастлик, зўрлик, бирлик, кўплик, ўнлик, юзлик, мангулик, манманлик, ботқоқлик, сувлик, ғаллакорлик, пахтакорлик, дўппилик, рўмоллик, сабрлик, иссиқлик, совуқлик, салқинлик, ёзлик, кузлик, қишлик, тоғлик, мевалик, участкалик ва бошқалар.

§ 25. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги омонимлар орасида турли типда янги сўзлар ясаш учун имкон берадиган анчагина маҳсулдор сўзлар бор. Бу сўзлар ҳақиқатан асосий луғат фондидаги таянч ўзаклик хизматини бажаради, ўзларининг лексик-семантик хусусиятлари ва аффиксларининг маъно оттенкалари билан янги маънога эга бўлган сўз тармоқларини вужудга келтиради ва шу билан луғат составининг бойишига ёрдам беради.

Мисол учун омонимларнинг жуда кўп хил типлари орасидан от ўзагидан ясалган сўз туркумларини кўрсатиш мумкин, **от**: 1) **от** — предмет номи — **отдош** (адаш), **отлашмоқ**, **отама** (термин), **атамоқ**, **аташтирмоқ**, **атоқли**, **атоқсиз**, **атов** (гапнинг бир тури) ва бошқалар; 2) **от** (ҳайвоннинг бир тури) **отлик**,

отсиз, отланмоқ, отлантирмоқ, отхона, отбоқар, отқулоқ (ўсимлик), Отбозор, Отчопар (жой номлари) ва бошқалар; 3) от — буйруқ феъли — отмоқ, отишмоқ, отишув, отишма ва бошқалар.

§ 26. Сўзларнинг ясалishi вазифа нуқтаи назаридан асосан икки томонлама хусусиятга эга. Сўз ясовчи аффикслар, бир томондан, асосий луғат фондини грамматика билан боғлаш учун хизмат қилса, иккинчи томондан, асосий луғат фонди билан тилнинг луғат состави ўртасидаги ўзаро муносабатни белгилаш учун хизмат қилади.

СЎЗ ВА УНИНГ МАЪНОЛАРИ ҲАҚИДА

ТУШУНЧА ВА СЎЗ

§ 1. Предмет ёки ҳодиса киши миёсида акс этади ва тилда маълум шакллар билан ифодаланadi. Киши миёсида акс этган моддий борлиқ, предмет ёки унинг хоссаси, ҳодиса ёки воқеа тушунча деб аталади. Тушунчанинг тилдаги ифодаси сўздир.

Сўз билан тушунча орасида маълум муносабат бор. Бу муносабат кишиларнинг биргалашиб меҳнат қилишлари, ҳаёт кечиришлари, ижтимоий меҳнат ва ижтимоий турмуш процессида белгиланади. Шунинг учун сўз жамият аъзолари ўртасида бир хилда тушунилади ёки умумий тушунчага эга бўлади. Тушунча айрим предмет ва унинг хоссаларини умумлаштиради, предметларнинг, жузъий ҳолларидан қатъи назар, умумий белги ва хусусиятларини кўзда тутади.

§ 2. Ҳар бир предмет ва унинг муҳим хусусиятлари шу предмет ҳақида кишида маълум тасаввур ва тушунча ҳосил қилиш учун катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам муайян тушунчани ифодаловчи сўз предмет ҳақидаги умумий тасаввурни билдиради ва айрим предметларда бўлган умумий ҳолатни ўз ичига олади. Сўз муайян нарса ёки предмет тўғрисидаги тушунчани ва маълум ижтимоий шароитда шу тушунчага боғлиқ бўлган абстракт ва конкрет тасаввурни ифодалайди. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида дарахт сўзи умуман дарахт ҳақидаги тушунчани билдиради. Шун билан бирга, айни замонда бу сўз мевали ва мевасиз дарахтни, мевали дарахтлардан: ўрик, олма, нок, беҳи, шоптоли ва бошқаларни; мевасиз дарахтлардан: тол, тепақ, кайрағоч, чинор ва бошқаларни англатади. Конкрет шоптоли ҳақида гапирилар экан, шоптоли сўзи умумлашган тушунча билан бирга чиллаки шоптоли, анжир

шоптоли, тукли шоптоли каби шоптолининг турли навлари тўғрисидаги тушунчаларни ҳам ифодалайди. Шунингдек узум сўзи узум меваси ҳақида умумий тасаввур ва умумий тушунчани англатиш билан бир қаторда узумнинг: шивирғони, каг-тақўргон, даройи, шакарангур, ҳасайни, ҳусайни, киштиш, чарас, соҳиби, буваки каби конкрет навларни ҳам билдиради.

Умумий тасаввур ва конкрет тушунчаларни сўз орқали ифодалаш дарахтларгагина хос эмас. Ўсимликлар, ҳайвонлар, паррандалар, киши ва ҳар қандай предметлар ҳам абстракт (умумий) ва конкрет тушунчага эга. Масалан, ўсимликлар, ўзларининг умумий маъноларидан қатъи назар, дон экинлари, ем-хашак ва бошқа навларга ажралади. Дон экинлари: бугдой: қизил мағиз, қора тегин, музранг, қайроқи, туятини, чорқирра, муслимка ва бошқалар; шоли эса: бугдой шоли, давзира ёки қозонбузар, қорақилтирик, арпа шоли ва бошқа хилма-хил турларга эга.

Шунингдек ҳайвонлар ҳам дастлаб ёввойи ва уй ҳайвонлари номи билан икки турга ажралади. Ёввойи ҳайвонлар шер ёки арслон, йўлбарс, тулки, қашқир ёки бўри каби турларга; уй ҳайвонлари эса: туялар: бўта, тойлоқ, нор, бугра, айри ва бошқалар; от ёки йилқилар: қулун, той, ғунан, дўнан ва ш. к.; кўйлар: кўзи, ишшак, тўқли, кўчқор ва ш. к.; эчкилар: эчки, улоқ, серка, така кабиларга бўлинадилар.

§ 3. Кишилар табиат ҳодисаларини борлиқдаги предметлар ва уларнинг хоссаларини чуқур ўрганган ва билган сайин табиат ҳақидаги, табиий ҳодисалар тўғрисидаги тушунчаларни тобора кенгайтира ва конкретлаштира боради. Конкрет тушунчага мос равишда сўз маънолари ҳам борган сари аниқлашади. Баъзан, бунинг аксича, конкрет маъноли сўз билан абстракт тушунчани ифода этнш мумкин.

Жамият аъзоларининг турмуш шароити, ҳаёт тажрибалари ва урф-одатлари айрим сўзлар орқали ифодаланади.

Ишлаб чиқарш формаси, экономика, ижтимоий муносабат ва идеология соҳасида бўлган ўзгаришларга қараб янги сўзлар туғилади ва сўз маънолари ўзгаради, айрим сўзлар янги маънога эга бўлади. Масалан, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ишчи, деҳқон, ўқувчи, ўқитувчи, мактаб, маориф, каби сўзлар янги ижтимоий тузум талаби билан янги маънони англата бошлади.

Тушулча доираси қанчалик кенгайган сари, предмет ва унинг хоссаси ҳақидаги тасаввур конкретлашган сари, сўз маънолари орасида дифференциация вужудга келади. Айрим сўзлар ўзаро бир-бирларидан фарқ қила бошлайди. Масалан:

СИНОВ (заҷёт), **ИМТИҲОН** (экзамен), **ЎҚИТУВЧИ** (учитель), **МУАЛЛИМ** (преподаватель) ва ш. к.

§ 4. Сўз ва унинг маънолари кўпинча маҳаллий аҳолининг асосий хўжалик ҳаётига қараб белгиланади. Ўзбекистон ва Қозоғистон халқларининг хўжалик ҳаёти бунга мисол бўла олади.

Ўзбекистоннинг энг муҳим ва асосий хўжалик базаси пахтачиликдир. Ўзбекистон — Советлар Иттифоқининг асосий пахта базаси бўлиши муносабати билан пахтачилик бизнинг республикамизда жуда ривож топган. Шу туфайли ўзбек тилида пахтачиликка оид кўпгина сўз ва терминлар учрайди: пахта, ғўза, шона, кўрак, кўсак, ва ш. к. Бу хил сўз ва терминлардан баъзилари Иттифоқимизда ўзаро ҳамкорлик йўли билан ривожланаётган ва бир-бирининг луғат составини бойитиш учун хизмат қилаётган бошқа қардош миллат халқлари тилига кириб бораётир. Масалан: **кўрак**, **кўсак**, **ғўзапоя** каби сўзларнинг рус тилида **курак**, **кусак**, **гузапая** шаклларида ишлатилиши каби.

Қозоғистон республикаси асос эътибори билан Иттифоқимизнинг чорвачилик базасидир. Қардош қозоқ халқи тилида бошқа миллий тилларга нисбатан чорвачиликка оид сўз ва терминлар кўпгина учрайди. Қозоқ тили чорвачиликка боғли бўлган конкрет тасаввур ва тушунчани баён этувчи сўз ва терминлари билан бошқа қардош халқлар тилининг луғат составини бойитишга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Жамият ҳаёти ва унинг турмуш шароитини ўрганиш ва билиш сўз ва терминларнинг пайдо бўлишини аниқлашда, сўзларнинг маъно хусусиятларини белгилашда ғоят муҳим аҳамиятга эга ва у асосий шартлардан ҳисобланади.

Предмет ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни, хизмати, жамият аъзоларининг борлиқдаги айрим предметга бўлган муносабати шу предметга қўйган номи ва унинг хоссаларини билдирувчи айрим сўзлар орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам маълум тушунчанинг ифодаси бўлган сўз жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Тушунча сўз маъноларининг энг муҳим ва асосий элементидир. Аммо сўз маънолари муайян сўз ёки термин орқали ифодаланадиган ҳар қандай тушунчага нисбатан кенгдир.

СУЗЛАРНИНГ ЛЕКСИК ВА ГРАММАТИК МАЪНОСИ

§ 5. Сўзлар бирикиб гап бўлади ва нутқда маълум фикрни ифодалайди. Гапни ташкил этган ҳар бир сўз, ўзининг асосий лексик маъносидан ташқари, камида бир ёки икки хил грамматик вазифани адо этади. Масалан, Пахта гуллади га-

пада пахта сўзи ўзининг лексик маъноси жиҳатидан техника ўсимлигининг бир турини, гуллади сўзи эса унинг гулга кирганини билдиради. Бу лексик маъноларидан ташқари, гап тузилишига қатнашган ҳар бир сўз бир неча грамматик вазифани бажаради: **пахта** — предмет номини билдиради, бош келишиқда, сон жиҳатдан бирликда келган; **гуллади** — феъл, ўтган замон, бирлик, учинчи шахс, ўтимсизлик, аниқлик майлини кўрсатади. Қелишиқ, шахс, замон, майл формалари, ҳаракатнинг ўтимли ёки ўтимсизлиги сўзларнинг грамматик хусусиятидир.

Ўзбек тили ўзига хос грамматик хусусиятга эга: отлар жинсий томондан муайян грамматик табақага ажралмайди, шу сабабли сўзлар бирикмасида, гапда айрим сўзларнинг жинсий томондан ўзаро мослашуви маълум грамматик категорияни ташкил этмайди. Сон жиҳатидан сўзларнинг ҳамма вақт ва барча ҳолларда, айниқса, предикатив алоқада, бир-бирига мос келиши шарт эмас, баъзан сўзлар бирлик ва кўплик формаларида ҳам бирикиб кела оладилар. Отларнинг эгалик аффикслари билан ўзгариши, келишиқ формаларининг яшириниши ёки тушиб қолиши ўзбек тилининг ўзига хос грамматик хусусиятини кўрсатувчи белгилардандир. Сўзлар, грамматика ихтиёрига ўтиб, гапга айланганда, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларига мос равишда грамматик қийматга эга бўлади.

§ 6. Сўзларнинг грамматик қиймати тубандагича муҳим аҳамиятга эга:

1. Грамматик қиймат нутқда сўз маъноларини ва вазифаларини тўғри англаш ва тўғри тушунишга имкон беради. Ўзбек тилининг грамматик хусусиятига кўра от ва отлашган сўзлар кўплик, эгалик, келишиқ аффиксларини қабул қилади; отлар шу аффикслар билан бирликда ишлатиши жиҳатидан характерлидирлар. Шунга қараб, сўзларнинг турли маъно ҳамда вазифалари контекстда аниқланади.

Масалан, **Оталар сўзи** — ақлнинг кўзи гапи тўрт сўздан тузилган бўлиб, бу сўзлар грамматик қийматга кўра от турига киради: **оталар** — кўплик аффикси ва қаратқич келишиғи билан турланган, келишиқ формаси тушиб қолган, лекин унинг қаратқич вазифасида келганлигини сўзи нинг охиридаги эгалик аффикси аниқ белгилаб беради; ақлнинг сўзи бирлик формасида бўлиб, қаратқич келишиғи билан, кўзи сўзи эса учинчи шахс эгалик аффиксининг бирлик формаси билан турланган. Сон, эгалик ва келишиқ аффикслари билан турланишига қараб, сўзларнинг грамматик қиймати, вазифаси ва маънолари очиқ ва равшан тасаввур этилади.

2. Грамматик қиймат нутқда сўзларнинг ўзаро бир-бирига бўлган муносабатини кўрсатади. Масалан: **Режали иш бузил-**

мас гапда иш сўзи бош келишиқда бўлгани сабабли, у гапда эга вазифасида келган; **бузилмас сўзи** эса иш сўзи орқали баён этилган тушунчанинг ҳолати ёки хусусиятини кўрсатиб, замон эътибори билан келаси замонни, сон жиҳатидан бирлиқни, шахс томондан учинчи шахсни англатади, шу сабабли гапда у кесим вазифасини бажарган; **бузилмас сўзини бузилмайди** шаклида қўллаш ҳам мумкин; режали сўзи эса иш сўзи билан бўлган муносабатида унинг характерини ва белгисини кўрсатади, шунга қараб, аниқловчи вазифасида ишлатилади. Демак, иш сўзининг **бузилмас сўзига**, режали сўзининг иш сўзига бўлган муносабатларини нутқда ёки гапда шу сўзларнинг грамматик қиймати белгилаб беради.

3. Грамматик қиймат сўзловчининг ўз гапида баён этмоқда бўлган предмет ёки фактларга, иш-ҳаракатга унинг шахсий муносабатини билдиради. Масалан, **Мен музейга бордим** гапида иш-ҳаракатнинг сўзловчи шахс томонидан бажарилганини кўрсатади; **Мен бугун театрга бормоқчиман** гапида эса сўзловчи шахснинг орзу-истагини, лекин унинг ҳали амалга оширилмаганини билдиради. Шунингдек: **Кичкинагина декча, ичи тўла михча** (топишмоқ — анор) гапида ҳам, сўзловчининг предметга бўлган муносабати баён этилган. Бу гапда кичик сўзининг **кичкинагина**, **дек** (қозон) сўзининг **декча**, **мих** сўзининг **михча** шаклига эга бўлиши сўзловчининг предмет ва фактга муносабатини билдиради. Бу муносабат гапда маълум грамматик форма, масалан, **-гина, -ча** каби кичрайтиш-эркалаш маъносидаги аффикслар воситаси билан акс этирилган.

§ 7. Сўзнинг грамматик қиймати, айниқса, шаклдош сўзларнинг гаптаги лексик маъноларини очиш ва аниқлашга, уни тўғри англашга катта ёрдам қилади.

М а с а л а н : Эр керак ўртанса, ёнса ёлина,
Естаниб ётгай отининг ёлина,
Ит ўлуми бирла бўлгай номурод,
Эр аталиб — душманига ёлина.

Бу тўртликнинг биринчи ва иккинчи йўлида бир шаклга эга бўлган **ёлина** сўзининг лексик маъноси, унинг гаптаги вазифаси, грамматик қийматига қараб белгиланади. Биринчи йўлда **ёнса ёлина** бирикмасида **ёлина** сўзи ўт ёки оловнинг алангасини, ёлқинини билдирса, иккинчи йўлдаги **отнинг ёлина** бирикмасидаги **ёлина** сўзи отнинг **ёлига** деган маънони англатади. Тўртинчи йўлнинг охиридаги **ёлина** сўзи эса **ялинмоқ** феълидан ясалган равишдошдир.

Хуллас, шеърнинг аввалги икки сатри жанг оловлари алаңгасига: яъни ёлқинига ёки ёлина ёниш, куйиш, ўртаниш ва шунга бардош бериш учун ҳамда, пайти келганда, ўз отининг ёлина ётаниб ётиш билан оғирлиқни бошдан кечириш учун довурак, баҳодир ва қаҳрамон бўлиш керак деган мазмунни англатади. Шеърнинг кейинги икки сатри эса олдинги мисраларга тамомила қарама-қарши мазмунни — номига ўзини эр ва шер деб ҳисоблаб, душманга ялиниб кун кечирувчиларнинг ит ўлимига дучор бўлишини билдиради. Шеърнинг энг кейинги йўли охиридаги ёлина сўзи (айрим ўзбек шеваларида ва эски адабиётда — ёлина) бошқа сўзлар билан маълум бирикма тусини олиши натижасида ўзининг грамматик қийматини белгилайди. Грамматик қиймат эса, ўз навбатида, сўзнинг лексик маъносини, масалан, юқоридаги шеърнинг охириги йўлидаги ёлина — ялинмоқ, ялвармоқ каби маънода қўлланилганини тўғри ва аниқ англашга ёрдам беради.

§ 8. Сўзларнинг лексик маъноси ўзгариши билан бирга унинг грамматик қиймати ҳам ўзгаради. Масалан, Қодир ака ўз ўглига Эркин деб ном қўйди гапида ном сўзи қўйди сўзи билан бирикуви натижасида от категориясидан составли феълга айланади ва шу сабабли ўзи бирикиб келган сўз билан birlikда гапнинг кесимини билдиради.

СЎЗЛАРНИНГ КОНТЕКСТДАГИ ҚИЯМАТИ

§ 9. Маълумки, кўп сўзлар ўзларининг асосий маънолари билан чекланиб қолмай, турли контекстда турлича маънога ва маъно оттенкаларига эга бўлади. Чунончи, эл маъносидаги юрт сўзи аҳоли яшайдиган пункт (маҳалла, қишлоқ, шаҳар, мамлакат) маъносида ҳам қўлланилади: ... биз юртга мусофир бўлсак, бизнинг тadbиримизнинг кўмаги бу ишларни баҳо қилмайди. (Ҳ. Ҳакимзода.) Айрим ҳолда сўз контекстда тор маъно билан чекланиб қолмайди, балки кенгроқ маънода қўлланилади. Масалан: Чўнондек...қобил кўз нурим учун менда жон қизғончим йўқ. (Ҳ. Ҳакимзода). Бу гапда кўз нурим бирикмаси кўзнинг нури маъносида эмас, балки севикли фарзандим маъносида ишлатилган.

Хуллас, сўзлар турли контекстда ёки сўз бирикмаларида, бир сўзнинг бошқа сўзлар билан бўлган муносабатларида турлича мазмун ва маънога эга бўладилар.

Мисоллар:

1. Мен хабар қилурман, эртаси билан у йигит келур, тиллашиб, ваъдалашурсиз. (Ҳ. Ҳакимзода.) Бунда тиллашиб сўзи сўзлашиб, гаплашиб маъносида ишлатилган.

2. Умидимиз шуки, мурод-мақсадимизга тўрт кўз тугал егур- миз. (Ҳ. Ҳакимзода.) Бунда тўрт кўз тугал бирикмаси омон- эсон, соғ-саломат маъносиди.

Поэтик асарларда сўз ва сўзлар бирикмаси фикрнинг ба- дий воситаси сифатида метафорик маънони англатади.

1. Қиш чолар чолғусин, эсар еллар,
Кўк ва ерда қор кулар, ўйнар.

(Ҳ. Олимжон.)

Бунда чолар чолғусин — визиллар, кулар — товланар маъ- носиди ишлатилган.

2. Новдаларни безаб гунчалар,
Тонгда айтди ҳаёт отини,
Ва шаббода қурғур илк саҳар,
Олиб кетди гулнинг тотини.

(Ҳ. Олимжон.)

Бунда айтди — дарак берди, олиб кетди — тарқатди, ёй- ди маъносиди ишлатилган.

СЎЗЛАРНИНГ АСЛ ВА КЎЧГАН МАЪНОЛАРИ

§ 10. Нутқда сўзлар ўзларининг асл маъноларида ёки ун- дан бошқачароқ — кўчган маънода қўлланилади. Сўзлар ас- лида қандай тушунчани англатадиган бўлса, нутқда ҳам ўз- ларининг асл маъноларида ишлатилиши мумкин. Масалан, тулки сўзи нутқда ёввойи ҳайвонларнинг бир турини билдириб келса, у тақдирда бу сўз ўзининг асл маъносиди қўлланилган бўлади: Тулки бўридан кичик ёввойи ҳайвондир гапидаги каби.

Аммо сўзлар, ўзлари англатган предмет ёки унинг белгиларидан қатъи назар, бошқа хил маънода қўлланилиши ҳам мум- кин. Масалан: У жуда ҳам тулки одам. Бу гапда кишилар то- монидан тулкига берилган сифат — айёрлик, қувлик хусусияти одамга кўчирилиб, тулки сўзи ўзининг асл маъносини сақлагани ҳолда, қув, айёр каби кўчган маънода қўлланилган.

Сўзлар кўчган маънода ишлатилганда, ўзларининг аввалчи маънолари доирасида чекланиб қолмайди. Асл маъноларига қўшимча равишда янги маънога эга бўлади. Шу билан улар- нинг маъно доираси анча кенгайди. Сўзларнинг маънолари одатда предмет ва унинг белгиларини тасвирий ифодалаш ха- рактерига эга. Шунинг учун ҳам бадий асарларда, хусусан поэзияда, сўзлар асл маъноларидан бошқа маънога кўчирил- ган ҳолда қўлланилади.

Масалан, Фафур Гуломнинг «Вақт» шеърідан келтирилган тубандаги парчада сўзларнинг кўчган маънода ишлатилганини аниқ кўриш мумкин:

Яшаш соатининг олтин кафгири,
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
Қоннот шу дамда ўз қуррасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.
Яшаш дарвозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам.
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз мукаррам.

Бу парчада кафгир — маятник маъносида, ясаб чиқа олур — айланмоқ маъносида, остонасидан — уфқдан маъносида, зарҳал — нур маъносида ишлатилган.

§ 11. Сўз маъноларининг кўчирилиши предмет, воқеа ва ҳодисалар орасидаги ўзаро ўхшашликни бир-бирига таққослаб кўрсатиш билангина чекланиб қолмайди, балки маълум предметни билдирувчи сўз билан турли предмет ўртасида ўзаро муносабатни белгилайди ва айрим предмет ҳамда уларнинг белгилари орқали бошқа хил предмет ва уларнинг белгиларини ифодалайди. Масалан, оқ олтин — пахта, бахмал гилам — майсазор, кўкаламзор маъноларини англатгани каби.

§ 12. Сўзларнинг асл маънолари билан кўчган маъноларини бир-биридан фарқ қилиш натижасида маълум сўзларнинг бошқача маънода ишлатилганини уқиб олиш мумкин бўлади. Аммо баъзи бир сўз ёки сўз бирикмалари борки, уларнинг кўп қўлланилиши натижасида асл маънолари билан кўчган маънолари орасидаги фарқ сезилмайдиган даражага келиб қолган. Масалан: деразанинг кўзи, печканинг оғзи, чойнакнинг бурни каби бирикмаларда кўз, оғиз, бурун сўзлари асл маъноларидан кўчган маънода қўлланилгани у қадар сезилмайди. Аслда эса бу сўзлар киши ёки ҳайвон организмнинг айрим қисмларини билдириб, бу органларнинг ҳар бири ўзларининг асосий ва муҳим вазифаларига кўра кўчган маънодан принципиал ажралувчи, фарқ қилувчи асл маъноларига эгадирлар: Масалан, кўз — кўриш; оғиз — озиқланиш, ейиш-ичиш; бурун — ҳидлаш нафас олиш вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, сўзлар, ўзларининг асл маъноларидан ташқари, кўчган маънода ҳам ишлатилиб, янгидан-янги маъноларни вужудга келтиради.

§ 13. Кишилар ўзаро фикр алмашуви процессида бир сўзни бир неча маънода қўллайдилар. Шунинг натижасида кўп маъноли сўзлар тугилади. Кўп маъноли сўзларнинг қандай маънода қўлланганлиги — қайси маънони билдириши контекстда аниқ англашилади.

Ўзбек тилидаги кўпгина сўзлар полисемантик сўзлардир. Масалан, **бош** сўзининг асл маъноси — калла (гавданинг бош қисми) дир. Аммо бу сўз турли сўз бирикмаларида турли маънони ифодалайди; **ишнинг боши** бирикмасида ишнинг бошланиши ёки бошини; **бош вазифа** бирикмасида — муҳим ва асосий вазифа; **бош кўтармоқ** бирикмасида — қўзғалмоқ, ҳаракатга келмоқ; **бош бўлмоқ** деганда — раҳбарлик қилмоқ, идора этмоқ; **бош эгмоқ** деганда — бўйсунмоқ, таслим бўлмоқ; **бош бириктирмоқ** деганда — аҳллик, иттифоқлик, бирдамлик; **бебошдоқлик** деганда — ўзбошимчалик, тартибсизлик каби маъноларни англатади.

Полисемантизм фақат от категориясидаги сўзларгагина хос бўлмай, бошқа сўз туркумлари, чунончи: сифат, феъл, сон ва шу кабиларга ҳам хосдир. Масалан, **ўчирмоқ** сўзи: 1) чироқ ёки гугуртни пуфлаб ўчирмоқ; ёнринни сув билан ўчирмоқ; включателни бураб ўчирмоқ; электр чирогини ўчирмоқ; 2) тўхтатмоқ — овозни ўчирмоқ, 3) йўқотмоқ — доскадаги ёзувни артиб ўчирмоқ, қалам билан ёзилган хатни резинка билан ўчирмоқ; 4) чизмоқ — сиёҳ билан ёзилган хатни устидан чизиб ўчирмоқ каби маънони англатади.

§ 14. Сўзларнинг кўп маънода қўлланилиши айрим сўз ва ибораларнинг кўчган маънода ишлатилиши ва сўз маъноларининг кенгайиш йўли билан воқе бўлади. Кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тасаввури ва тушунчалари қанчалик кенгайган сари, эски ижтимоий тузум ўрнига янги тузум барпо қилиниб, кишиларнинг дунёқараши ўзгариши ва янги тасаввурнинг вужудга келиши муносабати билан сўз маънолари ҳам кенгайди ва айрим сўзлар бора-бора кўп маъноли сўзга айланади. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида: **ўртоқ**, **ватан**, **озодлик** сўзлари маънолари кенгайган ва кўп маънони билдирувчи сўзлардан ҳисобланади. Булардан **ўртоқ** сўзи: 1) дўстлик; 2) оилавий муносабат; 3) шериклик; 4) ҳаммаслак, ҳамфикр каби маъноларда; **ватан** сўзи: 1) уй-жой, ҳовли; 2) қишлоқ, район, шаҳар; 3) музофот, ўлка, республика; 4) умумий социалистик Ватан маъноларида; **озодлик** сўзи, умуман эркинлик, холилик, бўшлиқ маъноларидан ташқари, сиёсий эркинлик (ҳуқуқ) маъноларини англатади: 1) хотин-қизлар озодлиги — аёлларнинг асоратдан қутулиши; 2) ишчилар озодлиги —

ишчиларнинг капиталистлар зулмидан озод бўлиши; 3) деҳқонлар озодлиги — деҳқонларнинг помещиклар эксплуатациясидан қутқарилиши; 4) Ватан озодлиги — Ватаннинг босқинчилар қўлидан халос қилиниши каби турли маънода ишлатилади.

§ 15. Сўзнинг ўзак-негизи билан ундан ясалган янги сўзлар ўртасида маъно жиҳатдан бир хиллик бўлса, буларни бир хил сўз ҳисоблаш мумкин. Масалан: **йигит** — **йигитча** (ёш йигит). Булар бир хил сўзdir. Агар сўз маънолари бошқа-бошқа бўлса, маъноларига қараб уларни алоҳида-алоҳида сўзлар ҳисоблаш мумкин. Масалан: **йигит** (от) — **йигитча** (равиш—йигитчасига маъносида). Булар бошқа-бошқа сўзлар бўлиб, сўз туркумлари жиҳатидан ҳам ҳар хилдир.

Илм-фан, техника тараққий этиб, кишининг онг ва тушунчаси ўсган сайин, одамлар, турли соҳанинг мугахассислари ўртасида айрим сўз ва терминлар турлича маънони ифода этадиган бўлиб қолади. Масалан, **илдиз**, **томир**, **ўзак** сўзлари **медик**, **ботаник**, **математик**, **физик** ва тилшунослар лексиконида ҳар бир фаннинг хусусиятига кўра турли-турли маънони билдириши каби.

ОМОНИМЛАР

§ 16. Шакли бир, маъноси бошқа-бошқа бўлган сўзлар омонимлар группасига киради. Омонимлар асосан бир хил оҳангда айтилади ва бир шаклда ёзилади. Чунончи, **от** сўзи омонимдир. Бу сўзнинг маъно хусусиятлари қуйидаги мисраларда очиқ кўринади:

**Чун пари-ю, хурдир отинг — бегим,
Суръат ичра девдир отинг бегим.
Ҳар ҳаданггиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг бегим.**

Шеърнинг биринчи ва иккинчи мисраларидаги **от** сўзи турдош от категориясига мансуб бўлиб, биринчи мисрада исм, ном маъносида; иккинчи мисрада — ҳайвоннинг бир тури маъносида келтирилган. Сўнги мисрада эса от буйруқ феълнинг тингловчи, бирлик формасини билдиради ва у ҳурмат маъносида ишлатилган.

§ 17. Омонимлар характерларига кўра икки хилдир: 1) соф омонимлар — талаффузда ва ёзувда ўзаро фарқ қилмайдиган сўзлар **от**, **бош**, **кўк**, **эт** каби; 2) шартли омонимлар — ҳар хил талуффуз қилинадиган лекин бир шаклда ёзиладиган сўзлар: **том**, **ток**, **май**, **торт**, **тўр**, **тур**, **уч** каби.

§ 18. Омонимлар маъно эътибори билан ва қайси сўз туркумига кириши жиҳатидан турличадир. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимларнинг бир группаси, гарчи маъно ва грамматик хусусиятларига кўра от категориясига ёки от группасига кирса ҳам, лекин улар ўз ички маъноларига қараб бир-биридан фарқ қиладилар.

Маълумки, ўзбек халқ одатларига мувофиқ айрим кишиларнинг орзу ва истакларига кўра: шахсларга узоқ умр тилаб ёки айрим предмет, ўсимлик, ҳайвонларга нисбат бериб, ёхуд предметларнинг белгиларига қараб ном қўядилар. Бу хил номлар айрим шахсларга хос бўлганлиги сабабли ҳам маъно жиҳатидан ўзларининг омонимик шаклларида фарқ қиладилар. Масалан: **Тош** — киши оти, **тош** — жисм; **Темир** — киши оти, **темир** — жисм; **Теша** — киши оти, **теша** — иш қуроли; **Болта** — киши оти, **болта** — иш қуроли; **Бўри** — киши оти, **бўри** — ёввойи ҳайвон; **Арслон** — киши оти, **арслон** — ёввойи ҳайвон; **Тўти** — киши оти, **тўти** — парранда; **Раъно** — киши оти, **раъно** — гулнинг бир тури; **Яхши** — киши оти, **яхши** — сифат; **Эркин** — киши оти, **эркин** — сифат; **Ўткир** — киши оти, **ўткир** — сифат; **Тўхтасин** — киши оти, **тўхтасин** — буйруқ феъли ва ш. к. Бу хил омонимлар бир-биридан контекстдаги маъноларига қараб, ёзувда эса шахс отларининг бош ҳарф билан ёзилиши жиҳатилангина ажралади холос, аммо талаффузда улар ҳеч қандай фарқ қилмайди.

§ 19. Омонимлар от категориясига ёки от группасигагина хос сўзлар бўлмай, бошқа сўз туркумига ҳам мансубдирлар. Омонимларнинг қайси сўз туркумига оидлиги уларнинг маъно ва грамматик хусусиятларига, қайси сўзлар билан қандай ва қайси вазиятда бирикувига қараб белгиланади. Омонимларнинг маълум сўз туркумига мансублик хусусиятлари, уларнинг маънолари ва грамматик белгиларига кўра тайин этилади. Аммо омонимлар сўзларнинг шаклдош бўлишларига мос равишда кўп ҳолларда бир неча сўз категориясини ўз ичига олади.

Масалан, **той** сўзи, бир томондан, икки ёшлик от ёки ўраб қўйилган бир тўп нарсга, чунончи бир **той газламани** билдириши жиҳатидан от категориясига кирса, иккинчи томондан, **тоймоқ** инфинитивининг ўзаги сифатида феълга кириди. Шунингдек **ёш** сўзи, бир томондан, от (кўз ёши), иккинчи томондан, сифат (ёш бола); **уч** сўзи, бир томондан, от (қалам учи), иккинчи томондан, сон (уч киши);³ учинчи томондан, феъл (Москвага учди) ни билдиради.

Шундай қилиб, шаклан айни бир хилда бўлган сўзлар маъноларига қараб турли грамматик категория, яъни турли сўз туркумига кириди.

§ 20. Омонимлар маъно хусусиятларига кўра турлича. Улар энг ками иккитадан тортиб, олти-етти хил маънога эга бўлган мустақил сўзларни билдиради. Омонимларнинг шу хил бой маъно хусусиятларини ўз даврида Алишер Навоий ҳам қайд қилиб ўтган эди. Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» номли асарида, **туш, ён, бор, соғин, туз, кўк** каби омонимларнинг маъно хусусиятларини алоҳида-алоҳида кўрсатиб ўтган. Шу омонимлардан **бор** сўзитўрт хил маънода — 1) мавжуд, 2) буйруқ феъли-бор, 3) юк; 4) ҳосил (мева); **кўк** сўзи олти хил маънода: 1) осмон, 2) майса, 3) экин, 4) ранг, 5) куй, 6) қадақ (мазоль), **туз** сўзи етти хил маънода: 1) ўқ ёки найзадек нарса, 2) текислик, 3) тўғри одам, 4) созла маъносидаги буйруқ феъли, 5) битиштирмақ, келиштирмақ, 6) бирор-марака тўда ёки улфатга оид одам, 7) ош тузи ёки бошқа хил тузни билдиради.

§ 21. Омонимлар тузилиши жиҳатидан икки хил: 1) содда — ўзак-негизларнинг ўзларидангина иборат бўлган омонимлар: **тил, юз, ич, тор, кўр** каби; 2) морфемали — турли хил ясовчи ва турловчи аффикслар билан ишлатиладиган омонимлар: **ёзмоқ, кечмоқ, тошидин, бутмоқ** (эски адабиётда) каби.

§ 22. Омонимлар ўзбек поэзияси тарихида муҳим роль ўйнаган. Шоирлар омонимларнинг хилма-хил маъноларидан кеинг равишда фойдаланиб, туюқлар, рубоийлар (тўртлик), тажнислар (ўхшаш қофияли бешлик шеърлар) ижод этганлар.

Халқнинг оғзаки ижодида туюқ шаклидаги қўшиқ қадимдан буён давом этиб келади. Бу типдаги қўшиқ ёки шеърларнинг намунаси эски ёзма ўзбек адабиётида ҳам учрайди. XI асрда Маҳмуд Кошғарий «Девони луготи турк» номли асарида туюқдан бир неча намуналар келтирган. Навоий ва унинг замондошлари туюқ шаклидаги шеърлари билан ҳам машҳурдирлар.

Алишер Навоий ўз ижодида омонимлардан жуда моҳирлик билан фойдаланиб, гўзал байтлар яратган. Шу билан бирга у ўзбек тилида туюқнинг тарихий такомил ва назарий асослари тўғрисида қимматбаҳо фикрлар баён қилган.

Навоийнинг омонимлардан фойдаланиш маҳоратини акс эттирувчи туюқларидан қуйидаги намуналарни кўрсатиш мумкин:

Олмани сунди нигорим — ол! — деди
Олма бирла бу кўнгилни ол! — деди;
Сўрдим эрса олмасининг рангини,
Не сўрарсен? — олма ранги — ол—деди.

Бунда ол сўзи уч маънода ишлатилган: 1) буйруқ феъли, 2) хушламоқ (кўнгиш олмоқ) 3) қизил (сифат),

**Эшитдим, зулфини биздин кечибдур.
Дедимки: кеча кундуздин кечибдур;
Агар юз ёшлуя раҳминг келурса,
Менинг ёшим ики юздин кечибдур.**

Бунда кечибдур сўзи уч хил маънода қўлланилган: 1) юзни бекитибди, қоплабди, 2) кечибди, 3) ошиб кетибди.

**Тиғи ишқинг ёрасидир бутмаган,
Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган;
Ҳажр саҳросида оҳим ўтидин,
Онда гул ёхуд гиёҳи бутмаган.**

Бунда бутмаган сўзи: уч хил маънода ишлатилган: 1) тувалмаган, даволашмаган, 2) тугамаган, 3) унмаган, ўсмаган.

Навоийдан кейинги шоирлар ҳам, омонимларнинг бой маъно хусусиятларидан фойдаланиб, туюқ яратганлар. Туюқ шаклидаги шеърлар ҳозирги замон ўзбек оғзаки адабиётида ҳам, шунингдек ёзма адабиётда ҳам учрайди:

**Кўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от,
Насиҳатим ёд қилиб ол, фарзандим,
Елғиз юрса чанг чиқармас яхши от.**

Бу парчада от сўзи уч хил маънода қўлланилган: 1) ном, шухрат, донг, 2) тарк этмоқ, ташламоқ, 3) от (ҳайвоннинг бир тури).

§ 23. Омонимлар турлича йўллар билан вужудга келади:

1. Баъзи бир сўзларнинг маъно хусусиятлари орасидаги ўзаро муносабатнинг борган сари узоқлашуви натижасида. Масалан, кун сўзи, бир томондан, қуёшни, иккинчи томондан, сутканинг маълум қисми — кундузи, учинчи томондан эса, сутканинг ўзини, тўртинчидан, тирикчиликни билдиради. Шунингдек ой сўзи ҳам турли маънога эга.

2. Маълум сўз, ўзак-негизлардан янги сўзлар ясалиши натижасида. Масалан, ойлик — маош, иш ҳақи — от маъносида; ойлик план сингари бирикмаларда эса ўлчов, муддат — сифат маъносида ишлатилади.

3. Бир тилга иккинчи бир тилдан сўз ва термин қабул қилиниши натижасида омонимлар, омонимик бирикмалар ёки омо-

нимга ўхшаш сўзлар вужудга келади. Масалан: том — 1) уйнинг тепаси, уй, 2) китобнинг томи ёки жилди маъносида; ток — 1) узум дарахти, 2) электр токи маъносида. Бу хил сўзлар унлиларнинг талаффузи жиҳатидан бир-биридан бирмунча ажраб турса ҳам, лекин ҳозирги ўзбек ёзувида улар шаклан фарқ қилмайдилар — бир хилда ёзиладилар.

4. Сўзларнинг баъзи товушлари ўзгариб, бошқа шаклга кўчиши натижасида омонимлар туғилади. Масалан, эг+ган ва эк+ган—эккан каби сўзларда феъл ўзаги охиридаги г шу хил товуш билан бошланган аффикс кўшилиши натижасида к га айланиб, **эгмоқ сўзи экмоқ** (чигит экмоқ) сўзи билан бир хил шаклга келиб қолади.

§ 24. Омонимлар орасида баъзи бир сўзлар борки, улар ёзувда гарчи бир хил шаклда бўлсалар-да, талаффузда ўзаро фарқ қиладилар. Бу хил сўзлар омонимика ёки омонимлашган сўзлар саналади. Чунончи, ҳозирги замон ўзбек тилида баъзи бир омонимикалар ўз таркибидаги айрим унлиларнинг бошқачароқ айтилиши билан талаффузда бир-биридан ажралади. Уларнинг муҳим типлари қуйидагича:

1. Омонимикалар баъзан сўз урғуларига қараб бошқачароқ айтилади ва шунга кўра ҳар хил маънони ифода этади. Масалан: атлас — шойининг бир тури, **бир кийим атлас** каби; атлас — хариталар тўплами, **СССР атласи** каби; **механик** — от, трактор ёки электрни тузатувчи уста, **механик** — сифат, **механик иш**, **механик хато** каби; **тэхник** — от, бино, қурувчи, уйни ремонт қилувчи уста, **техник** — сифат, **техник иш**, **техник китоб** ва ш. к. Омонимикаларнинг бу хил типлари ўзбек миллий тилининг совет тузуми шароитида ривож ва сўзларнинг эркин урғуга эга бўлиши натижасида вужудга келган.

2. Миллий тилнинг лугат составига янгидан кирган: **ток**, **тон**, **том**, **мода**, **сок** каби омонимик типни ташкил этган сўз ва терминлар турлича айтилади ва шунга кўра улар маънода бир-биридан фарқ қилади.

3. Ўзбек адабий тилида бир хил айтиладиган **ўт**, **тўр**, **тур**, **уч**, **тиш**, **сиз** каби омонимикалар айрим ўзбек шева ва диалектларида бошқачароқ талаффуз этилади ва шунга қараб маънода улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан: **ўт** — 1) ўт (олов, кўкат), 2) ўт (ўтмоқ); **тўр** — 1) тўр (тўр кўйлак), 2) тўр (уйнинг тўри, тўрга чиқинг); **тур** — 1) тур (турмоқ, ўрнингдан тур), 2) тўр (ранг, тус, тури ёмон); **уч** — 1) уч (қалам ёки бошқа бирор нарсанинг учи), 2) ўч (рақам, уч марта айтди); **ун** — 1) ун (буғдой уни, арпа уни), 2) ун (овоз, товуш, унингни чиқарма); **тиш** — 1) тыш (ташқи, ташқари), 2) тиш (тиш,

олтин тиш, кумуш тиш); сиз — 1) сыз (нам, зах, сизот ер), 2) сиз (кишилик олмоши, иккинчи шахс, кўплик — сиз гапирингиз) каби.

СИНОНИМЛАР

§ 25. Синонимлар маънолари бир хил ёки бир-бирига яқин сўзлар бўлиб, улар айтилиши ва ёзилиши жиҳатдан ўзларига махсус, алоҳида шаклларга эгадир. Масалан сабр, тоқат, чидам, тузум сўзлари, ҳар хил шаклда бўлишларидан қатъи назар, бир хил маънони — сабр, чидам маъносини англатади. Шунингдек тур, нав, хил, жинс сўзлари; гулшан, чаманзор, гулзор сўзлари; қайғу, алам, дард, кулфат, ташвиш, захмат сўзлари ҳам, ҳар хил айтилишлари ва ёзилишларига қарамай, асос эътибори билан бир хил тушунча ва тасаввурни англатади. Бу хил сўзлар синонимлар гуруҳисига киради.

§ 26. Синонимлар тилда турли йўллар билан вужудга келади:

1. Умумхалқ тилида асосан бир тасаввурни ифодаловчи турли сўзлар орасида маъно жиҳатидан бир хиллик, ўхшашлик, яқинлик туғилиши натижасида: яхши ва ёқимли; дўст, ёр, қадрдон ва ўртоқ; фикрдош ва маслақдош каби.

2. Умумхалқ тилидаги маълум маънога эга бўлган сўзлар устига айрим маҳаллий диалектлардан шу сўзларга маъно томондан яқин ёки бир хил сўзлар келиб қўшилиши натижасида: катта ва улкан; ака ва оға; товуш ва сас; ука ва ини каби.

3. Турли халқларнинг тилларидан сўз олиш натижасида: пешона ва манглай; кифт ва елка; мурт ва муйлаб; куч ва қувват; айш, ишрат ва роҳат; буюк, улуг, катта, зўр ва гигант; ўрнак, намуна; билим, маърифат; муносабат ва алоқа; буйруқ, фармойиш ва фармон; идеология ва мафкура; тема ва мавзу; метод ва усул; классификация ва тасниф ва ш. к.

§ 27. Маълум синонимик гуруҳга кирган сўзлар маъно жиҳатидан ўзаро бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Синонимларнинг баъзи бир типлари вазифа жиҳатдан деярлик бир хилдаги тушунчани ифодалайди. Масалан, уй, хона, кулба, ўтов, том, қапа, чодир ва чайла сўзлари, ўзларининг ички маъно хусусиятлари ва маъно фарқларидан қатъи назар, асосан кишилар турадиган жойни билдиради.

Баъзи бир синонимлар кишиларнинг бир хил тушунчага турлича муносабатда бўлишларини кўрсатади. Масалан, ҳўпламоқ, шимирмоқ, ичмоқ, ютмоқ сўзлари асосан бир хил тушунчани — ичмоқ маъносини билдирса ҳам, шу тушунчани конкрет тасаввур этиш учун ҳўпламоқ, шимирмоқ сўзлари ичмоқ сўзидан фарқ қилиб ишлатилади.

Маълум синонимик гуруҳани ташкил этувчи сўзлар конкрет ҳолларда маъно томондан бир-биридан ажралади. Гарчи бир

синонимик группани ташкил этса ҳам, маъно жиҳатидан яқинлигига қараб, баъзан айрим сўзлардан бирини иккинчисининг ўрнига ишлатиб бўлмайди. Масалан, **катта одам**, **зўр одам**, **улуғ одам** бирикмаларида **катта** сўзи асосан кишининг вази-фаси ёки гавда тузилиши, жисмоний томондан юксаклигини; **зўр сўзи** — жисмоний ва маънавий жиҳатдан ортиқ кучга эгаликни, куч ва қувват ёки билим даражаси ортиқликни; **улуғ сўзи** эса кишининг юқори мартабаси ва фазилатини, ҳар томонлама буюклигини билдиради. Шу хил маъно дифференциацияси кўзда тутилган ҳолларда **катта**, **зўр**, **улуғ** каби сўзларни бир-бири билан алмаштириб ишлатиш конкрет тушунча ёки тасаввурни ифодалаш мақсадига мувофиқ келмайди. Фақат айрим ҳоллардагина баъзи бир метафорик ифодаларда — сўзларни кўчган маънода қўлланган тақдирдагина, уларнинг ички маъно фарқларидан қатъи назар, баъзи бир синонимларни, шу жумладан **катта**, **зўр**, **улуғ** сўзларини, бир-бири билан алмаштириб ишлатишга имкон туғилади.

Аммо бир хил синонимик сўзлар борки, улар маъно жиҳатидан бирлашиб кетган. Бу хил сўзларни ҳар қандай шароитда ҳам бир-бири билан алмаштириб қўллашга катта имкониятлар бор. Масалан: **камқувват**, **беқувват**, **ожиз**, **кучсиз**; **ҳийла найранг**; **куйдирди**, **ёндирди** сўзлари каби.

§ 28. Синонимик группани ташкил этувчи сўзлар орасида баъзан омонимик типдаги ва кўп маънони билдирувчи сўзлар ҳам учрайди. Масалан: **ошиқ** ва **ёр**, **ўт** ва **олов**, **кўк** ва **осмон** каби. Бу сўзларнинг биринчиси иккинчисининг синонимик варианты бўла олишига шубҳа йўқ. Аммо, бундан қатъи назар, маълум синонимик группани ташкил этувчи айрим сўзлар, масалан **ошиқ**, **ўт**, **кўк** сўзлари ўрни билан ўз омонимик хусусиятларини ҳам сақлайди. Бу сўзлардан **ошиқ** сўзи, севган ёр маъносидан ташқари, яна ортиқ деган маънони ва илик устидаги бир парча суяк — ошиқни ҳам билдиради. Шунингдек **ўт** сўзи олов маъноси билан бирга, **кўкат**, **буйруқ феъли** — **ўт**, кишининг ёки молнинг ўти маъноларида ишлатилади. Ўзбекча: **ўтакамни ёрдинг**, **ўтакамни чиқардинг** иборасидаги **ўтака** сўзи ана шу кейинги маънодаги **ўт** сўзидан ясалган. Энди **кўк** сўзига келсак, у осмон сўзининг синонимик варианты сифатида қўлланилиши билан бирга, **кўк ранг** ва **осмон** каби маъноларни билдирувчи омонимик шаклга ҳам эга. Лекин, бундан қатъи назар, **кўк** сўзи яна майса, сабзавот, экин, кўкаламзор сингари хилма-хил маънони ифодаловчи кўп маъноли (полисемантик) сўз ҳамдир.

§ 29. Тил фактлари синонимлар, омонимлар ва полисемантик сўзлар орасида маълум даражада муносабат борлигини кўрсатади. Аммо, ҳар қандай муносабат ва алоқадан қатъи назар, сўзларнинг маъно категориялари — сўзларнинг синонимик,

омонимик ва полисемантик типлари бир-бирларидан принципиал фарқ қилади.

§ 30. Синонимлар ўзларининг характерларига қараб икки хилга бўлинади: 1) барқарор синонимлар, 2) ўзгарувчан синонимлар.

Маълум синонимик группани ташкил этувчи айрим сўзлар ҳар қачон ва ҳар қандай шароитда ҳам синонимик сўзлар типининг бир хил варианты сифатида қўлланилади. Бу хил сўзлар барқарор синонимлар хусусиятига эга. Аммо, бундан ташқари, шундай сўзлар борки, улар фақат маълум ва конкрет шароитдагина синонимик сўзларнинг муайян типни, маълум бир варианты сифатида ишлатилиб, бошқа ҳолларда тамомила бошқа хил сўзларга маънодош бўлади ёки синонимликдан чиқиб қолади.

Масалан, **сафар, марта, дафъа, карра, бор, қатла** сўзлари миқдорни билдиришлари жиҳатидан бир синонимик типни ташкил этади. Шунга кўра бу сўзлар—**бир сафар, бир дафъа, минг марта, беш карра, юз бор, уч қатла** каби бирикмаларда синонимик вариант сифатида бир хил ёки бир-бирига яқин маънода ишлатилади. Аммо бундан бошқа ҳолларда, масалан, **Йўлдош сафарга чиқиб кетди; Раис сафардан қайтиб келди; Қат-қат кўрпалар тўшалди** сингари бирикмаларда сафар сўзи йўл, саҳ-ҳат, командировка маъносида, қат сўзи эса қават маъносида ишлатилади. Бундай ҳолларда бошқа хил синонимик типни ташкил этиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, **бор** сўзи: **Залда кўп киши бор** деганда, мавжудликни билдиради; қат сўзи эса, аффикслар қўшилиб, **қатлам, қатлама** каби янги маънони англатади. Шу тариқа **бор** ва **дафъа** сўзлари **сафар, карра, марта** сўзлари билан бир лексик қатламни ташкил этолмайди ва синонимликдан чиқиб қолади.

Демак, маълум синонимик группани ташкил этувчи сўзлар орасида баъзилари ўз хусусиятини ва характерини сақлаб, барқарор синонимлар сафида қолади, баъзи сўзлар эса ё бошқа синонимик группага киради, ёхуд маълум шарт ва шароитга кўра синонимликдан чиқиб кетади. Натижада синонимларнинг барқарор ва ўзгарувчан типлари вужудга келади.

§ 31. Синонимлар тузилишлари жиҳатдан турлича бўлади:

1. Айрим-айрим ҳолда ишлатиладиган, яъни якка сўзлар во-ситаси билан ифодаланадиган синонимлар. Бундай сўзлар сод-да синонимлар группасига киради. Масалан: **жасур, ботир** (ба-ҳодир), **ғайратли, ҳаракатчан, тиришқоқ; суст, ланж, беғам, дангаса** каби.

2. Сўзларнинг бирикуви билан юзага келган бирикмали си-нонимлар: **эрта билан, наҳор очмай, куш уйғонмай** каби.

3. Маъно жиҳатидаи жуда яқин ва бирлашиб кетган синонимлар. Бу хил синонимлар одатда бир-биридан ажратилмагани ҳолда қўш шаклда ишлатилади. Бундай сўзлар жуфт синонимлар группасига киради. Масалан: **эл-юрт, эл-халқ, соғ-саломат, бола-чақа, бахт-саодат, қаҳр-ғазаб, қадр-қиймат, ор-номус** ва бошқалар.

4. Эквивалентли синонимлар. Бирор тилдан иккинчи тилга маънолари бир-бирларига яқин сўзлар қабул қилиниши натижада бир хил синонимик иборалар вужудга келади. Бундай ибораларнинг бирини иккинчиси ўрнида қўллаш ҳам мумкин. Шу сабабли синонимларнинг бу группаси эквивалентли синонимлар саналади. Масалан: **форма ва шакл, тема ва мавзу, экономика ва иқтисод, агитация ва ташвиқот, пропаганда ва тарғибот** каби.

Бирор тилдан иккинчи тилга маъно жиҳатдан яқин бўлган сўзлар ўтиши натижасида янги синонимик сўзлар ҳосил бўлади. Натижада тилда асосан бир хил маънога эга бўлган сўзлар туғилади. Бундай сўзлар одатда бир предмет ёки унинг белгисини бошқа предмет ёки унинг белгисидан фарқ қилиш учун ишлатилади. Масалан: **қора сиёҳ** (аслда: қора ва қора), **дол ўроқ** (аслда: ўроқ ва ўроқ), **мука ун** (аслда: ун ва ун), **член аъзо** (аслда: аъзо ва аъзо), **уста мастер** (аслда: уста ва уста) каби. Аммо жуфт синонимлар асл маъноларига кўра бири иккинчисининг такрори бўлиб кўринса-да, моҳияти эътибори билан бошқа-бошқадир. Шу сабабли улардан бири (одатда синонимик сўзлар бирикмасидаги биринчи сўз) иккинчисини аниқлаб, изоҳлаб келади: **қора сиёҳ** (хўк ёки қизил эмас), **мука ун** (жайдари буғдой уни эмас, балки оппоқ ун), **член аъзо** (колхозда раис, бригадир ёки звено бошлиғи эмас, балки оддий аъзо), **уста мастер** (ўз ишига моҳир, малакали уста) каби.

Ҳозирги замон ўзбек бадиий адабиётида, ўзбек шоирлари, драматурглари, ёзувчиларининг асарларида синонимик сўзларнинг турли типлари кенг миқёсда ишлатилади.

Масалан, Ҳамид Олимжон ижодида синонимлар кўп ишлатилган: **оташ, ўт, аланга, ёлқин; йўлдош, ҳамроҳ, фикрдош, маслакдош; кулба, ватан; истак, тилак, орзу** ва ш. к. Уйғуннинг лирик асарларида ҳам тубандаги синонимлар кўплаб учрайди: **лазиз, ширин, муътабар, эътиборли, азиз; гулшаним, гулзорим, боғим, чаманим; саноқсиз, ҳисобсиз; кўк, осмон; қаҳр, ғазаб; найранг, ҳийла; жимжитляк, сукунат; своз, шовқин, товуш; ғийбат, фикс, фасод, тухмат, бўҳтон; эргалаб, тонг отганда, наҳорда; фикрим, зикрим, хаёлим, ўйим; савлатим, шавкатим** ва ш. к.

АНТОНИМЛАР

§ 32. Предмет ва унинг белгилари ҳақидаги тушунчани ифодаловчи қарама-қарши маъноли сўзлар антонимлар дейилади:

катта-кичик, узоқ-яқин, аччиқ-чучук каби. Антонимлар сўз маънолари орасидаги зиддиятни билдиради, қарама-қарши тушунчани ифодалайди.

Антонимлар бир-бирига зид тушунчалар бирлигини ифода этиш билан тилда стилистик восита сифатида қўлланилади.

§ 33. Сўз маъноларининг хилма-хиллигига қараб, антонимлар турлича маънони ўтайди. Айрим сўзлар ўз маъно хусусиятларига кўра антонимлар составининг бир неча типини ташкил эта олади. Масалан, **қаттиқ** ва **секин** антоними, бир томондан, ҳаракатга боғланиб, унинг тез ёки секинлигини англатади; иккинчи томондан, сўзловчининг нутқидаги товуш хусусиятини акс эттириб, унинг баланд ёки паст овоз билан ёки нутқнинг мазмунига қараб, аччиқ, алам ва зарда билан ёхуд, унинг аксича, аста, секин, мулойимлик билан гапирганини билдиради. Шу антоним составидаги **қаттиқ** сўзи **юмшоқ** сўзи билан бирга қарама-қарши маънони билдирувчи сўзларнинг яна бир компонентини ташкил этганда, бирикувчи сўзларнинг мазмунига қараб, у яна бошқа хил маънони ифодалайди. Айрим предметга нисбат берганда, масалан, ёнғоқ ёки нон каби нарсаларнинг хусусиятини қаттиқ сўзи орқали ифодалаганда, бу сўз ўша нарсаларнинг қаттиқлигини ёки қотиб қолганлигини англатади, акс ҳолда юмшоқлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ўзларининг маъно хусусиятларига кўра, айрим сўзлар, масалан, **қаттиқ** сўзи бир ўринда **секин** сўзи билан **қаттиқ** ва **секин** шаклида, иккинчи ўринда эса **юмшоқ** сўзи билан **қаттиқ** ва **юмшоқ** шаклида антонимнинг маълум типини ташкил этади. Шунга ўхшаш, **юқори** ва **қуйи**, **юқори** ва **паст**, **паст** ва **баланд**, **ўнг** ва **сўл**, **ўнг** ва **тескари**, **тескари** ва **ўнги**, **қалин** ва **юпқа**, **қалин** ва **сийрак** каби зиддиятни ифодаловчи айрим сўзлар маънолари ва вазифаларига қараб, турли хилдаги антонимлар составини вужудга келтиради.

Масалан: Бир оиладан чиққан бир неча фарзанднинг қайси бири ўз ота-онаси ва ўз хонадони назарида азизроқ бўлади. Бу саволга ўзбекнинг ёшу қариси, эру аёли, олим ва бесаводи ҳаммаси ҳам бир оғиздан шундай жавоб беради... («Жангчиларга хат» дан.)

§ 34. Маъно хусусиятларига кўра, антонимлар турлича бўлади. Уларнинг асосий ва муҳим типлари тубандагича:

1. Еш жиҳатдан катта-кичикликка мансубликни билдиради: **ёш-қари**, **опа-сингил**, **ака-ука** ва ш. к.

- 1) **Москва метросида бор мармаримиз,**
Шунга кўп хурсандимиз ёшу қаримиз.

(«Хат»дан.)

- 2) **Ҳар халқнинг ўз туққан она Ватани,**
Ҳар халқнинг ўз муҳри, республикаси,

Бу халқлар оралик сену мен ҳам йўқ,
Каттаси оғаси, кичик укаси. .

(Ғафур Ғулом.)

- 3) Йигитликда йиғ илмнинг махзани,
Қарилик чоғи харж қилғил ани.

(Навой.)

2. Қандай жинсга оидликни кўрсатади: эркак-аёл, ота-она,
ўғил-қиз ва ш. к.

- 1) Ҳурматинг сақлар ҳар бир ўғил-қиз
Муқаддас, муътабар, улуг Ватаним.

(Уйғун.)

- 2) Қаҳрамон қиз-йигитларни кўрдим мен,
Улар билан жангда бирга юрдим мен.
Ишчи она ўпди мени қизим деб,
Жангчи ота олқади юлдузим деб.

(Ҳасан Пўлат)

3. Қариндошлик-туғишганликни билдиради: амаки ва амма,
тоға ва хола, тоға ва жиян ва ш. к. Бу тип антонимлар жинс
жиҳатдан ёки ёш томондан бир-бирига зид маънони англатади.
Аммо қариндошликни билдирадиган баъзи сўзлар бирикмаси
борки, улар, бир томондан, антоним характерида бўлса, иккин-
чи томондан, синонимик хусусиятга ҳам эгадир: **амма-хола, то-
ға-жиян каби.**

4. Миқдор ва ўлчовни, предмет, ҳолат ва иш-ҳаракатнинг
сон жиҳатдан хусусиятини кўрсатади: **кўп-оз, ортиқ-кам, етар-
етмас, озми-кўпми, узун-қисқа, йўғон-ингичка, қаттиқ-юмшоқ**
каби.

- 1) Узун айтма, қисқа айт — кўп маъно бер. (Мақол.)

- 2) Йўғон чўзилар, ингичка узилар. (Мақол.)

5. Масофа ва даражани, предмет ва иш-ҳаракатнинг ҳолати-
ни билдиради: **узоқ-яқин, нари-бери каби.**

Узоқдаги қуйруқдан, яқиндаги ўпка яхши. (Мақол.)

Узоқ-яқиндагилар етиб келдилар.

6. Киши ва предметнинг хусусиятини билдиради: **яхши-ёмон,
рост-ёлғон каби.**

- 1) Емон била яхши орасида фарқдур,
Икки кеманинг учини тутган фарқдур.

(Навой.)

- 2) Чин сўзни ёлғонга чулғама,
Ва чин айта олур тилни ёлғонга булғама.

(Навой.)

7. Рангни билдиради: оқ-қора каби. Аммо бу сўз кўчган маънони ифодалаганда роҳат ва азоб, фарзанд каби сўзлар ўрнида ҳам ишлатилади.

Мен ҳам сенинг жигаргўшанг — болангман.
Кўзингдаги сўнмас оқу қорангман.

8. Таъм ва мазани билдиради: ширин ва нордон, аччиқ-чучук ва ш. к. Кўчган маънода турмуш шароити, ҳаёт лаззатини ҳам англатади.

Масалан: Ахир турмушнинг бутун аччиқ-чучугини бирга тоггансизлар-ку (Уйғун.)

Баъзан айрим предметларнинг хусусиятларига кўра, шу предмет тушунчаси орқали таъмни билдирувчи антонимларнинг мазмунини бериш мумкин:

Ушоқ қанд оқ тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур.

(Навоий.)

9. Ҳароратни, иссиқлик ва совуқлик даражасини билдиради: Ҳавонинг нотекис иссиқ-совуқ келиши меваларга ёмон таъсир қилди каби.

10. Пайт, вақт, мавсумни англатади: эрта-кеч, кун-тун, кеча-кундуз, ёзу қиш ёки қишин-ёзин ва ш. к.

1) Эрта-ю-кеч фикру зикрим хаёлинг,
Бир сўрмадинг: налар кечди аҳволинг.

(Муқимий.)

2) Золим пошшо кўролмади ишингни,
Курашда ўтказдинг ёзу қишингни!

(Ислом шоир.)

11. Вазиятни билдиради: баланд-паст, паст-баланд, юқори-қуйи, тикка-ётиқ ва ш. к.

Ҳавасларим қанотланиб кўкка учади,
Баъзан ётиқ, баъзан текис тикка учади.

(Ф. Фулом.)

12. Қишиларнинг ўзаро муносабати, айрим ижтимоий гуруҳ ва синфий табақалар тўғрисидаги тушунчаларни ифодалайди: дўст ва душман, бой ва камбағал, қуллик ва озодлик, ўғри ва тўғри каби.

Дўстга хор, душманга зор,
Номардга муҳтож айлама.

(Фольклор.)

13. Ҳис ва туйғуни билдиради: вафо ва жафо, роҳат ва азоб, шодлик ва қайғу каби.

**Наҳотки, асрлар, йилларча жафо,
Чеккан одамларга шу этар вафо.**

(Ҳ. Олимжон.)

14. Иш-ҳаракатни билдиради: борди-келди, олиш-бериш, келиш-кегиш, билинар-билинмас, тушунар-тушунмас, айтир-айтмас каби.

**Айтур сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт.**

(Навой.)

§ 35. Антонимлар тузилишлари жиҳатидан ҳар хил бўлади:

1. Баъзи антонимлар ўзақлар орқали ифодаланади: ёш-қари, паст-баланд, янги-эски каби.

2. Баъзи антонимлар турли сўз ясовчи аффикслар билан бирикда ишлатилади: иссиқ-совуқ, хурсандлик-хафалик, катталик-кичиклик каби. Айрим ҳолларда антонимларнинг бири ўзақ-негиздан бўлгани ҳолда, иккинчиси ясама шаклда қўлланилади.

3. Антонимлар баъзи сўзлар бирикмаси орқали, яъни жуфт ҳолдаги синонимлар воситаси билан ифодаланади. Масалан: тўй-томоша ва қайғу-кулфат; ғазаб ва нафрат ҳамда ҳурмат ва муҳаббат каби.

Бунда тўй-томоша бир синонимик бирикма бўлиб, у қайғу-кулфат синонимига қарши қўйилган; ғазаб ва нафрат синоними эса ҳурмат ва муҳаббат синонимига қарши қўйилган. Шу йўл билан антонимнинг бир типи вужудга келади.

§ 36. Антонимлар ишлатилишига кўра турлича бўлади:

1. Баъзи антонимлар ўзларининг асл маъноларидан кўчган маънода қўлланилади ва кўпинча жуфт ҳолда ишлатилади, асосан бир хил тушунча ва бир хил тасаввурни ифодалайди. Шунга кўра бир сўз каби ҳис этилади: кеча-кундуз, аччиқ-чучук каби.

2. Антонимларнинг баъзи группалари кўпинча боғловчи ва юктамалар ёрдами билан ишлатилади. Бундай ҳолларда асосан бир тасаввурни ифодалайди: семиз ва ориқ, узоқ ва яқин каби. Масалан: Йўлнинг узоқ ва яқинлигига қарама.

3. Антонимлар сўзлар бирикмаси орқали ифодаланганда, гапда айрим-айрим ҳолда қўлланилади. Масалан: Иккинчи жаҳон урушида Совет ҳукумати ғолиб чиқди, фашист-босқинчилар мағлуб бўлди. Жаҳоннинг прогрессив халқлари уруш оловини ёқувчиларга нафрат ва ғазаб билан, тинчлик ва демократия тарафдорларига муҳаббат ва ҳурмат билан қарайдилар.

§ 37. Такрорий сўзлар ўзбек тилида маълум қиймат ва аҳамиятга эга. Баъзи хусусиятларига кўра такрорий сўзлар синонимик сўзларга, хусусан, жуфт ва қўш синонимларга ва қисман антонимларга ҳам ўхшайди. Аммо тузилиши ва маъно томонидан улардан фарқ қилади.

Тузилиши жиҳатидан такрорий сўзлар бир хил сўзларни ўз ичига олади. Улар баъзи морфологик элементлар ва айрим товушларнинг бошқачароқ шаклда ишлатилиши билан турли тусга киради.

Такрорий сўзлар айрим сўз ва ибораларни таъкидлаш, уларнинг маъноларини ажратиб кўрсатиш, предмет ва унинг хусусиятларига алоҳида эътибор бериш учун хизмат қилади.

§ 38. Такрорий сўзлар тузилиши жиҳатидан қуйидаги типларга бўлинади:

1. Айни бир сўзнинг ўзи ҳеч қандай шаклий ўзгаришсиз такрорланиб келади ва маънони кучайтириш учун хизмат қилади: **қоп-қоп, қат-қат, бир-бир, тез-тез, катта-катта, аста-аста, зўрға-зўрға, айрим-айрим, кула-кула, чопа-чопа, бориб-бориб** ва ш. к. Бу хил сўзлар бир хил такрор деб аталади.

2. Такрорий сўзларнинг баъзи бир турлари товушларнинг ўзгариши, баъзи товушларнинг тушиб қолиши ёки орттирилиши йўли билан ишлатилади. Бу хил сўзлар ҳам асосан маънони кучайтириш учун хизмат қилади ва товушларнинг турли типда ўзгаришларига қараб, ҳар хил такрорлар деб аталади. Ҳар хил такрорлар тузилишига кўра турличадири:

а) Унли товушлари ўзгарган такрорлар. Бу хил такрорларда кўпинча биринчи компонентнинг о ёки а унлиси, иккинчи компонентда у ёки и га айланади. Масалан: **дон-дун, ғарч-ғурч, тақ-туқ, қасир-қусур** каби.

б) Сўзлар такрорланиб келганда, сўз бошидаги ундош товушлардан с—п га: **сал-пал, соч-поч, савзи-павзи** каби; с—м га: **соқол-моқол, сирач-мирач** каби; п—с га: **патир-сатир, пилта-силта** каби; п—м га: **патнис-матнис, пичоқ-мичоқ** каби; н—п га: **нон-пон; м—ч га: мева-чева, майда-чуйда** каби ва бошқа хилда бир-бирига алмашиб келади.

в) Унли товуш билан бошланган сўзлар такрорланганда, сўз бошида **п, м, с** каби ундош товушлар орттирилади: **ош-пош, оз-моз, онда-сонда** каби. Баъзи сўзларда унлидан олдин ундош орттирилиши билан бирга шу сўзларнинг **о** унлиси **и** га, **э** унлиси **у** га айланади: **ора-сира, эски-туски** каби.

3. Турли аффикслар воситаси билан ҳам сўзлар такрорланиб келади. Бу хил сўзлар морфемали такрорлар деб аталади. Морфемали такрорлар бир неча хил бўлади:

а) Юклама формаси **-ми** воситаси билан такрорланган сўзлар: **борми-бор, йўқми-йўқ, олдингми-олдинг, кўрдингми-кўр-**

динг, ишладими-ишлади каби. Бу хил сўзлар тузилиши жиҳатидан савол-жавобни, мазмун жиҳатидан эса таъкид ва тасдиқни билдиради.

б) Чиқиш келишиги аффикси **-дан** воситаси билан такрорланган сўзлар: **янгидан-янги, бирдан-бир, тўғридан-тўғри** каби.

в) Такрорланган сўзларнинг биринчисига чиқиш келишиги аффикси **-дан** ва иккинчисига эса жўналиш келишиги аффикси **-га** қўшилиб келади: **кундан-кунга, йилдан-йилга, оғиздан-оғизга, наслдан-наслга** каби.

г) Боғловчи **-у, -ю** ёки юклама **-ку** ёрдами билан такрорланган сўзлар: **бешу беш, олтию олти, Аҳмаду Аҳмад, сен-ку сен, у-ку у, униси-ку униси** каби.

д) Биринчи сўз охирига **-ма** ёки иккинчи сўз бошига **-ба** қўшилиши билан такрорланиб келади: **бирма-бир, кетма-кет, ёнма-ён, юзма-юз** ёки **бетма-бет, уйма-уй, ҳовлима-ҳовли, кўчама-кўча, яккама-якка, қадамма-қадам, навбатма-навбат** ва ш. к., ҳамда **ранг-баранг, қадам-бақадам, дам-бадам, дарбадар** каби.

4. Тасдиқ ва инкор формасида ҳам сўзлар такрорланиб келади. Бу хил такрорий сўзлар антоним характерида бўлиб, маънолари ва морфологик элементларига кўра турличадир. Улар тубандагича:

а) Тасдиқ маъносини билдирувчи эгалик мазмунидаги **-ли** ва инкорни билдирувчи **-сиз** аффикслари қўшилиши билан сўзлар такрорланади: **вақтли-вақтсиз, ҳақли-ҳақсиз, ишли-ишсиз, кўнгилли-кўнгилсиз, ақлли-ақлсиз, патли-патсиз** каби. Бу типдаги сўзларнинг биринчиси баъзан ўзакнинг ўзидан иборат бўлиши ҳам мумкин: **сон-саноқсиз** каби.

б) Сифатдошнинг бўлишли формаси **-ар** ва бўлишсиз формаси **-мас** воситаси билан сўзлар такрорланади: **билинар-билинамас, етар-етмас, истар-истамас, ишлар-ишламас** каби.

в) Инкор формаси **но-ёки бе-ёрдами** билан ҳам сўзлар такрорланади: **ҳақ-ноҳақ, чор-ночор, соғ-носоғ, вақт-бевақт** каби. Бундан ташқари, инкор формасидаги сўзларнинг бедомдарак каби шакллари ҳам учрайди.

§ 39. Адабий асарларда такрорий сўзлар бадий восита сифатида кишининг нозик ҳис ва туйғуларини ифода этиш учун ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек адабиётида такрорий сўзларнинг турли типларини ақс эттирувчи намуналар кўп учрайди. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романида такрорий сўзларнинг қуйидагича типларини кўрамыз:

Бир хил такрорларга мисоллар:

1) Болани беланчакка солди ва қаттиқ-қаттиқ тебрата бошлади.

2) Сидиқжоннинг кўзига узундан-узоқ дала йўли, унда якка ўзи ҳорғин-ҳорғин қадам ташлаб бораётган онаси кўринди.

3) Сидиқжон унинг ҳамма сўроқларига бир хилда, қисқа-қисқа жавоб бериб, ўздан ҳол-аҳвол сўраб илгари юрди.

4) Шу-шу бўлди-ю, Сидиқжон... колхозга кириш тараддуди-га тушди.

5) «Қувишга қувдим-у, ҳали-ҳали ичим ачийди.....»,— дедя онаси.

6) Ўша йили капсанчилар жуда-жуда хурсанд бўлишибди.

7) Бўлиб ўтган ҳамма воқеани волидамиз йиғлаб-йиғлаб гапириб берди.

8) Муҳиддин ака нима дейишини билмай, туриб-туриб, ни-ҳоят, Аҳмедовнинг гапини эслади.

Товуш ўзгариши йўли билан тузилган такрорларга мисоллар:

1) Одамлар ҳарф таниб, сал-пал ўқийдиган бўлгандан кейин; Ўрмонжон правлениенинг олдига ҳамма бригада ва ҳамма звено бошлиқларини ўқишга мажбур қилиш масаласини қўяди.

2) Туғадиган товуқларнинг тухуми, соғин сигир ва эчкиларнинг суги тўғрисидаги майда-чуйда гапларни эътиборга олмаганда, ҳамма опоқ-чопоқ эди.

3) Ўзи ер ислоҳотидан бурун унча-мунча ери бўлган, унча-мунча одам ишлатган киши эди.

4) Қўриқни кўм-кўк ўт қоплаб ётган бўлса ҳам, мол кам, онда-сонда, битта-иккита сигир, қўй кўринар эди.

5) Дастурхон турли-туман қанд-қурс, мева-чева, акваси мураббо, гижда, патир-сатирлар билан зеб берилган, қисқаси мезбон меҳмон кутиш санъатини хўп ўрнига қўйишга зўр берганлиги кўриниб турар эди.

Турли аффикслар воситаси билан тузилган такрорларга мисоллар

1) Булардан бири — нимча пўстин, қулоқли телпак кийган новча, жуда ҳам йўғон бир киши олдинда, Сафаров билан ёнма-ён, келар эди.

2) Самандаров колхозга кириш учун ариза берганларни ном-баном айтиб мажлисдан ўтказди.

3) Дашт шабадаси дам-бадам пуфлаб, қулоқларда ғувиллар эди.

4) Чумчуқлар зўр бериб чиғирлар, шохдан-шохга сакрар, тўкилган тут тушган ерида эзилиб, суви тирқираб кетар эди.

5) Ҳамма колхозчилар рўза чопиғига кетган вақтни чиқариб олишга уриниб, басма-басига ҳаракат қилар эди.

Тасдиқ ва инкор формаси — антоним мазмунидаги такрорлар учун мисоллар

1) Сидиқжоннинг кўзи дарёнинг у томонида, узоқ-узоқда милтиллаб турган сон-саноксиз чироқларга тушди.

2) Рўзмат сўзини тамом қилар-қилмас, Абдусамадқори ирғиб ўрнидан турди.

3) Қанизак эшитилар-эшитилмас жавоб берди.

4) Сафаров коллективлаштиришда қилинган хатоларни эътироф қилди, бундан кейин колхозга кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз ихтиёрида эканини айтди-да, деҳқонларни колхозга киришга, уни мустаҳкамлашга, дастлабки қийинчиликлардан кўрқмасликка чақирди.

5) Қурбон ота бедом-дарак йўқолиб кетган жиянини эс-лади.

Шундай қилиб, такрорий сўзлар ва уларнинг турли типлари сўз маъноларини конкретлаштириш ва кенгайтириш учун хизмат қилади. Бу жиҳатдан такрорий сўзлар сўз маъноларининг, семасиологиянинг муайян категориясини ташкил этади. Такрорий сўзлар билан бир қаторда омоним, синоним ва антонимлар сўзларнинг асосий ва кўчган, конкрет ва абстракт маънолари ҳам семантика ёки семасиологиянинг ажралмас қисмларидир.

§ 40. «Семантика (семасиология) тилшуносликнинг энг муҳим қисмларидан биридир.

Сўзларнинг ва ифодаларнинг маъно томони тилни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун тилшуносликда семантикага (семасиологияга) ўзига муносиб ўрин берилиши лозим.

Лекин семантика масалаларини ишлаганда ва унинг худосаларидан фойдаланганда, ҳеч бир ҳолда унинг аҳамиятини ошириб кўрсатиш ва, айниқса, уни суниестемол қилиш ярамайди»¹.

Семантикага ортиқ баҳо бериб юбориш ва уни амалда суниестемол қилиш «фикрнинг бевосита воқелиғи» бўлган тилни назар-писанд қилмасликка, фикрнинг тил орқали ва тил воситаси билан шаклланишини инкор қилишга олиб келади; тилни тафаккурдан ажратиб қўйиб, тил бўлмаса ҳам кишилар қандайдир бошқа хил воситалар—техника ёрлами билан ўз фикрларини рўёбга чиқара олади деган, нотўғри, вульгар-материалистик ва идеалистик назарияни келтириб чиқаради.

Ҳолбуки, тафаккур тил билан жуда ҳам мустаҳкам боғланган. «Кишининг миясида қандай фикрлар пайдо бўлмасин ва

¹ И. В. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 36—37 бет.

улар қачон пайдо бўлмасин, бу фикрлар фақат тил материали негизда, тил терминлари ва жумлалари негиздагина пайдо бўла оладилар ва мавжуд бўла оладилар.

Тил материалидан ҳоли бўлган, тил «табiiй материяси»дан ҳоли бўлган ялонғоч фикрлар йўқ. «Тил фикрнинг бевосита воқе бўлишидир» (Маркс). Фикрнинг реаллиги тилда зуҳур этади. Тилнинг «табiiй материяси» билан боғлиқ бўлмаган тафаккур тўғрисида, тилсиз тафаккур тўғрисида фақат идеалистларгина гапириши мумкин.

Хуллас, семантикага ортиқ баҳо бериб юбориш ва уни суиестемол қилиш Н. Я. Маррни идеализмга олиб келди.

Демак, агар семантика (семасиология), Н. Я. Марр ва унинг баъзи бир «шогирдлари» йўл қўйгандай, ошириб кўрсатишлардан ва суиестемол қилишлардан сақланса, семантика тилшуносликка катта фойда келтириши мумкин»¹.

ТАРИХИЙ НУҚТАИ НАЗАРДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

§ 1. Ўзбек тили Ўрта Осиёдаги қадимий маҳаллий халқларнинг туркий тиллар системасидаги тиллардан бири бўлиб, унинг луғат состави ва грамматик қурилиши ҳам қадимийдир. Ўзбек тили лексикаси ўзининг бутун тарихий такомилда тилнинг ички тараққиёт қонуни асосида ўсган ва ривожланган.

Тарихий нуқтаи назардан қараганда, ўзбек тили лексикасида туркий тиллар учун умумий бўлган сўз бойликлари ўзбек тилининг ҳам луғат составининг асосини ташкил этади. Тожик халқи билан ўзбек халқининг энг яқин алоқада бўлиши натижасида ўзбек лексиконига кўпгина тожикча-форсча сўзлар кириб қолган. Арабларнинг ҳукмронлиги ва араб тилининг таъсири билан анчагина арабча сўзлар ўтган. Кейинги пайтларда, хусусан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин, ўзбек тили лексикаси рус тилидан олинган ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳисобига бойиди ва яна бойимоқда.

Шундай қилиб, ўзбек тили лексикаси ўзининг бутун тарихи процессида, бир томондан, сўз бойлигининг ички ресурслари негизда, иккинчи томондан, бошқа тиллардан кириб ва ўзлашиб қолган сўзлар ҳисобига ривожланган ва такомиллашган.

§ 2. Бошқа тиллардан кириб қолган, оммалашиб ва халқ орасида кенг тармоқ ёйган ва сингиб кетган сўзлар маълум тилнинг ўз луғат составига қўшимча шу тилнинг сўз бойлигини ташкил этади, тилнинг лексик тузумида ўзига муносиб ўринни эгаллайди.

Бир тилдан иккинчи тилга ўтадиган сўзлар келиб кириш йўли ва миқдори жиҳатдан асосан уч хил бўлади:

¹ И. В. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 37—38 бет.

1) Сўзларнинг якка ҳолда кириши. Бунда бир тилда ишла-тиладиган сўз, термин маълум даврда ёки аҳён-аҳёнда бошқа тилларга кўчади ва зарурият ҳамда эҳтиёжга қараб, ўша тил-да қўлланилади. Бундай сўзларнинг четдан кирганлиги омма орасида аниқ тасаввур этилмайди. Сўзларнинг шу йўсинда келиб киришига якка-якка сўз ва терминларнинг қабул қили-ниши дейилади.

2) Сўзларнинг тўдалашиб кириши. Бунда сўз ва терминлар бир тилдан иккинчи тилга онда-сонда, яъни битта-биттадан эмас, балки тўдаси билан қабул қилинади. Бу хил сўзлар одат-да кенгроқ ёйилиб, қайси тилдан киритилганлиги сезилиб тура-ди ва ўша тил лексикасига аралашиб, унинг ажралмас қисми-ни ташкил этади.

3) Сўзларнинг кўп миқдорда келиб кириши. Бунда бир халқ билан иккинчи халқнинг ўзаро жуда яқин муносабатда ва мустақкам алоқада бўлиши натижасида бир тилдан иккинчи тилга жуда кўп сўзлар, ҳатто айрим грамматик формалар ҳам ўтиб қолади. Натижада айрим жойларда икки тиллилик ву-жудга келади¹.

Ўзбекистоннинг айрим район ва областларида, айниқса, ун-га чегарадош миллий республикалар районларининг аҳоли яшайдиган айрим пунктларда ўзбек халқининг тожик, қозоқ, қирғиз, туркман халқлари билан асрларча узлуксиз давом эт-ган тарихий алоқалари натижасида, икки тиллилик вужудга келганки, бу процесс турли тилларнинг ўзаро тарихий муно-сабатларидан гувоҳлик беради.

Хуллас, ўзбек халқининг бутун ўтмиш тарихида шу хил уч асосий йўл билан бошқа тиллардан сўз ва ибора қабул қилин-ган.

§ 3. Бир тилдан иккинчи бир тилга сўз ўтганда, одатда қа-бул қилинадиган сўз ҳар вақт ўзича — аслида қандай бўлса, шундай ўтавермайди. Тилнинг ички тараққиёт қонуни, унинг грамматик қоидалари ва талаффуз нормалари бошқа тилдан кирган сўзларни ўзига бўйсуннишга мажбур қилади. Тилнинг умумий тараққиёт процессига, унинг ички қонун ва қоида-ларига мос келган сўз ва терминлар ўзларининг асл вазиятла-рини сақлаб қолади. Лекин тил қоидаларига мос келмайдиган сўзлар эса маҳаллий тил талабига мувофиқ ўзгаришга учрай-ди.

Масалан, ўзбек тилидаги кун отлари аслда араб ва форс тилларидан олинган: шанба, якшанба, душанба, с.шанба, чор-

¹ Проф. А. К. Боровков, Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгариш-лар ва янги алфавит. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиали-нинг ахбороти, 1940, № 2, бет 38—39 ва А. К. Боровков, Ўзбекский лите-ратурный язык в период 1905—1917 гг. Учпедгиз УзССР, Ташкент, 1941, 34—35 бетларга қаралсин.

шанба, пайшанба, жума. Кун отларидаги **як** (бир), **ду** (икки), **се** (уч), **чаҳор** (тўрт), **панж** (беш) форсча-тожикча мустақил маъноли сўзлар эканлиги муқаррар. Аммо булардан **чаҳор** ва **панж** сўзлари ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг талаффуз нормаларига бўйсундирилиб, натижада **чаҳор** сўзи **чор**; **панж** сўзи эса **пай** шаклига келиб қолган. Бирок тожик тилида **пай** деган мустақил сўз бор, бу сўз томир маъносида қўлланилади. Аслда қандай бўлмасин, қайси шакл ва қайси маънода ишлатилмасин, ўзбек тилида **якшанба, душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба** сўзлари кунларнинг номини билдиради. Шунингдек тожикча **кафгир, рўйба-рўй, раҳбар, жойшаб** сўзлари, ўзбек тилининг қонун ва қоидаларига мувофиқ, ўзбек халқининг ҳозирги талаффузига **капқир, рўпара, раҳбар, чойшаб** шаклида қўлланилади. Араб тилидан кириб қолган сўзлар ва рус тилидан олинган ҳамда рус тили орқали Европа халқлари тилларидан қабул қилинган баъзи бир сўз ва иборалар ҳам ўзбек адабий тилида миллий тилнинг талаффуз қоидасига мувофиқ равишда ишлатилади.

Ҳозирги замон ўзбек тилида тожик, араб тиллари ва бево-сита рус тилидан олинган, рус тили орқали бошқа тиллардан кирган кўпгина сўзлар борки, булар ўзлашиш доирасига кўра ўзбек тилининг луғат составида халқ оммасининг ўз сўзи сифатида қўлланилади.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИДА ТУРКИЙ ТИЛЛАР УЧУН УМУМИЙ БЎЛГАН СЎЗЛАР

§ 4. Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясида яшовчи турк халқлари тилларининг луғат составида туркий тиллар учун умумий бўлган сўзлар бор. Бу сўзлар асрлар давомида қўлланиб келган ҳаётий сўзлар бўлиб, тилнинг луғат составини бойитиш учун янги сўзлар яшашда база сифатида хизмат қилган. Ундай сўзлар ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон ва бошқа туркий тилларда ҳозирги кунда ҳам кенг миқёсда ишлатилади, фонетик жиҳатдан қисман ўзгалигини ёки айрим тилларда бошқачарoқ талаффуз этилишини эътиборга олмаганда, бу сўзларнинг негизи бирдир.

Масалан:¹

1) Қариндошликни билдирувчи сўзлар: — **а^ота** (ата), **ба^ола** (бала), **қиз** (қыз), **оғул** (ул), **а^она** (ана), **а^оға** (аға), ини каби.

¹ Қавс ташқарисидаги сўзлар ҳозирги ўзбек тилининг талаффузига мослаб берилди. Қавс ичидаги сўзлар эса уларнинг қozoқ, қирғиз, қорақалпоқ, тилларидаги талаффузини кўрсатади. Қавс орасига олинмаган сўзлар ўзбек тили билан бошқа туркий тилларда асосан бир хилда қўлланилади.

тилида олти хил фонетик варианты бор: **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер,** каби. Булардан **-лар** ва **-лер** унли товушлар ҳамда **р, в (у), й** ундошларидан кейин; **-дар** ва **-дер** аффикслари **з, ж** ёки **л, м, н, нг** ундошларидан кейин; **-тар** ва **-тер** жарангсиз ундошлардан кейин қўшилади. Қирғиз адабий тилида лаб оҳангига мос равишда кўплик аффиксининг шакли янада ортади ва умумий сони ўн иккига қадар етади: **-лар** ва **-лер, -лор** ва **-лёр, -дар** ва **-дер, -дор** ва **-дёр, -тар** ва **-тер, -тор** ва **-тёр** каби. Демак, қирғиз адабий тилида кўплик аффикси ўзак-негизларнинг қаттиқлик ва юмшоқлиги ҳамда уларнинг **р, й** ундошлари билан тугашига кўра **-лар** ёки **-лер** шаклида **з, ж** ёки **л, м, н, нг** ундошлари билан тугашига қараб **-дар** ёки **-дер** шаклида, жарангсиз ундошлар билан тугашига кўра **-тар** ёки **-тер** шаклида, ўзак-негизларда лабланган унлилар бўлса, бундай ҳолларда **-лор, лёр, -дор, -дёр, -тор, -тёр** шаклида қўшилади.

Эгалик аффикслари негиз жиҳатдан туркий тилларда бир бўлса ҳам, лекин ҳар бир тилнинг ўз хусусиятига кўра унинг турлича фонетик вариантлари бордир. Масалан, ўзбек адабий тилида **от** ва **отлашган** сўзларга уларнинг унли билан тугашига қараб, бирликда **-м, -нг, -си,** кўпликда **-миз, -нгиз, -си (-лари)** аффикслари; ундош билан тугашига қараб, бирликда **-им, -инг, -и,** кўпликда **-имиз, -ингиз, -и (лари)** аффикслари қўшилиб келади. Демак, эгалик аффиксларининг адабий тилдаги сони ҳаммаси бўлиб 10 тадан ошмайди. Бу аффикслар қорақалпоқ, қозоқ ва туркман тилларида ўзак-негизларнинг қаттиқлик-юмшоқлигига кўра иккитадан шаклга эгадир (биринчи ва иккинчи шахс бирлик сонда келган эгалик аффиксларининг унли билан тугаган сўзларга қўшиладиган шакллари, яъни **-м** ва **-нг** қаттиқлик-юмшоқликда фарқ қилмайди; демак, улар бир хилда ишлатилади). Шунда бу тилларнинг ҳар бирида эгалик белгиларининг умумий сони 18 тага боради. Бироқ қирғиз тилида эгалик аффиксларининг фонетик варианты анча, уларнинг умумий сони 42 тадир. Отлар қирғиз тилида эгалик билан турланганда, ўзак-негизларнинг қаттиқлик-юмшоқлигига мос келишлари билан бирга, негизда лабланган унлиларнинг бўлиши ва унинг кўплик билан ўзгариши эгалик аффиксларининг алоҳида тусга киришни талаб қилади. Бу хил талаблар қирғиз тилида эгалик аффиксларининг миқдорини ошириб юборган.

Отларнинг турланиши ва уларга кесимлик аффиксларининг қўшилиши, шунингдек феълларнинг тусланиши ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа туркий тилларда асосан бир хил. Аммо бу тилларда, уларнинг талаффуз қонунига мос равишда, келишик, кесимлик, шахс-замон аффикслари турлича фонетик вариантда ишлатилади.

Шундай қилиб, ҳозирги замон ўзбек тили структура жиҳатидан Урта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги турк халқлари тилларига, шунингдек бошқа туркий тиллар қурилишига ўхшайди. Бу ҳол ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар билан, чунончи: қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон, қумиқ, нўғай, татар, бошқирд тили сингари туркий тиллар билан структура жиҳатдан қардошлигини кўрсатади. Бу ҳол ўзбек тилининг фонетик системаси, луғат состави ва грамматик қурилишини ўрганганда ва текширганда, унинг бошқа турк халқлари тили билан бўлган қардошлигини кўзда тутиш зарурлигини билдиради, қиёсий-тарихий методни амалда татиқ этиб, ўзбек тилининг тараққиёт қонуларини англашни талаб қилади.

§ 7. Туркий сўзларнинг ўзларига мос фонетик, морфологик ва семантик белгилари бор. Шу хусусиятларига кўра улар бошқа тиллардан кирган сўзлардан фарқ қилади.

Фонетик жиҳатдан асл негизи туркий тилларга мансуб сўзлар кўпинча ундош билан бошланади, ўртада унли келиб, ундош билан тугайди: **бош, кўз, қўл, тиш, тил** каби. Унли билан бошланган **ов, ой, оз, ол, от** каби ва унли билан тугаган **ўқи-тўқи, икки, олти, етти** каби сўзлар кам учрайди. Агарда **тўрт, торт, орт, урт** сингари жуда ҳам кам сонни ташкил этган айрим сўзларни ҳисобга олмаганда, сўз охирида ундошлар деярлик қатор келмайди.

Морфологик жиҳатдан туркий манбадан тарқалган асосий луғат фонлига доир сўзларнинг кўпчилиги бир бўғинли сўзлардан иборат: **боғ, бор, бел, без, биз, бир, бил, бас, бўр, бўл, бўш, бур, доғ, дон, кир, кел, мен, сен, сиз, йем (ем), йет (ет), йер (ер), йоз (ёз), йош (ёш), йўл, йўқ, куч, қўл, тоғ, тош, тез, туз, қўл, қил, қур** каби. Аффикслар одатда шу хил мураккаб бўлмаган ўзак-негизлар охирига бирин-кетин қўшилиб келади: турмушимизда, **ишчанликларини** каби. Фонетик состави жиҳатидан суффикслар кўпинча ундош билан бошланади: **-чи, -лик, -дош, -дир, -тир, -лар, -нинг, -ни, -да, -дан** каби. Префикс характеридаги аффикслар учрамайди.

Туркий тиллар учун умумий бўлган ва луғат составининг асосини ташкил этган сўзлар семантик жиҳатдан кўпинча турли маънони ифодалайди, демак, сўзларнинг асосий қисми кўп маънода ишлатилади. Масалан, **қўл: қўл тегмайди, қўл келмайди, қўл бола, қўл қўймади, қўл урмади, қўл бермади** каби ибораларда бошқа сўзлар билан бирикиб, турли маънони англагани каби; шунингдек **ёт** сўзи **ётмоқ** ва **бегона** маъносини, **бел** сўзи **гавда** тузилишига доир тушунча ва иш қуролини, **туш** сўзи **тушмоқ** ва **туш** кўрмоқ сингари маъноларни билдиргани каби.

§ 8. Ўзбек тилининг луғат составида кўпгина тожикча сўз ва иборалар бор. Булар ўзбек тилининг ўз сўзлари қаторида турмуш учун зарур бўлган тушунчаларни, конкрет ва абстракт маънони ифодалайди, энг нозик маъно оттенкаларини баён этади; сиёсий, илмий ва фанний термин сифатида амалда кенг ишлатилади. Масалан: дастурмол, дастурхон, кафт, кифт, най, дутор, сетор, сурнай, доира, дарахтзор, сабзаёт, чўпон, сартарош, дурадгор, мискар, пахтакор, шолипоя, гўзапоя, серҳосил, камгап, ноёб, бенуқсон, ватанпарвар, халқпарвар, номзод, раҳбар, пешқадам, пештоқ, созанда, дўзанда, хунарманда, донишманд ва ш. к.

Ҳозирги замон ўзбек тилида тожикча сўзлар билан унинг ўзбекча эквиваленти параллель ҳолда ҳам қўлланади. Масалан: кўк ва осмон, қуёш, кун ва офтоб, қиров ва шабнам, булоқ ва чашма, япроқ ва барг, булоқ ва шох, манглай ва пешона, қўл ва даст, эрин ва лаб, олтин ва тилла, яёв ва пиёда, чучук ва ширин каби¹.

Тожик тилидан кирган сўзлар ўзбек тилининг луғат составини бойитиш билан бирга, сўз маъноларини дифференциация (фарқ) қилиш учун ҳам ёрдам берди. Масалан, ўзбек тилида уй сўзи одатда турмуш кечирадиган жойни англатса, тожикча хона сўзи ва шу сўз қўшилиши билан ясалган сўзлар махсуна ва бирор мақсад учун белгиланган бинони билдиради: ошхона, чойхона, ётоқхона каби. Шунингдек ер сўзи — жой, ўрин, ер курраси; замин — база, тупроқ; ёғоч — бинокорлик ва уй рўзгорлари учун ишлатиладиган, кесилган ва қуруқ ёғоч; дарахт — кўкариб ва ўсиб турган ёғоч: олма дарахти, олча дарахти, ўрик дарахти, беш туп дарахт каби маъноларда ишлатилади².

Профессор А. К. Боровков тожик тилидан кирган сўзларнинг мустаҳкам базага эга эканлигини кўрсатиб, бу сўзларнинг сон ва салмоғи, ўзбек тилининг луғат составида кучли ва мустаҳкам ўзлашиб қолганлиги тўғрисида шундай хулоса чиқарди:

«Тожик тилидан кирган сўзларнинг кўпчилиги маълум реал нарсаларга боғлиқ сўзлардир. Масалан: анор, барг, беда, бўстон, дарахт, гишт, мис, пахта, қоғоз ва ш. к. Мана шунинг

¹ Ученые записки Института востоковедения, 1952, том IV, бет 188 мисолдан олдин келтирилган сўзлар — ўзбекча, кейингилари тожикчадир.

² Ученые записки Института Востоковедения, 1952, том IV, бет, 188, 189.

учун ҳам улар ўзбек луғатига кириб, маҳкам ўрнашиб қолган»¹.

§ 9. Тожик тилидан ўзбек тилига кириб қолган от маъносига сўзлар тубандагича: **обру, оҳанг, орзу, аскар, овоз, баҳор, баҳодир, банд, барҳам, бебаҳра, беда, бекор, баҳам, чаманзор, чора, жой, жон, жона-жон, жанжал, жанг, дон, даромад, дард, дарё, дарвоза, дашт, девор, дил, дўст, дум, фарзанд, гаров, гуруҳ, ҳафта, ҳаммом, ҳамма, ҳамроҳ, якун, корхона майдон, мева, нобуд, намуна, нашвати, пода, пойтахт, парвариш, пешона, пиёда, писанд, пул, қаҳрамон, равшан, савдо, саҳар, шармандә, шикаст, шудгор, тахт, устоз, хона, хашак, худди, хурсанд, замон, зар, зўр** ва бошқалар.

Тожик тилидан кирган сўзлар фақат отлардангина иборат эмас. Улар орасида астойдил озода, оташин, баланд, жанговар, доно, камтар, меҳрибон, нам, нухта, наст, содда, ширин, хунук каби сифат ва равишлар; ҳам, чунки, ёки, ҳеч, гарчи каби боғловчи ва юкламалар; ба-, бе-, дош, -каш, -коронэ, -парвар, -хўр, хуш- каби морфологик элементлар ҳам бор. Бундан ташқари, тожикча сўзлар ва морфологик элементлар ўзроқ бирикиб ёки уларга ўзбек сўзлари ва аффикслари қўшилиб ёхуд бошқа типдаги сўз ва морфологик элементлар уланиб, янгидан-янги сўз ва иборалар ясалган. Масалан, шахс номларини англатувчи -чи суффикси билан: **жангчи**; белги-предмет номини ясовчи-лик суффикси билан: **осойишталик, баландлик, хомлик, мардлик, қаҳрамонлик, шодлик, хўжалик**; ҳолат ва касб номини ясовчи-чилик суффикси билан: **ободончилик, чорвачилик, пахтачилик, хурсандчилик**; кичирайтириш суффикси-ча билан: **майдонча; равиш суффикси-(лар) ча** билан: **шармандарча; сифат ясовчи-ли суффикси билан: номли; шунингдек: донгдор, билимдон, кўчатзор** ва **дастлабки, камайгирмоқ** каби. Шу йўллар билан ўзбек тили луғат состави доираси кенгайган ва янада бойиган.

Хуллас: а) ўзбек тилидаги тожикча сўзлар кўпроқ адабиёт орқали киргани сабабли ўз адабий формасини асосан сақлаб қолган; б) тожик тилидан кирган сўзлар ўзбек тилига жуда ҳам сингиб кетган; в) тожик тилининг баъзи бир морфологик элементлари ўзбек тилида мустаҳкам ўрин олган.

§ 10. Тожикча сўзлар фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзбекча сўзлардан, умуман туркий сўзлардан ажраб туради.

Фонетик жиҳатдан қараганда, тожикча сўзларда қўзиқроқ айтиладиган унлилар ўзбекчага нисбатан кенгроқ қўлланилади. Масалан, тожикча сўзлардаги **о** унлиси ўзбек тилида одатда бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг би-

¹ Проф. А. К. Боровков, **Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар** ва янги алфавит, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Ахбороти, 1940, № 2, бет 36.

ринчи бўғинларида ишлатиладиган о унлисига нисбатан бир мунча ёпиқроқ, лабланиш даражаси эса кучлироқдир. Бу унли тожикча сўзларнинг ҳар бир бўғинида кела олади: **оҳанг, чоғир, нобуд, баҳор, наҳор, майдон, қаҳрамон, пешона, парвона, озода, доно, овоз, ободон, корхона** каби. Тожикча сўзлар охирида **ит, ст, хт, фт, нд** каби ундошлар қатор ишлатилади: **гўшт, мушт, гишт, дўст, рост, шикаст, паст, дарахт, карахт, кафт, кифт, ҳунарманд, пайванд** каби.

Тожикча сўзлар билан бирга келган ва турли ўзак-негизларга қўшилиб, янги сўзлар ясаш учун хизмат қиладиган, аффикслар шакл ва маъно оттенкаларига кўра фарқ қилади. Бу аффикслар, аслда (улардан бир қанчаси ҳозирги тожик тилида) мустақил сўз шаклида қўлланилса ҳам, ўзбек тилида сўз ясовчи элементлар сифатида ишлатилади.

Тожикча сўз ясовчи элементлардан **-банд, -дўст, -манд, -параст** кабилар охирида икки ундошнинг қаторлашиб келиши билан характерлидир, булар: **занжирбанд, баҳраманд, ҳунарманд, амалпараст, шуҳратпараст** каби сўзларда ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилида, булардан ташқари, сўз ясовчи суффикс вазифасида **-бин, -боп, -боз, -бон, -гўй, -дўз, -намо, -нома, -паз, -хўр, -парвар, -симон, -фуруш, -хона** каби элементлар ҳам қўлланилади: **калтабин, томошабин, оммабоп, костюмбоп, қоғозбоз, аризабоз, дорбоз, ишқибоз, дарвозабон, қўйчибон, тарозибон, боғбон, ростгўй, насиҳатгўй, меҳмондўз, этикдўз, камнамо, шартнома, ошпаз, самсапаз, гўштхўр, порохўр, сулҳпарвар, халқпарвар, одамсимон, шарсимон, мевафуруш, сутфуруш** каби.

Сўз ясовчи элементлар орасида префикс вазифасида ишлатиладиган **бе-, ба-, бар-, бо-, но-, хуш-, ҳам-, кам-, сер-** каби тожикча морфемалар ҳам бор. Булар **беул, бечиким, бегуноҳ, бамаслаҳат, бадавлат, барқарор, баркамол, баргараф, боадаб, ноҳақ, ножўя, нотўғри, хушхабар, хушмуомала, ҳамфикр, ҳаммаслаҳат, камгап, сермаҳсул** каби сўзларда қўлланилади.

Ўзбек тилидаги тожикча морфемалар хилма-хил маънони ифодалайди: шахснинг қасби, ҳунари ва машғулотини билдиради: **нахтакор, бинокор, тилшунос, созанда, этикдўз, соатсоз, ҳайкалтарош, ҳикоянавис** каби; шахснинг бирор нарсага бўлган ҳаракати ёки интилишини англатади: **инсонпарвар, ватанпарвар, сулҳпарвар, амалпараст, ижарахўр, половхўр, хўранда, кашанда, тарафдор, харидор** каби; шахснинг хулқ-атвори ва характерини ифодалайди: **меҳрибон, зўравон, иғвогар, жанжалкаш, лаганбардор, хушомадгўй, зараркуанда, газанда** каби; шахснинг қобилияти ёки бирор нарсага эга эканлигини билдиради: **донишманд, билимдон, боғдор, ордендор** ёки **нишондор** каби.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИДА АРАБЧА СЎЗЛАР

§ 11. Ҳозирги замон ўзбек тили луғат составида анчагина арабча сўз ва иборалар бор. Лекин бундай сўзлар грамматик жиҳатдан жуда чекланган. Маъно жиҳатдан кўпроқ абстракт хусусиятга эгадир.

Ўзбек тили лексиконидаги арабча сўзлар сўз туркумлари нуқтаи назаридан кўпроқ от ва сифатга мансуб сўзлардир. Феълларда, масалан, забт қилди, имзо чекди, тасдиқ этди, воқе бўлди, зойе кетмади каби бирикмаларда қўшма феълларнинг биринчи компоненти сифатида арабча сўзлар ишлатилади.

Ўзбек тилига кирган ва ўзлашиб қолган от категориясидаги арабча сўзларнинг намунаси сифатида тубандагиларни кўрсатиш мумкин: адабиёт, одам, аҳоли, арава, арбоб, асос, асбоб, атроф, овқат, ахборот, ахир, жамият, жазо, жумла, доим, доир, даража, давом, давлат, дохи, диққат, аҳл, фаолият, фан, фақат, ғайрат, ғалаба, ҳужум, ҳодиса, ҳаёт ҳокимият, ҳол, ҳақ, ҳақиқат, ҳаракат, ҳосил, ҳовуз, ҳисобот, ҳурмат, иборат, ижро, идора, эҳтиёж, эҳтиёт, илҳом, иморат, имконият, иншоот, интизом, иқлим, истиқбол, ихтисос, кашф, мажлис, маданият, махсус, машҳур, машқ, меҳнат, миллат, масъулият, муддат, мусобақа, муҳаррир, қалам, қонун, қарор ва бошқалар.

Ҳозирги замон ўзбек тилида арабча -ий ёки -вий ёрдами билан ясалган: абадий, амалий, асосий, жиддий, фахрий, маданий, маҳаллий, илмий, назарий, олий, оммавий, оддий, маънавий, тарбиявий, кимёвий каби сифатлар; -ан қўшилиб ясалган: асосан, баъзан, нисбатан, қисман, шахсан, умуман каби равишлар; шунингдек: балки, аммо, лекин, ва, ваҳолонки каби боғловчилар ҳам ишлатилади.

Арабча сўзлар воситаси билан (тожик тилидан кирган сўзларга ўхшаш) турли комбинацияда — арабча ва тожикча; арабча, тожикча ва ўзбекча; тожикча ва арабча сўз ва аффиксларнинг қўшилиши ва уларнинг ўзаро бирикиши натижасида турли типда сўзлар ясалган¹.

Ўзбек тилида сўзларнинг шу хилда турли йўл ва турли усуллар билан ясалишини ҳамда арабча сўз ва ибораларнинг кенг тармоқ ёйганини проф. А. К. Боровков тубандагича кўрсатиб ўтади:

«Арабча сўзларнинг кўп ва хилма-хил бўлишлиги унинг ўзбек тилига жуда қаттиқ сингиб кетганини кўрсатади. Мана шу арабчадан кирган сўзлар орасида ўзбекча суффиксларнинг ёрдами билан янги сўзлар майдонга келади: суффикс

¹ Қараңг: проф. А. К. Боровков, Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Ахбороти, 1940, № 2, бет 35, 37, 38.

-чи: алоқачи, аълочи, илҳомчи, истеъмолчи, қутбчи, ташкилотчи; суффикс -лик: асирлик, аъзолик, дарслик, эҳтиётлик, маъмурлик, розилик, саводсизлик; суффикс -ли: аҳамиятли, жасоратли, иродали, масъулиятли, муваффақиятли, қимматли, қудратли, сабабли, саботли, сифатли, шонли, шарафли, шиддатли, тажрибали, хавфли; суффикс -ча: шаҳобча; суффикс -ги: ҳозирги; суффикс -ла: (ва -ла билан ясалган негизлар) аниқлаш асосланмоқ, жиддийлашмоқ, фахрланмоқ, ҳисобланмоқ, ҳузурланмоқ, ифодаланмоқ, илҳомлантирмоқ, расмийлаштириш, тарбияламоқ, таъминловчи ва бошқалар»¹.

§ 12. Шунинг ҳам қайд этиб ўтиш керакки, бошқачароқ маъно берилган ва сунъий йўллар билан ясалган, шу сабабли кенг оммага англашилмаган ва сингиб кета олмаган тубандаги каби арабча-форсча ижтимоий-сиёсий ва илмий «терминлар» кейинги вақтларда истеъмолдан чиқиб қолди: фирқа (партия), шўро (совет), иштирокиюн (коммунист), жумҳурият (республика), байналминал (интернационал), кашшоф (пионер), ижтимоиюн (социалист), сармоядор (капиталист), мужодалавий моддиюнчилик (диалектик материализм), инқилоб (революция), риёзиёт (математика), ҳикмат (физика), муваллидулмо (водород), муволлидулҳамуза (кислород), курраи мусаннаа (глобус), жўграфияи риёзий (астрономия), Баҳр Муҳит Кабир (Улуғ океан) Баҳр Муҳит Атлосий (Атлантик океани), Баҳр Муҳит Ҳинди (Ҳинд океани) каби.

Кенг халқ оммаси учун ёт бўлган арабча-форсча сўзининг истеъмолдан чиқиши, умуман ўзбек тили лексиконидан уларнинг четлашув процесси тобора тезлашмоқда ва унинг ўрнини янги сўз бойликлари, совет-интернационал сўз ва терминлар эгалламоқда.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИГА РУС ТИЛИДАН ОЛИНГАН ВА РУС ТИЛИ ОРҚАЛИ ҚИРГАН СЎЗЛАР

§ 13. Ўзбек халқи, умуман Ўрта Осиё халқлари, улуғ рус халқи билан асрлар бўйи алоқада. Рус халқининг иқтисодий турмуши ва маданий ҳаёти фақат Ўрта Осиё халқларининггина эмас, балки бутун жаҳон халқлари диққатини кўндан буён ўзига тортиб келади. Барча миллат халқлари улуғ рус халқи билан яқиндан муносабатда бўлиш, рус халқининг ихтироси ва кашфиётлари билан танишиш, рус олимларининг ижодини ўрганиш ва шунга қараб ўз миллий маданиятини ривожлантиришни ҳавас қилади. Бу интилиш ва ҳаракат айрим халқ-

¹ Проф. А. К. Боровков, Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Аxbороти, 1940, № 2, бет 38.

лар ўртасида ҳали улар миллат бўлиб уюшмаган бир даврда уйғонган эди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши бу ерда янги иқтисодий тузум учун йўл очди. Миллат элементларининг, шу жумладан, миллатни ташкил этувчи муҳим белгиларидан бири бўлган тилнинг ривожланишига ёрдам берди. Урта Осиёга, демак, Ўзбекистонга ҳам, марксизм-ленинизм идеялари кира бошлади. Ўзбекистоннинг меҳнаткаш оммаси умумдемократик ва социалистик ҳаракатга қўшилиш имкониятига эга бўлди. Бу эса ўзбек халқини феодал қўлигида қолиб кетиш хавфидан қутқарди. Буларнинг ҳаммаси ўзбек маданияти ва ўзбек тилининг тараққиётида қатта роль ўйнади.

Профессор А. К. Боровковнинг кўрсатишича: «XIX асрнинг иккинчи ярми ва 1905 йил биринчи рус революциясидан кейинроқ ўзбек тилига рус сўзлари ва рус тили орқали латин грек ва европача сўзлар кира бошлади. Бу даврда чет сўзларнинг оғзаки формаси устулик қилар эди, сўзлар одатда оғзаки-жонли муомала процессида кирган; бу эса ўша даврнинг орфографиясида акс этган. Масалан: **искалод** (склад), **аборот** (оборот), **инастран** (инастранец), **пиракурор** (прокурор) ва бошқалар. Қисман янги луғат элементлари, европа сўзлари, француз ёки итальян тиллари орқали кирган ва турк ёки озарбайжон тилларидан ҳам ўтган. Масалан: **кўнгира** — «конгресс» (французча — *congres*), **кўмита** — «комитет» (французча — *Comite*), **обуна** — «подписка» (французча — *авоппе*), **театру** — «театр» (итальянча *teatro*), **суғурта** — «страхование» (итальянча — *Sicurta*) ва бошқалар. Бироқ уларнинг кўпи рус тили орқали ўзлашган»¹.

§ 14. Октябр социалистик революциясидан кейин рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзбек тилига кирган сўзлар китоб, газета, журнал ва шу каби маданий воситалар орқали ўтиб, улар жонли талаффуз негизида эмас, балки рус адабий тилининг қонун ва қондалари асосида қабул этилади. Революциядан кейин ўзбек тили лексиконида мустаҳкам ўрнашиб қолган ва ўзлашиб бораётган совет-интернационал сўзлар мамлакатимиз халқларининг турли соҳадаги фаолиятларини акс эттиради.

Чунончи:

1. Ижтимоий-сиёсий сўз ва терминлар: **коммунист, партия, бюро, демократия, диктатура, интернационал, комитет, коммунизм, марксизм, ленинизм, пролетариат, прогрессив, революция, реформа, совет, социализм, экономика, съезд, директива** ва ш. к.

¹ Проф. А. К. Боровков, Ўзбек тилининг лексикасидаги ўзгаришлар ва янги алфавит, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Аxbороти, 1940, № 2, бет 39.

2. Саноатнинг ривожига боғли сўз ва иборалар: **индустрия, металлургия, прокат, нефть, электр, электростанция, гидро-электростанция, энергетика, турбина, станок, кальций, синтетик каучук, цемент, алюминий, никель, руда, газопровод, газогенератор, пресс-машина, флот, транспорт, самолёт, трамвай, автомобиль, автобус, троллейбус** ва ш. к.

3. Қишлоқ хўжалигига доир сўз ва терминлар: **агроном, агротехника, борона, комбайн, трактор, плут, сеялка, оқучник, колхоз, бригада, звено, бригадир, правление, ирригация, мелиорация** ва ш. к.

4. Маданий-маориф ва санъатга доир сўз ва терминлар: **концерт, театр, шахмат, шашка, клуб, популяр, лекция, журнал, газета, хор, оркестр, музей, санаторий, курорт, кино, пьеса, поэма, драма, опера, образ, поэзия, музика, композитор, симфония, фильм, кантата, рояль, пианино** ва ш. к.

5. Фан ва техникага доир сўз ва терминлар: **академия, академик, алфавит, аорганик, археология, архитектура; биология, ботаника, ветеринария, геология, грамматика, градус, диалектика, инерция, зоология, зоотехника, институт, индукция лаборатория, кафедра, концепция, математика, материализм, метод, оптика, педагогика, статистика, теорема, физика, формула, химия, агрегат, генератор, деревация, домна, конвейер, литограф, механизм, насос, пресс, радиолокация, телевизор, трансформатор, экскаватор** ва ш. к.

6. Ҳарбий иш, физкультура ва спортга доир сўзлар: **адмирал, генерал, гвардия, батальон, лейтенант, офицер, командир, майор, капитан, полковник, маршал, артиллерия, миномет, пулемет, граната, окоп, разведка, штурм, волейбол, боскетбол, футбол, спорт, физкультура, гимнастика, штанга, финал, финиш, старт** ва ш. к.

7. Савдо ва молия ишларига доир сўзлар: **магазин, гастронном, ассортимент, буфет, лоток, сельпо, ярмарка, банк, оборот, кредит, ведомость, рентабель** ва ш. к.

8. Қурилиш ва ободончиликка доир сўзлар: **парк, сквер, бульвар, тратуар, шоссе, асфальт, трасса, тракт, канал, водопровод** ва ш. к.

9. Озиқ-овқат, кийим-кечак ва рўзгор буюмларини билдирувчи сўзлар: **костюм, пальто, сорочка, ботинка, боти, галстук, фуфайка, булка, конфет, мороженое, консерва, печенье, пиво, вино, тарелка, вилка, ваза, стакан, графин, электроплитка, керегаз, примус, мебель, стол, стул, этажерка, диван, шкаф, гардероб, тумбочка, умивальник, кровать** ва ш. к.

Совет тузуми даврида халқ хўжалигининг ривожига билан бир қаторда фан ва техника шу қадар юксалиб кетдики, илмининг ҳар бир тармоғи ва унинг айрим тармоқчалари ўзларига хос махсус терминларга эгадир. Фаннинг терминининг асосий

кўпчилиги рус тилидан ва рус тили орқали ғарб тилларидан олинган. Ўзбек тилшунослиги соҳасида кўпгина терминлар амалда қўлланмоқда. Масалан: лингвистика, диалектология, терминология, лексикография, орфография, орфоэпия, пунктуация, грамматика, морфология, синтаксис, фонетика, ассимиляция, диссимиляция, аффикс, суффикс, идеома, фразеология, стилистика, унификация, фонема, артикуляция, транскрипция, семантика, семасиология ва ш. к. Бу хил термин, сўз ва иборалар ўзбек тили лексикасининг бойиётганини кўрсатади.

§ 15. Рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўз ва терминларнинг асл манбаи Ғарбий-Европа халқлари тилларига мансубдир. Ҳозирги вақтда ўзбек адабий тилининг лексикасида ўрин олган илмий-фанний терминлар ва ҳаётий сўзларнинг туб негизи буни очиқ кўрсатади.

Масалан, рус тили орқали ўзбек тилига кирган:

1. Юнонча сўзлар — алфавит, апостроф, гипс, диалект, диафрагма, идея, ирония, кафедра, лексикон, магистр, металл, мистика, музей, орган, магнит, охра, синтаксис, хор, комедия, трагедия, физика, логика, гигант, грамматика, пирамида, планета, театр, цилиндр, аладья, фонарь, лента, эпос, эпоха, эконим, философия, филология, лексика, психология, олимпиада, кровать каби.

2. Латинча сўзлар — автор, администратор, студент, экзамен, экстерн, сенат, министр, операция, аудитория, индукция, дедукция, юстиция, республика, формула, цензура, диктатура, депутат, делегат, ректор, декан, экспедиция, экскурсия, революция, конституция, лаборатория, цирк, регрес, интервал, абстракция каби.

3. Немисча сўзлар — вахта, лагерь, мундир, ефрейтор, орден, солдат, офицер, рота, ранг, фельдмаршал, штурм, штаб, юнкер; верстак, штамп, шифер, кран, формат; ландшафт, капельмейстер, флейта, балет, мейстер, гастроль, бутерброд, вафли, фарш, паштет, фляга; галстук, фартук, картуз, футляр, ширма, патронташ, кегельбан каби.

4. Французча сўзлар — драп, трико, кашне, костюм, пальто, манто, блуза, этаж, мебель, буфет, кабинет, люстра, абжур, бульон, котлет, диссерт, антрикот, мармелад, рагу, компот, крем; капитан, сержант, авангард, артиллерия, марш, манеж, кавалерия, атака, батальон, салют, гарнизон, курьер, генерал, лейтенант, блиндаж, десант, флот, эскадра, пьеса, актер, бельэтаж, фойе, антракт, репертуар каби.

5. Инглизча сўзлар — вокзал, рельс, трамвай, клуб, бойкот, митинг, лидер, департамент, бюджет, сквер, макинтош, бифштекс, пудинг, ром, торт, финиш, футбол, баскетбол, волейбол, крокет, бокс, кросс каби.

6. Итальянча сўзлар — **альт, бас, виолончель, мандолина, тенор, флейта, ария, конифоль, либретто, ложа, опера, купол, кавалер, панталон, бензин, банк, арка.**

Итальян тили орқали ўтган французча сўзлар — **баррикада, акварель, кредит, коридор, нафталин, бронза, бастион, карнавал, арсенал, балкон каби.**

7. Француз тили орқали ўтган испанча сўзлар — **карамель, гитар, серенада, ваниль, томат, лимон, жасмин, банан каби.**

8. Полякча ва поляк тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар — **кофта, булка, картина, полковник, кроковяк, полька, метрика, обложка, рейтуза каби.**

9. Голландча сўзлар — **бухта, койка, кабель, крейсер, матрос, руль, рейс, фут, штурман, катер, рейд каби.**

§ 16. Совет-интернационал сўз ва терминлар ўзларининг фонетик ва морфологик ҳамда семантик белгиларига кўра ажраб туради¹.

Фонетик жиҳатдан совет-интернационал сўзларнинг энг муҳим хусусиятлари тубандагича: сўзнинг ургули бўғинларидаги **о** унлиси ўзбекча ва тожикча сўзлардаги **о** унлисига нисбатан ёпиқроқ; **и** ва **у** унлилари ўзбек адабий тилининг шу тип унлиларига қараганда анча чўзиқроқ талаффуз этилади; негизи ўзбек тили, умуман туркий тилларга мансуб бўлган сўзларда унлилар қатор келмайди; лекин совет-интернационал сўзларда унлилар **иа, ио, ео, еа, аз, оо** тарзида қатор ишлатилади: **социализм, диаграмма, биография, пионер, геометрия, теорема, театр, аэропорт, аэродром, кооператив, координация каби; бу ҳол араб тилидан кириб қолган сўзларда ҳам учрайди: қоида, доира, оила, шоир, жамоа, маориф, таом, муомала, шуаро, мудофаа, матбаа каби.**

Сўз ва терминлардаги ундош товушлар состави билан ҳам совет-интернационал сўзлар бошқа сўзлардан ажраб туради: сўз бошида ва охирида ундошларнинг қаторлашиб келиши бу хил сўзлар учун характерлидир. Масалан, сўз охирида: **килограмм, киловатт, металл, прогресс, банк, танк, факт, пункт каби; стол, шкаф, план, плакат, трактор, трест, справка, стрелка, структура каби; юнонча сўзларда кс, пс, мв, мп сингари ҳарфлар бирикмаси: синтаксис, лексика, психология, олимпиада каби; латинчада ц: цирк, цитра, цилиндр каби; немисчада: ц, шт, хт: плац, матрац, штаб, штурм, паштет, шахта, вахта каби; французчада: йу (й+у=ю), уа, ан, ен, е: жури, бюро, сюжет, брошюра, тротуар, пансион, фойе каби; инглизча сўзларда эса дж: джин, джентельмен, джаз каби.**

Морфологик жиҳатдан қараганда, юнонча сўзларда **пан-, анти-, архи-, -а-** преффикслари: **пантеизм, анти милитаризм,**

¹ Қаранг: Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык, лексика, курс лекций. Изд-во Московского Университета, 1954, бет 99—103.

архиерей, амораль, аморф каби; латинчада: **де-, ин-, интер-, ре-** префикслари: **дедукция, индукция, интервал, регресс** каби; **-ат, -ор, -ия, -ура** суффикслари: **деканат, магистрат, революция, конституция, диктатура** каби; французчада: **-ёр, -аж, -ант, -анс, -он** суффикслари: **режиссёр, суфлёр, массаж, саботаж, десант, сержант, реверанс, бульон, почтальон** каби; инглизчада: **-инг, суффикси:** **митинг, демпинг, пудинг** каби; немис тилидан кирган сўзларда эса **циферблат, брандмайор, фурман** каби қўшма сўзлар компонентларининг унлилар ёрдамисиз ўзаро боғланиш ҳоллари кўпроқ учрайди.

§ 17. Рус тили орқали Ғарбий-Европа халқлари тилларидан олинган сўз ва терминлар ўзак-негиздан иборат бўлмай, улар сўз ясовчи элементлар билан бирга ҳам ўтгандир. Бу элементлар, ўша сўзлар билан маҳкам боғланган бўлиб, баъзан русча ўзак-негизларга қўшилган ҳолда янги сўзлар ясайди. Аммо ўзбекча ёки туркий сўзларга қўшилиб, янги сўзлар вужудга келтириш ҳали ривож топмаган.

Совет-интернационал сўзлар билан бирликда ўзбек тилига кирган сўз ясовчи муҳим суффикслар тубандагича:

-ист — касб-ҳунарни билдирувчи шахс отларини ясайди: **журналист, машинист, баянист, связист, очеркист** каби;

-изм — ижтимоий-сиёсий ва илмий оқимни, ҳолат, ихтисос ва бошқаларни англатувчи сўзлар ясайди: **социализм, коммунизм, туризм, оптимизм, лиризм, ҳвостцизм, марризм** каби;

-ация, -изация, -фикация — иш-ҳаракат номларини билдирувчи сўзлар ясайди: **агитация, колонизация, яровизация, химизация, электрофикация, классификация** каби;

-тор, -атор, итор — шахснинг касб ва ҳунарини ёки фаолиятини англатувчи сўзлар ясайди: **мелиоратор, инспектор, директор, экспедитор** каби;

-ант, -ент — шахснинг ихтисосини ёки маълум соҳа бўйича машғулотини кўрсатувчи сўзлар ясайди: **аспирант, диссертант, консультант, лаборант, комендант, оппонент** каби;

-ёр, -ор, -ционер — шахснинг касби, хулқ ва атвори ҳамда характерини билдирувчи сўзлар ясайди: **суфлёр, гример, позёр, шахтёр, ухажёр, дирижёр, ревизор, коллекционер** каби;

-ит — предмет ва касаллик номларини ясайди: **метеорит, плеврит, бронхит** каби;

-ик(а) — ижтимоий-сиёсий, илмий-фалсафий, диний ва бошқа хил қарашларни билдирувчи сўзлар ясайди: **агностика, диалектика, метафизика-диалектик, католик, ритмик, социалистик, коммунистик** каби.

-лог — машғулот, касб ва ҳунарни билдирувчи сўзлар ясайди: **гидролог, филолог, невролог, зоолог, биолог, фармациолог, графолог** каби.

Юнон тилида аслда мустақил сўз бўлиб, ҳозирда қўшимча ҳолида тасаввур этиладиган **граф, фил, метр, скоп** каби элементлар воситаси билан ясалган совет-интернационал сўзлар ўзбек тилига кириб қолган: **библиограф, этнограф, лексикограф, славянсфил, руссфил, англофил, термометр, хронометр; телескоп, микроскоп, спектроскоп, тосмоскоп** каби.

Ҳолат ва ҳаракат маъносини ифода этувчи сўз ясовчи элементлар сифатида тубандаги префиксларни кўрсатиш мумкин:

а- (юнонча) — шу префикс қўшилган сўз инкорлик маъносини ифодалайди: **амораль, аморф, аритмик, алогик, асимметрик** каби;

анти- (юнонча) — қарама-қарши тушунчаларни ифодалайди: **антициклон, антиимпериалист** каби;

де- (латинча) — ажралиш, бўлиниш, чиқиб кетиш каби маъноларни ифодалайди: **демобилизация, дегазация, дезтимологи-зация, деградация** каби;

интер- (латинча) — икки ҳодиса ўртасидаги ҳолатни билдиради: **интернационал, интерпозицион** каби;

ультра-, экс- (латинча) — кучайтириш маъносидаги аффикслардан, ўзи қўшилган негизда ифодаланган мазмуннинг юқори даражасини ифодалайди: **ультраконсерватор, ультрамарин, ультрафиолет, ультрақисқа тўлқин, ультратовуш; экскурс, экскурсовод, экспромт, экстракт, эксцентрик** каби.

Совет-интернационал сўзлар билан бирга келган морфологик элементлар юқорида кўрсатилганларнинг ўзлари билангина чегараланмайди, бундан бошқа сўз ясовчиларнинг мавжудлиги шубҳасиз.

4 ЧЕТДАН ҚИРГАН СЎЗЛАРГА МУНОСАБАТ МАСАЛАСИ

§ 18. Ўзбек тилининг тарихий тараққиётида чет тиллардан сўз олиш масаласига кишилар турлича муносабатда бўлиб келдилар: баъзилар арабча-форсча сўзларга қарши, баъзилар эса русча ва рус тили орқали қирган сўзларга қарши эътироз билдирдилар. Бунда хусусан рус тилидан олинган ва рус тили орқали қирган сўз ва терминларга нисбатан қаттиқ қаршилик кўрсатиш теппенцияси кейинги вақтларгача, айниқса, кучли эди.

Миллатчилик руҳи билан суғорилган ёт унсурлар миллий маданият ва миллий тилнинг тараққиёт йўлини тушунишни истамадилар. Революция йилларидан тортиб то мамлакатимизда социализм узил-кесил ғалаба қозонганга қадар панисломист, пантуркист ўзбек миллатчилари янги сўз ва терминнинг ўзбек тилига рус тилидан кириб келишига қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Пуристик оқим деб аталган буржуа миллатчилари намояндalари ўзбек тилини чет сўзлардан тозалаш ниқоби остида русча ва Ғарбий Европа халқлари тилидан қирган сўз ва тер-

минларга қарши курашни янада кучайтириб юборди. Бу хит пуристик тенденция биринчи рус революцияси даврида, 1905—1907 йилларда анчагина куч олган ва айниқса 1917 йил февраль буржуа революциясидан кейин жуда авж олиб кетган эди¹. Миллатчилар Октябрь социалистик революциясидан кейин янги совет тузумига қарши қўпоровчилик ва зараркунандлик ишларини олиб бордилар ва шу билан ўзбек тили лексикасини бўлғатиб қўйдилар.

Панисломистлар ислом дини ва араб тилини муқаддас деб дунёдаги бошқа тилларга, шу жумладан рус ва ўзбек тилларига нисбатан араб тилини бой ва гўзал тил ҳисоблаб, совет-интернационал сўз ва терминларининг кенгроқ тарқалиш йўлини тўсишга, арабча сўз ва ибораларини ёйишга урийдилар. Октябрь революциясининг дастлабки йилларида чиққан «Турон», «Турк эли» «Улуғ Туркистон» ва бошқа газеталар ўзбек тилига тамоман ёт бўлган тубандаги каби арабча сунъий сўз ва иборани кенг қўлладилар: муҳожир, мутасаддий, мужоҳид, истиқлолият, истибод, ҳозирун, минбаъд, алалҳусус, минассамимул-қалб, ва бошқалар.

Пантуркистлар «умумтурк тили, умумий-муштарак бир туркий шева» ҳаёлида ўзбек тили лексикасини ўзбек халқининг миллий тили харақатига тўғри келмайдиган сўз ва иборалар билан чулғашга ҳаракат қилдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, 1917 йил 1 сентябрдан бошлаб Тошкентда чиқа бошлаган «Турон» газетасининг тил хусусияти харақатлидир. Шу газетанинг биринчи сонидаёқ — ўлса (бўлса маъносида), ўлмиш, ўлиюр, гелмиш, гунлар каби иборалар учрайди. Шунингдек ўша йилнинг ўзида чиқа бошлаган «Улуғ Туркистон» газетасида — ниндий, ёнротув, суғиш, дурт, шулойда булса, юрий олмий² каби иборалар кенг қўламда ишлатилган.

Ўзбек миллатчиларининг яна бир гуруҳи гўё панисломист ва пантуркистларга қарши, яъни арабча-форсча сўз, шунингдек қадимги туркий сўз ва ибораларга қарши ўзбек лексикасини ўзбек тилининг ўз сўз бойлиги ҳисобига бойитиш йўлида урингандай бўлиб, кенг халқ омасига сингмайдиغان сунъий йўллар билан сўз ясашни тавсия қилдилар. Шу йўл билан амалда совет-интернационал сўз ва терминларнинг ривожини йўлида гов бўлишга тиришдилар. Тубандаги мисоллар бунини яққол кўрсатади: аччил (кислород), сувчил (водород), кўмирчил (углерод), битим ёки битик (ёзув), симчиноқ (электр), оташарава (поезд), ўзиқайнар (самовар), экин билгич (агроном), ўт омон (трактор) ва шу кабилар.

¹ А. К. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Учпедгиз УзССР, Ташкент—1941, бет 46—48.

² А. К. Боровков, Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Учпедгиз УзССР, Ташкент, 1941, бет 49—50.

Маҳаллий ўзбек буржуа миллатчилари, ўзларининг турлитуман қарашларидан қатъи назар, умумий бир қабиҳ ниятга эга эдилар, тилшунослик соҳасига кириб олиб, қандай йўл билан бўлса ҳам, ўзбек тилининг луғат составидан русча ва европача сўзларга ўрин бермасликка ва умумхалқ орасида кенг тарқалган шу хил совет-интернационал сўзларни сиқиб чиқаришга уринар эдилар.

Бевосита рус тилидан кирган сўзларга қарши кураш маҳаллий миллатчиларнинг бошқа хилдаги табақалари орасида, Ғарбий Европада буржуазия ҳукмронлик қилган мамлакатларда, таълим олган ва тарбияланган шахслар орасида ҳам воқе бўлди. Улар, панисломист ва пантуркист ўзбек миллатчилари каби Шарқни Ғарбга қарши қўйиш билан чегараланмай, балки Европа маданиятини икки қисмга ажратиб, Ғарбий Европа халқлари маданиятини рус маданиятига қарши қўйдилар. Илмий терминларни рус тилидан олмай, балки ўзбек тилига рус тилидан кириб қолган терминологияни ҳам сиқиб чиқариб, барча илмий терминларни фақат узоқ ғарбдан, Ғарбий Европа халқлари тилларидан, олиш фикрини олдинга сурдилар.

Аммо совет-интернационал сўз ва терминлар ҳар қандай миллатчи унсур ва пуристик ҳаракатнинг қаттиқ қаршилигини синдириб, ўзининг равон тарихий йўлини ғоясизлик ва тутуқсизликдан тозаледи; ўзбек тилининг луғати билан жаҳондаги барча прогрессив халқлар тилининг луғати ўртасида мустаҳкам алоқа боғлади.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

§ 1. Лексикография — сўзларнинг маълум тартибга солинган йиғиндиси, луғат ва унинг тузилиши ҳамда турлари ҳақидаги билимдир. Лексикография юнонча **lexis** — сўз, **grapho** — ёзаман деган маънони билдиради.

ЛУҒАТЛАРНИНГ МУҲИМ ТИПЛАРИ ҲАҚИДА

§ 2. Луғатлар тузилиши, типи ва мазмунларига кўра асосан икки гурпуага ажралади: **энциклопедик луғатлар** ва **филологик луғатлар**. Биринчи тип луғатлар шарқ халқлари, шу жумладан ўзбек халқи, маданияти тарихида **қомус** деб ҳам юритилади; иккинчи типи эса **луғат** деб аталади.

Энциклопедик луғатлар ёки қомусларда кишилар, нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчалар кенг равишда ва атрофлича изоҳлаб берилади; филологик луғатларда эса айрим сўзлар ва сўз маънолари баён этилади. Буюк мутафаккирлар, олим ва ёзувчи ҳаёти ва фаолиятини изоҳлаб берадиган лу-

ғатлар ҳам бўлади. Бу тип биографик характердаги луғатлар ҳам энциклопедик луғатлар жумласига киради.

Филологик луғатларнинг турлича типлари бор. Бир тиллик, икки тиллик ва кўп тиллик луғатлар. Ўзбек тилида нашр этилган луғатлардан Ўзбекча-русча, Русча-ўзбекча луғатлар икки тиллик; арабча-форсча-туркча сингари луғатлар эса кўп тиллик луғатлар жумласига киради. Бундан ташқари, тарихий ва этимологик луғатлар, синонимик луғатлар, фразеологик луғатлар, айрим ёзувчиларнинг асарлари ёки классик адабиёт юзасидан тузилган луғатлар, адабий тил ва маҳаллий диалектлар луғати, шунингдек терминологик ва орфографик луғатлар ҳам филологик луғатларнинг типларини ташкил этади.

ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ ТАРИХИДАН ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

§ 3. Ўзбекистонда луғатчилик иши кўп йиллардан буён давом этади.¹ Хусусан Алишер Навоийнинг ижодини ўрганиш билан турли луғатлар майдонга келади. Навоий даврида ўзбек тили турк тили деб аталарди. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти классиклари асарлари юзасидан тузилган луғатлар ҳам туркча луғат ёки чигатой туркий луғати деб юритилган. Араб ва тожик тилларида ёзилган илмий-назарий, фалсафий ва диний асарларни ўрганиш ва илмий фикрларни умумлаштириш мақсадида филологик ва энциклопедик характерда бир неча луғатлар тузилган.

§ 4. Туркий тиллардаги луғатлардан филологик луғатлар типига кирадиган XVI—XIX асрларга доир баъзи бир луғатлар намунасини кўрсатиш мумкин. Автори номаълум ва луғатдаги биринчи сўзи билан юритиладиган «Абушқа» номли луғат XVI асрнинг биринчи ярмида вужудга келган. Бу луғат икки хил бўлиб (катта ва кичик луғат), «Чигатой тили» деб юритилган Навоий замонаси тарихий тилининг, демак эски ўзбек адабий тилининг, хусусиятини акс эттиради. XVIII асрда Нодиршоҳ Маҳдихон томонидан «Санглах» номли «Чигатойча-форсча» луғат тузилади. Бу луғатнинг қисқартирилган варианты бўлиб, у «Хулосаи Аббосий» деб аталади. XIX асрда, гарчи тартибсиз ҳолда бўлса ҳам, Фатҳалихон «Чигатойча-форсча луғат» тузади; 1881 йил Шайх Сулаймоннинг «Чигатойча-туркча луғат»и майдонга келади.

«Абушқа» луғати биринчи марта А. Вамбери томонидан инглиз тилига қилинган таржимаси билан 1862 йили нашр этилади. 1868 йили В. В. Вельяминов-Зернов «Чигатойча-туркча луғат»ни бостириб чиқаради. Шайх Сулаймоннинг «Чига-

¹ Қаранг: А. К. Боровков, Узбекское языкознание, Сб. 25 лет советской науки в Узбекистане, Из-во УзФАН, Ташкент—1942. бет 279—291.

тойча-туркча луғат» и қисқартирилган ҳолда немис тилига таржимаси билан И. Кунош томонидан 1902 йили Будапештда нашр этилади. Л. Будаговнинг 1868—1871 йилларда рус тилида нашр қилинган икки томлик «Туркча-татарча қиёсий луғат»и ва В. В. Радловнинг «Турк тиллари луғати тажрибаси» номли луғати туркий тиллар, шу жумладан ўзбек тилининг, бойлигини кўрсатувчи катта материални ўз ичига олади.

§ 5. Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши муносабати билан ҳарбий ва маъмурий ишларнинг талабларига кўра маҳаллий тилларни, шу жумладан ўзбек тилини, ўрганиш эҳтиёжи туғилади. Шу муносабат билан ўзбек тилига доир грамматика, луғат, хрестоматия ва бошқа типда қўлланмалар нашр этила бошлайди. Бу даврда ўзбек халқи «сарт», унинг тили эса «сарт тили» деб юритиларди. XIX асрнинг охиридан 1917 йилгача ўзбек тилини асосан практик жиҳатдан ўрганиш талабига мослаштирилган ҳолда икки тиллилик луғатлар ва грамматик қўлланмалар, чунончи: «Русча-сартча ва сартча-русча луғат», «сарт тилининг луғати ва элементар грамматикаси» каби ишлар майдонга келади¹.

§ 6. Октябрь социалистик революциясининг дастлабки йилларида ва Урта Осиё территориясининг миллий чегараларга бўлиниши пайтларида маҳаллий халқ тарихи, этнографияси ва фольклорини ўрганиш муносабати билан баъзи бир маҳаллий диалектларнинг лексик хусусиятларини акс эттирувчи сўз ва иборалар тўплана бошлайди. Бу иш ўзбек ёзувини араб алфавитидан латинлаштирилган алфавитга кўчириш ишига боғли ҳолда олиб борилади. Турли касб-ҳунарларга доир сўз ва терминлар тўплаш иши, ижтимоий-иқтисодий ва табиий фанларнинг айрим соҳалари бўйича терминологик луғат тузиш ривожланади. Профессионал лексикани ўрганиш бобида анчагина материаллар тўпланади: аравасозлик, эгар-жабдуқ ишлари, мискарлик, кўнчилик, этикдўзлик, махсиддўзлик, кавушдўзлик, кулолчилик, темирчилик ва бошқалар. Шу билан бирга халқ хўжалиги ва фаннинг турли тармоқлари бўйича, чунончи: пахтачилик, ипакчилик каби ҳамда математика, физика, химия, зоология, биология каби фанларнинг терминологик

¹ Қаранг: Наливкин В. и Наливкина М., Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением Князя Бекоева, Словарь и элементарная грамматика сартовского языка, Ташкент, 1907; Афанасьев Л., Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами. Скобелев, 1908; Наливкин В., Русско-сартовский и сартовско-русский словарь, Ташкент, 1912; С. А. Лапин, Карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекско-русского языка, изд. 1, Самарканд, 1914; Преображенский М., Карманный русско-сартовский словарь, Ташкент, 1917.

луғатлари тузилади. Бу даврда, термин таълаш масаласида бир-бирига зид фикрлар бўлишидан қатъи назар, ўқувчилар оммасининг амалий ишларида қўлланиш учун айрим луғат ва луғатчалар нашр этилади. Бу луғатларни тузиш ва босиб чиқариш ишига 1937 йилга қадар янги алифбе ва терминология комитети ЦКНАТУ бошчилик қилган.

1933—1940 йиллар давомида халқ хўжалиги ва фаннинг турли соҳалари бўйича латин алфавитида нашр қилинган луғатлар асосан тубандагилардан иборат: Т. Н. Қори-Ниёзий «Русча-ўзбекча математика терминлари сўзлиги» (1933); Н. Сайфулмулуков «Русча-ўзбекча пахтачилик терминлари сўзлиги» (1933); Н. Саримсоқов «Русча-ўзбекча маъмурий-хуқуқий сўзлик» (1933); З. Раҳматуллин ва бошқалар «Русча-ўзбекча эмбриология терминлари сўзлиги» (1934); С. Иброҳимов «Пахтачиликка доир қисқача изоҳли луғат» (1934); «Боғчилик терминлари», «Русча-ўзбекча узумчилик ва виночилик терминлари луғати» (1935); Н. Сайфулмулуков «Русча-ўзбекча қишлоқ-хўжалик терминлари луғати» (1936); С. Саҳобиддинов «Русча-ўзбекча ботаника терминлари луғати» (1936); М. Раҳмонов «Этикдўзлик, маҳсидўзлик, кавушдўзлик терминлари луғати» (қўлёзма, 1937); С. Иброҳимов «Эгарчилик халқ терминлари» (стеклография босмаси, 1937); С. Иброҳимов «Аравасозлик ва абзалсозлик халқ терминлари» (стеклография, 1937), «Русча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати» (1937); Т. Зоҳидов «Зоология терминларининг қисқача изоҳли луғати» (1938); С. Саҳобиддинов «Русча-ўзбекча ботаника терминлари луғати» (1939), «ВКП(б) тарихини ўрганувчилар учун қисқача луғат» (1940); М. Х. Бектемиров ва С. М. Сайдрасулов «Қисқача русча-ўзбекча география терминлари луғати» (1940); Қ. Абдурашидов «Русча-ўзбекча физика терминлари» (1940); Н. В. Кимберг ва М. Баҳодиров «Русча-ўзбекча тупроқшунослик терминлари луғати» (1940); М. Қориев, Ильязов ва бошқалар «Русча-ўзбекча бухгалтерия терминлари луғати» (1940); М. Мирбобоев, А. Содиқов ва С. Султонов «Русча-ўзбекча геология терминлари луғати» (1941).

Аммо, шунга қарамай, баъзи бир сабабларга қўра, умумий талаб ва эҳтиёж нуқтаи назардан лексикографик иш анча орқада қолиб кетди. Бунга асосий ва энг муҳим сабаб—ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг муайян бир тараққиёт йўлини белгилаб олодмасликдadir. Унинг устига ёзув системасининг тез-тез ўзгариб туриши лексикографик ишнинг ривожига салбий таъсир кўрсатди.

1925—1937 йиллар давомида нашр этилган икки тиллилик луғатларнинг нумунаси сифатида тубандагиларни кўрсатиш мумкин: К. К. Юдахин «Ўзбекча-русча қисқача луғат» (Тошкент, 1925); У. Аҳмаджонов ва Б. А. Ильязов «Ўзбекча-русча

луғат» (Тошкент, 1932); В. В. Решетов «Қисқача ўзбекча-русча луғат» (Тошкент, 1936). Латин алифбесида «Русча-ўзбекча тўла сўзлик»нинг иккинчи томи нашр этилса ҳам (Тошкент — Қозон, 1934), лекин биринчи томи майдонга чиқмай қолади. Бу луғатлардан биринчиси реформа қилинган араб алфавитида, иккинчиси тўққиз унлили латин алфавитида, учинчиси эса олти унлили латин алфавитида босилгандир.

§ 7. Ўзбек ёзувиининг латинлаштирилган алфавитдан рус графикаси негизидаги янги ёзув системасига кўчирилиши лексикографик ишнинг кучайтирилишини талаб қилар эди. Шу муносабат билан янги ўзбек алфавитида икки тиллилиқ ва терминологик бир неча луғатлар майдонга келади.

СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали 1941 йили «Ўзбекча-русча луғат»ни (проф. Т. Н. Қори-Ниёзий ва проф. А. К. Боровков таҳрири остида), шунингдек 1942 йили И. А. Киссен ва К. С. Кобловнинг «Қисқача ўзбекча-русча луғат»ни нашр этади. Рус тилини ўрганиш талабларининг ўсиши натижасида бир неча русча-ўзбекча луғатлар вужудга келади. 1942 йили А. Г. Васильев ва Н. Алимухаммедов таҳририда тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун «Русча-ўзбекча луғат» нашр этилади.

Улуғ Ватан уруши йилларида ҳарбий хизматчилар учун русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча қисқача луғатлар босилиб чиқади.

§ 8. 1950 йилда «Правда» газетаси саҳифасида тилшунослик фанидан бўлиб ўтган очиқ ва эркин мунозара натижасида совет тилшунослиги тараққиётида янги давр бошланди. Шу муносабат билан тил тарихи ва диалектология, миллий тил, унинг грамматик қурилиши ва луғат составини ўрганиш иши анча тараққий этди. Шу қаторда ўзбек лексикографияси ҳам юксалди.

Кейинги йилларда икки тиллилиқ луғат соҳасида катта ишлар қилинди. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг нашриёти беш томлик «Русча-ўзбекча луғат»ни нашр этди. (1952—1955). Миллий ва чет тиллар луғати нашриёти Москвада бир томлик «Русча-ўзбекча луғат»ни босиб чиқарди (1954). Мактаблар учун «Русча-ўзбекча луғат» қайта нашрга тайёрланди. «Ўзбекча-русча луғат» устида иш давом эттирилди. Айрим фанлар бўйича терминологик луғатлар тузилди ва нашр этилди.

1952—1955 йилларда нашр этилган терминологик луғатлар шулар: Р. Х. Маллин ва М. Д. Ягудаев «Русча-ўзбекча физика терминлари луғати» (Учпедгиз, 1952); М. А. Собиров «Русча-ўзбекча математика терминлари луғати» (Учпедгиз, 1952); Н. Долимов, М. Қориев, Ҳ. Ҳасанов ва М. Мирбобоев «Русча-ўзбекча қисқача география терминлари луғати» (Уч-

педгиз, 1953); С. Саҳобиддинов «Ўрта Осиёдаги фойдални ва зарарли ўсимликларнинг илмий ва маҳаллий номлари луғати» (ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1953); С. С. Саҳобиддинов «Русча-ўзбекча қисқача ботаника терминлари луғати» (Учпедгиз, 1954); З. Н. Саидносирова, Т. В. Деркупская «Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат» (Учпедгиз, 1954); А. Ю. Юнусов «Қисқача русча-ўзбекча физиология терминлари луғати» (ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1955).

§ 9. Ўзбекистонда лексикография соҳасида қилинган ишларнинг характери ва ҳажми шунини кўрсатадики, бу иш ҳали давримиз талабларини тўла равишда қондира олмайди. Чунки тил маданияти сўзларни тўғри талаффуз этиш ва уларнинг маъноларини тўғри англаш, нутқда ўз ўрнида ишлатиш, чинакам саводли бўлиш учун тил структураси ва унинг негизини пухта эгаллашга, илмий-назарий ва тарихий масалаларни кенг ва тўғри ёритишга боғли бўлган бир неча тип луғатларнинг тузилиши кераклигини ва шу йўл билан лексикографияни янада ривожлантириш зарурлигини кўрсатади.

Ҳолбуки, Ўзбекистонда лексикография соҳасида ҳозиргача олиб борилган ишлар қисқача ўзбекча луғат, русча-ўзбекча ёки ўзбекча-русча каби икки тиллилиқ луғат, шунингдек икки тилнинг лексик материали негизига қурилган айрим терминологик луғат донрасидан нарига ўтилганича йўқ; профессионал лексикани ўрганиш ва текшириш бобидаги ишларнинг натижаси майдонга чиқмаган, ўзбек тилининг изоҳли луғати ишланмаган. Ҳозиргача энциклопедик характердаги луғатларнинг, шунингдек филологик типдаги бошқа хил, чунончи: изоҳли: тарихий, диалектал, профессионал, синонимик ва бошқа луғатларнинг ўзбек тилида намуналари ҳали ҳам йўқ. Рус тилида лексикография соҳасида асрлар давомида олиб борилган иш тажрибаларидан фойдаланиб, луғатларнинг турли типларини яратиш вазифаси турибди.

Ўзбек тилида луғат типларининг камлигини ва рус тилида чиққан луғатлардан ўзбек интеллигенциясининг кенг равишда фойдаланаяётганини назар эътиборга олиб, рус лексикографиясининг тарихи билан ўқувчиларни таништириб ўтишни лозим топамиз.

РУС ЛЕКСИКОГРАФИЯСИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

§ 10. Рус тилида луғатчилик иши қадимдан буён давом этади¹. Биринчи луғат эски славянча ва юнонча баъзи бир сўз-

¹ Рус лексикографияси тарихи ва русча луғатнинг типлари ҳақида Н. М. Галкина-Федорукнинг «Современный русский язык» (лексика), асарининг мазмуни қисқача баён этилади.

ларнинг изоҳи сифатида алифбе номи билан «Азбуковники» XIII асрда майдонга келган. Луғатни алифбе номи билан юртиш XVI асрдан бошланади, унга қадар фақат мактаб дарсликлари ёки қўлланмаларгина шундай деб аталарди. 1822 йилда Новгородда қийин сўзларнинг изоҳли луғати майдонга келади, 1831 йил шу типда яна бир луғат тузилади. Бу луғатларда рус тилига бошқа тиллардан кириб қолган сўзлар, асос эътибори билан юнонча, яҳудийча, латинча сўзлар изоҳланади.

1704 йилда «Уч тиллилик рус сўзлари лексикаси, уларнинг латин ва юнон тилларидаги изоҳи» номли Фёдор Поликарповнинг луғати нашр этилади. Бу луғатда славянча сўзлар юнон ва латин тилларига таржима қилинган. Уч тиллик бу луғат катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган, таржимонлар учун қўлланма сифатида хизмат қилган ва рус тилининг сўз бойлигини кўрсатиб бера олган. Луғатнинг ҳажми XVIII асрнинг бошидаёқ рус тилида илмий лексикографик традициянинг мустақкам базага эга эканлигини кўрсатади.

Петр замонасида ҳам чет терминлар ва чет сўзлар луғати тузилган эди. Лекин бу луғат тобора ўсиб бораётган талабни қондира олмас эди. Рус тили лексикасини тўлалигича ўз ичига олган ва илмий асосда ишланган луғатнинг зарурлигини кўрсатарди. Ҳатто биринчи нашри 1773—1776 йилларда; тўртинчи нашри 1817—1819 йилларда босилиб чиққан, П. А. Алексеевнинг тўрт нашрдан иборат энциклопедик характердаги луғати ҳам бу талабни қондира олмади.

§ 11. М. В. Ломоносов Кондратович ва Тауберт билан бирликда рус адабий тилининг норматив луғатини тузиш ишини бошлаб юборади. Улар тўплаган материаллар кейинги пайтларда, 1789—1794 йилларда «Россия Академиясининг луғати»ни нашрга тайёрлаш ва босиб чиқариш учун асос бўлди. Бу луғат олти томдан иборат бўлиб (I—VI), унинг тўлдирилган иккинчи нашри 1806—1822 йилларда майдонга чиққан. Луғатнинг биринчи нашрида 43257 сўз, иккинчи нашрида эса 51388 сўз бўлган. Кейинги нашрини қайта ишлаш ва тўлдиришда А. С. Шишков қатнашган. Луғатни тузишда ўз замонасининг кўзга кўрилган ёзувчилари Фонвизин, Державин, Богданович, Уняжини ва бошқалар иштирок этган. «Россия Академиясининг луғати», айрим камчилик ва хатоларнинг бўлишидан қатъи назар, рус лексикографияси соҳасида катта илмий асардир.

§ 12. 1847 йил Фаиллар академиясининг иккинчи бўлими томонидан тузилган тўрт томлик «Чирков-славян ва рус тили луғати» нашр этилган. Бу луғат 114749 сўзни ўз ичига олган ва Пушкин даври тилини акс эттирган. Луғатни тузишда 200 дан ортиқ турли китоблардан, илмий ва бадиий асарлардан фойдаланилган. Бунда рус тилида майдонга чиққан илгариги

луғатларнинг тажрибалари кўзда тутилган. Бу луғат, ўзининг жиддий камчилик ва хатоларига қарамай, ҳозиргача ўз қимматини сақлаб қолган.

§ 13. В. И. Даль рус халқи тилининг бойлигини кўрсатиш мақсадида «Жонли великорус тилининг изоҳли луғати» номли луғат тузган. Бу луғат тўрт томдан иборат бўлиб, у биринчи марта 1863—1866 йилларда нашр этилган. Унда 200 мингга яқин сўз бор. Даль-луғатнинг биринчи нашрида сўзларни сўз уяларига қараб тартибга солган эди, кейинги нашрларида эса сўзларни алфавит тартибда жойлаштирган. Революцияга қадар бу луғат тўрт марта нашр этилган. Иккинчи нашри 1880—1882 йилларда, учинчи ва тўртинчи нашрлари эса проф. Бодуэн де Крутэнэ томонидан синчиклаб қайтадан ишлангани ҳолда майдонга чиққан. 1935 йил В. И. Даль луғати иккинчи нашридан фотомеханик усул билан қайта босиб чиқарилади. Академик доиранинг фикрларига кўра, В. И. Даль, ўзининг таланти ва рус тилига бўлган муҳаббатига қарамай, рус адабий тилининг луғатини ишлаш масаласини ҳал қила олмаган, чунки унинг луғатида маҳаллий ёки территориал диалектларга оид материаллар кўп эди. Шу сабабли рус адабий тилининг норматив луғатини тузиш вазифаси ҳал қилинмай қолган.

§ 14. XIX асрнинг 50 йилларида Фанлар академиясида янги луғат программаси муҳокама қилина бошлайди. Программа талабларига кўра, янги луғат адабий тилда кенг равишда қўлланилмоқда бўлган сўзларни, бадний адабиётга кирган маҳаллий сўзларни, шунингдек рус ёзувчилари асарларида учраган чирков-славянча ва эски русча сўзларни ўз ичига олиши керак; илмий, техник ва профессионал терминлар ҳам луғатда тегишли ўрин олиши лозим. 1891—1895 йилларда академик Гротнинг таҳририда алфавит тартибда луғатнинг биринчи томи нашр этилади.

Бу томнинг ҳажми 1250 бетдан иборат бўлиб, А—Д ҳарфларини ўз ичига олади. Грот вафот қилгандан кейин луғатни А. А. Шахматов таҳрир қилади. 1929 йилга қадар, яъни 34 йил давомида, луғатнинг Е, Ж, З, И, К, Л, М ва Н ҳарфлари босилиб чиқарилади. Луғатга ижтимоий-сиёсий, илмий, техник ва профессионал терминлар киритилган, сўз маънолари изоҳланган, ҳар бир сўзнинг ишлатилиш ўрнини кўрсатувчи мисоллар берилган. Аммо бу мисоллар реакцион ёзувчилардан олинган, унинг устига, хусусан луғатнинг революциядан олдинги нашрида анчагина сиёсий хатога йўл қўйилган эди.

§ 15. Янги луғат тузиш эҳтиёжи туғилди. Жамоатчиликнинг талабига мувофиқ 1929 йил луғат тузиш ва нашр этиш плани қайта кўрилиб, лексикография олдига: XVIII асрнинг иккинчи ярмидан то ҳозирга қадар рус тилининг тарихий тараққиётини кўрсатувчи ҳозирги замон рус тилининг изоҳли

норматив луғатини тузиш вазифаси турар эди. Бу вазифа ўз вақтида Владимир Ильич Ленин томонидан қўйилган эди.

В. И. Ленин миллионларча меҳнаткашлар оmmasининг илм ва фанга иштигишини, маданиятнинг ривожланишини ҳисобга олиб, 1920 йилдаёқ адабий тилнинг норматив луғатини яратиш фикрини изҳор қилган эди. Даль луғати ҳақида ўз мулоҳазаларини билдириб, В. И. Ленин А. В. Луначарскийга ёзган хатида шундай деган эди:

«Ур. Луначарский!

Афсуски ва минг афсуски, мен Дальнинг машҳур луғати билан яқинда биринчи марта танишиб чиқдим.

Жуда яхши нарса-ю, лекин бу маҳаллий сўзлар луғати бўлиб, эскириб қолган. Ҳозирги рус тилининг луғатини, айтايлик, ҳозирги вақтда ишлатилиб келинаётган ва Пушкиндан тортиб Горькийга қадар классиклар томонидан ишлатилиб келинган сўзлар луғатини, яратиш пайти келмадимикин»¹.

Рус адабий тилининг норматив луғатини яратиш ва нашр этиш иши В. И. Ленин кўрсатмасидан ўн йил ўтгандан кейин бошланди, ниҳоят 1935 — 1940 йилларда проф. Д. Н. Ушаков таҳририда 85289 сўзни ўз ичига олган тўрт томлик «Рус тилининг изоҳли луғати» майдонга келди. Бу луғат алфавит тартибида тузилган бўлиб, унда бадний адабиёт, илмий за тилшунослик, публицистик асарлардан, шунингдек жонли сўзлашув тилидан мисоллар олинган; булар орасида тузувчиларнинг ўзлари ижод қилган мисоллар ҳам бор. Луғат ўз олдига сўзларни тўғри ишлатиш, сўз формаларини тўғри ҳосил қилиш, янги сўзларни тўғри ясай билиш ҳамда тўғри ёзиш ва талаффуз қилишни таъминлаш вазифасини асосий мақсад қилиб қўйган. Одатдагига кўра, луғатдаги сўзлар тубандагича изоҳланади: 1 рақами билан сўзнинг асосий маъноси бериллади, 2, 3,... рақамлари билан сўзнинг бошқа маънолари изоҳланади, сўнгра сўз маънолари мисоллар билан кўрсатиб бериллади, сўзларнинг ёнида уларнинг грамматик белгилари кўрсатилади; ундан кейин фразеологик бирлик намунасида мисоллар келтирилади. Бу луғатда хусусан ёрдамчи сўзлар яхши ишланган.

§ 16. 1949 йили акад. С. П. Обнорский таҳририда С. И. Ожеговнинг 50 минг сўздан иборат «Рус тилининг луғати» номли бир томлик луғати нашр этилади. Бу луғатнинг қайта ишланган ва тўлдирилган 52 минг сўзлик иккинчи наشري 1952 йил майдонга келади. Луғатнинг характери Д. Н. Ушаков таҳририда чиққан луғатнинг характерига ўхшайди. Бу табиий, чунки: бир томлик «Рус тилининг луғати» аслида Д. Н. Ушаков таҳриридаги «Рус тилининг изоҳли луғати» асосида тузил-

¹ В. И. Ленин, Асарлар, том 35, бет 430.

гандир. Шунинг учун ҳам бу иккала луғатнинг нуқсонлари бир-бирига мос келади. Масалан, маҳаллий шеваларга хос анчагина сўз ва ибораларнинг бўлиши, ҳозирги кунда амалда қўлданилмоқда бўлган муҳим сўз ва терминларнинг луғатга кирмай қолиши ва бошқалар. Шунга қарамай, автор фразеологик бирликларни систематик равишда луғатга киритишга ва луғатнинг сифатини кўтаришга муваффақ бўлган. С. И. Ожеговнинг «Рус тилининг луғати» номли иши ўқитувчилар, студентлар, маданият ходимлари, умуман рус тилини ўрганувчилар учун фойдаланишга хизмат қила олади.

§ 17. Рус тилида, изоҳли луғатлардан ташқари, территориал диалектларнинг сўз бойлигини ўрганиш ва луғат тузиш соҳасида ҳам анча иш олиб борилган. Маҳаллий диалектларнинг ўзларига хос сўзлари мавжудлиги, уларни ўрганиш ва текшириш зарурлиги тўғрисида 1819 ва 1820 йилларда бир неча мақолалар ёзилади. 1852 йили «Область великорус луғати» ўрганиш тажрибаси» номли иш майдонга келади. Фанлар академиясининг иккинчи бўлими 1885 йили Подвысоцкийнинг «Архангельск области лаҳжасининг луғати» номли асарини нашр этади. 1898 йили Куликовскийнинг «Олонецкий области лаҳжасининг луғати» босиб чиқарилади. 1901 йил В. Г. Богораз «Қолимск рус лаҳжасининг маҳаллий луғати», 1914 йил В. Н. Добровольскийнинг «Смоленск область луғати», 1928 йилда эса А. В. Миртовнинг «Дон луғати» нашр этилади. Бу луғатларнинг ҳаммаси, гарчи рус тилининг маҳаллий диалектлари лексикасини ўрганишга бағишланса ҳам, диалектал луғатларнинг характерли белгилари ва хусусиятларини тўла равишда очиб бера олмайди.

§ 18. Рус тилшунослигида фразеологик луғатлар тузиш бобида бирмунча ишлар қилинган бўлса ҳам, янги даврда бу соҳада текширувчилар олдида катта-катта вазифалар туради. Бу вазифа, акад. В. В. Виноградовнинг кўрсатишича, рус тилида бўлган бой фразеологик бирликларни тўплаш, тартибга солиш ва шу асосда янгидан-янги луғатлар яратишдан иборатдир. 1891 йили, гарчи миллий характерга эга бўлмаса ҳам, Максимовнинг «Қочирим сўзлар» («Крылатые слова») номли тўплами майдонга чиққан. Бу тўпланда сўзларнинг этимологиясини баён этишда фантастикага йўл қўйилган, сўз маъноларини эса автор ўзи билганича изоҳлаган, унинг устида жиддий текшириш иши олиб бормаган. Бунга нисбатан М. И. Михельсоннинг «Рус тафаккури ва нутқи. Ўз ва ўзгалар сўзи. Рус фразеологиясидан тажриба. Сўз ва ҳикматли сўзлар тўплами» номли икки қисмдан иборат, 1903—1904 йилларда Петербургда босилиб чиққан тўплами материал жиҳатдан анча бойдир. Аммо бу тўплам ҳам маълум тартибга солиниши, бойитилиши ва тўлдирилиши, назарий жиҳатдан қайта ишланиши зарур бўлган материаллардандир.

§ 19. XVIII асрнинг сўйгги чорагида сўз маъноларини аниқлаш, маъно жиҳатдан айрим сўзлар орасида бўлган тафовутни белгилан устида иш олиб борилган. Шу йўсунда Д. И. Фонвизин синонимик сўзлар луғатини тузиш ишига киришган ва 1783 йили унинг синонимик сўзларга доир луғати босилиб чиққан. У синонимик сўзларнинг 32 уяси товарагида маъно жиҳатдаи бир хил ёки бир-биринга яқин сўзларни характерлаб беришга уринган. XIX асрнинг бошларида синонимика ҳақида кўнгица мақолалар майдонга келган. Аммо бу мақолаларда синонимик сўзлар ҳақида чингал-чалкаш фикрлар ҳам йўқ эмас. П. Р. Калайдович синонимлар ҳақида ўз мулоҳазаларини 1812 йилдан бошлаб турли журналларда бостириб чиқади. Кейинчалик ўз ишнини давом эттириб ва мавжуд материалларни тўплаб, 1818 йили «Русча синонимлар луғати» устида тажриба» номли тўпланини нашр этади. Бу тўпланда ҳаммаси бўлиб 77 группага мансуб сўзлар бор. Китоб ўз даврида ўқувчилар орасида ижобий таассурот қолдирди. Кейинги вақтларда Абрамовнинг «Синонимлар луғати ва унга ўхшаш иборалар» номли асари босилган. Назарий асосларига кўра, бу иш эскириб қолган. В. Д. Павлов-Шишқиннинг 1930 йилги «Рус адабий тили синонимларининг таълимий луғати» номли тўплани ҳам олдинги ишлардан сифат жиҳатдан ортиқ эмас. Демак, рус адабий тилида тилнинг луғат бойлигини кўрсатувчи, ўқувчи ва ўқитувчилар оммасининг талабларини қондирувчи янги синонимик луғатларнинг тузилиши ва нашр этилиши кутилади.

§ 20. Тилнинг луғат бойлигини ўрганишда тарихий луғат виҳоят муҳим аҳамиятга эгадир. Акад. Л. В. Шчерба «Лексикографиянинг умумий назариясидан тажриба» номли мақола-сида, 1940 йили тарихий луғатнинг моҳияти ҳақида шундай деб ёзган эди: «Том маъноси билан тарихий луғат деб номланиши зарур бўлган луғат барча сўзларнинг тарихини, унинг майдонга келиш даврини очиқ кўрсатиб бериши керак; шу билан бирга янгидан майдонга келган сўзлар ёки сўз маъноларинигина эмас, балки эскириб, истеъмолдан чиқиб қолган сўзлар, шунингдек сўзларнинг шакли ва маъносидаги ўзгаришларини ҳам баён этиб бериши лозим». Рус тилида шу талабга тўла равишда жавоб бера оладиган луғат йўқ. Аммо И. И. Срезневскийнинг «Ёзма ёдгорликлар бўйича қадимги рус тили луғати учун материаллар» номли асарини, гарчи авторнинг ўзи иқрор бўлмаслигига қарамай, тарихий луғат деб юритадилар. Ҳолбуки, тарихий луғат проблемаси бу «материаллар» нинг ўзи билангина ҳал қилинмайди. Бундан қатъий назар, И. И. Срезневскийнинг тўрт томдан иборат бу иши рус тилининг тарихий луғатини тузиш учун асос бўлиши мумкин. Тузилиш жиҳатидан тарихий луғатдан анча узоқ бўлса

ҳам, 1894 йили Москвада босилган А. Дювернунинг «Қадимги рус тилининг луғати учун материаллар», шунингдек 1910 йили Петербургда босилган А. И. Соболевскийнинг «Славян филологияси ва археологияси соҳасида материаллар ва текширишлар» номли асарларини кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари, 1937 йили акад. Б. Д. Греков таҳририда «Қадимги Россиянинг терминологик луғати учун материаллар» номли китоб босилиб чиққан. Бу китоб ҳам юқоридаги материаллар каби филологларнинг текшириш ишига катта ёрдам беради.

§ 21. Интернационал лексика ва чет тиллардан кирган сўзларни ўрганиш ва текширишда чет тил луғатлари катта аҳамиятга эгадир. Чет сўз луғатларида сўзларнинг кўп қисмини техника фанларига доир, илмий ва ижтимоий-сиёсий терминлар ташкил этади. Бу типдаги луғатлар сиёсий, илмий-назарий, бадиий ва оммавий адабиётларини ўқишда ўқувчилар учун қўлланма сифатида хизмат қилади. Рус тилшунослигида чет тиллар луғати кўп замонлардан буюн ишланиб келади. Ҳозирги вақтда амалда И. В. Лёхин ва проф. Ф. Н. Петров таҳрири остида 1955 йили нашр қилинган «Чет сўзлар луғати» амалда қўлланилмоқда. Бу луғатда ҳаммаси бўлиб 20 мингга яқин сўз бор. Сўзлар алфавит тартибидан берилган. Бош сўз қора ва катта ҳарфлар билан кўрсатилади. Сўйгра бу сўзларнинг этимологияси (чиқиб келиши) ва маънолари баён этилади. Кўп ишлатиладиган кўмакчилар алоҳида кўрсатилад.

§ 22. Рус тилшунослигида энциклопедик типдаги луғатларнинг намунаси сифатида тубандагиларни кўрсатиш мумкин: Плюшарнинг 1835 йили босилган луғати, Брокгауз ва Ефронинг XIX аср охирида нашр этилган «Гранат» номли луғати, Катта ва Кичик Совет Энциклопедияси, «Техник энциклопедия», «Адабиёт энциклопедияси», «Халқ энциклопедияси», «Энциклопедик луғат», «Қисқача фалсафий луғат» ва бошқалар. Филологик луғатларнинг типига, икки ва уч тиллик луғатлардан ташқари, яна тубандаги луғатлар кирди: турли даврда майдонга келган рус адабий тилининг изоҳли ва порматив луғати (чунончи: «Россия Академиясининг луғати», В. И. Дальнинг «Жонли великорус тилининг изоҳли луғати», Д. Н. Ушаков таҳриридаги «Рус тилининг изоҳли луғати», С. И. Ожеговнинг «Рус тилининг луғати»), маҳаллий диалектлар луғати, рус тилининг фразеологик луғати, синонимик сўзлар луғати, тарихий луғат, чет сўзлар луғати, орфографик луғат, орфоэпик луғат ва бошқалар.

§ 23. Рус тилшунослигида бўлган турли типдаги луғат олимларнинг асрлар давомида ишлаган меҳнатининг самараси ва рус халқи маданиятининг порлоқ натижасидир. Қўл миллатли Совет давлатидаги қардош халқлар ўзларининг севикли оғаси буюк рус халқининг юксак маданиятидан кенг

фойдаланиб, социалистик маданиятни ривожлантирмоқда. Рус олимларининг луғатчилик соҳасидаги бой тажрибалари турли миллат халқлари тилларида лексикографик ишни йўлга қўйиш ва уни тараққий эттиришда йўлбар ва назарий қўлланма, амалий иш учун дарслик ва йўлланма бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ЭНГ МУҲИМ ЛУҒАТЛАРГА ҚИСҚАЧА ХАРАКТЕРИСТИКА

(1940—1955 йилларда нашр этилган луғатлар ҳақида)

§ 24. Ўзбек ёзувини латинлаштирилган алфавитдан рус графикаси асосидаги алфавитга қўчириш ҳақида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми 1940 йил 8 майда Қонун қабул қилди. Бу Қонунда янги ёзув системасининг юксак эканлиги, СССР халқлари бузилмас дўстлигини янада мустаҳкамлаш йўлида жуда муҳим тадбир эканлиги кўрсатилган. Ҳақиқатан ҳам рус графикаси асосидаги ўзбек ёзуви шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятни ривожлантириш учун восита бўлиб хизмат қилди. Орфография қондалари маълум тартибга тушди. Терминология принциплари аниқланди. Лексикография иши йўлга қўйилди. Рус тилшуносларининг тажрибаларидан самарали фойдаланиш натижасида турлича луғатлар тузилиб, нашр этилди. Бу луғатлар ўз қимматларини сақлагани ҳолда ҳозирги кунда ҳам амалда қўлланилмоқда.

✓ 1940 йилдан буён майдонга чиққан луғатлар характер жиҳатидан филологик луғатлар типидagi луғатлардан бўлиб, мазмуни, олдига қўйган мақсади жиҳатидан ҳар хилдир. 1940—1955 йилларда нашр этилган луғатларни асосан бешта гурпунага бўлиб кўрсатиш мумкин: 1) орфографик луғатлар, 2) терминологик луғатлар, 3) ўзбекча-русча луғатлар, 4) русча-ўзбекча луғатлар, 5) ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат.

Орфографик луғатлар

§ 25. Орфографик луғат бир тилнинг сўз бойлиги асосида тузилади, имло жиҳатидан характерли бўлган сўзларни ўз ичига олади, алфавит тартиби асосида тузилади, сўзларнинг стандарт формасини — тўғри ёзилишини белгилаб бериш учун хизмат қилади. Ўзбек тилининг орфографик луғати ўзбек тили луғат бойлигидаги сўзларнинг бир хил формада тўғри ёзилишини кўрсатиб беради.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек ёзувининг турлича системасига мувофиқ равишда турли орфографик луғат тузилган: араб алфавити, латин алфавити ва

рус графикаси негиздаги ўзбек ёзувининг орфографик луғатлари каби.

§ 26. Рус графикаси негиздаги ўзбек ёзувининг орфографик луғати дастлаб 1940 йили июль ойида «Бирлашган ўзбек алфавити ва орфографияси» номи билан ЎзФАН нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Бу луғат ўзбек адабий тилининг орфографиясидан тузилган ва нашр қилинган бошқа луғатлар учун асос бўлди.

«Бирлашган ўзбек алфавити ҳам орфографияси» икки бўлимдан иборат. Унинг биринчи бўлими рус графикаси асосида тузилган янги ўзбек алфавити ҳам унга мосланган асосий орфография қоидаларини, иккинчи бўлими эса беш мингга яқин сўздан иборат қисқача орфографик луғатни ўз ичига олади. Бу луғат орфография қоидаларини изоҳлаб ва аниқлаб беради.

Янги ўзбек алфавити ва орфографияси масаласига киришдан олдин дастлаб ЎзФАН Тил, адабиёт ва тарих илмий-текшириш институти номидан сўз боши берилган. Бунда янги алфавит ва орфографиянинг юзага келиши ҳақида тубандагилар ёзилган:

«Рус графикаси асосидаги янги ўзбек алфавити ва янги орфографияси ҳам унга илова қилинган қисқача орфографик луғат проф. **А. К. Боровков**нинг раҳбарлиги остида ЎзФАН Тил, адабиёт ва тарих илмий-текшириш институтининг илмий ходими ўртоқ **Фахри Камол** томонидан тузилган ва ЎзССР Маориф Халқ Комиссариати ҳамда Тил, адабиёт ва тарих институти ҳузурида ташкил этилган махсус илмий комиссиялар томонидан кўриб чиқилган, тегишли ўзгаришлар киритилган.

Янги алфавит ҳам орфография кенг ишчилар, колхозчилар, интеллигенция оmmasининг муҳокамасидан ўтди.

Рус графикаси асосидаги янги ўзбек алфавитини 1940 йил 8 майда Ўзбекистон ССР Олий Совети III Сессияси тасдиқ этди. Янги орфография Ўзбекистон Республика Орфография Кенгаши, Республика Уқитувчилар Съезди ва ЎзССР ХКС ёнидаги Янги Алфавит Ҳукумат Комиссияси томонидан маъқулланган».

Институт номидан ёзилган сўз бошидан кейин Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1940 йил 8 майда қабул қилган «Ўзбек ёзувини латинлаштирилган, алфавитдан рус графикаси асосидаги янги ўзбек алфавитига кўчириш ҳақида Қонун»и берилди. Қонун беш моддadan иборат бўлиб, бунда ёзувни рус графикаси асосидаги янги алфавитга кўчиришнинг буюк тарихий аҳамияти ва янги ёзувга кўчиш ҳақида республика меҳнаткашларининг илтимосини қондириб, алфавит проектининг тасдиқланиши республикадаги ҳамма ишларни янги ёзувга кўчириш мулдати ва бу ишни 1942 йилнинг 1 январигача тугаллаш мажбурияти кўрсатилгандир.

Ундан кейин янги алфавит ва орфографиянинг тузилиш принциплари, бирлашган ўзбек алфавити ва орфографияси ҳақидаги асосий қоидалари бириш-кетин қисқача изоҳланади.

«Алфавит ҳам орфографиянинг тузилиш принциплари» ҳақида тубандагилар ёзилган:

«1. Янги ўзбек алфавити ва орфографиясини тузишда барча ўзбек шевалари учун умумий бўлган бирлашган адабий талаффуз асосга олинди.

2. Янги ўзбек алфавити рус графикаси негизида тузилди. Рус графикасидаги ҳарфлар (**щ** ва **ы** ҳарфларидан бошқалари) ўз тартибда, ўз номи ва ўз хусусиятлари билан олинди.

Ўзбек тилининг специфик товушлари учун рус графикасига қўшимча сифатида **Уў, Ққ, Ғғ, Ҳҳ** ҳарфлари қабул қилинди.

3. Янги ўзбек орфографиясини тузишда ўзбек адабий тилида қўлланиладиган сўзларнинг морфологик, фонетик ҳам этимологик хусусиятлари ҳисобга олинди».

Бирлашган ўзбек алфавитида бош ва кичик ҳарфлар, ҳарфларнинг босма ва ёзма шакллари, тартиби ва номини кўрсатувчи жадвал ҳамда унга изоҳ берилган; изоҳда **ж** ҳарфи ва **нг** бирикмасининг вазифаси, нумерация вақтида **ё, й, ь, ь** ларнинг ҳисобга кирмаслиги кўрсатилган. Сўнгра унли ва юндош товушларнинг ифодаси сифатида ҳамда айриш ва юншатиш вазифасига кўра ҳарфлар тўртта гурплага ажратилган.

Бирлашган ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари қисмида: **а, о, ў, у, и, ув, ий, э, е, ё, ю, я** ҳарфларининг имлоси, **й, б, д, в, р, л, қ, х, ф, ҳ, ж, нг, ц** русча **щ** ундошларининг орфографияси ёритилган; айриш ва юншатиш белгиларининг ишлатилиш ўринлари кўрсатилган; ўзак ва негизлар, қўшимча ва юкламалар, қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг ёзилиши, бўғин кўчирилиши, бош ва кичик ҳарфлар орфографияси қисқача баён этилган.

Қисқача орфографик лугат бўлмига орфографик жиҳатдан қийин бўлган сўзлар, амалда кенгроқ қўлланиладиган илмий-фанний терминлар, имло жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга бўлган сўз ясовчи аффикслар (ўзак-негизлар билан бирга, албатта) киритилган, сўзлар қатъий алфавит тартибда берилган; айрим сўзларнинг ёзилиши орфография қоидаларининг қайси параграфига тўғри келса, скобка ичида рақам билан шу параграфнинг нумерацияси кўрсатилган. Бу ҳол тилнинг лугат бойлигидаги сўзларнинг ёзилишига татбиқан орфографик қоидадан ўринли ва тўғри фойдаланишга ёрдам беради, китобхонларнинг ишларини анча енгиллаштиради.

Лугатдаги сўзлар ҳар саҳифада икки устунга ажратиб тизилган, қидирилган сўзни тезроқ топишга қулай бўлсин учун ҳар бир саҳифанинг тепасида, биринчи устуннинг бошида биринчи, яъни саҳифа бошидаги сўз, иккинчи устуннинг охирида ту-

галловчи, яъни саҳифа охиридаги сўз берилган. Демак, бир саҳифага шу бошланган сўз билан бет тамом бўлган сўз орасидаги луғат киритилгандир. Масалан, луғатнинг 32-саҳифаси грамматика сўзи билан бошланган ва дарс сўзи билан тугаган; алфавит тартибига мувофиқ шу икки ораллигидаги бошқа сўзлар жойлаштирилган (луғатда уларнинг сони — 84 та, юқоридаги икки сўз бу ҳисобга кирмайди).

§ 27. Рус графикаси негизидаги ўзбек алфавитида нашр этилган иккинчи имло луғати С. Иброҳимов ва М. Раҳмонов тузган «Ўзбек адабий тилининг орфографик луғати»дир. Бу луғат ҳам ЎзФАН нашриёти томонидан 1940 йил декабрь ойининг охирида босиб чиқарилган. Луғатда Тил, адабиёт ва тарих институтидан ҳамда авторлардан ёзилган сўз боши бор, «луғатдан фойдаланиш тартиби» кўрсатилган; луғатнинг бошида «Ўзбек адабий тилининг орфографик қондалари» берилган ва луғатдаги баъзи бир қисқартилган сўзларнинг тўлиқ шакллари кўрсатилган. Бу луғат ўн беш мингдан ортиқроқ сўзни ўз ичига олади.

«Луғатдан фойдаланиш тартиби»да тубандагилар баён этилган:

«1. Луғатдаги сўзлар рус графикаси асосидаги янги алфавит (алифбе) сирасига мувофиқ тузилди. Шу сабабли, луғатдан керакли сўзни ахтариб топа олиш учун алфавит сирасини билиш шарт.

Э с л а т м а: орфографик белги (') ўзининг асосий вазифасига кўра айириш ва юмшатиш белгилари орасида келади.

2. Луғатдан сўзни қидириб топиш осон бўлсин учун, ҳар саҳифанинг тепасида ўнг томонида қайси сўз билан бошланиши, сўл томонида эса, қайси сўз билан тугалиши ёзиб қўйилди.

3. Икки хил ёзилиши мумкин бўлган сўзлар кетма-кет берилди: **бахавар** ва **бахабар**; **бек** ва **берк** каби.

4. Баъзи сўзларнинг изоҳи ҳамда баъзи сўзларга келтирилган мисоллар юмалоқ скобка ичида берилди.

5. Фамилияларга қайси қўшимча қўшилиши исмининг ёшида (-ов, -ова; -ев, -ева шаклларида) кўрсатилди.

6. Совет-интернационал сўзларни тўғри талаффуз этиш ва маъноларини тўғри ифодалаш учун урғу белгилари берилди. Шунингдек, **атлас**, **атлас** каби, маъно ҳам талаффуз жиҳатидан ажраладиган сўзлар ҳам урғу белгилари билан фарқ қилинди; **дианоз** сингари икки хил талаффуз қилинадиган сўзлар икки урғу билан кўрсатилди. Ёзилишда бир хил ёзилиб, маъноси фарқат урғу ёрдами билан фарқ қилинадиган, бири отни, иккинчиси сифатни билдирадиган **механик** ва **механик** сингари сўзлар-

ни бир-бирдан ажратиш учун скабка ичига о ва с ҳарфлари берилди»¹.

Бунда баъзан изчиллик кўринмайди: луғатда саҳифа устига ёзилган сўзлар иккинчи моддада кўрсатилганларга мос келмайди — икки саҳифа бошида икки сўз бор, сўл томондаги саҳифа бошида ёзилган сўз шу саҳифада иккинчи устуннинг қандай сўз билан тугаганини, ўнг томонда саҳифа бошидаги сўз эса шу саҳифанинг биринчи устуни қандай сўз билан бошланганини кўрсатади. Тўғриси бунинг аксича бўлиши ёки ҳар бир саҳифада биринчи сўз билан охирги сўз алоҳида-алоҳида кўрсатилиши керак эди. Шунингдек олтинчи модданинг охирида айтилган от ва сифатларнинг сўз урғусига кўра фарқ қилиши масаласи ҳам луғатда узлуксиз ёритилмаган.

«Ўзбек адабий тилининг орфографик қоидалари» баҳсида алфавитдаги ҳарфларнинг миқдори, тартиби ва вазифаси қисқача баён этилади; асосий қоида бирмунча кенгайтилган ҳолда, унлилар ва ундошлар орфографияси ҳамда айириш, юмшатиш ва орфографик белгининг ёзилиши, бўғин тузилиши ва кўчирилиши, ўзак ва негизлар, қўшимча ва юкламалар, қўшма сўзлар орфографияси кўрсатилади, бош ва кичик ҳарфларнинг ёзилишига доир қоидалар берилади.

Шартли қисқартмалар сифатида: бот. (ботаника термини), геогр. (географик термин), гр. (грамматик термин), дон (дон оти), исм (киши оти), муз. (музыка термини), совх. (совхоз оти), физ. (физика термини), қ-х. (қишлоқ хўжалиги), о. (от), с. (сифат) кўрсатилгандир; бу қисқартмалар алфавит тартибиде берилган бошлаган бўлса ҳам, охирига келиб, унга роя этилмаган.

Луғат қисми анча ихчамлашган, орфографик жиҳатдан аҳамиятли сўзларга кенг ўрин берилган. Шунинг учун ҳам бу луғат ўша авторларнинг ўзлари томонидан тузилган ва латин алфавитида босилиб чиққан имло луғатидан фарқ қилади. Энг муҳим фарқ шундаки, илгариги луғатда бир ўзакдан тарқалган сўзлар гарчи имло нуқтаи назардан қиммати бўлмаса ҳам, луғатга киритила берган, кейинги луғатда бундай сўзларга бирмунча чек қўйилган.

Масалан, 1935 йилда латин алфавитида босилган имло луғатида бош сўзидан тарқалган ясама ва қўшма сўзлар миқдори 57 та, кел ўзагидан тарқалганларнинг сони 40 та бўлса, 1941 (1940) йилда рус алфавитида нашр қилинган луғатда биринчи сўздан тарқалганлари 15 тача, иккинчи сўздан тарқалганлари 26 тача келади. Шунга қарамай, луғатнинг кейинги нашрида ҳам, имло нуқтаи назардан қараганда, ортиқча сўзлар учрайди:

¹ С. Ибраҳимов ва М. Раҳмонов, «Ўзбек адабий тилининг орфографик луғати», ЎзФАН нашриёти, Тошкент — 1941 (1940), бет 7, 8.

келиш, келишим, келишимли, келишиш, келишмоқ, келиштирмоқ, келмоқ, келтириш, келтирмоқ, келув каби.

§ 28. Рус графикаси асосидаги ўзбек алфавитида нашр этилган орфографик луғатнинг бир типни мактаблар учун мўлжалланган. Олим Усмон тузган мактаб имло луғатининг биринчи нашри 1941 йили, иккинчи нашри эса 1949 йили нашр этилди. Луғатнинг иккинчи нашри биринчисига нисбатан анча мукамал ишланган: орфография қоидалари кенгайтирилган, луғат қисми тўлдирилган. Бунда дастлаб «Муҳим имло қоидалари», сўнгра «Шартли қисқартмалар» ва «Алфавит» берилади, сўнгра луғат қисмида қатъий алфавит тартибиде ўн мингдан ортиқ сўзларнинг имлоси кўрсатилади.

«Муҳим имло қоидалари»нинг «Айрим ҳарфлар имлоси» баҳсида тубандагилар баён этилган:

1. Сўз ўртасида **а** унлисининг **в** ундоши билан ёзма-ёш келганда баъзан **а**, баъзан **о** айтилса ҳам **а** ёзилиши; икки бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида **а** унлисининг талаффузи ва имлоси.

2. Ўрта кенгликдаги лабланган **о** унлисининг совет-интернационал сўзларнинг урғули ва урғусиз бўғинларида айтилиши ва ёзилиши.

3. Сўзнинг биринчи бўғинидаги **у** унлисининг баъзан **у**, баъзан **ў** тарзида талаффуз этилиши ва имлоси.

4. Икки ва кўп бўғинли сўзларда ишлатиладиган **и** унлисининг редукцияга учраши, хусусан урғу билан келганда, бу унлининг чўзиқроқ айтилиши ва имлоси; сўз охирида ва ўртасида, киши отлари ва адабий тахаллуслар охирида келган, чўзиқ айтилладиган **и** товушининг **ий** шаклида ёзилиши; русча **ы** ҳарфининг **и** орқали ифодаланиши.

5. Ўрта кенгликдаги лабланмаган **э** унлисининг ишлатилиш ўринлари: сўз бошида, сўз ўртаси, унлидан кейин, қўшма сўз таркибидаги иккинчи сўз бошида, қисқарма отлар таркибида, айрим сўз ва фамилияда ундошдан кейин ҳам келиши.

6. Тил ўрта ундошини ифодаловчи **й** ҳарфининг **и** ва **ў** билангина туташиб келиши, бошқа ҳолларда, чунончи **йа**, **йу**, **йэ**, **йо** бирикмаларининг **я**, **ю**, **е**, **ё** ҳарфлари воситаси билан ифодаланиши.

7. Тил олди қоришиқ портловчи товуш билан соф сирғалувчи ундошнинг бир **ж** ҳарфи орқали ифодаланиши; **нг** бирикмасининг ишлатилиш ўринлари.

8. Сўз ўртасида **н** ундошининг **м** ундошига, сўз охиридаги **б**, **д** ундошларининг жарангсизлашиб, **п**, **т** ундошларига айланиши, баъзи сўзлар охирида **т**, **д** ундошларининг тушиб қолиши; **ф** товушининг **п**, **в** товушининг **ф**, **қ** товушининг **х** ёки **ғ**, **ҳ** ундошнинг **х** тарзида айтилиши ва имлоси.

9. Сўз ўртасида ундошларнинг қатор келиши; русча ц ва ш ҳарфларининг талаффузи ва имлоси.

«Имло белгиларининг қўлланилиши» баҳсида апострофнинг вазифаси ва ишлатилиш ўринлари, айриш белгиси ва бу белги ўрнида апострофни ишлатиш ҳам мумкинлиги, юмшатиш белгисининг вазифаси ҳам қўлланилиши кўрсатилган.

«Сўз ўзаги ва негизларининг имлоси» баҳсида кўп бўғинли сўзларда у ва и унлиларининг ишлатилиш ўринлари, у ва ў унлиларининг алмашиб талаффуз этилиши ва имлоси, к нинг г га, қ нинг ғ га кўчиши, у ва и унлиларининг тушиб қолиши й билан тугаган феъл ўзакларига а ёки у билан бошланган қўшимчалар қўшилганда, йа, йу бирикмалари ўрнига я, ю ҳарфларининг ёзилиши ҳақида қоидалар берилган; аффикслар бошидаги баъзи ундошнинг жарангсизлашуви ва имлоси, -ия, -ция, -логия, -лог билан тугаган совет-интернационал сўзларнинг ёзилиши, рус тилида а, ы, е унлилари, қўш ундош ва ий билан тугаган сўзларнинг ўзбекча имлоси кўрсатилган.

«Баъзи қўшимчалар ва юкламалар имлоси» баҳсида бир шаклда ёзиладиган икки, уч, тўрт, олти, саккиз шаклда қўлланиладиган қўшимчалар мисоллар билан алоҳида-алоҳида қондалаштирилган; айрим юкламаларнинг имлоси баён этилган.

«Баъзи кўмакчилар ва кўмакчи феъллар» сарлавҳаси остида билан, учун сўзларининг қисқа шакли -ла, -чун ҳамда эди, экан, эмиш феълларининг қисқарган шакли ва имлоси берилди. «Қўшма сўзлар имлоси» баҳсида қўшиб ёзиладиган, дефис воситаси билан ифодаланадиган ва ажратиб ёзиладиган сўзлар қондалаштирилган. Сўнгра бир йўлга сирмай қолган сўзларни кейинги йўлга бўғин эттибори билан кўчириш кўрсатилади.

Қоидалар қисмида авторнинг ўз хоҳишича киритилган, 1940 йили қабул қилинган умумий орфографик нормага зид «янги қоидалар» учрайдики, натижада улар орфографиянинг муҳим масалаларида келишмовчилик ва айрим орфограммалар имлосида хилма-хилликларга йўл очиб қўйди. Чунончи, сўз охирида бир хил ундошнинг ёзилиши, айриш белгисининг ишлатилиши, сифатларнинг интенсив формаси ва қўшма сўзлар имлоси ва бошқалар. Хусусан, қўшиб ва ажратиб ёзиладиган сўзларнинг орфографияси чалкаштириб юборилган¹.

Луғат қисмида, айрим сўзларнинг имлосида ҳам ноаниқликлар бор. Қоидада илгари сурилган фикрлар имло луғатида ҳам ўз аксини топган. Шу сабабли баъзи сўзларнинг орфографиясида 1949 йил нашр этилган мактаб имло луғати билан ундан олдин босилиб чиққан орфографик луғатлар орасида қарама-қар-

¹ Қаранг: А. К. Боровков, К вопросам узбекской орфографии. Сб. К вопросам узбекской орфографии и терминологии, Из-во АН УзССР, Т., 1952. бет 12—20.

шилиқлар учрайди. Бу ҳол ҳатто 1940 ва 1941 йилларда нашр этилган имло луғатларида ҳам, гарчи уларнинг асоси бир бўлишига қарамай қисман кўринади.

Дастлабки орфографик луғатларда нуқсонларнинг бўлиши табиий эди, чунки рус графикаси асосидаги имло қоидалари энди биринчи марта амалда татбиқ этилган, унинг устига айрим масалалар ҳали чуқур ва пухта ишланиб етмаган эди. Аммо, шундай масалаларни илмий асосда ҳал қилиб бериш ўрнига, омма томондан қабул қилинган қоидаларга зид бошқа хил қоидалар берилиши ишни анча мураккаблаштириб юборди; бироқ кейинчалик киритилган «янги қоидалар» кенг оммага сингмай қолди, шу сабабли улар яна эски ҳолатга қайтарилди: сўз охиридаги бир хил ундошлар аслига мувофиқ ўзича ёзилади, сифатнинг интенсив формалари десис орқали ифодаланади, қўшма сўзлар максимал даражада ажратиб ёзилади ва бошқалар.

Терминологик луғатлар

§ 29. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида фан ва техника ўси, ўзбек халқининг социалистик маданияти тобора ривожланмоқда. Шу муносабат билан илмнинг турли тармоқларида терминологик луғатлар тузилди. Бунда рус халқи маданияти ва тили илғор роль ўйнади.

Хусусан ўттинчи йилларда илм-фан ва касб-ҳунарда доир луғатлар кўплаб нашр этила бошлади. Бу луғатлар ўз вақтида ижобий роль ўйнаган бўлса ҳам, лекин улар кейинги вақтларда ўсган маданий талабларга жавоб беролмай қолди. Ёзувнинг рус графикаси асосидаги янги алфавитга кўчирилиши фалсафа, медицина, физиология, биология, тилшунослик ва сиёсий иқтисод фанлари бўйича бўлиб ўтган эркин илмий мунозаралар терминология соҳасидаги нуқсонларни ҳам очишга катта ёрдам берди.

Терминология соҳасида ҳал қилинмаган масалалар ва ўзбек тилида илмий-фанний терминларда бўлган хилма-хилликлар, айниқса, 1950 йилдан кейин проект тариқасида босилиб чиққан терминологик луғатларда ва изоҳли луғатларда, шунингдек айрим илмий танқидий мақолаларда жуда равшан кўрсатилган.

Терминологик луғатлар, шунингдек айрим фанлар бўйича тузилган изоҳли луғатлар одатда икки тил — рус ва ўзбек тили — луғат бойлиги негизда шаклланади. Шу жиҳатдан бу хил луғатларни икки тиллилик луғатлар жумласига киритиш ҳам мумкин.

Терминологик луғатларда илмий термин ва ибораларнинг кўпинча русча ва ўзбекча эквивалентлари берилади, ўзбекча

аниқ эквиваленти топилмаган тақдирда унинг турли вариантлари кўрсатилади, ўрни билан айрим терминлар қисқача изоҳланади. Илмий терминларнинг тараққиёти ва истиқболи хусусан от категориясига мансуб терминларнинг интернационал формасини рус тилида қандай шаклда олинган бўлса, худди шу шаклда сақлаб қолишни талаб қилади, сифат формасидаги сўз бирикмалари негизда вужудга келган терминлар эса ўзбек адабий тилининг хусусиятларига мос равишда ифодаланади. Айрим терминлар русча сўз ва ибораларни ўзбек тилига таржима қилиш (нусха олиш — калька) йўли билан вужудга келгандир. Бу ҳолат изоҳли луғатларда ҳам ўз аксини топган.

Терминологик луғатлар ҳам, бошқа тилдаги луғатлар сингари қатъий алфавит тартибда қурилади. Ўзбек тилида нашр этилган терминологик луғатларнинг тузилиш принциплари ва сўз таилаш йўллари луғатларга ёзилган бош сўзларда қисқача баён этилган, бундан ташқари луғатнинг ўз ички материалиёқ бунни аниқ кўрсатиб беради.

§ 30. Ўзбекистон ССР Давлат ўқув-педагогика нашриёти 1952 йили М. Д. Ягудаев ва Р. Х. Маллин томонидан тузилган «Русча-ўзбекча физик терминлар луғати» проектини нашр этди. Авторлар томонидан проектга ёзилган сўз бошида луғатнинг илмий-назарий асослари ва термин қабул қилиш йўллари тубандагича кўрсатилган:

«1. «Одат бўлиб қолган» анчагина побоп терминлардан воз кечиб, уларни совет-интернационал терминлар билан алмаштирдик. Айниқса, физика соҳасидаги янги терминларни кириштишда совет-интернационал терминлардан кең фойдаланишга интилдик. Масалан, ҳозиргача «электрический ток» — «электр оқими» ёки «проводник» — «ўтказгич» деб олинар эди. Биз эса «электрический ток»ни «электр ток» ва «проводник»ни «ўтказгич» дейиш билан баравар «проводник» деб ҳам айтиш вариантини қабул қилдик. «Поток»ни «оқим» деб олдик.

«Ядро»ни «мағиз» эмас, балки «ядро», «рычаг»ни «пишанг» эмас, балки «ричаг», «электрическая сварка»ни «электр пишириш» ёки «электр ямаш» эмас, балки «электр сварка» дейилди».

«2. Батъи жойларда термин бир неча вариантлар орқали берилди. Масалан, «проводник — ўтказгич, проводник»; «лучи расходящиеся — айирилувчи нурлар, узоқлашувчи нурлар» «относительность — нисбийлик, нисбият»; «отметка — белги, нишон, отметка».

Асосий вариантлардан фарқ қилиш учун иккинчи даражали вариантларни қавс ичига олинди. Масалан, «металл — металл (маъдан)», «молния — чақмоқ (яшин)», «наведение — индукция (таъсир)», «отвес — отвес, вертикаль (шоқул)».

«3. Русчадан ўзбекчага ўтишда сифатни ифодалаш иши кўп жойларда бизни анча катта қийинчиликларга дучор қилди. Аммо бу қийинчиликларни биз билганимизча ҳал қилган бўлдик. Масалан, «амплитудная характеристика» ни одатдагидай «амплитудали характеристика» эмас, балки «амплитуд характеристика» деб олдик; ёки «температурный скачек»ни «температурали сакраш» эмас, балки «температур сакраш» деб олдик; ёки «структурный множитель»ни «структурали кўпайтгич» эмас, балки «структур кўпайтгич» деб олдик».

«4. Терминларнинг ўзбекча вариантларида нобоплари ёки мунозаралилари ҳам учрайди. Масалан, «гибкость» ни «маҳкамлик» дейилди, ваҳоланки, «маҳкамлик» бонқа маъноларни ҳам бериши мумкин. «Глеющий разряд»ни «биксима разряд» дейилди, аммо «тутовчи разряд» ёки «нимчиш разряд» вариантлари ҳам бор эди. «Пучность» ни «дўшлик, тўштин» дейилди. «Обтекаемая форма»ни «сузувчан шакл» дейилди, аммо «равон шакл» варианты ҳам бор эди. Бундай мисолларни кўпайтиришимиз мумкин. Проекта учрайдиган барча нобоп ва мунозарали терминларни юлдузча (*) билан берилди».

Шундай қилиб, лугат авторлари юқорида кўрсатиб ўтганларидек, кўпгина физик терминлар, яъни от характеридаги терминлар, совет-интернационал формасида қабул қилинган: абerrация, адаптер, актор, анод, барометр, вентильатор, вольтметр, гальваноакустика, гидрон, гупер, диафон, дилатогрaф, дрессель, жироскоп, кассета, консстенция, лавтан, люмен, ляпис, магнетон, мажор, маховик, нейтрон, путация, оптика, передатчик, пропеллер, рычаг, смола, теплород, фарадизация, фотополяриметр, фуксин, эбонит, электровлагомер, эллипсоид, эффузия, ядро, якорь, яшма каби; терминларнинг маълум қисми ўзбекча эквиваленти билан ифодаланган ёки таржима қилин йўли билан ясалган: блеск — ялтираш, блескость — ялтироқлик, биелие — урилиш, ветвь — тармоқ, вдавление —ичга босиш, вещество — модда, влага — нам, ворот — чигирик, гроза — яшин, дребезжание — дириллаш, дрожание — татраш, емкость — сизим, зазор — оралик, катание — юмалаш, накал — қизил, охладитель — совитувчи, радуга — камалак, раствор — эритма, свет — ёруғлик, тягучий — чўзилувчан, упор — тиргак, усилие — зўрлик, ускорение — тезланиш, явление — ҳодиса каби.

«Русча-ўзбекча физик терминлар лугати» проектида бевосита физика фанига оид бўлмаган, бонқа фанларга, чунончи— математика, химия, биология, философия, тилшунослик фанларига доир терминлар, сўз ва иборалар ҳам учрайди: дуализм, гласные звуки — унли товушлар, согласные звуки — унсиз товушлар каби (согласные звуки — ўзбек тилшунослигида ундош товушлар деб юритилади).

§ 31. Ўзбекистон ССР Давлат ўқув-педагогика нашриёти 1952 йил М. А. Собиров томонидан тузилган «Русча-ўзбекча математик терминлар луғати» проектини ҳам босиб чиқарган. Бу луғат ҳам физик терминлар луғати сингари ўз соҳасидаги илмий терминларни стабиллаштиришни, терминларда бир хилликни таъминлашни мақсад қилиб қўйган. Буни авторнинг «кириш» қисмида баёи этган фикрлариёқ аниқ кўрсатиб беради. Унда тубандагилар ёзилган:

«1. Терминлар луғатини тузишда... ҳар бир терминни ўзбек тилининг ўз бойлигидан топишга тиришдик».

«2. Проектга математикага яқин фанлардан, масалан, механика, астрономия, физикадан олинган бирмунча терминлар ҳам киритилди (масалан: тезлик, горизонт, зарба...), чунки бу терминлар математикада доимо ишлатилиб туради».

«3. ...келгусида изоҳли терминологик луғатнинг чиқарилишини эътиборга олиб, фақат айрим терминларгагина қисқача изоҳ бериш билан кифояландик».

«4 ...икки сўздан ясалган векторное поле терминини ўзбекча вектор майдон, векториал майдон, векторли майдон, вектор майдони, векторлар майдони сингари турлича ифодалашлар бор. Шунингдек граничные задачи ёки граничные условия терминларини олсак, бунда ҳам турлича ифодалашларни учратамиз: чегаравий масала, чегара масала, чегара масаласи, чегарага доир масала, чегаралар масаласи ва ҳоказо. Двойное векторное произведение иборасини олсак, уни ўзбекча ифодалашдаги қийинчилик ҳаммага маълум (иккиланган вектор кўпайтма, иккиланма векториал кўпайтма, икки қайтали вектор кўпайтма ва ҳ. к.). Угловая скорость, двойной интеграл ва шунга ўхшаган кўп терминларни ишлатишда бундай қийинчиликларга учраймиз. Мана шу қийинчиликларни мумкин бўлганча йўқотиш мақсадида, маъно жиҳатдан терминга яқин сўзлар ва айрим тушунчалар киритилди; масалан, удвоенное произведение, сколярный квадрат ва шунга ўхшашлар».

«5. Терминлардан ташқари, луғатга маънолари терминга яқин баъзи сўзлар ҳам киритилди. Масалан, взаимно-однозначное соответствие, подобное преобразование, выражденная поверхность, десятичное приближение вещественного числа, класс по модулю, кусочно-непрерывная функция, многочлен над полем ва бошқалар».

«6. Баъзи совет-интернационал терминлар учун ўзбекча эквивалентлар топиш қийин бўлганда, биз уларнинг тегишли синонимларини олишга ҳаракат қилдик, масалан, теоретическое множество топология — тўпламлар топологияси деб олинди, двойной интеграл — икки ўлчовли интеграл деб олинди ва бошқалар».

«7. Баъзи терминлар турли адабиётда турлича ишлатилади, масалан, адъюнкт — алгебраическое дополнение. Бундай ҳолларда биз бирига тегишли термин топиб, иккинчи жойда учраганда уни олмасдан, унга теги кучли терминга илова қилдик».

«8. Баъзи термин ва сўзлар учун бир неча вариант кўрсатилган, чуқури контекстга қараб (яъни фразеологияда) уларнинг маъноси ўзгара боради; масалан: резенке — ечим, ечиш, ечилмиш, ҳал этиш, жавоб; **приближение** — яқинлашиш, яқинлашма; **величина** — миқдор, катталиқ; **изображение** — тасвир, тасвирлаш, тасвирланиш».

«9. Бу лугатга мувофиқ, ўзбекча математик адабиётда ишлатилмоқда бўлган айрим терминларни ўзгартишни тавсия қиламиз; масалан, **выпуклый** — қавариқ (дўнг ўрнига), **многогранный** — кўп ёқ (кўп ёқли ўрнига), **предельная поверхность** — предел сирт (лимит сирт ўрнига), **начало координат** — координатлар боши (координат боши ўрнига)».

Проект жиддий камчилиқ ва нуқсонлардан ҳоли эмас. Бу амалда фақат математик терминларгина эмас, балки унга алоқадор фанларнинг умумий терминологик ҳамда иборалар рўйхати бўлиб чиққан.

Юқорида автор томонидан кўрсатилган баъзи бир принцип лугатдаги айрим терминларга мос келмайди ва бунда изчиллик кўринмайди. Чунончи: **координата** сўзи билан бирикиб аниқланмиш вазифасида ишлатиладиган сўзлар, шунингдек аниқловчи вазифасида қўлланиладиган **координата** сўзининг ўзи проектда бир неча шаклда берилди: бир ўринда аниқловчи охирида а унлиси бўлса, иккинчи ўринда бу унли кўринмайди; шунингдек, аниқланмиш баъзан эъғалиқ қўшимчаси билан, баъзан бу қўшимчасиз ифодаланган. Тубандаги мисолларнинг бири бирига қийси буни яққол кўрсатади: **координата ўқи, координата текислик, координаталар ўқи, координат чизиқлар, координат текисликлар, координат сиртлар, координат тетраэдр, координат бурчаги**.

§ 32. Ўзбекистон ССР Уқув-педагогика давлат нашриёти 1953 йил «Қисқача русча-ўзбекча география терминлари лугати» проектини босиб чиқарди. Бу проект Н. Далимов, М. Қориев, Ҳ. Ҳасанов, М. Мирбобоев томонидан тузилган. Нашриётдан ёзилган сўз бошида кўрсатилишича: «Баъзи терминларга изоҳ беришда А. С. Боровковнинг «Словарь-справочник по физической географии» номи китобига асосланилди».

География терминлари лугати рус ва ўзбек тилининг лексик материаллари асосида берилган, дастлаб уларнинг русча ифодаси, сўнг ўзбекча эквиваленти ёки таржимаси кўрсатилади. Ўзбекча эквиваленти бир сўз орқали, ўрнига кўра сўз бирикмаслари воситаси билан ифодаланади. Бунда география фанига

онд терминларгина олинган, географик помлар — атоқли отлар луғатга киритилмаган. Аммо проектда бошқа фанларга ҳам доир, умумхалқ сўз бойлиги сифатида шилатиладиган термин ва иборалар ҳам учрайди: авнасослик, автомобильсозлик, алюминий, вагонсозлик, гидростанция, индустрия ёки саноат, ирригация, олмоз, полизчилик, фактор, флот, экспедиция каби. Бу хил сўзларни фақат география фанининг ўзинигина хос терминлар деб ҳисоблаб бўлмайди.

Совет-интернационал терминларнинг от формаси проектда рус тилида қандай бўлса, шу шаклда олинган: автономия, апатит, вишка, гавань, география, глобус, градус, графит, дельта, зона, импорт, канал, карта, компас, пристань, сейсмолог, фаза, циклон, эпоха, эра, ярус каби.

Сифат формасидаги совет-интернационал терминларда, бирикмалли ибораларда аниқловчи вазифасидаги сўзлар рус тилидаги каби жинсий форма (родовое окончание) билан эмас, балки сўзнинг ўзак-егизин ёки -ик аффикси орқали баён этилган: абсолют максимум, абсолют минимум, абразив заводи, вулкан бомбалари, географик координаталар, математик география, арктика зонаси, степь зонаси, географик карта, геологик карта, гидрографик карта, гипсометрик карта, метеорологик элементлар каби.

Айрим сўзларнинг эквиваленти яққа сўзлар орқали ифодаланиши билан бирга, ўрнига қараб сўз бирикмалари воситаси билан ҳам кўрсатилган; ўзбек тилидаги синонимик сўзлардан фойдаланиб, баъзи терминлар турли вариантда баён этилган.

Терминларнинг ўзбекча яққа сўзли эквивалентлари учун мисоллар: банка — саёзлик, берег — қирғоқ, верещатник — чакалак, выступ — чиқиқ, галечник — тошлоқ, галька — шағал, долина — води, излучина — тирсак, оазис — воҳа, скала — қоз, скат — қия каби.

Бирикмалли терминларнинг ўзбекча ифодаси учун мисоллар: берег изрезанный — эгри-бугри қирғоқ, берег коралловый — маржон қирғоқ, берег коренной — туб қирғоқ, берег крутой — тик қирғоқ, берег ледяной — музли қирғоқ, берег лопастный — панжасимон қирғоқ, берег пологий — қия қирғоқ, берег поперечный — кўндаланг қирғоқ, берег продольный — бўйлама қирғоқ; долина боковая — ён води, долина воронкообразная — воронкосимон води, долина горная — тоғ водиси, долина ледниковая — музлик води (си), долина невыработанная — чала води, долина сопоречная — кўндаланг води, долина продольная — бўйлама води, долина речная — дарё водиси, долина сбросовая — узулма води, долина сквозная — очик води каби.

Вариантли терминлар учун мисоллар: бассейн — ҳавза, бассейн; бугор — дўнг, тепа; бухта — бухта, қўлтиқча; вихрь —

уюрма, қуюн; водопад — шовва, шаршара; ворота — дарвоза, бўғоз; впадина — чўкма, чуқурлик; выгон — ўтлоқ, яйлов; глина — гил, соз тупроқ; голодица — ют, яхмалак; канава—зовур, ариқ; ливень— жала, сел; лужа — кўлмак, халқоб; скат — қия, нишоб каби. Эквивалентли терминлар бирикма ҳолатида ҳам учрайди: география экономическая — иқтисодий география, экономика географияси; долина пойменная — пойма водиси, қайир водиси; недра земли — ер ости, ер бағри; снежная граница — қор чегараси, қор чизиги каби.

География терминлари луғати проектининг физик ва математик терминлари луғатлари проектиларичан ажраладиган энг муҳим фарқларидан бири шундаки, бунда география фанига доир луғатларнинг эквивалентларини кўрсатиш билан бирга айрим терминларнинг қисқа изоҳи ҳам берилган. Бу ўқувчилар учун, луғатдан фойдаланувчи ҳар бир киши учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Проектда айрим географик терминлар тубандагича изоҳланади: **абиссаль область** (океаннинг 1000 метрдан чуқур қисми), **аккумуляция** (турли юмшоқ жинсларнинг ётқизиқлари), **афелий** (Ер арбитрасида Ернинг Қуёшдан энг узоқ турган нуқтаси), **батталь область** [200 метрдан 2000 метргача чуқурликдаги океан (денгиз) таги зонаси ва сув қавати], **виргация** (тоғ тизмаларининг еллиғичсимон тармоқланиши), **гало** (Қуёш ва Ой теварагида баъзан кўринадиган доиралар, ой ўтовни), **гривлар** (Ғарбий Сибирдаги қатор-қатор паст дўнғлар), **зенит** (кузатувчининг боши устидаги осмон гумбазининг энг баланд нуқтаси), **ингрессия** (денгизнинг қуруқликка сурилши), **лава** (вулқон отилишидан чиқадиган қизиган-суюқ масса), **мелиорация** (ботқоқликларни қуритиш, кўчма қумларни мустаҳкамлаш ва сунъий сугориш йўли билан тупроқ сифатини яхшилаш), **нордер** (Мексика қўлтиғидаги шамол), **орография** (ер юзи рельефининг ташқи тасвири ва унинг классификациясини ўрганиш), **хаклар** (Ўрта Осиё чўлларидаги баҳорда сув билан тўладиган чуқурликлар), **шельф** (денгизнинг саёз чеккалари, материк саёзлиги) каби.

§ 33. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг нашриёти 1953 йили доцент **С. С. Саҳобиддинов** тузган «Ўрта Осиёдаги фойдали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ҳам маҳаллий номлари луғатини босиб чиқарди. Луғатда ўзбек ва рус тилларида ёзилган бош сўзлардан кейин шартли қисқартмалар, ўсимликларнинг маҳаллий номлари билан бирга олдин алфавит тартибда ва нумерация билан латинча номлари (ҳаммаси бўлиб 820 та ном) берилади; сўнгра ўсимликларнинг русча ҳамда маҳаллий номлари алоҳида кўрсатилади, бунда ҳар бир ўсимлик

номи ёнига рақамлар қўйилган, бу рақамлар ўсимликларнинг латинча номлари олдидagi тартиб померини кўрсатади.

Сўз бошида автор ўсимликларнинг кичилик жамияти ҳаётида тутган ўрн, халқ хўжалигини юксалтиришдаги аҳамиятини қисқача кўрсатиб ўтади. Урта Осиёда халқ хўжалиги учун қимматли ўсимликларнинг мавжудлигини, Ўзбекистонда 4 000 га яқин, Узоқ Шарқ ўлкасида 1966, Қримда 2010, Қавказда 5767, бугун Урта Осиё республикалари территориясида эса 6000—6500 га яқин олий ўсимликлар тури ўсишини, буларнинг илмий асосда текшириш ва ўрганиш зарурлигини қайд этади.

Автор лугатда ўз олдига қўйган мақсад ва лугатнинг тузилиш принципларини уқтириб шундай дейди.

«Ресурслар билан шугулланувчи, хомашёбон ўсимликларни аяқловчи, фойдали ўсимликларни ўрганувчи агрономларга, социалистик даладаримиздаги бегона ўтларни ўрганувчи агроном-ботаникларга, ем-хашак бўладиган ўсимликларни ўрганувчи агрономларга, Урта Осиёдаги заҳарли ўсимликларнинг таъсирини ўрганувчи ветеринар врачлар ва фармакологларга ёрдам бериш учун ушбу лугат тузилди. Бу лугат совет Урта Осиёсидаги фойдали ва зарарли ўсимликлар атамасини ўз ичига олади».

«Бундай лугатни тузишнинг анча мураккаблигини ва қийин вазифа эканлигини кўрсатиб ўтиш зарур. Бу қийинчиликларнинг сабаби шуки, биринчидан, районларнинг социал-экономик ва табиий-географик шароитига кўра кўпинча маҳаллий ўсимликлар ҳар хил номлар билан аталиб қолади. Масалан, «подорожник ланцетовидный» Тошкент группа районларида «баргизуб», Фарғона ва Охунбобоев районларида «бўзчи-бўзчи», Қува районида «илол тили» ва ҳоказо номлар билан аталади.

Еки «ширица желёдовидная» ни олганда, Тошкент группа районларида «ёввойи гултожихўроз», Андижонда «мачин», Фарғонада «мачит», ниҳоят бу кейинги икки районга қўшни бўлган Қирғизистон ССР нинг Учқўрғон районида «мачитик» ва ҳоказо номлар билан аталади.

Иккинчидан, ўсимликларнинг маҳаллий номлари кўпинча ноаниқ ва пойма-пойдир, ҳар хил турлар бир ном билан аталади».

«Бизнинг бу лугатимиз маҳаллий атамаларнинг бирини билиш асосида ўсимликларни белгилашга ва, аксинча, фақат илмий атамаларни билганда, шу асосда маҳаллий номларни аниқлашга ёрдам беради.

Лугатда фойдаланиш осон бўлсин учун ўсимлик номлари алфавит тартибда келтирилади; ҳар бир ўсимликнинг русча номи, шунингдек миллий республикаларда юритиладиган — ўзбекча, тожикча, туркманча, қozoқча, қирғизча ва баъзан эса

форсча ва арабча номлари олинди. Атамалар сўзлиги рус графикаси асосидаги ҳозирги ўзбек алфавити тартибида тузилган».

«Ўсимликларнинг ёлғиз русча ёки маҳаллий номларини билган ҳолда уларнинг илмий номларини қидириб топиш учун луғатта ўсимликларнинг русча ва маҳаллий номларини кўрсатадиган икки тилда тузилган сўзлик ҳам киритилди. Бунда ҳар бир ном ёнига рақам қўйилган, бу рақам ўсимликларнинг алфавит тартибидаги илмий номи номерини кўрсатади».

Ҳақиқатан ҳам автор ўсимликларнинг турли навлари ва уларнинг номларига доир қимматли материаллар тўплаган, ҳар бир ўсимликнинг латинча номини, ўрни билан русча ва маҳаллий номларини белгилашга ҳаракат қилган.

Аmmo луғат жиддий нуқсонлар билан майдонга чиққан. Энг муҳим нуқсон шундан иборатки, сўз бошида баён этилган фикрга қараганда ўсимликларнинг латинча номларига «илмий номлар» деб талқин этилади. Ҳолбуки, ўсимликнинг русча номлари ва қатъий бир формага келиб қолган, халқ орасида кенг тарқалган маҳаллий номлари ҳам илмий номлардир.

Луғатда ўсимликларнинг хусусан маҳаллий номлари бузиб берилган, кўп ўринда улар маҳаллий адабий тил талаффузига зид, имлоси бузуқ, ҳатто алфавитдаги ҳарфларнинг қонуний тартибига ҳам тўла риоя этилмаган, специфик товушларни ифодаловчи ҳарфларнинг (қ, ғ, ҳ, ў ва бошқаларнинг) диакритик белгилари кўп жойда тушиб қолган.

Буни тубандаги мисоллар аниқ кўрсатиб беради: ширица желидовидная (6)¹—ширица жеминдовидная (11), ёввойи гултожи хўроз (6), ёввойи гултожи хўроз (11), актаспашоп (74)—ак-таспа-шоп (21), ак тикен (74)—актикен (27), балтижапрак (76)—балтинг жапрак (61), ғуччак (78)—ғиччак (49), дўлоноисўрх (78)Длуанои сулх (28), каракияк (81)—каракцияк (17)—кора-кияк (25), шермаук (94)—шермоук (24)—шерматык (27) каби.

§ 34. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг нашриёти 1954 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси проф. А. Ю. Юнусов тузган «Физиология терминларининг изоҳли луғати»ни босиб чиқарди. Бу луғатни тузишда автор асосан медицина, қишлоқ хўжалиги, педагогик ВУЗларда ўтиладиган физиология фанини кўзда тутган ва ундаги энг зарур, изоҳ талаб қиладиган терминларни кўрсатган.

Луғатнинг майдонга келиш сабаблари ва унинг мақсади ҳақида автор тубандагиларни баён этади:

«Урта мактаб, педагогика, қишлоқ хўжалиги, медицина, ВУЗ ларнинг ўқитувчи ва ўқувчилари ҳамда биология соҳасида ишловчи илмий ходимлар биология фанини ўрганиш соҳаси-

¹ Қавс ичидаги рақамлар ўша луғатнинг саҳифаларини кўрсатади.

да унга доир китоблар устида ишлаган вақтларида жуда кўп нотаниш терминларни учратадилар ва уларни тўғри тушунишда анча қийналадилар. Баян бундай терминларнинг маъноси тушуниш учун ҳар хил дарслик ва қўлланмаларни ахтаришга тўғри келади. Аммо кўпинча улардан қошиқарли тушунча топиш анча қийинлик туғдиради. Ўзбек тилида босилиб чиққан луғат китоблари, махсус файлларни ўрнатишчи илмий ходимларнинг талабини ҳозиргача қондира олмайди. Ўзбекистонда илмий ходимларнинг барча соҳада кундан-кунга кўплаб ўсиши ва илмий ишларнинг янада ривожланиб бориши, халқимизда фанга бўлган ҳаваснинг тобора ўсиши ҳар бир илм соҳаси учун изоҳли терминология луғатларини тузишни биринчи масалалар қаторига қўяди.

Бу луғат шу талабни қисман бўлса-да қондириш, илмий ходимлар, ўқитувчилар, студентлар ва ўқувчиларга ёрдам бериш мақсадида тузилди.

Луғатнинг тузилиши ва айрим терминларнинг изоҳига доир масалалар тўғрисида шундай дейилади:

«Луғатдаги терминлар рус алфавити тартибда берилган. Ҳар бир термин биринчи марта тўла ёзилиб, иккинчи марта қайтарилганда унинг фақат бош ҳарфигина берилди. Бир неча сўздан тузилган терминлар қайтарилганида эса, биринчи сўз бош ҳарф билан, қолган сўзлар кичик ҳарф билан ёзилади.

Луғатда мумкин қадар терминларнинг этимологиясини беришга тирилинди. Бу ҳолда ҳар бир бош сўз кетидан қавс очилиб, қисқартirilган белгилар билан унинг ичида мазкур терминнинг қайси тилга доир эканлиги кўрсатилди. Масалан, *лат.*—латинча, сўнгра шу тилда терминнинг умуман ишлатилган ва ўзбекча формаси берилгандан кейин, қавс ёпилиб, ўша терминнинг маъноси ва тушунчаси берилди.

Редактор томонидан ёзилган «сўз бошида» луғатнинг актуаллиги, унинг аҳамияти, қиймати ҳамда вазифаси қисқача кўрсатиб ўтилади.

Асосий луғат қисмида физиологик терминлар бирин-кетин изоҳланади. Намуна сифатида *головной мозг* (36)¹, *гортань* (37), *зрительные центры* (50), *координация* (61), *мозг* (70), *спинной мозг* (99), *физиология* (107) сўзлари ва сўз бирикмалари изоҳли луғатда берилганича кўрсатиш мумкин.

ГОЛОВНОЙ МОЗГ (*cerebrum*)—бош мия; марказий нерв системасининг энг юқори даражада тараққий этган ва бутун организм функцияларини бошқариб турадиган қисми, марказий нерв системасининг калла суяги ичида ўрнашган қисми. Б. м. сезув органлари функциясини, юқори психик процесслар-

¹ Қавс ичидаги рақамлар «Физиологик терминларнинг изоҳли луғати» китоби саҳифаларини билдиради.

ни, ҳаракат ва турли сезгиларни ва бутун организм ишини бошқариб туради. Б. м. га тубандаги мия қисмлари киради: мия яримшарлари, оралиқ мия, кўриш бўртиги; ўрта мия — мия оёқчалари ва тўрт тепалик, мияча оёқлари, кейинги мия — Варолиев кўприги ва мияча, узунчоқ мия.

ГОРТАНЬ (агулх—ҳиқилдоқ) бўғиз; тил ости суягининг ортида жойлашган, товуш чиқариш ва ўнгага ҳаво ўтказиш учун хизмат қиладиган орган. Тинч нафас олинган вақтида ҳиқилдоқ тешиги кенг очилган бўлади; товуш чиққанида бу тешик товуш бойлоқларининг тарафларини натижасида бекялади. Эркакларда ҳиқилдоқ ва товуш бойлоқлари катта, шунинг учун товуш йўғон бўлади.

ЗРИТЕЛЬНЫЕ ЦЕНТРЫ — кўриш марказлари; кўриш нервлари кўзнинг тўр қабатини мия пўстининг энгса қисмидаги кўриш марказлари билан бирлантириб туради. Кўриш маркази биринчи ва иккинчи тартибли бўлади. Биринчи тартибли марказга *corpus geniculatum laterale* (танқн тиззасмон тана) ва *corpus quadrigeminum* (тўрт тепали тана олди); иккинчи тартибли марказга бош мианинг энгса қисми киради.

КООРДИНАЦИЯ (лат. *coordinatio* — тартиблаш) — координация; марказий нерв системаси ичида нерв процессларининг ўзаро таъсир этишлиги, маълум ҳаракатга эришиш учун белгилли мускулларнинг келишиб ҳаракат қилиши. К. ёрдамида ташқи шароитга мосланиш учун мувофиқ ҳаракатлар вужудга келади.

МОЗГ (*сerebrum*) — мия; марказий нерв системасининг умумий номи. М. иккига бўлинади, бош мия (қ. головной мозг) ва орқа мия (қ. спинной мозг).

СПИННОЙ МОЗГ (*medulla spinalis*) — орқа мия; умуртқа поғонаси каналида ўрнаниган мия; О. м. оддий рефлекс дугаларини ҳосил қиладиган, таъсиротни ўтказадиган (бош мия билан тананинг барча қисмларини бир-бирига боғлаб турадиган) орган вазифасини ўтайди.

ФИЗИОЛОГИЯ — физиология; биологиянинг асосий шахобчаларидан бири; тирик организм функцияларини, функцияларнинг тараққий этиши ва бир турдан иккинчи турга ўтиши — ўзаро муносабати, боғлашиши ўргатадиган илм. «Физиология тирик ташанинг физикаси, у айниқса химиясидир, бироқ шу билан бирга, у махсус химия бўлиб қололмайди» (Энгельс).

§ 35. З. Н. Саид-Носирова, Т. В. Деркунская тузган «Химиядан қисқача изоҳли русча-ўзбекча луғат» бошқа луғатларга нисбатан ўз ичига олган материалларнинг ҳажми ва уларнинг изоҳи жиҳатидан ҳам анча мукамал луғатдир. Шунга кўра бу луғат терминологик луғатларга нисбатан кенгдир, мазмуни ва моҳияти жиҳатидан изоҳли луғатлар типига киради.

Бу луғатни 1954 йили Ўзбекистон Давлат ўқув-педагогика нашриёти босиб чиқарган. Луғатда дастлаб авторлар томони-

дан ёзилган қисқача сўз боши берилади. Бунда ўзбек тилининг тараққиётига боғли ҳолда химия терминларининг ривожлангани, мавжуд терминлар ва ундаги нуқсонлар, бирлашган терминологик луғатни тузиш талаблари, химиядан тузилган изоҳли луғат, унинг мақсади ҳамда вазифалари, луғатнинг тузилиш принциплари баён этилади; луғатдаги шартли ва қисқартирилган белгилар кўрсатилади. Сўнгра луғатнинг асосий қисми бошланади, бунда химия фанига оид терминлар алфавит тартибда бирич-кетин изоҳланади.

Авторлар химиядан изоҳли луғатнинг майдонга келиши ҳақида гапириб, шундай дейдилар:

«Ҳамма фан соҳаларида бўлгани сингари, химия фанида ҳам, бизнинг олдимизда ўзбек тилининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган терминологияни яратиш, мавжуд терминларни танқид кўзи билан қайта қараб чиқиш, саноат, техника ва фан тараққиёти томонидан қўйилган талабларга мувофиқ ҳолга келтириш каби масъулиятли вазифа туради.

Урта ва олий ўқув юртларида химия фани ўқитишда терминология масаласида ҳозиргача ҳукм суриб келган анархия ҳам химиядан бирлашган терминология чиқаришни ниҳоятда зарур қилиб қўйди.

Авторлар шу юқоридаги талабларни, қисман эсада, қондиришга хизмат қилиш мақсадида ушбу луғатни тузишга қарор бердилар».

Луғатнинг тузилиши ҳақида тубандагилар баён этилади:

«Авторлар шу луғатни тузишда, аввало, рус химия фани арбобларининг бой тажрибаларидан фойдаландилар, ўзларининг олий мактабларда химия ўқитиш тажрибаларида тўпланган ва амалий ҳамда назарий жиҳатдан кўп марта текшириб-кўрилган материалларига таяндилар.

Термин ва ифодаларни танлашда химия фани соҳасида барча совет халқлари учун умумий бўлган сўз, термин ва ифодаларга асосий ўрин берилди.

Урта ва олий ўқув юртларининг химия ўқитувчилари, илмий-текшириш институтлари, матбуот ва нашриёт ходимлари ишида химия терминологиясида мумкин қадар бирлик бўлишига ҳаракат қилинди.

Луғатга 5 мингга яқин термин ва ифодалар киритилди.

Терминларнинг тегишли ўзбекча эквивалентлари, лозим бўлган жойларда эса қисқача изоҳлари ҳам берилди. Тегишли химиявий қонуқ, қоида, ҳодиса ва тушунчаларнинг маънолари қисқача таърифланди. Моддаларнинг эмпирик формуласи, структура формуласи, агрегат ҳолати, ранги, ҳиди, қотиш, суюқланиш, қайнаш температуралари, солиштирма оғирликлари, эрувчанликлари кўрсатиб ўтилди; баъзи муҳимроқ моддаларнинг қаерда ишлатилиши ҳам айтилди.

Юқорида айтилганидек, элементларнинг номлари совет-интернационал форма ва транскрипцияда берилди, масалан: натрий, марганец, висмут, фосфор, нод ва ҳоказолар. Ўзбек адабий тилида бўлганлари эса ўз формасида қабул қилина берди, масалан, олтингугурт, темир, мис, рух, олтин, қўрғошнинг, қалай, сямсб ва ҳоказолар.

Оксидлар, асослар, кислоталар ва тузларнинг ўзбекча номи интернационал формада олинди; тузларнинг русча сўзликда биринчи ўринда русча номи, қавс ичида эса интернационал номининг русча формаси берилди¹.

Химия терминларининг изоҳлари учун намуна сифатида атом (77)¹, водород (132, 133), железо (236), кислород (305), рубидий (483), свинец (492), химия (597--598) сўзларига берилган изоҳларни кўрсатиш мумкин.

Атом—Атом, оддий ва мураккаб моддалардаги элементларнинг энг кичик заррачалари, бу заррача шу элементларнинг ҳамма хоссаларига эга. Атомлар ўзаро бирикиб, молекулалар ҳосил қилади.

Атом бўлинмайдиган заррачадир деган фикр XIX асрнинг охириларигача ҳукм суриб келди, XIX аср охирида катод нурлари ва радиоактивлик ҳодисаси кашф этилгандан сўнг, атом тузилишининг мураккаблиги аниқланди, аммо химиявий валентлик ва модда тузилиши устида ишлаган ва зўр муваффақиятларга эришган буюк рус олими А. М. Бутлеров 1866 йилдаёқ атомларнинг майда заррачаларга бўлиниши ва атомлар бўлиниш процессларининг топилиши мумкинлигини бундан кўп йиллар илгари айтган эди. Атомнинг марказида мусбат зарядли ядро бўлиб, унинг атрофида манфий зарядли электронлар айланади. қ. **Атомное ядро**.

Водород—Водород H, даврий системанинг I группа элементи, атом номери 1, баъзи хоссалари жиҳатидан VII группа элементларига ҳам ўхшайди; А—1,00813, енгил, рангсиз, ҳидсиз ва мазасиз газ; ҳаводан 14,5 марта енгил; XVI аср бошларида топилган; эркин водород атмосферанинг юқори қисmlаригагина учрайди: t_c —259°, $t_{\text{қайн.}}$ —253°; сувда оз эрийди; 0° да 1 ҳажм сувда 0,0215 ҳажм водород эрийди; латинча номи гидрогениумдир. Сицтетик аммиак олишда, аэростатларни тўлдиришда, гидрогенизацияда, автоген найвандлашда ва шу қабиларда ишлатилади.

Железо—Темир Fe, даврий системанинг VIII группа элементи, атом номери 26, А—55,85. Тоza темирни, темир оксидни водород билан қайтариб, ёки темир тузларини электролиз қилиб олиш мумкин. Кумушдай оқ, ялтироқ юмшоқ металл;

¹ Қавс ичидаги рақамлар „Химиядан қисқача изоҳли русча-ўзбекча луғат“ китобининг саҳифаларини кўрсатади.

d 7,86, t_c 1530°, $t_{\text{қайн.}}$ 3000°; одатдаги температурада барқарор темир α —темир деб аталади, у парамагнитлидир. 760°—906° да барқарор темир β -темир дейилади, у парамагнитли эмас. 906° дан юқориси барқарор темир γ -темир дейилади, бу углеродни ўзида эрита олади ва шу хусусияти билан α - β -темирлардан фарқланади. Темир дишамо машина ва электромагнитларда ишлатилади (тез магнитланиш ва магнитсизланиш хоссаси бор). Қуруқ ҳавода ўзгармайди, аммо нам ҳавода занглаб кетади. Махсус йўллар билан тайёрланган тоза темир зангламаслиги ва кислоталар таъсиринга бардош берини яқинда маълум бўлган. Темир суюлтирилган кислоталардан водородни ҳайдайди. Концентрланган HNO_3 темирни пасивлаштиради, ишқорлар темирга таъсир этмайди. Темир лисонга қадимдан маълум бўлган энг эски металл. Энг кўп олинадиган металл. Темирдан чўян, пўлат, тупука тайёрланади.

Кислород—Кислород O, даврий системанинг VI группа элементи, атом номери 8; O нинг атом оғирлиги 16 деб қабул қилинган; ер қобилишининг (атмосфера, гидросфера ва литосферанинг) қарийб 50% ини кислород ташкил этади; рангсиз, мазасиз ва ҳидсиз газ, t_c —218,4°, $t_{\text{қайн.}}$ —183°; 100 ҳажм сувда 0° да 4 ҳажм, 15° да 3,4 ҳажм кислород эрийди; техникада кислород юқори температура ҳосил қилишда, автоген пайвандлашда, медицинада, говвослар ашпаратида ишлатилади; суюқ кислород оксидикрит деб аталадиган портловчи моддалар тайёрлашда ишлатилади.

Рубидий—Рубидий Rb, даврий системанинг I группа элементи, атом номери 37, A—85,45, d^{20} 1,532, d^{28} 1,475, t_c 39°, $t_{\text{қайн.}}$ 696°; кумушдай оқ юмшоқ металл; алангани пуштига бўййди; актив металл; ҳавода ниҳоятда осон оксидланади, сувда ва спиртда эрийди, сувни ажратади.

Химия—Химия, моддаларни ва уларнинг ўзгариб, бошқа моддаларга айланишини текширадиган фан. Химия янги эрдан кўн асрлар илгари Хитой, Миср, Ҳиндистонда яратилган. Олтин, кумуш каби металллар олтин, бўёқлар, қотишмалар нишани, вино, сирка тайёрлаш, териларни ошлаш, ўсимликлардан дорилар олиш каби химиявий ишлаб чиқаришлар тараққий этган. Қадимги ҳинд айлиқса, грек философлари материя ва унинг тузилиши ҳақидаги масалалар билан машғул бўлганлар. Масалан, янги эрдан илгари VII асрда яшаган грек философи Фалес Милетский бутун борлиқ сувдан; VI асрда яшаган Анаксимен барча моддалар ҳаводан ҳосил бўлган, янги эрдан илгари V аср бошида яшаган Гераклит барча нарсалар оловдан келиб чиққан деган эдилар, шу асрда яшаган Эмпидокл барча моддалар тўрт хил материядан—олов,

ҳаво, сув ва тупроқдан ҳосил бўлган деди ва уларни элементлар деб атади. Яна шу ерда яшаган олим Демокрит барча моддалар бўлинмас майда заррачалардан—атомлардан иборат, булар кўзга кўринмайди, турли шакл, турли ўлчамда доим ҳаракатда бўлади ва бир материядан иборат деб тасдиқлади. Янги эрадан илгари II—III асрларда Мисрдаги Искандария шаҳрида дунёда биринчи академия ташкил этилди. Унинг кутубхонаси 700000 қўлёзмага эга эди. Искандар Зулқарнайнинг устози, мураббиси ва дўсти Арасту (Аристотель) барча моддаларда тўрт хосса бор, булар жуфтлашиб, бош материяга бирикишидан тўрт элемент—олов, ҳаво, тупроқ, сув ҳосил бўлади деди. Бу таълимот ўрни асрлар давомида бутун дунёда ҳукм сурди. Искандария академияси IV аср охирида фанатиклар томонидан анча хароб этилди, машҳур кутубхона ёқилди; олимларнинг кўплари Эронга кўчиб, Жуиди-Шопурда иккинчи академияни туздилар. Давлат ва руҳонийлар томонидан доим таъқиб этилган учун олимларнинг асарларида секин-аста диний-мистик руҳ пайдо бўлди ва унинг асосида алхимия тараққий этди. Ҳатто X ва XI асрдаги рус усталарининг ҳам муҳим ихтироълари ва кашфиётлари бўлиб, кўп асарлар яратилди. Четдан қабул қилинган химия маълумотлари, асосан, шарқдан ва Арманистондан олинди. XVI асрда Россияда амалий химия анча юқори даражада эди. Ҳақиқий химия фанининг яратилишида машҳур рус олими М. В. Ломоносовнинг (1711—1765) хизмати ниҳоятда катта, чунки унинг атомистик таълимоти химия фанини тўғри йўлга солди ва унга асос бўлди. Рус олимлари орасида Д. И. Менделеев (1834—1907), А. М. Бутлеров (1828—1886), В. В. Марковников (1838—1904), Н. Н. Зинин (1812—1880), Н. С. Курнаков (1860—1941) ва бошқалар химия фанининг яратилишида жуда кўп хизмат қилдилар, ҳозирда совет олимлари ҳам химияни тараққий эттиришда катта хизмат кўрсатмоқдалар.

✓

Ўзбекча-русча луғат

§ 36. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг нашриёти 1941 йили проф. Т. Н. Қориниёзий ва проф. А. К. Боровковнинг умумий таҳрири остида „Ўзбекско-русский словарь“ („Ўзбекча-русча луғат“) ни босиб чиқарди. Луғат 17000 га яқин сўзни ўз ичига олади. У асосан ўзбек тилини ўрганувчилар учун мўлжалланган бўлса ҳам, рус тилини ўрганувчилар, таржимонлар, редакция ва нашриёт ходимлари, ўқитувчи, студент ва илмий ходимлар учун ҳам қўлланма сифатида хизмат қилади. Луғатда ўзбек тилининг сўз бойлигида бўлган туркий, шу жумладан ўзбекча сўзлар

билан бир қаторда, ўзлашиб қолган арабча-форсча ҳамда большевистик, радиолаштирмак, тракторчи каби ясовчи аффиксли совет-интернационал сўзлар ҳам берилган.

Луғатга ёзилган сўз бошида ундан фойдаланиш ҳақида тубандагилар кўрсатилган: сўзлар алоҳида луғат статьясига ажратилиб, алфавит тартибда берилди, қайтарилган сўзлар луғат статьяси ичида биринчи ҳарфи билан кўрсатилади; омонимлар турли луғат статьясига киритилиб, арабча рақамлар билан ажратилади; бир луғат статьяси доирасида кўп маъноли сўзлар қавс, араб рақамлари билан ажратиб кўрсатилади, уларнинг маънолари кўп ишлатилишига қараб олдинма-кейин изоҳланади; турли грамматик разрядлар тоқали тўқ қора арабча рақамлар билан ажратиб кўрсатилади. Феъллар инфинитив формасида, қўшма феъллар ва жуфт сўзлар ўзича мустақил маънони ифодаловчи биринчи сўзига кўра берилди; мисоллар, фразеология, идеоматик ифодалар асосий сўзнинг арабча маънолари изоҳлангандан кейин луғат статьясининг охирида келтирилди, сўзларнинг қўшимча изоҳи кичик қавс орасида кўрсатилади; сўзларнинг манбаи ва изоҳини стилистик ва грамматик хусусиятларини кўрсатувчи қисқартма белгилар курсив билан бош сўздан кейин берилди ва бошқалар.

«Ўзбекча-русча луғат» нинг тузилиш принципини кўздан кечириш учун айрим сўзларнинг изоҳига намуналар келтириш мумкин. Чунончи: аввал (2), гап (102—103), ёш (143), жўра (160), зўр (174), йўл (198), кўз (230—231), қўл (696). Бу сўзлар, умуман луғатга киритилган барча сўзлар, дастлаб ўзбек адабий тилида ишлатилган формада берилди, сўнгра унинг турли маънолари тегишли мисоллар билан рус тилида изоҳланади.

М а с а л а н :

АВВАЛ 1. сначала, сперва; прежде, раньше; до; 2. у с т а р, первый; революциядан а. до революции; энг а. прежде всего, первым долгом; а. баҳор раняя весна.

ГАП 1) слово, слова, разговор; 2) г р а м м а предложение; фраза; 3) нечто вроде вечеринки с угощением (устраивается обычно в день отдыха по очереди одним из членов определенной компании); нима гап? что случилось? в чем дело? что нового? ҳеч гап йўқ, ничего, ничего особенного; бу қандай гап? что это значит? это еще что такое? турган гап несомненно, не подлежит сомнению; гап сотмоқ болтатъ (ерунду), пустословить; гап пулда эмас дело не в деньгах; шу ҳам гапми? разве это дело? что это за разговор? стоит ли об этом говорить? гапга солмоқ вызывать на разговор, затевать разговор; гапдан гап чиқди слово за слово; кўп гап — эшакка чок многословие—груз для осла (пословица); катта гап

Бахвальство; миш-миш гап слухи; гапни четга бурма не повертывай разговор в сторону; гап ташимоқ распространять сплетни; гап-сўз разные разговоры, толки, пересуды; гап-сўз бўлмоқ становиться предметом разговоров или пересудов; шу иш тўғрисида ўртамизда анча гап-сўз бўлди по этому поводу между нами были пререкания (вышел крупный разговор); гапга кирмоқ соглашаться (с чьими-л. словами); вступить в компанию (в «гап»); начать говорить (о ребёнке).

ЁШ¹ 1. возраст; год (о возрасте); 2. молодой, юный; малолетний; ёшлар молодежь; ёш-яланлар молодые люди; у 25 ёшда || у 25 ёшга кирди || ёши 25 да ему пошел 25-й год.

ЁШ² слеза; кўз ёшлари слезы; кўзга ёш олмақ прослезиться; бенхтиёр кўзига ёш олди неволью у него на глазах появились слезы.

ЖУРА¹ 1) товарищ, приятель; 2) так называют друг друга участники «гапа» (см. гап); 3) Джура (мужское собственное имя).

ЖУРА² два отрезка материи (около 5 метров).

ЗҮР 1. сильный, мощный; 2. усилие; зўрға едва-едва, насилу, еле-еле; зўр билан с силой; насильно; зўр бермоқ прилагать усилия, силиться; зўр бериб усиленно, во-всю, изо всех сил, напряженно; зўр бериб ишлайди он работает что есть сил.

ЙЎЛ 1) дорога, путь; 2) способ; 3) строка; 4) полоса; йўл тутмоқ держать курс, брать курс; йўлга кўймоқ || йўлга солмоқ налаживать, направлять; йўл кўймоқ позволять, допускать; йўлга тушмоқ отправляться в путь; йўлга бошламоқ вести за собой, направлять; йўл-йўлакай по пути; мимоходом; йўл-йўл полосатый; йўл-йўриқ указание, инструкция; худо йўлга ради бога; йўли очилсин (букв. пусть откроется путь) дай бог, чтобы роды прошли благополучно.

КҮЗ глаз, глаза, глазок; кўз оқи белок глаза; кўз қораси || кўз қорачиги зрачок; кўз гавҳари хрусталик глаза; кўз ёши слеза, слезы; бит кўз узкий глаз, узкоглазый; узук кўзи камень в кольце; дераза кўзи стекло (отдельное) окна; тахтанинг кўзи сучок в доске; хуржуннинг кўзи половина куржума (переметной сумы); яранинг кўзи отверстие нарыва (то место, откуда течет или должен течь гной); кўз-қулоқ бўлмоқ (бўлиб турмоқ) наблюдать, быть настороже, следить, зорко следить; кўз тикмоқ уставить глаза, вперить взор; то же, что кўз тутмоқ; кўз тутмоқ смотреть с ожиданием, с надеждой, рассчитывать (на что-л.); кўз тегизмоқ сглазить; кўз юммоқ смыкать, закрывать глаза; кўз бўймоқ переи. замазывать глаза; втирать очки; кўз жавдиратмоқ сверкать глазами; кўз қисмоқ подмигивать; кўз солмоқ подглядывать, поглядывать; кўз ташламоқ взглядывать; заглядывать; кўз

олайтирмоқ вытаращивать глаза; **кўз очирмаслик** не оставлять в покос, не давать житья; **кўзим етмайди** я не надеюсь, не рассчитываю; **кўзим қиймади** я жалею; у меня **рука** не поднимается; **кўзда тутмоқ** иметь в виду; **предусматривать**; **кўзда тутилмоқ** иметься в виду, **предусматриваться**; **кўздан кечирмоқ** пробежать глазами, **просматривать**; **наблюдать**, **прослеживать**; **кўзга кўринмоқ** виднеться, быть **видным**, **доступным** для **взора**; **показываться** на **глаза**; **кўзга кўринган** **видный**, **заметный**; **кўз очиб кўрган** **эрим** мой **первый муж**; у **ишнинг кўзини биледи** он **знает секрет** **успешной работы**; он **знает**, как **нужно работать** (**применительно к данной работе**).

ҚУЛ 1) **рука**; **руки**; 2) *см.* **қўлма-қўл**; **қўл кучи** **физический труд**; **қўл қовуштирмоқ** **сложить** **руки** на **животе** (**в знак почтения**); **қўл қўймоқ** **подписывать**, **расписываться**; **қўл қўйдирмоқ** **заставить расписаться**, **получить подпись**; **қўлга тушмоқ** **попасться** (**в руки**); **қўлим тегмайди** мне **искогда**; **қўл остиди** под **руководством** (**кого-л.**); **қўлга киргизмоқ** || **қўлга киритмоқ** **овладеть**; **заполучить**; **приобретать**; **қўлимдан келмайди** я **не в состоянии**, я **не могу** (**это не в моих силах**); **улар қўлларидан келган барча чораларни кўрдилар** они **приняли все меры**, как **не было возможно** **принять**; **қўлкеладиган** **подходящий**; **қўлдан бой бермоқ** **упускать** (**что-л.**) **из рук**; **қўл учиди сўрашимоқ** **небрежно поздороваться**; **қўл-оёқ бўлмоқ** **быть помощником**; **қўл тортмоқ** **отказываться**, **отрекаться**; **қўл ҳалолламоқ** **религ.** **совершать обряд обрезания**; **қўли қисқа** **руки коротки** (**ему не по средствам**, **не по силам**); **беш қўл баравар эмас** **пять пальцев не равны**; **қўли қўлга тегмасдан савдо қилади** он **бойко торгует**; **қўли кенг** || **қўли очик** || **очик** **қўл щедрый**; **қўл-қўлни танийди** (**букв.** **рука руку знает**) у **кого брал**, **тому и отдам**; **қўл-қўлни ювади** **рука руку моет**.

Русча-ўзбекча луғат ✓

§ 37. 1942 йили ЎзФАН нашриёти босиб чиқарган «Русча-ўзбекча луғат» тахминан 30.000 сўзни ўз ичига олади. Бу луғат **проф. Т. Н. Қориниёзий** ва **проф. А. К. Боровков** таҳрири остиди нашр этилган. Луғатда рус ва ўзбек тилларида ёзилган сўз бошидан кейин шартли қисқартмалар ва «Рус тили грамматикасининг қисқа очерки» берилди. Очерк **проф. А. К. Боровков** томонидан ёзилган бўлиб, унда талаффуз ва имло масалалари ёритилган, ҳар бир сўз туркуми (от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, боғловчи, юклама ва ундов сўзлар) га қисқача характеристика берилган.

Сўз бошида луғатнинг майдонга келиш тарихи ва тузилиш принциплари қисқача баён этилгач, унинг сўзлигига доир манбалар ҳақида шундай дейилади:

Қўлингиздаги бу луғатни тузганда, **Д. Н. Ушаков** редакцияси остида чиққан „Рус тилининг изоҳли луғати“ асосий манба қилиб олинди. Бу луғатнинг сўзлигига ҳозирги рус тилида кўпроқ ишлатиладиган сўзлар киритилди, сўзликнинг бир қанча қисми „ВКП(б) тарихи қисқа курси“, бутун иттифоқ миқёсида чиқадиган „Правда“, „Известия“ ва „Комсомольская Правда“ газеталари ва Ўзбекистонда чиқадиган „Правда Востока“ газетасидаги сўзларга солиштириб кўрилди ва етишмаган сўзлар қўшилди“.

§ 38. Ўзбекистон ССР Фаилар академиясининг нашриёти 1950—1955 йиллар давомида беш томлик „Русча-ўзбекча луғат“ ни нашр этди, бош редактор—ЎзССР Фаилар академиясининг корреспондент аъзоси **А. К. Боровков**. Луғатнинг биринчи томи 1950 йили, иккинчи ва учинчи томлари 1953 йили, тўртинчи томи 1954 йили, ниҳоят, бешинчи томи 1955 йили нашр этилган. Биринчи томи 15105 сўзни, иккинчи томи 11015 сўзни, учинчи томи 12926 сўзни, тўртинчи томи 16295 сўзни, бешинчи томи 16182 сўзни, демак, беш томлик луғат ҳаммаси бўлиб, 71523 сўзни ўз ичига олади.

Беш томлик „Русча-ўзбекча луғат“ да ҳозирги замон рус адабий тили лексикасини бирмунча тўлароқ ёритиб бериш билан бирга, луғат статьяси ичидаги сўзларнинг маънолари ҳам анча муфассал изоҳланган. Шу жиҳатдан қараганда унда изоҳли луғат элементи ҳам кўринади. Чунки кўпгина ижтимоий-сиёсий ва фанний терминлар, шунингдек кундалик турмуш ва маданий ҳаётда учрайдиган сўз ва иборалар ўз эквивалентлари билангина чекланиб қолмай, ўрнига қараб, уларга кенгроқ изоҳ берилган.

Луғат қанчалик сўзга бой бўлса, сўз маънолари атрофича ва кенг изоҳланган бўлса, унинг қиммати шунчалик юқори бўлади, тобора ўсиб бораётган талабга жавоб бера оладиган бўлади. Рус тилини чуқур ва пухта ўрганиб олиш, таржима асарларининг сифатини яхшилаш учун катта ёрдам беради. Беш томлик „Русча-ўзбекча луғат“ кўп сонли ўзбек интеллигенцияси, таржимонлар, нашриёт ва редакция ходимлари, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг талабларини қондириш мақсадида тузилгандир.

Бу луғатнинг иловаси алоҳида китоб қилиб нашр этилган. Иловага тубандагилар киритилган: 1) сўз боши (беш томлик „Русча-ўзбекча луғат“ тўғрисида); 2) русча талаффуз ҳақида қисқача маълумот; 3) луғатда сўзнинг морфологик характери-стикаси тўғрисида; 4) рус тили морфологиясидан қисқача маълумот (бунда айрим сўз туркумларининг маъно жиҳат-

дан турлари, ясалиш ва ўзгариши кўрсатилган); 5) луғатга киритилган русча мақоллар, маталлар ва баъзи идеоматик иборалар кўрсатгичи.

§ 39. 1954 йили Москвада чет тил ва миллий тиллар луғатлари Давлат нашриёти **Р. Абдурахмонов** таҳририда бир томлик „Русча-ўзбекча луғат“ ни босиб чиқарди, луғатда 50.000 сўз бор. Луғатга географик номлар ва рус тилининг грамматик таблицалари илова қилинган, грамматик таблицаларни доцент **И. М. Пулькина** тузган.

Луғатда рус ва ўзбек тилларида ёзилган сўз бошидан кейин луғатнинг тузилиши ҳақида қисқача маълумот ва шартли қисқартмалар рўйхати берилади. Сўнгра қатъий алфавит тартибда жойлаштирилган сўзларнинг ўзбек тилидаги эквивалентлари кўрсатилади ва турли маъно оттенкалари изоҳланади.

Луғатга киритилган сўзлар ва сўз маъноларининг ифодаланиши, сўзларнинг грамматик характеристикаси ва таблицалар ҳақида сўз бошида тубандаги маълумотлар берилади:

„Бу луғат, албатта, рус тилининг барча луғат составини, лексик бойлигини ва тор мутахассисликка оид терминологияни ўз ичига ололмайди. Бу луғатда асосан ҳозирги замон рус адабий тилининг кенг истеъмолдаги асосий лексикаси ва фразеологияси берилган. Рус классик адабиётининг тушунилишини осонлаштириш учун ҳозирги замон рус бадий адабиётида, публицистик ва илмий асарларда қисман учраши мумкинлигини эътиборга олиб, луғатга баъзи эскирган сўз ва иборалар ҳам киритилган.“

Русча сўзларнинг маъноларини ўзбек тилида тўлиқ бериш учун тузувчилар ўзбек тили лексик бойлигидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шу мақсад билан кўпгина русча сўзларга бир нечтадан ўзбекча синонимик сўзлар берилди, мисоллар эса, айрим ҳолларда, бир неча хил конструкцияда таржима қилинди“.

„Луғатдан фойдаланишни осонлаштириш учун русча сўзлар тегишли грамматик маълумотлар билан таъмин этилган. Бу маълумотлар сўзнинг қайси сўз туркумига киришини, отларнинг қайси род (мужской, женский ёки средний род) га тааллуқли эканлигини, отларнинг бирлик ёки кўplik формалари бор-йўқлигини, феълларнинг тури ва уларнинг қандай келишиқдаги сўз билан ишлатилишини кўрсатади; **бить, жечь, ухо, ров** каби сўзлардан **бью, жгу, уши, рва** тарзида товуш ўзгартиш йўли билан ҳосил қилинадиган сўз формалари луғатда алфавит бўйича ўз ўрнида келтирилади. Ҳуқувчиларга ёрдам тариқасида луғатнинг охирида грамматик таблицалар берилган.“

Грамматик таблицаларда (бу таблицалар қисқача тушунтиришлар билан берилган) сўзнинг грамматик формаларини тушуниш учун сўз туркумлари ҳақида зарур бўлган энг муҳим маълумотлар берилган: от ҳақида—отларнинг родлари, кўплик формаларининг ясалиши ва уларнинг турланиш типлари; сифат ҳақида—сифатларнинг от билан мослашуви, сифатларнинг турланиши; сон ҳақида—саноқ ва тартиб сонларнинг бир-биридан фарқи ва сонларнинг турланиши; олмош ҳақида—уларнинг турланиши; феъл ҳақида—феъл турлари, феъллар турланишининг I ва II формалари, ҳамда икки ўзакдан (феълнинг ноаниқ формаси ва ҳозирги замон феъл ўзагидан) феъл формалари ҳосил қилини ва феълларнинг типлари берилади. Булардан ташқари, олд кўшимча (приставка) лар рўйхати ҳам берилган*.

Луғатнинг тузилишига бағишланган мақолада кўрсатилишича: русча сўзлар бош ва тўқ қора ҳарф билан берилиб, улар уяларига (ясалиш ёки бир ўзакдан тарқалишига) кўра эмас, балки қатъий алфавит тартибда жойлаштирилган; кўп бўғинли сўзларнинг ҳаммасига урғу қўйилган; омонимлар алоҳида кўрсатилган; қисқартилган сўзларнинг тўла формаси скобка ичида баён этилган; айрим сўзлар билан бир қаторда сўз элементлари, аффикслар ва қўшма сўз компонентлари ҳам изоҳланган; товуш алмашуви, уларнинг тушиб қолиши каби фонетик ҳодисалар қайд этилган; сўз маънолари араб рақамлари воситаси билан ажратилган; идеоматик иборалар луғат статьяси охирида берилган; русча асосий сўздан кейин икки нуқта қўйилиб, унинг сўз бирикмаларида ишлатилиши кўрсатилган; отлар бирлик формасида, халқ номлари ҳам бирлик, ҳам кўплик формаларида, феълларнинг тугалланган ва тугалланмаган формалари эса, алоҳида-алоҳида кўрсатилган ва бошқалар.

Шу принципга мос равишда сўзларнинг изоҳланишига 1954 йили нашр этилган бир томлик „Русча-ўзбекча луғат“ дан: боғловчи, юклама ва ундов вазифасида ишлатиладиган **а** (15), отлардан **век** (67), олд қўшимчали феъллардан **вынести** (114), сифатлардан **золотой I** (249); олд кўмакчи, юклама ва феълнинг олд қўшимчаси вазифасида ишлатиладиган **на** (387—388), олд қўшимчали феъллардан **перевести** (534—535), отлардан **ум** (900) ни кўрсатиш мумкин¹.

Булардан намуна учун тубанда от формасидаги икки сўз—**век** ва **ум** сўзларига луғатда берилган изоҳи, ўзбекча таржимаси келтирилади:

¹ Қаранг: Русско-узбекский словарь, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, М.—1954, юқорида скобкада кўрсатилган рақамлар бир томли русча-ўзбекча луғатнинг саҳифасини билдиради.

ВЕК м.1 .(столетие) аср, юз йил; двадцатый век — йигирманчи аср; 2. (эпоха) аср, замон, давр; каменный век тош давр; средние века ўрта асрлар; 3. разг. (жизнь) умр.

хаёт; на моём веку хаётимда, умримда; прожить свой век ўз умрини ўткамоқ, ўз ёшини яшаб бўлмоқ; 4. перен. разг. (длительное время) узоқ вақт, талай вақт; мы с тобой век не видались сен билан кўришмаганимизга талай вақт бўлди; сен билан узоқ вақтдан бери кўришганимиз йўқ, ◇ в кби в ёки разг. жуда камдан кам, узоқ вақт ўтгандан кейин; на веки умрбод, абадий.

УМ м. 1. только ед. ақл, идрок, эсҳн, эс, фаҳм, онг, мия; дил, кўнгил; здравый ум соғлом ақл, склад ума ақл тузилиши; человек с умом ақли роса одам, ақлли (мияли, онгли) одам, эсли киши; считать в уме дилида (мияда) ҳисобламоқ; 2. перен. (мыслитель) ақл эгаси, ақлли киши.

доно киши; лучшие умы человечества инсониятнинг энг доно кишилари; ◇ быть без ума қойил қолмоқ, сел бўлмоқ; маст бўлмоқ; сходиться с умом ақлдан озмоқ, эс-ҳушини емоқ;

в своём уме разг. эс-ҳуши жойида; он не в своём уме разг.

ақли жойида эмас, миясини еган; выжить из ума разг.

ақли кетиб қолмоқ, алжиб қолмоқ; и в уме не было разг. ўйлаганим ҳам йўқ, хаёлимда ҳам йўқ эди; хаёлимга ҳам келмаган эди; из ума вон разг. эсдан чиқибди, ёддан кўтарилибди; прийти на ум разг. эсга тушмоқ, мияга келиб қолмоқ; свести с ума 1) ақлдан оздирмоқ, жинни қилмоқ; 2) перен. мафтун қилмоқ; эс-ҳушини олиб қўймоқ; умом не приложить разг. нима қилишни билмай қолмоқ, довдираб

қолмоқ, ақл етмай қолмоқ; умом не постижимо ақл етмайди, ақлга сиғмайди; от большого ума ирон. ақли кўплигидан,

азборойи мия ишлаганидан; на умом в (умом) кўнгилда, хаёлда;

умом палата см. палата II; за́дним умом крёпок разг.

аҳмоқнинг ақли тушдан кейин киради; себе на умом ичидан пишган; ум -- хорошб, два лўчше погов. маслаҳатли иш тарқамас; ум за разум захбдит см. разум.

Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат

§ 40. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти 1953 йил „Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача

луғат* босиб чиқарди. Бу луғатни филология фанлари кандидатлари П. Шамсиев, С. Иброҳимов тузган. Луғат ЎзССР Фанлар академиясининг академиги **Ғафур Ғуломнинг** умумий таҳрири остида нашр этилган.

Ҳозирги вақтда Навоий, Гулханий, Махмур, Муқимий, Фурқат сингари ёзувчиларнинг асарлари кўплаб нашр этилиши, олий ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиёт тарихининг махсус фан сифатида ўқитилиши, бунда ўқувчи ва ўқитувчиларнинг луғатга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олиб, авторлар шу эҳтиёжни бир даража қондириш мақсадида ушбу луғатни тузганлар.

Тузувчилар томонидан ёзилган сўз бошида луғатга кiritилган сўзлар ҳақида шундай дейилади:

„Бу қисқача луғатга кўпроқ, классик бадиий адабиётда учрайдиган, ҳозирги кунда англашилиши қийинроқ бўлган сўз ва иборалар киритилди.

Луғатни тузишда Алишер Навоий асарлари юзасидан мукамал изоҳли луғат тузувчи бригада томонидан 1939—1941 йиллар давомида юзага келтирилган бой картотекадан фойдаланилди. Шу сабабли луғатнинг сўзлиги асосан Алишер Навоий асарларидан олинган бўлиб, айрим сўзларнинг маъноларини очиш ва уларни мукамалроқ қилиб беришда классик адабиётимизнинг бошқа намояндаларининг асарларига ҳам мурожаат этилди*.

Луғатда сўзлар ёки сўз бирикмалари рус графикаси асосидаги ўзбек алфавити тартибда жойлаштирилган, сўнгра араб алфавитидаги формаси берилган, шундан кейин уларнинг маънолари изоҳланган.

Бир неча хил шаклда учраган сўзларнинг берилиш ўринлари ва маънолари, қўшма сўзлар ва сўз бирикмаларининг жойлаштирилиши, кўп маъноли сўзлар, синоним ва омонимларнинг ифодаланиши тўғрисида луғатни тузувчилар қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

„Бадиий адабиёт асарларининг асл нусхаларида ёзилиш жиҳатидан бир неча хил учрайдиган сўзларнинг муҳимроқлари бир уяда берилди:

Аёғ, аёқ اباغ، اباغ; **бошоқ башоқ** بشاق، بشاق;
олочуқ, алочуқ الاچوق، الاچوق каби.

Баъзан бундай сўзларнинг вариантлари ўз алифбе сираларида келтирилса ҳам, маънолари юқоридагича моддаларга ҳавола этилган.

Анбарбор, анбарсо, бодапаймой, бодашом, ҳиндивийзод каби қўшма сўз ва бирикмаларнинг **бор, со, паймой, ошом, зод** элементлари ўз алифбе сираларида берилиб, уларнинг уяларида юқоридаги бирикмалари ҳам келтирилган. Бу нар-

са луғатдан сўзларни излаб топишда қулайлик бўлсин учун қилинди. Шу билан бирга у бирикмалар аини сўзларнинг бошқа сўзларга бирикканда қандай маънолар англатишини ҳам кўрсатиб туради.

Бошқа сўзларга бириккандагина тўлиқ бир маъно англатиши мумкин бўлган элементлар луғатда қуйидагича акс эттирилди:

АБАН ابا: абан ан жаддин ابا عن جد ота-бободан тартиб; ота-бободан бери.

БАФТ بفت: сўз бирикмасида келиб, тўқилган деган маънони билдиради: зарбафт زر بفت зардан тўқилган.

Айламак, этмак, қилмоқ феъллари билан қўшилиб, бир маъно англатган бирикмалар бир жойда ва қуйидаги тартибда берилди:

Бовар айламак, -этмак, -қилмоқ باورايلاماق، ايتماك، قيلماق (буларни бовар этмак, бовар қилмоқ... деб ўқиш керак).

Бу феъллар „моқ—мак“ формасида эмас, балки бошқа шаклда (айлаган, этди, қилди каби) келса-да, масдар формасида (ўрни билан моқ, ўрни билан мак тарзида) олинди.

Кўп маъноли сўзларнинг айрим маънолари баъзан рақам билан, баъзи ўрииларда нуқтали вергул (;) билан айирилади. Синонимларнинг маънолари бирида берилиб, бошқалари унга ҳавола қилинди.

Омоним (шаклдош) сўзларнинг ҳар қайсиси 1, 2, 3 каби рақамлар билан айрим-айрим берилди.

АЛОҚА¹	علاقه
АЛОҚА²	علاقه
ДАСТЁР¹	دستيار
ДАСТЁР²	دستيار каби*.

„Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат“нинг тузилишини акс эттирувчи намуна сифатида бор (52), занбақ (120), наво (229—230), тақвим (335), қалб (416) ва ҳусн (451) сўзлари ҳамда уларнинг маъноларига берилган изохни кўрсатиб ўтиш мумкин:

БОР¹ بار юк; бори андуҳ باراندوه ғам юки; ғамнинг огирлиги.

БОР² با ҳосил, мева.

БОР³ بار марта, дафъа, карра.

БОР⁴ بار сўз бирикмасида ёғдирувчи, тўқувчи маъносига келади: анбарбор انباربار анбар ёғдирувчи, хушбўй-

лик тарқатувчи; **кофур бор** كافور بار кофур ёғди-
рувчи, хушбўйлик таратувчи; *маж.* қор ёғдирувчи.

БОР بار ижозат, рухсат; **бор аҳли** بار اهلى сарой маъмур-
лари; **бор бермак** بار بيرماк киришга йўл (рухсат)
бермоқ; **бор истамак** بار ايستماك рухсат сўрамоқ;
бор топмоқ بار تاپماق 1) иззат топмоқ, обрўй топмоқ;
2) рухсат топмоқ; **бори ом** بار عام умумий рухсат,
умумий қабул.

ЗАНБАҚ زنبق танаси ва барги узун, тагида пиёзга ўхшаган
туби бор гул; пиёзгул; гулисансар, савсаргул.

НАВО نوا 1) овоз, садо; 2) куй, музика оҳанги; мунгли
ун; 3) наво номли махсус бир куй; 4) бойлик; 5) на-
сиб, баҳра; **наво топмоқ** نوا تاپماق баҳра топмоқ,
баҳраланмоқ; **наво тузмак** نوا توزماك куйламоқ,
сайрамоқ; **наво чекмак** نوا چيکماك куйламоқ; **бенаво**
خوش نوا йўқсил, бечора, баҳрасиз; **хуш наво** خوش نوا
хушовоз, яхши куйловчи; **наво нақши** وانقشى نوا
куйи; **навову соз** نوا و ساز уй жиҳозлари.

ТАҚВИМ تقويم 1) тўғрилаш, тиклаш; 2) бирор нарсанинг
сурати; 3) планеталарнинг ҳол ва ҳаракатларини кўр-
сатувчи йиллик жадвал, календарь, тўплам.

ҚАЛБ قلب 1) юрак, дил; бирор жойнинг, нарсанинг ўрталиғи,
маркази; 2) айлантириш, тескарига айлантириш;
тескари ўқиш (сўлдан ўннга); 3) сохта, қалбаки (ақча);
ғил-ғишли, соф эмас (кўплиги **қулуб** قلوب); **қалб**
аро турмоқ قلوب ارا تورماق ўртада турмоқ; **қалб**
сийм قلوب سيم қалбаки кумуш; **қалби рўй андуд**
قلوبى روى اندود усти қоплама, қалбаки, усти ялти-
роқ-ичи қалтироқ.

ҲУСН حسن гўзаллик, чирой, кўрк; **ҳусни адо** حسن ادا
гўзал ифода, яхши услуб; **ҳусн ганжи** حسن گنجى
(*айн.* гўзаллик хазинаси), *маж.* севгили; **ҳусни зеб**
حسن زيب чиройлилик, шинамлилик; **ҳусни савт**
حسن صوت яхши ва ёқимли овоз; **ҳусни такаллум**
حسن تکلم яхши ва мулоийм сўз; **ҳусни толе**
حسن طالع хушбахтлик, яхши толе; **ҳусни шома**
حسن شامه ҳид билиш, ҳидни яхши сезиш қуввати.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

§ 1. Турғун уюшмали сўзлар ҳақидаги таълимот фразеология деб аталади. Сўзларнинг турғун уюшмалари маъно ва грамматик қурилишининг яхлитлиги, бутунлиги билан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир.

Фразеология ҳақидаги таълимот кейинги вақтлардагина майдонга келган. Рус олимларидан акад. А. А. Шахматов тилда икки хил сўз уюшмалари—эркин ва турғун уюшмалар мавжудлигини ва уларнинг фарқини кўрсатиб ўтган эди; акад. В. В. Виноградов ўзининг мақола ва илмий асарларида фразеологиянинг ўрганиш объекти, фразеологик бирикмаларнинг асосий типларини кенг равишда ёритиб берди¹.

§ 2. Сўзлар уюшмаси тузилиши ва маънолари жиҳатидан текширилади. Тузилиши жиҳатидан сўзлар уюшмаси эркин ва турғун бўлади, ҳар иккала тип ҳам ё сўзлар бирикмаси, ёки гапга тенг бўлиши мумкин. Маъно жиҳатдан сўзларнинг эркин уюшмаси ҳам, турғун уюшмаси ҳам ўз хусусиятларига эгадир, шунга қараб улар яна бир неча типга ажралади (қаранг § 3). Сўзларнинг турғун уюшмаси фразеологиянинг асосий ўрганиш ва текшириш объектидир.

СЎЗЛАРНИНГ ЭРКИН ВА ТУРҒУН УЮШМАЛАРИ

§ 3. Ҳар бир сўз ўзининг лексик-грамматик хусусияти жиҳатидан бошқа сўзлардан фарқ қилади. Бу фикрни сўзлар бирикмасига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Сўзлар ва сўз бирикмалари маълум усуллар ёрдами билан бириктирилади. Бу ҳол грамматиканинг абстракт тушунчалари асосида иш кўриши туфайли юзага келади. Аммо абстракт тушунчалар асосида иш кўриш хусусий ҳолларни инкор қилмайди.

Сўзлар бирикмаси термини одатда икки ва ундан ортиқ мустақил сўзни ўзаро лексик-грамматик муносабатга киритиш асосида ҳосил бўладиган **мураккаб бир тушунчани ифодаловчи тил бирлигини** англатади. Мураккаб бир тушунчанинг ифодаси бўлган бундай бирикмалар, яқка сўзлар каби, тилнинг қурилиш материали ҳисобланади.

Сўзлар бирикмасида грамматика ёрдами билан лексик маънолар муносабати вужудга келади ва шу йўл билан мураккаб тушунчалар ҳосил бўлади. Бу икки томон, яъни лек-

¹ Қаранг: В. В. Виноградов, „Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины“, Труды Юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1946; „Об основных типах фразеологических единиц в русском языке“, Сборн. „А. А. Шахматов“, Изд. АН СССР, М.—Л., 1946 „Основные типы фразеологических единиц в русском языке“, „Русский язык“, Введение, § 4, Учпедгиз, 1947.

сик ҳамда грамматик томон, сўзсиз, узвий бирликда олин-
ши керак. Лекин, тил фактларига конкрет ёндошишнинг ха-
рактерига қараб, ё грамматик томон, ёки лексик-семантик
томон махсус текширилиши мумкин. Масалан, аниқловчи-
аниқланмиш, тулдирувчи-бошқарувчи каби муносабатлар
ҳақида гапирилганда, биринчи планга грамматик маъно би-
лан шакл қўйилади. Сўзлар бирикмаларининг мослашув,
бошқарув каби типларини белгилашда ҳам, асосга грамма-
тик томон олинади.

Аммо сўзларнинг маъно муносабатларини иккинчи план-
га ўтказишга ҳамма бирикмаларда ҳам йўл қўйила бермай-
ди. Чунки бирикиб келувчи сўзларнинг ўзаро маъно муно-
сабатлари турли ҳолларда турлича бўлади.

Сўзлар кўпинча ўз маъно мустақилликларини сақлаган-
лари ҳолда бирикиб келадилар. Сўзларнинг бундай бири-
киши нутқ моментининг ўзида содир бўлади. Бундай бирик-
малар сўзларнинг эркин бирикмалари деб аталади.

Масалан, **Бир неча кундан сўнг улар чин дўстлик би-
лан боғландилар** (Ойбек) гапида биз тўртта бирикмага эга-
миз: 1) **бир неча—кун**, 2) **чин—дўстлик**, 3) **(чин—дўстлик)**
билан—боғланмоқ¹, 4) **[(бир неча-кун) дан сўнг]—[(чин-
дўстлик) билан-боғланмоқ]**². Бу бирикмалардаги сўзлар кон-
текстдан ташқарида алоҳида-алоҳида сўзларга ажралиб ке-
тади: **бир неча, кун, чин, дўстлик, боғланмоқ**. Аммо **сўнг,**
билан каби ёрдамчи сўзлар мустақил сўзлар сингари
қийматга эга эмас, чунки улар айрим тушунчаларни эмас,
балки тушунчалар ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи
воситалардандир. Шу сабабли **сўнг, билан** мустақил сўзлар
қаторида саналмайди.

Сўзларнинг эркин бирикмалари синтаксиснинг ўрганиш
объектларидан биридир.

§ 4. Шундай бирикмалар ҳам борки, улар таркибидаги
сўзларнинг семантик ҳамда грамматик муносабатида эркин-
лик кўринмайди. Чунки бу хил бирикма, сўзларнинг эркин
бирикмасида бўлганидек, нутқ моментининг ўзида ташкил
топмайди, балки унгача тилда бир бутун ҳолда қўлланиб,
яшаб келган бўлади. Уни бир бутун ҳолга олиб келган ҳо-
диса таркибидаги сўзларнинг бир маъно марказига келиб
бирлашиши, бу сўзларнинг бирикиб туриб бир маънони ифо-

¹ Тире (—) билан бирикманинг компонентлари, дефис (-) билан эса
бирикма компонентларининг бўлаклари кўрсатилган.

² Улар— [(чин—дўстлик) билан—боғлангандирлар] бирикмага эмас
балки гапга тенгдир. Бу ҳақда қуйроқда сўзлаймиз.

далашидир. Шунга кўра бундай бирикмалар сўзларнинг турғун бирикмалари¹ деб аталади.

Масалан:—... Улар бўлса (ўз) ҳукуматлари билан (бирликда) бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилмоқдалар. (Н. Сафаров.)

Бу гапда қуйидагича эркин бирикмаларни ажратиш мумкин:

1) Ҳуз—ҳукуматлари, 2) (ўз—ҳукуматлари) билан—бирликда, 3) [(ўз—ҳукуматлари) билан—бирликда]—ҳаракат қилмоқ, 4) бир ёқадан бош чиқариб—ҳаракат қилмоқ. Бу бирикмалар контекстдан ташқарида қуйидагича мустақил қисмларга ажралиб кетади: ўз, ҳукумат, бирликда, бир ёқадан бош чиқармоқ, ҳаракат қилмоқ.

Демак, контекст мустақил сўзларга ажратилишига қарамай, сўзларнинг турғун бирикмаси ўз бутунлигини сақлаб қолади. Чунки у бир бутун маънони ташувчи сифатида тилда кўпдан бери яшаб келган бўлади. Иборанинг бўлинмас маъно бирлигини ташкил этиши унга грамматик жиҳатдан ҳам яхлит бир бирликка тенг деб қараш талабини туғдиради. Шунга кўра, таркибидаги сўзларнинг сонидан қатъи назар, турғун бирикмалар бир грамматик бўлак ҳукмида юритилади, улар нутқ ичида бутунлигича бир синтактик вазифани бажариб келади. Турғун бирикмаларни контекстнинг умумий синтактик анализига бўйсундириб юбориш тўғри эмас, чунки бундай қилиш маъно бутунлигининг йўқолишига, иборанинг бузилиб кетишига сабаб бўлади.

Демак, турғун бирикмалар эркин бирикмалардан ўз грамматик қурилиши билан эмас, балки таркибидаги сўзларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиқувчи семантик—грамматик хусусиятлари билан ажралиб туради.

Сўзларнинг турғун бирикмалари одатда фразеологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

§ 5. Ўзбек тили фразеологик бойлигининг кўпчилиги қисмини бирикмага тенг қурилишли иборалар ташкил қилади. Аммо фразеологик бирикмалар орасида гапга тенг қурилишли иборалар ҳам анчагина. Булар ўз грамматик моҳиятига кўра бирикмага тенг иборалардан тубдан фарқ қилади. Шунга қарамай, фразеологик нуқтаи назардан уларни бирикмага тенг иборалар билан бир қаторда тилга олиб ўтиш керак бўлади. Бу ҳолни қуйидаги мисолларда аниқ тасаввур этиш мумкин:

—... Казаклар таслим бўпти. (Н. Сафаров.)

Бу гап энг содда қурилишли бўлиб, эга (казаклар) ва кесим (таслим бўпти) нинг ўзидангина иборат. Демак, бу

¹ Стил қулайлигини назарда тутиб, бу терминларни эркин бирикма, турғун бирикма формасида ишлата берамиз. Шу каби маънода ўзбек тилшунослигида барқарор сўз бирикмалари термини ҳам ишлатилади.

гапни гап бўлаklarига ажратиб қараш мумкин. Бу гап фикр ифодалаш эҳтиёжи билан нутқ моментининг ўзида тузилгандир. Бу сўзларнинг гап таркибидаги иштироки эркиндир.

Бошқа бир мисол:

—... **Баччағарларга сичқоннинг ини минг танга бўлди.** (Н. Сафаров.)

Биринчи мисолимизда икки мустақил сўздан ташкил топган гап икки бўлакка—эга ва кесимга ажратилади. Кейинги мисол беш мустақил сўздан иборатдир, демак, у беш бўлакка ажраладигандай кўринади. (Бу гапда **бўл** мустақил сўз сифатида эмас, балки грамматик носита—замон кўрсаткичи сифатида қаралади.) Агар биз бу ўрнида сўзларнинг маъно ҳамда грамматик муносабатларига юзикки ёндошганимизда эди, бу гап беш бўлакка ажратилган бўлар эди: **баччағарларга | сичқоннинг | ини | минг танга (бўлди)** каби. Ҳақиқий ҳолат тамоман бошқачадир. Бу гапга фразеологик бирлик сифатида эмас, балки одатдагидек ёндошнинг ўзида ҳам, бўлаklarга у қуйидагича ажралади: **баччағарларга | сичқоннинг ини | минг танга (бўлди)**. Демак, биринчи бўлак сўзга, қолган иккиси эса сўзлар бирикмасига тенг ҳолатда бўлади.

Бу гапга фразеологик нуқтаи назардан ёндошиш уни икки қисмгагина ажратиб қарашга имкон беради: **баччағарларга | сичқоннинг ини минг танга (бўлди)**. Бу ҳолат гапга тенг қурилишли ибора (сичқоннинг ини минг танга) нинг бир бутун ҳолда бир маънони ифодалаётганиги сабабли воқе бўлаётир. Бу ибора **қочгани жой топа олмаслик** маъносини беради. Иборани одатдагидек синтактик таҳлил қилиш фразеологик маънонинг йўқолишига олиб келади. Бу гапда **баччағарларга** сўзинигина эркин бўлак деб ҳисоблаш мумкин. Иборани эга, кесим деб бўлаklarга ажратиш ва уларга нима? қанча? каби синтактик сўроқлар қўйиш мумкин эмас. Шундай қилишга бу иборадан бутунлигича англашиладиган маъно йўл қўймайди. Бу жиҳатдан гапга тенг қурилишли иборалар бирикмага тенг қурилишли иборалардан фарқ қилмайди.

§ 6. Юқоридагиларга кўра, сўзлар бирикмасигина эмас, балки гаплар ҳам эркин ва турғун тарзида иккига ажратилади. Бу нуқтаи назардан ҳозиргача ишлатилиб келган **турғун сўз бирикмалари ёки барқарор сўз бирикмалари** термини фразеологик бирикмаларнинг ҳаммаси учун эмас, балки уларнинг бир қисми, яъни бирикмага тенг бирликлар учунгина хос термин бўлиб чиқади. Гапга тенг қурилишли бирликларни ҳам ўз ичига олувчи терминга зарурият туғилади. Бу вазифани сўзларнинг **турғун уюшмалари** терминига юклаш мумкин. Бу терминни конкретлашти-

риш асосида бирикмага тенг қурилишли турғун уюшма ва гапга тенг қурилишли турғун уюшма терминлари маъдонга келади.

§ 7. Турғун уюшмалар терминининг маъно доираси жуда кенгдир. Бундай тил фактларини аввало икки катта гурпуага ажратиш мумкин:

1) турғун маъноли турғун уюшмалар,

2) кўчма маъноли турғун уюшмалар.

Биринчи гурпуага **Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси** сингари составли терминларни, **бир минг тўққиз юз эллик тўрт** каби составли сонларни, **етиб маълум бўлсинким** каби турли стилистик шаблонларни **кучига куч қўшилди** каби тақрорий ибораларни ва шу кабиларни киритиш мумкин.

Иккинчи гурпуага **пешонасининг терини тўкмоқ; хамирдан қил суғиргандай; дунёни сув босса, тўпигига чиқмаслик** каби ибораларни киритиш мумкин.

Биринчи қисм иккинчисидан образлилик ва кўчма маънода қўлланиш ҳодисасининг йўқлиги билан фарқ қилади. Бу ўринда **фразеологик бирликлар** термини билан **турғун уюшмаларнинг кўчма маънолиларигина** аталгандир.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАРНИНГ АСОСИЙ ТИПЛАРИ

Фразеологик бирикмаларнинг асосий типлари учта: 1) фразеологик бутунликлар, 2) фразеологик чатишмалар, 3) фразеологик қўшилмалар.

ФРАЗЕОЛОГИК БУТУНЛИКЛАР

§ 8. Шундай фразеологик бирикмалар борки, улар англлатган маънони унинг таркибидаги айрим-айрим сўзлардан тўғридан-тўғри келтириб чиқариш мумкин эмас. Шу билан бирликда иборадан бутунлигича келиб чиқадиган маъно билан ибора таркибидаги сўзларнинг маънолари ўртасида қарама-қаршилик ҳам йўқ. Иборани ташкил қилувчи сўзлар ўз мустақил маъно марказини тўлиқ сақламайди. Иборанинг маъноси унинг таркибидаги сўзларга хос бўлган маъноларнинг умумий махражи сифатида келиб чиқади. Бу умумий кўчма маъно иборанинг бутунлигини сақлаб туради, унинг парчаланиб кетишига йўл қўймайди.

Таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ, шуларга асосланган умумлаштирувчи кўчма маъноли иборалар фразеологик бутунликлар деб аталади.

Мисоллар:—... Ҳали нима бўлади, нима йўқ. Тўйдан илгари ноғара чалаверади булар. (Ҳ. Ҳакимзода.)

Кўча тупроғини ерга солишни Охунбобоев районига расм қилиб берган биринчи шу звено дейиш мумкин. Ҳали ҳам кўчалар ёғ тушса ялагундай (Ғ. Ғулом.) Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигидан аччиқланиб, юзини тескари бурди. (Ойбек.)—Йўқ. Бойлар камбағалдан шилишга уста. Хайр ишига бели оғрийди. (Ойбек.) ва ш. к.
Қуйидаги мисолларни солиштирайлик:

**Турғун ота узоқ бош қашир,
Кейин бирдан енгин шимарир. (Ойбек.)**

Шундай қилиб Тожибойнинг раислик даври тамом бўлди, Ойимхон Советнинг печатини ушдан олиб, кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Ойимхон енг шимариб иш бошлади. (П. Турсун.)

Биринчи мисолимиздаги енг шимармоқ эркин уюшмадир уни ташкил этувчи енг шимармоқ сўзлари ўз мустақил маъноларини сақлаган ҳолда уюшиб келган. Иккинчи мисолимиздаги енг шимариб эса турғун уюшмадир. Чунки бу ўринда енг ва шимармоқ сўзлари ўз мустақил маъноларини сақлаган ҳолда уюшмаган. Бу ибора астойдил маъносини англатади. Демак, бу иборанинг таркибидаги сўзларни уларнинг конкрет маъноларида тушуниб бўлмайди.

Бир уюшманинг тўғри ва кўчма маънолари орасидаги фарқ қуйидаги контекстда янада очиқроқ кўринади:

—Афанди! Сира оғзингизни очмадингиз-а?

—Оғиз очиш бундан кам бўладими?—деди афанди.— Эснайвериб, оғзимнинг йиртилишига сал қолди-ку! („Афанди латифалари“ дан.)

Бу контекстда бир сўз уюшмасининг тўғри ва кўчма маънолари асосида сўз ўйини ишлатилади: биринчи гапда оғиз очмаслик ибораси гапирмаслик маъносини англатади, иккинчи гапда эса бу ибора жўрттага тўғри маъноли эркин уюшма суфатида қўлланилди.

Яна бир мисол:

—Василий Иванович билан йўлингиз бир...

—О, Василий Иванович билан йўлимиз бир бўлса, ғам еманг. (А. Мухтор.)

Бу контекстда ҳам йўли бир ибораси ёзувчи томонидан атайлаб икки хил маънода, яъни тўғри ва кўчма маънода қўлланилган.

Умуман, эркин уюшмалар билан турғун уюшмаларнинг бундай омонимлик ҳолатида бўлиши ҳамма фразеологик бутунликлар учун хос эмас. Кўпгина иборалар эркин уюшмалар сифатида қўлланмаслиги мумкин.

Масалан: Той унинг остида гижинглар, ўзини уёқдан буёққа ташлар эди. Буни кўрган Асқаротанинг кайфи учиб кетди. (А. Қаҳҳор.)

Бу мисолимизда келтирилган кайфи учиб кетди иборасининг шаклланишиёқ шу ибора таркибида қатнашган сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши билан маҳкам боғлангандир.

Ўзида тарихий фактни акс эттирган **оти эгарлоглиқ** ибораси ҳозирги кунда конкрет, тўғри маънода қўлланишидан кўра кўпроқ кўчма маънода ишлатилади:—**Иш қил деса, касалман-касалман дейсиз, бирор жойга бориш бўлса, ҳаммадан бурун отингиз эгарлоглиқ** (жонли сўзлашувдан) каби.

§ 9. Иборадан келиб чиқувчи умумий маънонинг ибора компонентлари маъноларига муносабати барча фразеологик бутунликларда бир хил эмас. Фразеологик бутунликлар орасида эркин уюшмаларга яқин турувчи иборалар ҳам бор. Масалан: **юз ўйлаб, бир сўзламоқ; пиёладаги чой совугунча** (Р. Файзий) каби. Буларда иборанинг умумий маъноси унинг компонентлари англатган тўғри маъноларнинг оддий йиғиндисидан келиб чиқади. Иборанинг маъноси ни компонентларнинг тўғри маънолари **бевосита** кўрсатиб туради. Демак, бундай ибораларда абстрактлашиш ҳолати деярли бўлмайди.

Мисоллар:

Деҳқонбой... Умрингни бергур Офтобхон ҳаммамизнинг бошимизни бир ерга жамғариб, кечани кеча, кундузни кундуз демай зўр ғайрат қилди, ишлади, (Яшин.)

Сувга тушган бўлка нондай бўшашиб ўтирибди. (Ойдин)

Компонентлари маъноларининг оддий йиғиндисига асосланган фразеологик бутунликлар йиғма маъноли фразеологик бутунликлар деб аталади.

Йиғма маъноли фразеологик бутунликлар составли терминларга яқин туради, аммо улардан фарқ қилади. Составли терминлардан конкрет, тўғри маъно келиб чиқса, йиғма маъноли фразеологик бутунликлардан умумлашган кўчма маъно англашилади.

Йиғма маъноли фразеологик бутунликлар фразеологик бирликларнинг янги қатламига тўғри келади. Асосий эътибор иборанинг умумий маъносига берила бориши билан йиғма маъноли фразеологик бутунликларда ҳам кўчма маъно ўз мавқеини мустаҳкамлаб боради. Масалан: **Тирикчилик билан турмуш ўртасида ер билан осмонча фарқ бўлганидек, ўз шахсий манфаатини ўйлаш билан кўпнинг ғамини ейиш орасида ҳам катта тафовут бор. (Р. Фай-**

зий.)—Шу чивин тегмай чир этарга гапириб нима қилар эдинг. (Жонли сўзлашувдан.)

Бу контекстларда келтирилган ер билан осмонча ва чивин тегмай чир этар ибораларининг таркибида қатнашган сўзларга хос бўлган конкрет, тўғри маънолар ҳозирги қўлланишда иккинчи планга ўтиб қолгандир, биринчи ўринда бу иборалардан англашилувчи кўчма маънолар туради.

§ 10. Кўпгина фразеологик бутунликларда уларнинг умумий маъносини компонентларнинг конкрет, тўғри маънолари бевосита кўрсатиб тура бермайди. Бунга кўпинча иборанинг ўзи яратилган соҳадан бошқа соҳага кўчирилиши сабаб бўлади.

Масалан, мум тишламоқ ибораси аслида косибларга қарата қўлланилган бўлиши мумкин. Кейинчалик, бу ибора умумхалқ доирасига кўчиши натижасида, унинг компонентларига хос бўлган дастлабки маънолар ўрнига иборага бутунлигича хос бўлган умумий кўчма маъно юзага келган. Ҳозир бу ибора гапирмаслик маъносини англатади:

—Хўш, мум тишлаб қолдинг? Ичингдагини айт,— деди Мираҳмад бошини қашиб. (Ойбек.)

Ибора таркибидаги сўзларни уларнинг ўз тўғри, конкрет маъноларида тушунишга яна қуйидаги ҳолатлар йўл бермайди:

1. Фразеологик бутунлик кўчма маъноли компонентга эга бўлганда:

Бироқ биламанки, севган ёринг

Ўзинг каби жуда оқ кўнгил. (Уйғун.)

Бунда оқ кўнгил ибораси таркибида қатнашган оқ сўзи пок, соф каби кўчма маънони англатиб келгандир.

2. Фразеологик бутунликлар асосида муболаға ва мажоз ётганда:

—**Ўзи ҳам қирқ қозоннинг қулоғини тишлайди** (жонли сўзлашувдан). Саодат бу сафар, нима десам экан-а, юрак ютиб юборган бўлса керак, хати кинолар билан тўлиб ётар эди. (Ғ. Ғулوم.)

3. Фразеологик бутунликлар турли руҳий ҳолатни, шунингдек абстракт тушунчаларни ифодалаганда:

Ҳозиргача илжайиб турган кекса врачнинг қовоғидан қор ёғди. Манзуранинг бу сўзи унга қаттиқ ботди шекилли, асабийлашди. (А. Мухтор.) ва ш. к.

Компонентларининг потенциал маъноларига асосланган фразеологик бутунликлар қуйма маъноли фразеологик бутунликлар деб аталади. Фразеологик бутунликларнинг асосий қисмини шундай иборалар ташкил этади (юқоридаги мисолларга қаранг).

§ 11. Фразеологик бирликларнинг яна бир тури борки, буларда иборадан англашиладиган маъно унинг таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ эмас, шулардан келиб чиқмайди ҳам. Иборанинг маъноси билан таркибидаги сўзларининг маънолари орасида потенциал боғланиш ҳам йўқ. Бундай иборлар фразеологик чатишмалар деб аталади.

Мисоллар:—**Ҳадеб тўнингизни тескари кия-берманг!** (Н. Сафаров.)—**Борди-ю сиз ҳам тистарилсангиз, сиздан ҳам қўлимни ювиб қўлтиғимга ураман-у, бошимин олиб, ҳайё-ҳайт деб чиқаман-кетаман** (Ҳ. Ҳакимзода.)

Овчи узоқдан ўпкасини қўлтиқлаб чопиб келди (халқ эртақларидан). **Бизнинг бригада планни 132 процент бажарган экан. Мукофотламоқчи бўлдилар. Менинг оғзим қул оғимда.** (Ғ. Фулом.)

Бундай иборалар маъно жиҳатидан фразеологик бутунликларга нисбатан анча тараққий этган бўлади. Фразеологик чатишмага хос маъно бундай ибора таркибидаги сўзларнинг маъноларидан узоқлашган бўлади ёки у маъноларни тамоман ҳисобга олмай қўяди.

Масалан, **оёғини қўлига олиб** иборасидаги сўзлардан бевосита келиб чиқувчи маъно шу иборадан англашиладиган маънога қарама-қаршидир: **оёқни қўлга олгандан** кейин, иборадан англашиладиган жадаллик уёқда турсин, умуман ҳеч қандай ҳаракатнинг бўлиши мумкин эмас.

Қуйидаги контекстда **бошини олиб (чиқиб) кетмоқ** ибораси таркибидаги сўзларнинг маънолари билан ҳақиқий ҳолат ўртасидаги қарама-қаршилиқ жуда яхши очиб берилган:

Бу „**чиқ - чиқ**“ лар, бу ғурбатхонада шу вақтгача нима кўрган бўлсанг, бундан кейин ҳам шунини кўрасан, „**бошингни олиб чиқиб кет**“ дегандек туйилади. Мадрайим ака у сиз ҳам „**бошини олиб чиқиб кетиш**“га тайёр одамлардан бири, лекин бунини номардлик ҳисоблар эди.

„**Бошни олиб чиқиб кетиш**“ қандай фожиалар, қандай кўргиликларнинг натижаси бўлганлигини ҳозирги одамлар эсдан чиқарган, ёшларга эса ҳатто қулгили туйилиши мумкин: **чиқиб кетган одам бошини қўйиб кетармиди?** (А. Қаҳҳор.)

Шуни айтиб ўтиш керакки, ибора билан унинг таркибидаги сўзларнинг маънолари орасидаги бундай қарама-қаршилиқни, ёзувчи кўрсатиб ўтганидек, ёшлар эмас, балки иборанинг шу томонига эътибор берган кишиларгина, шу жум-

ладан ёзувчининг ўзи ҳам, сезиши мумкин. Одатда эса бу хил қарама-қаршилик сезилмайди. Бу „ўзгалик“нинг сезилмаслигига иборани қўллаганда унинг фақат умумий маъносининггина назарда тутилиши сабаб бўлади. Умуман, фразеологик чатишмалар ўзи каби эркин уюшмалар билан фақат омонимлик ҳолатида бўладилар. Қуйидаги мисолларни солиштиринг:

Мен олиб келган гўштнинг суяги йўқ (жонли сўзлашувдан).

— Мингбоши Ғафурни бир балога гирифторм қилсин.

— Хотиржам бўлинг, бой. Қодирқул додхонинг бундақанги ишларга суяги йўқ. (Ҳ. Ҳакимзода).

Биринчи мисолдаги суяги йўқ ибораси эркин уюшма бўлиб, унинг таркибидаги ҳар бир сўз ўз мустақил лексик маъносига эгадир. Шунга кўра уни синтактик нуқтаи назардан ҳам эга билан кесим сифатида тушуниши мумкин. Бу ибора иккинчи мисолда турғун уюшма бўлиб, уни, биринчи мисолдаги каби, айрим-айрим мустақил қисмларга—сўзларга ажратиб қараш мумкин эмас. Иборадан бутунлигича келиб чиқадиган уста, уддабуро каби маъно ҳар бир сўзни мустақил маъноли алоҳида-алоҳида сўз деб қарашга йўл қўймайди. Чунки иборадан англашилувчи бу кўчма маъно иборанинг таркибидаги айрим-айрим сўзларга хос бўлган маъноларнинг йиғиндисидан келиб чиқмайди. Биринчи ва иккинчи мисолларимиздаги бу уюшмалар ўз шаклларига кўра бир хил бўлсалар-да, маъно томонларига кўра ва шу маъно томонларидан келиб чиқувчи грамматик хусусиятларига қараб бир-бирларидан тамоман фарқ қиладилар.

§ 12. Одатда фразеологик чатишмаларнинг бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиниши мумкин эмаслиги шу хил иборалар учун бирдан-бир ўлчов ҳисобланиб келади. Ҳолбуки, бундай ибораларнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини иккинчи бир тил нуқтаи назаридан эмас, балки шу ибора мансуб бўлган тилнинг ўзи нуқтаи назаридан изоҳлаш керак.

Фразеологик чатишмаларни сўзма-сўз тушуниш шу тилнинг ўзидаёқ кўпинча ҳеч қандай маъно бермайди. Шунинг ўзи фразеологик чатишманинг хусусиятини белгиловчи асосий ўлчовдир.

Модомикин, фразеологик чатишмаларнинг таркибидаги сўзларни алоҳида-алоҳида тушуниш имконияти ўз тилидаёқ йўқ экан, бундай ибораларни иккинчи бир тилга сўзма-сўз таржима қилиб ҳам бўлмайди. Ойдиннинг „Келин ўғил туғди“ ҳикоясидан олинган ва унинг русча таржимасидан келтирилган қуйидаги парчалар бунга мисол бўла олади:

—Вой туғмай ўлай...Бу нима ўтириш,—кампирнинг қўлтиғидан тарвузи тушиб, ич-ичидан эзилиб кетди.

—Вай, посмотрите на них! О чем они беседуют? Старушка так рассердилась, словно уронила хороший арбуз¹.

Бунда тарвузи қўлтиғидан тушди иборасининг рус тилига словно уронила хороший арбуз тарзида таржима қилиниши фразеологик чатишмадан англашилган маънонинг тамоман бузилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам бу таржимада ўзбек тилида берилган маъно тўғри ифода этилмаган.

§ 13. Фразеологик бутунликлар билан фразеологик чатишмалар ўртасида маълум даражада умумийлик бор. Бу умумийлик рус тили фактларига нисбатан тубандаги каби бешта белги билан тасвир этилади:

1. Грамматик ҳамда семантик синтезга интилиш тенденциясининг мавжудлиги.

2. Сўзларнинг эркин уюшмалари билан фақат омонимлик ҳолатида бўлишлик.

3. Иборанинг компонентларини бошқа сўзлар билан алмаштириб бўлмаслик.

4. Кўчма, образли маънога ёки экспрессив рангларга (баъзан эса ҳар иккисига ҳам) эга бўлишлик.

5. Иборани синонимик яқка сўз билан ёки ибора билан фақат бутунлигича алмаштириш мумкинлиги.

Ўзбек тилига татбиқ қилганда бу белгилардан биттаси, яъни учинчи белги—иборанинг компонентларини бошқа сўзлар билан алмаштириб бўлмаслик белгиси мос келмайди. Ўзбек тили фактлари фразеологик бутунликларнинг компонентларини синонимик характердаги бошқа сўзлар билан алмаштириш мумкинлигини кўрсатади. Масалан, боши кўкка етди ибораси боши осмонга етди шаклида ҳам қўлланилади: Сиз келиб кампир жуда суюниб қолгандир?— Ҳа, боши осмонга етди... (Уйғун.) Насимжон боши кўкка етгудай суюнди. (Ойбек.)

Бундай ҳолларда фақат синонимик алмаштиришлар билангина чегараланмай, бошқа хилдаги алмаштиришларга ҳам йўл қўйилади. Масалан, отдан тушса ҳам, узангидан тушмаслик ибораси яна отдан тушса ҳам, эгардан тушмаслик шаклида ишлатилади: Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а домла. (А. Қаҳҳор.) Булар бизга қўшилмайди. Булар отдан тушсалар ҳам, эгардан тушмайдилар. (П. Турсун.)

Айрим ҳолларда умумий маънога ҳалал етказмай туриб фразеологик бутунликнинг асосий компонентини ҳам алмаш-

¹ „Ўзбекские рассказы“, М. 1951, 114 бет. Ҳикоянинг таржимони— Н. Ивашев.

тириш мумкин. Масалан, бошида ёнғоқ чақмоқ ибораси яна бошида данак чақмоқ ва бошида тош чақмоқ шаклларида ҳам ишлатилади: Кўнглига нима келса, шуни қилади, бизни ҳар нарсадан четга қоқди, балки бошимизда ёнғоқ чақади. (Ойбек.) Мадамин бу қиш-лақ халқи бошида қирқ йил данак чаққан золим Салимбой оқсоқолнинг ўғли эди. (П. Турсун.) Кундошим баджаҳл, шанғи хотин экан. Уч кун ўтмай бошимда тош чақишга бошлади. (Ойбек.)

Ўзбек тилида иборанинг компонентларини алмаштириб бўлмаслик фақат фразеологик чатишмаларгагина хосдир. Демак, юқорида келтирилган учинчи белги тилига нисбатан фразеологик бутунликлар билан фразеологик чатишмалар учун умумий бўлмай, балки уларни ўзаро фарқловчи белги бўлиб чиқади.

Қолган тўрт умумий белгига келсак, улар тўла равишда ўзбек тили материалларига ҳам мос келади.

§ 14. Фразеологик бутунликлар ҳамда фразеологик чатишмалар орасидаги умумийликни кўрсатувчи белгилар билан бир қаторда, уларни бир-биридан фарқловчи белгилар ҳам бор. Бу белгилар асосан бешта бўлиб, улар тубандигилардан иборат:

	Фразеологик чатишмалар	Фразеологик бутунликлар
1	Маъно жиҳатдан бир сўзга тенг деса бўлади.	Маъно жиҳатдан тўғридан тўғри бир сўзга тенг дейиш қийин, сўзга потенциал эквивалентлига бўла олади.
2	Иборанинг маъноси компонентларининг маъноларига боғлиқ эмас, булардан келиб чиқмайди ҳам.	Иборанинг маъноси компонентларига хос маъноларнинг потенциал синтезидан иборатдир.
3	Иборанинг маъносини унинг таркибидаги сўзларга хос бўлган маънолар асосида изоҳлаб бўлмайди.	Иборанинг маъносини унинг таркибидаги сўзларга хос бўлган маънолар асосида изоҳлаб бўлади.
4	Таркибидаги сўзларнинг мустақиллигини йўққа чиқаради, улар ўз лексик маъноларини сақламайди.	Таркибидаги сўзларнинг мустақиллигини йўққа чиқаришига қарамай, улар ўз лексик маъноларини қисман бўлса-да сақлаб қолади.
5	Компонентлари орасидаги грамматик боғланишларни „жонли“ деб қараб бўлмайди.	Компонентлари орасидаги грамматик боғланишларни „жонли“ деб қараб бўлади.

Умуман олганда, фразеологик чатишмаларнинг ҳам, фразеологик бутунликларнинг ҳам ички синтактик ҳолатини „жонли“ деб қараб бўлмайди. Чунки иборани мустақил синтактик бўлакларга ажратиб қарашга ҳар икки семантик тур ҳам йўл қўймайди. Улар нутқ ичида бутунлигича бир синтактик вазифани бажариб келади. Буни қуйидаги мисоллар яққол кўрсатиб беради.

Фразеологик чатишма учун:—... **Зумрадхоннинг олдиға деяверинг-да, А с а к а н г и з к е т я п т и м и ?!** (Ш. Саъдулла).

Фразеологик бутунлик учун:—...**Юрак бағрим қон бўлиб кетди... эртадан бери ёлғиз ўтирибман.** (Ойбек.)

Бу мисоллардаги иборалар қурилишига кўра гапга тенг бўлиб, улар контекстда ҳам гап вазифасини ўтаб келаётир. Аммо шу хилдаги иборалар ҳар вақт гап вазифасида кела бермайди. Ўрни билан улар гап бўлаги вазифасини ҳам ўтайди.

Масалан:

Фразеологик чатишма учун: **Гулнорнинг қўлтиғидан тарвузи тушиб чиқди.** (Ойдин.)

Фразеологик бутунлик учун: **Икки кўзим тўрт бўлиб кутаман ҳеч дарағи йўқ.** (Ойдин.)

Бу мисоллардаги иборалар аслида гапга тенг қурилишли шаклда бўлсалар ҳам, айни шу контекстда гапнинг бир бўлаги ўрнида, яъни ҳол вазифасида келаётир.

Қолган тўрт белги эса бири иккинчисини ўзаро тўлдирувчи белгилар бўлиб асосан умумлаштирувчи белгилардан бирининг—грамматик ҳамда семантик синтезга интилиш тенденциясининг иккинчи томонини ўзида акс эттиради. Бу тўрт белги шу тенденциянинг фразеологик чатишмалар билан фразеологик бутунликларда қай даражада акс этишидан келтириб чиқарилгандир.

Хуллас, фразеологик бутунликлар фразеологик чатишмаларга нисбатан мураккаб бир семантик бирликни ташкил этади, фразеологик бутунликлар фразеологик чатишмалардан ўзининг кўп қиррали, бой маънога эга бўлишлиги билан фарқ қилади.

ФРАЗЕОЛОГИК ҚЎШИЛМАЛАР

§ 15. Сўз маъноларининг тобора ривожланиб бориши бир сўз ёрдами билан турли маъноларни ифодалашга кенг йўл очиб беради. Сўзлар шу хусусиятга эга бўлмаганда эди, тил воситаси билан янги-янги тушунчаларни ифодалаш имконияти анча камбағаллашган бўлар эди. Бугина эмас, тил ўз бадиий ранго-ранглигидан деярли маҳрум бўлар эди.

Маъно тараққиёти сўзларнинг фақат тўғри маънолари доираси билангина чегараланмайди, балки сўзларни мажозий қўллаш натижасида ҳам янги-янги маъно вужудга келади. Бу эса сўз маъноларининг кенгайиши, бойиши учун ёрдам беради, кўчма маъноли сўзларнинг турли типларини юзага келтиради. Чунки кўчма маънолар сўз маъноси тараққиёти замиридаги янги ҳалқалардандир.

Сўз маънолари одатда контекстда реаллашади. Кўп маъноли сўзлар, улар контекстдан ташқарида олинганда, фақат асосий, конкрет маънонигина ифодалайди. Бундай сўзнинг барча маъноларини яққа шу сўзнинг ўзидан келтириб чиқариш кўпинча мумкин бўлмайди. Кўп маъноли сўзнинг асосий маъносидан, яъни тўғри маъносидан, бошқа маънолари шу сўз уюшиб келган ёки уни ўраб олган бошқа сўзларга боғлиқдир. Бу ҳол айниқса кўчма маънонинг реаллашувида жуда равшан сезилиб туради.

Кўп маъноли сўзларнинг маънолари одатда **эркин** ва **боғли** маъноларга ажратилади. Сўздан бевосита англашилувчи маъно эркин маъно, сўзларнинг уюшиб келиши натижасида реаллашадиган маъно эса боғли маъно ҳисобланади. Сўзларнинг уюшиб келиши натижасида ҳосил бўладиган бундай кўчма маъно фразеологик боғли маъно деб аталади.

Фразеологик боғли маънога эга бўлган сўзнинг контекст ичидаги мавқеи турли уюшмаларда турлича бўлади. Масалан, **туз** сўзи алоҳида олинганда, **гапнинг тузи** уюшмасидаги маъносини бермайди, балки **ошга соладиган тузни** билдиради. Чунки **гапнинг тузи** уюшмасидан ҳосил бўладиган **қаймоғи**, **мағзи** каби маънолар бевосита **туз** сўзининг ёлғиз ўзига эмас, балки шу уюшма таркибидаги ҳар иккала сўзга боғлиқдир. Бундай иборанинг компонентлари ўртасидаги дастлабки фарқ шундаки, уюшмада бу сўзлардан бири кўчма маънонинг келиб чиқиши учун манба бўлиб хизмат қилса, иккинчиси шу маънонинг реаллашуви учун зарур бўлган шароитни яратиш вазифасини бажаради. Шундай бўлишига қарамай, ҳар ҳолда, фразеологик бирликнинг ҳосил бўлиши асос эътибори билан кўпроқ кўчма маънода қўлланивчи компонентга боғлиқдир.

Компонентларидан бирининг кўчма маъносига асосланадиган ва компонентларига хос мустақил маъно марказларини сақлаб қоладиган уюшмалар фразеологик қўшилмалар деб аталади.

Мисоллар: **Ақли бор чайнайди гапнинг тузини.** („Зулфизар билан Авазхон“ дан.) **Тагин ҳам оғир йигит, бўлмаса-чи....** (Р. Файзий.)

Бир сўзнинг тўғри маъноси билан фразеологик боғли маъноси ўртасидаги фарқ қуйидаги контекстда янада яқ-

қолроқ кўринәди: **Боғнинг гули шу кунларда ҳақиқатда ҳам боғнинг гули бўлиб турипти-да!** (Цветы сада в эти дни действительно являются красотой сада!)

Бу гапда гул сўзи биринчи бирикмада конкрет (предметлик), яъни ўсимлик турларидан бирининг номи маъносида, иккинчи бирикмада эса кўчма маънода яъни кўрк, ҳусн маъноларида ишлатилган. Бир бирикманинг шу хилда ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода келиши жуда оз учрайдиган ҳодисалардандир.

Бир сўзнинг тўғри ва кўчма маънолари кўпинча унинг бошқа-бошқа сўзлар билан бирикиб келиши натижасида реаллашади. Масалан, **эшик, нордон** сўзларига хос тўғри ва кўчма маъноларнинг реаллашувини кўздан кечирайлик:

Тўғри маънолар учун мисоллар: **уйнинг эшиги, нордон-нордон мевалар.**

Кўчма маънолар учун мисоллар: **бахт эшиги.** (Яшин), **нордон-нордон** гаплар. (Яшин.)

Кўринишича, фразеологик қўшилмаларда алоҳида олинган бир сўзнинг маъноси ҳақида гапириб бўлмайди. Бирикиш натижасида келиб чиқадиган маъно тўғрисидагина сўз бўлиши мумкин. Демак, бундай фразеологик бирикмаларда ҳам ўрганиладиган объект яқка сўз эмас, балки сўзлар уюшмаси бўлиб чиқади. Шунга қарамай, уюшма таркибидagi сўзларнинг мустақил маъно маркази яққол ажралиб ва сезилиб туради. Бу айниқса тўғри маъноли компонентга хосдир. Бу кейинги фикрлар фразеологик қўшилмаларнинг бўлинмас бир семантик бирлик даражасига ета олмаганлигини кўрсатади.

Фразеологик қўшилмаларни ўз хусусиятларига кўра тўлиқ маънодаги фразеологик бирикмалар билан сўзларнинг эркин уюшмалари чегарасида турган бир қатлам сифатида тасаввур этиш мумкин. Фразеологик қўшилмалар ҳақидаги параграфларнинг сўзларнинг умуман бирика олиш қобилиятидан бошланишининг ўзиёқ бу типдаги фразеологик бирикмаларнинг сўзларнинг эркин уюшмаларига нақадар яқин туришидан дарак беради.

Бу ўришда шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, сўзларнинг ҳар қандай чегарали бирика олиш ҳоллари фразеологик қўшилма ҳисоблана бермайди. Фразеологик қўшилма характерини белгиловчи ўлчов унинг таркибидa қатнашган сўзларнинг чегарали бирика олиш имкониятигина эмас, балки бу сўзларнинг бирикиши натижасида улардан бирининг маъно даражасида ҳосил бўладиган ўзгачалиқдир. Масалан, **қўл бола ош** фразеологик қўшилмаси асос эътибори билан **қўл бола** сўзларининг бошқа хил маънода қўлланиши туфайли ҳосил бўлгандир.

§ 16. Фразеологик қўшилмалар асосан аниқловчи-аниқланмиш мупосабатига тенг бўлади. Масалан: **Рустам деҳқончиликнинг тилини яхшигина ўрганган эди.** (Ойбек.)

Фразеологик қўшилмалар тузилиши жиҳатидан асосан бир хилда—аниқловчи-аниқланмиш мупосабатига тенг ҳолда бўлишига қарамай, улар маъно жиҳатидан ўзаро фарқ қилади.

Масалан, **Раҳимов: Душман дастлаб сизга ҳужум қилди, демак, ғалабанинг калиди сизнинг қўлингизда, ўртоқ қомбат.** (Яшин.) **Оксана (иққиланиб): Қамбар!... Йўқ! Қамбар йигитларнинг гули! Унда арслон юраги бор. Ундан хиёнат содир бўлмайди...** (Яшин.)

Бу гапларда **ғалабанинг калиди, йигитларнинг гули** иборалари ўз қурилишига ва таркибига кўра бир хилдир. Шунга қарамай, улар ўзаро маъно жиҳатда ажраб туради: **ғалабанинг калиди** бирикмасида кўчма маънода ишлатилган **калид** сўзи ўзининг предметлик маъносини сақлаб қолгандир. Бироқ **йигитларнинг гули** бирикмасида кўчма маънода қўлланилган **гул** сўзи эса абстрактлашиб, ўзининг предметлик маъносидан белги маъносига кўчгандир. Бу жиҳатдан у **оғир йигит** каби сифат ва отдан таркиб топган фразеологик қўшилмаларга яқин туради. Чунки бунда **йигитларнинг гули** деган қаратқичли бирикмани **гул йигит** сингари сифатловчили бирикмага айлантириш мумкин. Демак, бу бирикма бошқачароқ характерга эгадир.

§ 17. Кўп ҳолларда фразеологик қўшилмаларни фразеологик бутунликлардан ажратиш қийин бўлади. Чунки фразеологик қўшилма компонентларига хос бўлган маъно мустақиллигининг йўқола бориши бундай иборани кўп ҳолларда фразеологик бутунликка яқинлаштиради.

Масалан: **Менга бундай тузсиз сўзни демагин** („Равшан“ достонидан.) — **Уҳхў, қизим, бошингга кўкнори хаёл тўлиб кетганга ўхшайди.** (Уйғун.) **Ариқчада шилдираган сув юрак қилларимни чертади** (А. Умарий.) **Тилла, симобдан ҳам тиниқ бўлмоқда бахтлар шуъласи-ла кўнгил шишаси.** (А. Умарий.)

Келтирилган мисолларда **тузсиз сўз, кўкнори хаёл** бирикмалари икки маъно марказига яққол ажралиб туради. Лекин бундай ҳолат **юрак қиллари, кўнгил шишаси** каби бирикмаларда кўринмайди.

Бундан ташқари, айни бир шаклга эга бўлган айрим иборалар бир контекстда фразеологик қўшилмага тенг бўлса, иккинчи бир контекстда уларни мазмунига қараб фразеологик бутунликлар қаторига киритиш керак бўлади.

Масалан: 1) **ГАННА**: Э, шунақанги латта юракни мушукнинг олдига ташла! (Яшин); 2)—**Сен латта юракка иш буюриб ўтириптими?! Хали ҳам уканг дуруст, ярим кечада ишдан ёлғиз ўзи қўрқмай қайтади** (жонли сўзлашувдан).

Биринчи мисолда **латта юрак** бирикмаси фразеологик қўшилмага, иккинчи мисолда эса айна шу бирикманинг ўзи фразеологик бутунликка тенгдир.

Юқоридаги каби фактлар фразеологик қўшилмалар билан фразеологик бутунликларнинг ўзаро яқин муносабатда эканини кўрсатади. Аммо, бундан қатъи назар, улар ўзаро фарқ қиладилар.

Фразеологик қўшилмалар билан фразеологик бутунликлар орасидаги ўхшашлик ва фарқлар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Фразеологик қўшилмалар ўз таркибидаги сўزلардан бирининг кўчма маъносига асосланади, шу кўчма маънонинг реаллашуви фразеологик қўшилмани вужудга келтиради. Масалан: **Манзура ўз муҳокамаларининг қаймоғини айтиб берди.** (А. Мухтор.)

Фразеологик бутунликлар эса ўз таркибидаги сўзларнинг маънолари йиғиндисига асосланади ва шу йўл билан умумлашган кўчма маъно ҳосил бўлади. Масалан:—... **Қовунга қаранг. Ҳар бири туянинг калласидай. Жуда сараланган.** (Ойбек.)

2. Фразеологик бутунликлар учун ўз таркибидаги сўзларининг кўчма маъноли бўлиши шарт эмас. Фақат кўчма маъноли сўзлардангина ташкил топган фразеологик бутунликлар деярли йўқ даражада ва шу хилда шаклланиши қийин ҳам. Бундай иборага мисол сифатида **бошдан-оёқ** уюшмасини келтириш мумкин. Бунда **бош** ва **оёқ** сўзлари **ибтидо** ва **оҳир** маънолари билан қатнашади: **Ажаб гулистондир бошдан-оёғи.** (Фозил Йўлдош ўғли.)

3. Таркибидаги бир сўзи кўчма маънода бўлган ибораларнинг фразеологик қўшилмага ёки фразеологик бутунликка мансублиги уларнинг умумий маъносига кўра белгиланади, яъни компонентлари маъноларининг синтезлашувига қараб ҳал қилинади: фразеологик қўшилмалар таркибидаги сўзларнинг маънолари бутунлай бирикиб етмаган бўлса, фразеологик бутунликларда бу процесс тугалланган бўлади.

Мисоллар:

Фразеологик қўшилмалар учун: **Ўртада кўп қаттиқ гаплар ўтибди** (Яшин ва А. Умарий); **Ҳар кун, ҳар дақиқа империализмни ҳалокат ёқасига тобора яқинлаштирмоқда.**

Фразеологик бутунликлар учун: Ёдгор—ўттиз беш ёшда,... қаттиқ қўл... Тўлахонни Мирзараимқоридан сотиб олган кишидир (Ҳ. Ҳакимзода);

**О...ноҳотки тош юрак қотил,
Қон ичар ит кетса бежазо!
Йўқ кетолмас! Кетолмас асло! (Уйғун.)**

Э с л а т м а: фразеологик бутунликларнинг грамматик қурилиши фразеологик қўшилмаларникидек фақат аниқловчи-аниқланмиш муносабатидангина иборат эмас. Бу ўринда атайин ўхшаш қурилишли мисоллар келтириляётир. Умуман олганда, юқоридагича грамматик қурилишли фразеологик бутунликлар жуда оз учрайди.

Кўчма маъноли сўзлар (**қаттиқ, ёқа, тош**) келтирилган ҳар иккала жуфт мисолда ҳам бўлишига қарамай, бу иборалар улар таркибида қатнашган сўзларга хос маъноларнинг умумлашувига кўра бир-бирларидан фарқ қиладилар. Агар бу ибораларни бошқа сўзлар ёрдами билан ифодалашга ёки уларни иккинчи бир тилга таржима қилишга тўғри келса, бундай ҳолларда бу икки жуфт иборалар ўртасидаги фарқ янада яққол тасаввур этилади.

Аслда, **қаттиқ гап, ҳалокат ёқаси** ибораларида фразеологик бирликни туғдирувчи сўзлар **қаттиқ** ва **ёқа** сўзларидир. Шунга кўра бу фразеологик қўшилмалар таркибидаги сўзларни бошқа сўзлар билан алмаштиришда ёки шу хил ибораларни иккинчи бир тилга таржима қилишда қийинчиликни худди шу сўзлар туғдиради. Ҳар икки ҳолатда, яъни алмаштиришда **ҳай**, таржима қилишда ҳам, мазмунан тенг келадиган эквивалент бўлиши мутлақо шарт. Лекин эквивалент иборанинг ҳар бир компоненти учун алоҳида-алоҳида бўлиши керак.

Масалан: **қаттиқ гап—кўнги**л оғритадиган гап; **қаттиқ гап—резки**е слова. **Ҳалокат ёқаси—ҳалокатнинг бўйи**, **олди**, **яқини**; **ҳалокат ёқаси—край** пропасты, **гибели**.

Бу хил эквивалентлар одатда тўғри ёки кўчма маъноли бўлиши мумкин. Агар кўчма маъноли бўлса, иборанинг мазмуни билан бирликда, унинг образлилиги ҳам сақланади.

Фразеологик бутунликларда эса, алмаштиришда ҳам, таржима қилишда ҳам, ибора яхлит ҳолда назарда тутилади.

Э с л а т м а: бу ўринда сўз, албатта, ибора компонентларидаги, масалан, **боши осмонга етди—боши кўкка етди** каби алмаштиришлар ҳақида эмас, балки иборани бутунлигича алмаштириш

у стида боради. Чунки компонент алмаштириш, умуман, янги образ бермайди, янги иборани келтириб чиқармайди.

Фразеологик бутунликларни қисмларга бўлиб алмаштириш ёки таржима қилишга кўпинча йўл қўйилмайди. Фразеологик бутунликларни фақат умумлаштирувчи бир сўз билан ёки синонимик ибора билан бутунлигича алмаштириш ёки таржима қилиш мумкин.

Масалан: 1) қаттиқ қўл, қўли қаттиқ—иродали, талабчан — строгий, требовательный; 2) тош юрак—бераҳм, зolim—жестокий; 3) боғдан келса, тоғдан келмоқ— Аштдан келса, даштдан келмоқ (Фарғона диалектида)— Я тебе про Фому, а ты мне про Ерёму; 4) дўпписини осмонга отмоқ — боши кўкка етди, хурсанд бўлмоқ—прыгать до потолка, обрадоваться каби.

4. Иккидан ортиқ сўздан ташкил топган фразеологик бутунликлар фразеологик қўшилмалардан ўз-ўзидан фарқ қилиб туради. Кўп сўзлилик фразеологик қўшилмаларга хос ҳодиса эмасдир. Фразеологик бутунлик ёки фразеологик чатишма фразеологик қўшилманинг бир компоненти сифатида келганда, бу хил фразеологик қўшилмалар кўп сўзли бўла олади. Масалан: дўппингнинг тагидаккина жой (П. Турсун), очиқ мозордаги қарздор (Х. Ҳакимзода) каби.

5. Фразеологик қўшилмалар билан фразеологик бутунликлар ўз ички синтактик ҳолатига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Мисоллар: 1) Ўзим очиқ қўл йигитман. Бир оғайним келса, юз сўм сарф қилмасдан жўнатмайман (А. Қаҳҳор); —Сизга айтадиган очиқ гапим шу: мен бу таклифнигизга қўшилмайман (жонли сўзлашувдан).

Биринчи мисолдаги **очиқ қўл** иборасидан бутунлигича келиб чиқадиган маъно таркибидаги сўзларнинг маъноларини (бу маънолар хоҳ тўғри маъно бўлсин, хоҳ кўчма маъно бўлсин) ўзига сиғдириб юборади, натижада компонентларининг мустақиллиги кучсизлашади ва деярли йўққа чиқади. Иккинчи мисолдаги **очиқ гап** ибораси эса фразеологик қўшилмадир. Бу иборанинг умумий маъноси биринчи мисолдаги иборадан келиб чиқувчи умумий маънонинг гавдаланишидан фарқ қилади.

Очиқ гап каби фразеологик қўшилмалардан бундай ибораларнинг компонентлари орасидаги синтактик боғланиш ўз мавқенин йўқотмайди, сақлаб қолади. Аммо **очиқ қўл** ёки **қўли очиқ** сингари ибораларга унинг таркибидаги сўзлар аниқловчи-аниқланмиш ёки эга-кесим муносабатидан иборат деб қараб бўлмайди. Чунки бундай ибораларнинг компо-

нентлари икки мустақил лексик маъноли грамматик бўлақлик ҳолатини йўқотиб, бир бутун ҳолга келгандир. Одатда **очиқ гап** ёки гапнинг **очиғи** каби фразеологик қўшилмаларда уларнинг компонентлари учун **қандай гап? гапнинг қандайи?** каби грамматик сўроқлар қўйиш мумкин бўлгани ҳолда, **очиқ қўл** ёки **қўли очиқ** каби фразеологик, бутунликларда бундай сўроқлар қўйиш мумкин эмас. Агарда бу иборага нисбатан **қандай қўл ёки қўли қандай?** сўроқларини берган тақдирда, иборанинг маъноси бузилиб кетади.

Демак, фразеологик қўшилмалар билан фразеологик бутунликларнинг ўзаро фарқини белгилаганда, уларнинг ички семантик ҳамда грамматик эволюцияси асосга олинади. Чунки улар, юзак қараганда, таниқни боғлашини билан ўзаро фарқланмаслиги мумкин.

Масалан: 1) **Меңга очиқ гапни гапиринг**, ака (жонли сўзлашувдан); 2) **Уша сиз мақтаган очиқ қўлни мен ҳам танисам керак** (жонли сўзлашувдан) каби.

6. Фразеологик бутунликларнинг фразеологик қўшилмалардан ажраладиган яна бир фарқи шундаки, фразеологик бутунликлар кўпинча лексикализация (морфологик соддалашиш) ҳодисасига учрайди: ибора таркибидаги сўзлар маънонинг умумлашувига кўра баъзан қўшиб ёзиб юборилади.

Масалан: қаттиқ кўнгил — қаттиқкўнгил, **очиқ қўлочикқўл**, бел боғламоқ — белбоғламоқ...империализмдан озод бўлишга қатъий белбоғлаганини яққол кўрсатади. („Қизил Ўзбекистон“.)

Бу ҳол фақат икки сўздан тузилган фразеологик бутунликлардагина учрайди.

Фразеологик қўшилмаларда эса морфологик соддалашиш ҳодисаси учрамайди. Чунки унинг компонентларида ҳар бир сўзнинг ўз мустақил маъно маркази сезиларлидир. Бу эса иборанинг морфологик соддалашувига йўл қўймайди. Масалан: дўстлик иплари, оғир йигит, чайналган гап каби.

ИДИОМАТИК СЎЗЛАР

§ 18. Сўз маъноларининг тараққий этиши билан тўғри ва кўчма маънолар асосида омонимликнинг туғилиши мумкин.

Масалан: **қовурмоқ**: 1) бирор нарсани қиздирилган ёғда пиширмоқ маъносида:—**Ошнинг сабзисини роса қовурибсиз-да!** (жонли сўзлашувдан); 2) уришмоқ, пўстагини қоқмоқ маъносида:—**Биз кетгандан сўнг укасини роса қовурибди.**—**Укаси ҳам гап гапирганига минг пушаймон егандир**, бўлмаса (жонли сўзлашувдан); **латта**: 1) материя парчасини билдиради; 2) бўшанг; **оғзинг қани деса**, қулогини кўрсатадиган маъносида: **Айб ўзимизда, ўзимиз л а т**

та! (Уйғун); **қип-қизил:** 1) ранг маъносида: **қип-қизил олма;** 2) кучайтириш маъносида:— **Бу йигит қип-қизил гўл эканку!** ва ш.к.

Юқорида келтирилган мисоллардаги **қовурмоқ, латта, қип-қизил** сўзлари ҳам тўғри, ҳам кўчма маъноларда ишлатиладиган сўзлардир. Тилда фақат кўчма маънодагина ишлатиладиган сўзлар ҳам учрайди. Бу ҳол одатда бирорта сўз воситаси билан аталган предмет ёки ҳодисанинг турмушдан йўқолиши натижасида конкрет маънонинг абстрактулашуви пегизида ҳосил бўлгандир. Аммо, бундан қатъи назар, сўзнинг ўзи кўчма маъноси билан тилда узоқ вақт яшаб келади.

Масалан, **сўфи** сўзи ҳозирги вақтда тўғри маънода деярли қўлланилмайди. Бунга қарамай, **сўфи** сўзи бу тушунчага танқидий ёндошишнинг натижасида келиб чиққан кўчма маъносида кенг қўлланади:—**Йўқ, мени сўфи қилолмайсизлар.** (Ойбек.) Шунингдек **шайтон** сўзи ҳам дастлабки диний-мистик маъносини деярли йўқотиб, ҳозир кўчма маънода, яъни ута кетган шўх, айёр каби маъноларда ишлатилади. **Қиёмат**да сўзи ҳозирги қўлланишида ҳеч қачон маъносини англайди: ...Энди у парсаларни қиёматда оласиз! (Яшин.)

Кўчма маъноси дастлабки кўчма маъносидан узоқлашиб, улар билан омонимлик даражасига етган ёки тўғри маънода қўлланилишини деярли йўқотиб, кўчма маънодагина ишлатиладиган сўзлар идиоматик сўзлар деб аталади.

Мисоллар: **Лўнда танқид мажлиси бўлди, баъзи акамлар роса терлашди-ям.** (Ойбек.) **Уйда китоби ачиб ётибди-ю, яна олиб бер деб жанжал қилади-я!** (жонли сўзлашувдан); **Бошқаларнинг ишини камситишни яхши кўрган бу ўзибиларман одам бу гал жиндай ён беришга мажбур бўлди** (Ойбек) ва ш. к.

§ 19. Айрим идиоматик сўзлар фразеологик қўшилмалар пегизида вужудга келган. Бу асосан **латта, нок** каби идиоматик сўзларга хосдир. Бундай идиоматик сўзлар аслда **латта** одам каби аниқловчи-аниқланмиш муносабатига асосланган фразеологик қўшилмаларга тенгдир. Фразеологик қўшилма тилда узоқ ва кўп ишлатилиши натижасида унинг компонентига хос бўлган кўчма маъно бир сўз орқали ифодаланиш имкониятига эга бўлади ва шу сабабли аниқланмишнинг махсус сўз ёрдамида баён этилишига ҳожат қолмайди. Натижада аниқловчи-аниқланмишдан ташкил топган бирикманинг вазифасини аниқловчи вазифасидаги яқка бир сўзнинг ўзи бажара беради.

Эслатма: аниқланмишни тушириб қолдириш ўзбек тилида кўп учрайдиган ҳодисадир. Масалан, **яхши топиб сўзлар, ёмон**

қосиб сўзлар иборасида аниқланмиш вазифасидаги одам ўзининг тушириб қолдирилиши каби.

Аmmo ҳамма идиоматик сўзлар туб манбаи эътибори билан фразеологик қўшилмалардан чиқиб кела бермаган. Юқоридаги мисолларда келтирилган **қовурмоқ**, **терламоқ** каби идиоматик сўзларни сўз бирикмаси доирасида юзага келган деб бўлмайди. Бу хил сўзларнинг кўчма маъноли бўлиши ва бу кўчма маънонинг мустақиллик қозониши бевосита контекстнинг ўзига боғлиқдир.

Шунингдек—**Ахир, ўртоқ, зигирча** ҳам яхши кўрмасам, нима қилай (Уйғун); — **Бундай отигагина** иш қилгандан қилмаганингиз яхши! (жонли сўзлашувдан); **ТОШТЕМИР: Бир пиёла-чой берайми? ҒАЙИ: Ҳа, бу гапинг жойида** (Уйғун) каби текстларда учрайдиган **жиндай, зигирча, номига—отигагина, жойида** сингари идиоматик сўзлар ҳақида ҳам худди шундай хулоса чиқариш мумкин. Бу хил сўзларнинг кўчма маъноли бўлиши ва бу кўчма маъноларнинг мустақиллик қозониши шу сўзларга хос бўлган дастлабки лексик маъноларнинг йўқолиши туфайли ва шу муносабат билан бу сўзларнинг грамматик қурилишида морфологик соддалашувнинг воқе бўлиши натижасида пайдо бўлгандир.

§ 20. Бир сўзнинг кўчма маъносига асосланишига кўра фразеологик қўшилмалар билан идиоматик сўзлар ўзаро бир-бирига ўхшайди. Бироқ сўзларнинг кўчма маънолари уларнинг ҳар бирида ўзига хос бўлган йўллар билан реаллашади. Шу сабабли улар бир-биридан фарқ қилади. Фразеологик қўшилмалар билан идиоматик сўзларнинг ўзаро асосий фарқлари қуйидагилардан иборат:

1. Идиоматик сўзда кўчма маъно бир сўзнинг ўзига боғлиқ бўлади. Масалан, **Подшо энди хўп нолон... Улгундай ин пушаймон** (Ҳ. Олимжон) гапида **ўлгундайин** сўзи ўзи боғланиб келган **пушаймон** сўзига нисбатан мустақил бир вазиятни эгаллайди.

Фразеологик қўшилмаларда эса кўчма маъно иккинчи бир сўзга боғлиқ ҳолда юзага келади. Масалан, **Кўкда ёвнинг ўқ ёмғирин тиндирган... Омон бўлсин, солдат Суйрунлар!** (А. Умарий) гапида **ўқ ёмғири** бирикмасидаги **ёмғир** сўзига хос бўлган кўчма маънонинг реаллашуви **ўқ** сўзига боғлиқдир, бунда идиоматик сўзлардаги каби мустақиллик йўқдир.

2. Идиоматик сўзда унинг дастлабки лексик маъноси унутилади, идиоматик маъно билан дастлабки маъно ўртасидаги боғланиш сезилмас даражага етган бўлади: **жиндай, зигирча** каби.

Дастлабки маънонинг унитилиш ва бундай маънодан узоқлашиш ҳоллари фразеологик бутунликларнинг компонентларида ҳам учрайди. Масалан, **отдай бўлиб кетмоқ** иборасидаги **отдай** сўзи каби. Аммо бундай сўзни мустақил бир идиоматик сўз сифатида ибора таркибидан ажратиб олиб бўлмайди, чунки булар **зигирча** каби идиоматик сўзлар даражасида мустақилликка эга эмасдир.

Фразеологик қўшилмалар одатда бир сўзнинг ўзaro узвий боғланган икки маъносига—тўғри ва кўчма маъноларига асосланади.

3. Фразеологик қўшилманинг кўчма маъноли компонентдаги маъно тариққиёти бир сўз доирасида бўладиган маъно тараққиёти рамкасидан чиқмайди. Масалан, **туз** — ошнинг **тузи**, **туз** — **гапнинг тузи** каби.

Идиоматик сўзларда эса маъно тараққиёти омонимнинг туғилишига сабаб бўлади. Масалан, **латта**—материя парчаси; **латта**—лапашанг каби. Шундай қилиб, сўзларнинг дастлабки тўғри маъноси йўқолишга қадар бориб етади, тилда бу сўзлар фақат кўчма маънодагина сақланиб қолади, бора-бора бундай сўзларнинг кўчма маъноли эканлиги ҳам сезилмас бўлиб кетади. Натижада бундай идиоматик сўзларга одатдаги тўғри маъноли сўзлар каби қарала бошлайди.

Идиоматик сўзлар ўз маъно тараққиётига кўра фразеологик чатишмаларга ўхшайди, лекин улардан фарқ қилади. Булар орасидаги фарқ шундаки, идиоматик сўзларга дастлабки тўғри маъно билан кейинги кўчма маъно ўртасидаги узилиш ва узоқлашиш ҳодисаси бир сўз доирасида воқе бўлади. Масалан, **додамдай** каби. Фразеологик чатишмаларда эса бу ҳодиса бир сўз доирасида эмас, балки сўзлар уюшмаси доирасида, яъни ибора бутунлигича олингани ҳолда, содир бўлади. Масалан: **аммамнинг бузоғи** каби.

* * *

§ 21. Бир маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган сўзлар уюшмаларининг ҳамма турларини фразеологик birlikлар деб бўлмайди. Акс ҳолда, фразеологик birlikларнинг ўрганиш объекти чигаллашиб ва мураккаблашиб кетади. Образли турғун уюшмаларнигина фразеологик birlikлар термини билан юритиш мақсадга мувофиқдир.

Одатда **идиома** термини икки ҳодисани—**айрим сўзни** ҳам, шунингдек **сўзлар уюшмасини** ҳам ўз ичига олади. Академик В.В. Виноградовнинг классификациясида идиома термини фразеологик чатишма терминининг эквиваленти сифатида ишлатилади. Бу билан идиома терминининг маъно доираси анча чегараланади. Натижада фразеологик birlik-

ларнинг қурилишига кўра бўлган классификациясида изчиллик сақлаб қолинади.

Идиома терминининг маъносини турғун сўз уюшмаларининг бир тури билан, яъни фразеологик чатишмалар доираси билан, чегаралаш ижобий ҳодисадир. Лекин шу билан бирга фразеологик birlikларнинг маъно турлари қаторига фразеологик қўшилмалар киритилдики, бу эса тўлиқ маънодаги турғун сўз уюшмаларидан яна яқка сўзга тенг birlikлар томон силжиш демакдир.

Тўлиқ маънодаги birlikлар (фразеологик бутунликлар ва фразеологик чатишмалар) билан айрим бир сўзнинг боғли маъносига асосланган birlikлар (фразеологик қўшилмалар) ўзаро жиддий фарқ қилади. Буларни бир қаторга қўйиб бўлмайди. Бундай тил фактларига лугат бирлиги сифатида ёндошганда ҳам, грамматик нуқтан назардан ёндошганда ҳам, уларни бир хил ҳодиса деб қараш тўғри келмайди.

Образли турғун уюшмаларни ўрганганда, идиоматик сўзларни тилга олиб ўтиш фойдалидир. Чунки идиоматик сўзлар айниқса фразеологик чатишмаларнинг семантик жиҳатдан бўлган тараққиётини тўғри англаб етишда катта ёрдам беради. Умуман, идиоматик сўзлар бир томондан—маъно тараққиётига кўра фразеологик чатишмаларга ўхшаб кетса, иккинчи томондан—бир сўзнинг маъно тараққиётига асосланиши жиҳатидан фразеологик қўшилмаларга яқин туради.

Фразеологик birlikлар аввало семантик birlikлардир. Уларнинг бошқа томонлари шу маъно томонига кўра белгиланади.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ДОИРАСИГА КўРА ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

§ 22. Ўзбек тили фразеологик бойлигининг асосий қисмини шу тилнинг ички ресурслари — ўз иборалари ташкил этади. **М а с а л а н:** чучварани хом санамоқ; қордан қутилиб, ёмғирга тутилмоқ; дўпписи осмонда; тарвузи қўлтиғидан тушди кабилар.

Бундай иборалар асосан кишининг ўзига қаратилган бўлади, ибораларни уюштирувчи марказий компонент сифатида кўпинча киши аъзоларининг номлари бўлган сўзлар қатнашади.

Мисоллар: қўли очиқ, ёки очиқ қўл; қўли тегмайди; қўлга олмоқ каби; юзини ерга қаратмоқ; юзидан заҳар томади; юзига (ёки бетига) солмоқ; юз ўғирмоқ каби; юраги кенг; юраги йўқ; юрагини бўшатмоқ; юрак ютиб юбормоқ; юраги орқасига тортиб кетди каби; тилга олмоқ; тил бириктирмоқ; тили қисик; тилини тишлаб қолмоқ; тили узун; тил тегизмоқ каби; кўз-қулоқ бўлмоқ; қулоқ миясини емоқ; бу қу-

лоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетмоқ каби; оёғини қўлига олиб югурмоқ; оёқ-қўли енгил; оёғи ерга тегмайди; оёғи чиқиб қолди; оёқ-қўлини боғламоқ каби; гапни оғзидан олмоқ; еган-ичганини оғзидан келтирмоқ; катта оғиз ёки оғзи катта; оғзи очилиб қолди; оғиз-бурун ўпишмоқ; оғзи бўш; оғзи қулоғида; оғзини қани деса, қулоғини кўрсатмоқ каби; кўзи тўрт бўлди; жонини кўзига кўрсатмоқ; кўзи тегди; кўз очиб юмгунча; кўзининг оқу-қораси; кўзи етди; кўзини чирт юмиб; кўз юммоқ; кўзини ёғ босди; кўзининг пахтасини чиқармоқ; кўзига кўринмаслик; кўзига иссиқ кўринмоқ, кўзига совуқ кўринмоқ; кўзи олма терди; кўзи ўйнаб кетди; кўзига оқу-қора кўринмаслик каби ва бошқалар.

Ўзбек тилида фразеологик бирликнинг тузлиши шуни кўрсатадики, бош сўзи етмишдан ортиқ фразеологик иборада кўз, қўл сўзларининг ҳар бири элликдан ортиқ фразеологик иборада; оғиз, жон, юрак, бет, оёқ сўзларининг ҳар бири эса ўттиздан ортиқ фразеологик иборада қатнашади.

§ 23. Ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлаштирилган фразеологик бирликлар ҳам бор. Бундай фразеологик бирликлар ўзбеклар билан бошқа тил коллективлари ўртасидаги иқтисодий, маданий ва сиёсий алоқалар патнжасида пайдо бўлган. Ҳозирги замон ўзбек тилида бу хил фразеологик иборалар асосан рус ва тожик тилларидан нуха олиш (калька) йўли билан вужудга келган. Бундай фразеологик бирликларга мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин; рус тилидан: **роль ўйнамоқ, кўзига тупроқ сочмоқ, боши берк кўчага кириб қолмоқ** кабилар; тожик тилидан: **дарди бедаво, бажо келтирмоқ, обрўсини тўкмоқ, дилини сиёҳ қилмоқ** кабилар.

§ 24. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг асосини ягона миллий тилга хос иборалар ташкил этади. Ўзбек халқи учун умумий бўлган бундай фразеологик бирликлар сифатида тубандагиларни кўрсатиш мумкин: **бир оғиз сўз; кўз очиб юмгунча; хамир учидан патир; юзи ёруғ; қўлидан келади; кўнглини кўтармоқ каби.**

Бу хил иборалар кенг омма орасида ҳозирги замон ўзбек бадиий адабиётида, шунингдек фольклор асарларида кўп қўлланилади.

§ 25. Ҳар бир диалектнинг ўзига хос бўлган иборалари ҳам бор. Масалан: **Ашдан келса, дашдан келмоқ** ибораси Фарғона водисида, **Мен нима дейман, кўзим** (аслида кўбизим) **нима дейди** ибораси кўпроқ қўқон диалектида, **боғдан келса, тоғдан келмоқ, мошхўрдага қатиқ** иборалари эса асосан Тошкент диалектида ишлатилади.

Умуман олганда, фразеологик бирикмаларнинг кўпчилиги маълум бир диалектга бориб боғланади. Улардан тор доира билан чегараланиб қолганларигина ўзининг диалектга хослик ҳо-

латини сақлайди, бошқалари эса умумлашиб, ягона миллий тилнинг лексик бойлигига айланиб кетади.

§ 26. Жамиятда бирор касб билан шуғулланувчи гуруҳ миллий тилнинг умумий луғат бойлиги билан бир қаторда профессионал сўз ва ибораларга ҳам эгадирлар.

Демак, тилда турли касб ва ҳунар билан боғлиқ бўлган фразеологик бирикмалар ҳам мавжуддир.

Чунончи: 1) Деҳқончилик (боғдорчилик, полизчилик ва шу кабилар) билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар: олма пиш, оғзимга туш; ҳаш-паш демай, шонтоли демоқ; ҳаш-паш дегунча, кампир шоптолини (данагидан ажратиб) егунча; чиллаки чиллакини кўриб чумак уради; олмани олиб ўрикка уламоқ; шохида юрса, баргида юрмоқ; бир палакдан ҳар хил қовун етишади; етти қовун пишиги; арнасини хом ўрмоқ; лавлаги бўлмоқ кабилар.

2) Пазандалик билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар: қозонда бори чўмичга чиқади; мошхўрдага қатиқ бўлмоқ; икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас; қирқ қозоннинг қулоғини тишламоқ; кулни ўз кўмачига тортмоқ кабилар.

3) Ҳунарманд, тикувчилик, тўқувчилик, дурадгорлик кабилар билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар; астар-аврасини ағдармоқ; бичиб — тўқимоқ; ипидан игнасигача; игнанинг учидай (ёлғони йўқ); игнадайни туядай қилмоқ; калаванинг учини йўқотмоқ; бўзчининг моксидаи; тахи бузилмаган (гап); бўзчи белбоққа ёлчимас, кулол мўндига; ип эша олмайди; мум тишламоқ; оғзига сўз олмоқ; болта келгунча (тушгунча), кунда тинч ётар; теша тегмаган (гап); қирови тукилмаган (йигит); болтани тагдан урмоқ; илдизига болта урмоқ кабилар.

4) Медицина табибчилик билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар: соғ тишни суғуриб олмоқ; ким табиб, бошидан ўтган табиб; касалини яширса истимаси ошкор қилади; дори-га топилмайди; кимга дори кабилар.

5) Мактаб-маориф билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар: алифни калтак демоқ; бошида алиф йўқ; дасти алифлом қилиб, гарданини ҳам қилиб (бу ибора ҳозир архаиклашиб қолгандир); лом-мим демай; «а» деса, «б» демоқ кабилар.

§ 27. Тилнинг турли стилистик (оғзаки ва ёзма) нутқ кўринишлари билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар ўзига хос хусусиятга эгадир. Бу гурӯҳга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) Фольклор асарлари, халқ афсоналари билан боғлиқ бўлган фразеологик бириклар: борса, келмасга (узатмоқ); думи хуржин (иш); иши битди, эшаги лойдан ўтди; туя бир таंगा,

қани бир танга, туя минг танга, мана минг танга; донғи Доғистон кетган; давлат қуши (қўнди); анқонинг тухумъ (уруғи) кабилар.

2) Босма манбаълар (китоб традиция) билан боғлиқ бўлган фразеологик бирликлар. Булар асосида, умуман, диний эътиқодлар ётади: Алининг қиличини (аслида қиришини бўлиши керак) қилмоқ; Олло дегунча уриб ўлдирмоқ; бердисини айтмоқ кабилар. Диний афсоналар билан боғлиқ бўлган фразеологик бирликларни ҳам шулар қаторига киритиш мумкин: Сулаймон ўлди, девлар қутилди; Хизир ҳассасини тикқан; одат отадан қолган; қилни қирқ ёради; пешонасидагини кўрмоқ; қиёматнинг қирғинини қилмоқ кабилар.

§ 28. Тарихий воқеалар ва шахслар билан, шунингдек географик номлар билан боғлиқ бўлган фразеологик бирликлар алоҳида бир группани ташкил этади: хатга тушдинг, ўтга тушдинг (мардикор олиш воқеаси билан боғлиқ); пўстига сомон тикмоқ (хонлик давридаги қийноқ усули билан боғлиқ); Оппоқ хўжам урсин (шу номли эшон ўтган); Асакаси кетаяптими; Аштдан сўраса, даштдан жавоб бермоқ кабилар ва бошқалар.

§ 29. Ҳозирги замон ўзбек тилида, хусусан тарихий бадий асарларда синфий характерга эга бўлган фразеологик бирликлар ҳам ишлатилади. Синфий характердаги фразеологик бирликлар ўтмиш тарихий даврнинг қолдиқлари бўлиб, ўзида синфий антропоизм элементларини акс эттиради. Бундай иборалар турли ижтимоий гуруҳ, синфий табақаларнинг дунёқарашини ўрганишда материал бўлиб хизмат қила олади. М а с а л а н: таги паст, катта (ёки баланд) охирдан еб ўрганмоқ; хўкизнинг қулоғига танбур чертмоқ; оёғининг учи билан кўрсатмоқ каби иборалар аслида синфий характердаги фразеологик бирликлардир.

§ 30. Ҳозирги ўзбек тилида арготик (жаргон) типда фразеологик бирликлар ҳам учрайди. М а с а л а н: ишлар беш; беш кетмоқ; бир чўқишда қочирмоқ; бой бермоқ; ошиғи олчи (ёки чикка); катта (ёки баланд) кетмоқ; оғиз мойламоқ; бозори чаққон; бозор баҳоси муомала қилмоқ.

Булардан ташқари, аҳён-аҳёнда учраб қолувчи, думини тугиб қўймоқ; думини хода қилиб қочмоқ каби вульгар иборалар ҳам борки, буларни ҳам жаргонларга хос бўлган фразеологик бирликлар билан бир қаторга қўйиш мумкин.

Хуллас, синфий ва жаргон характердаги фразеологик бирликлар ҳозирги замон ўзбек тилининг умумий фразеологик бойлиги қаршисида жуда ҳам кам сонни ташкил этади.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ГРАММАТИК ҚУРИЛИШИГА ҚУРА УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

§ 31. Фразеологик бирликларнинг маъно турлари ўз грамматик қурилишининг моҳиятига қўра ўзаро фарқланадилар. Масалан, маълум бир контекстни синтактик таҳлил этишда фразеологик қўшилмаларнинг компонентларини синтактик бўлақлар сифатида ўзаро қарама-қарши қўйиш, яъни иборанинг ички синтактик қурилишини умумий синтактик таҳлилга бўйсундириш мумкин. Аммо фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишмалар эса бунга йўл бермайди. Лекин бу ҳолат фразеологик бутунликлар ва фразеологик чатишмаларнинг грамматик қурилиши уларнинг грамматик моҳиятини белгилашда аҳамиятсиз деган сўз эмас. Аксинча, кўп ҳолларда иборанинг грамматик қурилиши билан ҳисоблашиш керак бўлади. Масалан, фразеологик бирлик билан контекст ўртасидаги муносабатда фразеологик иборанинг грамматик қурилиши муҳим роль ўйнайди.

§ 32. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги фразеологик бирликларнинг грамматик қурилиши қўйидагича:

1. Фразеологик бирликларда ҳозирги замон ўзбек тилидаги сўз боғланишларининг барча турлари ўз аксини топқандир. Фразеологик бирликларнинг кўпчилик қисми бирикмага тенг қурилишли иборалардир. Булардан ташқари, гапга тенг қурилишли иборалар ҳам кўпгинадир. Бирикмага тенг, шунингдек гапга тенг қурилишли иборалар ўз навбатида хилма-хил кўринишларга эга.

2. Якка бир фразеологик маъно сақлангани ҳолда бир иборанинг ҳам бирикмага тенг шаклга, ҳам гапга тенг шаклга кира олиши каби ҳодиса учраб туради. Бундай ҳодиса асосан фразеологик ибора таркибидаги феъл компонентга хос бўлган даража ўзгаришларига боғлиқ бўлади. М а с а л а н, кўнглини кўтармоқ — бирикмага тенг ибора, кўнгли кўтарилди — шу иборанинг гапга тенг кўриниши; капалаги (кайфи)ни учирмоқ — бирикмага тенг ибора, капалаги (кайфи) учди — шу иборанинг гапга тенг кўриниши каби. Бунда тўлдирувчи — бошқарувчи муносабати эга-кесим муносабати билан алмашаётир.

Бирикмага ва гапга тенг ҳолатнинг воқе бўлишида ибора компонентларидаги тартиб ўзгаришлари ҳам маълум аҳамиятга эгадир. Масалан, катта оғиз — бирикмага тенг ибора, оғзи катта — шу иборанинг гапга тенг кўриниши; очик кўнгил бирикмага тенг ибора, кўнгли очик — шу иборанинг гапга тенг кўриниши каби. Бундай тартиб ўзгаришларига икки сўздан ташкил топган иборалардагина йўл қўйилади. Бундай тартиб ўзгаришлари натижаеида сифатловчи-сифатланмиш муносабати эга-кесим муносабати билан алмашади.

3. Сўзлар бирикмаси термини остида одатда икки мустақил сўзнинг ўзаро семантик ҳамда грамматик муносабатга киришуви назарда тутилади. Фразеологик бирикмаларда бирикма тушунчасига, одатдаги икки сўзликдан ташқари, бундан ортиқ сўзлик ҳам тўғри келади. Бу ҳол фразеологик бирикларга нисбатан йиғиқ ва ёйиқ бирикма тушунчаларини киритишга олиб келади.

Мисоллар:

1) Йиғиқ бирикмага тенг қурилишли фразеологик бириклар учун: **бир шингил (гап), тош юрак (одам), ерга қаратмоқ, еру кўкка ишонмаслик** кабилар;

2) Ёйиқ бирикмага тенг қурилишли фразеологик бириклар учун: **гапини оғздан олмоқ; ҳазилни билмаган кал Фозил; тирноқ остидан кир изламоқ; кўнглининг кўчасидан ўтмаслик; сув бўйига олиб бориб, суғормай олиб келмоқ** кабилар.

4. Фақат иккинчи даражали бўлақлар муносабатидан иборат бўлган фразеологик бириклар анчагинадир. Бундай ибораларда бир бошқарувчи сўзга бир ёки бир неча бошқарилувчи сўзлар боғланиб келади. Улар ўз қурилишига кўра бирикмага тенг бўлади. Бундай иборанинг бутунлигича иккинчи даражали бўлақлардан бири вазифасида келиши иборанинг умумий грамматик шаклланишидан кўриниб туради. Мисоллар: **бир қаричликдан; жон қулоғи билан (тингламоқ); сувга тушган (бўлка) нондай; мандан кетгунча, эгасига етгунча** кабилар.

5. Бирорта фразеологик иборани қурилишига кўра гапга тенг деб аташда унинг таркибида айрим сўз билан ифодаланган эгаси борлигига асосланиш тўғри бўлади. Чунки иборанинг бошқарувчи компоненти бундай ибора яқка ҳолда, контекстдан ташқарида, олинганда, кесимга тенг бўла бермайди. Бундай компонентнинг, фразеологик иборанинг, синтактик моҳияти контекстда аниқлашади. Масалан, **жонига тегмоқ** ибораси контекст ичидагина шахс-сон ва замонда конкретликка эга бўлади (**жонига тегдим, жонига тегдинг, жонига теккан, жонига тегди, жонига тегёттир** каби). Демак, бу ибора контекст ичида бутунлигича кесим, бўлақ вазифасида келиши мумкин: **Бу юриш-туришинг билан ҳамманинг жонига тегасан** каби. Кўринишича, фразеологик ибора таркибидagi бошқарувчи сўзни олдида кесим деб ёки бошқа бир бўлақ деб атаб қўйиш тўғри бўлиб чиқа бермайди.

6. Ўз ичида эргаш гапли ернинг тагида илон қимирласа, билмоқ типидagi ибораларни бирикмага тенг қурилишли фразеологик бириклар қаторига киритиш тўғридир. Чунки бундай қўшма гапга тенг кўринишли фразеологик бирикма-

ларнинг улар бир бутун ҳолда олингандаги грамматик моҳияти уларнинг иккинчи қисмига кўра белгиланади. Юқоридаги каби ибораларда эргаш гап (ернинг тагида илон қимирласа) дан ташқариги қисм гапга тенг бўла олмайди. Чунки бу қисмнинг ўз ичида айрим сўз билан ифодаланган эга бўлаги йўқ. Бундай ибораларнинг феъл компоненти ўз грамматик кўрсаткичларини нутқдан олади.

Демак, ёйиқ бирикмага тенг фразеологик бирикларнинг ички қурилишида тўлиқ содда гапнинг бўлиши мумкин. Аммо бундай содда гап иборанинг ички қурилишигагина мансуб бўлиб фразеологик бирикларнинг бутунлигича гапга тенг бўлишига олиб келмайди.

Кўчирма гапли ёки сўзли ибораларнинг шу типдагилари тўғрисида ҳам худди шундай ҳукм чиқариш керак. **М а с а л а н , қ о ш қ ў я м а н д е б , к ў з ч и қ а р м о қ ; о р з и н г қ а н и д е с а , к у л о г и н и к ў р с а т м о қ** каби.

7. Фразеологик бириклар ичида қўшма гапларга (**қушбеги билан шовла емайди, тирноғи куяди**), ҳатто кўчирмали қўшма гапларга (**бегим дегунча, бели синади**) тенг қурилишли иборалар ҳам учрайди. Бундай фразеологик иборалар таркибида ундалма ҳам қатнашади (**қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит**). Баъзи иборалар аслида диалоглардан ўсиб чиққандир (**туя кўрдингми, йўқ**). Эргаш гаплардангина тузилган фразеологик бириклар ҳам бор (**анамана дегунча, кампир шоптоли егунча**) ва бошқалар.

8. Фразеологик бириклар таркибида ёрдамчи сўзлардан асосан юклама ва кўмакчиларгина келади (**очиқ юз билан** каби). Боғловчи деярли учрамайди. Боғловчи қатнашган фразеологик бирикка мисол сифатида **на ҳай ва на ҳайдар** иборасини кўрсатиш мумкин. Шуниси қизиқки, боғловчилик вазифасини билан кўмакчиси бажариб келади (**ер билан осмонча фарқ бор**), кўпинча эса бундай вазифа интонациянинг ўзига юклатилади (**уйлар айвонга айланиб кетди; айвонлар уйга**). Кейинги ҳолат фразеологик бирикларнинг шаклланиш манбаи — жонли сўзлашув эканини тасдиқлайди. Чунки жонли сўзлашув бу усул (интонацион ифода) дан жуда кенг фойдаланади.

9. Фразеологик бирик компонентларининг тартиби ҳам одатдаги сўз тартибидан фарқланмайди. Баъзи истиснолар жонли сўзлашув «синтаксиси» ҳисобига (**сичқон сирмас инига, ғалвир боғлар думига; «синди белим»** каби) ёки тожик тили синтаксиси ҳисобига (**гули қаҳқаҳ паридек очилиб кетмоқ; шунга ўхшатиб: уста бузармон**) келиб чиқади.

10. Фразеологик бирикларда ибора таркибидаги сўзларнинг сони орта борган сари, қурилишга кўра бирикмага тенг (қисман содда гапга тенг) ибораларнинг миқдори камай

боради ва, аксинча, гапга тенг ибораларнинг миқдори кўпая
боради.

11. Фразеологик бирликларнинг грамматик қурилиши шу
тилнинг грамматик системасига бўйсунди. Фразеологик бир-
ликлар таркибида грамматик архаизмлар деярли йўқ, лексик
архаизмлар эса жуда оз учрайди: **гайёр ошга баковул; ўл-
са, йитмас.**

12. Ўзбек тили фактлари фразеологик бутунликлар ичида
ҳам, фразеологик чатишмалар ичида ҳам, икки ва ундан ортиқ
сўзли бирикмага тенг иборалар билан бир қаторда, содда,
ҳатто қўшма гапга тенг қурилишли ибораларнинг борлигини
кўрсатади.

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАСИ

§ 1. Фонетика нутқ товушларини текширади. У тилнинг товушлар системаси, уларнинг тузилиши, бўғин ва унинг тузилиши ва турларини ўргатади. Фонетика тилнинг товушлар системаси ва тилдаги товуш ўзгаришлари ҳақидаги таълимот бўлиши билан лексика ва грамматика билан боғланади. Чунки нутқ товушларининг маънони фарқлашдаги функцияси сўзларда кўринадики, буни турли нуқтаи назардан ҳам лексикологияда, ҳам грамматикада ўрганилади. Шунга кўра фонетика тилшуносликнинг юқоридаги ҳарикки баҳсга алоқадор бўлган алоҳида ва мустақил бир қисми ҳисобланади.

Фонетика тилни товушлар томонидан текшириш билан бирга товушларнинг алмашилиши ва ўзгаришини, шунингдек адабий талаффуз нормалари, тўғри талаффуз қилиш қоидалари ва урғу, унинг турлари, урғуни тўғри ишлатиш йўллари ҳам ўрганади.

Фонетика ҳақида зарурий маълумотга эга бўлмай туриб тўғри талаффуз қилиш билан алоқадор бўлган орфография ва грамматика (морфология ва синтаксис) қоидалари устида ҳам муваффақиятли иш олиб бориш мумкин эмас.

НУТҚ ТОВУШЛАРИ

§ 2. Ҳар қандай товуш эластик жисмнинг тебраниши натижасида ҳавонинг тўлқинланиши туфайли ҳосил бўлади. Бирор жисм (масалан, дутор тури) нинг тебраниши ҳавони товуш чиқарадиган даражада тўлқинлантиради. Шунинг натижасида товуш пайдо бўлади.

Нутқ товушлари ўпкадан чиққан нафаснинг товуш пайчаларини титратиб ўтиши, нутқ органларининг артикуляцияси (нутқ органларининг талаффуз вақтидаги ҳаракати, фаолияти) натижасида вужудга келади.

Талаффуз қилиш фаолияти натижасида турли товушлар ҳосил бўлади: унлилар (а, о, и, э, у, ў) ва ундошлар (б, в, г, д ва бошқалар).

Шундай қилиб, инсон нутқи мураккаб бир ҳодиса бўлиб, у коммуникация моментини ифодаловчи физик, физиологик, психологик фактордир. Чунки тил—нутқ элементлари орқали фикрни юзага чиқариб, кишиларнинг ўзаро алоқалари учун хизмат қилгандагина катта аҳамиятга эга бўлади.

Нутқ товушлари айтиладиган сўзнинг кичик, айрим бир қисмидир.

Товушни фонемадан фарқ қилмоқ керак. Фонема—сўз маъноларини ифодалаш ва фарқлаш учун хизмат қиладиган нутқ товушидир.

§ 3. Ўзбек адабий тилида айрим товушлар маънони фарқлаш учун хизмат қилади ва бу товушлар сифат жиҳатидан бир-бирдан ажралади. Масалан: **бор, бар** (этак), **бер, бир, бўр, бур** сўзлари фақат **о, а, э (е), и, ў, у** унлиларигагина қараб маънода фарқ қиладилар. Демак, бу унлиларнинг ҳар бири мустақил фонемадир. Шунингдек ўзбек тилида **қ** ва **к** маънони фарқлайди: **қир** ва **кир, қийиқ** ва **кийик** каби. Демак, бу товушлар бир-бирининг комбинатор варианты эмас, балки улар мустақил фонема ҳисобланади.

Фонемалар сони ягона умумхалқ тили ва унинг шеваларига кўра ҳар хил бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ўзбек адабий тилида олти унли бўлишига қарамай, шу тилнинг баъзи шеваларида унли фонемалар сони 6—7 дан тортиб, 18 гача боради. Шунингдек ҳар бир тилнинг фонемалар системаси сифат ва миқдор жиҳатидан бир хил эмас: бир тилда фонемалар сони кўпроқ, иккинчи тилда эса озроқ бўлиши мумкин.

§ 4. Мустақил фонема билан унинг вариантлари орасида принципиал фарқ бор. Фонемаларнинг вариантлари унга ёндош товушлар таъсирида пайдо бўлади. Масалан, ўзбек адабий тилидаги и фонемаси талаффузда шу тилда сўзловчиларнинг бир-бирини тушунишига тўсқинлик қилмайдиган турли оттенкаларга эгадир.

Агар билди [б(і)лдѐ]¹, ичди [іштѐ] сўзларини олиб, уларнинг талаффузига разм солсак, сўзнинг биринчи ёпиқ бўғинидаги и товуши, талаффузига кўра кейинги очиқ бўғиндаги и товушига ўхшамайди. Бундан ташқари, ишқ [қъш], қизгин [қъзгън] сўзларидаги и товушининг талаффузи, билди б(і)лдѐ], ичди [іштѐ] сўзларидаги и товуши талаффузидан фарқланиб туради.

Юқоридаги мисоллардан кўришиб турибдики, и унлиси і, ё, ь, з каби турлича талаффуз қилинишидан қатъи назар, улар шу адабий-орфографик и фонемасининг сўз ичида ён-

¹ Транскрипция белгилари ҳақида § 5 ва § 64 га қаранг.

дош товушлар таъсири билан ўзгарган турли вариантларидир. Товушларнинг ана шундай турлича талаффуз этилишида ҳосил бўладиган вариантлар—комбинатор вариантлар дейилади. Бирор фонеманинг вариантлари унинг ўзига қараганда бошқачароқ эшитилади. Баъзан эса бу вариантлар тингловчига яққол сезилмаслиги ёки аниқ эшитилмаслиги ҳам мумкин.

Унли фонемаларнинг комбинатор вариантлари тилнинг унлилар составида, ундош фонемаларнинг комбинатор вариантлари эса ундошлар составида ўрганилади.

ТРАНСКРИПЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 5. Нутқ товушларининг барча оттепкаларини ёзувда мумкин қадар аниқ ва тўлароқ ифодалаб бериш учун транскрипция ишлатилади. Транскрипцияда махсус белгилар воситаси билан фақат тилдаги асосий товушлар—фонемаларгина эмас, балки фонемаларнинг ёндош товушлар таъсири натижасида ҳосил бўладиган вариантлари ҳам ифодалади. Шунинг учун фонетик транскрипцияда белгилар сони амалда қўлланадиган алфавитдаги ҳарфлар сонидан кўп бўлади.

Ўзбек тилининг нутқ товушларини ифодалаш ва уларнинг талаффузини ёзувда кўрсатиш учун тубандаги транскрипцион белгиларни ишлатиш лозим топилди:

1. Унлилар учун: и, ы, і, ь, ё, э, ў, у, э, е, ё, о, э, а, э.
2. Ундошлар учун: б, в, w, г, д, ж, ж, з, й, к, л, м, н, ц, п, р, с, т, ф—f, ш, ч, қ, ғ, ҳ.
3. Ҳозирги ўзбек ёзувида қўлланилмоқда бўлган е, ё, ю, я, йў ларнинг товуш ифодаси учун: е—йе, ё—йё; ю—йу; йу; я—йя, йа; йў—йо, йо олинади.

НУТҚ АППАРАТИ ВА УНИНГ ВАЗИФАСИ

† § 6. **Нутқ органи.** Инсоннинг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг сўзлаш қобилиятига эгалигидир. Бирор тилда товушларнинг турлича кўриниши кишининг нутқ органи фаолияти натижасида пайдо бўлади. Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида қатнашадиган нутқ органи—ўпка, томоқ, бўғиз, бурун бўшлиғи, тил, танглай, тиш, оғиз бўшлиғи ва, ниҳоят, лабдир.

§ 7. **Нутқ органининг хизматларига кўра турлари.**

Товуш ҳосил қилишдаги хизматларига кўра нутқ органи икки хил—актив ва пассив бўлади.

Актив органилар: товуш пайчалари, кичик тил, тил, юмшоқ танглай, пастки жағ, лаб.

Пассив органлар: юқори жағ, тиш, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи.

§ 8. Нафас аппарати. Нафас аппарати: кўкрак қафаси, диафрагма, ўпка, бронхлар ва нафас йўлидан иборат бўлиб, бу органлар ҳавонинг манбаи ва ҳаво ўтказувчидир. Сўзлаш (нутқ) нафас чиқариш натижасида ҳосил бўлади. Ўшқадан чиқаётган ҳаво нафас йўли орқали ўтиб, унда музикал, шу қатори шовқинли товушларни ҳосил қилади.

§ 9. (Бўғиз) Нафас йўлининг юқори қисми кенгая бориб, бўғизни ташкил этади. Бўғиз бўшлиғида товуш пайчалари ҳаракатини бошқариб турувчи иккита ҳалқасимон кемирчак, тўртта чўмичсимон ва бир неча пайчалар (мускулчалар) бордир.

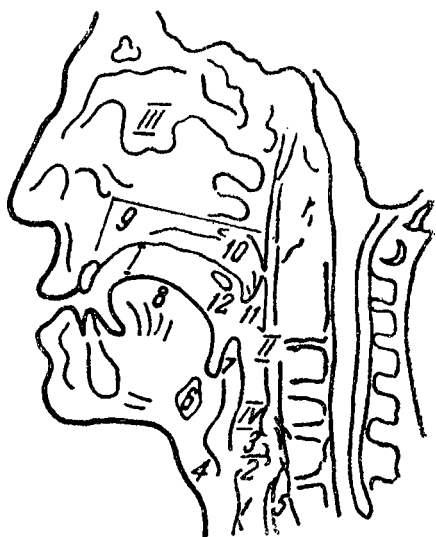
§ 10. Товуш пайчалари. Товушлар товуш пайчаларининг титраши натижасида ҳосил бўлади. Товуш пайчалари иккита эластик мускулчадан иборат бўлиб, бўғиз устига горизонтал (кўндаланг) тортилган бўлади. Чиқаётган ҳаво таъсирида товуш пайчалари титрайди.

Бу титраш натижасида товуш ҳосил бўлиши учун: а) ҳавонинг бўғизда сиқилиши; б) маълум миқдорда товуш пайчаларининг таранглашиши, товуш пайчаларининг бир-бирига яқинлашиши шарт.

Товуш пайчаларининг ўзаро бир-бирига яқинлашуви турлича, яъни улар орасидаги очиқликнинг кенг ёки тор бўлиши мумкин.

Товуш пайчалари ўртасидаги очиқлик—товуш чиқариш оралиғи дейилади.

Агар товуш пайчалари сиқик ва бири иккинчисига жуда яқинлашган бўлса, ўшқадан чиқаётган ҳаво бу пайчаларни

1-расм. I оғиз бўшлиғи; II ҳалқум ёки фаринкс; III бурун бўшлиғи; IV бўғиз.

1-нафас йўли ёки трахея; 2-товуш пайчалари; 3-қалбаки товуш пайчаси; 4 қалқонсимон кемирчак; 5-ҳалқасимон кемирчак; 6-тил ости суяги; 7 бўғиз (надгортанник); 8-тил; 9 қаттиқ танглай; 10-юмшоқ танглай; 11-кичик тил; 12-бодомсимон без.

бир тартибда тебратиш билан музикал товушлар ҳосил қилади. Жарангсиз товушлар товуш пайчаларининг титрамаслиги натижасида ҳосил бўлади.

§ 11. **Оғиз бўшлиғи.** Оғиз бўшлиғи товушни қабул қилади.

2-расм. **Актив органлар:** I пастки лаб; II тилнинг олд қисми; III тилнинг ўрта қисми; IV тилнинг орқа қисми; V товуш пайчалари; VI юмшоқ танглай; VII кичик тил.
Пассив органлар: 1-устки лаб; 2-олдинги тишларнинг устки қисми; 3-устки тишларнинг орқа томони; 4-альвеоллар; 5-олдинги танглай; 6-ўрта танглай; 7-юмшоқ танглайнинг олдинги қисми; 8-юмшоқ танглайнинг орқа қисми.

Қаттиқ танглай—танглайнинг олдинги, ҳаракат қилмайдиган қисми; юмшоқ танглай ёки танглай пардаси—танглайнинг ортқи, ҳаракатчан қисмидир.

§ 13. **Тил.** Тил ўзининг ҳаракатчанлиги билан товуш ҳосил қилишда бошқа нутқ органларига нисбатан асосий роль ўйнайди.

Нутқ товушларининг пайдо бўлиши ўрнига қараб тилни учга булиб кўрсатиш мумкин:

1. Тилнинг ортқи қисми—тилнинг юмшоқ танглайга қарама-қарши бўлган қисми.

Шу билан бирга товушларни турли тусга киритувчи резонаторлик вазифасини бажаради. Оғиз бўшлиғининг ҳажми ва шакли бошқа нутқ органлари (тил, лаб, юмшоқ танглай, пастки жағ) нинг таъсирида турлича ҳолатга кириши мумкин.

Булардан тил, айниқса, катта аҳамиятга эга. У оғиз бўшлиғида ўзининг турлича ҳолати ва ҳаракати билан унли ва ундош товушлар ҳосил қилишда қатнашади.

Оғиз бўшлиғида музикал товушларга шовқин қўшилади; бу процесс оғиз бўшлиғининг кенглиги ва шаклига кўра турлича бўлади.

Бирор товушни талаффуз қилиш учун нутқ органларининг ўзаро мувофиқлашуви **артикуляция** дейилади. Бу артикуляция натижасида унли ва ундош товушлар ҳосил бўлади.

§ 12. **Танглай.** Танглай икки қисмдан иборат: қаттиқ ва юмшоқ танглай.

2. Тилнинг ўрта қисми—тилнинг қаттиқ танглайга қарама-қарши бўлган қисми.

3. Тилнинг олдинги қисми—тилнинг учи, олдинги қисми.

Оғиз бўшлиғида тил тишларга қаттиқ жипслашиши мумкин ёки жипслашмай, улар ўртасида тор оралиқ ҳосил қилиши мумкин. Тил ва тишлар бир-бирига жипслашган вақтда, чиқарилаётган ҳаво оқими уни ёриб ўтиши натижасида портловчи товушлар ҳосил бўлади. Агар улар жипслашмай, ҳаво оқими тил ва тиш ўртасидаги оралиқдан ишқаланиб ўтса, сирғалувчи ёки фрикатив товушлар ҳосил бўлади.

Оғиз бўшлиғидан ҳавонинг ҳеч қандай қаршиликсиз чиқиши натижасида турли унли товушлар пайдо бўлади.

§ 14. **Лаблар.** Товушларни ҳосил қилишда лаблар ҳам актив иштирок этади. Айрим товушлар икки лабнинг орасида ҳосил бўладилар (масалан, ўзбек тилида **в** товушининг икки лаб орасида ҳосил бўлиши каби). Бундан ташқари, пастки лабнинг юқори тиш учларига тегишидан (масалан, рус тилидаги **в** каби) ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Айрим товушларни ҳосил қилишда лаблар ўзаро бир-бири билан қаттиқ жипслашадилар. Масалан, **п, б** товушларининг талаффузи каби.

Баъзан, бунинг аксича, лаблар ўзаро бир-бири билан жипслашмай, улар орасида тор бўшлиқ қолади ва ундан ҳаво сиқилиб ўтиши натижасида ўзбек тилидаги сирғалувчи (фрикатив) **в, ф** каби товушлар ҳосил бўлади.

§ 15. **Бурун бўшлиғи.** Биз одатда юмшоқ танглай (танглай пардаси) ни тушириш билан қўшимча резонаторлик вазифасини бажарувчи бурун бўшлиғига йўл очамиз. Бунда чиқарилаётган ҳаво оқими асосан бурун бўшлиғидан ўтиши билан товушларга алоҳида оттенка берилади. Шу усулда ҳосил бўладиган товушлар, **м а с а л а н, м, н, нг [ц]** товушлари бурун товушлари дейилади. Бурун товушларининг ҳосил бўлишида ҳаво оқими қисман оғиз бўшлиғидан ҳам ўтади.

§ 16. **Пастки жағ.** Оғизнинг кенгайиши ёки торайиши пастки жағнинг кўтарилиш ва тушиш даражасига боғлиқдир. Унли товушларни ҳосил қилишда пастки жағ туширилади, ундош товушларни ҳосил қилишда эса кўтарилади.

Шундай қилиб, унли ва ундош товушларнинг турлича тусга кириши оғиз бўшлиғидаги ҳаракатланувчи органлар ва пастки жағнинг ишига боғлиқдир.

УНЛИ ФОНЕМАЛАР

§ 17. Ҳар бир тил ўзига хос унлилар системасига эга. Тилдаги унлилар системаси одатда вокализм дейилади.

Унлилар акустик томондан овознинг устунлиги билан характерланса, физиологик томондан оғизнинг очилиш даражаси билан характерланади. Шунинг учун ҳам проф. В. А. Богородицкий унли товушларни „оғиз очувчилар“ деб атаган эди.

Унлилар талаффузида асосий вазифани товуш пайчалари, тил ва лаблар бажарадилар.

Унли товушлар талаффузида лаб ҳар хил шаклга киради, яъни у ёйилади ёки буришиб чўчайди. Унли товушларни талаффуз этишда тил ҳам оғиз бўлигида турлича шаклда ҳаракат қилади, ўзининг горизонтал ҳаракатидан олдинга чўзилади ёки орқага тортилади, вертикал ҳаракатидан эса танглай томон кўтарилади ёки частки жиг билан бирликда қуйи тушади.

Унлилар бўғизда ҳосил бўладиган, оғиз бўлигида турли тусга кирадиган соф овоздангина иборат бўлган товуш ёки фонемалардир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ УНЛИ ФОНЕМАЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 18. **Унли товушлар:** а) тилнинг ҳолатига, б) лабнинг вазиятига кўра текширилади.

Унлилар тилнинг ҳолати (кўтарилиш ўрни) га кўра қуйидагичадир:

а) олдинги қатор (тил олди) унлилар;

б) орқа қатор (тил орқа) унлилар.

Олдинги қатор унлилар талаффузида тилнинг олд қисми қаттиқ танглайга томон кўтарилади. Орқа қатор унлилар талаффузида эса, тилнинг орқа қисми юмшоқ танглай томон кўтарилади.

Олдинги қатор (тил олди) ва орқа қатор (тил орқа) унлилар орасида оралиқ ёки индифферент унлилар ҳам бўлиши мумкин. Бундай унлилар талаффузда тилнинг орқароқ ёки олдинги қатор қисми танглайга томон кўтарилишидан ҳосил бўлади. Бу ҳол, масалан, ўзбекча адабий орфографик и товушининг чуқур тил орқа қ, ғ ундошлари билан бирга ёндош келган ҳолатида яққол эшитилади: **қиз** [қъз], **қиш** [қъш], **ғишт** [ғъш] каби.

§ 19. Тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига кўра унлилар қуйидагичадир:

а) юқори кўтарилиш ёки тор, ёпиқ унлилар;

б) ўрта кўтарилиш ёки ўрта-кенг унлилар;

в) қуйи кўтарилиш ёки кенг, очиқ унлилар.

Тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига кўра ўрта-кенг унлилар икки хил: а) ўрта-юқори кўтарилиш ёки

ярим-тор ёки ярим-ёпиқ унли (э); б) ўрта-қуйи кўтарилиш ёки ярим-кенг ёки ярим-очиқ унли (ў).

Ўрта кўтарилиш унлиларидан ўрта-юқори кўтарилиш унлиси юқори кўтарилиш унлиларига яқин туради, ўрта-қуйи кўтарилиш унлиси эса қуйи кўтарилиш унлиларига яқин туради.

§ 20. Лабнинг вазиятига кўра унлилар қуйидагича бўлади: а) лабланган; б) лабланмаган.

Лабланган унлилар талаффузида лаблар олдинга қараб чўзилади (чўччаяди). Лабларнинг бу ҳолати (чўччайиши) лабланиш (лабиализация) дейилади.

Лабланмаган унлилар талаффузида лабларнинг иштироки пассив бўлади.

Бундан ташқари, унли товушлар баъзи диалектларда, масалан, хоразм диалекти талаффузида, икки хил: а) узун ва б) қисқа бўладилар. Масалан: **от** (ҳайвон), **од** (исм); **туз** (тузмоқ), **ду:з** (ош тузи) каби.

Ўзбек адабий тили жанубий хоразм шеvasига ва туркман тилига хос бўлган узун ва қисқа фонемани акс эттирмайди. Чунки у унлилар адабий тилда маъно жиҳатидан икки хиллик туғдирмайди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг вокализми, ҳатто урғули бўғида ҳам, унлининг қисқалиги билан характерланади.

УНЛИЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

§ 21. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида 6 унли фонема бор: **и, э, (е), у, ў, а, о**. Ўзбек адабий тилидаги унлилар қуйидагича классификация қилинади:

1) тилнинг горизонтал ҳаракати натижасида унлининг пайдо бўлиш ўрнига кўра;

2) тилнинг вертикал ҳаракатига кўра;

3) лабларнинг иштирокига кўра.

Тилнинг горизонтал ҳаракати натижасида пайдо бўлиш ўрнига кўра ўзбек адабий тилидаги унли фонемалар қуйидагича:

а) тил олди ёки олдинги қатор: **и, э, (е), а [ə]**;

б) тил орқа ёки орқа қатор: **у, ў, о**.

Тилнинг вертикал кўтарилиш даражасига кўра унли фонемалар қуйидагича:

а) тор унлилар: **и, у**;

б) ўрта-кенг унлилар: **э, (е), ў**;

в) кенг унлилар: **а, о**.

Лабнинг иштирокига кўра унли фонемалар қуйидагича:

а) лабланган: **у, ў**;

б) лабланмаган: и, э, (е)̄а, о.

§ 22. Ўзбек тилидаги унлиларни табица орқали қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Тилнинг горизонтал ҳаракати на-тижасида унлининг пайдо бўлиш ўрнига кўра		тил олди лабланмаган	тил орқа лабланган
Оғизнинг очилиш даражасига кўра	тор	и	у
	ўрта-кенг	э (е)	ў
	кенг	а [а] о	

Унли **а** товуши ўзбек адабий тилида асосан тил олди кенг э фонемасини билдиради. Тил олди э фонемасининг тил орқа варианты айниқса чуқур тил орқа ундошлари **қ, ғ, х** товушлари билан ёндош келганда аниқ эшитилади: **қалам, қатор, ғайрат, ғалаба, хабар** сўзларининг биринчи бўғинларидаги **а** каби.

Ўзбек адабий тилида тор унлилар тилнинг вертикал ҳаракатига кўра эмас, балки тилнинг горизонтал ҳаракатига қараб фарқ қиладилар.

АИРИМ УНЛИ ФОНЕМАЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

§ 23. **Тор унлилар.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бу категорияга икки унли фонема киради. Булардан бири тил олди лабланмаган **и** фонемаси бўлиб, иккинчиси тил орқа лабланган **у** фонемасидир.

§ 24. **и фонемаси.** Адабий-орфографик и фонемаси ўзининг эшитилишига кўра тил олди **и** [i] ва тил орқа **и** [ɨ] унлиларининг ўртасидадир. Талаффузда бу товушни пайдо қилишда тил, пастки жағ, тил олди унлилари талаффузидагига қараганда, анча пастга тушади. Лаблар сал очилади, тил эса пастки тишларга бориб тақалади.

Талаффузда бу фонеманинг баъзан комбинатор вариантлари вужудга келади. Бу ҳолат ўзбек шеваларига хос бўлиб, ҳатто ҳозирги замон ўзбек адабий тили талаффузига асос бўлган шеваларда ҳам учрайдиган **[и]** товуши тилнинг вазиятига кўра, тил олди **и** [i] ва тил орқа **и** [ɨ] орасидаги оралиқ (индифферент) вариантларга эга бўлади. Масалан, **и** товуши сўзларнинг ёпиқ бўғинларида тил олди товушлари орасида келганда, **сиз** [с(i)з], тил **т(и)л** сўзларида

учраган и товуши тил орқа и [Ь] га қараганда олдингироқ қатор и [i] га айланади ёки жуда кучсизланади; чуқур тил орқа қ, ғ, х товушлари билан ёндош келганда эса, қизил [қъзыл], қишлоқ [қъшлэқ] сўзларида учрагани каби, орқа-роқ қатор и [Ь] га айланади.

Очиқ бўғишларда, айниқса сўзнинг охириги очиқ бўғини-да, и нинг ярим-тор очиқ варианты [ε] га айланади: келди [келдэ], борди [бэрдэ] каби.

Аммо бошқа шеваларда, тўққиз ва ундан ортиқ унлили шеваларда, и фонемасининг адабий талаффуздаги варианты мустақил фонемани билдиради.

Масалан, сингармонистик ўзбек шеваларида—Фарғона водасидаги баъзи қишлоқ шевалари, Жанубий Қозоғистон областидаги ўзбек ва Жанубий Хоразмдаги шевалар ва „ж“ ловчи шеваларда—тил олди и [i] ва тил орқа и [Ь] товушлари мустақил фонема бўлиб, тилнинг горизонтал ҳаракати натижасида унлининг пайдо бўлиш ўрнига кўра бир-биридан фарқланади: қиз [қъз], қиш [қъш], қир [қър], тиш [тъш (ташқари маъноси-да)] каби сўзларда тил орқа и [Ь]; тил [тіл], тиш [тіш (орган)] каби сўзларда тил олди и [i] бўлиб айтилиши ва маънода фарқ қилиши каби.

Ўзбекча адабий-орфографик и чуқур тил орқа ундош-лари билан ёндош келган и унлиси [Ь] га ўхшаш (рус тилидаги и га нисбатан чуқурроқ ва қисқароқ) товуш каби талаффуз этилади. Бу махсус фонема бўлмай, балки и фонемасининг комбинатор вариантidir.

Бундан ташқари, и фонемаси ўз позициясига кўра адабий талаффузда тубандаги каби турли фонетик вариантларга эга:

1. а) сўзларнинг ёпиқ бўғинларида тил олди товушлари орасида келган ҳолатда: сиз [с(i)з], тиш [т(i)ш], сир [с(i)р], сим [с(i)м]; тил [т(i)л], дил [д(i)л], бир [б(i)р];

б) сўз бошида тил олди ва лаб товушларидан олдин келган ҳолатда: ишла [ишлэ], ис [іс], имкон [імкэн], ичмоқ [ічмэқ], ип [іп], имло [імлэ];

в) тил олди товушлари орасида ва к, г товушлари билан ёндош келган ҳолатда: тикмоқ [тікмэқ], чигит [ч(э)гіт];

г) к ва г дан кейин келган ҳолатда: қигиз [қии:з], сир-гир [сии:р], киргизмоқ [к(i)ргизмэқ];

2. а) қ билан ёндош келганда: қиш [қъш], қиз [қъз], қишлоқ [қъшлэқ], қизил [қэзыл], қизиқ [қэзық];

б) ғ билан ёндош келганда: ғишт [ғъш], ирғиб [ёрғьп], ғижим, [ғэжъм], ғиқилламоқ [ғэқълламэқ];

в) х билан ёндош келганда: миҳ (мъх), хилма-хил [хълма-хъл], хирмон [хърмэн].

3. и фонемаси очик бўғинларда, айниқса сўзнинг охириги очик бўғинида, е типидаги очик е товушга яқин бўлмоғи мумкин.¹ Масалан: олди [элдэ], борди [бэрдэ], келди [келдэ], отаси [этэсе] каби;

и фонемасининг очик варианты сўзнинг бошқа очик бўғинларида ҳам учрайди. Масалан, кичкина [кичкэнэ] сўзнининг иккинчи бўғинидаги и нинг талаффузи каби.

4. и фонемасининг кучсизланиши ва редукияси қуйидаги ҳолларда учрайди:

а) жарангсиз ундошлар орасида ургусиз бўғинда келганда: пиширди [п(э)ширдэ], кичик [к(э)чик], киши [к(э)шэ], тиши [т(э)шэ];

б) икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзлар бошида икки жарангсиз ундошдан олдин келганда: ишчи [ишчэ], ичди [иштэ], икки [иккэ], ички [ичкэ];

в) редукияга учраш ҳолати р, л, н, м, з товушлари олдидан келганда аниқ қўринади: бир [б(и)р], кир [к(и)р], тил [т(и)л], дил [д(и)л], ким [к(и)м], биз [б(и)з] ва ш. к.

й билан бирга келганда, узун ий [и:] каби эшитилади: кийди [ки:дэ], кийик [ки:ик], сийлади [си:ладэ], кийим [ки:им], сийрак [си:рэк], тийин [ти:ин] каби.

§ 25. э фонемаси (ундошлардан кейин е). Адабий-орфографик э (е) фонемаси ўрта-кенг (ярим ёпиқ) фонема ҳисобланади.

Ўзбекча э (е) товушини талаффуз қилганда, оғиз бирмунча ёпиқ бўлади. Масалан: мен, беда, темир, энди, эркак, эрта каби.

§ 26. э (е) фонемасининг талаффузига кўра характеристикаси шуни кўрсатадики, бу фонема ўзбек диалекти ва шеваларида бир хил эмас. Бу фонеманинг торроқ ва бунга нисбатан кенгроқ вариантлари ҳам бор. Сингармонистик „ж“ ловчи шеваларда э (е) фонемаси у қадар тор эмас.

Бу фонеманинг баъзи шеваларда тил олди ўрта-кенг э ва очикроқ е га айланиши (кел [кел] сўзидаги каби) ёпиқ э каби талаффуз қилиниш ҳоллари ҳам учрайди.

э (е) товуши ўзбек тилида тор бўлгани учун ҳам, у талаффузда тез и га айланади: эҳтимол [ихтимэл], эҳтиёт [ихтийэт], эҳтиёж [ихтийэж], истехком [истихкэм], меҳмон [михмэн], меҳр [миҳир], толе [тэлиҳ] каби.

Кўринадики, бу товушнинг и га айланиши х, ҳ ва арабчадан кириб қолган, ҳозирги замон ўзбек тилида талаффуз

¹ Бундай ҳолатда уни ер, ейди сўзлари бошидаги орфографик ёлашган е унлиси билан аралаштирмаслик керак.

қилинмайдиган ундош айн [ε] билан ёндош келганида кўзга яққол ташланади.

§ 27. **а фонемаси.** Адабий-орфографик **а** фонемаси ҳозирги замон ўзбек адабий тилида талаффуз жиҳатидан бир қанча оттенкаларга эга.

1) **э** асосий фонеманинг маълум фонетик шароитда ҳосил бўладиган жуда очиқ комбинатор вариантдир. Эшитилиш жиҳатидан бу товуш кенг **э** ва **а** товушлари орасидаги бир товушга тўғри келади. Талаффузда тилнинг олд қисми пастга тушади, лаблар керилади. Тилнинг учи эса пастки тишларга тақалади. Масалан: **экэ, мэнэ, мэктэб, энэ** ва ш. к. Бу товуш тошкент, фарғона шеваларида учрайди.

Бу фонеманинг қўлланиши ҳамма шеваларда бир хил эмас. Андижон, марғилон, қўқон группа шевалари ва „ж“ ловчи сингармонистик шеваларда унинг вазифасини тил орқа кенг **а** фонемаси бажаргани учун ҳам, уларда бу товуш тошкент шевасига қараганда камроқ учрайди.

2) **а** бошқа туркий тилларга ҳам оид бўлган кенг товуш бўлиб, **э** га қараганда анча орқа артикуляцияга эга.

Бу товуш кўпгина сингармонистик „ж“ ловчи шеваларда мана шундай талаффуз қилинади: тил оғиз бўшлиғининг ичкарасига томон тортилади, унинг учи пастки тишлар четига яқинлашади, ўзаги эса йўғонлашади ва юмшоқ танглай томон кўтарилади.

Ҳозирги замон ўзбек адабий талаффузида **а** фонемасининг орқа артикуляциядаги оттенкаси асосан рус тилидан ёки рус тили орқали кирган сўзлар составида ва **қ, ғ, х** каби чуқур тил орқа товушлари билан ёндош келганда учрайди. Масалан: **партия, авангард, атлас; қалам, қанақа, ғайрат, мағиз, хабар, хат** ва ш. к.

§ 28. **о фонемаси.** Адабий-орфографик **о** фонемаси жуда кенг ва очиқ бўлиб, лабларнинг пассив иштироки билан талаффуз қилинади. Бу фонема ўзбек диалект ва шеваларининг кўпчилик қисмида учрайди. У эшитилиш жиҳатдан орқа қатор а дап ҳам орқароқ қатор товушдир. Масалан: **ота [этэ], бола [бэлэ], бош [бэш], от [эт]** каби.

о фонемаси ҳозирги замон ўзбек тилида қуйидаги ўринларда учрайди:

а) бир бўғинли сўзларда: **о** унлиси + ундош: **от, ош, оз, оқ** ва ш. к.; ундош + **о** унлиси + ундош: **нон, дон, бош, қош** ва ш. к.;

б) биринчи бўғини урғусиз бўлган икки бўғинли сўзларда: **о** унлиси + ундош + унли: **ота, она, ола** ва ш. к.; ундош + **о** унлиси + ундош + унли: **бола, лола** ва ш. к.;

в) очиқ ёки ёпиқ бўғин бўлишидан қатъи назар, сўзлар-

нинг иккинчи бўғинида учраши мумкин: **саноат, китоб, обод, офтоб, бормоқ, келмоқ, аммо, доно** ва ш. к.;

г) рус тилидан олинган ва рус тили орқали кирган сўзларда **о** фонемаси истаган ўринда келиши мумкин. Аммо бундай сўзларда **о** унлиси ўрта даража ёпиқ, кўпроқ **ў** га яқин, лекин ундан бирмунча очикроқ товушни билдиради: **комсомол, автомобиль, совхоз, директор** ва ш. к.

§ 29. **у** фонемаси. Адабий-орфографик **у** фонемаси тор, лабланган унли фонема ҳисобланади. Русча **у** га қараганда қисқа ва артикуляциясига кўра чуқурроқдир. **У** фонемасини талаффуз қилганда лаб актив иштирок этади. Масалан: **учун, уч, ун, узун** каби.

Бу фонема позициясига кўра қаттиқ ва юмшоқ бўлиши мумкин. **У** фонемасининг бу ҳолати кўпчилик ўзбек шеваларида мавжуд бўлиб, **к** ва **г** товушлари билан ёндош келганда юмшоқ; **қ, ғ, х** фонемалари билан ёндош келганда эса, бир оз қаттиқ талаффуз этилади. Масалан: **кул[кўл], гул [гўл], қулоқ, қум** сўзларидаги **у** нинг талаффузини солиштиринг.

У фонемаси ҳам **и** фонемаси каби кучсизланиши мумкин. Бу асосан **у** фонемаси урғусиз бўғинда, икки жарангсиз ундош орасида келган ҳолатда учрайди. Масалан: **қуш [қ(у)ш], тут [т(у)т]; туш [т(ў)ш], тутун [т(ў)тун]** каби.

§ 30. **ў** фонемаси. Адабий-орфографик **ў** фонемаси ўрта-кенг, ёпиқ унли бўлиб, адабий-орфографик **о** га қараганда анча тор унли товушдир. Масалан: **сўз, бўлмоқ, кўк, ўз** каби.

Ў фонемаси позициясига кўра қаттиқ ёки юмшоқ бўлиши мумкин. Солиштиринг: **қўл [қол], кўл [кёл]**.

Э с л а т м а: адабий-орфографик **ў** ўзбек адабий тили ва кўпчилик ўзбек шеваларида бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг фақат биринчи бўғинида учрайди.

УНДОШ ФОНЕМАЛАР

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ УНДОШ ФОНЕМАЛАРИ

§ 31. Унлилар нутқ органларида тўсиққа учрамай чиқишлари билан, ундошлар эса нутқ органларининг бирор ерида тўсиққа учраб чиқишлари билан характерланадилар.

Ундош фонемалар товуш пайчаларининг ҳаракат-ҳолатига ва оғиз бўшлиғининг қаерида тўсиққа учрашларига, фақат шовқундан иборат бўлишларига ёки шовқун овоздан устунлиги ёки, аксинча, овоз шовқундан устунлигига ҳамда талаффуз этилиш йўллариغا кўра бир-бирларидан фарқланадилар.

Ўзбек адабий тили ундошлар системасида 25 фонема бор: **б, в, г, д, з, ж, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, җ, ң, ҷ**¹. Аммо ўзбек тилининг айрим шеваларида—масалан: қипчоқ, қирқ, қозоқ-найман, фарғона қорақалпоқлари, қурама, шимолий хоразм шеваларида—ундошлар сони—24; уларда махсус **х** фонемаси бўлмай, у асосан **қ** товуши орқали ифодаланadi. Солиштиринг: адабий-орфографик **хотин** || „**ж**“ ловчиларда **қатъи**, адабий-орфографик хат || „**ж**“ ловчиларда **қат**.

Ундош фонемаларнинг классификацияси

§ 32. Ундош фонемалар одатда пайдо бўлиш ўринлари ва пайдо бўлиш усулларига кўра классификация қилинадилар. Ундош товушлар:

а) товуш пайчаларининг ҳаракат ва ҳолатига кўра: жарангли ёки жарангсиз;

б) нутқ органлари иштирокига ёки пайдо бўлиш ўрнига кўра: лаб, тил олди, тил ўрта, тил орқа ва бўғиз;

в) артикуляция (пайдо бўлиш) усулига кўра: портловчи, сирғалувчи, титроқ, қоришиқ бўладилар.

§ 33. Товуш пайчаларининг ҳаракат ва ҳолатига кўра ундошлар жарангли ёки жарангсиз бўлишлари мумкин.

Жарангли ундошларни ҳосил қилишда товуш пайчалари таранглашади ва улар ўртасидаги тор оралиқдан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини бир оз титратиб ўтади. Масалан: **б, в, з, д, ж, г, ғ, й, м, н, р, л, ц, ҷ**.

Жарангсиз ундош товушларни ҳосил қилишда эса товуш пайчалари таранглашмайди ва улар ўртасидаги кенг оралиқдан чиқаётган ҳаво оқими ҳеч қандай тўсиққа учрамай, товуш пайчаларини титратмай ўтади. Масалан: **п, ф, с, т, ш, ч, ц, к, қ, х, җ**.

Фақат шовқиндангина иборат бўлган товушлар жарангсиз ундошлар ва шовқинга овоз қўшилишидан ҳосил бўлган товушлар эса жарангли ундошлар дейилади. Баъзи ундошларни ҳосил қилишда овоз шовқинга нисбатан устун бўлади. Бундай ундошлар сонорлар дейилади: **м, н, ң, р, л**.

§ 34. Ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими нутқ органларининг қаерида тўсиққа учраши натижасида товуш ҳосил қилишига қараб, ундошлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Лаб ундошлари. Буларни ҳосил қилишда лаблар жипслашиб ҳаво оқимининг зарби билан очилади. Лаб ундош-

¹ Бу фонемалардан икkitаси **ң** ва **ҷ** ҳозирги ёзувимизда алоҳида ҳарфлар билан ифодаланмайди, балки **ң** товуши—ҳарфлар бирикмаси **нг** билан, **ҷ** товуши эса — **ж** ҳарфи билан берилади.

лари пастки лабнинг юқори лаб ёхуд тишларга жипслашу-ви ёки яқинлашувига кўра икки турли бўлади: лаб-лаб ва лаб-тиш ундошлари.

Лаб-лаб ундошлари—икки лаб орасида портлаш йўли билан ҳосил бўлади: **б, п** каби; сирғалиш йўли билан ҳосил бўлади: **w, f** каби.

Лаб-тиш ундоши—пастки лаб билан юқори тишлар орасида ҳосил бўлади: **в, ф** каби.

2. Тил олди ундошлари. Булар тилнинг олд қисми юқори тиш ёки милкка томон ҳаракати натижасида ҳосил бўлади: **т, д, с, з, ш, ж, ч, ё, л, р, ц, ж** каби.

3. Тил ўрта ундоши. Бу тилнинг ўрта қисмининг танглайга яқинлашиши натижасида ҳосил бўлади: **й** каби.

4. Тил орқа ундошлари. Булар тилнинг орқа қисмининг юмшоқ танглайга жипслашиши ёки яқинлашиши натижасида ҳосил бўлади. Тил орқа ундошлари икки хил: 1) саёз тил орқа: **к, г, ц**; 2) чуқур тил орқа: **қ, х, ғ**.

5. Бўғиз товуши. Товуш пайчаларининг ўзаро яқинлашишлари натижасида бўғиз товуши ҳосил бўлади: **ҳ** каби.

§ 35. Агар ҳаво жипслашган нутқ органларидаги тўсиқни ёриб, портлаш йўли билан чиқса, портловчи товушлар ҳосил бўлади. Бу портлаш нутқ органларининг турли ерида юқори ва пастки лаблар, тил ва тишлар, тил ва қаттиқ танглай, тил ва юмшоқ танглай орасида бўлиши мумкин: **п, б, т, д, ч, ж, к, г** каби.

§ 36. Нутқ органларининг бир-бирига жуда яқинлашиши натижасида ҳаво оқими чиқиши учун жуда тор оралиқ қолиб, ҳаво оқими ўзаро яқинлашган икки орган оралиғидан ишқалиб ўтса, сирғалувчи товушлар пайдо бўлади: **ф, в, с, з, ш, ж, й, х, ғ, ҳ** каби.

§ 37. Пайдо бўлиш ўрнига кўра нутқ органларининг асосан бир ерида ҳосил бўлган бир портловчи ва бир сирғалувчи товушни ўз ичига олган ва ажратилмай айтиладиган қоришиқ товушлар бир фонемани билдиради: **ч**[тш], **ж** [дж], **ц** [тс].

§ 38. Ҳаво оқимининг бурун бўшлиғи орқали эркин ўтиши натижасида бурун товушлари ҳосил бўлади: **м, н, ц** каби.

§ 39. Ҳаво оқими тилнинг ёнидан ўтиши натижасида ён товуш (**л**), тил учининг қаттиқ танглайга мунтазам урилиб туришидан титроқ товуш (**р**) ҳосил бўлади.

§ 40. Ўзбек тилидаги ундошларни қуйидаги таблица орқали кўрсатиш мумкин:

Пайдо бўлиш ўрнига кўра			Лаб		Тил олди					Тил ўрға	Саёз тил орқа	Чуқур тил орқа	Бўғаз				
Составига кўра	овознинг иштирокига кўра	айтилиш усулларига кўра	жарангсиз		жарангли		жарангсиз		жарангли		жарангсиз		жарангли		жарангсиз		
			жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	
Соф	шовқинлилар	портловчи	п	б	т	д	—	—	—	к	г	қ	—	—	—	—	
		сирғалувчи	ф	в	с	з	ш	ж	й	—	—	х	ғ	ҳ	—	—	
	сонорлар	портловчи	бурун	—	м	—	н	—	—	—	—	ң	—	—	—	—	
		сирғалувчи	ёп	—	—	—	л	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
			титроқ	—	—	—	—	р	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Қоршиқ	шовқиндилар	портловчи	—	—	—	—	ч	ц	ж	—	—	—	—	—	—	—
сирғалувчи			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

АЙРИМ УНДОШ ФОНЕМАЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

§ 41. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида **ф, в, п, б, м** товушлари лаб ундошларидир. Булардан **ф** ва **в** ундошлари лаб-тиш, **п** ва **м** лаб-лаб товушлари ҳисобланадилар. Масалан: **фабрика, фамилия, вагон; дағтар, фарқ, фарман, вақт, ҳаўэ, ҳўвли** ва ш. к.

§ 42. **ф** фонемаси. Бу фонема кўпчилик ўзбек шеваларида кам ишлатилади. Сўздаги ҳолатига кўра **п** каби талаффуз қилинади (**фабрика** ўрнига **пабрика, фамилия** ўрнига **памиллия** ва ш. к.).

ф товуши **пуф (пуфламоқ), туф (туфламоқ)** каби сўзларда рус тилидаги лаб-тиш [**ф**] товушидан икки лабнинг орасидан ҳосил бўлишига кўра фарқланади.

§ 43. **в** [**w**] фонемаси кўпчилик ҳолларда икки лаб орасида, тишнинг иштирокисиз талаффуз этилади. Масалан: **вақт** [**waқт**], **қувват** [**quwwат**], **варақ** [**wарақ**] ва ш. к.

§ 44. Ундош **б** одатда портловчи **п** ёки лаб-лабдан ҳосил бўладиган сирғалувчи **в** товушларига айланмоғи мумкин.

Масалан, б товуши сўз охирида жарангсизлашади ва п товушига яқинлашади: китоб [китѡп], жавоб [жѡвѡп], келиб [келіп], олиб [ѡлп] ва ш.к.

Кўпчилик ўзбек шеваларида сўз ўртасида, унлилар орасида, б товуши в товушига айланади (б>в): хабар [хавар], ёзиб олди [йѡзвѡлдѡ] ва ш.к.

Шунингдек сўз бошида б ундоши бурун товуши м га айланади: бурун [мурун], бундай [мўндай] каби.

§ 45. Бурун ва лаб товуши м икки лабнинг жипслашуви ва ҳаво оқимининг бурун бўшлиғидан ўтиб чиқиши орқали ҳосил бўлади ва ҳар вақт бир хилда айтिलाди.

Масалан: мол [мѡл], мола [мѡлѡ], келмоқ [келмѡқ], мумкин ва ш.к.

Тил олди ундошлари: т, д, н, с, з, ш, ж, ч, җ, ц, л, р. Булардан т, д, н, с, з, ш, ж, л, р соф ундошлар; ч, җ, ц эса қоришиқ ундошлардир.

§ 46. Кўпгина ўзбек шеваларида з товуши с ва з ўртасидаги ярим жарангли (з га яқинроқ) сирғалувчи товуш каби эшитилади. Сўз охирида эса жарангсизланиши мумкин: сўз [сѡс], юз [йўс; йўссом] каби.

§ 47. Жонли тилда ч товуши тил олди портловчи т ва д (д>т) товушларидан олдин келганда, ш товушига ўтиш ҳолати учрайди (ч>ш): учта қалам [ўштѡ қалам], сув ичди [суw іштѡ] каби.

§ 48. Ундош д товуши жарангсиз ундош товушлардан кейин ва сўз охирида жарангсизлашиб, портловчи т товушига ўтади: кетди [кеттѡ], очди [ѡштѡ] каби.

§ 49. Сонор н товуши б билан бошланадиган сўздан олдин келганда, кўпчилик шеваларда м га ўтади (н>м): танбур [тѡмбур], минбар [мимбѡр], ўн беш [ѡмбеш], ўн бир [ѡмбір] каби.

Бундан ташқари, н билан тугаган сўзга жўналиш келишиги аффикси қўшилганда, н товуши ц га ўтади [н>ц]: сенга [сецгѡ], хотинга [хѡтъцгѡ] ва ш.к.

§ 50. Ундош л фонемаси тил учининг юқори милкка тегиб туриши ва ҳаво оқими тилнинг икки ёнидан ўтиб чиқиши натижасида ҳосил бўлади. Масалан: латта [лѡттѡ], лола [лѡлѡ], лекин, луғат ва ш.к.

Баъзи шеваларда, олдинги қатор унлилар билан ёндош келганда, л фонемасининг юмшоқроқ варианты учрайди: кел [кѡл], бил [б(і)л] каби. Орқа қатор унлилар билан ёндош келганида эса қаттиқроқ варианты учрайди: қўл [қол], қил [қьл] каби. Тошкент, самарқанд, марғилон, наманган, андижон, қўқон шеваларида эса қаттиқ ва юмшоқ л ўртасидаги биргина л ни учратамиз.

§ 51. **р фонемаси** тил олди ундош товуш бўлиб, тил учининг юқори милкка мунтазам урилиб туришидан ҳосил бўлади. **Масалан:** бер, тур, бор, бўр каби.

§ 52. Тил ўрта жарангли й ундош товуши тил ўртасининг қаттиқ танглайга кўтарилишидан ҳосил бўлади. **Масалан:** кейин, қий [қиймоқ], ишлайман, қарайсан каби.

§ 53. Ўзбек тилида **к, г, қ, ғ, х** ва **ц** ундошлари ўзларининг пайдо бўлиш ўринларига, шу билан бирга пайдо бўлиш усулларига кўра рус тилидаги тил орқа ундошларга мос келмайдилар. Русча **к** ва **г** ўзбек тилидаги нормал **к** ва **г** товушларига нисбатан чуқурроқ, ўзбек тилидаги **қ** ва **ғ** эса рус тилидаги **к** ва **г** товушларига нисбатан ҳам чуқурроқдир. Ўзбек тилидаги **ғ** товуши пайдо бўлиш усулига кўра рус тилидаги **г** товушига ўхшамайди. **Ғ** товуши ўзбек тилида сирғалувчи (фрикатив) товуш бўлса, рус тилида эса **г** товуши портловчидир.

Баъзи бир шеваларда **к** товуши сирғалишга мойил бўлиши (спирантизацияланиши) мумкин. Бу ҳолат (**к > х**) жарангсиз **т** ёки **с** товушлари билан ёндош келган ҳолатида учрайди: адабий-орфографик **к** ўрнига қараб, масалан, **мактаб** [мәхтәп] ёки **чўкди** [чохтә] каби сўзларда **х'** каби талаффуз этилади.

§ 54. **нг [ң]** фонемаси тил орқа бурун товуши бўлиб, танглай пардасининг туширилиши натижасида ҳаво оқимининг бурун бўшлиғидан ўтиши орқали ҳосил бўлади. **Масалан:** отанг [этанҕ], кенг [кең], энг [эң], беринг [берьң] ва ш. к.

Бу фонема сўз бошида учрамайди.

Ўзбек диалект ва шеваларида **ң** фонемаси турли оттенкаларга эга. **Масалан,** марғилон, андижон ва шу каби шеваларда **нг [ң]** фонемаси соф талаффуз қилиниши билан тошкент шевасида учрайдиган **[ң]** ва **[ңг]**, самарқанд шевасида учрайдиган **[ңг]**, **[ңк]** товушларидан фарқ қилади.

§ 55. **қ** фонемаси чуқур тил орқа портловчи товуш бўлиб, тил ўзагининг иштироки билан талаффуз қилинади. **Масалан:** қўл, қачон, қизил, қалам, қани, ўқимоқ каби.

Жопли тилда **қ** фонемаси сирғалувчи **х'** га мойил бўлиши [спирантизацияланиши] мумкин: қирқ [қърх], чиқди [чъхтә], тўқсон [тохсән] ва ш. к.

§ 56. **х** фонемаси чуқур тил орқа портловчи **қ** фонемасининг спиранти ҳисобланади. Бу товуш кичик тилнинг тил ўзагига тегишидан ҳосил бўлади. **Масалан:** пахта, хабар, хат, хом ва ш. к.

§ 57. ғ фонемаси чуқур тил орқа, сирғалувчи товушдир. Масалан: **ғоз, тоғ, тағин, оғиз** ва ш. к.

§ 58. ҳ товуши бўғиз товуши бўлиб, товуш пайчаларининг ўзаро яқинлашуви орқали ҳосил бўлади. Масалан: **ҳамма, ҳам, ҳар, ҳозир** ва ш. к.

Бўғиз товуши ҳ ва чуқур тил орқа товуш х орасидаги фарқ айрим ўзбек шеваларида (масалан, тошкент шеvasида) йўқолиб бормоқда. Бу шевада ҳар икки товуш ўрнида юмшоқ **х]хь** га яқин товуш қўлланилади.

§ 59. ц фонемаси тил олди портловчи қоришиқ товуш **[тс]** бўлиб, рус тили ва у орқали кирган сўзларда ишлатилади: **цирк, центнер, циландр** каби.

Бу фонема шеваларда с каби талаффуз қилинса-да, мактаб, матбуот ва ш. к. лар орқали унинг адабий талаффузи ҳам сингиб бормоқда. Солиштиринг: **цирк [серк], цемент [си:мэн]**.

БЎҒИН

§ 60. Сўзларни талаффуз қилганда, чиқарилаётган ҳаво оқими гоҳ кучайиб, гоҳ кучсизланиб бўғин ҳосил қилади.

Ўзбек тилида ҳам сўзлар бир бўғиндан ва кўп бўғиндан иборат. Агар сўз бир нафас чиқариш (зарб) билан айтилса, бир бўғинли ҳисобланади: **от, нон, дон, сон** каби. Агар сўз кетма-кет бир неча нафас чиқариш (зарб) билан айтилса, кўп бўғинли ҳисобланади: **ота, она, ғлаҳар, қишлоқ, электрлаштириш** каби.

Ўзбек тилида бўғин унлилар ёрдами билан ҳосил бўлади. Ҳар бўғинда битта унлининг бўлиши шарт.

§ 61. Бўғинлар очиқ ва ёпиқ бўлиши мумкин. Агар бўғин унли билан тугаса, очиқ бўғин, ундош билан тугаса, ёпиқ бўғин ҳисобланади.

Очиқ бўғин: **бо-ла, до-но, да-ла.**

Ёпиқ бўғин: **от, сен, тўрт, мак-таб.**

§ 62. Ўзбек тилида бўғинларнинг асосий типлари қуйидагича:

1. Фақат бир унлидан иборат бўлган бўғин: **о-та, о-на, ў-тин, у-ка** сўзларининг биринчи бўғини каби.

2. Бир унли ва бир ундошдан иборат бўлган бўғин:

а) унли+ундош: **иш, уч, ўн, ун;**

б) ундош+унли: **бо-ла, ло-ла, бе-да-на.**

3. Бир унли ва икки ундошдан иборат бўлган бўғин:

а) ундош+унли+ундош: **бўр, бур-гут, мак-таб, даф-тар;**

б) унли+ундош+ундош: **ост, уст, илм, айт;**

в) ундош+ундош+унли: **пре-зидиум, про-ект, ста-кан**

сўзларининг биринчи бўғинлари каби.

4. Бир унли ва уч ундошдан иборат бўлган бўғин:

а) ундош+унли+ундош+ундош: **дўст, шарт, мард**;

б) ундош+ундош+унли+ундош: **план, трак-тор**.

5. Бир унли ва тўрт ундошдан иборат бўлган бўғин:

а) ундош+унли+ундош+ундош+ундош: **текст, пункт**;

б) ундош+ундош+унли+ундош+ундош: **фронт, транс-порт**;

	Бўғиндаги товушлар сони	Мисоллар	Бўғин типлари
I	1	у, о (-та)	v очиқ бўғин
II	2	иш, уч	vc ёпиқ бўғин
	2	бу, бо-ла	cv очиқ бўғин
III	3	бош, мак-таб	сvc ёпиқ бўғин
	3	илм, айт (-моқ)	vcc ёпиқ бўғин
	3	про (-ект), ста (-кан)	ccv очиқ бўғин
IV	4	дўст, мард	сvcc ёпиқ бўғин
	4	план, трак (-тор)	сcvc ёпиқ бўғин
V	5	текст, пункт	сvccc ёпиқ бўғин
	5	фронт, транс (-порт)	сcvcс ёпиқ бўғин
	5	струк (-тура), стрел(-ка)	сccvc ёпиқ бўғин
	5	Эрнст	vccсc ёпиқ бўғин

v—унли товушнинг кўрсатувчи белги
с—ундош товушнинг кўрсатувчи белги.

в) ундош+ундош+ундош+унли+ундош: **струк-тура, стрел-ка;**

г) унли+ундош+ундош+ундош+ундош: **Эрнст.**

Булардан **пре** (-зидиум), **план, текст, фронт, стрел(-ка)** каби бўғин типлари ўзбек тили луғат составига янги сўзларнинг кириши ва уларнинг адабий талаффузи сингабориши натижасида вужудга келди.

Юқорида келтирилган бўғин типларини **таблица** орқали 202-бетда кўриш мумкин:

СЎЗ УРҒУСИ

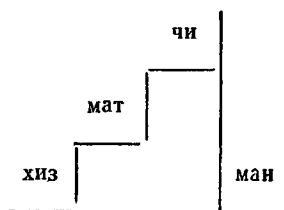
§ 63. Кўп бўғинли сўзлардаги унлиларнинг талаффузи бир хил бўлмай, улар турлича айтилади. Сўзларнинг маълум бир бўғинидаги унли товун ботқаларига қараганда кучлироқ талаффуз этилади. Мана шу кучлироқ айтилган унли урғули ҳисобланади. Бирор товуннинг урғу олиши нутқ органлари ҳаракати ва нафаснинг чиқиш кучига, товун пайчаларининг кучли ва тез ҳаракати натижасида ҳосил бўладиган товун оралиғининг кенгайишига боғлиқдир.

Агар учинчи бўғинига урғу тушган тўрт бўғинли сўзни (масалан, **хиз-мат-чи-ман**) ни олиб, урғунинг кучини текширсак, қуйидагича ҳолатни кўраемиз: биринчи бўғин—**хиз** (1)* жуда кучсиз айтилади, иккинчи бўғин—**мат** (2) биринчи бўғинга нисбатан икки марта кучлироқ айтилади, учинчи бўғин—**чи** (3) биринчи бўғинга нисбатан уч марта кучлироқ айтилади ва, ниҳоят, кейинги бўғин—**ман** (4) урғунинг кучига кўра биринчи, жуда кучсиз бўғин (1) га тўғри келади.

Шундай қилиб, **хизматчиман** сўзини талаффуз қилишдаги нафас кучига қараб, унинг бўғинларини рақам билан қуйидагича ифода қилмоқ мумкин:

1	2	3	1
хиз-	мат-	чи-	ман.

Бу муносабатларни график шаклда қуйидагича ифодалаш мумкин:

* Бўғинларнинг тартибига кўра уларни рақамлар билан ифодалаймиз.

Кўринадики, бу сўзнинг талаффузида нафас кучи тобора кучайиб боради, сўз охиридаги бўғинда эса биринчи бўғин даражасига келади.

Рус тилида урғу сўз яшаш вазифасини бажаради, яъни урғу алмашилиш билан:

а) сўзнинг маъноси ўзгаради: **замок** (қулф) ва **замок** (қалъа), **мукà** (ун) ва **мўка** (азоб);

б) сўзнинг грамматик формаси ўзгаради: **водý**, **землý** (қаратқич келишик, бирлик), **водý**, **земли** (бош келишик, кўплик) ёки **смóтрите** (2-шахс, кўплик, ҳозирги замон) ва **смóтрите** (2-шахс, буйруқ).

Рус тилида урғунинг ўрни эркин бўлиб, сўзларнинг ё бош, ёки ўрта, ёхуд кейинги бўғинига тушмоғи мумкин. Ўзбек тилида урғу кўпинча сўзнинг охирига—сўнгги бўғинига тушади. Масалан: **болá**, **қишлóқ**, **шаҳáр**, **ҳаракáт**, **мактаб-дагиларни́нг** ва ш. к.

Агар сўз бирор аффикс олиб ясалса ёки турланса, урғу ҳам сўзнинг охирига—аффиксга кўчади: **ўртóқ—ўртоқлар—**

ўртоқлари—ўртоқларимиз—ўртоқларимизгá каби.

Баъзи бир аффикслар, юкламалар сўз охирида келсаларда, урғу олмайдилар, яъни уларга урғу кўчмай, балки урғу улардан олдинги бўғинда қолади. Қуйидаги аффикс ва юкламалар урғу олмайдилар:

1) -ми, -ку, -чи, -да, -ёқ (-оқ) каби юкламалар. **бóрми?** кел-
дýми? олдилáр-ку, **сýз-чи**, **олдýм-да**, **эртасигá-ёқ**;

2) кесимлик аффикслари: **Мен ишчýман**, **Сен студéнтсан**,
У шóйрдир, **Биз меҳнаткашлáрмиз**;

3) кесимлик аффиксига мос келадиган феъл тусловчи аф-
фикслар: **ўтган замон—ишлагáнман**, **ўқигáнсан**; **ҳозирги-келаси замон—ишлáйман**, **ўқýйман**;

4) -ча аффикси: **қàҳрамонлáрча**, **минглáрча**;

5) -гина аффикси: **бизлáргина**, **ботирлáргина**;

6) -та аффикси: **бéшта**, **саксбита**;

7) ишкор билдирувчи -ма аффикси: **сýрама**, **бóрма**;

8) -дек, -дай аффикслари: **мéндак**, **олмáдай**.

Албатта, умóман, баъзи, ҳóзир, чýнки, ҳáмма каби сўзларда ҳам худди юқоридагидек ҳолатни, яъни урғунинг сўзнинг сўнгги бўғинига эмас, балки ундан олдинги бўғинига тушишини кўриш мумкин.

Уч ёки ундан ортиқ бўғиндан иборат бўлган сўзлар одатда икки урғуга—биринчи даражали, яъни бош урғуга ва иккинчи даражали ёки ёрдамчи урғуга эга бўлади. Бу айниқса уч бўғинли феълларда ёки қўшма сўзларда аниқ кўринади: **чáрчáди**, **қóлдýрдим**, **эртáпишáр**, **тинчликсевáр** каби.

Феъл
Феъл

Юқорида келтирилган мисолларда олдинги бўғинни айтишда нафас кучи асосий бош урғу олган бўғиндан кам бўлса-да, урғусиз бўғинга қараганда ортиқроқдир. Бу — иккинчи даражали урғу саналади.

Шуни ҳам айтиш керакки, янги тушунчаларни ифода қилувчи сўз ва терминлар ҳисобига ўзбек тили луғат составининг кундан-кунга бойиб бориши ва улар талаффузини тўғри эгаллашга интилиш натижасида ўзбек тили урғусида ҳам маълум ўзгаришлар бўлди. Бундай сўзларда урғу эркиндир, яъни урғу сўзнинг ҳар бир бўғинига туша олади, **пáртия**, **прогáмма**, **тэхник** (от), **технiк** (сифат); **акадéмик** (от), **академи́к** (сифат) **секретáрь** ва ш. к.

ФОНЕТИК ТРАНСКРИПЦИЯ

§ 64. Фонетика бўлимида айрим сўзларнинг адабий-орфографик шакли ва шу билан бирга, лозим бўлган ўринларда уларнинг талаффузига кўра транскрипцияси ҳам берилди. Бу унли ва ундош фонемаларнинг ён товушлар таъсирида учрайдиган вариантлари ҳамда уларнинг айрим оттенкаларини ифодалаб бериш учун муҳимдир. Товушларнинг бундай вариант ва оттенкаларини бериш учун баъзи бир диакритик белгилар билан мавжуд графикамиздаги ҳарфлардан фойдаланилди.

Шу билан бирга фонетик ҳодисаларни ифодалаш учун ҳам айрим шартли белгилар қўлланилди. Булар асосан қуйидагилар:

1. Унли ва ундошлар:

а—орқа қатор **а**. Совет-интернационал сўзларда рус тилидаги **а** товушига тўғри келади (адабий-орфографик **а**);

[**йа**]—адабий-орфографик **я**;

[**э**]—олдинги қатор **а** [адабий-орфографик **а**];

[**йэ**]—адабий-орфографик **я**;

э—орқа қатор **а** дан ҳам орқароқ қатор товуш (адабий-орфографик **о**);

[**йэ**]—адабий-орфографик **ё**;

е—ёлашмаган **э** [адабий-орфографик **э** (**е**)];

[**йе**]—адабий-орфографик **е**;

э—ўрта-тор **э** [адабий-орфографик **э** (**е**)];

э—**э** дан ёпиқроқ, **э** га яқин товуш [адабий-орфографик **э** (**е**)];

и—олдинги қатор **и** (адабий-орфографик **и**);

й—олдинги қатор **и** (адабий-орфографик **и**);

й—олдинги қатор **й** нинг очиқ варианты (адабий-орфографик **и**).

Новдаларни бегаб гунчалар
Тонгда айтди ҳаёт отини
Ва шабада қурғур илк саҳар
Олиб кетди гулнинг тотини.

Ҳар баҳорда шу бўлар такрор,
Ҳар баҳор ҳам шундай ўтади.
Қанча тиришсам ҳам, у беор
Еллар мени алдаб кетади.

Майли, дейман ва қилмайман гаш,
Хаёлимни гулга ўрайман;
Ҳар баҳорга чиққанда яккаш,
„Бахтим борми?“,—дея сўрайман.

Юзларимни силаб-сийпалаб,
„Бахтинг бор“,—деб эсади еллар,
Этган каби гўё бир талаб,
„Бахтинг бор“,—деб қушлар чийиллар.

Ҳамма нарса мени қаршилар,
Ҳар бир куртак менга сўйлар роз,
Мен юрганда, боғларда тўлар
Фақат бахтни мақтаган овоз:

„Мана сенга олам-олам гул,
Этагингга сиққанича ол,
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол.

Умрида ҳеч гул кўрмай йиғлаб,
Ўтганларнинг ҳаққи ҳам сенда,
Ҳар баҳорни йиғлаб қаршилаб
Кетганларнинг ҳаққи ҳам сенда. . .

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади. . .

(Ҳ. Олимжон.)

Транскрипция

дерэзэмме элдэдэ/ бір түп
өрүк/ эппэ: больп гүллэдэ//

нэвдэлэрнэ безэп фунчэлэр/
тэцдэ айттэ/ хэйст этэнэ/
вэ шэбэдэ кургур/ ілк сэхэр
элып кеттэ/ гульні тэтэнэ//

хэр бэхэрда/ шүболэр тэкрэр//
хэр бэхэр хэм шундай отэдэ//
қанча т(і)ршсэм хэм/ у бэр
йеллэр/ мэнэ элдэп кетэдэ//

мэйлэ ді: мэн/ вэ қылмі: мэн ганш/
хайэліммэ гүлгэ орі:мэн/
хэр бэхэргэ чыққашдэ йэккэш//
бахтым бэрмэ д(і)йэ сорі:мэн//

йүзлэріммэ с(ь)лэп/ сь:палэп/
бахтың бэр деп/ эсэдэ йеллэр/
эткэн кэбэ гойс бір тэлэп/
бахтың бэр деп/ қушлэр ч(і)йіллэр//

хэммэ нэрсэ/ мэнэ қаршелэр/
хэр бір куртэк/ мэңгэ сойлэр рэз/
мэн йургэндэ бэглэргэ толэр/
пақат бахтте махтагэн эвэз//

мэнэ сэңэ/ элэм/ элэм гүл/
этэйеңэ сыққанечэ эл/
мүндэ тэлих хэр нэрсэдэн мөл/
тэ блгунчэ/ шу өлкэдэ қэл//

умредэ хеч гүл көрмі: йыглап/
өткәнлэрнэ хаққе хэм сәндэ/
хэр бэхэррә йыглап қаршелэп/
кеткәнлэррә хаққе хэм сәндэ//

дерэзэммэ элдэдэ бір түп
өрүк/ эппэ: больп гүллэдэ//

ОРФОЭПИЯ

ОРФОЭПИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

§ 1. Тил кишилик жамиятининг энг муҳим алоқа қуроли бўлиши сифатида ўзининг шу вазифасини оғзаки нутқда нутқ товушлари воситаси билан, ёзма нутқда эса ҳарфлар бирикмаси орқали юзага чиқаради. Ёзма нутқда кишилар ўзаро бир-бирларини тўғри ва осон англашлари учун орфографик бирликнинг бўлиши зарурлигини истагани каби, оғзаки нутқда ҳам талаффуз бирлиги бўлишини талаб қилади.

Сўз ва унинг бўлаклари ёки морфемалар ҳамда айрим нутқ товушларининг айтилиши ҳозирги ўзбек адабий тилида талаффуз ёки талаффуз этилиши деб юритилади; адабий талаффузнинг умумий нормаларини белгилаб берувчи қондалар тўплами орфоэпия дейилади.

§ 2. Адабий талаффуз нормалари, яъни сўз ва унинг маъно берувчи қисмларини бир хилда айтиш, хусусан ҳозирги вақтда катта аҳамиятга эгадир. Фан ва техниканинг кейинги тараққиёти, радио эшиттириш, съезд, пленум, конференция, сессия ва бошқа йиғилишларда нутқ сўзлаш оммавий нутқни кучайтириб юборди. Бундай шароитда адабий тил қондаларига мос равишда тўғри талаффуз этиш тингловчиларга нотикнинг сўзини тўғри англаш ва осонгина тушуниш учун ёрдам беради. Шу сабабли талаффуз қондалари ва қонунларини билиш ва унга амал қилиш мутлақо зарур.

§ 3. Улуғ Октябрь социалистик революциясигача классик ўзбек адабиётининг намуналари ёзма нутқда эски адабий талаффуз қондаларини ўзида акс эттирган. Эски метод негизига қурилган мактабларда шу асосда талаффуз қондалари белгиланган ва таълим берилган. Алишер Навоий ва унинг замондошлари асари стилида ёзилган ҳозирги бадий асарларда, хусусан шу стилда майдонга келган поэзияда, эски талаффуз нормаларининг изларини кўриш мумкин.

Октябрь социалистик революциясидан кейин социалистик миллий маданиятнинг тараққиёти натижасида янги адабий талаффуз нормалари ташкил топа бошлади. Бунда ўзбек

халқининг ижтимоий ҳаётида кейинги вақтларда юз берган ўзгаришлар муҳим роль ўйнади. Кенг меҳнаткашлар оммаси орасидан етишган янги интеллигенция табақаси янги шароитнинг талабларига мувофиқ равишда адабий талаффузга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Шуларнинг натижасида ўрта аср орфоэпик қоидалар эскириб қолди, уларнинг ўрнига турлича вариантлар ва янги талаффуз нормалари майдонга келди.

§ 4. Ҳозирги адабий талаффуз нормаларининг асослари нималардан иборат ва улар қайси йўсида вужудга келган, деган сўроқларга аниқ жавоб бериш қийин. Чунки бу масала ҳозирга қадар чуқур ўрганилмаган ва текширилмаган. Шу нарса равшанки, сўз формалари ва сўз бирикмаларини борган сайин бир хилда талаффуз этиш тараққий этмоқда, тор маҳаллий диалект ёки айрим шевалар талаффузи эса тобора чегараланмоқда. Социалистик халқ хўжалиги ва маданиятининг турли соҳаларида хизмат қилмоқда бўлган кенг интеллигенция оммаси бирлашган умумий талаффузга томон интилмоқда. Радио, театр, кинотеатр, мактаб, китоб ва газета, умуман маданий-маориф органлари бу ҳаракатни борган сайин кучайтирмоқда. Хусусан ёзма нутқ воситаси билан ўзбек тилида нашр этилган минглаб, миллионлаб дарсликлар, илмий-сиёсий ва бадий адабиётлар орқали бирлашган адабий талаффуз нормалари ривожланмоқда.

Шундай қилиб, жуда ҳам мураккаб ва хилма-хил орфоэпик қоидаларнинг борган сайин соддалашуви ҳамда талаффуз билан орфографиянинг бир-бирига яқинлаша боруви ҳозирги замон ўзбек адабий тили орфоэпик нормаларининг шаклланиш процессига ижобий таъсир кўрсатди ва бу процессни тезлатиб юборди.

§ 5. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг орфоэпик нормаси, мавжуд маҳаллий диалектларни яқка-яқка олганда, уларнинг бирортасига ҳам тўла равишда мос келмайди. Ўзбек диалектларининг характерли белгилари буни очиқ кўрсатиб беради.

Жанубий хоразм диалектида тўққиз унли фонема мавжуддир, бунга қўшимча равишда ҳар бир унли узун айтилади; айрим сўзларда сўз бошида к, т каби жарангсиз унлош жарангли г, д тарзида: гёз, ду:з каби талаффуз этилади; бунда-жак, -ажак ва -ётир сингари морфемалар қўлланилади ва бошқалар. Бу белгилар жанубий хоразм шеvasининг ҳозирги адабий талаффуз нормасидан фарқини кўрсатади. Қилчоқ группа ўзбек диалекти ёки „жўқ“ деб гапирувчи шеваларнинг унлилар состави тўққиз унли фонемадан иборат, бу унлилар бир-бири билан оҳангдош, яъни э дан бошқа унли товушлар қаттиқлик-юмшоқлигига кўра жуфт-жуфт бўлиб ишлатилади: а—э, о—ё, у—ў, ь—і; қилчоқ диалектида

Йол, йоқ, йўз, йш, йахш сингари сўзлар бошида **й** ундоши ўрнига **ж** айтилади: **жол, жоқ, жуз, жаш, жахши** каби; **тғ, бғ, сғ, зғ, агдард** сингари сўзларда **ғ** ундоши ўрнига **в** талаффуз этилади: **тэв, бэв, сэв, эвур, овдарде** каби; **сарығ, торығ, тарығ** сўзлари охиридаги **ғ** ундоши талаффузда тушиб қолади: **сарь, торь, тарь** каби; бу диалектда **-йлик-айлик** сингари формалар ўрнида **-йик,-йық;-эйик,-айық** шакллари ишлатилади: **йшлайык, қашлайық, келэйык, бэрайық** каби ва бошқалар. Шу хил белгилари билан ўзбек-қипчоқ диалекти ҳозирги адабий талаффуз нормаларидан тафовут қилади.

Адабий тил учун таянч диалект деб ҳисобланган Ўрта-Ўзбекистон диалекти, яъни марказий-шаҳар шевалари ҳам баъзи бир хусусиятларига кўра ҳозирги орфоэпия нормаларига тўла мос келмайди. Чунончи, тошкент шевасида сўз охирида **а** унлисидан кейин келган **к** ундоши **й** шаклида: **ёрдэй, терэй, кўрэй** каби; **и** дан кейинги **к** эса **в** тарзида (бу ҳолда **в** дан олдинчи **и** унлиси **у** га айланади): **этүв, тетүв, йетүв** каби айтилади. Ҳолбуки, ҳозирги орфоэпик нормага кўра, бу хил сўзлар: **ўрдак, терак, курак, этик, тетик, етик¹** тарзида талаффуз этилади. Шунингдек тошкент шевасида **-миз** формаси **-вуз** ёки **-вуза,-япти** формаси **-вэтти**, кўплик формаси **-лар** эса **-лэ** ёки **-нэ** шаклида талаффуз этилади: **бэрэвуз(а), кўрэвуз(а); эвэттэ, қэвэттэ, кевэттэ, эшлэ-вэттэ; бэрийлэ, келийлэ, оқийлэ, кўрийлэ, ишлийлэ, ишлийдилэ, ишлэмийдилэ** каби.

Хуллас, ҳозирги орфоэпик норма билан айрим маҳаллий диалектлар орасида тўла тенглик йўқ. Ўзбек тилининг адабий талаффуз нормаси ёзма нутқ билан оғзаки нутқнинг ўзаро бир-бирига яқинлашуви, ёзма нутқнинг кучли таъсири натижасида вужудга келгандир.

§ 6. Ўзбек адабий тилининг орфографияси билан орфоэпияси ўртасида ўхшашликлар бўлса-да, моҳияти жиҳатдан улар бир-бирларидан фарқ қилади. Шунга кўра айрим товуш ёки морфемаларнинг айтилиши билан ёзилиши ҳамisha мос кела бермайди. Кўп бўғинли сўзларда **о** ва **а**, **у** ва **и**, **э** ва **и** унлиларининг айтилиши ва имлоси, сўз охирида жарангли **б**, **д** ундошларининг жарангсизлашиб, **п** ва **т** тарзида талаффуз этилиши ва бу ундошлар имлоси, жарангсиз ундош билан тугаган ўзак-негизларга ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, шу каби аффиксларнинг талаффузда бир хил,

¹ Амалда **етик** сўзининг **етук** шаклида (иккинчи ёпиқ бўғини **у** билан) айтилиши тошкент шевасининг таъсири натижасидир, умумий талаффуз нормасига кўра, бу **сўз етик, етиклик аттестати** тарзида (и унлиси билан) айтилиши керак.

Ўзувда эса иккинчи хил ишлатилиши ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

§ 7. Ҳозирги ўзбек адабий талаффузи, бир томондан, маҳаллий диалектлар талаффузидан, иккинчи томондан, умумий орфографик нормадан тафовут қилишига қарамай, маълум қоида ва қонуниятга эгадир. Бу қонуният умумий ўзбек тили ва унинг маҳаллий диалектлари талаффузи ҳамда ягона орфографик норманинг ривожига боғлиқдир. Ўзбек адабий тилининг асосий орфоэпик қондалари унли ва ундош фонемаларнинг талаффузи, морфологик элементларнинг айтилиши ва айрим сўз бирикмаларининг талаффуз этилиши каби масалаларни ўз ичига олади. Шунга кўра умумий орфоэпик нормалар белгиланади. Орфоэпик нормалар ўзувда одатда транскрипцион белгилар воситаси билан ифодланади¹.

Унлилар талаффузида, ягона миллий тил ёки унинг айрим маҳаллий диалектларига онд турли вариантлар бўлиши билан бир қаторда, ҳозирда эскириб бораётган нормалар ҳам бор. Масалан, сўзнинг биринчи бўғинида у унлиси келганда, иккинчи бўғинида и эмас у айтилишининг (§ 9) замини анча бўшашган; биринчи бўғинида ў келганда, иккинчи бўғинида и келиши (§ 11) адабий талаффуз нормаси бўлиб қолди. Демак, лаб оҳанги тўққиз унлили баъзи бир шевалардагина ҳозирча ўз кучини сақлаб турибди. Шунингдек а ва а° (э) унлилари ҳамда ёнма-ён келган унлиларнинг айтилишида ҳам умумий талаффузга томон интилиш кучли.

Ундошлар талаффузига келсак, сўз охиридаги жарангли б (§ 16), в (§ 18), д (§ 20) каби ундошларнинг ягона орфографик қоидага мос равишда талаффуз этишга одатланиш сезилмоқда, бу хил ундошларнинг жарангсизлашувига нисбатан жарангли ҳолда айтилиши бирмунча кучлироқ; п—ф (§ 17, § 19) ва х—ҳ (§ 32) ундошларини бир-бирдан фарқли равишда талаффуз қилиш ривожланмоқда; ассимиляция ҳодисаси (§ 21, § 22, § 23) бирмунча сусаймоқда; сўз охири, боши ёки ўртасида қатор келган ундошларни туширмай ёки уларга и, у каби қисқа унлилардан бирини қўшмасдан талаффуз этиш (§ 34) сингиб бормоқда.

Аmmo ҳозирги ўзбек орфоэпиясида талаффузни умумлаштиришга томон йўл очиб бераётган шу хил янги ҳодисалар билан бир қаторда эски нормалар айрим шева вакиллари ёки шахслар нутқида ҳали ҳам давом этмоқда. Бу ҳол унли ва ундош фонемалар, айрим морфологик элементлар ёки қисқартилган сўз формаларининг талаффузига бағишланган параграфларда махсус баён этилган. Умумий орфоэпик нор-

¹ Амалда қўлланган транскрипция белгиларининг изоҳи ҳақида „Фонетика“ бобида қаралсин.

малардан бирмунчаси „Ҳозирги замон ўзбек адабий талаффузининг муҳим қондаларига доир“ сарлавҳа остида (§ 53, § 54) санаб кўрсатилгандир.

УНЛИЛАР ТАЛАФФУЗИ

§ 8. Унли и товуши жуда қисқа ва тор бўлиб, сўзларнинг ёпиқ бўғинларида, хусусан жарангсиз товушлар орасида, шунингдек **ш, с, р, л, з, н** товушлари олдида кучсизланиб (редукцияланиб), билинар-билимас талаффуз этилади. Бу товуш ўзак-негизларнинг характериға кўра икки хил: ё қаттиқ, ёки юмшоқ вазиятда бўлади: **қш, қьс, қьр, қьл; тш, биз, тшл, чшн** каби. Бу унлининг қаттиқлиги асосан **қ, ғ, х** ундошларига, юмшоқлиги эса **к, г, җ** ундошларига боғлидир. Демак, қисқа **и** унлиси чуқур тил орқа ундошлари билан келганда қаттиқ, саёз тил орқа ва бўғиз ундоши билан келганда юмшоқ талаффуз этилади: **қьр, қьрқ, кшндик, гшждә, гшж-гшж, җшл-җшл, җшкмәт, җшс** каби.

Сўзларнинг очиқ бўғинларида **и** унлиси бирмунча кенгроқ талаффуз этилади, хусусан сўз бир қанча очиқ бўғиндан иборат бўлса, кейинги бўғинларда бу унлининг кенгайиш даражаси тобора орта боради; оқибатда у ёпиқ э унлисига мойилроқ айтиладиган товушга айланади. Очиқ бўғинларда **и** товушнинг талаффузи бирга келган қаттиқ ёки юмшоқ ундошларга ҳам боғлиқдир. Масалан: **беләме, тенәме** каби сўзларда бир хил, **қелеге, қезеге** каби сўзларда эса иккинчи хил айтилади.

Арабча-форсча баъзи сўзларда, совет-интернационал сўзларнинг ургули бўғинларида келган **и** унлиси чўзиқроқ талаффуз этилади, у гўё **и+й (и:), ь+й (ь:)** тарзида айтилади: **ди:н, муҳи:м, муҳи:т, ти:р, ли:ри:кә, муқь:м, танқь:д, тарғь:б** каби.

Сўз охирида **и** унлиси ўзидан олдинги **а** ёки **о** унлиси билан ёнма-ён келганда, **и** дан олдин **й** товуши қўшилиб айтилади: **нуқтайи (назар), тәржимәйи (ҳол), мәнбәйи, эйнәйи (жаҳон), эъзәйи (бадан), әдәйи (тамом)** каби; сўз охирида ундошдан кейин келган **и** унлиси, хусусан изофали бирикмаларда, баъзан ўзидан сўнг **й** қўшиб айтишни талаб қилади: **гулий (раъно), қатғий (назар)** каби.

Кейинги ёпиқ бўғинида икки ундош орасида **и** унлиси бўлган баъзи сўзларга эғалик аффикси қўшилганда, **и** унлиси талаффуз этилмайди: **эғьз—эғзе, қарьн—қарне, кбңил—қбңли, оғьл—оғль** каби. Унли **и** билан тугаган феълларга **в** қўшилганда, **и** товуши у тарзида айтилади: **ташә—ташув, қашә—қашув** каби.

§ 9. Қисқа у унлиси ҳам редукцияга учрайди: жарангсиз ундошлар орасида жуда тор ва билинар-билинмас талаффуз этилади. Масалан: **тухум, пучуқ, пуштэ, пүшэймэн** каби. Шунингдек у унлиси ш, з, н, л, р товушларидан олдин келганда, и билан у ўртасидаги товуш сифатида айтилади. Масалан: **бёл¹м, күнд¹з, көңүл, от¹н, көм¹р, оқ⁵ш** каби.

Сўзнинг очиқ бўғинларида у унлиси бир оз кенгайди ва ў билан у оралиғидаги бир товуш сингари бир оз очиқроқ талаффуз этилади: **бүтүн, тутүн, бузуқ, қудуқ** сингари сўзларнинг биринчи очиқ бўғинидаги **У, у** унлиси каби.

Баъзи бир сўзларда, шу жумладан совет-интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида, у унлиси қаттиқ негизларда **ув (у:)**, юмшоқ негизларда эса **ув (у:)** тарзида айтилади: **диктату:ра, сү:рэт** каби.

Биринчи бўғинида у келган сўзларнинг кейинги бўғинларида ҳам у унлиси талаффуз этилади: **улуғ, йутуқ, учқун, йулдуз, турғун, бузуқ, қундуз, турмуш, буйруқ, қуйун; кумүш, йумуш, түзүк, уйум** каби. Аммо бундай сўзлар ш, р, л билан тугаганда, у унлисининг лаблашиш даражаси сусайиб, у билан и ўртасидаги бир товушга айланади.

Кўп бўғинли сўзларда, шундай сўзларнинг олдинги бўғинларида **о, а, у** унлиларидан бири келганда, шу унлидан кейинги ёпиқ бўғинида **в** ундошидан сўнг у айтилади: **қовун, савун, эвул, мэвут, сэвуқ, тэвуқ, тэвуш, тэрвүз, тэсэвүр** каби.

Шунингдек сўзларнинг кейинги очиқ бўғинида чуқур тил орқа **қ, ғ** ундошларидан кейин ҳам, у айтилади: **урғу, туйғу, уйқу, буғу, чөлғу, қайғу** каби.

Аммо кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида у унлиси келганда, кейинги бўғинларда у заифлашиб, у ва и унлилари оралиғидаги бир товуш сингари талаффуз этилади: **от¹й, ой¹н, қош¹қ, көңүл** каби.

§ 10. Ўрта кенгликдаги э унлиси сўз ёки бўғин бошида келганда ёхуд ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда, кенгроқ айтилади: **элак, экин, эгар, этақ, эр, эл, эш, эллик, эҳсон, эҳтимол, экран, экватор** каби. Сўз ўртасида ундош товушлар орасида бирмунча торайиб, ёпиқроқ талаффуз этилади: **кел, кет, кеч, тер, сез, мен, сен, кез, тез** каби. Аммо э товуши ундошдан кейин келиб, олдинги ундош билан очиқ бўғинни ташкил этганда, ундошлар орасида келган ўрта кенгликдаги **е** га нисбатан кенгроқ, яъни **э** ва **е** оралиғидаги бир товуш сифатида, айтилади: **кечэ, тешэ, бедэнэ, семіз, текін** каби.

Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда, сўзнинг биринчи ва иккинчи ёпиқ бўғинларида, ундош товушлар орасида келган **е** қисқа ва **тор** **і** унлисига, сўзнинг очиқ бўғинларида эса бир оз кенгроқ **е** унлисига мойилроқ айтилади: **дй: дэ, йй: дэ, эдріс, тэлефон, тэлегірэм, дэлегэт каби.**

Асли туркча ўзак-негизлардан иборат бўлган ўзбекча сўзларда **э** унлиси сўзнинг биринчи бўғинларидаи кейинги бўғинларида ишлатилмайди; шунингдек **қ—ғ** ундошлари билан **ёнма-ён** келмайди; **в, з, р, л** ва **х** ундошларидан кейин жуда сийрак учрайди; бундай ҳолларда кўпинча бошқа тиллардан кириб қолган сўзларда қўлланилади.

§ 11. Ўрта кенгликдаги **ў** унлиси, худди **э** унлиси сингари, бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина ишлатилади. Бу унли ўзбек адабий тилида совет-интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида келадиган **о** унлиси билан **у** унлиси **ј** оралиғидаги бир товуш сифатида талаффуз этилади.

Аммо саёз тил орқа **к-г** ундошлари билан **ёнма-ён** келганда, тил олдинга томон ҳаракат қилиб, **ў** унлиси юмшоқ **о** тарзида айтилади: **кўз, кўркэм, кўл, чўл, гўдэк, гўзэл, кўкэт, ўкинмэк, ўксінмэк, ўгэй, ўгурмэк, ўзгэ каби.** Чуқур тил орқа **қ, ғ, х** ундошлари билан **ёнма-ён** келганда **ў** унлиси қаттиқ **о** тарзида талаффуз этилади: **қой, қозе, қолтық, қорық, ғоза, ғола, ғор, ғора, хорэз, хоп, хош, хорда, хожа каби.**

Совет-интернационал сўзларнинг урғули бўғинларида ёки шу типдаги бир бўғиндан иборат сўзларда лабланган ўрта кенгликдаги **о** товуши чуқур тил орқа ундошлари билан **ёнма-ён** келадиган қаттиқ **о** сингари айтилади: **тонна, опера, нота каби.** Аммо сўзнинг урғусиз бўғинларида бу унли **а** га мойил талаффуз этилади: **матор, калхоз, савхоз, калонна, камсамол, абзор каби.** Сўзнинг охириги ёпиқ бўғинида, хусусан **т** ва **р** ундошлари орасида **о** унлиси жуда торайиб ва кучсизланиб, қисқа **і** тарзида айтилади; **редактір, тірактір каби.**

§ 12. Унли **а** товуши сўзнинг ҳар бир бўғинида кела олади ва ўзбек адабий тилида асосан икки хил талаффуз этилади: юмшоқ товушлар, шу жумладан саёз тил орқа ундошлари билан бирга келиб: **э—энэ, мэнэ, кэттэ, йәккэ, мәқкэм, гәлмә-гәл, гәвхәр, гәжжәк каби;** қаттиқ товушлар, шу жумладан чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганда: **а—тақа, бақа, хабар, чақа, қалам, ғалаба, қамышзәр каби.**

Унли **а** товуши **в, м, п** ундошларининг бири билан **ёнма-ён** келганда, **у** бир оз лабланган ҳолда кенг **о** унлисига мойилроқ талаффуз этилади: **эввэл, эвгус ёки эвгус, эвэн-**

тәр, зэвут, сэвэл, жэвэб, дэвэм, вэқт, гэвдә, зэвқ, шэвқ, хэвф, хэвэ, зэмэн, шэмэл, тэмэм, хэмэн, мэриф, мэш, мэрт, мэй, Пэмір каби.

Унли а билан тугаган сўзларга қ ёки в аффикслари қўшилганда, а унлиси бир оз лабланган кенг о унлисига айлантириб талаффуз этилади: тара—тарэқ, тарэв, тарқа—тарқэқ, тарқэв, чанқа—чанқэқ, чанқэв, бойа—бойэқ, бойэв, тайа—тайэқ, тайэв каби.

Араб тилидан кириб қолган кўп бўғинли сўзларнинг учинчи бўғинида келган унли товуш ҳозирги ўзбек тилида а билан и оралиғидаги бир товуш сифатида ёки баъзан а, баъзан и тарзида айтилади: муҳэқма, муэмла, мулэхэза, мунэзэра, мунэсэбат, мубэлға каби.

Бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келган э (е) унлиси кенгайиб, тил олди а унлиси шаклида талаффуз этилади: мен—мэн, сен—сэп, невара—нэвэрэ, чевара—чэвэрэ, эвара—эвэрэ, теги—тэгэ, серка—сэркэ, челак—чэлэк, чемодан—чэмэдэн, чекка—чэккэ, чекилмасин—чэкилмэсин каби.

§ 13. Бир оз лабланган кенг о унлиси бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келади ва о билан а оралиғидаги бир товуш сифатида талаффуз этилади: эт, чэй, нэн, этэ, энэ, бэлэ, элэдэ, бэрэдэ, келэдэ каби. Араб ва форс тилларидан кирган сўзларда, кейинги бўғинларда ҳам ишлатилади: ижэзэт, идэрэ, ифэдэ, ихэтэ, жэзэ каби. Шунингдек эмэн, қэзэн, бэдэм, бэзэр, пэхэл, сэмэн сингари сўзларнинг ҳар иккала бўғинида, -мэқ, -рэқ, -дэр, -зэр, -истэн, -шунэс, -сымэн, -бэн каби аффиксларда ҳам э айтилади.

Унли о товуши араб ва тожик тилларидан кирган сўзларнинг бошида келиб, ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда, ундош билан тутшиб, баъзан э: тарзида чўзиқ талаффуз этилади. Бу ҳолат икки бўғинли баъзи бир сўзларнинг ҳар иккала бўғинида ҳам учрайди: э:бэ:д, э:дъл, э:жиз, э:қибэт, э:хэд, э:вэ:з, э:лим, э:рэ:м, э:зэ:дэ, э:лим, э:хир, тэ:эт, дэ:нэ: каби.

§ 14. Ёлашган унлилар ўз составидаги унли товушларнинг хусусиятларига кўра турлича айтилади: е унлиси составидаги э товуши сўзларнинг ёпиқ бўғинида бир оз торроқ, (е), очик бўғинида эса бунга нисбатан бирмунча кенгроқ (е) талаффуз этилади: йер, йем, йел, йелка; йетим, безэк каби; ё унлиси составидаги э товуши эса о ва а ўртасидаги бир товуш сифатида айтилади: йэш, йэз, йэр, йэрдэм, йэқмляе, йэмэн каби.

Аммо ю ва я унлилари юмшоқ товушлар, хусусан саёз тил орқа ундошлари, билан келганда юмшоқ; қаттиқ товушлар хусусан чуқур тил орқа ундошлари, билан бирга келганда қаттиқ талаффуз этилади. Масалан: ю—йу: йук, йуз, йур, йурэк, йугурдэк, йугэн, йуксэк; ю—йу: йук, йукэре, йукъмле, йутук, йумук, йупқа каби; я—йа: йэгэнэ, йэккэ, йэкун, йэлэц, йэнгэ, йэсэмэ; я—йа: йахше, йалқэв, йақын, йаққэл, йағър, йамэқ, йахэб, йахна каби.

Шунингдек йў бирикмаси ҳам икки хил айтилади: қаттиқ товушлар билан келганда, йо шаклида—йоқ, йол, йоғэн, йорга, йонмэқ, йонғъчқа каби; юмшоқ товушлар билан келганда, йо тарзида—йётэл, йөнэлиш, йолэк каби.

§ 15. Ўзбек тилининг хусусиятига кўра унлилар ёнма-ён кела олмайди. Араб тилидан кирган айрим сўзларда, шунингдек совет-интернационал сўз ва терминларда, ўзбек адабий тилининг орфография қоидаларига мувофиқ, унлилар қатор ёзилади. Лекин улар бошқача талаффуз этилади.

Чунончи, ао бирикмаси составидаги биринчи а унлиси иккинчи о унлиси билан мослашиб, бирикмадаги ҳар иккала унли ҳам о тарзида айтилади: мээрѳ, тээм, тээмил каби; шунингдек оа бирикмаси ҳам чўзиқ э: ёки ээ тарзида талаффуз этилади: жэмээт, санээт, қапээт, шижээт каби. Демак, бундай ҳолларда кучли о ўзига писбатап бирмунча кучсизроқ бўлган а унлисини о га айлантириб юборади.

Қўш аа бирга келган сўзларда бу унлилар чўзиқ айтилдиган бир э:—ээ унлиси сифатида талаффуз этилади: мэтбээ, мүдэфээ, тээллуқ, тээжжуп, тээссуп, каби.

Кенг а унлиси билан ёнма-ён келган ўрта кенгликдаги э унлиси тил ўрта й ундоши билан алманиб айтилади: эйрѳпэлэн, эйрѳдрэм, эйрѳстат каби. Лекин о ва э унлилари ёнма-ён келганда, унлилар орасида бир й товуши орттирилади: пойема, пойезѳйа, пойетѳк каби. Шунингдек уэ унлилари орасида ҳам й орттирилади: дуйет, дуйел каби.

Қисқа и унлиси о, а ёки у унлиларининг бири билан ёнма-ён келганда, о, а, ёки у унлисидан кейин ва и унлисидан олдин, й ундоши орттириб талаффуз этилади: қѳйѳда, дѳйѳр, эйѳлэ, эйѳт, (онд), дѳйѳм, шѳйѳр, Нѳйѳлэ; Нѳйѳм—Нѳйѳмэ, Сѳйѳт—Сѳйѳт; суйѳқас, суйѳѳстемэл каби. Шунингдек иа ва ио бирикмалари орасида ҳам й кўшиб айтилади; бундай ҳолларда ио бирикмасидаги о унлиси сўзнинг ургусиз бўғинида э га айланди: дѳйѳгрэмме, дѳйѳметѳр, сѳдѳйѳлѳ:зѳм, бѳйѳгрѳпѳйѳ, пѳйѳнѳр каби.

Ўрта кенгликдаги е унлиси а ёки о унлиси билан бирикиб келганда, бу унлилар орасида й ундоши қўшиб талаффуз

этилади; бундай ҳолларда е товуши і га, урғусиз бўғинлардаги о унлиси э га айланади: тийәтир, гийәметрийә, тийәремә, ідіәлөгйә, пийәдәлізім каби.

УНДОШЛАР ТАЛАФФУЗИ

§ 16. Лаб ундоши б сўз охирида жарангсизланиб, п тарзида талаффуз этилади: туп (туб), сәп (соб), китәп, жәвәп, мәктәп каби. Бу ҳол аффиксларда ҳам учрайди: эльп ёки эп, келіп ёки кеп, йәзъп, миңләп, йузләп каби.

Икки унли орасида б ундоши кўпинча в шаклида айтилади: эвәт, хәвәр, йувәр, қойвәр (қўйиб юбор) каби. Лаб ундоши б товушининг в тарзида айтилиши тожик тилидан кириб қолган сўзлар ва сўз ясовчи элементларда ҳам учрайди. Шу сабабли аслида б билан бошланадиган-бон,-боз,-бачча,-бин каби элементлар ўзбек тилида в ундоши билан-вән,-вәз, вәччә, вйн каби талаффуз этилади: дәрвәзәвән, қойчәвән, тәрәзәвән; сәрвәз, дәрвәз, ішқьвәз, кәптәрвәз, мәсхәрәвәз; әмәкivәччә, хәләвәччә, мулләвәччә каби.

Кўпинча сўз бошида у ёки ў унлисидан олдин б товуши м га айлантриб айтилади: мурун, муйум, мундай, мунчә, мойьн каби.

§ 17. Жарангсиз лаб ундоши п билан тугаган сўзларга унли билан бошланган аффикслар қўшилганда, п ундоши жаранглилашиб, сирғалувчи в тарзида талаффуз этилади: чәп—чәвуп, чәвәндәз, тәп—тәвуп, қәп—қәвуп каби.

§ 18. Сирғалувчи жарангли лаб товуши в икки унли орасида б тарзида айтилади: тәбәқ, қәбәқ, чььн, чььк, тибит, қабат, сәбәт каби.

Сўз охирида ёки ўртасида, унли товушдан кейин келган в ундоши ф ёки п бўлиб айтилади: әктіф ёки әктіп, састаф ёки састап, афтьр ёки аптьр, афтамабил ёки аптамабил; йунусуф ёки йунусуп, Поләтуф ёки Поләтуп каби.

§ 19. Сирғалувчи жарангсиз ф ундоши п тарзида талаффуз этилади: пән (фан), пақат, пил (фил) пидә, пәш (фош), сәпәр, ўлпәт, кўлпәт, сәпсәтә, кәлкір, кәпил, кәйип (кайф), сәп, шәрәп, тәрәп (тараф) каби. Бу ҳол киши отларида ҳам учрайди: Шәрәп, Тәлип, Әрип, Шәрип, Мушәрәп, Зәрип, Хәнипә, Шәрипә, Йусуп каби.

§ 20. Тил олди жарангли д ундоши сўз охирида жарангсизлашиб, т тарзида айтилади: эвәт, мәдәт, эзәт, сәвәт, дәрмәт, әвләт, шәгірт, зәвут (завод), дәкәләт (доклад) каби. Жарангли д ундоши аффиксларда ҳам жарангсизлашади. Масалан, жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга -да,-дан, -ди каби аффикслар қўшилганда, бу суффикслар ол-

дидаги д товуши т га айланади: кеттё, өттё, бэстё, кестё, чоктё, эктё, чьқтё, іштё, күштё (кучда), містё, челэктё; бэштэн, эттэн, терэктэн, коптэн каби. (Қаранг § 51.)

§ 21. Тил олди жарангсиз т ундоши баъзан жаранглилашиб, д шаклида айтилади: дим (тим қора), душ—душьдан, дуд (тутуи) каби. Ундош т билан тугаган сўзга-ча аффикси қўшилса, т товуши ч га айланади: йегит+чэ—йегиччэ, гүгут+чэ—гүгуччэ каби.

§ 22. Тил олди н ундоши сўз ўртасида келганда, ўзидан кейинги лаб товушлари б, м ёки л нинг таъсири билан м бўлиб айтилади: шэмбэ, мэмбэ, гэмбэл, тэмбур, сумбул, жэмбэз, йэмбэш, эйлэмме, йэмме-йэн, сэйлэмме, көрیمмәйдё, симмәйдё, тиммәй, вэтэмпэрвэр каби.

Сўз ўртасида н ундоши тил орқа к, г ва қ, ғ товушларининг бири билан ёнма-ён келганда, тил орқа бурун товуши ц (нг) тарзида талаффуз этилади: колэцкэ, тэцкэ, элэцгэ, жіцгэлэк, ацқэв, чэцқэқ, йэцғэқ каби.

Ундош н билан тугаган сўзларга л билан бошланган аффикслар қўшилганда, сўз охиридаги н товуши л га ёки бунинг аксича, аффикс бошидаги л товуши н га айланади: куллэп• ёки куннэп, тэллэп ёки тэннэп, оллэрчэ ёки оннэрчэ каби.

§ 23. Тил олди жарангли з ундоши билан тугаган сўзларга с ундоши билан бошланган аффикслар қўшилганда, з товуши с бўлиб айтилади: үссэ, кессэ, йэссэ; туссыз, іссіз (изсиз), біссіз, сіссіз каби. Шу хил ўзак-негизларга ч билан бошланган аффикслар қўшилганда, з ундоши ч каби талаффуз этилади: қьччэ (қизча), гьччэ (ғозча), іччил (изчил), соччэн (сўзчан), боччи (бўзчи) каби. Шунингдек бундай ҳолларда, сўз охиридаги жарангсиз с ёки ш товуши ҳам ч га айланади: рьччэ, неміччэ, қьччэ (қушча) каби.

§ 24. Тил олди жарангли қоришиқ ж товуши ажралмай талаффуз этиладиган икки ундошдан—д ва ж нинг мустаҳкам бирлигидан ташкил топгандир. Ўзбек тили учун бу товуш асосий фонемалардан бўлиб, сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам кела олади: жим, жун, жэнэжэн, жимжимэ, жэжджі, фьж-фьж, тэж, бэж каби. Аммо шу билан бирга ўзбек адабий тилида сирғалувчи соф ж товуши ҳам ишлатилади: гиж-гиж, гижда, муждэ, эждэр каби. Бу товуш совет-интернационал сўз ва терминлар составида ҳам қўлланилади: жэк (жакт), журнал ёки жорнэл, пирэжектір каби.

Портловчи ва қоришиқ ж товуши баъзи бир сўзларда сирғалувчи соф ж ундоши ёки ш товуши тарзида айти-

лади: **іжтәмзій** ёки **іштәмзій**, **віждән**, **сәждә** каби; баъзан тил ўрта **й** товуши сингари—**мэйліс**, (мажлис), баъзан эса **ч** тарзида—**чбжә** (жўжа) каби талаффуз этилади.

✓ § 25. Қоришиқ **ч** ундоши **т** ва **ш** товушларининг ажралмас бирлигидан ташкил топгандир. Бу товуш портловчи ундошлардан олдин келганда, **и** тарзида айтилади: **уштә**, **пошта**, **кештә**, **кбштә**, **қштә** каби.

§ 26. Тил олди ён товуши **л** ва титроқ товуш **р** хусусан сўз охирида ўзгарувчан характерга эгадир. Шунинг учун ҳам ўзак-негизлар охиридаги **л** ундоши, аффикслар қўшилганда, талаффуз этилмайди: **кептә**, **кемәдә**, **эмәдәңизмә** **босә**, **бомәсә**, **әпке**, **әпгүш** ёки **әпчүш** **әпчық**, **боптә**, **қәптә** каби. Шунга ўхшаш баъзи сўзлар охирида, хусусан **лар** аффиксида **р** айтилмайди: **бә:мә**, **бә:ми:дә**, **қызлә**, **бәләлә** ёки **бәллә**, **келі:лә** ёки **кені:нә**, **әлі:лә** ёки **әлі:нә** каби.

§ 27. Тил ўрта **й** ундоши баъзи сўзлар бошида қоришиқ **ж** товуши сингари талаффуз этилади: **жүн**, **жўр**, **жбнәлиш** каби. Айниқса „жўқ“ деб гапирувчи ўзбек диалектида ҳозирги адабий тилда сўз бошида ишлатиладиган **й** ундоши **ж** товуши билан айтилади: **жәйзв**, **жәңә**, **жапалақ**, **жахшә**, **жасанув**, **жашьрын**; **жел**, **жем**, **жер**, **жеңил**, **жеті**, **жәғит**, **жыйрма**, **жъртық**, **жыйльыш**; **жол**, **жоқ**, **жоләқыш**, **жолдаш**; **жуз**, **жүрәк**, **жук**, **жулдуз**, **жумшақ**, **жуқа** каби.

Тил ўрта **й** товуши билан айтиладиган **майиз**, **кейин** каби айрим сўзларнинг **й** ундоши баъзи бир шевада **г** билан алмашиб **мәғиз**, **кегін** тарзида талаффуз этилади.

§ 28. Саёз тил орқа **к** товуши ундошлардан олдин келганда, юмшоқ **ҳ** каби айтилади: **кбҳләм**, **кбҳләдә**, **әҳтим**, **чбҳтә** каби. Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзлар охирида, хусусан **а** унлисидан кейин, **г** ёки **й** тарзида талаффуз этилади: **тиләг** ёки **тиләй**, **кбйләг** ёки **кбйләй**, **күрәг** ёки **күрәй**, **тбгәрәг** ёки **тбгәрәй** каби.

Кўп бўғинли сўзлар охирида келган **к** ундоши, эгалик аффикслари қўшилганда, **г** га айланади: **чәләк—чәләгә**, **брдәк—брдәгә**, **әләк—әләгә**, **терәк—терәгә**, **этәк—этәгә** каби. Аммо бир бўғинли сўзлар охиридаги **к** адабий талаффузда ўзгармайди, „ж“ ловчи ўзбек шеваларидагина **г** га айланади: **кбк—кбгә**, **чек—чегә**, **тук—түгә**, **сбк—сбгә** каби.

§ 29. Жарангли саёз тил орқа **г** ундоши билан тугаган сўзларга шу товушнинг ўзи қилган бошланган аффикслар қўшилганда, ўзак-негиз охиридаги ва аффикс бошидаги **г** жарангсизланиб, **к** тарзида талаффуз этилади: **бәрг—бәрккә** **тег—теккән**, **әг—әккән**, **туг—туккән** каби. Баъзи сўзларда

Г товуши тил ўрта й ундошига айланади: тўгмә — тўймә, кийгиз — кийиз, тегдә — тейдә ёки тийдә, сийр — сийр ёки сыйр каби.

§ 30. Чуқур тил орқа жарангсиз қ товуши кўп бўғинли сўзлар охирида баъзан ғ тарзида айтилади: чироқ — чірәғ, сариқ — сарығ, тариқ — тарығ, балиқ — бальғ; пичоқ — пічәғ, ўчоқ — очәғ, тароқ — тәрәғ, иссиқ — иссығ, сассиқ — сәссығ, шапалоқ — шәпәләғ, япалоқ — йәпәләғ каби. Портловчи қ билан тугаган шундай сўзларга ўзак-негизларнинг талабларига мос равишда -ла, -лаб, -лар, -роқ аффикслари қўшилганда, ғ янада очиқроқ талаффуз этилади: сорәғләдә, иссығләп, қатғләп, қолтғләп, чірәғләри қаттғрәғ каби.

Сўз ўртасида, кўпинча л ундошдан олдин, қ товуши х га мойилроқ айтилади: оқла — әхлә, сақла — сәхлә, йўқла — йохлә каби.

Чуқур тил орқа қ ундоши билан тугаган кўп бўғинли сўзларга эгаллик аффикслари қўшилганда, қ ундоши ғ га айланади: қышләғә, ортәғәмьз, туңрәғәмьз, йутуғәмьз каби.

§ 31. Чуқур тил орқа сирғалувчи ғ ундоши билан тугаган сўзларга г билан бошланган аффикслар қўшилганда, ғ товуши қ бўлиб айтилади: боғ — бәққа, тоғ — тәққа, ёғ — йәққа, соғ — сәққан, туғ — туққан, оғ — әққан каби.

§ 32. Бўғиз товуши ҳ баъзи шеваларда кўпинча чуқур тил орқа сирғалувчи х ундоши билан алмаштириб талаффуз этилади: хәсил, хәйкәл, хәким, халқа, хәрәкәт, хәсрәт, хулқ, хурмәт, хуқуқ, хушйәр, хәқрәт, мәхкәм, мәхсул, мухәббәт, миҳмән, мухәкәмә, мухит, рәхбәр, рәхмәт, рухләнтәрмәқ, рухәнйи каби.

§ 33. Ҳозирги ўзбек адабий тилида, г, нг, х, г, ц ундошларидан бошқа, ҳамма ундошлар тубандаги каби сўзлар ўртасида жуфт шаклда — такрорланган ҳолда талаффуз этилади: бб — ләббәй, мухәббәт, тиббий; тәкәббур; пп — доппе, гүппе, аппарат, лоппе; вв — әввәл, қувват, шәввәз, шәввә, мунәввәр; фф — аффиқис, муваффақийәт, тәләффус, музәффәр, мусаффа; мм — коммуна, эмма, әммә, химмәт, лимма — лим; дд — шиддәт, сәддә, муddәт, худдә; тт — йеттә, кеттә, ләттә, пәттә; нн — тонна, шиннә миннәтдәр, киннә; зз — иззәт, жиzzә, тиззә, жиzzәхлик; сс — кәссә, ьссық, қәссәп, хьсса, қьсса, мутәхәссис, муәссәсә; жж — жәжжә, гәжжәкдәр, мижджә, ғяжджәк; шш — пәшшә, ишшәк, ушшәк, машшәк; чч — пәччә, әмәкивәччә, аччәк, уччәлә, чбччәйгән; лл — милләт, пиллә, тиллә, муллә; рр — әррә, мәррә, тәррәк, пәррәк, вәррәк; йй — тәййәр, әййәр, сәййәр, муәййән; кк — йәккә,

тіккә, чіккә, іккә, үккә; ққ—дьққат, чоққе, чаққән, тоққыз каби.

§ 34. Сўз боши ва ўртаси ёхуд охирида ундошларнинг қатор келиши ўзбек тили учун характерли белгилардан эмас. Сўз охирида қатор келган ундошлардан биттаси сирғалувчи, иккинчиси эса портловчи т ёки д товушидан иборат бўлса, сўнгги портловчи товуш одатда талаффуз этилмайди: Тэшкән, пәс, дос, әртис, рәс, дәрәх, тёр, гөш, муш, ғыш; Сәмәрқән, бәлән, хурсән, пісән, хунәрмән каби.

Сўз охирида қаторлашиб келган ундошларнинг сўнггиси т ёки д бўлмаға, портловчи ва сирғалувчи ёки ҳар иккаласи ҳам сирғалувчи товушдан иборат бўлса, бундай ундошлар орасига қисқа и қўшиб талаффуз этилади: Сәбир, жәбир, метир, лі:тир, ҳүкім, ақыл, сініф, қьсьм, фәҳім, жәзім, рәсім, ҳәріф, нәшір каби.

Сўз бошида қатор келган ундошлардан биринчиси сирғалувчи бўлса, ундан олдин қисқа и ёки у қўшиб айтилади: ішкәф, іштәб, іштурім, іспірәвкә, істірелкә, үстәл каби; бундай сўзлардаги ундошнинг биринчи товуши портловчи бўлса, ундан кейин қисқа и ортириб талаффуз этилади: тирәктір, тирәмвэй, тиріс (трест), пірәвленийә, тирәніспірт каби. Шунингдек сўз ўртасида қатор келган ундошлардан биринчиси кетидан қисқа и қўшиб айтилади: абістірак, іністітут, ініспексійә каби.

БАЪЗИ ГРАММАТИК ФОРМАЛАР ВА СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ ТАЛАФФУЗИ

Сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффикслардан маълум бир группаси айтилишда асосан бир хил формага келиб қолган бўлса ҳам, қолган группаси ҳозирда ҳам турлича талаффуз этилади. Ҳар хил айтиладиган аффикслар орасида энг муҳим ва характерли типлари, тубандагича: г билан бошланадиган аффикслар, охирида қ, к ундошларидан бири бўлган аффикслар, ундош билан тугаган ўзак-негизларга тор унлилар воситаси билан қўшиладиган суффикслар.

§ 35. От, сифат, сифатдош ва равишдош формаларини ясовчи баъзи аффикслар г билан бошланади. Бу хил аффикслар ўзак-негизларнинг қаттиқлигига қараб бир хил; юмшоқлигига кўра иккинчи хил; г, к, ғ, қ товушларининг ёки жарангсиз ундошларнинг бири билан тугашига мос равишда учинчи хил; ўзак-негизларда лабланган унларнинг мавжудлигига қараб тўртинчи хил талаффуз этилади. Тубандаги формалар шу типдаги аффикслар жумласига киради: -гина, -ғина, -кина, -қина; гич, -ғич, -кич, -қич; -гин,

-гин, -кин, -қин; -ги, -ғи, -ки, -қи; -гак, -ғоқ, -как, -қоқ
-гир, -ғир, -кир, -қир; гиз, -ғиз, киз, -қиз; -газ, -ғаз, -каз,
-қаз; -ган, -ған, -кан, -қан; -гач, -ғач, -кач, -қач: гунча,
-ғунча, -кунча, -қунча каби.

Мисоллар: келінгәнә, қызғәна, түзүккәнә, жіндәк-
кәнә, әннәққәна; йелпегіч, білгіч, сүзгіч, бәшләнғьч,
чызғьч, сорғьч, сепкіч, тепкіч, эчқьч, қьсқьч; тізгін, көр-
гін, эзғын, қызғын, қу:ғун, кескін, тушқун, тәшқын, тутқун,
учқун; көкләмгә, кегінгә, бүгүнгә, күзгү, тунгү, сургү, қә-
рәнгә, чөлгү, кечкә, тушкә, ічкә, қышкә, ташкә, сьрткә;
ілгәк, тіргәк, тозғәк, тайғәк, әркәк, тьрьшқәк; йспышқәк;
сезгір, дилгір, элғыр, кескір, өткүр, чәпқыр, тәпқыр; тіл-
гіз, йургуз, бәрғьз, тойғьз, йәтқьз, йәткіз, отқьз, отқаз;
көргән, білгән, қәлгән, ічкән, өткән, тушкән, чьққан,
эққан, бәсқан; білгәч, көргәч, бәргәч, қәлгәч, өткәч,
сәтқач, чьққач; тергунча, тергәнчә, ішләгунчә, ішләгән-
чә, турғунчә, турғанча, йәзгунчә, кеткунчә, кеткәнчә, эк-
кунчә, әккәнчә, әтқунчә, әтқанчә каби.

§ 36. От ясовчи -лик аффиксен ұзак-негизларнинг қат-
тиқ-юмшоқлиги ёки унда лабланган унлининг, хусусан
лабланган тор унлининг, мавжудлигига қараб, турлича ай-
тилади: ұзак-негизлар юмшоқ бўлса, -лик: рәйіслик, бір-
лік, бәләмлик, кескінлік, көплик каби; ұзак-негизлар қат-
тиқ бўлса, -лиқ: эталық, эқлық, бәшлық, тәшлық, бәғлық,
тәғлық; ұзак-негизларда лабланган тор у унлиси ёки ўрта
кенгликдаги лабланган ў унлиси бўлса, -луқ ёки -лук: — туз-
луқ, қуллуқ (қутлуғ), музлуқ, туғлуқ, түклук, кушлук,
тушлук, тоқлуқ, шохлук, пёклук, ҳөллук каби.

§ 37. Кичрайтириш оти ясовчи -чоқ, -чак, -чиқ, -чик-
ҳамда сифат ясовчи -чоқ, -чиқ, -чик аффикслари ұзак
негизларнинг қаттиқлигига қараб бир хил, юмшоқлигига кў-
ра иккинчи хил, ұзак-негизлардаги лабланган унлиларга
мос равишда учинчи хил талаффуз этилади: қозучәк,
тәйчәк, ойунчәк, махтанчәк, урунчәк; түгунчәк, беләнчәк,
куйунчәк, әрінчәк; қәпчық, сьргәнчық, қызгәнчық каби.

§ 38. Ундош билан тугаган ұзак-негизларга тор унли
воситаси билан қўшиладиган аффикслар ұзак-негизларнинг
қаттиқлигига қараб бир хил, юмшоқлигига кўра иккинчи
хил, лабланган унлиларига мос равишда учинчи хил талаф-
фуз этилади. Аммо бу турдаги аффикслар унли билан туга-
ган сўзларга қўшилгундай бўлса, улар тўғридан-тўғри
ундош билан бошланади. Тор унли воситаси билан боғла-
надиган сўз ясовчи аффикслар жумласига: -им (-м), -инчи

(-нчи), -иш(-ш), -ин(-н), -ил(-л), -иб(-б) ва шунга ўхшашлар киради. Масалан: **терім, соғъм, тузум, тушум, бёринчэ, бешинчэ, тоққузунчэ, учунчэ, онунчэ, сезиш бёлнш, йуруш, туруш, бёлндрэ, кóрундрэ, йувундрэ, терилдрэ, бэрълдрэ, тутулдрэ, берип, келип, эльп, тольп, кулуп, тушуп, кóруп, туруптэ, қонуп, болуп** каби.

§ 39. Эгалик аффиксларининг бир гуруҳи ундош билан тугаган ўзак-негизларга қисқа ушли воситаси билан боғланадиган аффикслар жумласига киради ва улар ўзак-негизларнинг қаттиқлиги ёки юмшоқлиги, негизларда ланган ушлининг бўлишига қараб, турлича талаффуз этилади. Масалан: -и↔-им: **бёлнм, тёлнм, ёшим**; -о↔-ом: **қызм, хўрэм, тарэм, қалам**; -у↔-ум: **кучум, кунум, кóзум, сóзум**; -о↔-ум: **қолум, қушум, оғлум, қозум** каби; -инг↔-иц: **белнц, телнц, ешинц, тешинц**; -ыц: **қзыц, хорэзыц, тарэмыц, қаламыц**; -уц: **кучуц, кунуц, кóзуц, сóзуц**; -о↔-уц: **қолуц-қушуц, оғлуц, қозуц** каби; -и↔-е: **белэ, телэ, еше**; -э↔-е: **қзэ, хорэзэ, тарэмэ, қаламэ**; -у↔-у: **кучу, куну, кóзу, сóзу**; -о↔-у: **қолу, қушу, оғлу, қозу**; -имиз-эмиз: **белэмиз, телэмиз, ешемиз, тешемиз**; -емыз: **қзымэз, хорэземыз, қаламэмэз** ↔ -умуз: **кучумуз, кунумуз, кóзумуз, сóзумуз**; -о↔-умуз: **қолумуз, қушумуз, оғлумуз, қозумуз** каби; -ецэз: **белэцэз, телэцэз, ешецэз, тешэцэз**; -ефыз: **қзыэфыз, хорэзэфыз, тарэмефыз, қаламефыз**, -уцуз: **кучуцуз, кунуцуз, кóзуцуз, сóзуцуз**; -о↔-уцуз: **қолуцуз, қушуцуз, оғлуцуз, қозуцуз** каби.

§ 40. Келишик аффикслари турли маҳаллий шеваларда турлича талаффуз этилади. Адабий талаффуз учун айниқса марказий шаҳар шеваларида келишик аффиксларининг айтилишини ҳисобга олиш диққатга сазовордир. Гарчи бу шеваларда келишик формаларининг талаффузи ҳозирги ўзбек адабий тилининг орфография қондасига тўла равишда мос келмаса ҳам, имло билан талаффузнинг бир-бирдан ажраландиган фарқини кўрсатишда муҳим аҳамиятга эгадир.

§ 41. Қаратғич келишиги билан тушум келишиги формаси Марказий Ўзбекистон диалектида фарқ қилмайди; ушли билан тугаган отларда ҳар иккала келишик бир хил формада-ни шаклида ишлатилади, лекин айрим шеваларда бу аффикс, ўзак-негизларнинг қаттиқ ёки юмшоқлигига қараб, икки хилда қўлланилади. Қаттиқ сўзларда -нэ: **этанэ, бўланэ, тэғанэ, хэланэ, қозенэ** каби; юмшоқ сўзларда: -нэ: **экэнэ, укэнэ, кэтэнэ, энэнэ, эчкэнэ, тешэнэ** каби.

Аммо фарғона группа ўзбек шеvasи билан тошкент шеvasида ундош билан тугаган негизларда қаратғич-тушум келишиклари формасини қўллашда тафовут бор.

Тошкент шеvasида **-ни** суффикси негизларнинг сўнги товушига қараб қўшилади, негизлар қайси ундош билан тугаса, суффикс бошидаги **н** ундоши шунга тўла равишда мослашади: Мисол: **иппё, эттё, ноннё, көззё, гилэссё, ишшё, қьльччё, мэллэ, қэррэ, уййё, тэккё, сьххё** каби. Бу шевада жарангли **б** ва **г** товушлари билан тугаган сўзлар охиридаги ундошлар жарангсизлашиб, **п** ва **к** га айланади; қаратғич-тушум келишиги формаси бошидаги **н** товуши сўз охиридаги жарангсизлашган ундошга мос равишда **п ёки к** тарзида айтилади.

Фарғона группа шеваларида қаратғич-тушум келишиги аффикси жарангли ундош билан тугаган отларга **-ди** шаклида қўшилади: **нондё, гилэмдё, көздё, мэлдэ, қэрдё, уйдё, бэғдэ,** каби; жарангсиз ундош билан тугаганда эса, **-ти** шаклида қўшилади: **иптё, эттё, гилэстё, иштё, қьльчтё, тэктё, сьхтё, гушэختё** каби. Бу шеваларда ҳам, жарангли **б** ва **г** товушлари билан тугаган сўзлар охиридаги ундошлар жарангсизлашиб, **п** ва **к** га айланади, шунга мос равишда **-ни** аффикси-ти шаклида айтилади.

§ 42. Жўналиш келишиги формаси **г** билан бошланган аффикслар жумласига киради (қаранг: § 35) ва ўзак-негизларнинг қаттиқ-юмшоқлиги, жарангли-жарангсиз товуш ёхуд **г, ғ, ва, к, қ** ҳамда жарангсиз ундошларнинг бири билан тугашига қараб, турлича талаффуз этилади: **-га↔-гэ: ўйгэ, күзгэ, біргэ, тілгэ, көзгэ;↔-кэ: ішкэ, күчкэ, ку-рэккэ, четкэ, беткэ;↔-ға, қолға, тэлға, йэзға, тэмға, қойға, сувға;↔-қа: қышқа, тэшқа, этқа, арьққа, тэққа, бэққа** каби.

§ 43. Ўрин-пайт ва чиқиш келишиги аффикси ўзак-негизларнинг қаттиқлигига қараб бир хил, юмшоқлигига қараб иккинчи хил, жарангсиз ундош билан тугашига қараб учинчи хил айтилади:

Масалан: **-да↔-дэ: ўйдэ, күздэ, чөлдэ, көлдэ, көмүрдэ,↔-да: қолда, бэзёрда, йэзда, қэзэнда, қэрда, тэмда;↔↔-тэ: іштэ, күштэ, суйэктэ, челэктэ, сүттэ;↔-та: қышта, қышлэқта, бэшта, оқта; -дан↔дэн: ўйдэн, күздэн, чөлдэн, көлдэн, көмүрдэн;↔-дан: қолдан, бэзёрдан, йэздан, қэзэндан, тэмдан;↔тэн: іштэн, күштэн, суйэктэн, четтэн, сүттэн;↔-тан: қыштан, қышлэқтан, бэштан, оқтан** каби.

§ 44. Олмошларнинг келишик билан турланиши айниқса талаффуз учун характерлидир. Оғзаки нутқда келишик билан турланган кишилик олмошлари бир хил, кўрсатиш олмошлари иккинчи хил, ўзлик олмошлари эса учинчи хил айтилади. Бу ҳолни олмошларнинг бошқа турларида ҳам учратиш мумкин.

§ 45. Кишилик олмошларининг бирлик формалари мен, сен одатда э унлиси билан: мэн, сэн тарзида айтилади, уларга қаратқич-тушум келишиги аффикси қўшилганда, бир н ундоши тушиб қолади: мен+ни мэнэ, сен+ни—сэнэ. Жўналиш келишиги аффиксини олган биринчи шахс кишилик олмошлари турли шеваларда турлича талаффуз этилади: менгэ, мэнгэ, маңа, мага, маған; сенгэ, сэнгэ, саңа, сага, саған каби. Ўрин-пайт келишиги билан турланган шахс олмошлари шевалараро асосан бир хил қўлланилади: мэндэ, мэндэ, сендэ, сэндэ каби. Аммо бу олмошларга чиқиш келишиги аффикси қўшилганда, -дан аффикси бошидаги д ундоши кўпинча н га айланади: мэннэн, мэннэн, сэннэн, сэннэн каби.

Кишилик олмошларининг кўplik формаси қаратқич-тушум келишиги билан турланганда, тошкент шевасида -ни аффикси—зэ: біззэ, сіззэ, фарғона гурйпа шеваларида эса—дэ: біздэ, сіздэ бўлиб айтилади. Аммо бу олмошлар ўрин-пайт ва чиқиш келишиги билан турланганда, шевалараро адабий тилдаги сингари бир хилда қўлланилади: біздэ, сіздэ, біздэн, сіздэн.

§ 46. Кўрсатиш олмошларидан бу сўзи келишик билан турланганда, шу сўзнинг бошидаги б ундоши м га айланади; бу (му), шу, у сўзларидан кейин қаттиқ негизларга қўшиладиган келишик аффикси талаб этилади: муңэ, муңь, шуңэ, шуңь, уңэ, уңь каби. Аммо бу олмошлар ўрин-пайт ва чиқиш келишиги билан турланганда, бир н ундоши ортирилади ёки тарихан сўз охиридаги л товуши н га айланади: мунда, мундан, шунда, шундан, унда, ундан. Жўналиш келишиги билан турланганда, кўрсатиш олмоши шевалараро турли шаклда айтилади: мунгэ, мунга, муңа; шунгэ, шунга, шуңа; ўнгэ, унга, уңа. Кўрсатиш олмошларидан ўша сўз охиридаги а унлиси айрим шеваларда и (э) га айланиб, сўнгра келишик формаларини қабул қилади: ошэ, ошэнэ, ошэга, ошэнда, ошэндан.

§ 47. Ўзлик олмоши тўғридан-тўғри келишик аффиксини қабул қила олмайди, дастлаб у эғалик билан ўзгаради, сўнгра келишик билан турланади: тошкент шевасида қаратқич-тушум келишиги суффикси -ни эғалик аффиксининг охири-

даги товушга мос равишда талаффуз этилади: **өзүммө, өзүңдө, өзүміззө, өзүдүззө**; фарғона группа шеваларининг баъзиларида эса -ди шаклида айтилади: **өзүмдө, өзүңдө, өзүміздө, өзүдүздө**. Жуналиш келишиги билан турланган үзлик олмоши бирлик формасидаги эгалик аффиксларидан кейин икки хил ишлатилади: -гә: **өзүмгә, өзүңгә; э: өзүмә, өзүңә**; учинчи шаксда эса баъзи шеваларда-гә аффикси -дә га айланади: **өзүңә**. Үрин-пайт ва чиқиш келишиги билан турланган үзлик олмоши ҳозирги адабий тилдаги формасидан асосан фарқ қилмайди: **өзүмдә, өзүмдән**.

§ 48. Кесимлик аффикси равишдош формаси -**б, -иб** воситаси билан ясалган феълларда ҳамда феълнинг ҳозирги замон формаларида шевалараро турлича талаффуз этилади ва шу билан адабий тил орфографиясидаги формадан фарқ қилади.

§ 49. Равишдош формаси -**б, -иб** воситаси билан ясалган феълларга қўшиладиган келишик суффикси фонетик жиҳатдан ўзигина ўзгариб қолмасдан равишдош аффиксининг ҳам шаклини ўзгартириб юборади. Бундай ҳолларда равишдош аффиксидаги **б** ундоши **п** га, биринчи шахс аффикси бошидаги **м** ҳам **п** товуши билан алмаштириб талаффуз этилади, учинчи шахс феъл формаси -ди эса -**ти** га айланади: **ишләппән, ишләпсән, ишләптә, ишләппіз, ишләпсиз, ишләптәләр; келіппән, келіпсән, келіптә, келіппіз, келіпсиз, келіптәләр** каби.

§ 50. Ҳозирги замон феъл формаси турли шевада турлича талаффуз этилади ва кесимлик аффикси ҳам шунга мос равишда айтилади. Ҳозирги замон феъли андижон, марғилон, фарғона, қўқон шеваларида -**йәп**: **ишләйәппән, ишләйәпсән, ишләйәптә, ишләйәппіз, ишләйәпсиз, ишләйәптәләр; бәрийәппән, бәрийәпсән, бәрийәптә, бәрийәппіз, бәрийәпсиз, бәрийәптәләр** каби. Самарқанд шевасида -**оп**: **ишләпмән, ишләпсән, ишләптә, ишләпмиз, ишләпсиз, ишләптәләр; бәрәпмән, бәрәпсән, бәрәптә, бәрәпмиз, бәрәпсиз, бәрәптәләр** каби; наманган шевасида -**уп** (-**ус, -ут**): **ишлүппән, ишлүссән, ишлүттә, ишлүппиз, ишлүссиз, ишлүттәлә, бәрүппән, бәрүссән, бәрүттә, бәрүппиз, бәрүссиз, бәрүттәлә** каби; тошкент шевасида -**вәб** (-**вәп, -вәт**), **ишләвәбмән, ишләвәпсән, ишләвәттә, ишләвәбмиз, ишләвәпсиз, ишләвәттәлә; бәрвәбмән, бәрвәпсән, бәрвәттә, бәрвәбмиз, бәрвәпсиз, бәрвәттәлә** каби; хоразм шевасида -**йәтир**: **ишләйәтьрмән, ишләйәтьрсән, ишләйәтьр, ишләйәтьрмиз, ишләйәтьрсыз, ишләйәтьрлар**;

бэрэйэтьрмэн, бэрэйэтьрсэн, бэрэйэтьр, бэрэйэтьрмьз, бэрэйэтьрсьз, бэрэйэтьрлар каби.

§ 51. Тусловчи аффикслар орасида маҳаллий шевалар билан ҳозирги адабий талаффуз ва орфографик норма орасидаги тафовутни белгилашда феълдан кейин келадиган кўплик аффикси ва аниқлик феълнинг белгиси характерлидир.

Кўпгина сингармонизмли ўзбек шеваларида шарт феъли формаси ва ундан кейин келадиган тусловчи аффикснинг биринчи шахс кўплиги икки хил айтилади: қаттиқ ўзак-негизларда -сақ, юмшоқ негизларда эса -сак: **бэрсак, қэлсэк, элсак, йэссақ; келсэк, кёрсэк, берсэк, йүрсэк** каби. Аммо тошкент шевасида -қ, -к формаси -вуз(а) билан алмашади; бундай ҳолларда шарт феъли аффикси охиридаги а унлиси кейинги **в** товшининг таъсири билан **о** га айланади. Шундай қилиб, бу шевада биринчи шахс кўплик билан тусланган шарт феъллари тубандагича айтилади: **бэрсэвуз, қэлсэвуз, элсэвуз, йэссэвуз; келсэвуз, кёрсэвуз, берсэвуз, йүрсэвуз** каби.

Аниқлик феъли формасига келсак, деярлик барча ўзбек шеваларида у жарангли ундош билан тугаган негизларга қўшилганда, -ди жарангсиз ундош билан тугаган негизларда -ти шаклида талаффуз этилади. Масалан: **бэрдэ, қэлдэ, элдэ, йэздэ, келдэ, кёрдэ, бердэ, йүрдэ; сэчтэ, қэштэ, бэстэ, бэқтэ, кечтэ, туштэ, септэ, тóктэ, эктэ** каби.

§ 52. Айрим грамматик формаларгина эмас, балки сўз бирикмалари ҳам турли шевада турлича айтилади. Бу ҳол бир неча сўз тўқнашуви натижасида юз беради, бириккан сўзлар қисқариб, гўё бир сўз каби талаффуз этилади. Сўз бирикмаларининг қисқарган ҳолда талаффуз этилиши кўмакчи феъл ва тўлиқсиз феълдан иборат бўлган қўшма феълларда, кўрсатиш олмошлари келишик аффикслари билан турланганда, сўроқ олмошлари қўшма феъллар билан бирикиб келганда кўпроқ учрайди.

Қўшма феъллар составидаги етакчи феъл равишдош аффикси -б (-иб) воситаси билан тўлиқсиз феълдан иборат бўлган кўмакчи феъл э билан боғланганда, одатда тўлиқсиз феъл айтилмайди; равишдош формасидаги и унлиси **у** га, **б** ундоши **в** га айланади: **бэрувдъм, бэрувдъд, бэрувдэ, келувдйм, келувдйц, келувдэ** каби. Талаффузда тўлиқсиз феълнинг тушиб қолиш ҳолати составида сифатдош аффикси -ган ёки -ар билан келган етакчи феъллардан кейин ҳам учрайди: **бэргэндйм, бэргэндйц, бэргэнкэн, бэргэнмэс; келэрдйм, келэрмйш, келэркэн** каби.

Кўрсатиш олмошлари (**у, бу, шу** сўзлари), дан кейин—ёқ сўзи тиркалиб, сўнгра улар жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш

келишиги аффикслари билан турланганда, баъзи шеваларда бу хил турланишларда кучли фонетик ўзгаришлар юз берди, масалан: у ёққа, у ёқда, у ёқдан; бу ёққа, бу ёқда, бу ёқдан; шу ёққа, шу ёқда, шу ёқдан бирикмалари андижон, марғилон ва қўқон шеваларида бундай талаффуз этилади: ақа, ағдә, ағдән; бақа, бағдә, бағдән; шақа, шағдә, шағдән каби. Шунингдек бу олмошларга ер сўзи тиркалиб, сўнгра улар жўвиллиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари билан турланганда: у ерга, у ерда, у ердан; бу ерга, бу ерда, бу ердан, шу ерга, шу ерда, шу ердан бирикмалари бундай талаффуз этилади: эткә, эттә, эттән; бәткә, бәттә, бәттән; шәткә, шәттә, шәттән каби. Бундай ҳолларда нманган шевасида биринчи бўғиндаги э унлиси у га айланади: уткә, уттә, уттән; бүткә, бүттә, бүттән; шүткә, шүттә, шүттән каби.

Нутқда ана, мана олмошлари у, бу, шу олмошлари билан бириккан ҳолда турланади ва қисқартирилган ҳолда баъзан шундай талаффуз этилади: әшә (ана шу), әшәндә (ана шунда), әшәндәй (ана шундай), әшнақа (ана шундақа), әшнақангә (ана шунақанги); мәмәндәй (мана бундай), мәмнақангә (мана бунақанги) каби.

Сўроқ олмошларидан нима сўзи қўшма феъллардан қилар әди ёки қилаётир ва қилаяпти сўзларига қўшилиб келганда, тошкент шевасида тубандагича талаффуз этилади: мақардә, мақъвәттә каби.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАЛАФФУЗИНИНГ МУҲИМ ҚОИДАЛАРИГА ДОИР

§ 53. Рус графикаси негизида янги ўзбек ёзуви системасининг майдонга келиши, орфография қоидаларининг тобора стабеллашуви адабий талаффуз нормаларини мустаҳкамламоқда. Ўзбек совет интеллигенцияси—ишчилар ва колхозчи деҳқонлар оммаси орасидан етишган интеллигенция бирлашган адабий талаффузни вужудга келтириш ва уни популяриштиришда муҳим роль ўйнамоқда. Шуларнинг натижасида ҳозирги вақтда турли маҳаллий диалект ва турли шева вакиллари ягона адабий талаффуз нормаларига мувофиқ равишда гапиришга тобора одатланмоқда.

Ҳозирги ўзбек ёзувининг, бирлашган орфография қоидаларининг самарали таъсири натижасида тил структурасининг деярлик ҳар бир соҳасида ягона адабий талаффуз нормаларининг муайян қоидалари туғилди ва бу қоидалар кенг оммага сингиб ва ўзлашиб бормоқда.

§ 54. Ҳозирги адабий талаффузнинг бирлашган ва умумий нормалари ҳамда шу нормаларни ўз ичига олган энг муҳим орфоэпик қоидалар тубандагича:

1. Қисқа **и** ва **у** унлилари, саёз ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келишини ҳисобга олмаганда, қаттиқлик ёки юмшоқликда ўзаро фарқ қилмайди; бу унлиларнинг кучсизланиш (редукцияга учраш) ҳолати ва даражаси асосан бир хил; шунингдек сўзларнинг очиқ ёки ёпиқ бўғинларига қараб талаффуз этилишлари ҳам асосан бирдай, яъни сўзларнинг ёпиқ бўғинларида жуда қисқа ии тор, очиқ бўғинларида эса бирмунча кенгроқ айтилади; сўзларнинг биринчи бўғинида **у** унлиси келса, иккинчи бўғинида (баъзи бир истиснолар билан) **у** талаффуз этилади.

2. Ўрта кенгликдаги лабланган **ў** унлиси бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина ишлатилади; саёз ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келишини ҳисобга олмаганда, қаттиқлик ёки юмшоқликда фарқ қилмайди: тўққиз унлили ўзбек шеваларидаги **о** билан **о** унлилари ораллигидаги бир товуш сифатида талаффуз этилади; сўзнинг биринчи бўғинида **ў** унлиси келганда, кейинги бўғинларда **и** айтилади.

3. Ўрта кенгликдаги лабланган **э** унлиси совет-интернационал сўзлардан бошқа бир бўғинли сўзларда, кўп бўғинли сўзларнинг фақат биринчи бўғинидагина ишлатилади ва ҳамisha юмшоқ айтилади; ўзи алоҳида бўғинни ташкил этганда ёки сўз ва бўғин боинларида келганда, очиқроқ; ундошдан кейин, сўзнинг очиқ бўғинларида бирмунча ёпиқроқ; ундошлар орасида сўзнинг ёпиқ бўғинларида эса ундан ҳам ёпиқроқ талаффуз этилади. Сўзларнинг биринчи бўғинида **э** (**е**) келса, кейинги бўғинларида **у** эмас, балки **и** айтилади.

4. Лабланмаган ва кенг **а** унлиси асосан икки хил талаффуз этилади: хусусан саёз тил орқа товушлари билан ёнма-ён келганда, юмшоқ, аммо чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда, бирмунча қаттиқроқ айтилади. Кейинги ҳолат совет-интернационал сўзлардаги **а** унлисининг талаффузига яқинроқ туради. Лаб ундошлари **м**, **в** ва чуқур тил орқа ундошлари **қ**, **ғ**, **х** билан ёнма-ён келганда, **а** унлисининг айтилишида бир оз лабланган **э** унлисига томон ўтиш ҳолати кучлидир.

5. Бир оз лабланган ва кенг **э** (**а°**) унлиси ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва орфоэпия учун характерлидир. Бу фонема рус адабий тилидаги (**тонна**, **том**, **ток** сўзларидаги) ёпиқ ва ўрта кенг **о** унлисига қараганда анча кенг ва туркий тиллардаги тил орқа **а** унлисига нисбатан бирмунча ёпиқроқ товушидир; **э** (**а°**) унлиси кўпинча бир бўғинли сўзларда ёки кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинларида ишлатилади,

лекин арабча—форсча сўзларда кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинларида ҳам кела олади. Бу унлининг шевалараро талаффузи ҳали бирлашиб етгани йўқ, шунинг учун айрим шеваларда а ва э (а°) товушлари бир-бири билан алмашинган ҳолда талаффуз этилади.

6. Айрим унлилар талаффузининг узун-қисқалигида, шунингдек қатор келган унлиларнинг айтилишида бир қадар умумийлик бор; хусусан, **аэ, иа, ио, еа, ео** бирикмалари орасида й орттириб айтиш ва шу билан бирга юз берадиган фонетик ўзгариш, чунончи, **е** нинг **и** га ёки **о** нинг **а** га ўтиши, асосан бир хилдир.

7. Сўз охирида келган жарангли **б, в, д** ундошлари жарангсизлашиб, **п, ф** ёки **п, т** шаклида талаффуз этилади. Шунингдек жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга жарангли ундош билан бошланган аффикслар қўшилганда, аффикс бошидаги жарангли товушнинг талаффузда жарангсизлашуви ҳам умумий ҳодисадир.

8. Кўп бўғинли сўзлар охирида, хусусан **-ла, -лик, -роқ** каби аффикслар олдида келган жарангсиз **к, қ** ундошлари жаранглилашиб, **г, ғ** тарзида айтилади. Шунингдек кўп бўғинли сўзлар охиридаги **к, қ** товушларининг эгалик аффиксларидан олдин (баъзи бир истиснолар билан) жаранглашуви адабий талаффуз учун умумий ҳодисадир.

9. Кўрсатиш олмошлари **у, бу, шу** жўналиш, ўрин—пайт, чиқиш келишиклари билан турланганда ёки шу олмошга-ча аффикс қўшилганда, **н** орттирилиб, бир хилда талаффуз этилади. Шунингдек **мен, сен** олмошларига тушум келишиги формаси **-ни** ва қаратқич келишиги аффикс **-нинг** қўшилганда, бир **н** товушининг тушиб қолиши талаффузда умумий ҳодисадир.

10. Сўз ўртасида ёнма-ён келган бир хил ундошлардан бирининг ҳам туширилмай айтилиши қатъий тусга кирди, шунингдек сўз боши, ўртаси ва охирида қатор келган ундошларнинг тўғри талаффуз этилиши (баъзи истиснолар билан) одат ҳукмига кириб бормоқда.

11. Унли билан бошланган аффикслар асосан бир хилда талаффуз этилади.

12. Ҳозирги замон феъл формаси **-яп** аффиксининг талаффузи орфоэпия учун умумий ҳолат бўлиб қолди. Шунингдек **борамиз, келамиз** каби феъллардаги **-миз** ва **борсак, келсак** каби шарф феъллари ҳамда **бордик, келдик** каби аниқлик феълларидан кейин келган **-к** аффикси ҳам асосан бир хилда айтилади. Аммо **-ажак, -яжак** формалари бирлашган талаффуз нормасига мое келмай қолди.

13. Ўзак-негизларда аффикслар қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган қисқартмалар адабий талаффуз учун аномал

ҳолат бўлиб, персонажлар талаффузига хос хусусиятлардан-
дир. Демак, адабий талаффуз учун **опти, кепти, онкепти,**
опкепқопти каби қисқарган формалар эмас, балки **олибди**
ёки олипти, келибди ёки келипти, олиб келибди (ипти),
олиб келиб қолибди (ипти) каби тўлиқ формалар харак-
терлидир.

14. Сўз бирикмаларининг қисқарган формалари эмас,
балки уларнинг тўла шакллари адабий талаффуз учун нормал
ҳолатдир. Шунга кўра адабий талаффузда: **у ёққа, бу ёққа,**
шу ёққа, у ёқда, бу ёқда, шу ёқдан; у ерга, бу ерга, шу
ерга, у ерда, бу ердан, шу ердан ҳамда **ана шу, ана**
шундай, мана бундай, нима қилар эди, нима қиляпти каби
тўлиқ формалар характерлидир; аммо бу хил бирикмаларнинг;
ақа, бақа, шақа, ағда, бағдан, шағдан, атка, батка, шатка,
атта, баттан, шаттан ҳамда **ани, ашиндай, маминдай,**
мақарди, мақопти ёки мақивотти каби қисқарган формалари
адабий талаффуз учун характерли эмас, бу ҳол айрим шева
ва персонаж тилига хос хусусиятлардандир.

ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

ГРАФИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Графика сўзи юнонча *graphikos* — графикос, ёзма, деган сўздан олинган. Бу сўз турли маънода ишлатилади: биринчидан, бўёқсиз турли чизиқлар ёрдами билан чизилган тасвирий санъатни, иккинчидан, турли ҳарфлар ёки, белгиларнинг босма ёхуд ёзма шаклини англатади. Тилшунослик фанида графика — ҳарфлар ёки чизиқлар воситаси билан ифодаланадиган шартли белгиларнинг муайян системасидир. Қисқаси, графика — ёзув демакдир.

ТИЛ БИЛАН ЁЗУВНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИ

§ 2. Тил билан ёзув ўзаро мустақкам боғланган. Оғзаки нутқда сўзлар товушлар комплекси воситаси билан баён этилса, ёзувда у сўзлар нутқ товушларининг шакли бўлган ҳарфлар бирикмаси орқали ифодаланади. Шунинг учун ёзув, тил каби, буюк ижтимоий қийматга эгадир.

Тил ҳам, ёзув ҳам ижтимоий талаблар негизида вужудга келган. Жамиятнинг тараққий қилиши билан тил ҳам, ёзув ҳам ривожланади. Тил, асрлар давомида ўз асосларини сақлагани ҳолда, аста-секин тараққий қилади. Лекин ёзув, турмуш талабларига кўра, ўз асосларини ўзгартириши, бир хил ёзув системасининг иккинчи хил ёзув системаси билан алмаштирилиши мумкин. Ёзув қайси хил системада бўлмасин, у тил қурилишига мослаштирилади ва тилнинг энг муҳим ва характерли хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Ёзув тил тараққиётида маълум даражада роль ўйнайди. Ёзувнинг юзага келиши, давлатнинг идоравий иши ва савдо-сотиқни ривожлантириш учун тартибга солинган ёзувнинг бўлиши, босма станокнинг майдонга келиши ва турли типдаги адабиётнинг юксалиши тил тараққиётига катта ўзгаришлар киритишга ёрдам берган муҳим ижтимоий факторлардандир.

§ 3. Нутқ икки хил шаклга эгадир: 1) оғзаки нутқ, 2) ёзма нутқ. Оғзаки нутқ ўзининг техникаси, таъсир доираси ва талаффуз хусусиятларига кўра ёзма нутқдан фарқ қилади. Бу фарқ асосан тубандагилардан иборат:

1. Оғзаки нутқда товушлар комплексн, баъзан айрим товушлар воситаси билан фикр баён этилади. Бунда: мия, ўпка, бўғиз, товуш пайчалари, оғиз ва бурун бўшлиқлари, тил ва танглай, тиш ва лабнинг иштироки бор. Нутқ органлари воситаси билан фикрни рўёбга чиқариш ва эшитиш органлари орқали уни уқиш оғзаки нутқнинг асосий ва характерли хусусиятидир. Ёзувда эса кишилар ўз фикрларини кўзга ташланадиган турли шартли белгилар системаси воситаси билан ифода этади.

Кенг маънода: ёзув қалам ёки сисёх билан қоғозга туширилган хатлар, босмада босилган китоб ёки варақалардан тортиб, айрим предметларнинг тизмаси воситаси билан фикр англаштиши, чунончи консерва ёки гугурт қутилари тизмаси, электр токи, гул кўчатлари, самолётлар тизмаси билан фикр баён этиш кабиларни ҳам ўз ичига олади. Демак, тафаккур ёзувда қўл ҳаракати воситаси билан рўёбга чиқади, ҳар хил шартли белгилар ва айрим предметлар тизмаси орқали воқе бўлади. Бу эса ёзувнинг асосий ва характерли хусусиятларидандир.

Аммо тафаккурнинг рўёбга чиқишида оғзаки нутқ энг муҳим ва асосий аҳамиятга эгадир. Чунки товуш тилигина кишиларнинг бирдан-бир фикрлашув ва ўзаро бир-бирини тушуниш, алоқа қилиш қуролидир. «Товуш тили инсоният тарихида кишиларнинг ҳайвонат дунёсидан ажралиб чиқишига, жамият бўлиб бирлашишига, ўз тафаккурини такомиллаштиришига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишига, таънат кучлари билан муваффақиятли кураш олиб боришига ва шу тариқа ҳозирги замон тараққиёт даражасига етишига ёрдам берган кучлардан биридир»¹.

2. Оғзаки ва ёзма нутқ вақт ва масофа эътибори билан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масофа нуқтаи назаридан оғзаки нутқ овоз этадиган доирадагина қўлланилади; нотикнинг сўзлаган нутқини тутиб қолиш ёки сақлаш мумкин эмас. Фақат техниканинг кейинги ютуқлари воситаси билангина, масалан радио ва телефон аппаратлари орқали, оғзаки нутқнинг масофа доирасини чексиз даражада кенгайтиришга имконият топилди. Шунингдек валик, граммафон ёки патефон пластинкалари, шарифон ва магнитофон ленталари воситаси билан оғзаки

¹ И. С т а л и н, Марксизм ва тилшунослик масалалари, Ўздавнашр, 1954, бет—45.

нутқни узоқ вақт сақлаб қолиш мумкин бўлиб қолди. Бу хил техника воситалари бўлмаганда эди, оғзаки нутқ маълум вақт ва масофа доирасидан чиқмаган ва нарига ўтмаган бўлар эди.

Шундай қилиб, оғзаки нутқ ўзининг асл табиатига кўра, вақт ва масофа жиҳатидан чегараланган. Аммо ёзма нутқ эса ҳам вақт, ҳам масофа эътибори билан маълум чегарага эга эмас. Ёзув орқали фикрни чексиз даражада узоқ жойларга етказиш ва уни асрлар давомида сақлаб қолиш мумкин.

3. Ёзув билан оғзаки нутқнинг яна бир фарқи шундаки, оғзаки нутқда сўзларнинг маъно турлари ва талаффуз хусусиятлари тўла сақланади. Айрим товушлар, турли морфологик элементлар айрим сўз ва иборалар, шахсларнинг ҳис ва ҳаяжонлари, уларнинг ўзларига хос акцентлари—товуш хусусиятлари оғзаки нутқда тўла равишда акс этади.

Аммо бирлашган ёзувда эса оғзаки нутққа хос бўлган бу хил хусусиятлар ўзининг тўла ва мукамал ифодасини тополмайди. Бу ҳол шуни кўрсатадики, оғзаки нутқ ўз даври ва ўз чегарасидагина муайян таъсир доирасига — эмоционаллик хусусиятига эгадир. Оғзаки нутқ ёзма шаклга айлантирилар экан, у ўзининг тасвирий ва ифодавий кучини бирмунча сусайтириб юборади. Бунага оғзаки нутқнинг стенограммаси, ўзбек аскияларининг оғзаки формаси билан ёзма шаклининг ўзаро қиёси ҳам яққол мисол бўла олади.

ЁЗУВНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

§ 4. Ёзув кишилик жамиятининг тарихий тараққиётида муҳим аҳамиятга эгадир. Гениал талантлар, буюк ижод ва турли ихтиролар ёзув билан ҳам маҳкам боғланган. Ёзув кишиларнинг ижодий фаолиятини кучайтириш ва ривожлантиришга катта ёрдам беради.

Асрлар давомида майдонга келган моддий ва маданий бойликлар тарихи ёзув орқали ҳам ўрганилади. Кишилик томонидан ижод қилинган барча билим асослари турли китоб ва қўлланмалар орқали — ёзувнинг ёрдами билан ўзлаштирилади. Ишлаб чиқариш, илм-фан ва санъат соҳаларидаги бой тажрибалар ёзув орқали наслдан-наслга мерос бўлиб қолади. Маданий мерослар ёрдами билан одамлар ўзларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини қайта қуришда, ишлаб чиқариш, илм ва фан соҳаларидаги билимларини кенгайтиришда, уни янада такомиллаштиришда ёзувдан кенг фойдаланадилар.

Ёзув турли қабила, халқ ва миллатлар орасида алоқа боғлаш ва бу алоқани мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Тил ва ёзув турли миллат халқларига бир-бирларининг тажрибалари-

дан, моддий ва маданий бойликларидан фойдаланишга ёрдам беради.

Ёзув умумкишилиқ маданиятининг ажралмас бир қисмидир. Ҳар бир халқнинг ўсув даражаси унинг моддий бойликларни ишлаб чиқариш даражаси билан, маданий юксаклиги эса шу халқнинг ёзма ёдгорликлари билан ҳам белгиланади. Турли халқлар маданиятининг ўсув даражасини уларнинг мавжуд ёзув системаси, ёзувнинг тузилиши ва техникасига қараб ҳам белгилаш мумкин. Ёзув системаси ва ёзув техникаси қанчалик мураккаб бўлса, шу ёзувни амалда қўлловчи халқнинг ёзма маданияти тарихини ўрганиш ҳам шунчалик мураккабдир. Ёзув системаси ва техникаси, аксинча, қанчалик содда, осон ва оммабоп бўлса, у ёзувнинг ижодкори бўлган халқнинг ёзма маданияти ҳам шунчалик оммабоп ва юксак даражали маданиятдир. Маданиятдан орқада қолган халқларда ёзув бўлмайди; ёзув улар назарида сирли ҳодиса, сирли куч сифатида тасаввур этилади.

Жамиятда ҳар бир синф ўзининг синфий манфаати нуқтан назардан ёзувдан фойдаланади. Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар бизнинг мамлакатимизда эксплуататорлар синфи ёзувдан ўз синфий манфаатлари йўлида фойдаланган. Меҳнаткаш халқ оммасининг ҳур ва фаровон турмуши йўлида курашувчи кишилар эса ёзувдан эксплуататорлар синфига қарши кураш қуроли сифатида фойдаланган.

Ҳозирги вақтда капиталистик мамлакатларда ҳоким синфлар ёзувни ўз синфий манфаатлари йўлида, реакцион фикрни ташвиқ қилиш, меҳнаткаш халқни эзиш, улар кучидан фойдаланиш, янги уруш оловини ёқиш учун ишлатадилар. Аммо кишиликнинг илгор прогрессив революцион ғояларини олдинга сурувчи кишилар ёзувдан қулиқ ва асорат занжирларини парчалаб ташлаш ва тинчликни таъминлаш мақсадида фойдаланадилар.

СССРда — кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши тамомила тугатилган ва ҳамма одам меҳнат қилиш, илм олиш ва билимли бўлиш ҳуқуқига бир текисда тўла эга бўлган бир мамлакатда ёзув кенг омманинг, умумхалқнинг манфаати учун хизмат қилади. СССР да ёзув — социалистик экономика ва маданиятни юксалтириш, барча миллат халқларини интернационализм руҳида тарбиялаш ва тинчлик учун кураш қуролидир.

Бизнинг социалистик Ватанимизда ёзувнинг — китоб, газета ва журналнинг, умуман матбуотнинг ижтимоий роли тарихда мисли кўрилмаган юксакликка кўтарилди. Матбуот энг кучли бир қурол бўлиб, партия унинг ёрдами билан ҳар кун, ҳар соат меҳнаткашлар оммаси билан ўз тилида гаплашиб туради.

Жамиятнинг илғор отряди — ишчилар синфи ва унинг авангарди бўлган коммунистлар партиясининг раҳбарлигида мамлакатимиз халқлари оламшумул тарихий ғалабаларга эришди. Бунда матбуотнинг — ёзувнинг хизмати роят катта. Кенг халқ оммасини коммунизм ғояси билан суғориб, Улуғ Ватанимизнинг социализмдан аста-секин коммунизмга ўтишини таъминлашда ёзув ўзининг буюк тарихий вазифасини, шубҳасиз, бажаради.

УЗБЕК ЁЗУВЛАРИ ТАРИХИДАН ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

§ 5. Археология ва тарих фанларининг берган маълумотлари ва ёзма ёдгорликларга қараганда, Урта Осиё халқлари ўзларининг маданий ҳаётида турли ёзув системаларидан фойдаланганлар. Ўзбек халқи Урта Осиё территориясида яшаб келган қадимги халқлардан бири бўлиши сифатида маълум ёзув системасини озми-кўнми ўз амалий ишида қўллаган.

Ўзбек ёзувлари тарихида фонографик ёзув (товуш ёзуви, ҳарфий ёзув ёки алфавит - маъно берувчи товуш шакллари орқали ёзувда фикрни баён қилиш) асрлар давомида амалда ишлатилиб келган асосий ёзув системасидир.

Урта Осиё халқлари тарихида учрайдиган хилма-хил алфавитлар, чунончи: **оромий**, **юнон**, **карошга**, **сўғд**, **хоразм**, **қўшан**, **эфталит**, **пахлавий**, **сурия**, **ҳинд**, **урхун**, **уйғур**, **араб** ёзувларидан бирмунчаси ўзбек халқининг маданий турмушида ҳам ишлатилиб келган. Шунингдек сўнгги йилларда латин графикаси асосига қурилган янги ёзув системаси амалда қўлланилган. Ҳозирги вақтда рус графикаси асосидаги ёзув кенг кўламда ишлатилмоқда. Бу фактлар ўзбек графикаси системасида бир неча хил алфавитнинг бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Тарихий маълумотларга қараганда, бизнинг эрамызга қадар бўлган даврнинг VI—IV асрларида Урта Осиё территориясида, шунингдек Эронда **клинопись** билан бирга **оромий** ёзуви ишлатилган. Уша даврнинг III—I асрларида **оромий** ёзуви билан бир қаторда **юнон** ва **карошга** ёзувлари қўлланилган.

Буш моддий ва маданий бойликлар, турли ёдгорликлар очиқ кўрсатади. Қиммат баҳо тошлар, танга ва кичик асбоб-ускуналарда **тохар** ёзуви, бухоро тангалари ва муҳрларида, баъзи идиш-товоқ парчаларида **пахлавий** ёзуви намуналари учраб қолади. Булда дини таъсиридаги турклар тилида **санскрит** алфавити билан ёзилган ёдномалар сақланиб қолган.

Бизнинг эрамыз ҳисоби билан I—VI асрларда, аниқроғи II асрдан тортиб, **сўғд** ёзуви ишлатила бошлайди. Уша замонда, яъни иккинчи асрнинг охири ва учинчи асрнинг бошларида, Хоразм шоҳи чиқарган пулларда хоннинг тамғаси билан бирга

хоразм ёзувида ёзилган сўзлар учрайди. Профессор С. П. Толстов бу пулларни хоразм ёзувининг қадимги ёдгорликларидан ҳисоблайди.¹

Хоразм алфавити оромий ёзувига яқин бўлиб, у Урта Осиё халқлари орасида кенг миқёсда тарқалган. Эрон ва Урта Осиёдаги ёзувлар — чунончи: паҳлавий ёзуви, сўғд алфавити, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқлари орасида қўлланилган уйғур, мўғул ва манжур ёзуви, бухоро ва ўратепаликлар алифбеси—оромий ёзувдан ажраб чиққан. Аммо хоразм алфавити қадимги классик оромий ёзуви традициясини сақлаб қолиши жиҳатидан юқорида санаб ўтилган ёзувлардан фарқ қилади.

Урхун алфавитида ёзилган тарихий ҳужжатлар V—VIII асрларда турли турк қабилаларининг урхун ёки енисей номли ёзувдан фойдаланганликларидан дарак беради². Бу ёзув уч хил номга эга: 1) Мўғулистон территориясида Урхун дарёси атрофида топилган ёдномаларга қараб — урхун ёзуви, 2) Енисей дарёси қирғоғидаги ёдгорликларга қараб—енисей ёзуви, 3) қадимги герман руник ёзувига ўхшаш бўлгани туфайли — руник ёзуви номлари билан юритилади.

Турли илмий-текшириш муассасалари, кружок ва жамият, айрим шахс ва илмий ходимларнинг кузатишлари натижасида урхун ёзувида ёзилган бир неча ёдгорликлар қўлга киритилган. Бу ёдгорликлар орасида: Қул-тагин³ ва унинг акаси Билгихон, Мўғулонхон, Гурдулхон, Тўнукўк қабрларида тошларга ёзилган хатлар; Мўғулистонда, Жанубий Сибирияда, Қирғизистон ва қисман Ўзбекистон территориясида топилган ҳар хил тош, калтак ва бошқа материалларга ёзилган урхун хатлари бор.

Уйғур алфавити VI—VII асрлардан тўртинчи XV асргача туркий халқлар ва буддистлар орасида XVIII асрга қадар ишлатилиб келган. Амир Темир Днепр қирғоғида ўз ёрлиқларини уйғур алфавитида ёзган. Академик В. В. Радлов тўплаган, босмага тайёрлаган ва СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор С. Е. Малов томонидан тўлдирилиб, нашр қилинган XII—XIV аср ҳужжатлари⁴ уйғур алфавитининг кенг миқёсда қўлланилгани ҳақида гувоҳлик беради.

¹ С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации, Из-во АН СССР, 1948, стр. 161.

² А. Бернштам. Социально-экономический очерк орхон-енисейских тюрок, V—VIII в. в., Из-во АН СССР, М.—Л., гл. III.

³ П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, С.—П. 1899.

⁴ W. Radloff. Ujgurische Sprachdenkmäler; Materiale, nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben; Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR; Leningrad, 1928.

Ўзбек адабиётида «Қутадғу билик», «Меърожнома», «Тазкиратул Авлиё», «Бахтиёрнома» уйғур алфавитига кўчириб ёзилган.

Ун биринчи асрнинг тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девони лугати турк» номли асаридаги «Сўз тузишда асос бўладиган ҳарфлар тўғрисида» сарлавҳали мақоласида уйғур алфавитининг тузилиши ва уйғур ёзувининг техникасини алоҳида шарҳлаб беради¹.

Милод ҳисоби билан VII—VIII асрда араблар Урта Осиёни забт қилиб олади. Шундан кейин маҳаллий халқлар орасида ислом дини ва ислом маданияти кенг тарқалади, эски турк ёзувлари ўрнида араб алифбеси ишлатила бошлайди.

Урта Осиё олимлари, шу жумладан ўзбек олимлари, ўз асарларини араб, тожик ва туркий тилларда араб алифбесида ёзиб қолдирганлар. Фароблик файласуф ва музикашунос Абу Наср ал Фаробий, хоразмлик астроном, математик ва географ Абу Райҳон ал Бируний; бухорлик врач, файласуф, қомусчи Абу Али ибни Сино; фарғоналик Бурхониддин Али ал Марғилоний; ўзбек халқининг улуг шоири ва мутафаккури Алишер Навоий ва бошқалар ўзларининг шоҳона асарларини араб алифбесида ёзганлар.

Араб алифбеси ўзбек халқи ҳаётида бир неча аср давомида қўлланилиб келади. Октябрь революциясининг дастлабки ўн йили ичида араб алифбеси бутун туркий халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам, асосий ёзуви сифатида хизмат қилди.

1928—29 ўқув йилидан бошлаб араб алифбеси асосидаги ўзбек ёзуви латинлаштирилган алфавит билан алмаштирилди. Латин алфавити ўн йилдан ортиқ амалда қўлланилиб келди. 1940 йилнинг май ойидан бошлаб ўзбек ёзуви латинлаштирилган алфавитдан рус графикаси асосидаги янги ёзув системасига кўчирилди. Шундан кейин рус графикаси негизига қурилган ўзбек ёзуви ўзбек халқининг ягона умумхалқ ёзув системаси бўлиб қолди.

Совет даврида ёзувни ривожлантириш, уни ихчамлаштириш ва такомиллаштириш йўлида муҳим тadbирлар кўрилди. Шунинг натижасида 1922 йили араб алфавити реформа қилиниб, ўзбек миллий тилининг хусусиятларига кўра қайта қурилди. 1929 йилда қабул қилинган латин алфавитига 1934 йилда жиддий ўзгаришлар киритилди: унлиларни ифодаловчи айрим ҳарфлар қисқартирилди ва имло қоидалари янгидан тузилди.

¹ *Кتاب ديوان اللغات ترك، مولف محمود بن الحسين بن*

محمد الكاشغري؛ جلد اول، برنجی طبع؛ ۱۳۳۳؛ بیت ۷-۱۰.

1950 йили тилшунослик соҳасида бўлиб ўтган мунозарадан кейин рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувини яна такомиллаштириш мақсадида амалдаги орфография қоидаларига баъзи бир аниқлик ва тўлдиришлар киритилди.

ОРФОГРАФИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 6. Орфография термини юнон тилидан олинган. Бу термин икки сўздан таркиб топган: **ortho** — тўғри ва **grapho** — ёзаман. Орфография — тўғри ёзиш демакдир. Орфография маълум тилда иш кўрувчилар учун белгиланган ва уларнинг тўғри ёзишларини таъминлайдиган, ҳамма учун умумий ёзув қоидалари системасидир.

Ҳозирги ўзбек орфографияси рус графикаси асосига қурилган ўзбек ёзуви негизида миллий тилнинг тўғри ёзув қоидаларини белгилаб беради. Ўзбек орфографиясининг асосий бўлимлари шулардан иборат: 1) сўзларнинг товуш составини ёзувда ифодалаш қоидалари, 2) сўз ва унинг морфологик таркиби — ўзак-негиз ва аффиксларнинг ёзилиш қоидалари, 3) сўзларни қўшиб ва ярим қўшиб (дефис билан) ёки бутунлай ажратиб ёзиш қоидалари, 4) бош ҳарфларни ишлатиш қоидалари, 5) сўз бўлақларини кўчириш қоидалари.

Ўзбек тилининг товушлари муайян ҳарфлар воситаси билан ифодаланади. Маъно берувчи товушларни ёзувда ифодалаш учун қабул қилинган ҳарфлар йиғиндиси ўзбек алфавитици ташкил этади. Оғзаки нутқ тилнинг товуш системасига мос равишда ёзувда ҳарфлар воситаси билан ўқувчилар оммаси тушунарли даражада баён этилади.

Оғзаки нутқ товушлари билан ёзувнинг ўзаро муносабати тубандагича белгиланади: 1) тилнинг товуш системасига кўра, 2) ёзув системасининг характерига кўра, 3) ҳарфларнинг ишлатилиш қоидалари ёки тилнинг орфографик қоидаларига кўра.

Рус графикаси асосидаги ўзбек ёзуви билан миллий тилнинг нутқ товушлари орасидаги ўзаро муносабат юқоридаги учта асосга кўра белгилангандир. Биринчидан, миллий тилнинг товуш системаси ва товушларнинг қиймати, шу жумладан ўзбек ва бошқа туркий тилларга хос бўлган **қ, ғ, ҳ** каби фонемалар, ёзувда ўзларининг махсус шаклий ифодасига эгадирлар. Иккинчидан, рус алфавитининг график системасига мувофиқ ва рус тили билан ўзбек тилининг ўзаро алоқаларига кўра **ц, ъ, ь** каби ҳарфлар ўзбек алфавитига киритилган, учинчидан, **е, ё, ю, я** каби товушлар бирикмасининг ифодаси ўзбек тилининг фонетикаси билан рус графикаси негизидаги ёзув системаси орасидаги муносабатларга кўра қабул қилинган.

Вақт ўтиши билан тилнинг товуш системасида аста-секин ўзгариш юз беради. Шунингдек маълум тилнинг графикаси ҳам ўзгаришга дуч келади. Бу ҳол орфографияга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Демак, тўғри ёзув қоидалари ўзгармай қолмайди. Ўзбек ёзувлари тарихи бунинг ёрқин исботидир.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ГРАФИКАСИ

ЎЗБЕК АЛФАВИТИ

§ 7. Рус графикаси асосидаги ўзбек алфавити 35 ҳарфдан иборат. Бунда **ъ, ь** махсус товушли ифодаламайди, балки бўғин айриш ва баъзи ундошни юмшатиш учун хизмат қилади. Айрим товуш ёки товушлар бирикмасини ифодалайдиган ҳарфлар 33 тадир.

Рус алфавитидаги, **ш, ы** ҳарфларидан бошқа, ҳамма ҳарфлар ўзбек ёзувида ҳам худди рус ёзувидаги каби шаклда, шу тартиб ва шу вазифада ишлатилади.

Ўзбек тилига хос бўлган, лекин рус тилида йўқ, специфик товушлар ёзувда махсус шакллар билан ифодаланади. Бундай товушлар учун рус тилида артикуляцион базаси нуқтаи назардан яқин бўлган товушларнинг шакли асосга олиниб, уларга қўшимча белги улаш билан ҳарф қабул қилинган. **М а с а л а н,** **ў, қ, ғ, ҳ** ҳарфлари русча **у, к, г, х** ҳарфлари негизидан ясалган. Аммо **ж** товуши **ж** ҳарфи билан, **ң** товуши **нг** бирикмаси орқали ифодаланadi.

Алфавитдаги ҳар бир ҳарф иккитадан шаклга эга: босма ва ёзма ҳарфлар. Босма ҳарфларнинг ҳам, ёзма ҳарфларнинг ҳам бош ва кичик шакллари бор. Бош ҳарфлар, асосан, кичик ҳарфларга ўхшайди, кичик ҳарфлардан фарқ қиладиган бош ҳарфлар барча ҳарфларнинг учдан бир бўлагига етар-етмас қисмини ташкил этади. Қўлёмаларда ҳарфларнинг ёзма шакли ишлатилади. Нашриёт ишларида эса ҳам босма, ҳам ёзма ҳарфлар қўлланилади. Босмаҳонада ишлатиладиган ҳарфларнинг ёзма шакли одатда **курсив** деб юритилади.

Қўлёммада **ъ, ь** катта ҳарф билан ёзилмайди, чунки бу белгилар билан сўз бошланмайди. Аммо сўз составидаги ҳамма ҳарфларни бош ҳарф билан ёзиш зарурияти туғилганда, бошқа ҳарфлар билан бир қаторда **ъ, ь** ҳам бош ҳарф билан ёзилади. Бу ҳол одатда шиорларда, сарлавҳаларда, китоб, газета, журнал ва шунга ўхшашларнинг номларида, кўпинча ҳарфларнинг босма шаклларида учрайди.

Ҳарфлар алфавитда маълум тартибда жойлаштирилган. Ҳозирги ўзбек графикасида олдин рус ва ўзбек ёзувларида бир хилда қўлланиладиган ҳарфлар, сўнгра ўзбек тилининг специ-

фик товушларини ифодалайдиган ҳарфлар тубандаги тартибда бирин-кетин келади: **а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ь, ь, э, ю, я, ў, қ, ғ, ҳ.**

Ҳарфларнинг шу тартибда қўйилиши амалий ишда ҳар ҳафтадан қулайдир. Кутубхоналарда каталоглар, жойларда кишилар, хусусан маҳаллий аҳоли ва сайловчилар рўйхати, турли типдаги луғатлар ва айрим ҳужжатлар ҳарфлар тартиби асосида тузилади. Ҳарфларнинг муайян ва қатъий тартибда жойлаштирилиши ҳар бир соҳадаги ишни осонлаштиради, енгиллик туғдиради ва иш унумини оширади.

Ҳар бир ҳарф ўзига атаб қўйилган ном билан юритилади. Ҳозирги ўзбек графикасидаги ҳарфларнинг номлари рус алфавитида қандай бўлса, асосан шундайдир. Ушбу товушларни ифодаловчи ҳарфларнинг номлари бир белги, яъни бир ҳарф воситаси билан, ундощ товушларни ифодаловчи ҳарфларнинг номлари эса, икки белги, яъни ундощдан кейин ёки олдин бир унли орттириш билан баён этилади: **а, бэ, вэ, гэ, дэ, е, ё, жэ, зэ, и, ка, эл, эм, эн** каби. Алфавитдаги учта ҳарф бошқачароқ аталади: **й** — қисқа **и**, **ь** — айириш белгиси, **ь** — юмшатиш белгиси.

Ўзбек алфавити

№№	Босма ҳарфлар		Ёзма ҳарфлар		Ҳарфларнинг номи	№№	Босма ҳарфлар		Ёзма ҳарфлар		Ҳарфларнинг номи
	Бош	Кичик	Бош	Кичик			Бош	Кичик	Бош	Кичик	
1.	А	а	А	а	а	19.	С	с	С	с	эс
2.	Б	б	Б	б	бэ	20.	Т	т	Т	т	те
3.	В	в	В	в	вэ	21.	У	у	У	у	ў
4.	Г	г	Г	г	гэ	22.	Ф	ф	Ф	ф	эф
5.	Д	д	Д	д	дэ	23.	Х	х	Х	х	ха
6.	Е	е	Е	е	е	24.	Ц	ц	Ц	ц	це
7.	Ё	ё	Ё	ё	ё	25.	Ч	ч	Ч	ч	че
8.	Ж	ж	Ж	ж	жэ	26.	Ш	ш	Ш	ш	ша
9.	З	з	З	з	зэ	27.	Ъ	ъ	Ъ	ъ	айириш белгиси
10.	И	и	И	и	и	28.	Ь	ь	Ь	ь	юмшатиш белгиси
11.	Й	й	И	й	қисқа и	29.	Э	э	Э	э	э
12.	К	к	К	к	ка	30.	Ю	ю	Ю	ю	ю
13.	Л	л	Л	л	эль	31.	Я	я	Я	я	я
14.	М	м	М	м	эм	32.	Ў	ў	Ў	ў	ў
15.	Н	н	Н	н	эн	33.	Қ	қ	Қ	қ	қа
16.	О	о	О	о	о	34.	Ғ	ғ	Ғ	ғ	ға
17.	П	п	П	п	пэ	35.	Ҳ	ҳ	Ҳ	ҳ	ҳа
18.	Р	р	Р	р	эр						

Ҳарфларнинг шу ҳилда ўзига хос номга эга бўлиши ҳар бир ҳарфни хотирада мустаҳкам сақлаб қолишга ёрдам беради. Ҳу-

сусан, қисқартирилган сўзларни тўғри ўқиш ва тўғри талаффуз этишни таъминлаш учун хизмат қилади. Бош ҳарфларни сақлаб, қолган ҳарфларни қисқартириш йўли билан ифодаланган қўшма сўзлар, агарда сақланган ҳарфлар ундош товушнинг ифодаси бўлиб, уларга унлилар аралаштирилмаса, бундай сўзлар одатда ҳарфлар номи билан ўқилади. Масалан: МТС — эм-тэ-эс, ЦК — цэ-ка, КПСС — ка-пэ-эс-эс каби. Аммо ундошлар унлилар воситаси билан бириктирилганда, бу хил қўшма сўзлар ҳарфлар номи билан эмас, балки айтилишига мувофиқ яхлит бир сўз шаклида ўқилади: НЭП, ГЭС, САГУ, ЎзГУ каби.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТОВУШЛАРИНИНГ ҲАРФИЙ ИФОДАСИ

§ 8. Ҳарф нутқ товушларининг ёзувдаги шартли белгисидир. Ўзбек тилида нутқ товушлари алфавитдаги ҳарфлар сонига нисбатан ортиқдир. Адабий тилдаги нутқ товушларига қараганда маҳаллий ўзбек диалектларидаги товушлар кўпроқдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилига асос қилиб олинган марказий шаҳар шеваларида, проф. А. Қ. Боровков ибораси билан айтилганда, ўрта ўзбек шеваларида¹ — чунончи: тошкент, самарқанд, бухоро ва фарғона шеваларида унлиларнинг сони олти-саккизтадир. Шимолий ўзбек шеваларида — чимкент, сайрам, жамбул ва марки шеваларида эса унлилар саккиз-тўққизта. Ўзбек-қипчоқ диалектида — тўққиз унли. Жанубий хоразм диалектида эса узун унли фонемалар билан бирликда ўн саккиз унли. Ҳолбуки ҳозирги ўзбек алфавитида асосий унли фонемаларни ифодаловчи ҳарфлар олтидир.

Маҳаллий диалектларда баъзи бир ундошлар сифат жиҳатидан фарқ қилади, лекин миқдор жиҳатдан деярлик бир хилдир. Тошкент шаҳар шеваси типидagi баъзи ўзбек шеваларида айрим сўзларда х ва ҳ ундошлари, асосан, бир хилда талаффуз этилади, шу сабабли бу икки фонема, асосан, бир товуш каби тасаввур этилади. Умуман ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош фонемалар — йигирма бешта². Аммо алфавитда ундошларни ифодаловчи ҳарфлар — йигирма учта. Демак, икки асосий фонема — тил олди портловчи ж ва тил орқа бурун ундоши ц ҳозирги ўзбек графикасида ўзларининг махсус ҳарфий ифодасига — алфавитда мустақил шаклга эга эмас.

Юқоридagi фактлар алфавитдаги ҳарфларнинг сони оғзаки нутқ товушларига қараганда камлигини кўрсатади. Агарда ҳар

¹ Қаранг: Член корр. АН ЎзССР А. К. Боровков. «Вопросы классификации узбекских говоров». Известия Академии наук ЎзССР, 1953, № 5, стр. 58—73.

² Қаранг: В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов. Фонетика. Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1953, § 8, § 9, § 10, бет. 8, 9, § 52, бет 21; 22.

бир киши ўзининг шахсий талаффузига мувофиқ равишда ўз нутқини ёзувда акс эттиришни мақсад қилиб олса ва шунга мос равишда ҳарф белгиланса эди, ёзув жуда ҳам мураккаблашиб кетарди ва бу хил ёзувни ўзлаштириш ниҳоят даражада қийин бўлар эди. Одатда мутахассис тилшунос олимлар орасида бу мақсад учун фонетик транскрипция деб аталадиган ёзув ишлатилади.

Алфавитда ҳарфларнинг умумий миқдори оғзаки нутқ товушларига нисбатан кам бўлишига қарамасдан, айрим ҳарфлар билан нутқ товушлари орасида маълум муносабат бор. Тилнинг фонетик системаси билан графикаси ўртасидаги ўзаро муносабат тасодифий характерда бўлмасдан, балки муайян ва раціонал принципга асослангандир.

УНЛИЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ ҲАРФЛАР

§ 9. Унлилар хусусан сўзларнинг урғули бўғинларида очиқ ва аниқ талаффуз этилади. Сўзларнинг урғусиз бўғинларида ёки сўз урғуси бир бўғиндан иккинчи бўғинга ўтганда, унлилар талаффузи ўзгара бошлайди: урғули бўғиндаги унлиларнинг турлича комбинатор вариантлари вужудга келади. Алфавитда одатда сўзнинг урғули бўғинларидаги унлилар айрим ҳарф билан ифодаланади, ёзувда у ўзининг махсус график шаклига эга бўлади.

Ўзбек алфавитида соф унлиларнинг ҳарфий ифодаси тубандагичадир:

1. Сўзнинг ҳар бир бўғинида ишлатиладиган тил олдинга томон ҳаракат қилиб, юмшоқ айтиладиган, **ана, мана, катта** каби сўзларда ишлатиладиган кенг унли товуш ёзувда **а** ҳарфи воситаси билан ифодаланади. Шунингдек тилнинг орқага тортилиши билан қаттиқроқ талаффуз этиладиган, **қанча, қалам ғалаба, хабар** каби сўзларда тил орқа **қ, ғ, х** ундошлари билан ёнмаёن ишлатиладиган ҳамда **партия, авангард, талант** каби сўзларда келадиган кенг унли ҳам **а** ҳарфи орқали баён этилади. Аммо **а** унлисидан олдин келган ундошни одатдагидан ҳам юмшоқроқ талаффуз қилиш зарурияти туғилганда, бундай ундошлардан кейин **я** ҳарфи ишлатилади: **октябрь, сентябрь, отряд** каби.

2. Кўпинча бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида келадиган, ўрни билан сўзнинг иккинчи ва учинчи бўғинларида ҳам ишлатиладиган, тилнинг орқага томон тортилиши ва оғзининг каттароқ очилиши билан талаффуз этиладиган, озгина лабланган кенг унли товуш ёзувда **о** ҳарфи воситаси билан ифодаланади: **ош, нон, жон, мол; ота, она, жонажон, савол, жавоб; саноат, саодат; байроқдор, пахтакор; омон,**

бодом, доно каби сўзларда. Шунингдек **том** (жилд), **ток** (электр токи) каби бир бўғинли сўзларда, **очерк, орган, колхоз, совхоз, колонна** каби кўп бўғинли сўзларнинг урғули бўғинида қўлланиладиган, характери жиҳатидан тўққиз унлили ўзбек шеваларида **тун, тўқ** каби сўзларда тилнинг орқага томон тортилиши билан талаффуз этиладиган лабланган ўрта кенг унлига мойил соф **о** товуши ҳам ўзбек графикасида **о** ҳарфи орқали баён этилади. Аммо сўз ўртасида ундош товушдан кейин келиб, **о** унлисига мойилроқ айтиладиган товуш ёзувда **о** ҳарфи билан эмас, балки **ё** ҳарфи билан ифодаланади: **дирижёр, режиссёр, отчёт, зачёт, пулемёт, миномёт** каби.

3. Тилнинг ўрта даражада кўтарилиши билан талаффуз этиладиган, туркий тилларда, шунингдек ўзбек тилида, **ўт, ўч, бўл, тўр** каби бир бўғинли сўзларда, **ўтин, кўмир, кўлтиқ, тўлик, тўшак** каби кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина ишлатиладиган лабланган унли ёзувда **ў** ҳарфи воситаси билан ифодаланади. Айрим маҳаллий ўзбек шеваларида **қўл, ўт** (олов), **бўл** (бўлмоқ) каби сўзларда **ў** унлиси тилнинг орқага тортилиши билан қаттиқ айтилади: **кўл, ўт** (ўтмоқ), **бўл** (тақсимламоқ) каби сўзларда эса тил олдинга ҳаракат қилиши билан юмшоқ айтилади. Бу унлининг шу йўсинда икки хил талаффуз этилиши маҳаллий ўзбек диалектида, масалан қипчоқ ва хоразм диалектида, сўз маъноларини фарқ қилиш учун ҳам хизмат қилади. Аммо, бундан қатъи назар, ўрта кенгликдаги лабланган **ў** унлиси, ёзувда ҳозирги ўзбек графикасидаги каби, бир хил шаклда — **ў** ҳарфи орқали баён этилади.

4. Сўзнинг ҳар бир бўғинида кела оладиган, тилнинг юқори кўтарилиши билан қисқа талаффуз этиладиган лабланган тор унли товуш ёзувда **у** ҳарфи воситаси билан ифодаланади: **кун, тун, қуш, қурт**. Айрим сўзларда, масалан **куб, туш** (сиёҳнинг бир хили), **сурат** каби сўзларда ҳамда **коммуна, диктатура** каби кўп бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида бир оз чўзиқроқ айтиладиган **у** товуши ҳам **у** ҳарфи орқали баён этилади. Тўққиз унлили маҳаллий ўзбек шеваларида лабланган тор унли икки хил вазифада ишлатилади: **тур** (ўриндан қўзғолмоқ), **уч** (учмоқ, бирор нарсанинг учи — қалам учи), **туз** (ош тузи) каби сўзларда тилнинг орқага тортилиши билан қаттиқ талаффуз этилади, **тур** (ранг), **уч** (3—уч рақами), **туз** (тузмоқ, тартибга солмоқ) каби сўзларда тилнинг олдинга томон ҳаракат қилиши билан юмшоқ айтилади. Бундай ҳолларда **у** сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади. Умуман олганда, лабланган тор унли **қуш, қум, қуруқ, ғурбат, хулқ** каби сўзларда **қ, ғ, х** ундошлари билан ёнма-ён келганда, қаттиқ унлини билдиради. Бу унли қайси ўринда ва қандай талаффуз этилмасин, ҳозирги ўз-

бек графикасида бир хилда ва бир шаклда ў ҳарфи билан ифода этилади.

Аммо сўз ўртасида ундош товушдан кейин келиб, у унлисига мойилроқ талаффуз этиладиган ва ўзидан олдинги ундошнинг юмшоқ айтилиши учун хизмат қиладиган унли товуш ёзувда ю ҳарфи орқали ифодаланади: **революция, резолюция, бюджет, бюллетень, брошюра** каби.

5. Ўзбек тилида бир бўғинли сўзларда ва кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинидагина ишлатиладиган, тилнинг ўрта даражада кўтарилиши билан талаффуз этиладиган, лабланмаган унли товуш сўз ёки бўғин бошида ҳозирги ўзбек графикасида э ҳарфи воситаси билан ифодаланади: **эл, эр, эш, эс; эрта, эрка, этак, элчи, эрмак** каби. Миллий тилнинг кейинги тараққиёти шуни кўрсатадики, бу товуш тилнинг лугат составига янгидан кирган совет-интернационал сўзларнинг кейинги бўғинлари бошида ҳам кела олади: **экран, экватор, эра** ва **поэма, поэзия, дуэт** каби. Аммо сўз ўртасида, ундошлардан кейин келган ўрта кенг лабланмаган э товуши ёзувда е ҳарфи орқали баён этилади: **бел, бер, тер, керак, беда, сергак, телефон, телеграф, делегат** каби. Бироқ чет тиллардан рус тили орқали олинган **мэр, Бэла** каби айрим сўз ва атоқли отлардагина сўз ўртасида ундошдан кейин ёки икки ундош орасида бу товуш э ҳарфи билан ифодаланади.

6. Сўзнинг ҳамма бўғинларида ишлатиладиган, хусусан, икки жарангсиз орасида ва баъзи жарангли ундошлардан олдин жуда қисқа, билинар-билимас талаффуз этиладиган, тилнинг кўтарилишидан ҳосил бўладиган лабланмаган тор унли товуш ўзбек графикасида и ҳарфи воситаси билан ифодаланади: **бил, бир, тил, тиш, чит, билим, чироқ, тилак** каби сўзларда. Баъзи бир сўзларда, масалан **дин, тир** каби сўзларда, ҳамда **муҳим, муҳит, лирика, мимика** каби кўп бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида и товуши чўзиқроқ айтилса-да, ёзувда у и ҳарфи орқали баён этилади. Бу товуш чуқур тил орқа ундошлари **қ, ғ, х** билан ёнма-ён келганда **қир, қиз, биқин, фирт, ғижим, хил, миҳ, хирмон** каби сўзларда тилнинг орқага тортилиши билан қаттиқроқ айтилади, лекин бундай ҳолларда ҳам у ёзувда и ҳарфи билан кўрсатилади. Рус тилидан кирган баъзи бир сўзларда чўзиқроқ айтиладиган тил орқа **ы** унлиси ҳозирги ўзбек графикасида и ҳарфи орқали ифодаланади. Айрим маҳаллий ўзбек диалектларида и товуши икки хил вазифада ишлатилади: **тиш** (ташқи), **сиз** (чизмоқ), **сизламоқ** (оғримок) каби сўзларда тил орқага тортилиб, қаттиқ талаффуз этилади; **тиш** (организмизнинг бир қисми), **сиз** (иккинчи шахс кўплик олмоши), **сизламоқ** (ҳурмат қилмоқ) каби сўзларда тил олдинга томон ҳаракат қилиб, юмшоқ айтилади. Бу унлининг шу йўсинда икки хил ишлатилиши сўз маъноларини фарқ қилиш учун ҳам хизмат

қилади. Аммо, бундан қатъи назар, у ҳозирги ўзбек ёзувида бир хилда ва бир шаклда и ҳарфи орқали ифодаланади.

Ёлашган унлилар деб юритиладиган, составида тил ўрта ундоши й товуши бўлган бирикмалар ўзбек алфавитида, худди рус ёзувидаги сингарни, тўрт ҳарф — е, ё, ю, я ҳарфлари воситаси билан ифодаланади. Бу ҳарфлар сўз ёки бўғин бошида ишлатилади, ёхуд улардан ҳар бири мустақил равишда ўзи алоҳида бўғинини ташкил этади. Қайси вазифада қўлланилмасин, айни шундай позицияда ёлашган унлилар мураккаб товушни билдиради: е — й + э, ё — й + о, ю — й + у, я — й + а каби.

Мисоллар:

1) е — ер, ем, етти, елим, объект, субъект, подъезд, правление, страхование;

2) ё — ёш, ёз, ёрдам, ёқа, пиёз, аёл, сайёр, заём, объём, съёмка, подъяём;

3) ю — юз, юк, ютуқ, юмуш, юрак, юлдуз, июнь, июль, уюшма, союз, буюртма;

4) я — янги, январь, яннин, яна, ноябрь, ҳада, судья каби.

Аммо й товуши и ва ў унлилари билан бирикиб келганда, ҳозирги ўзбек ёзувида у йи, йў шаклида икки ҳарф воситаси билан ифодаланади. Чунки бу бирикмалар учун рус графикасида махсус шакллар йўқ ва шу графика негизида тузилган ўзбек алфавитида ҳам е, ю каби бир белгили ҳарфлар қабул қилинмаган.

Мисоллар:

1) йи — йигирма, йигит, йилқи, йироқ, йирик, йиртиқ, йиқилмоқ, йирғилмоқ, йиғим-терим, йиғноқ;

2) йў — йўл, йўлак, йўлбарс, йўлдош, йўл-йўриқ, йўнмоқ, йўнғичқа, йўргак, йўрга, йўталмоқ, йўқотмоқ, йўқса, йўгон-ингичка каби.

УНДОШЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ ҲАРФЛАР

§ 10. Адабий тилда, асосан, бир хил, маҳаллий ўзбек диалектларида турлича талаффуз этилишидан қатъи назар, ундош фонемалар ҳозирги ўзбек графикасида ўзига хос шаклга эгадирлар. Ундош товушларнинг ёзувдаги ифодаси тубандагича:

1. Портловчи лаб ва лаб ундошларининг жарангли шакли б ҳарфи билан, жарангсиз шакли эса п ҳарфи билан ифодаланади. Сирғалувчи лаб ундошлари ўзбек тилида икки хил талаффуз этилади: лаб ва лаб, лаб ва тиш орқали. Қайси хил вазифада ишлатилмасин, сирғалувчи лаб ундошининг жаранглиси ёзувда в ҳарфи билан—вазифа, вақт, гавда, гаров, вермишель, водопровод, велосипед, вокзал каби; жарангсизни эса ф ҳарфи орқали баён этилади: фикр, фидокор, фарқ, мувофиқ, муваффақ,

талаффуз, фабрика, фан, ферма, февраль каби. Оғзаки нутқда сирғалувчи жарангсиз лаб ундоши **ф** кўпинча портловчи жарангсиз лаб ундоши **п** билан алмашади: **фарқ—парк, фаҳм—пахм, фикр—пикр, фолбин—полбин**, лекин у ёзувда ўз шаклини сақлаб қолади — ҳамиша **ф** ҳарфи билан ифодалана беради. Маҳражигга кўра лабдан ҳосил бўладиган, усулига кўра ҳаво оқими бурундан ўтиб кетадиган лаб ундоши ёзувда **м** ҳарфи воситаси билан баён этилади: **мулк, малака, мамлакат, аммо, омма, том, ном** каби.

2. Тил олди ундошларининг жарангли-жарангсиз эшдошлари, худди лаб ундошлари сингари, ўзбек графикасида махсус ҳарфлар билан ифодаланади: **д—т, ʼз—с, ж—ш** каби. Рус тилидан кирган айрим сўз ва терминларда, шунингдек киши отлари ва географик номларда қўлланиладиган русча **ш** ҳарфи ўзбек ёзувида барча ҳолларда **шч** бирикмаси орқали ифодаланади. Ҳозирги ёзувда **ж** ҳарфи икки хил вазифада ишлатилади: ўрни билан тил олди сирғалувчи ундош товушни, яъни жарангсиз **ш** ундошининг жарангли жуфттини кўрсатади: **аждар, гижда, журнал, сюжет** каби сўзларда; ўрни билан тил олди портловчи, ажратилмай айтиладиган қоришиқ товушни, яъни жарангсиз **ч** ундошининг жарангли жуфттини билдиради: **жавоб, жизза, жийда, жой, журъат, жўжа, жажжи, мажақламоқ, мижжа, гижжак** каби. Қайси вазифада қўлланилмасин, у ҳар вақт **ж** ҳарфи воситаси билангина баён этилади. Эшдош товушларгина эмас, балки жарангсиз жуфтлари бўлмаган тил олди жарангли ундошлар ҳам ёзувда махсус ҳарфлар билан ифодаланади: **н, л, р** каби. Рус тили орқали кириб қолган **цемент, центр, цилиндр, цирк, процесс, социал, принцип, процент** каби сўзларда ишлатиладиган тил олди, ажратилмай айтиладиган қоришиқ жарангсиз ундош ҳозирги ўзбек графикасида, рус ёзувидаги сингари, **ч** ҳарфи билан ифода этилади.

3. Тил ўрта ундоши барча ҳолларда, сўзнинг бошидами, ўртаси ёки охиридами, қайси ўринда келмасин, асосан, бир хилда **й** ҳарфи орқали ифодаланади. Бу ҳарф ўзбек ёзувида унлилар олдида ёнма-ён ишлатилмайди, сўз ва бўғин бошида ўзидан кейин келган **и** ва **ў** унлилари билангина туташиб кела олади: **йил, йигит, йилқи; йўл, йўрга, йўқ** каби. Аммо **а, о, э, у** унлилари олдида **й** шакли ўзининг мустақил ҳарфий ифодасини йўқотади, яъни **йа, йо, йэ, йу** шаклида эмас, балки **я, ё, е, ю** шаклида ёзилади: **яхши, ёқимли, етишмоқ, юлдуз** каби. Бироқ чет тиллардан кириб қолган **йод, район, майор, фойе** каби баъзи бир сўзлардагина **й**, рус имлосига мувофиқ, ўзидан кейинги **о** унлиси билан ёнма-ён келади ва мустақил ҳарфий ифодасини сақлаб қолади. Бошқа ҳолларда, яъни сўз ва бўғин ўрталари ёки охириларида, ҳар қандай унлидан кейин келиб, **у** билан ёнма-ён

қўлланила олади: **байрам, сайлов, ой, сой; қўй, тўй; куй, туйғу; эй, лейтенант, пейзаж, кий, қий** каби.

4. Тил орқа ундошининг жарангли шакли ёзувда **г** ҳарфи вогитаси билан, жарангсиз шакли эса **к** ҳарфи орқали ифодаланади. Оғзаки нутқда бу икки товуш ўрнига кўра, бир-бири билан алмашиб талаффуз этилади, ёзувда ҳам шу ҳолат баъзан ўз аксини топади. Масалан: **барг—баркка, тег—тегкан; тилак—тилаги, истак—истагимиз** каби. Тил орқа бурун ундоши ҳозирги ўзбек графикасида ўзининг мустақил шаклий ифодасига эга эмас, бу товуш ёзувда **н** ва **г** ҳарфлари бирикмаси орқали **нг** шаклида ифода этилади. Аммо ўрнига ҳамда вазифасига қараб, бу бирикма икки хил талаффуз этила беради. Масалан, **енг, тенг, онг, англамоқ, манглай, танглай** каби сўзларда **нг** бирикмаси ажратилмай, яхлит ҳолда талаффуз этилади тил орқа бурун ундошини билдиради; **танга, янги, менга, сенга** каби сўзларда эса **нг** бирикмаси яхлит ҳолда эмас, балки **н** ва **г** товушларига ажратиб айтилади ҳамда тил орқа бурун ундошини эмас, балки тил олди бурун ундоши **н** билан тил орқа **г** товушини билдиради. Аммо ҳар икки ҳолат ҳам ёзувда **нг** бирикмаси орқали ифодаланади.

5. Чуқур тил орқа ундошлари ўзбек графикасида мустақил шаклга эгадирлар. Сирғалувчи чуқур тил орқа ундошининг жаранглиси ёзувда **ғ** ҳарфи билан, жарангсизи эса **х** билан ифодаланади. Айрим ўзбек шеваларида — масалан, қипчоқ, қирқ, қозоқ-найман, қорақалпоқ (Фарғона водисиди), қурама, шимолий хоразм шеваларида — махсус **х** фонемаси йўқ, бу фонема **қ** товуши орқали ифодаланади: **хотин** сўзи **қотин**, **хат** сўзи **қат** тарзида талаффуз этилгани каби.¹ Аммо ёзувда **х** ундоши ўз ифодасини сақлайди. Портловчи чуқур тил орқа ундоши фақат жарангсиз ҳолатда бўлиб, жарангли эши тилимизда йўқ. Бу товуш, яъни жарангсиз чуқур тил орқа ундоши, ҳозирги ўзбек графикасида **қ** ҳарфи орқали ифода этилади. Оғзаки нутқда сирғалувчи **ғ** товуши билан портловчи **қ** ундоши, ўрнига кўра, алмашиб талаффуз этилади, ёзувда ҳам бу ҳолат баъзан ўз аксини топади. Масалан: **тоғ — тоғга — тоққа, туғ — туғган — туққан, қишлоқ — қишлоғи, қилиқ — қилиғи, сўроқ — сўроғи** каби.

6. Бўғиз ундоши ўзбек тилига хос товушлардан бўлиб, бу товуш ҳозирги ўзбек графикасида **ҳ** ҳарфи орқали ифодаланади. Бўғиз ундошининг вазияти турли маҳаллий ўзбек шеваларида турличадир. Марказий шаҳар шеваларида, тошкент шевасидан бошқа ўзбек шеваларида, **ҳ** ва **х** ундошлари ҳам талаффузда, ҳам маънода ўзаро кескин фарқ қилади. Бироқ тошкент шевасида **х** билан **ҳ** ундоши хол — ҳол, аҳвол, хат, халта, хабар,

¹ Қаранг: В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов. Фонетика. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1953, бет 23.

ҳуқуқ, ҳарбий, ҳарф, ҳақ-ноҳақ каби сўзларда ўзаро фарқ қилмайди. Аммо, бундан қатъи назар, бу иккала фонема ўзбек алфавитида ўзларига хос мустақил ҳарфий ифодасига кўра, ёзувда ҳар вақт тафовут қилади, ҳар бири ўзига мос шакллар билан баён этилади.

РУС ГРАФИКАСИ НЕГИЗИДАГИ ЎЗБЕК АЛФАВИТИНИНГ ХАРАКТЕРИ

§ 11. Ўзбек графикаси, унинг нутқ товушлари билан бўлган муносабати, унли ва ундош товушларнинг ҳарфий ифодаси тўғрисида баён этилган қисқа обзордан кейин рус графикаси негизидаги ўзбек алфавитининг характери ҳақида тубандagi хулосаларга келиш мумкин:

1. Ҳозирги ўзбек алфавитида сўзларнинг урғули бўғинларида ишлатиладиган ҳар бир асосий унли фонеманинг махсус ҳарф билан ифодаланиши ҳар жиҳатдан қулайлик тугдирди: биринчидан, сўзни тўғри ёзиш ва ўқишга ҳамда уни тўғри талаффуз этишга имкон беради; иккинчидан, сўз маъноларини яшиқ тасаввур этиш, хусусан фақат унли товушларига кўра маънола фарқ қиладиган сўзларни тўғри англашга йўл очади. Ўзбек тилида шундай сўзлар борки, уларнинг фонетик составини назар эътиборга олганда, мавжуд ундош товушларига кўра ҳеч фарқ қилмайдилар. Бу хил сўзларда турли унли товушни қўллаш билан уларнинг талаффузи ўзгаради, айтилишига мос равишда турли маънолар вужудга келади. **М а с а л а н, қази — қози, қари — қори, ана — она** сўзлари фақат **а—о** унлиларига қараб; **бор — бўр, тор — тўр, тола — тўла, мол — мўл** сўзлари **о — ў** унлиларигагина қараб; **тўш — туш, қўл — қул, кўл — кул** сўзлари **ў — у** унлиларигагина кўра; **бур — бир, қуш — қиш, қур — қир, туш—тиш** сўзлари эса **у — и** унлиларига кўра бир-бирларидан фарқ қилади. Демак, айрим сўзларда унлиларнинг алмаштирилиши билан унинг талаффузи ва маъноси ўзгариб кетади. Ундошлар алмаштирилган тақдирда ҳам шу ҳодиса юз беради. Унлиларнинг, шунингдек ундош товушларнинг ўзига махсус график шаклга эга бўлиши кўриш воситаси билан сўз маъноларини уқиб олишга ёрдам беради.

2. Алфавитда **е, ё, ю, я** ҳарфларининг бўлиши, бир томондан, **э, о, у, а** унлилари олдидан **й** ундошининг қўшилувчи натижасида ҳосил бўлган бўғинларни ёзувда фақат бир шакл орқали, ихчам равишда ифодалашга имкон беради; иккинчи томондан, тилимизнинг луғат составини тобора бойитаётган совет-интернационал сўзларнинг график шаклини тўла равишда сақлаб, рус графикаси билан ўзбек графикаси орасидаги ўзаро муно-

сабат ва мустаҳкам алоқани таъминлашга ёрдам кўрсатади. Маълумки, рус тилида 15 та ундош товуш — б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х ҳам қаттиқ, ҳам юмшоқ талаффуз этилади. Бу эса, фонематик аҳамиятга эга бўлиб, сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади. Шу ундошларнинг юмшоқлигини ёзувда е, ё, ю, я унлилари ва юмшатиш белгиси (ь) воситаси билан ифодалаш техникаси бўлмаганда эди, ҳарфлар сони икки баравар ортиб кетган бўлар эди. Бу — амалда турли қийинчиликларни туғдиради. Демак, алфавитда е, ё, ю, я, ь ҳарфларининг бўлиши ишни анча енгиллаштиради; ҳарфларнинг умумий миқдори анча камайиб, ўзбек ва рус тилларида, айниқса, ўқиш-ёзиш ишларида катта қулайликларни вужудга келтиради.

3. Рус графикаси негизидаги ўзбек алфавитида орғаки нутқдаги деярлик барча асосий товушлар биттадан шакл билан ифода этилади, фақат баъзи ўринлардагина қўш белги ишлатилади. Масалан, тил орқа бурун товушини ифодалаш учун нг—онг, тонг сўзларидаги каби; сув, қув каби сўзлар охирида ва ҳаракат номларини ясаганда ув—борув, келув, олув, берув сўзларидаги каби; кий, қий, сийламоқ, зийрак, тийрак, кальций, натрий, сценарий, критерий каби сўзларда ҳамда араб тилидан кириб қолган ва сифат маъносини ишлатиладиган адабий, маданий, сиёсий, ижтимоий каби сўзларнинг охирида ий бирикмаси қўлланилади. Ҳолбуки, чет тилларда анчагина нутқ товушлари ёзувда ҳарфлар бирикмаси орқали ифодаланади. Масалан, француз тилида о товуши учун — он, еан; инглизча и унлиси учун — еа ва у унлиси учун — оо; немисча х ундоши учун — sch, ундош ш товуши учун — sch ва ч товуши учун — tsch бирикмалари ишлатилиши каби. Рус графикасида ва шу графика негизидаги миллий ёзувларда кўпгина товушнинг бир белгидангина иборат ҳарфлар билан ифодаланиши савод чиқаришда ва умумий таълимда жуда катта қулайликларни вужудга келтиради.

4. Алфавитдаги ҳарфлар қўлёзмада бир-бирига кетма-кет жуда равоп уланиб кета беради, ҳар бир сўз ўзининг бутунлиги ва яхлитлигини тўла равишда сақлаб қолади. Ёзув вақтида кўпгина ҳарфларда қўл ҳаракати узилмасдан сўз бошланишидан охиригача давом эта беради. Ҳозирги ўзбек графикасидаги 35 ҳарфдан фақат 5 тасидагина, м а с а л а н: й, ё, э, ў, ғ ҳарфларидагина, узиллиш ҳосил бўлади. Умуман олганда ёзув процесини бутун сўз давомида қўл ҳаракатининг узлуксиз равишда олиб борилиши рус графикаси негизидаги миллий алфавитнинг афзаллиги ва бошқа хилдаги ёзувлардан устунлигини кўрсатади.

5. Рус графикаси асосидаги ўзбек алфавитида ҳарфларнинг, хусусан, босма шаклдаги ҳарфларнинг, ташқи қиёфаси бу ёзувнинг, содда ва ихчам ҳамда ўзлаштирилиши жуда осон, кўри-

ниши жуда ҳам гўзал ёзув эканлигидан дарак беради. Бу кўпдан буён турли миллат халқларининг диққатини ўзига тортар ва шу хил ёзувнинг эгаси бўлиш ҳавасини орттирар эди. Ўз вақтида булғор ва серб халқларининг рус графикасига кўчуви, СССРда турли миллат халқларининг араб алфавити ва кейинги пайтларда амалда қўлланиб келган латин алфавити негиздаги ёзувларини рус графикаси негизда қайта қуришлари тасодифий ҳодиса эмас. Бу тadbир — миллий ёзувларнинг тарихий тараққиёт процессида ғоят юксак ва прогрессив ҳодисадир.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИ

ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНING ПРИНЦИПЛАРИ

§ 12. Фонетик характердаги ёзувларда нутқ товушларининг ҳар бири учун белгиланган махсус ҳарфлар ёрдами билан сўзларни ёзиш қоидаларида бир неча хил принцип қўлланиб келинган. Ўзбек ёзуви тарихида ҳам амалда турли принцип ишлатилган. Шулардан энг муҳимлари — фонетик, морфологик, дифференциал, тарихий, тасвирий ва этимологик ёки график принциплардир. Бу принципларнинг деярлик ҳаммаси ҳозирги ўзбек орфографиясида озми-кўпми ўз аксини топган.

ФОНЕТИК ПРИНЦИП

§ 13. Товушлар комплекси маълум маънони билдирувчи сўзларнинг вужудга келишида энг муҳим ва асосий шартлардандир. Сўз маъноларини ифодалаш ва фарқлаш учун хизмат қилиш нутқ товушлари — фонемалар олдига қўйилган энг зарурий талаблардандир. Бу талаб ёзувда ҳар бир фонеманинг график шакли бўлган айрим ҳарфлар ва шу ҳарфларнинг бириктирилиши, комплекси воситаси билан амалга ошади.

Сўз таркибидаги нутқ товушларининг ёзувда ўзига хос бўлган махсус график шакл воситаси билан ифодаланиши фонетик принцип деб аталади.

Демак, фонетик принципга кўра ягона адабий талаффузда сўз қандай нутқ товушларидан таркиб топган бўлса, бу товушлар ёзувда ўзига хос ҳарфлар билан ифодаланади. М а с а л а н, меҳнаткашлар сўзи ўн икки товушдан таркиб топган. Шу сўзнинг ташкил этувчи товушлардан баъзилари айрим ўзбек шеваларида, масалан тошкент шеvasида э (е) унлисининг и тарзида, ҳ ундошининг х шаклида айтилишидан қатъи назар, бу товушлар миллий тилнинг ягона адабий талаффузига мувофиқ юқоридagi каби шаклда э (е) ва ҳ билан ёзилади.

Аммо нутқ товушларининг ёзилиши ҳар вақт адабий талаффузга тўла равишда мос кела бермайди. М а с а л а н, кетди

сўзидаги д оғзаки нутқда т ва ўтган сўзидаги г эса к тарзида айтилади. Шунга қарамасдан, бу товушлар сўзнинг таркибига кўра д ва г ҳарфлари орқали ёзилади.

Бу ҳол орфографияда фонетик принципинг бирдан-бир ва ягона принципини бўлиб қола олмаслигини кўрсатади.

Сўзларнинг фонетик принцип асосида ёзганда, унлиларнинг урғули бўғинда бўлиши, ундошларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ва жарангли-жарангсизлиги назар-этиборга олинади.

Ундошларнинг юмшоқлиги, хусусан, рус тили орқали кирган сўзларда и, е, ё, ю, я, ь ҳарфлари воситаси билан кўрсатилади. Бундай ҳолларда айрим товушлар бир ҳарф билан эмас, балки ҳарфлар бирикмасидан иборат белгилар орқали ифодаланади-ки, энди у ёзувда алоҳида товушни эмас, балки бутун бир бўғинни акс эттиради.

М а с а л а н, валюта сўзида л ундошининг юмшоқлиги л ва ю воситаси билан -лю тарзида, бир бўғин шаклида, баён этилади; шунингдек октябрёнок ва октябрия сўзларида т ундошининг юмшоқлиги т ва я бирикмаси орқали ифодаланади, тя бирикмаси ўз навбатида бир бўғинни ташкил этади.

Фонетик принципининг бу хили ёзувда айрим бўғинни ифодалаш характерига эга бўлганлиги сабабли, у силлабик принцип деб аталади. Ҳозирги ўзбек орфографиясида яшил, елим, ёқа, юрак каби сўзларда биринчи бўғиннинг фақат бир белги орқали — я, е, ё, ю ҳарфларининг ўзлари билангина ифодаланиши ҳам силлабик принципга киради. Шунингдек дарё, дунё, ҳадя, адъютант сўзларида ё, я, ю ҳарфлари билан ёзилган бўғинлар ҳам силлабик принципга оиддир.

Морфологик принцип

§ 14. Нутқ товушлари ва морфемалар айтилиши ёки эшитилишига қараб эмас, балки сўзнинг морфологик тузиллиши, ўзак-негиз ва аффиксларнинг хусусиятлари ва уларнинг бир хил шаклини таъминлаш талабларига кўра ёзилади. Сўзлар ёки морфемаларнинг шундай талабларга мувофиқ ёзилиши орфографияда морфологик ёки аналогия йўли билан ёзиш принципи деб аталади.¹

Айрим сўзларда баъзи бир нутқ товушлари одатдагига қараганда бирмунча узун ёки чўзиқроқ талаффуз этилади. Бу ҳодиса ўзбек тилида, хусусан и, у унлиларда, кўпроқ учрайди. Баъзи сўзларда шу унлилар узунроқ айтилганда, тингловчи ёки гапирувчи тасавурида гўё и унлисидан кейин тил ўрта й ундоши, у унлисидан кейин эса лаб товуш в бордек кўринади. Ҳол-

¹ Қаранг: Проф. В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Огиз, Соцэкогиз, 1935, М—Л, стр. 31.

буки, у сўзлар составида и ва у унлисидан кейин аслида и ва ў ундоши бўлмаган. Шу сабабли бундай сўзлар айтилишига кўра эмас, балки аслига қараб ёзилади.

М а с а л а н: дин, тир, фин, литр, Минск, Ниль каби бир бўғинли сўзларда; нафис, муҳит, муҳим, мудир, доҳи каби икки бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинида; митинг, импорт, призма, лирика, социализм, коммунизм каби икки ва ундан ҳам ортиқ бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида и унлиси гўё ий шаклида айтилгандай тасаввур этилади. Бу ҳол нолаи **фигон** каби синонимик бирикмаларда, **ойнаи жаҳон** каби аниқловчи-аниқланмиш бирикмаларнинг биринчи сўзи охирида ҳам учрайди. Лекин бундай сўзларда ий эмас, аслига мувофиқ и ёзилади; талаффузда эса, узун и унлиси **бир, тил, тиш** сингари сўзлардаги каби жуда ҳам қисқа и тарзида эмас, балки умумий адабий талаффуз нормасига мувофиқ чўзиқ айтила беради.

Шунингдек **куб, суд, клуб, туш** (сиёҳнинг бир тури) каби бир бўғинли сўзларда, **лупа, мускул, усул, уқубат, маҳбуб, матлуб, индукция, дидукция, конституция** каби икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларнинг урғули бўғинларида у унлиси тур, туш (тушмоқ феълнинг буйруқ формаси), **кул, куч** сўзларида ишлатиладиган қисқа у унлиси каби товушни эмас, балки **ув** тарзида талаффуз этиладиган узун унлини билдиради. Бироқ шу хил сўзларда **ув** эмас, балки, аслига мувофиқ, у ёзилади, бундан қатъи назар, у адабий талаффузга мос равишда талаффуз нормасига мувофиқ чўзиқ айтила беради.

Сўзларнинг тузилишига, бўғин составига қараб ҳам талаффузда унлилар турли рангга киради. Масалан, қисқа и унлиси сўзнинг олдинги ёки кейинги бўғинларида, шунингдек очиқ ёки ёпиқ бўғинларда бир хилда айтилмайди; бу унли — ёпиқ бўғинда и каби талаффуз этилади: **бир, бил, тил, тиш** изчил, **сунбил, эшик** каби; лекин оқиқ бўғинларда бирмунча кенг ва ўрта кенгликдаги лабланмаган э унлисига мойилроқ айтилади: **киши, тилини, билимини, сезиларли, айтилади** сўзларидаги каби. Бу ҳол у унлисининг талаффузида ҳам кўринади: бу унли ёпиқ бўғинларда у тарзида, очиқ бўғинларда эса ўрта кенгликдаги лабланган ў унлисига мойилроқ айтилади.

Унлиларнинг айтилиши бир хил, ёзилиши иккинчи хил бўлиши кўпинча сўзнинг урғусиз бўғинларига тўғри келади. Хусусан, совет-интернационал сўз ва терминларда сўзнинг урғусиз бўғинларидаги унлилар урғули бўғинларидаги унлилардан фарқ қилади.

М а с а л а н: **дчерк, опера, реборд, станок, звено** каби сўзларнинг урғули бўғинларида лабланган ва ўрта кенгликдаги о унлиси шундай позицияда жуда аниқ ва ўзининг асосий хусусиятига мос равишда талаффуз этилади. Аммо **мотор, обзор,**

колонна, ботаника, олимпиада сингари сўзларнинг биринчи бўғинида, урғу бўлмагани учун **о** унлиси лабланиш хусусиятини йўқотади, ўрта кенглик вазияти ўзгарида ва натижада **а** унлисига мойилроқ айтилади. Айрим сўзларнинг охирида, масалан, **директор, редактор, корректор, трактор** каби сўзларнинг урғули бўғинларидаш кейинги бўғинларида, **о** унлиси кучsizланиб, жуда қисқа и тарзида ва билинар-билимас талаффуз этилади. Бироқ, шунга қарамасдан, бу унли **а** ҳам эмас, и ҳам эмас, аслига мувофиқ, ҳар вақт **о** билан ёзилади.

Сўзларнинг айтилишига мос равишда эмас, балки ўзак-негизларнинг аслига кўра ёзилиши ундош товушлар имлосида ҳам доим учраб турадиган муҳим ҳодисалардандир. Бу ҳодиса кўпроқ жарангли-жарангсиз ундошларда ва ундошлар қатор келган сўзларда рўй беради.

М а с а л а н: китоб, мактаб, олиб, ёзиб каби сўзларнинг охиридаги жарангли **б** товуши оғзаки нутқда жарангсиз **п** тарзида, обод, озод, савод каби сўзларнинг охирида эса жарангли **д** товуши жарангсиз **т** шаклида талаффуз этилади. Лекин бу хил сўзлар, аслига мувофиқ, ҳар вақт **б** ва **д** билан ёзилади.

Сўзлар ҳам жарангли, ҳам жарангсиз ундош билан тугай олади. Шундай сўзлар борки, у сўзларнинг составидаги нутқ товушлари фақат сўнгги ундошларига кўра бир-бирларидан фарқ қиладилар. Масалан: **тоб — топ, соб — соп, боб — боп, ёд — ёт, бод — бот** каби. Бу хил сўзлар аслига ва талаффузига мос равишда ҳамда маъноларига қараб икки шаклда ёзила беради, акс ҳолда талаффузнинг ўзгариб кетиши ва сўз маъноларининг бузилиши муқаррар.

Оғзаки нутқда баъзи бир ундошлар тушиб қолади, масалан, кўпинча охирида икки ундош тутшиб келган **дўст, гўшт, мушт, тўрт, ғишт** сингари сўзларда сўнгги **т** товуши ва **баланд, пайванд, хурсанд, бахраманд, қасд** каби сўзларда сўнгги **д** товуши айтилмайди. Аммо ўзак-негизларнинг, аслига мувофиқ, бундай сўзлар охирида **т** ва **д** ундошлари ёзила беради.

Демак, сўз таркибидаги унли ва ундош товушлар оғзаки нутқда, шу жумладан адабий талаффузда, қандай ва қайси хилда айтилишидан қатъи назар, морфологик принцип талабларига мувофиқ, ўзак-негизларнинг аслига кўра ёзилади. Фақат сўз ўзаклари ёки негизларигина эмас, балки кўпгина аффикслар ёзувда шу принцип асосида ифодаланади.

М а с а л а ц, кўплик аффикси **-лар;** эгалик аффикслари: **-м (-им), -нг (-инг), -си (-и); -миз (-имиз), -нгиз (-ингиз);** келишик аффикслари: **-нинг, -ни, -да, -дан;** кесимлик аффикслари: **-ман, -сан, -миз, -сиз; шахс-замон аффикслари** ва бошқа кўпгина аффикслар, оғзаки нутқда қайси хилда айтилишидан қатъи назар, имлода ўз морфологик асосларини сақлаганлари ҳолда, бир шаклда ёзиладилар.

Дифференциация принципи

§ 15. Оғзаки нутқда, асосан, бир хилда ёки бошқачароқ айтилиб келган сўзлар кейинги вақтларда талаффуз доирасининг кенгайиши муносабати билан уларни ҳам талаффузда, ҳам имлода фарқ қилиш зарурияти туғилиб қолди. Зарурият бундай сўзларни ифодалашнинг янги техникасини вужудга келтирди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ургуси фақат туроқ ҳолда эмас, кўчма ҳолда ҳам қўлланилади. Сўз ургусининг турли бўғинларда ишлатилиши бундай сўзларни ҳам талаффузда, ҳам маънода фарқ қилиш имкониятини юзага келтирди. М а с а л а н, атлас (шойининг бир тури), атлас (хариталар тўплами), бандá (қул), бáнда (шайка), гра́фик (от — завод графиги), графíк (сифат — график план), тѐхник (от — электротехник), технíк (сифат — техник иш, техник китоб), акадѐмик (от — академикларимиз), академíк (сифат — академик соат) каби.

Сўзларнинг ўзаро фарқи фақат урғу билангина чегараланмайди. Улар унли ва ундошларнинг шаклан тафовути, айрим бўғиннинг раvon ва бир оз тутулиб айтилиши, аффиксларнинг турли шаклга эга бўлиши билан ҳам маъно жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар.

М а с а л а н:

Унли товушларига кўра: **бормоқ** (феъл) — **бармоқ** (от — панжа, бош бармоқ каби), **дом** (тузоқ) — **дам** (нафас), **жоди** (беда қирқадиган асбоб) — **жоду** (сиҳрли, жоду кўз), **ахир** (нима, ахир) — **охир** (сўнг) — **охур** (молларнинг озиқланадиган жойи).

Ундош товушларига кўра: **абзал** (асбоб, ускуна — от абзаллари) — **афзал** (ортиқ, яхши), **ганж** (хазина) — **ганч** (қурилиш материали, тупроққа ўхшаш), **бақир** (жез) — **пақир** (челақ) — **фақир** (камбағал), **илк** (аввал, олдин) — **илик** (суяк — илик (сал иссиқ)).

Айрим бўғинларнинг талаффузига кўра: **дават** (сиёҳдон) — **даъват** (даъво қилмоқ), **зафар** (ютуқ, муваффақият) — **заъфар** (сарик), **сурат** (расм) — **суръат** (тезлик), **тана** (гавда ёки гунажин) — **таъна** (таъна қилмоқ, юзга солмоқ).

Аффиксларга, яъни **-лик**, **-лиқ** суффиксларига кўра: **берлик** (от, мавжудлик ёки давлатли) — **борлиқ** (от, жаҳон, олам), **бўшлиқ** (от, ёввошлиқ) — **бўшлиқ** (от, бўш жой, фазо), **боғлиқ** (от, алоқадор), — **боғлиқ** (боғлайдиган нарса ёки бедани боғлашга боп ўт) каби.

Хуллас, сўзлар турли воситалар билан бир-бирдан фарқ қилади. Оғзаки нутқда яққол тафовут қилинмайдиган ёки ўзаро фарқлари деярлик сезилмайдиган даражага келиб қолган сўзларнинг махсус бирор белги воситаси билан ажратилиши — фарқ қилиниши имлода дифференция принципи деб аталади.

Тарихий принцип

§ 16. Ўзбек халқининг маданий тарихида кўпгина сўз ва иборалар, оғзаки путқда қайси хилда талаффуз этилишидан қатъи назар, муайян бир формада ўзлашиб қолган ва сингиб кетган, уларнинг ёзувдаги ифодаси маълум традиция ҳолига келиб қолган. Имлода сўзларнинг қадимдан ўзлашиб қолган формада ёзилиши тарихий ёки традицион принцип деб аталади. Тарихий принцип асосида ёзиладиган сўзлар ташқи қиёфаси ва тузилиши жиҳатидан хилма-хилдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўп бўғинли сўзларда о унлиси биринчи бўғинда ҳам, иккинчи бўғинда ҳам о тарзида талаффуз этилади: бобо, бодом, бозор, доно, жонон, зогора, мозор, нордон, обод, овоз, олов, омон, омонат, цолос, похол, сомон, сопол, соқол, соғлом, шодмон, тоғора, қозон каби. Бироқ шу характерга эга бўлган айрим сўзларнинг биринчи бўғинида, тарихига кўра, а ёзилади: алвон, алоқа, баҳо, баҳор, сарой, саноат, саодат, таноб, тарнов, тафовут, фалон, фалончи, хазон, чанқоқ, чарос, шамол, ҳамон, ҳалол, ҳалок, ҳаммом каби.

Сўз ўзак-негизларида в ундонидан олдин: говжум, говмуш, довдирамоқ, довруқ, довул, зовур, мовут, совға, товоқ, қовоқ каби сўзларда, хусусан а унлиси билан тугаган негизларга в қўшилиб сўзлар ясаганда, оғзаки путқда а ўрнида о унлиси очиқ талаффуз этилади: сўзла — сўзлов, сайла — сайлов, тўпла — тўплов, ишла — ишлов, яша — яшов каби. Аммо айрим сўзларда а унлиси лаб ундоши в товуши билан ёнма-ён келса ҳам, қандай айтилишдан қатъи назар, о шаклида эмас, балки, аслига кўра, а шаклида ёзилади: авом, завқ, шавқ, гавда, савол, жавоб, мавжуд, мавзу, мавсум, савод, равон, равот, давлат, савлат, нав, навда, навча, навқирон, навбаҳор, хавф, хавотир каби.

Сўз ўзак-негизларида чуқур тил орқа қ товушидан олдин: ахлоқ, айғоқ, байроқ, бошоқ, ёнғоқ, иноқ, ироқ, сабоқ, йироқ, нўноқ, мошоқ, ўроқ, чаноқ, чатоқ, тумоқ, қулоқ, қатқалоқ каби сўзларда, хусусан а унлиси билан тугаган негизларга қ қўшилиб сўзлар ясалганда, оғзаки путқда а ўрнида о унлиси очиқ талаффуз этилади: тара—тароқ, сана—саноқ, сина—синоқ, сўра—сўроқ, сайра—сайроқи, тарқа—тарқоқ, чанқа—чанқоқ, пойла—пойлоқ, пойлоқчи, юмша—юмшоқ, қайна—қайноқ каби. Аммо айрим сўзларда а унлиси қ товуши билан ёнма-ён келса ҳам, ҳозирги маҳаллий ўзбек шеваларида қайси хилда талаффуз этилишидан қатъи назар, аслига мувофиқ, ҳар вақт а билан ёзила беради: варақ, мазақ, абжақ, мажақ, мутлақ, муваффақ, табақа, шафақ, машаққат, муваққат, нафақа, равнақ, тараққий, ҳалақит каби.

Ўзак-негизлар кўпинча бир бўғиндан иборат бўлиб, улар одатда бир ундош билан тугайди: **ол, бер, кел, қол, кўл, тер, бил, қил, қуш, куч** каби. Ўзбек халқининг бошқа халқлар билан бўлган муносабати ва тилларнинг ўзаро алоқаси натижасида сўзда ундошларнинг қатор кела олиши ўзбек тилига борган сари сингиб бормоқда. Октябрь социалистик революциясидан олдинги тил фактларида ундошлар фақат сўз охиридагина қатор кела олса, революциядан кейин айрим сўзнинг ва бўғинларнинг боши ва охирида ҳам ундошлар қатор келадиган бўлди.

Аммо оғзаки нутқда, айрим шахслар талаффузида, қатор келган ундошлар орасига бир унли орттириб, потўғри айтиш ҳодисалари учрайди. Бу ҳодиса кўпинча охирида икки ундош қатор келган бир бўғинли сўзларда юз беради: **аҳл сўзини аҳил, бахл сўзини бахил, жинс сўзини жинис, фикр сўзини фикир, қадр сўзини қадир, ҳарф сўзини ҳариф** тарзида потўғри талаффуз этиш каби. Сўзларнинг шу хилда бузиб айтилиши ўз навбатида маънога ҳам таъсир қилади. Охирида икки ундош қатор келган аҳл сўзи ҳозирги тасаввурда киши маъносини англатади: **меҳнат аҳли — меҳнат кишиси, санъат аҳли — санъат кишиси** каби. Агарда аҳл сўзи охирига икки ундош орасига қисқа и унлиси орттирилиб, бу сўз аҳил тарзида айтилар экан, сўз маъноси ўзгариб, янги маъно, яъни тотув, иноқ, дўст каби маънолар вужудга келади: **Синф ўқувчилари жуда аҳил, улар аҳиллик билан иш кўрадилар** каби.

Ўзак-негизларда қатор келган ундошлар, оғзаки нутқда қандай ва қайси хилда талаффуз этилишидан қатъи назар, имлода тарихий принципнинг талабларига кўра аслига мувофиқ ёзилади: **айб, ақл, аҳл, бахт, бахл, жабр, жинс, зулм, илм, кибр, машқ, муҳр, меҳр, насл, нақл, фикр, халқ, қадр, қисм** каби.

Ўзак-негизларда икки унлининг қатор келиши ҳам аслда ўзбек тилига хос бўлган хусусиятлардан эмас. Шунинг учун ҳам оғзаки нутқда доим, доира, шароит, оид, оила, раис, маишат каби сўзларда ҳамда Ноила, Наима ва Найм, Роила, Раиса, Саида ва Саид каби киши отларида и унлисидан олдин ёки шу унли ўрнига бир й ундоши қўйиб талаффуз этилади. Аммо бу хил сўзларда унлилар аслига мувофиқ — й товушсиз қатор ёзила беради.

Фақат айрим нутқ товушларигина эмас, балки баъзи бир аффикслар ҳам ҳозирги ўзбек орфографиясида тарихий принцип талабларига мувофиқ равишда ёзилади. Масалан, учинчи шахс буйруқ феълининг белгиси **-гин** ва мақсад равишдоши **-гани** адабий-тарихий асарларда и ундоши билан эмас л ундоши билан ёзилиб келган. Ҳозирги имло қоидалари бу аффиксларнинг ўрни билан эски вариантда **-гил, -ғил; -кил, -қил** ва **-гали, -ғали; -кали, -қали** шаклида ҳам ёзилиши лозим эканини

қайд қилиб ўтади. Аффиксларнинг шу шаклда л билан ишлатилиши кўпинча ўзбек классик адабиётида ва эски стилда ёзилган асарларда учрайди.

Мисоллар:

- 1) Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим сенга,
Ис балолниг кун эдиким, ошно бўлдим сенга.
Мен қачон дедим вафо қилғил менга зулм айладинг,
Сен қачон дединг фидо бўлғил, фидо бўлдим сенга.
(Навоий.)
- 2) Кўнғил истар бўлғали ул ҳур сиймо бирла дўст,
Яъни ул ноз офарин жилва тийро бирла дўст.
(Фурқат.)
- 3) Хастасин кўргали ул дилбари жонон келаду,
Юзи моҳ, юлдузи ўт, кўзлари чўлпоң келаду.
Сурма тортиб кўзига, қирмизи кўйлакни кийиб,
Ўйнатиб ханжариини қилғали қурбон келаду.
(Ҳ. Ҳакимзода.)
- 4) Қаро кўзим келу мардумниг эмди фан қилғил,
Кўзум қорасида мардум каби ватан қилғил.
Юзинг гулига кўнгул равзасин ясаб гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.
(Навоий.)

Тарихий принцип асосида ёзиладиган аффикслар **-гил, -ғали** билангина чегараланмайди. Айрим келишик аффикслари, феъл формалари, юкламалар ва бошқа морфемалар ҳам тарихий асарларда ўрнига қараб турли шаклда ёзила беради. **М а с а л а н, -га, -дан, -ар, -дир, -ми** каби морфемаларнинг **-ға, -дин, -ур, -дур, -му** сингари шаклларда ёзилиши каби: **қўлға, йўлға, ғамга; демагидин, кўнғилидагидин, ишқидин, рухсоридин; ёқилур, келур, қилур; бошиндаду, ёшиндаду, қошиндаду, тошиндаду; ахчарму, гавҳарму, ахтарму, ханжарму, ништарму, маҳзарму, боварму** сўзларидаги каби. Бундан ташқари, эски адабиётларда **-миш, -муш; -гай, -ғай, -кай, -қай** каби аффикслар ишлатилидигани, бу аффикслар ҳам тарихий принципга кўра ёзила беради.

Этимологик ёки график принцип

§ 17. Имлода график принцип бир халқнинг иккинчи халқ билан бўлган маданий алоқаси ва ёзувининг қайси график система негизида майдонга келишига боғлиқдир. Араб алфавити

асосидаги эски ўзбек ёзувида тарихий принципнинг тўла равишда амалга оширилиши учун ўша даврнинг график системаси асос бўлган. Шунинг учун ҳам арабча-форсча сўзлар, маҳаллий тилларда қандай ўқилиши ва қайси хилда талаффуз этилишидан қатъи назар, ўзининг график шаклини тўла равишда сақлаб қолган — араб имлосида қандай бўлса, айнан шу шаклда ёзилган. Бу эса араб алфавитини қабул қилган халқлар ёзувида умумий қонун сифатида асосий принциплардан бири ҳисобланган.

Аммо араб алфавитини реформа қилиш ёки уни бошқа хилдаги ёзув билан алмаштириш муносабати билан ёзувни маҳаллий тилларнинг ўз хусусиятларига мос равишда қайта қуриш натижасида арабча сўзларнинг асли график шаклини сақлаш принципи бўшашиб кетади ва бу асосий принципнинг моҳиятини йўқотади. Рус графикаси негизида миллий ёзувларнинг янги системаси вужудга келиши билан ва унга боғли ҳолда имлода янги типдаги этимологик ёки график принцип амалга оширила бошлади.

Рус тилининг унлилар системасида унли товушларнинг сифат жиҳатдан ўзаро фарқи шу тилнинг адабий талаффуз қонунларига кўра (асос эътибори билан) унлиларнинг урғули ёки урғусиз бўғинларда келиши, ёнма-ён келаётган ундошларнинг харақтерига қараб белгиланади. Аммо, бундан қатъи назар, ҳозирги рус орфографиясида унлилар сўзнинг урғули бўғинларида қандай талаффуз этилса, шунга мос равишда ёзилади. Совет-интернационал сўзлар имлосида ўзбек орфографияси шу асосни сақлаб қолади: **абажур, абонемент, авиатор, археология, аэродром, большевик, вакация, вагон, велосипед, водород, директор, исполком, колонна, координата, кооператив, коэффициент, нормализация, обсерватория, офицер, парашют, порошок** каби.

Аммо **вывеска, выставка, вишка, музыка, посылка, смычѣк, сыр** каби сўзларда ишлатиладиган русча **ы** ҳарфи ўзбек алфавитида қабул қилинмаганлиги сабабли, орфографияда **и** ҳарфи орқали ёзилади: **вивеска, выставка, вишка, музыка, посылка, смичѣк** каби.

Бироқ рус тилида **и** унлиси билан тугаган **ботинки, сутки, ясли** каби ва **ы** унлиси билан тугаган **консервы, пимы** сингари сўзлар охиридаги **и** ва **ы** товушлари ўзбек тилининг талаффузига мувофиқ а унлиси билан алмаштириб ёзилади: **ботинка, сутка, ясла, консерва, пима** каби. Шунингдек **-ок** билан тугаган **валенок, участок** каби сўзлар, айтилишига мувофиқ, **валенка, участка** шаклида ёзилади.

Баъзи бир сўзлар охирида келган **ы** ёки **а** унлилари, масалан: **каникулы, макароны, маневры** сўзларидаги **ы** ва **конфета,**

минута, секунда, папироса, фанера сўзлари охиридаги **а** унлиси ўзбек тилида айтилмайди. Шунга кўра бундай сўзлар охирида **ы** ва **а** унлиси ёзилмайди: **каникул, макарон, маневр; конфет, минут, секунд, папирос, фанер** каби. Лекин **фонема, морфема, теорема, проблема, аксеома, метафора** каби терминлар охирида, аслига мувофиқ, **а** ёзила беради.

Совет-интернационал сўзларда унлилар жуда келг доирада қатор кела оладилар: унлиларнинг **иа, ио, ео, аэ, оо** тарзида ёнма-ён ишлатилиши каби. Унлилар **иа, ио**, шаклида қатор келган сўзларда оғзаки нутқда **и** ва **а**, **и** ва **о** унлилари орасига бир й товушни орттирилади, сўзнинг урғусиз бўғинларида келган **о** унлиси **а** каби талаффуз этилади. Шунингдек қатор келган **е** ва **о**, **с** ва **а** унлилари орасига ҳам **й** орттириб айтилади ва **е** унлиси торайтирилиб, қисқа **и** унлисига айланттирилади. Аммо бу хил сўзлар, қайси тарзда айтилмасин, аслига мувофиқ, ҳар вақт ўзича — унлилар қатор ёзилади: **социализм, диаграмма, диаметр, биография, пионер; идиома, идеология, геометрия, теорема; театр, амфитеатр; аэродром, аэропорт, аэростат; кооператив, координация, коолиция** каби.

Рус тилининг ундошлар системаси, унлилар сингари, маълум фонетик шароитга кўра турлича вазиятда келади: унлилар билан ёнма-ён турганда бир хил, қатор келган ундошларнинг хусусиятига кўра иккинчи хил, ундош товушдан кейин паузанинг бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, учинчи хил ва шу каби сифатларга эга бўлади.

Масалан, рус тилида ундошлар, қаттиқ-юмшоқлигига қараб, иккига ажралади: **а, о, у** унлиларидан олдин ҳамма типдаги ундошлар — қаттиқ ундошлар ҳам, юмшоқ ундошлар ҳам — баббаравар қўлланилади; **и** унлисидан олдин фақат юмшоқ ундошларгина, бўғин охирида эса баъзан ҳам қаттиқ, ҳам юмшоқ, баъзи бўғинларда эса қаттиқ ундошларгина ишлатилади. Ундошлардан **г, к, х** фақат қаттиқ товуш ҳисобланади.

Рус орфографиясида ундошларнинг юмшоқлиги одатда юмшатиш белгиси **ва** **и** унлиси ёки **е, ё, ю, я** ҳарфлари воситаси билан ифодаланади. Бу хусусият ўзбек имлосида ҳам ўз асосини сақлайди: график принципнинг талабларига мувофиқ, совет-интернационал сўз ва терминларда юмшатиш белгиси **ва** **е, ё, ю, я** ҳарфлари рус ёзувида қандай ўринда ишлатилса, ўзбек ёзувида ҳам асосан ўшандай жойларда ёзилади: **культура, фельдшер, артель, табель, сентябрь, октябрь, токарь, печать; режиссёр, самолёт, бюджет, сюжет, князь** каби.

Ҳозирги ўзбек тилининг луғат составида совет-интернационал сўзларнинг сон ва солмоғи ортиши билан **лаб** ва **лаб** ундошлари **в** ва **ф** товушлари, шунингдек сирғалувчи тил олди **ж** товуши янада кенг миқёсда ишлатиладиган ва ёзиладиган

бўлди. М а с а л а н: вазелин, ванна, ведомость, волейбол, врач, аванс, автомобиль, квартал, квитанция, суверенитет, состав, устав; фактор, фармацевтика, физкультура, кофе, кафедра, квалификация, телефон, телеграф; жакт, жемпер, жентельмен, журнал, жюри, кружок, боржом, гараж каби.

Тил олди ундоши т ва с товушларининг ўз ичига олган ва ажратилмай айтиладиган қоришик товушнинг рус ёзувидаги ифодаси — и ҳарфи график принципга кўра ҳамма жойда бир хилда, шу шаклда ёзилади: цех, цемент, цементер, цилиндр, циркуль, секция, конференция, функция, процент, концерт, интеллигенция, доцент каби. Аммо русча щ ҳарфи ўзбек адабий тилининг талаффузига мувофиқ равишда шч бирикмаси орқали ёзилади.

Совет-интернационал сўзларда ундошлар сўз бошида, ўртасида ва охирида қатор келади. Аммо сўз охирида с ва к ҳарфлари тутшиб келганда, оғзаки путқда бир а унлиси қўшиб айтилади ва ўзбек имлосида бундай сўзлар талаффузга мос равишда ёзилади: отпуск эмас отпуска, киоск эмас киоска, пропуск эмас пропуска, отпускadan, киоскачилар, пропускани каби. Қолган барча ҳолларда график принципга мувофиқ ундошлар, қандай талаффуз этилишидан қатъи назар, рус имлосидаги сингарин, қатор ёзила беради. М а с а л а н, сўз охирида: литр, метр, банк, жакт, танк, пункт, факт, металл, киловатт, килограмм, класс, процесс каби; сўз ўртасида ва охирида: абстракт, инспекция, транспорт, институт каби; сўз бошида: стол, стул, шкаф, штаб, плакат, принцип, трест, трамвай, справка, стрелка, структура каби.

Рус орфографиясида қўшма сўзлар уч хил шаклда: қўшилиб, дефис билан ва ажратилиб ёзилади. Қўшиб ёзиладиган сўзларда бириктирувчи унлилар, ягона сўз урғуси ва баъзи таркибий элементлар бўлади.

Сўзлар орасида келган о ва е унлилари бириктирувчилик вазифасини ўтайди: самовар, паровоз, пароход, самолёт, миномёт, водопровод, пулемёт каби. Таркибий элементлар фото-, кино-, авиа-, радио-, авто-, мото-, агро-, био- каби шаклларда бўлиб, булар қўшма сўзнинг бошида келади ва ўзидан кейинги сўзга ҳар вақт қўшиб ёзилади: фотолаборатория, кинотеатр, радиоузел, авиатранспорт каби. Шунингдек: колхоз, комсомол, профсоюз, госконтроль, обком, горисполком каби қисқартилган сўзлар; -град, -город, -акан каби элементлари бўлган географик номлар, масалан: Ленинград, Сталинград, Калининград, Дмитровград, Ленинанкан, Қировакан каби қўшилиб ёзилади.

Аммо экс, обер, унтер, вице, контр каби олд аффикслари ўзидан кейинги сўзлардан дефис орқали ажратилади: экс-чемпион, обер-кондуктор, контр-адмирал каби. Шунингдек примьер-министр, генерал-полковник, дизель-мотор ҳамда анархо-

синдикализм, социал-демократия, тред-юнионизм, национал-либерал каби сўзлар ҳам дефис билан ёзилади.

Қўшма сўзларнинг шундай хилма-хил типлари график принципнинг асосларига кўра ўзбек орфографиясида ҳам ўз шаклларини бутушлай сақлаб қолади. Бироқ ўзбек тилининг ички ресурслари негизда вужудга келган қўшма сўзлар миллий тилнинг ўзига хос хусусиятларига ва ички тараққиёт қонунларига мос шаклда ёзиладилар.

Орфография принципларининг аралаш ишлатилиши

§ 18. Орфография принциплари — фонетик, морфологик, дифференциация, тарихий, тасвирий ва график принцип ҳар вақт ёлғиз ҳолда ишлатила бермайди. Фонетик ва морфологик принцип, шунингдек тарихий ва тасвирий принцип ўзаро жуда мустақкам боғланган ва бунда дифференциация ҳамда график принципларнинг элементлари бўлиши шубҳасиз. Бу ҳол орфография принципининг аралаш қўлланилишидан дарак беради.

М а с а л а н: **етиштиришни** сўзининг имлосида ҳам фонетик, ҳам морфологик принцип бор. Бунда **ет** ўзаги сўз ёки бўғин бошида ишлатиладиган ва **й** билан **э** товушларининг бирикмасини ифодалайдиган **е** ҳарфи ва тил олди жарангсиз портловчи ундош товушнинг шакли **т** ҳарфининг қўшилиши орқали баён этилган, **-тир** аффикси ўздан олдин ва ёнма-ён келаётган **-иш** аффикси охиридаги жарангсиз **ш** товушининг таъсири билан шу шаклга эга бўлган. Демак, **етиш** сўзи билан **-тир** аффикси фонетик принцип асосида ёзилган. Аммо **-иш** ва **-ни** аффикслари ўзларининг морфологик бутунлиги ва бирлигини ўзгаришсиз сақлаб қолган. Демак, бу аффикслар морфологик принцип асосида ёзилган.

Шунингдек **шароит**да сўзи ҳам икки принцип асосида ёзилгандир — тарихий ва морфологик принцип. Бунда **шароит** сўзи ўртасида қатор келган **ои** унлилари орасига, яъни **о** товушидан кейини ва **и** унлисида олдин, оғзаки нутқда бир **й** товуши қўшилиб айтилади, лекин, ундан қатъи назар, бу сўз, аслига мувофиқ, **шароит** шаклида ёзилади. Сўзнинг шу хилда ёзилиши тарихий принцип талабларига мос келади. Аммо **-да** аффикси бошидаги **д** товуши ўздан олдинги жарангсиз **т** ундошининг таъсири билан **т**, яъни **та** шаклида айтилишига қарамасдан, морфологик негизини сақлаб қолган. Демак, **да** аффикси морфологик принцип асосида ёзилган.

Бироқ **программасини** сўзининг ёзилиш принципини кўздан кечирсак, сўз ўзаги ёки негизи — **программа** сўзи этимологик ёки график принципга мувофиқ, унинг кетидаги **-си** ва **-ни** аффикслари эса морфологик принцип асосида ёзилгандир.

Бир сўзнинг имлосида, шу сўзнинг состави ва ўзига хос характерли хусусиятларига қараб, ҳар хил принципнинг қўлланиши орфографик принципларнинг чагишуви ёки сўзларнинг комбинацион принцилда ёзилиши деб аталади. Имлода сўзларнинг шу хилда ёзилиши турли аффикслар ёрдами билан ясалган ва турланган сўзларда кўпроқ учрайди.

МОРФОЛОГИК ВА ФОНЕТИК ПРИНЦИП — ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ СИФАТИДА

§ 19. Сўзлар нутқ товушлари комплексидан иборат бўлиб, улар асосан икки хил элементга ажраладилар: 1) маъно берувчи, маъно ясовчи ва кучайтирувчи элементлар, бунга сўз ўзак-негизлари, сўз ясовчи ва турловчи аффикслар, юктамалар киряди, булар кенг маънода морфема деб аталади; 2) ўзлигича мустақил равишда маъно аниқламайди, лекин улар бирикиб бирор маънони ифодалаш учун хизмат қилади, бунга айрим товуш ва бўғинлар киряди.

Товуш ёзувида ҳар қандай орфографик системанинг зарурий шarti шундан иборатки, нутқ товушларини муайян шакллар воситаси билан ифодалангандагина ёзувда у ўзининг қатъилиги ва тuroқлигини сақлаб қолиши, стабил характерга эга бўлиши мумкин. Шу шартга тўла равишда амал қилган тақдирдагина, ёзув ўзининг вазифасини бажара олади — оғзаки нутқнинг ёзма шакли сифатида кишиларнинг ўзаро алоқа воситаси бўлиб хизмат қила олади.

Нутқ бирлигининг ёзма ифодаси ё морфема бўлиши, ёки товуш ва бўғин бўлиши мумкин. Морфема ўзининг бутунлигини ва бирлигини ёзувда аниқ ва тўла акс эттирар экан, демак, сўзлар морфологик принцип асосида ёзилган бўлади. Нутқ товушлари ёки бўғинлар ўз негизи ва бирлигини ёзувда тўла сақлар экан, демак, сўзлар фонетик принцип асосида ёзилган бўлади. Аммо имлода морфологик принципнинг қўлланилиши сўзларнинг товуш составини ёзувда ифодалаш масалаларидан ажралган ҳодиса эмас, балки улар ўзаро чамбарчас боғлангандир. Гап ё морфеманинг, ёки нутқ товушлари ва бўғиннинг ёзувда муайян ва қатъий бир шаклда ифодаланиши устида бориши, шунга кўра диққат марказининг ё морфологик, ёки фонетик принцилда бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам сўзлар таркибига кўра икки асосий элементга ажратилади ва имлода ҳар бир элементга ҳамда уларнинг муҳим ва асосий хусусиятларига қараб, алоҳида муносабатда бўлиш зарурияти туғилади.

Ма с а л а н, нутқ товушлари комплексидан иборат бўлган бепарволикларингизни сўзини маъно берувчи қисмларга ажрат-

ганда, бу сўзни олтига бўлиб қарашга тўғри келади: 1) **бе** сўз олдида келадиган элемент, маъно жиҳатдан **-сиз** суффиксининг эквиваленти бўлиб, у **беташвиш** — ташвишсиз, **бемаъни** — маънисиз, **бевурд** — бурдсиз каби сўзларда ҳам ишлатилади; 2) **парво** — сўз ўзаги, худди шу маънода **парвосизлик** сўзида ҳам қўллашлади; 3) **-лик** — от ясовчи аффикс: **мардлик**, **баҳодирлик** каби сўзларда айна шу вазифада келади; 4) **-лар** аффикси: **китоблар**, **қаламлар**, **мактаблар** каби сўзларда кўплик маъносини англатади; 5) **-ингиз** — эгалик аффикси, иккинчи шахс ва кўплик ёки ҳурмат маъносиди: **ишингиз**, **талабингиз** каби сўзларда ишлатилади; 6) **-ни** тушум келишиги аффикси: **дарсни**, **суҳбатни**, **қоғозни**, **қўйни**, **қўзини** каби сўзларда қўлланади. Демак, морфологик принципнинг талабларига мувофиқ **бепарволикларингизни** сўзини ташкил этган морфемалар юқорида келтирилган мисолларда бир хилда ёзилгандир.

Сўзни ташкил этган нутқ товушлари нуқтаи назардан қараганда **бепарволикларингизни** сўзини 19 га ажратиш мумкин, бунда нг бирикмаси бир нутқ товушини ифодалайди, бўгин эътибори билан бу сўз 8 га бўлинади: **бе**, **пар**, **во**, **лик**, **ла**, **ри**, **нгиз**, **ни** каби. Бунда тўртинчи бўгинни ташкил этган **-лик** морфемаси ҳозирги ўзбек имлосида: **бошлиқ**, **тузлуқ** каби сўзларда **-лиқ** ва **-луқ** шаклида ҳам ёзилади. Айрим морфемаларнинг шу хилда — айтилишига мос равишда турли шаклда ёзилиши, уларнинг морфологик принцип негизиди эмас, балки фонетик принцип асосида ҳам шаклланиши мумкин эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир сўз имлода ўз таркибига кўра ё морфологик, ёки фонетик принцип негизиди ёзилади. Шунинг учун ҳам морфологик ва фонетик принцип ҳозирги ўзбек ёзувида асосий принципдир. Қолган принциплар эса асосий принципни тўлдиради ва кенгайтиради ёки уни бирор томондан изоҳлайди ва аниқлайди.

ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНИНГ ХАРАКТЕРЛИ БЕЛГИЛАРИ

§ 20. Ўзбек орфографияси қондаларини кўздан кечириш шуни кўрсатадики, унда айрим сўзларнинг ёзилишида тубандаги каби энг муҳим ва характерли белгилар мавжуддир:

1. Кўп ҳолларда айнан бир морфема, хоҳ у бир хил сўз доирасида ишлатилсин, ёки турли типдаги сўзларда келсин, баъзи бир фонетик шароитнинг талабига кўра, составидаги айрим товушларнинг талаффузга мос равишда ўзгариб туришларидан қатъи назар, бир хилда ёзилади.

М а с а л а н, тил сўзидаги **и** унлиси **тилчи**, **тилшунос**, **тилсимот** каби сўзларнинг ёпиқ бўгинларида тил олди қисқа **и** унлиси сифатида; **тилак**, **тилаш**, **тилим-тилим** сингари сўзларнинг

биринчи очик бўғинларида, редукциялашувга қарамай, ҳар вақт бир шаклда ёзилади. Шунингдек **син**, **синчи** сўзларида ёпиқ бўғинда келган **и** унлиси **синоқ**, **синов** сўзларида очик бўғинда редукциялашиб, тил орқароқ томон тортилиши натижасида, бирмунча бошқачароқ айтилишидан қатъи назар, сўз ўзаги ўзининг морфологик асосини сақлаб қолади.

Аффикслар бобида ҳам шуни айтиш мумкин: ҳаракат номларини ясовчи **-иш** аффикси ундош билан тугаган, хусусан **у** унлисига эга бўлган феъл ўзакларига қўшилганда, **уш** тарзида талаффуз этилади: **туруш**, **тушуш**, **тузуш**, **буруш** каби; бироқ морфеманинг бирлигини сақлаш мақсадида бу аффикс ўзакка бир хилда, яъни **-иш** шаклида, қўшилади: **туриш**, **тушини**, **тузиш**, **буриш** каби.

2. Ўзбек орфографиясида морфологик принципнинг асосий ва устун бир принципи бўлиши муносабати билан кўнинеча морфемаларнинг ёзувда бир хил шаклда ифодаланиши ўқувчилар учун сўзларнинг маъно берувчи қисмларини тез ва аниқ ажратиб олишга ҳамда уларнинг якка-якка қийматини белгилашга, ниҳоят сўзнинг бутунисича баён этадиган маъносини ўқиб олишга жуда катта қулайликлар туғдиради. Морфемаларнинг оғзаки нутқда ёки айрим маҳаллий ўзбек шеваларида турлича айтилишига қараб, ёзувда уларни ҳар хил фонетик вариантда ифодалаганда эди, амалий ишда кўпгина қийинчиликлар туғилган ва давом этган бўлар эди.

М а с а л а н, кўплик аффикси **-лар** баъзи ўзбек шеваларида **р** ундошисиз **-лā** шаклида, баъзи шеваларда **-лар**, **-лār** тарзида, баъзи шеваларда эса **-лар**, **-лār**, **-нар**, **-нār**; **-дар**, **дār**; **-тар**, **-тār** шаклида талаффуз этилади. Бундан қатъи назар, имлода барча ҳолларда бир хилда **-лар** шаклида ёзилади.

3. Ўзбек орфографиясининг муайян бир системасини белгилаб берувчи морфологик принципнинг бўлиши билан бирга адабий тилда ҳар хил айтиладиган ва шунга кўра ҳар хил ёзилишини талаб қиладиган морфемалар ҳам бор. Масалан, **қотмоқ** феълидан ясалган **қотирмоқ**, **қотма** сўзлари билан бир қаторда **қаттиқ**, **қатқалоқ** сўзлари; **қарамоқ** феълидан ясалган **қаратмоқ**, **қаратқич**, **қарашли** ҳамда **қоровул** сўзлари; **олмоқ** феълидан ясалган **алишмоқ**, **алиштирмоқ**, яъни бир нарсани иккинчи нарса эвазига олиш ҳамда **олишмоқ**, **олиштирмоқ**, яъни курашмоқ ва кураштирмоқ каби маъноларда хилма-хил сўзлар ҳам ишлатилади. Бу ҳол имлода морфологик принципнинг мавқеини ва бу принципдан четлашадиган ёки унга зид келадиган қарама-қаршилик ва қийинчиликларни аниқлаш зарурлигини кўрсатади. Аммо бунда ўзбек орфографияси ўзининг туб негизини сақлаб қолиши ва унга путур етказилмаслиги шарт.

Морфологик принципдан четлашиш ҳоллари

§ 21. Ўзбек орфографиясида айрим сўзларнинг ёзилишида морфологик принципдан четлашиш ҳолатини аниқлашдан олдин, шу нарсага эътибор бериш керакки, миллий тилнинг луғат составидаги кўпгина сўзларга бу принципни татбиқ этиб бўлмайди. Хусусан, ўзак-негиздан иборат морфемаларда айрим товушларнинг талаффузи ва ёзилишини фақат морфологик принцип замиридагина белгилаш қийин. **М а с а л а н**, **бир**, **чин** сўзларида **и** унлисининг қисқа ва **тир**, **дин** сўзларида **узун ёки туш**, **куч** сўзларида **у** унлисининг қисқа ва **туш** (сиёҳ), **куб** сўзларида **узун айтилишини асослаш қийин бўлгани** каби. Шунга ўхшаш **ф** ва **п**, **ҳ** ва **х** ундошларининг ишлатилиш ўринларини морфологик принцип негизда белгилаш мураккаб иш. Масалан, **фалак** — **палак**, **тиф** — **тип** ҳамда **ҳол** — **хол**, **ҳуш** — **хуш** сўзларида, сўз маъноларидан ташқари, **ф—п**, **ҳ—х** ундошларининг айтилиши ва ёзилишини белгилаш чигал бўлгани каби.

Бу ҳол фақат ўзакларгагина эмас, балки аффиксларга ҳам тааллуқлидир. Айниқса турли фонетик вариантга эга бўлган сўз ясовчиларнинг хусусиятларини морфологик принцип негизда асослаб бўлмайди. Масалан, ёнгин сўзида **ғин**, тўлқин сўзида **қин** аффиксининг ёки **билдир** сўзида **-дир**, **келтир** сўзида **-тир** аффиксининг ишлатилиш сабабларини аниқлаш қийин бўлгани каби. Демак, аффикслар типидagi морфемаларга нисбатан ҳам ўрн билан морфологик принципни тўла татбиқ этиб бўлмайди.

Имлода айрим морфемаларнинг ёзилишида морфологик принципдан четлашиш ҳолатларини ҳамма вақт морфологик принцип негизда асослашнинг иложи бўлмай қолади, бундай ҳолларда орфографик луғатга мурожаат қилишга тўғри келади. Орфографик луғат морфемалар имлосини қатъийлаштиради ва уларнинг хотирада мустаҳкам ўрнашиб қолишига ёрдам беради.

Морфологик принципга зид равишда ёзиладиган ўзак-негизлар

§ 22. Ўзбек тилининг адабий талаффузига мувофиқ сўз ўзаклари ва негизларида бўлган унли ёки ундош товушлар орасида ўзгарин ҳосил бўлади: бир унли иккинчи хил унли билан ёки ундош товуш ундош билан алмашади, баъзи унли ёки ундош тушиб қолади, баъзан эса айрим товушлар қўшилиб қолади. Шу йўл билан ўзак-негизларда ўзгарин юз беради ва уларнинг морфологик негизини дастлабки ҳолатда сақлаб қолиш имконияти бўлмайди. Натижада морфологик принципдан четлашиш

ва ўзак-негизларни бу принципга зид равишда ёзиш зарурияти туғилади.

Ҳозирги ўзбек имлосида морфологик принципга зид равишда ёзиладиган ўзак-негизларга оид энг муҳим орфографик қоидалар тубандагилардир:

1. Бир бўғиндан иборат **о** ёки **ё** товушли ёпиқ бўғинли баъзи ўзакларга **-а** қўшилиб феъл ясалганда, ўзакдаги **о** товуши **а** га, **ё** товуши эса **я** га айланади ва шундай ёзилади: **онг** — **анга**, **от** — **ата**, **сон** — **сана**, **ёш** — **яша**; **англади**, **англатади**, **англашилади**, **аталади**, **аталадиган**, **саналади**, **саналадиган**, **саналган**, **яшайди**, **яшасин**, **яшамоқда** каби. Аммо **ош** ва **ушдан** ясалган **оша**, **ошатиш**, **ошаттирмақ**; **соғ** ва **ушдан** ясалган **соғай**, **соғаймоқ**, **соғайтирмақ** каби феълларнинг биринчи бўғинида ўзақларнинг асл характери сақланади, шунга кўра **а** эмас, **о** ёзилади.

2. Кейинги ёпиқ бўғинида **и** ёки **у** унлиси бўлган икки бўғинли баъзи негизларга **а** ёки **о** билан бошланган аффикслар қўшилганда, кейинги бўғинидаги **и**, **у** унлиси айтилмайди ва ёзилмайди: **улуг** — **улгаймоқ**, **сариг** — **саргаймоқ**, **оғиз** — **оғзаки**, **ўрин** — **ўрнатмоқ** ва **ўрнаштирмақ**, **икки** — **икков**, **олти** — **олтов**, **етти** — **еттов** каби. Шунингдек **уйқу** сўзига феъл ясовчи **-ла** аффикси қўшилганда, ўзак ўзгариб **-ухла** шаклига киради.

3. Кейинги ёпиқ бўғинида **и** ёки **у** унлиси бўлган икки бўғинли баъзи негизларга эгалик аффикслари қўшилганда, кейинги бўғинидаги **и**, **у** унлиси айтилмайди ва ёзилмайди: **оғиз** — **оғзим**, **оғзинг**, **оғзи**, **оғзимиз**, **оғзингиз**; **бурун** — **бурним**, **бурнинг**, **бурни**, **бурнимиз**, **бурнингиз**; **кўнгил** — **кўнглим**, **кўнглинг**, **кўнгли**, **кўнглимиз**, **кўнглингиз**; **ўғил** — **ўғлим**, **ўғлинг**, **ўғли**, **ўғлимиз**, **ўғлингиз** каби.

4. Ундош **к** ёки **қ** билан тугаган кўп бўғинли ўзак-негизларга эгалик аффикслари қўшилганда, **к** товуши **г** ва **қ** товуши **ғ** тарзида айтилади ва шундай ёзилади: **истак** — **истагим**, **истагимиз**; **тилак** — **тилагинг**, **тилагингиз**; **график** — **графигим**, **станок** — **станоги**, **гудок** — **гудоги** каби.

5. Қишилиқ олмошининг биринчи ва иккинчи шахс бирлигига **-нинг**, **-ни**, **-ники** аффикслари қўшилганда, туташиб келган иккита **н** товушидан биттаси айтилмайди ва ёзилмайди: **мен** — **менинг**, **мени**, **меники**, **лекин менинг**, **менини**, **мениники** эмас; **сен** — **сенинг**, **сени**, **сеники**, **лекин сенинг**, **сенини**, **сениники** эмас.

6. Кўрсатиш олмошларидан **у**, **бу**, **шу** ўзақларига **-га**, **-да**, **-дан**, **-дай** аффикслари қўшилганда, ҳозирги тасаввурда бир **н** товуши орттирилади ёки тарихий **л** ундоши **н** товушига айланади ва шундай ёзилади: **у** — **унга**, **унда**, **ундан**, **ундай**; **бу** — **бунга**, **бунда**, **бундан**, **бундай**; **шу** — **шунга**, **шунда**, **шундан**, **шундай** каби.

7. Ундош с, т, ч товушлари бўлган иси, қот, ачи каби феъл ўзакларига қ қўшилиб сифат ясалганда, ўзакдаги ундош так-рорланиб, сс, тт, чч тарзида айтилади ва шундай ёзилади: ис-сиқ, қаттиқ, аччиқ каби. .

Морфологик принципга зид равишда ёзиладиган аффикслар

§ 23. Ўзбек тилидаги аффиксларнинг асосий қисми морфологик принципга бўйсунгани ҳолда бир шаклда ёзилади. М а с а л а н: -лар, -ни, -нинг, -да, -дан, -дай, -дек, -чи, -чилик, -ча, -истон, -изм, -ли, -роқ, -сиз, -оғон, -чан, -чанг, -та, -тача, -тадан, -ма, -мас, -диган, -япти, -син, -са, -сак, -ди, -дик, -дор, -хўр, -дан, -боз, -бон, -каш, -манд, -паз, -хуш, бе-, но-, бад-, бар- каби. Аммо айрим аффикслар ўзбек адабий тилининг талаффуз нормаларига мувофиқ, морфологик принципга зид равишда, ҳар хил шаклда, ёзишни талаб қилади.

Аффиксларнинг турли шаклда ёзилиши улар қўшиладиган ўзак-негизларнинг характерига боғлиқдир. Ўзбек тилининг грамматик қурилиши, морфологик хусусияти ўзак-негизларнинг турлича характерга эга эканлигини ва шунга мос равишда аффикслар қўшилишини талаб қилади.

Ўзак-негизлар дастлаб сўнгги унли ёки ундош товушлари билан характерланади. Унлилар билан тугаган ўзакларга одагда ундош билан бошланадиган аффикслар, бунинг аксинча, ундош билан тугаган ўзакларга унли билан бошланадиган аффикслар қўшилади. Эгалик аффикслари, ҳаракат номларини ясовчи (-моқ аффиксидан бошқа) аффикслар, келаси замон сифатдош формаси, равишдош аффикслари ва шу кабилар ўзак-негизларнинг унли ёки ундош билан тугашига мос равишда қўшилиб ёзиладиган аффикслар жумласига киради.

М а с а л а н: отам, болам, қарам, тишлам, ўқувчим ва китобим, дафтарим, қаламим, кирим, чиқим; бошлаш, қараш, ўқиш, ишлаш, оқлаш, қоралаш ва бориш, келиш, чопиш, юриш, кўриш, билиш; талаб, тишлаб, бошлаб, яшнаб, ўқиб, тўқиб, ва келиб, кўриб, туриб, юриб, сезиб, билиб; бошлар, ишлар, тишлар, яшнар ва борар, келар, турар, ёзар, юрар каби.

Ўзак-негизларда лабланган унлиларнинг, хусусан лабланган тор унлининг, бўлишига кўра, айниқса янги сўзлар ясалганда, аффикслардаги тор и унлиси лабланиб, у шаклида айтилади ва ёзилади. Ясовчи аффикслардаги и унлисининг лабланган ҳолда ёзилиши ўзак-негизнинг характерига мос келади. Масалан: унум, ютуқ, узук, кумуш, уруш; унутмоқ, тушунмоқ, суғурмоқ, югурмоқ; учқун, турғун, турмуш, туркум, кундуз, юлдуз, кундуз каби.

Аммо -чи, -истон, -ли, -ги, -сиз, -инчи, -ни, -нинг, -им, -инг, -и, -имиз, -ингиз, -си каби от ва сифат ясовчи, от туркумидаги

сўзларни турловчи, шунингдек **-ил, -ин, -гин, -ир, -дир, -тир, -лим, -динг, -дик, -ди** каби феъл даражаларини ясовчи ва тусловчилар, ўзак-негизларда у ёки ю унлиларнинг бўлишидан қатъи назар ҳар вақт и билан ёзилади.

Айрим маҳаллий шеваларнинг, адабий тилнинг тарихан ташкил топишида асос бўлган маҳаллий диалектларнинг, хусусиятларига мос равишда ўзак-негизлардаги унли ёки ундош товушлар қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз этилади. Бу ҳол хусусан чуқур тил орқа ундошлари **х, ғ** ёки саёз тил орқа ундошлари **к, г** билан тугаган ўзак-негизларда айниқса яққол кўринади. Ўзак-негизларнинг қаттиқлик ва юмшоқлик характерига қараб аффикслар ҳам турли шаклда қўшилиб ёзилади.

М а с а л а н: боргин, келгин, ўқигин, кесгин ва кескин, тушгин ва тушкин, эккин, тиккин, чиққин, соққин, тошқин, ёнғин, қизғин; юргиз, турғиз, ўтқиз, кўргаз, ўтказ, ва ўтқаз; илгак, эркак, тўзғоқ, уюшқоқ каби.

Демак, ўзак-негизларнинг унли ёки ундош билан тугаши, унда лабланган унлиларнинг бўлиши, айрим фонемаларнинг қаттиқ ёки юмшоқлиги айрим сўз ясовчи аффиксларнинг морфологик принципга зид равишда ёзилиши зарурлигини кўрсатади. Аффиксларнинг шу хилда турлича ёзилиши табиий ва қонунийдир.

Турли шаклда ёзиладиган аффикслар

§ 24. Морфологик принципдан четлашиш айрим аффиксларни сўзлашув тилида айтилишича ёзишга йўл очиб беради. Кейинги пайтларда баъзи сўз ясовчи аффиксларни, морфологик принципга зид равишда, фонетик асосда ёзиш адабий талаффуз нормалари сифатида ҳукм сурмоқда. Шунга кўра баъзи аффикслар икки хил шаклдан тортиб, саккиз шаклга қадар турли фонетик вариантга эгадир. Турли шаклда ёзиладиган аффикслар уч, тўрт, олти ва саккиз формада ифодаланишини талаб қиладиган аффикслар бўлиб, уларнинг талаффузи ва ёзилиши ўзак-негизларда, шунингдек аффиксларда хусусан тил орқа ундошлари **к, г, қ, ғ** товушларининг мавжудлигига боғлиқдир.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили орфографиясида ўзак-негизларнинг характерига мос равишда турли шаклда қўшиб ёзиладиган аффиксларнинг муҳим типлари тубандагича:

1. Икки шаклда ёзиладиган аффикслар:

1) **-ил, -л:** ёзилди, қурилди, кўрилди; ўқилди, тарқалди, тиркалди;

2) -ин, -н: ювинмоқ, уринмоқ, кўринмоқ; бошланмоқ, шодланмоқ;

3) -ув, -в: текширув, аҳдлашув; бошлов, ишлов;

4) -ий, вий: ижодий, илмий; оилавий, тарбиявий.

2. Уч шаклда ёзиладиган аффикслар:

1) -га, -ка, -қа: қуёшга, далага; ўсимликка, станокка; халққа, боққа;

2) -ган, -кан, -қан: учган, топган; эккан, теккан; уққан, йиққан;

3) -гач, -кач, -қач: синагач, эришгач; тўккач, эккач; оққач, ёққач;

4) -гача, -кача, -қача: ёзгача, овқатгача; кўккача, тепаликкача; қишлоққача, тоққача;

5) -гина, -кина, -қина: озодагина, чаққонгина; йириккина, тетиккина; очиққина, тиришқоққина;

6) -гунча, -кунча, -қунча: келгунча, ётгунча; эккунча, тўкунча; чиққунча, ёққунча.

3. Тўрт-беш шаклда ёзиладиган аффикслар:

1) -кор, -гор, -кар, -гар, -гор: пахтакор, бинокор; ёдгор, дурадгор; мискара, заргар, илвогар; рўзгор;

2) -гич, -кич, -ғич, -қич: сузгич, тиркагич; чеккич, кўрсаткич; бошланғич, қирғич; босқич, қаратқич;

3) -чак, -чоқ, -чик, -чиқ: келинчак, эринчак; кўзичоқ, мақтанчоқ; иргамчик; қопчик, сирғанчик.

4. Олти шаклда ёзиладиган аффикслар:

-ги, -ки, -қи, -ғи, -ғу, -ғу: севги, кузги; ички, туртки; ташқи, сиртки; ёқилғи, ёнилғи; эзгу, кўзгу; туйғу, чолғу.

5. Саккиз шаклда ёзиладиган аффикслар:

1) -гин, -кин, гуи, -ғин, -қин, -ғун, -қун: тизгин, келгин; эркин, кескин; сургун; тушкун; озғин, қизғин; тўлқин, тошқин; уйғун, турғун; учқун;

2) -гир, -кир, -гур, -кур, -ғир, -қир, -қур; сезгир, билгир; кескир, ўткир; куйгур, сткур, кеткур; олғир, чолғир; чопқир; кургур; учқур.

ҚУШМА СУЗЛАР ИМЛОСИ

§ 25. 1940 йилдан бошлаб ёзувни рус графикаси асосида қайта қуриш муносабати билан қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари имлоси маълум даражада тартибга солинди. Уша йили қабул қилинган имло қоидалари шу бугунгача амалда қўлланилиб келмоқда.

Бироқ кейинги йилларда семантик принцип деб аталган «принцип»ни амалда суи истеъмол қилиш натижасида қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари имлосида шу қадар кўп хилма-хил-

ликлар ва ноаниқликлар юз бердики, бу ҳол қўшма сўзларга доир қоидаларни қайта кўздан кечириб, бу қоидаларга тегишли аниқликлар киритиш зарурлигини кўрсатди.

Маълумки, орфографияда сўзларнинг структураси, сўз яшаш ва сўз турланишидан ажралган, ялонғоч семантик принцип йўқ. «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг структураси ва хусусиятларини кўзда тутиб, имло нуқтаи назардан уларнинг учта муҳим типини кўрсатиб ўтади: 1) қўшиб ёзиладиган сўзлар, 2) десфис билан ёзиладиган сўзлар, 3) ажратиб ёзиладиган сўзлар.

Қўшиб ёзиладиган сўзларнинг структура жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ўзаро грамматик муносабатлари ва маъно оттенкаларини белгиламасдан туриб, уларнинг имлосини аниқлаш ниҳоят даражада қийин. «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» қўшиб ёзиладиган сўзларнинг қуйидаги муҳим типларини қайд қилиб ўтади:

1. Бир асосий сўз урғуси билан айтиладиган, бироқ ёрдамчи урғуга нисбатан асосий урғу устун турадиган ва бир тушунчани билдирадиган сўзлар қўшиб ёзилади. Бундай сўзлар структураси жиҳатдан турлича бўлади.

Хусусан, биринчи компоненти ундош билан тугаб, иккинчи компоненти унли билан бошланган (баъзан бунинг аксича бўлган) ўзак-негизларнинг бўғин тузилишида ҳам ўзгариш ҳосил бўлади. Бу ҳол шундай сўзларни қўшиб ёзишга имкон беради: **томорқа, кўзойнак, асалари, кўричак каби.**

Биринчи компоненти ундош билан тугаган ва иккинчи компоненти ҳам ундош билан бошланган сўзларнинг ўзак-негизларида ўзгариш ҳосил бўлмайди, ҳар бир сўз тузилиши жиҳатдан ўз мустақиллигини сақлайди. Аммо, шунга қарамай, компонентларнинг ўзаро бирикувидан янги маъно вужудга келади. Бундай сўзлар ҳам қўшиб ёзилиши жиҳатдан у қадар эътироз туғдирмайди: **белбоғ, қўлқоп, ойболта, ишбай, сихмола каби.**

2. Турлича фонетик ўзгаришга учраган сўзлар қўшиб ёзилади. Қўшма сўзлар таркибида шундай сўзлар учрайдики, улар аслда жарангсиз ундош билан тугаган бўлса, унга иккинчи бир сўз қўшилиши натижасида жарангсиз товуш жаранглилашади: **бу+кун=бугун, биллак+узук=билагузук каби; компонентларнинг бири охиридаги ёки бошидаги унли товуш тушиб қолади: гули+беор=гулбеор, эчки+эмар=эчкемар, бора+олади=боролади, кўра+олмайди=кўролмайди, борар+эди=борарди, борар+экан=бораркан, борган+эмас=борганмас каби.**

Айрим компонентлардаги бу хил фонетик ўзгаришлар сўзларнинг қўшиб ёзилиши учун имкон беради, бу хил сўзларни тузилиши ва маъноларига қараб қўшиб ёзса бўлади: **бугун, билагузук, гулраъно, гулбеор, эчкемар, ёзолади, туролмайди, борармиш, борганмас каби;**

3. Аниқловчи ва аниқланмиш типдаги бирикмалар ҳозирги тасаввурда ўзаро грамматик муносабатини йўқотиб бир тушунчани ифодалагандагина, улар қўшиб ёзишга имкон беради: **шопиоя, беданоя, гўзапоя, бўтакўз, қўштирноқ, карнайгул, қорақўл каби**. Шунингдек тўғри тўлдирувчи билан кесим алоқасини ифодаловчи баъзи сўз бирикмалари ўзларининг грамматик муносабатини йўқотиб, бир тушунчани билдирувчи қўшма сўзларга айлангандагина бу тип сўзларни орфография қондалари қўшиб ёзишни тавсия қилади: **отбоқар, ўринбосар, эркесвар каби**.

Иккинчи компоненти **е, ё, ю, я** каби ёлашган унлилар билан бошланган сўзлар ҳам тузилиши, ҳам талаффузи жиҳатидан қўшиб ёзишга имкон бермайди. Демак, бу тип сўзлар ажратиб ёзилади: **кам ер, муз ёрар, иш ёқмас, тез юрар каби**.

4. Компонентларидан бири мустақил сўз ҳолида ишлатилмайдиган қўшма сўзлар қўшиб ёзилади. Чунки бу типдаги сўзлар бир тушунчани ифодалайди ва бир сўз каби тасаввур этилади. Чунончи: **саргарош, дастрўмол, оташкурак** ҳамда **каптарбоз, майнабозчилик, масхарабоз, дарвозабон, қўйчибон, тарозибон, боғбон** каби биринчи компоненти **сар, даст, оташ** ва иккинчи компоненти **бон, боз** каби тожик тилидан кириб қолган ва ўзбек тилида алоҳида сўз сифатида ишлатилмайдиган, шунингдек рус тили орқали кирган **фото, кино, авиа, радио, авто, мото** каби элементлар билан бошланган қўшма сўзларни ўз ичига олади.

Шунингдек яхлит бир сўз ҳолида тасаввур этиладиган тубаптаги типдаги қўшма сўзлар ҳам қўшиб ёзилади: **паровоз, пароход, самолёт, самовар, бронепоезд, авиачпта, аэропорт, кинотеатр, кинорежиссёр, фотоаппарат, агротехника, агитпункт, зоотехника, биохимия, микробиология** каби.

5. Таркибида **аро, умум, бутун**, сўзларидан бири бўлган қўшма сўзлар қўшиб ёзилади. Бу хил сўзларда **аро** иккинчи компонентни, **умум** ва **бутун** биринчи компонентни ташкил этади: **ўзаро, халқаро, оламаро, районлараро; умумшаҳар, умумхалқ, умуммиллат, бутуниттифоқ** каби (§ 56, учинчи модда)¹.

Аmmo иккинчи компоненти ёлашган унли билан бошланган атоқли отлардан иборат бўлса, бундай ҳолларда **умум** ва **бутун** сўзлари ажратиб ёзилади ва ҳар иккала компонент ҳам бош ҳарф билан бошланади: **Умум Европа** ва **Бутун Европа, Умум Япония, Бутун Япония** каби (§ 58, ўн тўртинчи модда).

6. Иккинчи қисми турдош отлардан бўлган географик номлар қўшиб ёзилади: **Сирдарё, Қорасув, Олтинқўл, Олтиариқ, Қўкабулоқ, Жалақудуқ, Мирзачўл, Каттақўрғон, Яккабоғ, Янгибозор, Қўшқўприк, Уртаовул, Қорасарой** каби (§ 56, иккинчи модда).

¹ Қавс орасида «Ўзбек орфографиясининг асосий қондалари» параграфи ва моддаси кўрсатилган.

7. Компонентларининг туб маъноларидан бошқачароқ умумлашган маънони ифодаловчи қўшма сўзлар қўшиб ёзилади.

Ўзбек тилида қўшма сўзларнинг баъзи бир типи ўхшатиш, сифатлаш ёки нисбат бериш йўли билан тузилади. Бундай сўзлар предметнинг шакли ёки белгиси эътибори билан реал борлиққа тақрибан яқин келса ҳам, лекин моҳияти жиҳатдан улар ўзаро фарқ қиладилар.

Масалан, **бойўғли** ёки **бойқуш**, **бузоқбоши**, **бешиктерватар**, **товонтешар**, **кўйкўтал**, **ошқозон**, **тошбақа**, **бақатерак** сўзларининг семантик хусусияти шуни кўрсатадики, бу сўзларнинг айрим компонентлари бир хил маънони билдирса, уларнинг йиғиндиси бошқачароқ маънони ифода этади. Компонентларнинг ўзаро бирикуви натижасида ҳосил бўлган маъно яхлит бир тушунчани англатади. Бу ҳолат умумлашган маънони ифодаловчи сўзларни қўшиб ёзишга асос бўла олади.

Грамматика ва орфография қоидаларида тузилиши ва маъно хусусиятлари жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган сўзлар дефис орқали ёзилади ва бундай сўзлар ярим қўшилиб ёзилдиган сўзлар деб юритилади.

Ўзбек орфографияси қоидалари талабларига мувофиқ дефис билан ёзиладиган сўзларнинг муҳим типлари тубандагича:

1. Бир хилда ёки айрим товушлар ўзгариш йўли билан такрорланган ҳамда турли морфологик элементлар олган тавтологик сўзлар дефис билан ёзилади: **қоп-қоп**, **чопачопа**, **айрим-айрим**; **оз-моз**, **сал-пал**, **майда-чуйда**, **қасир-қусур**, **орасира**, **тақ-туқ**, **кўпдан-кўп**, **юзма-юз**, **янгидан-янги**, **йилдан-йилга**, **ранг-баранг**, **дам-бадам**, **дар-бадар** каби.

2. Маъно жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлган сўзлар — антонимлар дефис билан ёзилади: **тун-кун**, **эрта-кеч**, **катта-кичик**, **ҳақ-ноҳақ**, **бўлар-бўлмас**, **озми-кўпми**, **оқ-қора**, **яхши-ёмон**, **оғир-енгил**, **ёш-қари**, **узун-қисқа**, **баланд-паст** каби.

3. Бир хил ёки бир-бирига яқин маънони ифодаловчи сўз бирикмалари ёки синонимли сўзлар дефис билан ёзилади: **куч-қувват**, **аста-секин**, **тиниб-тинчиб**, **қозон-товоқ**, **уй-жой**, **асбоб-ускуна**, **қинғир-қийшиқ** каби.

4. Тахминий сонни ифодаловчи сўз бирикмалари дефис билан ёзилади: **уч-тўрт** (3-4), **беш-олти** (5-6), **йигирма-ўттиз** (20-30), **қирқ-эллик** (40-50) каби.

5. Жуфт феъллар, шунингдек компонентларидан бири ёки ҳар иккиси мустақил равишда маъно англатмайдиган жуфт сўзлар дефис билан ёзилади: **биласан-оласан**, **айтасан-қўясан**, **кетди-қолди**, **қочди-кетди**; **иқир-чиқир**, **ажибужиб**, **кўча-кўй** каби.

6. Узаро боғланиб келган қўш сўзлар дефис билан ёзилади: грамм-атом, грамм-молекула, киловатт-соат, инженер-конструктор, чанглагич-пуркагич каби.

7. Амал ёки уивонни билдирувчи элементлар дефис билан ёзилади: вице-президент, экс-чемпион, унтер-офицер каби.

Юқоридагилардан ташқари, бош қисмини такорлаш йўли билан ясалган орттирма сифатлар — сифатларнинг интенсив формаларида ҳамда -чи, -да, -а, -ю, -ку, -э юкламалари, шунингдек билан, учун сўзларининг қисқарган шакли -ла, -чун олдида ва араб рақамларидан кейин келадиган -нчи, -инчи аффикслари ўрнида дефис ёзилади: қип-қизил, кўм-кўк, сап-сарик, ям-яшил, юм-юмалоқ, яп-япалоқ, тўппа-тўғри, туппа-тузук; сен-чи?, ўзинг-чи?, борасан-да, ўзинг-а, ўзи-я, энди-я, борди-ю, келди-ю, айтдим-ку, эшитдинг-ку, бор-э, қўй-э; сен-ла, қалам-ла, сен-чун, ўзинг-чун; 5-модда, 10-синф, 13-том каби.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида ажралиб ёзилиши зарур бўлган қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг муҳим типлари тубандигича:

1. Компонентларидан бири кишиларнинг қариндошлиги, лақаби ёки касбини билдирувчи сўзлардан иборат бўлган отлар, иккинчи компоненти атоқли от маъносигаги қўшма географик номлар ажратиб ёзилади: Карим ака, Саври хола, Абдуқодир найчи, Ислом шоир, Азим кулол; Ўрта Чирчиқ, Ўрта Осие, Кўҳна Урганч, Паст Дарғам, Юқори Норин каби.

2. Икки отнинг бирикишидан тузилган олдига айрим сўз келтириш билан ясалган сифатлар, сон ва сифат ҳамда икки-уч сифатдан таркиб топган қўшма сифатлар, шунингдек изофали сўзлар ажратиб ёзилади: ҳаво ранг, ғўза пўчоқ, қўй куз, бодом қовоқ; тўқ қизил, тим қора, ним пушти, оч ранг; бир жинсли, икки хонали, уч элементли, олти бурчакли; қизил байроқли, очиқ юзли, юқори мартабали, тўқ қизил рангли; нуқтаи назар, таржимаи ҳол, ойнаи жаҳон каби.

3. Таркибли сонлар, шунингдек касрли сонлар составидаги сўзлар ажратиб ёзилади: ўн бир, ўн уч, ўн бешинчи, ўн тўққизинчи, йигирма бир, ўттиз саккиз, бир минг тўққиз юз эллик олти; тўртдан бир, учдан икки, тўртдан уч ёки чорак кам бир каби.

4. Равишдош билан бирор феълнинг бирикишидан ёки эди, экан, эмиш, эмас каби тўлиқсиз феъл негизигаги кўмакчи феълларнинг қўшилишидан тузилган қўшма феъллар ажратиб ёзилади: кўра бошлади, ёза бошлади, ишлай олади, ўқий олади; кўриб чиқди, айтиб берди, ишлаб чиқди, бошлаб юборди, келар эди, борган экан, кўрган эмиш, айтган эмас каби.

5. Тамом бирикиб етмаган, аниқловчи ва аниқланмиш хусусиятига эга бўлган сўз бирикмалари ажратиб ёзилади: киш-

лоқ хўжалик, байрам олди, тил олди, тил орқа, иш куни, сўз боши, тош йўл, темир йўлчи, осма кўприк каби.

6. Составида ҳар, ҳеч, ҳамма, баъзи, ғайри, бир каби элементлардан бўлган қўшма сўзлар ажратиб ёзилади: ҳар вақт, ҳар бир, ҳар кун; ҳеч вақт, ҳеч бир, ҳеч ким, ҳеч нарса; ҳамма вақт, ҳамма нарса; баъзи бир, баъзи вақт; ғайри расмий, ғайри табиий; бир вақт, бир неча, бир йўла каби. Аммо биратўла, бир-варакайига, аллаким, аллақандай каби сўзларнинг элементлари қўшиб ёзилади.

7. Иккинчи қисми е, ё, ю, я билан бошланган сўз бирикмалари ажратиб ёзилади: кўп ер, оз ер, кам ерли, муз ёрар, иш ёқмас, қўл ёзма, шер юрак, анор юзли каби.

БЎҒИН КЎЧИРИЛИШИ ҚОИДАЛАРИ ҲАҚИДА

§ 26. Матбуот ва нашриёт ишида, шунингдек олдиний ёзув практикасида айрим сўзларнинг бир йўлга сиғмай қолиши табиий. Бундай ҳолларда бир йўлга сиғмай қолган сўзлар, умумий қоидага кўра, бўғинга ажратилиб, бутун бир ёки бир неча бўғин кейинги йўлга кўчирилади. Аммо кейинги йўлга кўчирилиши зарур бўлган сўзнинг бош ёки охириги бўғини фақат бир унлидан иборат бўлса, у тақдирда бундай унлининг бир ўзи олдинги йўлда ҳам қолдирилмайди, кейинги йўлга ҳам кўчирилмайди. Шунингдек қоришиқ фонемани ифодаловчи нг ёки шч бирикмалари ҳам сўз бўлақларини кўчиришда н ва г ёки ш ва ч шаклида ажратилмайди. Сўзларнинг биринчи ҳарфларидан тузилган қисқартирилган отлар, араб ва рим рақамлари орқали ифодаланган кўп хонали сонлар ҳам кейинги йўлга бўлиб кўчирилмайди. Айириш ёки юмшатиш белгилари билан тугаган бўғинларни ўз ичига олган сўзларни кейинги йўлга бўлиб кўчириш зарурияти туғилганда, бу белгилар ҳам ажратилмайди, олдинги йўлда қолдирилади.

Бўғин кўчирилиши учун мисоллар:

1) Бўғинларга ажратиб кўчирилади: ба-ланд, тан-га, мактабдагиларнинг ёки мактаб-дагиларнинг ёки мактабдагиларнинг, трансформатор ёки трансфор-матор ёки трансформа-тор каби.

2) Ажратмасдан бутунича кўчирилади:

а) айрим унлилар: о-паси эмас опа-си, у-дарник эмас удар-ник, мудофа-а, эмас мудо-фаа, манба-и эмас ман-баи, хими-я эмас хи-мия каби;

б) қоришиқ товушни ифодаловчи ҳарфлар бирикмаси: син-гил эмас си-нгил, кўн-гил эмас кў-нгил, сўн-гра эмас сўн-гра, тон-гда эмас тонг-да; меш-чан эмас ме-шчан, помеш-чик эмас поме-шчик, ямш-чик эмас ям-шчик каби;

- в) қисқартма отлар: СССР, РСФСР, УССР, ЎзССР каби;
 г) рим ва араб рақамлари: XXXV, XL, LXXV; 16, 245, 1957, 2894 каби;
 д) инициаллар: М. В. Ломоносов, А. С. Пушкин, А. М. Горький, А. Навоий, Ҳ. Ҳ. Ниёзий каби;
 е) айириш ва юмшатиш белгилари: под-ъезд эмас подь-езд, раз-ъезд эмас разь-езд, сур-ъат эмас сурь-ат, суль-ъат эмас суль-фат каби.

БОШ ҲАРФЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШ УРИНЛАРИ

§ 27. Текстда гап ва айрим сўзларни, хусусан атоқли отларни ажратиб кўрсатиш, шу муносабат билан ўқиш ишини энгиллаштиришда бош ҳарфлар назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. Европа халқлари маданияти тарихида, уларнинг ёзувида бош ҳарфлар асрлар давомида амалда қўлланиб келади. Аммо ўзбек ёзуви тарихида асримизнинг йигирманчи йиллари охиридан бошлаб бош ҳарфларни амалда ишлатиш одат ҳукмига кира бошлайди.

Араб алфавитида гап ва атоқли отлар бошларида бош ҳарф ажраб турмас эди. Текстда ҳамма сўзлар ҳамма жойда бир хилда ёзиларди, чунки ҳарфлар катта ва кичикликда бир-бирларидан фарқ қилмас эди. Ҳатто ёзувни латинлаштирилган алфавитга кўчиришнинг дастлабки йилларда ҳам бош ҳарфларни қабул қилиш ёки қабул қилмаслик масаласида йиллаб музокаралар давом этди.

Ниҳоят, 1929 йил 15—23 майда Самарқандда бўлиб ўтган тил-имло конференциясидагина латин алфавити негизидagi ўзбек ёзуви учун бош ҳарф қабул қилинган, лекин уларнинг ёзилиш ўринлари қоидалаштирилмаган. Бу ҳақда 1934 йилги имло ва терминология қурултойининг қарорида (31-модда) шундай дейилади:

«Май конференциясида бош ҳарфлар қабул қилинган бўлса ҳам, уларнинг қандай ўринларда ёзилишлари белгиланмаган эди».

Шундан сўнг бош ҳарфларнинг гап бошида, шеър ва атоқли отларнинг, шу жумладан киши отлари ва географик номларнинг ҳамда газета, журнал, китоб, муассаса, мактаб, жамият ва ширкат отларининг бошида ёзилиши кўрсатилади.

1940 йил ёзувни рус графикасига кўчириш муносабати билан қабул қилинган орфография қоидалари тўпламида бош ҳарфларнинг ёзилиши алоҳида қоидалаштирилган.

Аммо бош ҳарфларнинг ўзбек ёзуви тарихида фақат 1934 йилдан бошлабгина амалда қўлланилиши ва бу соҳада ҳали тўла малака ҳосил қилинмаганлиги сабабли унинг имлосида чи-

гал-чалкаш масалалар ҳали ҳам мавжуддир. Шунинг учун ҳам янги орфография қоидаларининг кейинги ўн параграфи бош ҳарфлар имлосига бағишланган.

«Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» да бош ҳарфларнинг ишлатилиш ўринлари асосан тубандагича:

1. Ҳар бир абзац, тугалланган фикрни ифодаловчи ҳар бир гап, шунингдек шеърларнинг ҳар бир йўли бош ҳарф билан бошланади.

М а с а л а н :

1) Абзац ва гап бошларида бош ҳарф:

Хуллас: тилни базислар жумласига ҳам, устқурмалар жумласига ҳам киритиш мумкин эмас.

Тилни базис билан устқурма ўртасидаги «оралиқ» ҳодисалар жумласига ҳам киритиш мумкин эмас, чунки бундай «оралиқ» ҳодисалар йўқ. (И. С т а л и н).

2) Шеърнинг ҳар бир йўли бошида бош ҳарф:

Марказий оламсан улуғ Москвам

Жаҳон пойтахтим, ҳуқуқим, бахтим.

Шарқли бир шоирнинг ташаккурини

Қай сўз билан айтай, эй пойтахтим.

(**Ғ а ф у р Ғ у л о м .**)

2. Сўзларнинг биринчи ҳарфларидангина тузилган қисқартилган отларнинг ҳар бир ҳарфи бош ҳарф билан ёзилади: **СССР, КПСС, РСФСР, УССР, МГУ, ЛГУ, САГУ, ГПИ, МТС** каби.

3. Атоқли отлар, шу жумладан кишиларнинг оти, фамилияси, отасининг оти, географик номлар, планета ва юлдузларнинг отлари бош ҳарф билан бошланади:

М а с а л а н :

Алишер Навоий, Султонмурод, Зайниддин, Соҳиб Доро, Ҳилолий, Ҳофиз Ёрий, Осифий, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Муҳаммад Амин ўғли Муқимий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор каби;

2) **Москва, Ленинград, Тошкент, Самарқанд, Урта Чирчиқ, Паст Дарғам, Катта Норин, Ўртасарой, Янгийўл, Каттақўрғон** каби;

3) **Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон, Миррих, Ҳулкар** каби.

Аммо куёш, ер, ой сўзлари планета маъносида қўлланилгандагина бош ҳарф билан бошланади.

4. **Иттифоқ, миллий ва автоном республикаларнинг отлари, олий давлат ва юқори партия органлари ҳамда ташкилотларнинг номлари составидаги ҳар бир сўз, шунингдек олий давлат**

маъсабини ва фахрий ушвонни билдирувчи бирикмаларнинг ҳар бир сўзи бош ҳарф билан бошланади: Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Қорақалпоғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси; СССР Олий Совети, Иттифоқ Совети, Миллатлар Совети, Партия Контроль Комиссияси; СССР Прокурори, Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг Раиси; Совет Иттифоқи Маршали, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони каби.

Улка, автоном область, область ва районларнинг отларини билдирувчи сўз бош ҳарф билан бошланади: Краснодар ўлкаси, Тошкент области, Гулистон райони каби.

5. Муҳим тарихий воқеа, байрамларнинг номи ҳамда муҳим расмий ҳужжатлар ва йиғилишларнинг отини билдирувчи сўз бош ҳарф билан бошланади: Октябрь социалистик революцияси, Май байрами, Матбуот куни, Уйғониш даври, Конституция куни; Стокгольм мурожаати, Қрим Конференцияси, Москва Кенгаши каби.

6. Академия ва илмий текшириш муассасалари, институт ва университетлар, трест ва шахталар, завод ва фабрикалар, корхона ва артеллар, колхоз ва совхозлар, китоб ва брошюралар, газета ва журналлар, театр ва кинолар, маданият ва истироҳат боғлари, хуллас шу хил турли жамоат ташкилотларининг номини билдирувчи сўз бош ҳарф билан бошланади: СССР Фанлар академияси, РСФСР Педагогика Фанлари академияси, Ботаника илмий текшириш институти, Тил ва адабиёт институти, Педагогика институти, Давлат университети, Средазгидро-энергострой трести, Средазшахтстрой, Тўқимачилик комбинати, «Ўртоқ» фабрикаси, «Баёвут» совхози, «Қизил қаҳрамон» колхози, Интруд артели, Лениннинг «Нима қилмоқ керак» асари, Чайковскийнинг «Оққуш кўли» операси, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи, Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водиси» поэмаси, «Қизил Ўзбекистон» ва «Правда востока» газеталари, «Шарқ юлдузи» журнали, «Ватан» кинотеатри, «Галаба» парки каби.

«ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ» НИНГ ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

§ 28. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Фармони билан 1956 йил 4-апрелда тасдиқланган ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари беш бобдан иборат: 1) айрим ҳарфларнинг имлоси, 2) ўзак-негиз ва қўшимчалар имлоси, 3) қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси, 4) бўғин кўчирилиши, 5) бош ҳарфларнинг ёзилиши.

Айрим ҳарфларнинг имлоси бобида унли фонемаларни ифодаловчи **и, у, ў, э, о, а** ҳарфларининг ёзилиш ўринлари, унлиларнинг ёнма-ён келиши, **е, ё, ю, я** ҳарфларининг имлоси ҳақида қоидалар берилади. Шунингдек ундош фонемаларни ифодаловчи **б, в, ф, д, ж, ц, шч, й, нг, х, җ** ҳарфларининг имлоси ҳамда ундошларнинг қатор келиш ўринлари, айириш ва юмшатиш белгиларининг ёзилиш қоидалари баён этилади.

Ўзак-негиз ва қўшимчалар имлосида айрим морфемаларнинг тўқнашуви натижасида ҳосил бўладиган баъзи бир фонетик ўзгаришлар, чунончи: бир унлининг иккигачи хил унли билан алмашуви, баъзи бир унлининг тушиб қолиши, ундошларнинг алмашуви, айрим ундошларнинг жаранглилашуви, баъзи ундошларнинг орттирилиши ёки туширилиши қоидалаштирилган. Шу билан бирга икки-уч хил ёзилиб келган аффикслар ва баъзи бир морфологик элементларнинг имлоси конкретлаштирилган.

Қўшма сўз ва сўз бирикмалари имлоси бобида қўшиб ёзилиши зарур бўлган отларнинг энг муҳим типлари, дефис билан ёзиладиган сўзлар қондаси, ажратиб ёзиладиган қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг муҳим типлари кўрсатилгандир.

Бўгин кўчирилиши бобида бир йўлга сиғмай қолган сўзларни кейинги йўлга кўчиришнинг асосий қондаси берилади. Шу билан бирга қайси элементнинг қандай ҳолларда кейинги йўлга бўлиб кўчирилмаслиги уқтирилади.

Бош ҳарфларнинг ёзилиши бобида асосий қоидалар тавсия қилинади. Бу қонданинг талабларига кўра айрим сўзлар, хусусан атоқли отларда, сўз бирикмалари ва гапларда, шунингдек шеърларда бош ҳарфларнинг ишлатилиш ўринлари белгилаб берилади. Шу билан бирга асосий қоидалардан четлашиш ҳоллари қисман изоҳлаб ўтилади.

Шундай қилиб, «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг грамматик қонунлари ва талаффуз нормаларига суянган ҳолда ўзбек ёзувининг энг муҳим масалаларини ёритиб беради.

МОРФОЛОГИЯГА КИРИШ

СЎЗ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 1. Сўз нутқнинг энг асосий бўлақларидадир, чунки инсонларнинг ўзаро алоқа-аралашувида, фикрлашувида энг муҳим вазифани гап ва сўз бажаради. Демак, сўз фикр баён қилишда энг асосий вазифани бажаради: фикрни гап ифода қилади, гап эса, сўзлардан тузилади: «Тил — киши алоқасининг энг муҳим воситаси». (В.И. Ленин) Гап билан сўз бир-бири билан зич боғланган бўлиб, буларнинг орасида диалектик бирлик бор. Тилнинг асосий материали сўз бўлиб, у турли маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Сўз орқали турмушнинг турли томонлари, кишилик жамиятининг, инсоннинг турмуш тажрибалари ақс эттирилади.

Ҳар бир сўзнинг икки томони бордир: ички томони ва ташқи томони. Биринчиси — сўзнинг маъноси, иккинчиси — сўзнинг товуш-томони (сўзнинг маълум фонетик қонунлар асосида уюшган товушлар комплексидан ёки бир товушдан иборат бўлиши). Ҳар бир сўз шу икки томоннинг бирлигидан иборатдир. Демак, сўз — нутқнинг мустақил бўлаги, у маъно ва шаклланиш жиҳатидан бир бутунликка эгадир; сўз семантик ва грамматик бутунликдан иборатдир.

Тилдаги сўзларнинг миқдори, қўлланиши ва маънолари ўзгариб туради: эскирган сўзларнинг йўқолиши, янги сўзларнинг туғилиши, сўзларнинг янги маънода қўлланиши, маънонинг кенгайиши ёки торайиши ва бошқалар.

Тилнинг ҳамма ҳодисалари бир даврда турилган эмас, улар кишилик жамиятининг асрлар давомидаги тараққиётининг турли даврларида вужудга келади: тилнинг механизми ва умуман унинг ҳозирги қурилиши ва состави бундан аввалги бутун даврларнинг — бутун тарихнинг, бундан аввалги бутун тараққиётининг натижасидир.

§ 2. Сўз лексикологиянинг ҳам, грамматиканинг ҳам объектидир: сўзни лексикология ҳам, грамматика ҳам текширади, лекин бу икки хил текшириш бир-биридан маълум хусусиятлар билан ажралиб туради: лексикология сўзнинг маъносини, бу

маънонинг тараққий этиш йўллари, сўзнинг қўлланишини ва шунинг каби хусусиятларни текширади; грамматика эса сўзнинг структурасини, составини — морфемаларини, сўзнинг туркумларга бўлинишини, сўзларнинг боғланишини текширади. Бу икки хил текшириш бир-бири билан боғлиқдир.

§ 3. Морфология сўзларнинг нутқда ўзгариш қоидаларини белгилайди. Морфологияда сўз формасини ҳосил қилиш қоидалари ва сўз яшаш қоидалари ўрганилади; шунингдек морфология сўзларнинг маълум белгилар асосида группаларга — туркумларга бўлинишини ҳам текширади.

Морфология грамматиканинг бир қисмидир. Тилнинг қурилиши — сўзнинг тузилиши ва гапнинг тузилиши ҳақидаги бу фан — грамматика кишиларнинг фикр олишувида, ўз фикрлари баён қилишларида жуда катта аҳамиятга эгадир: ҳар бир тилдаги сўзларнинг йиғиндиси — луғат состави тил учун қурилиш материалларидир. Морфология билан синтаксис грамматиканинг ўзаро боғланган, тенг ҳуқуқли, мустақил қисмларидир.

Тилнинг луғат составини ва асосий луғат фондиди аниқлаш масаласи морфология билан ҳам алоқадордир. Масалан, аффиксация орқали тилдаги сўзларнинг кўпайиши масаласи морфология билан бевосита боғлиқдир.

§ 4. Ҳар бир сўз инсон онгидаги тасаввурларни (предмет тасаввурини, белги тасаввурини ва шунинг кабиларни) реаллаштиради. Бу тасаввурлар борлиқнинг киши онгида акс этишидан туғилади. Бу нарса сўзнинг маъносидир. Сўз нутқда, ўз лексик маъносида ташқари, грамматик маънога ҳам эга бўлади. **М а с а л а н**, **Пахталар терилди** гапидаги биринчи сўз ўсимликнинг маълум бир турини билдиради, иккинчи сўз эса шу предметга ўтган ҳаракатни билдиради. Бу ҳодиса ўша сўзларнинг лексик маъносидир. Бу сўзларнинг грамматик маъноси: **пахталар** — бош келишиқдаги ва кўплиқдаги от (қайси сўз туркумига кириши, сопи ва келишиги), **терилди** — ўтган замонни билдирувчи, учигчи шахснинг бирлигидаги ўтимсиз аниқ феъл (замон, шахс ва сопи, майл ва ўтимли-ўтимсизлиги). Демак, ҳар бир сўз лексик ва грамматик маъноларнинг бирлигидан иборатдир.

Лексик маъно сўзнинг реал мундарижасидир: сўз предмет, ҳаракат, ҳолат каби маъноларни, ҳис-туйғуларни билдиради. Грамматик маъно шу асосий маънога ортирилган қўшимча маънолардир: сон, шахс, келишиқ, замон, майл, ҳаракатнинг бўлишли-бўлишсизлиги ва бошқалар. Булар асосий маънонинг турли тусга киришини билдиради, элементлар орасидаги муносабатни кўрсатишга хизмат қилади.

§ 5. Сўз структура жиҳатидан туб ёки ясама бўлади: морфологик қисмларга ажралмайдиган сўзлар ва махсус аффикслар ёрдами билан ҳосил қилинган сўзлар.

Кўпгина сўзлар икки ёки ундан ортиқ морфемадан иборат бўлади (морфема—сўзнинг маъноли элементлари): **тер-им-чилар-имиз**, **сўз-ла-ш-ди-к**, **сўз-ла-ш-тир-ил-ди** каби. Сўзнинг ўзати асосий морфема саналади, бошқалари — аффикслар эргаш морфема саналади. Демак, сўзда икки хил морфема бўлади: ўзак морфема (асосий морфема) ва аффиксал морфема (эргаш морфема).

Ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўзнинг формалари ўзакка маълум тартибда, изчиллик билан аффикслар қўниш орқали ҳосил қилинади, бунда ўзак кўпинча ўзгармайди. Бу ҳодиса агглютинация саналади. Бунда сўз бир-биридан қатъий фарқ қиладиган, ажрала оладиган икки товуш комплексидан (ўзак комплекси ва аффикс комплексидан) иборат бўлади. Ўзбек тили морфологик тузум жиҳатидан агглютинатив тил бўлса ҳам, лекин унда ўзакнинг ўзгариш ҳоллари ҳам учрайди (сўз ясаш ва сўз ўзгартишда ўзакдаги бирор товушнинг алмашиши ёки тушиши ва бошқалар. **М а с а л а н**: ўроқ — **ўроғи**, ўғил — **ўғли** каби). Бундай вақтда сўзнинг ўзак ва аффикслари ажралиши одатдагига қараганда қийинлашади, бир оз бошқачароқ характерга эга бўлади. Масалан, **сескан** феъли аслда **сез** ўзагидан ясалган, лекин бу ўзак яқка ҳолда **сес** формасида қўлланмайди.

Сўзга морфологик жиҳатдан қараганимизда у ўзак ва аффиксларга ажралади. Ўзак сўзнинг асл маъносини англатган қисмдир; қариндош сўзларнинг умумий қисмидир. Қариндош сўзлар — бир ўзакдан урчиб чиққан, бир-биридан ясалган сўзлар. **М а с а л а н**: машина: **машинист**, **машиначи**, **машинали**, **машинасиз**, **машинасозлик**; ўр: **ўроқ**, **ўрим**, **ўриш**; туз: **тузли** **тузсиз**, **тузлик** каби. Ўзак маъносини йўқотмай туриб бўлакларга ажралмайди. Бу қисмнинг ўзак аталиши шу сўздаги бошқа морфемаларга, аффиксларга нисбатандир. Демак, ўзак бир неча морфемали сўзлардагина мавжуддир.

Аффикслар мустақил қўлланмайдиган, ўзакка қўшилиб, ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қиладиган элементлардир. Аффиксларнинг маъноси асосий маънони билдирувчи қисмнинг — ўзакнинг маъноси билан боғлиқ бўлади, ясама сўзнинг маъноси ундаги морфемаларнинг, улар билан ифодаланган маъноларнинг йиғиндисидан келиб чиқади. Демак, сўздаги ҳар бир қисм ўз маъносига эга. **М а с а л а н**: **ўр-оқ-чи-лар-имиз** (**ўр** — ўзак: ҳаракатни билдиради, **оқ** аффикси — шу ҳаракатнинг қуролини билдиради, **-чи** — шахс оти ясайди, **-лар** — кўп-

ликни билдиради, -нимиз—қаратувчи шахсни ва унинг кўпчилигини билдиради). Сўз составининг мураккаблаша бориши унинг маъносининг мураккаблаша боришини кўрсатади.

Сўзнинг ўзак ва аффиксга ажралиши, бундаги чегара тарихий жиҳатдан ўзгарган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, улар олмоши бугунги тилда у (ўзак) +лар (аффикс) формасида ажраллади; аслда эса аффикснинг бошидаги л товуши ўзакники бўлиб (у олмошининг қадимги формаси—ул), бу сўз ул + ар формасидадир: тарихий тараққиёт натижасида сўзнинг ўзаги аффикснинг фойдасига қисқаргандир (проф. В. А. Богородицкий). Сўзнинг морфемаларга ажралишидаги бундай ўзгариш морфологик қайта бўлиниш дейилади.

§ 6. Ўзак якка ҳолда ҳам айрим маъно берадиган, гапнинг бирор бўлаги бўлиб кела оладиган қисмдир. У кўпинча товуш бирикмасидан, баъзангина бир товушдан иборат бўлади.

Ўзбек тилида типик ўзак бир бўғинли ўзакдир. Бу хил ўзақларнинг бир хусусияти шуки, уларнинг бир қисми полисемантиклик ёки омошимлик ҳолатига эга бўлади. Масалан: ич (1. ҳар бир предметнинг ички қисми, 2. ичга тортмоқ, ўша ўринга етказмоқ—буйруқ феъли), ел (1. шамол, 2. югурмоқ, 3. бир хил касалликнинг номи ва бошқалар), чоп (1. югурмоқ, 2. ер чопмоқ ва бошқалар), қўш (1. жуфт, 2. от—архaik сўз, 3. қўшмоқ), тош (1. камень, 2. сирт, 3. тошиб ташқарига чиқмоқ) ва бошқалар. Бу маъноларнинг баъзилари бир-бири билан боғланган бўлади, баъзилари тарихий жиҳатдан боғланган бўлса ҳам, кейин бу боғланиш йўқолган бўлади; баъзилари тамоман, тарихий жиҳатдан ҳам, боғланмаган бўлади. Бу маънолар онгимизда бир-бири билан боғланиб турса, бу полисемия бўлади; ички боғланиш бўлмаса, омонимия бўлади.

Ҳозирги бирдан ортиқ бўғинли ўзақларнинг кўпи, тарихий жиҳатдан қараганимизда, икки ёки ундан ортиқ морфемадан тузилган бўлиб чиқади. Масалан: **юрак** (юр-ак), **чўмич** (чўм-ич), ўра (ўр-чуқур), **арт** (ари-т, **ари**—йўқолиш, кетиш), **яйлов** (ёй-ла-в) ва бошқалар. Лекин ҳозирги бирдан ортиқ бўғинли ўзақларнинг тарихий состави ҳамма вақт аниқлана бермайди. Масалан: **балиқ**, **сигир**, **кийик**, **тунука** каби сўзларнинг морфологик состави аниқ эмас.

Ҳозирги тилда морфемаларга ажралмайдиган кўп бўғинли сўзлар бир неча хил: 1. Аслида икки қисмли бўлса ҳам, бора-бора ажралмас ҳолга келган сўзлар: **терақ** (қатор терилган келишган маъносида), **исирға** (асли осмоқ феълидан бўлиб, дастлаб **асирға** формасида қўлланган), **қовурға** (асли қопурға формасида бўлиб, қоплаш—беркитиш ўзагидан олинган, **қопоқ**—**қовоқ** сўзи ҳам шундай: кўзнинг устини.

қоплаб турадиган маъносида) ва бошқалар. 2. Умуман—тарихий жиҳатдан ҳам ажратиб бўлмайдиган сўзлар: **эчки, манглай, пахта (>пақта), оёқ, тариқ** ва бошқалар. 3. Бошқа тиллардан кирган сўзлар: **пешона, хамак, патнис, телеграмма, экскаватор** ва бошқалар. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг состави уқиладиган бўлса, улар ҳам одатдагича ажратила беради (**маркс-ист, реал-ист, квартир-ант, курс-ант каби**).

От тўдасидаги сўзларда сўзнинг ўзак-негиз формаси бош келишида бўлади, феълларда эса буйруқ феълнинг иккинчи шахсининг бирлиги формасида бўлади.

Ўзакнинг фонетик жиҳатдан кўринишлари: 1) бир унли (**у каби**); 2) унли+ундош (**от каби**), 3) ундош+унли (**де каби**), 4) ундош+унли+ундош (**бош, том каби**), 5) унли+ундош+ундош (**ост-уст каби**), 6) ундош+унли+ундош+ундош (**тўрт каби**), 7) ундош+ундош+унли+ундош (**брак каби**), 8) ундош+унли+ундош+ундош+ундош (**пункт каби**), 9) ундош+ундош+унли+ундош+ундош (**фронт каби**). Буларнинг энг кўп учрайдигани иккинчи ва тўртинчи турлари бўлиб, улар ўзбек тилидаги бир бўғинли ўзакларнинг асосий типидир. Учинчи тур жуда оз учрайди. Еттинчи, саккизинчи ва тўққизинчи турлар бир бўғинли ўзакларнинг янги хилларидир.

Сўз туб ёки ясама бўлади (**иш—туб сўз, ишчи—ясама сўз**), шунингдек ўзакларнинг бирикишидан қўшма сўз туғилиши ҳам мумкин (**ошқозон, қоражигар каби**); бу қўшма сўзларнинг ўзидан яна янги сўз ясаш ҳам мумкин (**темир йўлчи каби**).

Сўзларнинг туб ва ясама саналиши уларнинг ҳозирги кунда қандай уқилишига қараб белгиланади. Масалан, **парашютчи** сўзи **парашют** маъноси билан боғланади, шунга кўра уни икки қисмга ажратамиз. Баъзи сўзлар қадимда ясалган бўлса ҳам, бора-бора турли сабаблар натижасида уларнинг бу ҳолати йўқолган, улар ажралмас бир элементга айланган. Масалан, **отлан** (бирор жойга боришга тайёрланиш) сўзи аслда **от** маъноси билан боғланган (кўчманчининг **от** миниб, бирор жойга боришга ҳозирланиши), ҳозирги тилда эса бундай боғланиш йўқ. Демак, бу сўз бугунги тилда туб ҳисобланади. (-**лан** аффикси аслда икки қисмдан иборат бўлса ҳам, **отла** деган сўз бўлмаганлигидан, уни **ла-н** шаклида ажратиб бўлмайти); **кўрпача** сўзи **кўрпа** сўзидан ясалган, **кўмир** сўзи аслда **кўм** феълдан ясалган, **яхши** сўзи **ёқ** феълдан ясалган (**ёқ+иш+и**: **ёқши ёқши**); **одамга ёқадиган**, **чақирим** сўзи **чақир** феълдан ясалган, **ўтин** сўзи **ўт** ўзагидан ясалган ва бошқалар. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги тилда ясама эмас, балки тубдир. Демак, ясама сўздаги маъно бирор восита орқали англашилади (**парашютчи** сўзида шахс маъноси

предмет—**парашюг** орқали англашилади), туб сўзда эса бевосита англашилади. Бу восита билан англашилиш ҳолати йўқолса, ясама сўз туб сўзга айланади. Сўзнинг морфологик ҳолатидаги бу тарихий ўзгариш—бир неча қисмли сўзнинг ажралмас бир бўлакка айланиши—содаланиш деб аталади. Бундай содаланиш қўшма сўзларда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, **тоғолча** сўзи аслда икки ўзакдан иборат бўлса ҳам, ҳозирги тилда бир ажралмас ўзакдир; **саксон** (саккиз+ўн), **тўқсон** (тўққиз+ўн) сўзлари ҳам шундайдир. Сўзнинг составида бўладиган фонетик ўзгаришлар содаланишни яна ҳам кучайтиради: бунда сўзнинг морфемаларга ажралмаслик ҳолати яна ҳам мустаҳкамланади. **М а с а л а н**, **терскар**и→**тескар**и, **бу кун**→**бугун**, **сез**→**сесканмоқ**, **паст**→**пасаймоқ**, **су**ст→**сусаймоқ** каби.

Демак, ўзак икки турлидир: тарихий ўзак ва ҳозирги ўзак. Тарихий ўзакни этимологик текширишлар аниқлайди. Бирор сўзни ўзак ва аффиксга ажратиш учун, ўзак деб ажратиладиган қисм бугунги тилда мустақил маъно бериши, бу маъно ясалиб чиққан сўзнинг маъноси билан боғланиши, ўзак бундан бошқа ҳам аффикслар қабул қила олиши ва аффикс деб ажратиладиган қисм бундан бошқа ўзакларга ҳам қўшила олиши шартдир. Масалан, **болалик** сўзи икки морфемага ажралади, (**бола-лик**): унинг ўзаги, айрим маъно бериш билан бирга, бошқа аффикслар билан ҳам кела олади (**болали**, **боласиз** каби), **-лик** аффикси бошқа ўзаклар билан ҳам қўшилиб кела олади (**эрлик**, **мардлик**, **қаҳрамонлик**, **ёшлик**, **қариллик** каби).

§ 7. Аффиксларнинг асосий қисми икки товушли (унли ва ундошдан тузилган), ёки уч товушли („ундош, унли ва ундош“ типидан тузилган) турлардир. Бир унлидан иборат бўлган аффикслар бошқа турларга нисбатан кам учрайди (**қўл + и**, **чоп + а** каби).

Аффикслар ўзакнинг мазмунига турли маънолар қўшиш учун хизмат қилади. Ҳар бир аффикс одатда маълум бир маънони кўрсатади. (Масалан, ургули **-чи** аффикси шахс маъносини ифодалайди); лекин, ўрнига қараб, бошқа маъноларни ҳам билдириши мумкин (масалан, **кўплик** аффикси **-лар**, ўрнига қараб, ҳурмат, кесатиш, кучайтириш, тахмин каби маъноларни англантиши ҳам мумкин). Демак, аффикснинг аниқ маъноси ҳар бир конкрет бирикишдан келиб чиқади.

Аффикслар ўзбек тилида суффикс характеридадир (ўзакнинг охирига қўшилади); лекин бошқа тиллардан кирган префикслар ҳам бордир (**антифашист** каби). Аффикслар аслда мустақил сўзлардан келиб чиққан. Масалан, **борадиган**, **келадиган** каби сифатдошлардаги-диган аффикси **тур-**

ҒОН сўзидан келиб чиққан: **боратурғон** → **боратирғон** → **боратиғон** → **борадиғон** → **борадигон** → **борадиган**; шунингдек **қўзичоқ** сўзидаги-**чоқ** аффикси миқдор, мўлжал, кичиклик, чама-тахмин билдирадиган **чоғ** || **чоқ** сўзидан келиб чиққан ва бошқалар. Лекин, биринчидан, кўпгина аффиксларнинг қайси сўздан келиб чиққани номатлум, иккинчидан, ҳамма аффиксларнинг тўғридан-тўғри мустақил сўздан туғилган бўлиши шарт эмас: баъзи аффикслар бошқа бирор аффикснинг фонетик жиҳатдан ўзгариши натижасида туғилган бўлиши мумкин (масалан, юқоридаги-**чоқ**, аффиксидан кичрайтиш билдирувчи **-чук**, **-чак**, **-ча** аффикслари туғилган).

Аффиксларнинг аслда мустақил сўздан келиб чиқиши ясама сўзнинг тарихий жиҳатдан қўшма сўздан туғилганлигини кўрсатади. Демак, келиб чиқиш эътибори билан қўшма ва ясама сўзлар аслда бир хил ҳодисалардир.

Аффикслар структурасига кўра икки хил бўлади: содда аффикслар ва қўшма аффикслар. М а с а л а н, **-чи** (ишчи), **-да** (уйда), **-дан** (уйдан)—содда аффикслар; **-чилик** (мўлчилик), **-гарчилик** (ёғингарчилик), **-лан** (шодлан)—қўшма аффикслар. Қўшма аффикслар содда аффиксларнинг бирикишидан туғилади. Тилнинг бошқа ҳодисаларида бўлгани каби, аффиксларнинг сэдда ва қўшма бўлиши, буларнинг чегараси ҳам тарихий жиҳатдан ўзгарувчандир: қўшма аффикснинг бора-бора содда аффикс тусига кириши ҳам мумкин. Масалан, ҳозирги содда-**дош** аффикси (масалан, **йўлдош**) аслда икки қисмдан иборат: **феъл** ясовчи-**да** аффикси (феъл ясовчи-**ла** аффиксининг эски варианты) ва биргалик билдирувчи **-ш** аффикси.

§ 8. Аффикслар маъно ва вазифаларига кўра уч турга бўлинди: сўз ясовчилар, форма ясовчилар ва сўз ўзгартувчилар.

Сўз ясовчи аффикслар ўзакка қўшилиб, ундан янги сўз ҳосил қилади. Демак, бунда сўзнинг лексик маъноси ўзгаради, ясовчи аффикс ўзакнинг маъносини тараққий қилдиради, лексик функцияни бажаради. М а с а л а н: **колхозчи**, **динамочи**, **теримчи**, **стахановчи**; **социализм**, **гуллаш**, **ўқиш**, **спортчи** каби.

Форма ясовчи аффикслар маънони тамоман бошқа қилиб юбормайди: янги сўз ҳосил қилмайди, лекин ҳар хил семантик-грамматик оттенкалар орттиради. Масалан, кичрайтиш маъносини орттиради. Форма ясовчилар: отлардаги кичрайтиш-эркалаш аффикслари, сон аффикси, сифатлардаги **-роқ**, **-имтир**, **-иш**, **-ча**, **-гина** каби аффикслар (кичикроқ, оқимтир, оқиш, қисқача, чиройликкина каби), сонлардаги **-инчи** аффикси (ўнинчи каби), феъллардаги даража, вид-тус аффикслари (ёзилади, кулимсиради, ишқалади каби), маънони ку-

чайтирувчи аффикслар (**қўзға, боргин каби**), сифатдош равишдош ва инфинитив формаларини ясовчи аффикслар (**борар, бориб, бормоқ каби**), мимемаларнинг кенгайган формасини ҳосил қиладиган аффикслар (**тақир-туқур, шақир-шуқур каби**) ва бошқалар.

Сўз ўзгартувчи аффикслар ўзакка юқоридагидай ўзгариш кирита олмайди. Бунда ўзакнинг асл лексик маъноси ўзгариб кетмайди. Сўз ўзгартувчи аффикслар: эгалик аффикслари, келишик аффикслари ва тусловчилар. Сўз ўзгартувчилар сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади, улар синтактик вазифани бажаради.

Ясалган сўзлар ўз лексик маъноси билан ажралиб турса, сўзнинг грамматик формаси ўз грамматик маъноси билан ажралиб туради (бундай ҳолларда лексик маъно ўзгармайди). Сўз ясашда бир сўздан бошқа — янги сўз яратилса, сўз ўзгартишда шу бир сўзнинг турли формалари ҳосил қилинади. Масалан, **колхозни, колхознинг, колхозга, колхозда, колхоздан** сўзларининг ҳаммаси бир сўзнинг турли формаларидир, лекин **колхозчи**, сўзи **колхоз** сўзнинг формаси эмас, чунки **колхоз** сўзига **-чи** аффиксининг қўшилиши билан тамоман янги сўз келиб чиқади (**-чи** аффикси шахс маъносини келтириб чиқарди), демак, булар бошқа-бошқа сўзлардир. Англашиладики, юқоридаги **-ш, -ла каби** аффикслар чин маъноси билан янги сўз яратади. Лекин **-роқ, -ча каби** баъзи аффикслар ўзакка қўшилиб, маънони тамоман бошқа қилиб юбормайди, балки унинг турли даражаларини билдиради. Булар форма ясовчилар саналади. (Форма ясовчи термини кенг маънода ҳам ишлатилади: у сўз ясовчиларга қарама-қарши қўйилиб, сўз ўзгартувчиларни ҳам ўз ичига олади).

Сўз ясовчи аффикс бир сўз туркумидан бошқа сўз туркуми ҳосил қилиши мумкин (**ўроқ, аррала каби**) ёки сўз туркумини ўзгартмаслиги мумкин (**тепловозчи, олмазор каби**). Биринчиси ташқи ясалиш саналади, иккинчиси ички ясалниш саналади.

Сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффикслар ҳам, тилнинг бошқа ҳодисалари каби, маълум тарихий даврга нисбатан белгиланади: бу соҳада бирор аффикснинг бора бора пассивлашиб, арханк элемент бўлиб қолиши, янги элементларнинг туғилиши, сўз ўзгартувчи аффикснинг сўз ясовчига айланиши (равиш ясовчи-қари, **-қари** аффикси аслда жўналиш келишиги белгиси бўлган: **ташқари, ичкари, тесқари, юқори** ва бошқалар) каби ҳодисалар ҳам учраб туради.

Сўзнинг грамматик формасини ҳосил қилувчи аффикслар ҳам ҳар хил бўлади: от формаларини ҳосил қилувчи аффикслар (келишик аффикслари) турловчилар дейилади (отлар-

нинг бу аффиксларни олиб ўзгариши турланиш дейилади) феъл формаларини ҳосил қилувчи аффикслар тусловчилар дейилади (сўзнинг бу аффиксларни олиб ўзгариши тусланиш дейилади).

§ 9. Сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффикслар сўздаги ўрни, қўшилиш тартиби билан ҳам фарқланади. Ўзакка аввал сўз ясовчилар қўшилади, бу ясама сўзга аввал форма ясовчилар кейин сўз ўзгартувчилар қўшилади. Баъзи сўз ясовчиларнинг сўз ўзгартувчилардан кейин келиш ҳоллари ҳам бор (жуда сийрак учрайдиган бу ҳодисанинг кўринишлари ўз ўрнида—айрим сўз туркумларининг ясовчилари баён қилинган ўринларда кўрсатиб ўтилади). Сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларнинг юқоридаги тартиби уларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига асосланади: сўз ясовчилар лексик функцияни бажаради—улар материал элементнинг ичига киради, сўз ўзгартувчилар эса сўз формасини ҳосил қилади—формал элемент саналади, улар синтактик функцияни бажаради.

Сўз ўзгартувчи ва форма ясовчиларнинг ўринлашишида ҳам ўзаро маълум тартиб бор. От туркумида бу тартиб шундай кўринишга эга: аввал сон аффикси келади, сўнг эгалик аффикси келади, сўнгра келишик аффикси келади. Сон ва эгалик аффиксларининг ўринлашишида баъзан ўзгариш учрайди: сон аффикси ҳурмат маъноси учун қўлланганда, эгалик аффиксидан кейин келади (дадамлар каби).

§ 10. Ўзакка ясовчи аффикс қўшиш билан негиз ҳосил бўлади (масалан, **иш**чига сўзида: **иш**—ўзак, **ишчи**—негиз; **-чи** сўз ясовчи, **-га** сўз ўзгартувчи). Ўзбек тилида аффикслар суффикс характерида бўлганлигидан, негиз асосан „ўзак+суффикс“ формасида бўлади; лекин бошқа тиллардан кирган префикслар орқали негизнинг „префикс+ўзак“, „префикс+ўзак+суффикс“ формасидаги типлари ҳам ҳосил қилинади (бу префикслар сўз ясовчидир). Сўзнинг маъноси негиздан билинади, ўзак эса шу сўзнинг асосида ётган маънони билдиради. (Негиз—сўзнинг сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи аффикслардан қолган қисми). Ўзак-негиз янги сўз яшашга база бўлган элементдир. (Ясовчи морфема: ясовчи ўзак-негиз: яшашга база бўлган ўзак-негиз ва ясовчи аффикс). Янги сўз ҳосил қиладиган элемент аффикснинг ўзигина эмас, бундаги ясовчи элементлар—ясовчи морфемалар ўзак-негиз ва ясовчи аффиксдир. („Бу ясама сўз фалон ўзакдан фалон аффикс орқали ясалган“).

§ 11. Аффикслар орқали янги сўзлар ясалади ёки сўзнинг формалари ҳосил қилинади. Аффиксация йўли билан сўз яшаш ва сўз ўзгартишда ўзак, негиз асосан ўзгармайди, лекин баъзан ўзгаришга учраши мумкин. Бу фонетик ўзга-

риш асосан шундай кўринишларга эга: 1) товуш алмашади (**ўртоқ—ўртоғи, сон—сана—санок, тоғ—тоққа, иш—ишла—ишловчи, ўқи—ўқув, сайла—сайлов** каби). Демак, товуш алманиши қариндош сўзлар ёки сўз формалари ҳосил қилишда бир товушнинг бошқа товуш билан қонуний алмашишидир. Товуш алманишининг ўз махсус қонунлари бор. Масалан: унлиларда: **о→а (сон—санок, онг—англа каби), а→о (сайла—сайлов, тара—тароқ каби), и→у (ўқи—ўқув, таши—ташув каби)** ва бошқалар; ундошларда: **қ→ғ (ўртоқ—ўртоғи, ўроқ—ўроғи каби), к→г (билак—билаги, тилак—тилаги каби)** ва бошқалар; 2) товуш тушади (**улуғ—улғаймоқ, оғиз—оғзи, паст—пасай, сушт—сусай** каби); 3) товушлар ўрин алмаштиради (**ёғ—ёмғир, шапра—шарпа** каби); 4) товуш (одатда ундош товуш) орттирилади (**иси—иссиқ, ачи—аччиқ** каби). Бундай аффиксларнинг ўзгариш ҳодисалари ҳам тилнинг тарихий тараққиёғ процесси билан боғлаб ўрганилади. Масалан. **иссиқ** сўзида қадим—аслда **с** ундоши битта бўлган (**аччиқ** сўзи ҳам шундай), бундаги товушнинг такрорланиши маънони кучайтириш талаби билан тугилган; **арт, айт, қурт** сўзларида ҳозир фонетик ўзгариш сезилмайди, лекин буларнинг туғилиши шундай: **ари-т→арт, ай-ит→айт** (чоғиштиринг: **қурут→қурт**).

СЎЗ ЯСАЛИШИ

§ 12. Сўз ясаш тилдаги бор бўлган элементлардан, қандай усул билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилишдир. Сўз ясаш тилнинг лексикасини бойитишдаги йўллардан биридир. Янги сўзлар турмушнинг талаби билан туғилиб, улар янги тушунчаларни ифодалайди.

Сўз ясалиши тилшуносликнинг айрим бир соҳаси бўлиб, у бир томони билан грамматикага боғланади (масалан, аффикслар орқали сўз ясаш ҳодисаси морфология билан алоқадордир), бошқа бир томони билан лексикага боғланади (масалан, сўзнинг маъносидаги силжиш орқали янги сўз ҳосил бўлиши—семантик сўз ясаш ҳодисаси лексикология билан алоқадордир).

Ҳозирги эврон ўзбек тилида сўз ясашнинг асосий йўли икки хил: морфологик йўл билан ясаш (аффиксация) ва синтактик йўл билан ясаш (сўз қўшиш, ўзакларни қўшиш). Аффиксацияда ўзакка аффикслар қўшиш орқали ясама сўзлар ҳосил қилинади, кейинги усул орқали қўшма сўзлар ҳосил қилинади.

Сўз ясашнинг бундан бошқа йўллари ҳам бор: 1. Лексик йўл билан ясаш—бирор сўзнинг бир туркумдан бошқа тур-

кумга кўчиши. Масалан, Турди, Турсун каби отлар феълнинг отга кўчуви орқали ясалган. 2. Фонетик йўл билан яшаш—урғуни кўчириш орқали бир сўздан янги сўз ҳосил қилиш. Масалан: **янги** (новый)—**янги** (ҳозиргина: У **янги** келди), **ҳозир** (тайёр, ҳозирги вақтда)—**ҳозир** (ҳозиргина), **қушча** (кичик қуш)—**қушча** (қуш каби).

Аффиксация ва сўз қўшиш ўзбек тилида энг актив сўз яшаш усуллари саналади. Бу икки усулдан аффиксация биринчи ўринда туради. Демак, янги сўзлар кўпинча аффикслар орқали ҳосил қилинади. шунга кўра сўз ясалиши баҳси ҳам одатда морфологияга киритилади.

§ 13. Октябрь революциясидан сўнг ўзбек тили ўзининг гуллаш даврига ўтди. Бу ҳодиса турмушнинг тараққиёти билан боғланади. Озод бўлган халқнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий юксалиши натижасида, табиий, унинг тили ҳам ўсди. Тилдаги бундай тараққиёт айниқса лексикада яққол кўринади. Ўзбек тили лексикаси янги сўзлар яратиш ва сўз олиш йўли билан бойиди. Бунда рус тили жуда катта роль ўйнади ва ўйнамоқда. Ўзбек тилига жуда кўп совет-интернационал сўзлар кирди. Ҳозирги давр ўзбек тилида бу қирган сўзлардан ҳам янги сўзлар ясалаётир. Янги сўзлар билан бирга янги аффикслар ҳам кирди (**реалист**, **студентка**, **квартирант** каби). **Бурилиш** (ишда ўзгартириш яшаш), **ўпирилиш** (ишдаги камчилик), **кўтарилиш** (ишда муваффақият), **ўнг** (ўнг оғмачи), **муз ёрар** каби сўзлар шу сўзларнинг рус тилидаги ясалиш намуналарига қараб ҳосил қилинган. Илмий терминологиянинг яратилиши муносабати билан ўзбек тили ясама ва қўшма сўзлар билан бойиди; **-чи**, **-ла** каби аффиксларнинг функцияси, қўлланиш доираси жуда кенгайди (**стахановчи**, **мингчи**, **миномётчи**, **прогулчи**, **футболчи**; **электрлаштириш**, **машиналаштириш** ва бошқалар). Ўзбек тилининг тараққиёти, унинг бошқа соҳаларидаги каби, сўз ясалишида ҳам ўзини яққол кўрсатиб туради.

§ 14. Сўз яшашдаги актив ва пассивлигига қараб, ясовчи аффикслар иккига бўлинади: унумли ясовчилар ва унумсиз ясовчилар. Унумли ясовчилар ҳозирги тилда ҳам янги сўз яшаш вазифасини бажарадилар (от тўдасига қирган сўзлардаги **-чи** аффикси, феъл тўдасидаги **-ла** аффикси каби); унумсиз ясовчилар ҳозир янги сўз ясамайдиган, санокли сўзлардагина учрайдиган ясовчилардир (**бўталоқ** сўзидаги **-лоқ** аффикси, **сувсира** сўзидаги **-сиға** аффикси каби).

Бир ўзақдан бир қанча сўзлар яшаш ҳам мумкин (**сувчи**, **сувли**, **сувсиз**, **сувдон** каби); шунингдек сўзлар бир-биридан кетма-кет ясала олади **ўр—ўроқ—ўроқчи—ўроқчилик**. Бир-биридан ясалган бундай сўзлар қариндош сўзлар дейлади).

Баъзан турли маъноларни билдирувчи ҳар хил ясовчилар бир формада қўлланиши мумкин. Масалан, **ётоқ, ўроқ, қўрқоқ, бошоқ** сўзларидаги **-оқ** аффикслари формал жиҳатдан бир хил бўлса ҳам, лекин булар турғ хил аффиксдир: уларнинг биринчиси жой оти ясаydi, иккинчиси ҳаракат қуролининг номини ясаydi, учинчиси сифат ясаydi (ўзакдан англашилган ҳаракат билан характерланадиган белги), туртинчиси кичрайтгиш оти ясаydi (**бошоқ** — „кичкина бош“, бу сўз ҳозирги тилда бир содда сўз бўлиб кетган). Бундай аффиксларнинг тури, маъноси ҳар гал ўзак билан бирикишига, бу бирикishiнинг семантик ва грамматик хусусиятларига, умумий маънога қараб аниқланади. Демак, аффиксларда ҳам рмонимлик ҳодисаси бор. Бу типдаги аффикслар оморфемалар дейилади. Аффиксларнинг бундай бир формада келиши ясовчиларнинг ўз доирасидагина эмас, балки сўз ясовчилар билан сўз ўзгартувчилар орасида ҳам учраши мумкин. Масалан: **тинч-и** (бундаги **-и** аффикси сўз ясовчи бўлиши ҳам мумкин, сўз ўзгартувчи бўлиши ҳам мумкин), **баҳор-и** (бу ҳам икки хил бўла олади) каби. Бундай формал ўхшашлик баъзан фонетик қонулар натижасида туғилади: ҳар хил аффикслар маълум ўрнларда айтилиш жиҳатидан бир хил бўлиб қолади. Масалан: **тонг-и**: 1) от (**-и**-эгаллик аффикси), Масалан: **кўклам тонги**), 2) сифат (**тонг-ги**). Масалан: **тонгги шамол**). Булар ҳам юқорида кўрсатилган йўл билан аниқланади. Демак, сўзнинг морфологик составини анализ қилишда ўша сўздаги қисмларнинг ҳамма хусусиятлари ва ўзаро қандай боғланишлари назарда туғилади. Яна бир мисол: **терим**: 1) **тер** феълидан ясалган иш оти (**терим—териш**), 2) **тер** отига эгаллик аффикси қўшилган (**тер-им**), 3) **тери** отига эгаллик аффикси қўшилган (**тери-м**).

§ 15. Қўшма сўзлар бир неча ўзакнинг бирикиб, бир бутунлик ташкил қилишдан туғилади. Қўшма сўзнинг составидаги элементлар семантик ва грамматик жиҳатдан бирикishi натижасида бутун комплекс бир сўз ҳолига келган бўлади, энди ундан аффикс орқали янги сўз ясаш ҳам мумкин бўлади. Масалан: **темир йўл** (қўшма от), **темир йўлчи** (темир йўл системасида ишлайдиган одам).

Қўшма отларнинг кўпи аниқловчи ва аниқланмиш ҳолатидаги сўз бирикмасининг қўшилиб кетишидан туғилади. Лекин бунда сўз бирикмаси билан қўшма сўзнинг чегараси бир қанча белгиларга қараб аниқланади (сўз бирикмаси қандай ҳолга келганда қўшма сўзга айланган бўлади?): ўзакларнинг бирикуви янги маъно беради, маънода махсусланиш бўлади (ўша ўзакларнинг якка ҳолдаги маъноларидан ташқари, янги маъно келиб чиқади). Масалан: **оқ** (сифат) ва **қовун** (от) сўзларининг қўшилиши, бу икки сўзнинг маъносидан ташқа-

ри, қовуннинг маълум бир тури маъносини ҳам беради ва қўшма сўз бўлади (оқ тусдаги ҳамма қовун **оқ қовун** дейила бермайди), **қорақурт** (бир хил заҳарли ҳашаротнинг оти. Қора рангдаги ҳамма ҳашарот қорақурт бўла бермайди, у ҳолда сўз бирикмаси билан ифодаланади: **қора қурт**—қора тусдаги ҳамма қурт), **қуштили** (бир хил овқатнинг номи), **томорқа** (маълум ер участкаси).

Бундай қўшилишда элементлардан бири (одатда кейингиси) якка қўлланмайдиган, ёлғиз турганда маъно англатмайдиган бўлиб қолганда, бу комплекснинг қўшма сўзлик ҳолати яна ҳам очиқ кўринади. Масалан: **Тошкент** (кент сўзи ҳозирги адабий тилда якка қўлланмайди. Асли: кент—жой). Баъзан бириккан ўзакларнинг составида фонетик ўзгариш юз беради, бу билан уларнинг қўшма сўзга айланганлик ҳолати яна кучаяди, энди уни тўғридан-тўғри икки қисмга ажратиб бўлмайди. Масалан: **бу** ва **кун** сўзларининг бирикиб кетишидан **бугун** сўзи туғилган.

Сўз бирикмаси қўшма сўзга айланганда, ундаги элементларнинг орадаги синтактик алоқа йўқолади: уларнинг бири иккинчисини аниқламайди. Қўшма сўзнинг составидаги ўзаклар якка-якка олинганда, ҳар бири айрим урғуга эга бўлади, лекин қўшма сўз одатда бир бош урғуга эга бўлади: қўшма сўзнинг элементлари фонетик жиҳатдан ҳам бирикади.

Демак, айрим ҳолларда бир конструкциянинг ўзи, ўрнига қараб, икки хил ҳодиса деб қаралиши мумкин: сўз бирикмаси ёки қўшма сўз. Бунини аниқлашда семантик ва грамматик белгилар асосга олинади: янги маънонинг туғилиши ёки туғилмаслиги. ўша составдаги сўзларнинг тури ва қўлланиши, ички синтактик алоқанинг сақланиши ёки бўлмаслиги, бир бош урғуга бўйсунуш, товуй ўзгаришлари, орада ажратувчи паузанинг бўлиши ёки бўлмагани, қўшма сўзнинг гапда бир вазифани бажариши (сўз биринчисининг ҳар бир элементи айрим вазифани бажаради) ва бошқалар.

§ 16. Ўзбек тилида қўшма сўзларнинг асосий қисми икки ўзакнинг бирикишидан туғилади: **қизил байроқли** (завод), **ўн қаватли** (бино), **муз ёрар**, **қўлқоп каби**; лекин баъзан бундан ортиқ ўзаклардан ясалган бўлиши ҳам мумкин. Бундай тип бошқа сўз туркумларидагига нисбатан қўшма феълларда кўпроқ учрайди. Масалан, **айтиб бериб қўя қол** (етақчи феъл—**айт**), **ёзиб ола тур** (етақчи феъл—**ёз**). Қўшма сўз иккидан ортиқ ўзакдан тузилган бўлганда ҳам, у семантик ва грамматик хусусиятларига кўра икки қисмдан иборат бўлади: **айтиб бериб қўя қол**: **айт**—**бериб қўя қол**, **ёзиб ола тур**: **ёз**—**ола тур**.

Қўшма сўзнинг составидаги элементлар ўзбек тилида кўпинча аморф ҳолда— туташтирувчи махсус формалар-олмаган ҳолда боғланади (кўзойнак, ошқовоқ, балиқтут, анжиршафтоли каби), баъзан айрим форматив ёрдами билан боғланади (иш боши, кўз қорачуғи, сўк оши, ун оши каби).

§ 17. Қўшма сўзни аниқлашда интонациянинг ҳам маълум роли бор. Айрим ўринларда пауза ўрнининг бошқалиғи бирикманинг қўшма сўз бўлиш ёки бўлмаслигини кўрсатиб туради. Масалан: катта мевали | дарахт (пауза мевали сўзидан кейин, катта мевали—қўшма сифат)—катта | мевали дарахт(пауза катта сўзидан кейин, қўшма сўз йўқ. Биринчи синтагмада мева катта, иккинчисида эса мевали дарахтнинг ўзи катта), учта болали | хотин (учта болага эга бўлган бир хотин)—учта|болали хотин (болага эга бўлган учта хотин ва бошқалар).

§ 18. Қўшма сўзларнинг бир тури қисқартма сўзлардир. Бундай қисқартмалар аббревиатура деб аталади. Қўшма сўзларнинг бу тури отлардагина учрайди. Бундай отларнинг ясалиш усули рус тилидан олингандир. Бундай сўзларнинг ўзбек тили учун аҳамияти катта: ўзбек тилидаги қисқартма сўзлар ва калькалар советизм билан боғлиқ. Аббревиатура соҳасида ҳам ўзбек ва рус тиллари орасида анча умумийлик бор. Ўзбек тилининг совет-интернационал сўзлар билан бойиши натижасида қисқартма отлар ҳам кўпайди. Буларнинг асосий қисми турли муассасаларнинг номи ва махсус терминлардир. Буларнинг бир қисми ўзбек тилида бир бутун, бир содда оддек бўлиб кетган, улар бир бутун сифатида уқилади. Уларнинг рус тилидагидек формада олиниши тиллардаги яқинлик характери кучайтиради. Ўзбек тилида совет-интернационал сўзларни қўллаш доирасининг кенгайиши бир қанча қисқартма отларнинг тўлақандоқ шаклини аниқлаш жиҳатидан ҳам бир хил туғилган ёришга йўл очди. Масалан: МТС—машини-трактор станцияси, ЎзТАГ—Ўзбекистон телеграф агентлиги, агитпункт—агитация пункти, райком—район комитети, ком.партия—коммунистик партия. Тўла, кенгайган формалари сўз ва тартиб жиҳатидан бошқа-бошқа бўлган қисқартма отлар ўша маънони ифодаловчи бир содда сўздек уқила беради. Аббревиатурани бундай қўллаш жонли тилда кучлидир. Қисқартма отларни баъзан юқорида кўрсатилган типдагидан бошқа—сўзлардан ясаш, шунингдек аралаш ясаш ҳам учрайди. Масалан: райижроком, ўздавнашр, партташкилотчи, партбилет, партмажлис ва бошқалар. Мисоллар кўрсатадики, буларнинг асосий қисми калька йўли билан ҳосил қилинади. Қисқартилган сўзлар ўзбек тилида, бошқа ҳамма отлар каби, ясалиш ва турланиш хусуси-

ятига эга. Масалан: **колхозчи, райкомдан, райкомга, МТС дан** (эмтеэсдан) каби.

Ҳозирги замон ўзбек тилидаги қисқартма отлар ясалиш усули жиҳатидан асосан шундай кўринишларга эга: 1) шу составга кирадиган сўзларнинг бош товушларидан орада унли товуш бўлса, улар ҳаммаси қўшиб айтилади, бошқа ўринларда ҳар бир ҳарфнинг алфавитдаги номи айтилади. Қўшиб айтиладиган тури кўпинча бир бўгинли сўз яратади): **ЗИС, НЭП, СССР, МТС** каби; 2) сўзларнинг бош қисмларидан (кўпинча сўзнинг асл бўгинлари ёки кейинги бўгиндан ундош товуш олиш йўли билан ёпиқ тусга кирган бўгинлардан тузилади : **колхоз, Турксиб, Коминформ, обком, райижроком** каби; 3) бош товуш ва бош қисмларининг комбинациясидан: **ЎзКП, ЎзТАГ, ТошМИ** каби; 4) бош товуш ва бир бутун сўзнинг комбинациясидан (бутун сўз одатда бошда келади): **Фарҳод ГЭС, Солар ГЭС** каби; 5) бош қисм ва бутун сўздан (одатда бутун сўз охирида келади): **партбилет, Ўзкомпартия, автозавод, автомотоклуб, пединститут, драмтеатр** каби; 6) ҳар хил усулларнинг комбинациясидан— аралаш усул билан (юқоридаги беш пунктнинг ҳеч бирига кирмайдиган ҳамма кўринишлар шу турга киради): **Тош-универмаг, Узполиграфкомбинат** каби.

§ 19. Жуфт сўзлар ўз хусусиятлари билан қўшма сўзга яқин туради (шунинг учун ҳам бундай сўзлар қўшма сўзлар билан бирга ўрганилади), лекин орада уларни бир-биридан ажратиб турадиган баъзи фарқлар ҳам бор. Бу фарқлар: 1) Қўшма сўз тобеланиш орқали ясалади, жуфт сўз тенгганиш орқали ясалади (булар орасида ўтиш ҳодисалари ҳам бор). 2) Қўшма сўзда тартиб одатда грамматик роль ўйнайди, жуфт сўзда эса бу ҳолат йўқ. 3) Жуфт сўзнинг булаклари— жуфт сўзнинг составидаги сўзлар одатда бир хил сўзлар бўлади (иккита от, иккита феъл ва бошқалар) ва улар формал жиҳатдан ҳам кўпинча бир хил бўлади (**ота она, завод-фабрика, олма-ўрик, қирқ-ўттиз, борди-келди** каби) Қўшма сўзда бу ҳолнинг бўлиши шарт эмас. 4) Қўшма сўз бир бош урғули бўлади (**қўзиқорин**), жуфт сўзларнинг одатда ҳар икки бўлаги урғули бўлади (**қозон-товоқ**) ва бошқалар.

Жуфтлашиш ҳамма сўз туркумларида учрайди, лекин жуфтлашишга жуда мойил бўлган туркумлар от, сифат, равиш ва феъллардир. Ундовлар бу жиҳатдан ҳам айрим хусусиятларга эга.

§ 20. Редупликация (сўзларнинг такрорланиши, қўшалокланиши, сўз такрори) ҳам кенг маънода жуфт сўзларга киради.

Такрорда икки ҳолни кўрамиз: 1) содда такрор (**ўнта-ўнта, тақ-тақ, чоп-чоп** каби), 2) кучайган такрор (орага бир унли —

одатда а унлиси қўшилади: **чопа-чоп, тақа-тақ** каби). Такрорланган сўзларнинг асосий қисми содда такрор формасида бўлади, иккинчи тури ундовларда ва феълларда учрайди (шунда ҳам жуда кам). Бу кейинги тур маънони бир оз кучайтиради ва кўпинча бир бутун ҳолида бир содда сўзга айланиб кетади. **М а с а л а н:** **Посзд тақа-тақ тўхтади.** Бундай бир сўзга айланиб кетиш содда такрорда ҳам учрайди. Масалан: **манман** (эгоист). Такрорланган жуфт сўздан аффиксация йўли билан янги сўз ясалганда, такрорнинг элементлари одатда тамоман бириктиб кетади. **М а с а л а н:** **шаршарак, пирпирак, ғарғара, қаҳқаҳа** каби. Такрорнинг энг қадимги формаси оддий такрор бўлиб, кейингиси шундан туғилган.

Сўз такрори бир неча хил бўлади: 1) бир хил такрор (такрорланадиган сўзда ҳеч қандай фонетик ўзгариш бўлмайди); 2) ҳар хил такрор: а) ўзакнинг составидаги унли ўзгаради: **тақ-туқ, чағир-чуғур, дон-дун, доғ-дуғ** каби. Такрорнинг бу хили ундовларда кучли, бу ҳол товуш тақлидини ифодалайди; б) сўз такрорланганда, бош қисми бошқача тус олади: унли билан бошланган сўзларнинг такрориди сўзнинг бошига **п, м, с** товушларидан бири қўшилади (**ун-пун, от-пот, ўрик-мўрик**); ундош билан бошланган сўзларнинг такрориди ўша товуш (**п, м, с**) сўз бошидаги ундошнинг ўрнига келади (**қоп-поп, бош-мош, қўпол-сўпол**). Демак, биринчи ҳолатда товуш ортирилади, иккинчи ҳолатда товуш алмаштирилади.

Ўзгарган такрорда баъзан бу алмашишларнинг ҳар икки тури бирдан учраши ҳам мумкин. **М а с а л а н:** **латта-путта.**

Такрорда қўлланадиган **п, м, с** товушлари (булар сифат ва равишларнинг бош қисмларини такрорлашда ҳам қўлланади, бунда белги маъноси кучайтирилади) ҳамма вақт бир хил қўллана бермайди (**от-пот, от-мот; қўл-пўл, қўл-мўл; қоғоз-поғоз, қоғоз-моғоз**), буларда энг кўп қўлланадигани **п** товуши, энг кам қўлланадигани **с** ундошидир. Сўз **п** ёки **б** билан бошланганда, одатда **м** қўлланади (такрорда), чунки бунда **п** товушининг қўлланиши биринчи бўлак билан бир хиллик ёки фонетик жиҳатдан жуда яқинлик туғдиради (масалан: **пул-мул, фил-мил, бош-мош, бел-мел; баъзан бош-пош, бел-пел** шакллари ҳам қўлланади); сўз **л, р, н, м** товушларидан бири билан бошланганда, одатда **м** ундоши қўлланмайди (**мол-пол, мош-пош, нон-пон, лой-пой, ранг-панг, ранда-панда** каби).

Такрорнинг маъноси жуда хилма-хилдир. Бу маъно одатда кўплик, миқдор, семантик жиҳатдан кучайтириш каби ҳодисалар билан боғлиқ бўлади. От такрорланганда, шу сўз билан ифодаланган предметнинг кўплиги англашилади (**тўда-тўда** — бир неча тўда); унинг аниқловчиси — сифат такрорланса, аниқланмиш от билан ифодаланган предметнинг кўплиги англашилади (**ёш-ёш болалар; унинг тирноғида оқ-оқ хол бор**. Кесим

вазифасидаги сифат ҳам шундай. **М а с а л а н:** унинг кўзи — кўзлари катта-катта). Фезл такрорланганда, шу ўзак билан ифодаланган ҳаракатнинг «кўплиги» (ҳаракатнинг такрорланиши ёки узоқ давом этиши) англашилади (Ўйлади-ўйлади, сўнг бирдан гапирабошлади, айланди-айланди, сўнг юриб кетди); унинг «аниқловчиси» (равиш ҳоли-равиш ёки равишдош) такрорланганда, «аниқланмиш» фезлдан англашилган ҳаракатнинг «кўплигини» билдиради (**Тез-тез ол. Қайта-қайта ўқиди. Болани эркалаб, унинг юзига секин-секин урди. Чойни иссиқ-иссиқ ичди**). Демак, фезллар билан отларнинг такрорида, шунингдек уларни аниқловчи сўзларнинг такрорида бир-бирига мослик-ўхшашлик бор: ҳар икки ҳолда ҳам миқдорнинг ориқлиги маъноси ифодаланади. Сон, олмои каби сўзлар такрорланганда ҳам, кўплик маъноси ифодаланади (**Ўнта-ўнта — бир неча ўнта; — Ким-ким келди? — Кимлар келди? Нима-нима олдинг? — Нималар олдинг? ва бошқалар**). Фезл билан боғланган отнинг такрори баъзан предметнинг кўплигини эмас, балки ҳаракатнинг кўплигини билдиради. **М а с а л а н:** **Йигит ёлмоғиз кампирнинг бош-бошига туширди (бош-бошига туширди — бошига кўп марта урди)**.

Олма-полма, ўрик-мўрик типидagi такрорлар ҳам кўплик маъноси билан боғлиқ. Бунда маъно кенгайди: «шунга ўхшашлар, ва бошқалар» деган маъно англашилади. **М а с а л а н:** **қант-пант** (қант ва шу турдаги бошқа ширинликлар). Бундай такрор (п ёки м орттирилган такрор) айрим ўринларда аҳамиятсиз қараш, паст деб қараш маъносини ҳам англади (бу маънонинг ифодаланишида интонация ҳам катта роль ўйнайди). **М а с а л а н:** **ўрик-мўрик, гап-пап, бола-мола** каби. Такрорда с орттирилганда, деярлик ҳамма вақт шу маъно (пасгларш) ифодаланади ва бу маъно аввалгига нисбатан кучли бўлади (**М а с а л а н:** **Карим-парим, Карим-сарим**); айрим ўринларда бу семантик хусусият п га ҳам, м га ҳам йўл бермайди, фақат с қўлланади. **М а с а л а н:** **қўпол-сўпол, ўқрайиб-сўқрайиб** каби.

§ 21. Такрор сўзларни жуфтлашнинг макетини, қолипини яратиб берган; кейинроқ бу қолипга ҳар хил сўзлар ҳам туша бошлаган. Натижада **тоғ-тош, олма-ўрик** типидagi жуфт сўзлар турилган.

Жуфтлашнинг асосий семантик хусусияти умумлаштириш, жамлиқни ифодалашдир (жуфтлашиш шу талаб натижасида келиб чиққан). **М а с а л а н:** **Олма-ўрик — ҳўл мевалар, жийда-майис — қуруқ мевалар** (икки конкрет предметнинг, яқин предметнинг номи жуфтланиб, шу турдаги ҳамма предметларнинг жамини билдирувчи жинс оти туғилади).

§ 22. Жуфт сўзлар бир неча хил: 1) ҳар икки элемент ҳам яқка ҳолда мустақил маъно бера оладиган сўз бўлади: **соч-со-**

қол, ош-сув, ер-сув; 2) бир элемент (одатда кейингиси) бугунги тилда айрим қўлланмайди, якка ҳолда маъно бермайди: **идиш-оёқ, кийим-кечак, кўча-кўй, бозор-ўчор** каби. Буларнинг кейинги элементи ҳам аслда мустақил сўз бўлгандир; 3) ҳар икки элемент ҳам якка ҳолда қўлланмайди, фақат жуфтлашиб келади. **М а с а л а н:** **икир-чикир, чиртинг-пиртинг, ғиди-биди** каби.

Бу турларнинг ҳаммаси ҳам умумлаштириш, жамлаш маъноси билан боғланган. Бунда доим маънонинг кенгайиши шарт эмас. **М а с а л а н:** **қозон-товоқ** (маъно кенгайган: **қозон, товоқ, лаган, коса, қошиқ, чўмич, капкир** ва бошқалар); **ота-она** (маъно кенгаймаган, фақат умумлашган, жамлик ифодаланган). Сои жуфтлашганда, ундаги умумлик чама, тахмин, ноаниқлик йўли билан берилади: **уч-тўрт, йигирма-ўттиз** каби.

Биринчи турнинг составидаги сўзлар семантик жиҳатдан ҳар хил бўлиши мумкин: 1) бир турдаги, яқин предметларнинг номлари: **мош-гуруч, арпа-бугдой, қовун-тарвуз** каби; 2) синоним сўзлар: **куч-қувват, аста-секин** каби; 3) бутун ва бўлак номлари: **ой-кун, тоғ-тош, гап-сўз** каби; 4) антоним сўзлар: **кеча-кундуз, яхши-ёмон, борди-келди** (алоқа, муносабат) каби.

§ 23. Жуфт сўзнинг составидаги элементларнинг тартиби одатда қуйидагича қаралади: а) кам бўғинли сўз аввал келади; б) бўғин сопи бир хил бўлса, унли билан бошланадигани аввал келади; в) ҳар иккаласи ҳам ундош билан бошланган бўлса, спрант ёки жарангли портловчи товуш билан бошланадигани аввал келади. Лекин бунда қуйидагиларни ҳам эътиборга олиш зарур бўлади: 1) Юқоридаги қоидага мувофиқ кейинги ўринда келиши лозим бўлган айрим сўзлар баъзан маъно хусусиятига, аҳамиятига кўра, биринчи ўринда келади: **хотин-қиз, ўғил-қиз, олма-юк, нина-ип, юмалоқ-ясси, йигит-қиз, ўтин-чўп, эрта-кеч, тиниб-тинчиб, йўқила-қўпа** ва бошқалар. 2) Аҳамияти бир хил ёки шунга яқинроқ бўлганда, тартиби жуда ҳам боғлиқ бўлмайди, баъзан инверсия билан ҳам қўллана беради: **хас-чўп—чўп-хас, гўшт-ёғ—ёғ-гўшт, қўл-оёқ—оёқ-қўл**. 3) Баъзан ундош билан бошлангани унли билан бошланган элементдан аввал келади: **қовун-узум, кўйлак-иштон**. 4) Баъзан диалектларга кўра, тартибда ҳар хиллик бўлиши мумкин: **қайнана-келин** (Тошкент)—**келин-қайнана** (Фарғона). 5) Аниқ тушунадиган сўз тушунилмайдиган сўздан ёки мустақил қўлланидиган сўз, бундай қўллана олмайдиган сўз ёки кўп қўлланидиган сўз оз қўлланидиган, кам уқиладиган сўздан аввал келади: **кўча-кўй, катта-калон**. 6) Сонлар изчиллик билан, кичикдан каттага — настан юқорига бориш йўли билан жуфтлашади: а) якка сонларнинг бирикиши **уч-тўрт, етти-саккиз, бешлик-ўнлик** каби; б) йирик бўлакларнинг бирикиши (**беш-ўн, ўттиз-қирқ, ўн беш-ўн олти, икки юз-уч юз**).

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

§ 1. Сўзлар маъносига ва грамматик хусусиятларига — морфологик хусусиятларига ва синтактик ролига — қараб бир қанча тўдаларга бўлинади. Сўзларнинг бу тўдалари сўз туркумлари саналади (масалан: отлар, феъллар, равишлар ва шунинг кабилар).

Сўзнинг семантик белгиси унинг предмет, белги, ҳаракат каби маъноларни ифодалашидир: от предметни билдиради, феъл ҳаракат ва ҳолатни билдиради ва бошқалар. Сўзнинг синтактик белгиси унинг гапда бажарадиган вазифасидир. Ҳар бир сўз семантик ва грамматик (морфологик, синтактик) хусусиятлари билан гапнинг маълум бир бўлаги вазифасида келишга мос бўлади; ҳар бир бўлак учун типик сўзлар — семантик ва грамматик хусусияти билан шу бўлакка жуда мос келадиган сўзлар бор. М а с а л а н, кесим учун типик сўз — феъл, аниқловчи учун типик сўз — сифат. Сўз нутқда ўзига типик бўлмаган ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. Бу ҳолиса ўша сўзнинг бошқа туркум вазифасида қўлланишидир. Сўзнинг морфологик белгиси унинг махсус сўз ўзгартувчи формалар олиши, турланиш — турланмаслик каби ҳолатлари, шунингдек ўз айрим сўз ясовчи аффиксларига эга бўлиши (масалан, сифатда -ли, -сиз каби ясовчилар) каби хусусиятларидир. Сўзлар морфологик белгиларига кўра икки хил бўлади: ўзгарувчи сўзлар (от, олмош, феъл каби турланиш ва тусланиш хусусиятига эга бўлган сўзлар) ва ўзгармовчи сўзлар (масалан, боғловчилар).

Бу белгилар бирор туркум доирасидаги сўзларнинг умумий маъно ва грамматик маъно жиҳатидан бир хил бўлишини кўрсатади.

Пўлат асбоб, анор юз каби бирикмаларнинг биринчи сўзлари (пўлат, анор) — от, лекин юқоридаги бирикмаларда улар сифатга ўхшаб қолган. Бу ҳолнинг ўзиёқ сўзларни туркумларга ажратишда синтактик ҳолатнинг ҳал қилувчи, асосий белги бўла олмаслигини кўрсатади. Бирор сўзнинг қайси туркумга киришини белгилашдаги асосий грамматик белги ўша сўзнинг

морфологик хусусиятидир, морфологик кўрсаткичидир: сўзнинг маълум туркумга хос — маълум туркум учун типик бўлган сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларни қабул қила олиш ёки қабул қила олмаслиги. М а с а л а н, **-лан** аффикси феълларгагина хосдир (**шодлан, жонлан**), **-ов** аффикси сонларга хосдир, (**олтов каби**). Чоғиштиринг: **кулни, кулдан, кулга** (бундаги кул сўзи—от) — **кулдим, кулдинг, кулдик** (бундаги кул сўзи — феъл). Демак, сўзларни туркумларга ажратишда аффиксация ҳодисаси катта аҳамиятга эга.

§ 2. Сўзлар дастлаб шундай тўдаларга бўлинади: мустақил сўзлар, ёрдамчи сўзлар, модал сўзлар, ундов ва мимемалар.

Мустақил сўзлар: ўз айрим маъносига эга (предмет, белги, миқдор, ҳаракат каби маъноларни билдиради); ўз айрим урғусига эга; ясалиш, турланиш, тусланиш каби морфологик хусусиятларга эга; гапнинг бирор бўлаги вазифасида қўлланади, айрим ўринларда унинг бир ўзи бир гапни ҳосил қилади.

Мустақил сўзлар: от, сифат, сон, олмош, феъл ва равиш. Бу сўзларнинг ҳар бири маълум бир маънони билдириш билан ҳам характерланади, лекин олмош бу жиҳатдан айрим хусусиятларга эга: у предмет, белги ё миқдор маъноларини тўғридан-тўғри ифода қилмайди, балки шунга ҳавола қилади ёки ўшани кўрсатади.

Ёрдамчи сўзлар якка ҳолда маъно бермайди, маъноси нутқ ичидагина билинади; улар одатда ўз айрим урғусига эга бўлмайди; морфологик жиҳатдан ўзгармайди. Улар мустақил сўзларнинг муносабатини кўрсатади, ёки сўз (мустақил сўз) ва гапларнинг маъносига бир оз бошқача тус — оттенка бериш учун хизмат қилади (масала, айрим юктамалар маънони кучайтиради). Ёрдамчи сўзлар мустақил сўзлардан туғилган. Ёрдамчи сўзлар: кўмакчи, боғловчи ва юклама.

Сўзловчининг айтилаётган фикрга, воқеликка муносабатини билдирадиган **балки, албатта** каби сўзлар модал сўзлар дейилади.

Ундов ва мимемалар турли эмоцияларни, тақлидларни (масала, товуш тақлиди) ва шунинг кабиларни билдиради. Улар ўз хусусиятларига кўра мустақил сўзлардан ҳам, ёрдамчи сўзлардан ҳам ажралади. Алоҳида категорияни — айрим тўдани ташкил қилади.

Мустақил сўзлар тўдасида бир-биридан кескин фарқланадиган туркумлар, дастлаб, отлар билан феъллардир: семантик хусусиятлари, грамматик кўрсаткичларининг ҳар хиллиги, синтактик роли (феълда синтактик хусусиятнинг кучлилиги) ва бошқалар.

Сўзларнинг тўдаларга бўлинишини хулоса тариқасида шундай кўрсатиш мумкин:

а) мустақил сўзлар: 1. от, 2. сифат, 3. сон, 4. олмош, 5. феъл, 6. равиш;

б) 7. модал сўзлар;

в) ёрдамчи сўзлар: 8. юклама, 9. кўмакчи, 10. боғловчи;

г) 11. ундов ва мимемалар.

§ 3. **От** — предмет маъносини билдирувчи сўз туркуми. У предметдан ажратилган, умумлашган белгиларни — маъхум белгиларни англатиши ҳам мумкин (булар белги оти дейилади). Демак, от исталган ҳодисани предмет сифатида ифодалаб бера олади. Отнинг семантик доираси жуда кенг: шахс билдиради (тўғридан-тўғри ёки хилма-хил белгиларига кўра), инсондан бошқа жонлиларни билдиради, жонли бўлмаган предметларни, ўрин, вақт каби маъноларни ифодалайди ва бошқалар. Отнинг морфологик хусусияти унинг турланиши, шунингдек сон ва эгалик аффиксларини олиб ўзгаришидир. Отнинг синтактик белгиси унинг гапда ҳар бир бўлак бўлиб кела олишидир, лекин унинг типик роли эга, тўлдирувчи, шунингдек қаратқич ва баъзан ҳол вазифасида келишидир.

§ 4. **Сифат** предметнинг белгисини англатади (статик белги). Унинг морфологик хусусияти формал жиҳатдан ўзгармаслигидир. Сифатда чоғиштириш каби даража ясалиш ҳодисаси бор. Сифатнинг типик вазифаси аниқловчи — сифатловчи, шунингдек кесим вазифасида қўлланишидир.

§ 5. **Сон** миқдор, саноқ маъносини, предметларнинг санашдаги тартибини билдиради. Умумий — абстракт маънода қўлланганда (маълум бир предметга боғланмай, умуман сон оти бўлиб — математик сон маъносида қўлланганда), отдаги сўз ўзгартувчи аффиксларни олиши мумкин. Бундай вақтда гапда от бажарадиган вазифаларда қўлланади. Жамловчи сонлар ҳам одатда от ўрнида қўлланади, бошқа ўринларда у сифат каби қўлланади.

§ 6. **Олмош** предмет, белги ва миқдорни тўғридан-тўғри англатмайди, балки уларни кўрсатиш, сўраш каби йўллар билан англатади. Олмошнинг маъноси от, сифат ва соннинг маъноси билан боғлиқдир, чунки олмош шу сўзларнинг ўринбосари бўлиб қўлланади; шунга кўра олмошнинг маъноси нутқда аниқланади. Олмош келишик, эгалик ва сон аффиксларини олиб ўзгаришидаги ўз айрим хусусиятлари билан отлардан ажралиб туради. Олмошнинг ёт, сифат ёки сон ўрнида қўлланиши унинг синтактик хусусиятини белгилаб беради: 1) олмошнинг бир тури от характерида бўлади (от ўрнида ёки абстракт маънодаги ва жамловчи сон ўрнида қўлланидиган олмошлар); 2) сифат характеридаги олмошлар (сифат ёки бундан аввалги

пунктда кўрсатилгандан бошқа сонлар ўрнида қўлланадиган олмошлар).

§ 7. **Феъл** ҳаракат ёки ҳолатни англатади. У бўлишди ё бўлишсиз формада келиши билан ҳам бошқа сўз туркумларидан ажралади; у майл, даража каби категориялари билан ҳам характерланади. Феъл тусланиб, сўзловчига муносабат (шахсон), замонга муносабат каби маъноларни билдиради. Феълнинг вазифаси гапнинг кесими бўлиб келишидир.

Феълларнинг бир тури предикативлик (кесимлик) ҳолатига эга (булар сўзловчига муносабатни — шахс-сонни кўрсатади), бошқа бир тури предикативлик хусусиятига эга эмас; шунга кўра феъллар икки турга бўлинади: предикативлик формасидаги феъллар (булар шахс-сонни кўрсатиб туради ва гапда кесим вазифасида келади) ва предикативлик формасида бўлмаган феъллар: сифатдош, равишдош ва инфинитив. Сифатдош — феъл билан сифат — от ўртасидаги сўз (фeълликнинг баъзи хусусиятларини йўқотиб, сифат ва отларнинг баъзи белгиларини олган: гапда сифат ёки от каби қўлланади, сифат бўлиб қўлланганда, турланмайди; от бўлиб қўлланганда, одатдагидек турланади, эгаллик аффиксини олиши мумкин ва бошқалар). Равишдош феъл билан равиш ўртасидаги сўз (ҳаракатнинг белгисини аниқлаб келади, формал ўзгариш жиҳатидан ўз айрим хусусиятларига эга ва бошқалар).

Инфинитив — феъл билан от ўртасидаги сўз (ҳаракатнинг ё ҳолатнинг номини билдиради, сўз ўзгариши жиҳатдан ҳам отлар билан бир қаторда туради, гапда от бажарадиган вазибаларда қўлланади ва бошқалар). Булар (сифатдош, равишдош, ва инфинитивлар), бошқа сўз туркумига томон силжиш хусусиятларига қарамай, умуман феъл тўдасига киради. Демак, феълнинг тўрт хил формаси бордир: 1) соф феъллар (фeълликнинг ҳамма белгиларини сақлаган — тусланадиган, шахс-сон, замон каби категорияларни кўрсатиш хусусиятига эга бўлган феъллар); 2) сифатдош, 3) равишдош, 4) инфинитив.

§ 8. **Равиш** белгининг белгисини — ҳаракатнинг ёки сифатнинг белгисини англатади ёки ҳаракат билан боғланган ўрин, замон каби маъноларни билдиради. Равишлар одатда ҳол вазифасида қўлланади. Равишлар формал жиҳатдан асосан ўзгармайди, айрим равишлар баъзан ўзгаради ҳам, лекин уларнинг келишик формалари асл ҳолатини йўқотган бўлади: **бунда, бундан, тезда, тездан, тўсатдан** каби. Равишлар феълга боғланади (ҳаракатнинг қандай бўлганлигини; у билан боғланган ўрин, замон ва даража-миқдорни билдиради), ёки сифатга боғланади (белгининг даража-миқдорини билдиради); ёки равишга боғланади (бунда ҳам белгининг даража-миқдорини билдиради): **тез ишлади, жуда чиройли расм, жуда тез ишлади** каби. Баъзи

сўзларнинг равишга ўтиши айрим вақтларда урғу орқали шаклланади. Масалан: **янги** (сифат)—**янги** (равиш).

§ 9. **Модал сўзлар** айрим мустақил сўзга ўхшаб кўринса ҳам, лекин уларнинг вазифаси юкламаларга яқин келади: улар сўзловчининг воқелик ҳодисаларига, айтилаётган фикрга муносабатини билдиради: **аниқлик (Тўғри, у борган эди), ишонч (шубҳасиз, албатта), тахмин, гумон (балки, мазмуни) ва бошқалар**: Демак, булар мустақил сўзлар билан ёрдамчи сўзлар орасидаги айрим бир сўз категориясидир. Модал сўзлар формал жиҳатдан ўзгармайди ва гап бўлаги бўлолмайди.

§ 10. **Юкламалар мустақил сўзларнинг ёки айрим гапларнинг маъносини кучайтиришга ёки бир оз ўзгартиришга хизмат қилади. М а с а л а н:** маънони кучайтиради (**Хатто сен ҳам бордингми?**), таъкид билдиради (**Бордим-ку. Бордим-да**), сўроқ билдиради (**борасан-а?**) ва бошқалар. Шу хусусиятларига қараб, юкламалар бир неча турга бўлинади.

§ 11. **Кўмакчилар** отдан ёки от вазифасида қўлланган сўздан сўнг келиб, унинг бошқа сўзга — бошқарувчига боғланишини, бундаги турли муносабатларни кўрсатади. Булар синтактик роли жиҳатидан келишик аффиксларига ўхшайди.

§ 12. **Боғловчилар** мустақил сўзларнинг, сўз бирикмаларининг ёки гапларнинг муносабатини ифодалашга хизмат қилади: **М а с а л а н:** 1) **олма ва ўрик**, 2) **Қарим билан Толиб ва Салима билан Турғун саёҳатга кетишди** (бундаги ва боғловчиси сўз бирикмаларини туташтирган); 3) **биринчи қор ёғди, лекин ҳали қаттиқ совуқлар бошлангани йўқ**. Элементлар орасидаги муносабатнинг турлича бўлишига қараб, боғловчилар тенг боғловчи (**ва, ҳам, лекин каби**) ва тобеловчи (**чунки, шунинг учун каби**) ҳолатида бўлади. Содда гапда тенг боғловчиларгина қўлланади (улар уюшиқ бўлақларни боғлайди), қўшма гапда тенг боғловчилар ҳам, тобеловчилар ҳам қўлланади (улар қўшма гапнинг составидаги содда гапларни боғлайди).

§ 13. **Ундов ва мимемалар** турли эмоцияларни, ҳис-туйғуларни билдирадиган сўзлар (**эҳ, оҳ каби**), хитоб-чақириқ сўзлари (**эй, ҳай каби**), ҳайвонларни чақириш, ҳайдаш учун ishлатиладиган (**беҳ-беҳ, кишт, қурей-қурей**) каби сўзлар; шунингдек (**тақ-туқ**) каби тақлид сўзлари. Бу категориядаги сўзларнинг тақ-туқ типидан бошқалари ундовлар саналади, тақ-туқ типининг мимемалар саналади. Мимемалар тақлид билдирадиган сўзлар бўлиб, булар икки хил: 1) товушга тақлид (**шақир-шуқур каби**), 2) образга-ҳолатга тақлид (**ялт-юлт, ғивир-ғивир каби**).

§ 14. Ҳар бир сўз туркумининг ўз семантик ва грамматик белгилари бўлишига қарамай, бир сўз туркумининг бошқа сўз туркуми вазифасида қўлланиши ҳам учрайди. **М а с а л а н:** **Яқини етсин муродга, ёмон қолсин уятга.** (Эргаш Жуманбулбул.)

Бундаги яхши ва ёмон сўзлар от ўрнида қўлланган (Улар ким сўроғига жавоб бўлади). **Уртоқ Ленин неча илмсизнинг обрўйини ёпди.** (Эрганш Жуманбулбул.) Бундаги **неча** сўзи сўроқ олмоши маъносидда эмас, балки анча маъносидаги равиш ўрнида қўлланган. **Ҳаво қандай яхши! (Қандай сўзи бу ўринда сўроқ олмоши эмас, балки жуда маъносидаги равишдир.) У менга бир нима деди.** (Нима сўзи бу ўринда сўроқ олмоши эмас, балки отдир: бир нима — бир нарса.) Бундай ҳодисалар анчагина учрайди: субстантивация — отлашиш (от бўлмаган сўзларнинг от ўрнида қўлланиши), адъективация — сифатлашиш; адвербиализация — равишлашиш ва бошқалар; лекин бир сўз туркуминишнинг нутқда бошқа сўз туркуми вазифасида қўлланиши уни аввалги туркумдан тамоман чиқариб юбормайди. **М а с а л а н, чўян ғилдирак** бирикмасининг биринчи сўзи (**чўян**) сифат вазифасида қўлланган. (Қанақа ғилдирак?), лекин у ёлғиз ҳолда яна отлиғича қолади: бу сўз ҳали сифат бўлган эмас. Нутқ ичида ҳатто ёрдамчи сўзнинг мустақил сўз маъносида қўлланилишини ҳам учратамиз. Масалан: **Ҳар ёмоннинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин» и.** (Абдулла Қаҳҳор.) Демак, бир сўз туркумининг контекстда бошқа туркум вазифасида келиши — синтактик йўл билан бошқа туркумнинг функциясини бажариши мумкин, лекин бу ҳодиса бир сўзнинг бир туркумдан иккинчи туркумга кўчиб кетиши саналмайди.

Кўринадики, тилдаги сўзларнинг доимий ҳаракати сўз туркумларининг бир-бирининг ўрнида қўлланиш, ўзаро ўтиш ҳодисасини ҳам келтириб чиқаради. Тилнинг аста-секин давом этадиган ўзгариш процессида туғиладиган бу ҳодиса айниқса жонли тилда кўп учрайди. **М а с а л а н,** мақолларда сўз одам ҳақида бораётганда, унинг бирор белгисини билдирадиган сўз от ўрнида қўллана беради: **Ишлаган тишлар. Ишламоқ йштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. Яхшига ёндош, ёмондан қоч. Билган билганини ишлар, билмаган бармоғини тишлар** ва бошқалар. Баъзан фразеологик бирикмалар ҳам бир сўз — от ҳукмига ўтади: **«Очил қамиш» эртаги, «Қайна хумча» эртаги, «От қочди» ўйини** (болалар ўйини) ва бошқалар.

Бирор сўз бошқа туркумдаги сўзнинг вазифасини бажариб келганда, шу кейинги сўзнинг семантик ва грамматик хусусиятларига эга бўлади. Масалан, сифат от ролида келганда, энди предмет маъносини англатади (предметни белгиси орқали билдиради), отлар каби сон ва эгалик аффиксларини олиш ва турланиш хусусиятларига эга бўлади; отга кўчган сифатнинг ўзига махсус аниқловчи олиши мумкин (қаҳрамон отлиқлар каби).

Айрим сўзлар тилнинг тараққиёти давомида аста-секин бир туркумдан бошқа туркумга бутунлай кўчиши ҳам мумкин. Масалан, **огир** сўзи — бугунги тилда сифат, лекин у аслда **огмоқ**

февлидан ясалган сифатдошдир (оғир—оғадиган); қайта равиши (масалан: У қайта ўқиди) аслда қайт февлидан ясалган равишдошдир, кўра ёрдамчиси ҳам равишдошдан турилган кўр+а ва бошқалар. Бу сўзлар ҳозирги тилда якка олинганда ҳам асл ҳолатни сақламайди (уларнинг этимологияси сезилмайди), балки кейинги туркумнинг хусусиятларини кўрсатади.

Англашиладики, бир сўз туркумининг бошқа туркум функциясида қўлланиши, кўчиш ҳодисаси тарихан ўзгарувчандир: баъзи сўзлар тамоман кўчиб кетган, энди уларнинг асл ҳолатини этимологик текширишсиз билиб бўлмайди (қайта, кўра каби), баъзи сўзлар ҳозирги тилда икки хил ҳолатда ҳам қўллана беради (масалан: касал, кар, кўр, соқов, чўлоқ каби сифатлар бугунги тилда от бўлиб ҳам қўлланади. Булар отга кўчиш процессида туради), баъзан сўзларнинг бошқа туркум вазифасида келиши одатдаги ҳол тусида эмас: улар айрим ўрнлардагина, маълум бирикмалардагина учрайди (масалан: лекин ёрдамчисининг изоҳ, сабаб маъносида от бўлиб келиши: ...қанни энди «лекин» ини айтинг каби ва бошқалар).

Юқоридагилардан келиб чиқадики, бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркум ўрнида қўлланиши ва бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумга кўчиш ҳодисалари бир-бирига тамоман тенг эмас. Кўчиш ҳодисаси бир қанча сўз туркумларида учрайди. Булар ўз баҳсида, ҳар бир сўз туркумининг ўз ичида қаралади. Масалан, «Сифат» баҳсида субстантивация — отлашиш ҳодисаси ҳам қаралади.

ОТ

ОТЛАРНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 1. От предмет маъносини билдирувчи мустақил сўз туркумидир.

Отнинг реал маъноси хилма-хил бўлиб, у тирик мавжудотлар (одам, деҳқон, қуш, бола), нарса-предмет, воқеа, ҳодисалар (тош, сув, пахта, шамол, зилзила, ёнғин), турли ҳаракат ҳолат, хосса, муносабат ёки белги (кураш, туйғу, ҳаракат, уйқу, ўйин, севги, яхшилик, болалик каби) номларини билдиради.

От ўзининг семантик ва грамматик хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Масалан, қизил сифати маълум предметга тааллуқли бўлган белги — рангини ифодалайди: қизил олма, қизил рўмол каби. Аммо шу ўзакдан ясалган қизиллик оти шу белгини ўзи тааллуқли бўлган предметдан ажралган, умумлаштирилган ҳолда ифодалайди; юради февли бирор шахс томонидан бажариладиган ёки бирор предметга

тааллуқли бўлган ҳаракатни билдиради: одам юради, соат (сирелкаси) юради қаюи. Аммо юриш сўзи ўзак эътибори билан ҳаракатни англатса да, унинг шахс ва замонга бўлган муносабатини кўрсатмайди, фақат шу ҳаракатнинг номиши билдиради.

Отлар морфологик жиҳатдан келишик ва эғалик формаларини олабилликлари билан характерланади. Улар турланганда синтактик муносабатларни, яъни отнинг от ёки бошқа сўз туркумлари билан бўлган турли муносабатларини, ифодалайди: **Мен китобни ўқидим. Китобнинг муқоваси чиройли. Китобдан фойдаландим каби.**

Отларнинг келишиклар орқали гапнинг бошқа бўлаклари билан бўладиган муносабати, баъзан кўмакчилар орқали (**Укамга олдим.— Укам учун олдим. Қаламда ёздим.— Қалам билан ёздим**), баъзан эса ҳам келишик, ҳам кўмакчилар орқали (**Мақтабга томон кетдим. Кўклардан бери далада турамиз.**) ифодаланishi ҳам мумкин.

Синтактик жиҳатдан от гапда асосан эга ёки тўлдирувчи бўлиб келади; баъзан эса кесим бўлади ёки кесим составида келади, шунингдек иншюловчи бўлиб келиши ҳам мумкин. Отлар кўпинча синтактик вазифаларига кўра, гапда маълум бир келишик формасини олади.

МАЪНОГА КўРА ОТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Атоқли ва турдош отлар

§ 2. Атоқли отлар маълум шахс ёки айрим предмет ва ҳодисаларни бошқаларидан айириш учун уларга махсус қўйилган номлардир (**Навойи, Тошкент, Ўзбекистон, Волга, Памир, Хитой, Октябрь** каби).

Отларнинг қолган кўпчилик қисми турдош отлар бўлиб, улар бир тур ва бир жинсдан бўлган шахс, ҳайвон, нарса-предмет, воқеа-ҳодисаларнинг умумий номини, шунингдек абстракт тушуиичаларни билдиради (**одам, ота, от, шаҳар, дарахт, яхшилик, саломатлик, ақл, ғалаба** каби).

Атоқли отларга қуйидагилар киради:

1) шахсларнинг исм ва фамилиялари, тахаллуслари: **Дилбар, Зафар, Мичурин, Алишер Навойи, Ойбек, Александр Сергеевич Пушкин;**

2) географик номлар, тарихий воқеа номлари, адабий ва илмий асар номлари; ташкилот, жамият номлари: **Ленинград, Урта Осиё, Октябрь; «Капитал», «Она», «Ёш ленинчи», «Қизил тонг», «Динамо»;**

3) астрономик номлар: **Марс, Сатурн, Еттиқароқчи.**

Э с л а т м а: қўшн, ер, ой сўзлари фақат планета маъносида қўлланилганларидагина атоқли от ҳисобланади ва бош ҳарф билан ёзилади. М а с а л а н: Ер Қуёш атрофида айланади.

4) ҳайвонларга қўйилган махсус номлар: Муму, Каштанка, Қоракўз, Бойчибор.

Атоқли отлар баъзан бир тур — бир жинсдаги шахс-предмет ва ҳодисаларнинг умумий номларини билдириб, турдош от сирасига ўтадилар. М а с а л а н: хосиятхон (атласнинг бир тури), муслимка (буғдойнинг бир пави), рентген. Аксинча, турдош отлар ҳам, предметларнинг махсус номлари сифатида қўлланиб, атоқли отга кўча олади. М а с а л а н: Октябрь, Шарқ, Ватан.

Шу йўл билан омонимлар туғилиши ҳам мумкин. М а с а л а н: октябрь — ой номи, Октябрь — Улуф Октябрь социалистик революциясининг номи; шарқ — ер юзининг қуи чиқиш томони, Шарқ — ер юзининг шарқ томонида бўлган мамлакатларнинг йиғинди номи; ватан — эл, юрт, Ватан — Совет Иттифоқи.

Якка ва жамловчи отлар

§ 3. Якка отлар, жамлик маъносини англатмай, жинсдош бўлган шахс ёки предметлардан бирини, бирликни билдиради. Масалан: бола, китоб, от, трактор.

Жамловчи отлар эса шахс ёки предметларнинг тўдасини — йиғиндисини билдиради. Масалан: халқ, қўшин, армия. Жамловчи отлар атоқли отларга -лар аффикси қўйиш (чкаловлар), икки отни жуфт келтириш (сигир-бузоқ) йўли билан ҳам ясалади.

ОТЛАРНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

Отларда сон категорияси¹

§ 4. Отлар маъно ва шакл жиҳатдан ё бирлик, ёки кўпликда ишлатилиши мумкин.

Отларнинг бирлик шакли предметларнинг яккалигини (китоб, бола, қишлоқ) ёки уларнинг бир бутун-яхлит, бўлинмас эканлигини билдиради (бахт, узум, болалик). Отларнинг кўплик шакли эса предметларнинг бир неча эканлигини билдиради (китоблар, болалар, қишлоқлар).

Ўзбек тилида кўплик маъноси икки йўл билан — морфологик ёки синтактик йўл билан берилмоғи мумкин.

¹ Қаранг: А. Гуломов, Ўзбек тилида кўплик категорияси, Тошкент, 1944 йил.

7) одатда бирликда қўлланадиган отларга қўшилиб, маънони кучайтириш, тасвирийликни ошириш учун хизмат қилади (бундай чоқда кўплик маъноси англашилмайди): **Сенинг хотираңни унутмас асло менинг юракларим, Урта Осиё!** (В. И н б е р.)

**Бўйлари барваста, қошлари қундуз,
Нима қилсам, сени айлагумдур шод? (У й ғ у н.)**

8) баъзан сонларга қўшилиб, тахмин билдиради: **Мажлис соат бешларда тугади;**

9) иш-ҳаракат билдирувчи номларга қўшилиб, унинг такрорланишини англатади: **чопишлар, урушлар каби.**

§ 8. Одатда бирликда қўлланадиган отлар:

1) доналаб саналмайдиган предмет номлари: керосин, сут, ун каби;

2) жуфт предметларнинг номлари: зирак, этик, галош, бо-тинка каби;

3) белги номлари, иш-ҳаракат ва мавҳум тушунчаларни билдирувчи номлар: яхшилик, дўстлик, лойгарчилик, тезлик, югуриш, ёзиш, севги, ақл, муҳаббат каби;

4) атоқли отлар: Москва, Тошкент, Навоий, Пушкин, Сир-дарё, Қазбек каби;

5) жуфт отлар: **ўтин-кўмир, қозон-товоқ** (бундай отларнинг ўзида кўплик маъноси англашилиб туради);

6) миқдор билдирган сўзлардан кейин қелган отлар: **ўнта киши** каби.

Отларда эгалик категорияси

§ 9. Эгалик — предметнинг уч шахсдан бирига қарашли эканлигини кўрсатувчи грамматик категориядир.

Бунга қуйидаги мисолларда аниқ кўрмоқ мумкин. М а с а л а н, **китобим, китобинг, китоби** сўзлари икки қисмдан иборат бўлиб, **китоб** — предмет-объект маъносини билдиради; **-им, -инг, -н** формалари шу предметнинг қайси шахсга қарашли, тегишли эканлигини ифодалайди.

Предметнинг бирор шахс ёки предметга мансублигини кўрсатувчи формалар эгалик аффикси саналади.

Эгаликни ифодаловчи аффиксларнинг шахс кўрсатишларига кўра уч хил — I шахс, II шахс, III шахс; сонга кўра икки хил — бирлик ва кўплик формалари бордир.

Қаратувчи I ва II шахсларда доимо кишилик олмошлари орқали, III шахсда эса баъзан кишилик олмоши орқали, баъзан от орқали ифода этилуви мумкин. М а с а л а н, **китобим** формасида қаратувчи шахс — **мен** (менинг), **китобинг** форма-

сизда қаратувчи шахс — сен (сизнинг), китоби формасида қаратувчи шахс — кишилик олноши -у (униг) ёки от (Валининг китоби, библиотеканинг китоби каби).

Эгалик аффикслари

Сони	Шахси	Уидошлардан сўнг	Уилилардан сўнг
Бирлик	I шахс	- им	- м
	II шахс	- инг	- иг
	III шахс	- и	- си
Кўплик	I шахс	- имиз	- миз*
	II шахс	- ингиз	- игиз
	III шахс	- и	- си

Кўринадики, III шахс эгалик аффиксларининг маъноси I ва II шахс эгалик аффиксларининг маъносига қараганда кенгдир. -(и)м, -(и)нг, -(с)и, -(и)миз, -(и)нгиз каби аффикслар ўзлари қўшилиб келган предмет маъносини билдирувчи сўзнинг қаратувчисини аниқлаб турганликлари учун ҳам, одатда ўша сўз олдида алоҳида қаратувчининг бўлиши талаб қилинмайди. **М а с а л а н :**

Уидош билан тугаган отларда

Бирлик	Кўплик
I шахс <i>мактабим</i>	<i>мактабимиз</i>
II шахс <i>мактабинг</i>	<i>мактабингиз</i>
III шахс <i>мактаби</i>	<i>мактаблари</i>

Уили билан тугаган отларда

Бирлик	Кўплик
I шахс <i>онам</i>	<i>онамиз</i>
II шахс <i>онанг</i>	<i>онангиз</i>
III шахс <i>онаси</i>	<i>оналари</i>

Лекин: менинг китобим, бизнинг боғимиз, Аҳмаднинг қалами каби бирикмаларда эгалик аффикслари олган сўздан олдин қаратувчини кўрсатувчи сўзлар ҳам келмоғи мумкин. Бундай чоқда қаратувчи уқтириб кўрсатиш каби алоҳида оттенкага эга бўлади.

Бирлик

1. *менинг отим*
2. *сенинг отинг*
3. *унинг оти*

Кўплик

- бизнинг отимиз*
сизнинг отингиз
уларнинг оти ёки отлари

Ўзбек тилида юқоридаги сингари усул билан ифодаланган эгалик сон жиҳатдан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Қаратувчи ҳам, унга мансуб бўлган предмет ҳам бирлик формада бўлади: **боғим, боғинг, боғи** ёки **менинг боғим, сенинг боғинг, унинг боғи**.

2. Қаратувчи бирликда, унга мансуб бўлган от кўпликда бўлади: **боғларим, боғларинг, боғлари** ёки **менинг боғларим, сенинг боғларинг, унинг боғлари**.

3. Қаратувчи кўпликда, унга мансуб бўлган от бирликда бўлади: **боғимиз, боғингиз, боғи** ёки **бизнинг боғимиз, сизнинг боғингиз, уларнинг боғи**.

4. Қаратувчи ва унга мансуб бўлган от кўпликда бўлади: **боғларимиз, боғларингиз, боғлари** ёки **бизнинг боғларимиз, сизнинг боғларингиз, уларнинг боғлари**.

§ 10. Эгалик маъноси бизнинг клуб, бизнинг завод каби синтактик усул билан, эгалик аффиксиз ҳам ифодаланиши мумкин. Бу ҳол одатда I шахснинг кўплигида учрайди: **бизнинг мактаб, бизнинг ер, бизнинг колхоз, бизнинг боғ, бизнинг уй**.

**Бизнинг колхоз тўқ колхоз,
Қўйли, сигирли колхоз. (Фольклор.)**

§ 11. Эгаликнинг, юқорида кўрганамиздек, эгалик аффикслари билан ифодаланиши конкрет эгалик ҳисобланади.

Бундан ташқари, абстракт эгаликни, яъни конкрет объектдан холи бўлган абстракт эгаликни ҳам ифодалаш мумкин. Бу — от ёки олмошларга **-ники** аффиксини қўшиш билан вужудга келади:

Аҳмадники, библиотеканики, меники, сеники, уники, бизники, сизники, уларники каби.

Бунда мансуб бўлган предмет, конкрет эгаликдаги сингари, аниқловчи сифатида ифодаланмайди. Абстракт эгалик шаклидаги сўз гапда кесим бўлиб келади. **М а с а л а н:** Бу ерлар — колхозники.

Отларда келишик категорияси¹

§ 12. Келишик категорияси ҳақида умумий тушунча. Келишик отнинг ёки отлашган сўзнинг синтактик вазифасини ифодалайди ва унинг гапнинг бошқа бўлаги билан бўлган муносаба-

¹ Қаранг: Айюб Ғуломов, ўзбек тилида келишиклар, ЎзФАН асарлари, Тошкент, 1941, Филология II китоб, 5—85-бетлар.

тини кўрсатади. Шунга кўра отлар гапда турли келишик формаларини олади.

Келишик аффикси тўғридан-тўғри ўзакка қўшилади, шунингдек сон ва эгалик аффиксларидан кейин ҳам келади. Келишик аффиксларининг бир сўзга қаторасига қўшилиб келишлари мумкин эмас.

Айни бир сўзнинг келишиклар билан ўзгариши — турланиш дейилади.

§ 13. Келишиклар ва уларнинг асосий маънолари. Ўзбек тилида келишикларнинг маънолари турлича, ammo ҳар қайси келишик бир асосий — етакчи маънога эга. Масалан, чиқиш келишини предмет маъносидagi сўз билан одатда ҳаракат билдирувчи сўз — феъл орасидаги синтактик муносабатни кўрсатиб, ҳаракатнинг чиқиш — бошланиш ўрнини — пунктини билдиради: Москвадан юборади, у мактабдан келди каби. Ammo чиқиш келишик формаси, бу асосий маънодан ташқари, пайт (кечадан бери.., бугундан бошлаб...), сабаб (кўп ўқиганлигидан...), восита (билагидан тутди), материал (темирдан ишланган), қиёс-чоғиштирув (асалдан ширин) каби хилма-хил маъноларни ифодалаб келмоғи мумкин.

Ўзбек тилида отларнинг гапда бошқа бўлақлар билан бўладиган бундай синтактик муносабатлари фақат келишиклар билангина эмас, кўмакчилар орқали ҳам ифода этилуви мумкин; бунда кўмакчиларнинг маъноси келишик маъноларига мос келади. Масалан: Китобни укамга олдим.— Китобни укам учун олдим. Хатни қаламда ёздим.— Хатни қалам билан ёздим.

Келишикларнинг номлари уларнинг асосий функциясига кўра берилади.

Ўзбек тилида келишиклар олтига: 1) бош келишик, 2) қаратқич келишиги, 3) тушум келишиги, 4) жўналиш келишиги, 5) ўрин-пайт келишиги, 6) чиқиш келишиги.

§ 14. Бош келишик. Бош келишик отнинг бирор келишик формасини олмаган бош формасидир. Бош келишикдаги от шахс, нарса ёки ҳодиса номини билдириб келади ва гапда асосан эга ёки тўлдирувчи вазифасида қўлланади. Масалан: Пахта терилди. Биз пахта тердик.

Бош келишикдаги от актив конструкцияли гапда субъектни (Пахтани қизлар терди), пассив конструкцияли гапда эса логик объектни (Пахта қизлар томонидан терилди) кўрсатади.

Бош келишикдаги от гапда кесим бўлиши ёки кесим состида унинг ажралмас қисми сифатида қўлланиши мумкин. Бундай чоқда у эгага кўпинча боғламалар (кесимликни кўрсатувчи элементлар) воситаси билан ёки боғламасиз, фақат интона-

ния ёрдами билан бирикади. Масалан: Дилбар комсомол-кадир. Дилбар ёш қиз эди. Дилбар — коммунист.

§ 15. Қаратқич келишиги. Қаратқич келишигида келган от (шунингдек олмош, сон ва отлашган сўзлар) одатда бошқа бир от ёки отлашган сўз билан боғланиб, уни ўзига қаратиб келади. ҳамда қаралмиш билан шахс ва сонда мослашган бўлади:

Ҳар фаслнинг ўз хислати бор,
Ҳар фаслнинг ўз фазилати:
Қумуш қишдан, зумрад баҳордан
Қолишмайди кузнинг зийнати...

(Уйғун.)

Сенинг хотирангни унутмас асло
Менинг юракларим, Урта Осиё!

(В. Ипбер.)

Ўзбек адабий тилида қаратқич келишиги -нинг аффикси орқали шаклланади.

§ 16. Қаратқич белгиси ўзбек адабий тилида ҳар вақт -нинг формасида ўзак ёки негизларга қўшилиб ёзилади. Агар сўз кўплик сонда бўлса, қаратқич формаси ундан (-лар аффиксидан) сўнг қўшилади.

Қаратқич белгиси мен, сен олмошларига қўшилганда, аффикс бошидаги н тушиб қолиб, -инг тарзида қўшилади: менинг дўстим, сенинг дўстинг каби.

§ 17. Қаратқич бир ёки бир неча қаралмишга боғланиб, уюшиб кела олади: Пушкиннинг, Маяковскийнинг ва Горькийнинг асарларини ўқидим.

Уюшиб келган қаратқичларда -нинг, одатда уларнинг энг сўнггисига қўшилади: Пушкин, Маяковский ва Горькийнинг асарларини ўқидим. Баъзан олмошларнинг I шахс бирлик ва кўплигида унинг -им шаклида қўлланиши ҳам учрайди: кўрар кўзим, меним жону дилим деб... (Фозил Йўлдош).

Жонли тилда қаратқич ва тушум келишиклари бир-биридан фарқланмайди: одатда қаратқич келишиги -нинг ўрнида тушум келишик формаси -ни (унлилардан сўнг), -ди (жаранглилардан сўнг), -ти (жарангсиз ундошлардан сўнг) қўлланади. Шунингдек -динг, -тинг формаси ҳам учрайди.

Тошкент шеvasида эса, ассимиляция қонунига кўра, қаратқич белгиси бошидаги н сўз сўнгидаги ундошнинг таъсири билан ўзгаради, яъни сўз қандай ундош товуш билан тугаган бўлса, у айни шу товушга айланади: отти югани — отнинг югани, толли барги — толнинг барги, тракторри ғилдираги — тракторнинг ғилдираги, анорри пўсти — анорнинг пўсти, токки новдаси — токнинг новдаси, акамми боласи — акамнинг боласи.

Баъзан қаратқич белгиси -нинг тушиб қолуви мумкин (ба-

ҳар шабадаси), бунда унинг қаратқич эканлиги маънодан ва қаралмишдаги формал бөлги — эгаллик аффиксидан билинади.

Баъзан ҳар икки бўлак (қаратқич ва қаралмиш) ҳам белгисиз келади. Маънадаги: **самовар патнисе — самоварнинг патнисе, примусе қозон — примуснинг қозони.**

Бундай асли қаратқичли бирикмалар одатда ўзаро синтактик муносабатларини йўқотиб, биргина тасаввурни ифодалайди ва бир қўшма от ҳосил қилади: **ошқозон, қўлқоп, томорқа каби.**

§ 18. Қаратқич келишигидаги от қуйидаги маъноларни англатади:

1) қаралмишдан англашилган предметнинг ўзига қарашли эканлигини билдиради: **Гулнорнинг китоби, Маяковскийнинг шеърлари, толнинг барги** ва ш. к.;

2) бутуннинг бўлагини англатади: **узуннинг гужуми, ноннинг ушоғи** ва ш. к.;

3) тўдадан бирини билдиради, бундай ўринларда -нинг ўрнинда -дан формасини қўлламоқ ҳам мумкин: **Студентларнинг бири гапирди — Студентлардан бири гапирди;**

4) қаратқич ўрин, пайтга мансублигини билдиради: **баҳорнинг шабадаси, Қуванинг аюри, Ленинграднинг одамлари;**

5) ўз қаралмиши билан бирликда ортқлик билдиради: **Гўзалларнинг гўзали;**

6) қаралмишдан англашилган иш ва ҳаракатнинг бирор бажарувчигагина хос эканлигини билдиради: **булбулнинг сайраши, отнинг юриши, Валининг ўқиши;**

7) ажратиб кўрсатиш маъноси билдирилади: **Гулнинг сараси, одамларнинг яхшиси.**

Қаратқич белгисиз бўлганда, қуйидаги маъноларни англатади:

1) умуман ҳосилликни — шахсга, ўринга, пайтга мансубликни ифода этади: **Ленин асарлари, мактаб биноси, дала йўллари, дарё сувлари;**

2) номига қўйилганликни билдиради: **Сталин колхозчи, Пушкин боғи, Павлов театри;**

3) кун, ой, фасл билдирган сўзларнинг конкрет номларини ифодалайди: **баҳор фасли, июнь ойн, жума куни;**

Баҳор ойлари кўм-кўк денгизни эслатган тоғ этаклари ёз ойларига бориб қип-яланғоч бўларди. (Ш. Рашидов.);

4) предметнинг қандай аталишини — конкрет номини билдиради: **Қазбек чўққиси, ўзбек халқи.**

Қуйидаги ҳолларда қаратқич белгиси тушиб қолмайди:

а) қаратқич кишилик олмошларидан бўлганда: **Менинг китобим, сизнинг ўқитувчингиз;**

б) қаратқич атоқчи отлардан бўлганда: **Валининг дўсти, Дилбарнинг укаси;**

в) қаратқич махсус сифатловчига эга бўлганда: **Орденли колхозчининг уйи;**

г) қаралмиш отлашган сўзлардан бўлганда: **Отнинг яхши-си, қовуннинг ширини;**

д) қаратқич билан қаралмиш орасида сўз ёки сўзлар бўлганда: **Баҳорнинг майин шабадаси, ватанимизнинг тугамас бойликлари;**

е) қаратқич қаралмишдан сўнг келганида (бу ҳол кўпинча шеърятда учрайди):

**Кенг, улуғворсан Ҳазар, Болтиқ, Азов баҳринг сенинг
Чув, Днепр, Сир, Зарафшон, Нева, Дон наҳринг сенинг;
Андижон, Харьков, Қозон, Ленинград шаҳринг сенинг,
Москва — севган диёринг, Москва фаҳринг сенинг.**

(У й г у н.)

§ 19. Тушум келишиги. Тушум келишигидаги от ганда ҳаракатни ўз устига олган предмети — воситасиз объектин ифода этади. Адабий тилда тушум келишиги **-ни** аффикси орқали шаклланади.

М а с а л а н: Қиз кичкина, бақувват қўли билан отнинг жилловини тортиб тўхтади, от бўйинини чўзиб, майсаларни юлиб-юлқий бошлади, оғзидан оқ кўпиклар сочди. (Ш. Рашидов.)

Учинчи шахс эгалик аффиксидан сўнг қўшиладиган **-ни** қисқариб, н формасида ҳам кела олади. Бу кўпроқ шеърый асарларда эгалик аффиксларидан кейин келганда, вазн талабига мувофиқ қўлланади:

**Душман келиб боғимдан гул узолмас,
Гўдакларнинг тинч уйқусин бузолмас.**

(У й г у н.)

**Ёлғиз туриб мен ўзим уруш қилдим,
Қолганин билмайман, барисин қирдим,
Қолганини Чибин кўлда ўлдирдим,
Шундай қиб, душманнинг жазосин бердим.**

(Ф о з и л Й ў л д о ш.)

Бошқа ҳолларда адабий тилда ҳар вақт **-ни** ишлатилади.

Эски, баъзан эски стилда ёзилган адабий асарларда, шунингдек диалектал хусусияти сақланган асарларда **-ни** аффиксининг и формасида қўлланиши ҳам учрайди.

Адл қулоғи-ла эшит ҳолими... (Муқимий). Кўп саноат, фабрикаларга эга қилди бизи. (Қурбон Ота.)

Тушум келишиги аффиксининг жонли тилда (ушнинг шеваларида) **-ди, -ти** вариантлари бордир.

Тушум келишик формаси деярлик барча шеваларда ассимиляцияга учрайди. **М а с а л а н**, Тошкент шеvasида бу аффиксининг биринчи товуши **-н** сўз охиридаги ундошга мослашади: **Ошии еди.— Ошии еди. Соатти келтир.— Соатни келтир. Қарорри ёзди.— Қарорни ёзди. Қаламми чиқарди.— Қаламни чиқарди каби.**

§ 20. Тушум келишигидаги сўз ҳар вақт ўтимли ёки ўтимлилашган феъл билан боғланади.

Тушум келишигидаги сўз ўзи боғланиб келган бўлак (феъл) билан маънан жуда қаттиқ боғланган бўлади, баъзан ўзаро боғланувчи ҳар икки бўлак бир бутунни ташкил этади ва бирини-ҳаракат тасаввурини билдиради: **иш қилди, қўл қўйди, бош қотирди каби.**

§ 21. Тушум келишигидаги сўз ё белгили, яъни келишик формаси **-ни, -н** ни сақлаган ҳолда келиши ёки у белгисиз бўлуви — келишик белгиси тушиб қолиши мумкин.

Тушум келишигидаги сўзнинг белгили ёки белгисиз бўлиши мазмунга таъсир этади. Белгили тушум сўзловчи ва тингловчи учун аввалдан маълум бўлган предметни ифодалайди ҳамда уни бошқалардан айриб кўрсатади. **М а с а л а н**: **Китобни олдим** (газета ёки журнални эмас, суҳбатдошга маълум бўлган китоб). Белгисиз тушум эса умуман шу турдаги предметни билдиради. **М а с а л а н**: **Китоб олдим** (қандайдир китоб).

§ 22. Қўйидаги ўринларда **-ни** тушиб қолмайди:

1) тушум келишигидаги сўз атоқли от ёки кишилик олмошларидан бўлганда: **Қодирни кўрдим. Сени чақирдим;**

2) тушум келишигидаги сўз кўрсатиш олмошлари ёки пайт, ўрин билдирадиган аниқловчи билан келганда: **Сен бу китобни ўқиб чиқдингми? Кечаги китобни келтирдингми? Уйдаги китобларни олиб кел;**

3) тушум келишигидаги сўз билан унга боғланиб келувчи феъл орасида сўз ёки сўзлар бўлса: **Ерни кузда ҳайда, экинни эрта эк. Жўжани кузда санайдилар;**

4) тушум келишигидаги сўз оглашган бўлса: **Билмаганини сўраб ўрганган — олим, орланиб сўрамаган — ўзига золим. (Навоий.) Айрилганини бўри ер (Мақол);**

5) тушум келишигидаги сўз қаралмиш бўлиб келганда: **Қовуннинг стилганини уз. Арқоғини кўр, бўзини ол. (Мақол.)**

6) тушум келишигидаги сўз пайт билдирган сўзлардан бўлганда: **Мен ёни севаман. Ёзувчи баҳорни тасвирлади.**

§ 23: **Жўналиш келишиги.** Жўналиш келишигидаги от асосан ҳаракат йўналган предметни — воситали объектни ифодалайди. Адабий тилда жўналиш келишиги **-га, -ка, -қа** аффиксларни орқали шаклланади.

Жўналиш келишиги аффиксларининг ишлатилиши:

1) Ундош г, ғ, к, қ товушларидан бошқа, барча ундошлардан ва унлилардан сўнг доим -га формаси келади:

Ҳақсизлик, ҳақорат, зулм тошига
Тўрага, ҳокимга, элликбошига,
Амирга, муллага, бойга ва чорга,
Зиндонга, кишанга, қиличга, дорга,
Ваҳшатларга қарши кўтардик исён.

2) -к билан тугаган ўзақларга қўшилиувчи -га ўзидан аввалги к нинг таъсири билан -ка формасини олади: **этак+га=этакка, терак+га=теракка** каби. Жўналиш келишик аффикси охири г билан тугаган ўзақларга қўшилганда, ўзақ сўнгидаги ҳамда аффикс бошидаги г товушлари к га айланади: **барг+га=баркка, бег+га=бекка** каби;

3) -қ билан тугаган ўзақларга қўшилиувчи жўналиш келишик белгиси ўзидан аввалги товушнинг таъсири билан -қа формасини олади: **қишлоққа, булоққа, қудуққа** каби. У охирида в келган ўзақларга ҳам -қа формасида қўшилади. Буида ўзақ сўнгидаги в ҳам қ га айланади: **боғ — боққа, тоғ — тоққа** каби.

Гўзал фонтанлари ўхшар булоққа,
Тошкент ўхшар лола ёпинган тоққа.

Эслатма: эски ўзбек адабий тилида жўналиш келишик аффикси -га шаклида, эгаллик аффиксларидан кейин эса -а, (-я) шаклида учрайди.

Оташин гул гарчи зийнатдур жаҳон бўстониға,
Барқ эрур ҳар ел учирган барги булбул жонниға.

(Навоий.)

Нега жонима жафо қилурсен,
Бахт ўлди, агар вафо қилурсен.

(Лутфий.)

Охирида в келган сўзлар -га қўшилганда, ўзақ охиридаги и ва аффикс бошидаги г ундошлари бириктиб, бир товуш нг тарзида талаффуз этилади ва аффикс а шаклини олади:

Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим сенга,
Не балолит кун эдиким, ошно бўлдим сенга.

(Навоий.)

Жўналиш келишик аффиксининг -а (-я), -на шаклида қўлланиши айрим шеваларда ҳам учрайди.

Баъзи шеваларда (масалан, ж ловчи қипчоқ шеваларида) кишилик олмошларининг бирлиги (мен, сен, у) жўналиш келишиги билан турланганда, улар қуйидагича форма кашф этадилар: **магон, сагон, угон**.

§ 24. Жўналиш келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифода этади:

1) ҳаракат йўналган шахс, предмет ёки томон маъносини билдиради: **Китобни ўқитувчига бердим. Студентлар экскурсияга жўнадилар. Акам Москвага кетди.**

Кўк тоғ довони кўкка интилаётган қуёшнинг заррин нурларида товланиб турганда, довон устида от минган қиз кўринди. (Ш. Рашидов);

2) бирор предметга, ҳолатга ва шунинг кабиларга эришув маъноси ифодалайди: **Укам бешга кирди. Биз отпускага чиқдик.**

**Бир юзу тўқсон уч миллионга етди халқимиз,
Марксизм бирла қувват-шонга етди халқимиз.**

(Қ у р б о н о т а.);

3) яқинлашув маъноси ифодаланади: **Уқувчи доскага чиқди;**

4) предметнинг бирор коллективга, шахсга аталганлигини ёки ҳаракат қаратилган предметни билдиради: **Китобларни сизларга олдим. Колхозчиларга янги маданият саройи қуриб берилди. Тинчлик ва демократия учун курашаётган барча халқларга биродорлик салом! Қаҳрамонларга шон-шарафлар бўлсин!**

5) иш-ҳаракатнинг нима мақсадда қилинганлигини англатади:

**Отанг келди сенинг сўзинг олмоққа,
Кўнгилдаги сирни баён қилмоққа.**

(Ф о л ь к л о р.);

6) сабаб маъносини англатади: **Айтганига аччиғланди. Келганига севиндим;**

7) эваз, тенглик, қиммат маъноларини билдиради:

**Фабриканинг йўлидан рўмолча топиб олдим,
Топиб олди деманглар, меҳнатга сотиб олдим.**

(Ф о л ь к л о р.);

8) пайт билдирувчи сўзлар жўналиш келишигида келганда, муддат маъноси ифодаланади: **Бир соатга рухсат берилди. Беш кунга муҳлат сўради;**

9) жўналиш келишигидаги от томон, қараб кўмакчилари билан келганда, иш-ҳаракатнинг тугамаганини билдиради: **Мактабга томон (қараб) кетди.**

Жўналиш формасида келган от гапда:

а) тўлдирувчи бўлиб келади:

Навий минбарда туриб, бир туйғу, бир ҳаяжон билан жим қотган халққа дардқаш кўзларини югуртиб чиқди. (О й б е к.);

б) ўрин ҳоли бўлиб келади:

Қиз довон устидан Олтинсой қишлоғига қаради. (Ш. Р а ш и д о в.);

в) ҳолат равиши бўлиб келади:

Ойқиз бирданига довоннинг ўнг томонига бурилди-да, ирғиб отдан тушди. (Ш. Р а ш и д о в.)

§ 25. Урин-пайт келишиги. Адабий тилда ўрин-пайт келишиги -да аффикси орқали шаклланади. М а с а л а н: **Ақл ёшда эмас, бошда.** (М а қ о л.) Бироқ бу аффикс жонли тилда жарангсиз ундosh товуш билан тугаган сўзларда -та каби эшитилади, ёзувда эса -да сақланади.

Баъзан пайт маъносини билдирган сўз ўрин-пайт келишиги-да келганда, белги олмайди: **Дехқон бўлсанг куз (да) ҳайда, куз (да) ҳайдамасанг, юз ҳайда.** (М а қ о л.)

Учинчи шахс эгалик аффиксини олган сўзларга -да қўшилганда, баъзан унинг олдидан н орттирилади. Бу кўпинча эски адабиётларда, гоҳо эски стилда ёзилган ҳозирги адабиётда ҳам учраб қолади:

Кўрди ўзин чаман ичинда,
Сарву, гулу, ёсуман ичинда.
(Ҳ. Б а й қ а р о.)

Бир тепанинг ичинда
Қайнар сукут ичинда.
(О й б е к.)

§ 26. Урин-пайт келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) иш-ҳаракатнинг бўлган ўрнини билдиради:

Ойқиз харсанг устида туриб, атрофга зеҳн солди, зилол осмонда сузиб юрган Куёш унинг юзларига нур сочиб эркалади. (Ш. Р а ш и д о в.)

Андижонда ой ботар,
Фарғонада тонг отар.
Ўзбекистон қизларин
Первой гудок уйғотар. (Ф о л ь к л о р.);

2) предметнинг ўрнини-жойини англатади:

Дарё гўзал, осмонда юлдуз,
Ой сузмоқда адир устидан.
(Ҳ. О л и м ж о н.);

3) пайт маъносини англатади. Бундай чоқда ўзакнинг ўзи пайт билдирадиган сўз бўлади: **Баҳорда ёғиб ўтган жала-ёмгир сувларидан пасқамликларда кўлмаклар ҳосил бўлар эди.** (Ш. Р а ш и д о в.) **Поезд соат иккида келди. Биз ёзда экскурсияга борамиз.**

4) бирор ҳаракат ё ҳолатнинг нима бўйича, нима жиҳатдан эканлиги ифодаланади: **Қарим ўқишда аълочи. У сўзида қатъий турадиган одам. Йўлчи ишда чиникди.**

Ойқиз ишда ҳам, турмушда ҳам тартиб бўлишини ёқтиради. (Ш. Рашидов.);

5) ҳаракатнинг бажаришида восита бўлган предметни билдиради: Унинг ёқаси очиқ кўйлаги ичидан меҳнат қилиб, қуёшда тобланган кўкраги кўриниб турар эди. (Ш. Рашидов.) Кўлнинг у бетига қайиқда ўтдик. Хатни қаламда ёздим.

6) бирор шахс, предметнинг нима билан шуғулланиши, бандлигини билдирилади: Фақат каналда шовуллаб оққан сувгина уйқуни билмайди. (Ш. Рашидов.) Қиз уйқуда эди. Отам ишда, укаларим ўқишда. Борлиқ уйқуда.

§ 27. Урин-пайт келишигидаги сўзлар гапда тўлдирувчи (Эргашда дафтар кўп), ўрин ҳоли (Мажлис залда бўлади), пайт ҳоли (Ёзда келади, қишда кетади), равиш ҳоли (У тил учида сўзлади) ҳамда пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади:

Мен Қойшаур водисига кирганимда, Қуёш қорли тоғ орқасига бекинабошлаган эди. (Лермонтов.)

О, қандай бахт мен туғилибман,

Бахт қуёши чиқаётганда;

Қизил байроқ ушлаб ҳақиқат

Зулм тоғини йиқаётганда.

(Уйғун.)

§ 28. Чиқиш келишиги. Адабий тилда чиқиш келишиги -дан афвчи орқали шаклланади. Бироқ жонли тилда, ўзи қўшилувчи сўзнинг фонетик характериға кўра, жарангсизлардан сўнг -тан ва -сонорлардан сўнг -нан каби унинг турли вариантлари бордир (бу формалар фольклор асарларида ҳам учрайди):

Хайвоннинг ками жўк жўрға журуштан,

Чу деса, қутулур қанотли қуштан.

(«Қундуз билан Юлдуз».)

Мард йигит душманнан олар қастини.

(«Қундуз билан Юлдуз».)

Булардан ташқари, чиқиш келишик белгисининг -дин (унли ва жарангли товуидан сўнг) ва -тин (жарангсизлардан сўнг) формалари ҳам бордир. Булар архаик форма бўлиб, эски ва эски стилда ёзилган ҳозирги адабиётларда ҳам учрайди:

Дейин сўз илмнинг хосиятидин,

Баён айлаб анинг моҳиятидин.

(Фурқат.)

Бу, шу, у каби олмошларга чиқиш, жўналиш ёки ўрин-пайт келишик белгиси қўшилганда, улардан олдин бир н орттирилади: ундан, бундан, шундан; унга, бунга, шунга; унда, бунда, шунда каби.

§ 29. Чиқиш келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифода этади:

1) ҳаракатнинг бошланиш ўрнини, чиқиш пунктини, манбаини англатади:

Эргаи мактабдан келди. Бензин нефтдан олинади. Сувни водопроводдан оламиз.

Ойқиз сойдан узоқлашди ва тўғри қишлоққа йўл олди. (Ш. Рашидов.)

Ойқиз дарров отдан тушди-да, сув тўпланиб турган ерга келди ва энгашиб, тиниқ сувга разм солди. Сув шағал остидан сизиб чиқарди. (Ш. Рашидов.);

2) ҳаракатнинг бошланиш пайтини, ўтган муддатини англатади: Мен уни қадимдан биламан. Йиғилиш соат тўртдан бошланди. Бугун эрталабдан қизнинг кўнгли нотинч бўлди. (Ш. Рашидов.) Шунингдек чиқиш келишигидаги сўз бери, кейин, сўнг, аввал, илгари, бурун кўмакчилари билан келганда ҳам, пайт маъносини билдиради: Арслон 1925 йилдан бери комсомол. Мажлисдан кейин (|| сўнг). Суғоришдан аввал (|| илгари, бурун) каби.

Чиқиш келишигидаги сўз жўналиш келишигидаги сўз билан жуфт бўлиб келганда ҳам пайт маъноси англашилади: Кундан-кунга яшнамоқда ўлкамиз;

3) предметнинг нимадан ишланганлигини, материални билдиради:

Сен бир либос кийсанг атласдан, олдан,
Мен бир либос кийсам шолдан, Авазхон.
(«Авазхон».);

4) ишда, ҳаракатда восита бўлган предметни англатади: Кўприкдан ўтдик. Ғалвирдан ўтказилди. Ойнадан қаради. У (Ойқиз) йўлдан юрмай, бўзликдан кетди. (Ш. Рашидов.) Теварак жимжит, шу қадар жимжитки, чибиннинг қай томонга учиб бораётганлигини ғинғиллашидан билиш мумкин. (Лермонтов.);

5) сабаб маъносини англатади: У намунали ишлаганлигидан ҳурматга сазовор бўлди. Уй ичи жуда исиб кетганидан, бир оз шабадалаш учун ташқарига чиқдим. (Лермонтов.)

Ҳалимбобо меҳмонлар келишидан ўзида йўқ хурсанд бўлди. (Ш. Рашидов.);

6) чориштиришни англатади:

Кўзлари тонгнинг юлдузи,
Асалдан шириндир сўзи.
(«Қундуз билан Юлдуз».);

7) тўддан бириши, бутундан жузъини билдиради: Студентлардан бири сўзлади. У чойдан бир хўнлади-да, ўзича гапирёт-гаидек: «Ҳа, кўрганман!»—деди. (Л е р м о н т о в.);

8) сон ва миқдор билдирган сўзлар чиқини келишигида келганда, баробар бўлинишлигини, улушчи билдиради: Уқувчилар тўрттадан дафтар, икитадан қалам олдилар;

9) қиммат билдиради: Ун сўмдан олдим;

10) қурол (восита) билдиради: Милтиқдан отди каби.

Чиқини келишигидаги сўз, бошқа бўлақлар билан боғланиб келиб, турлича маъноларни ифода этади:

Мисоллар: Кўздан кечирмоқ, йўлдан оздирмоқ, жигаридан урмоқ, ҳаддидан ошмоқ ва ш. к.

§ 30. Чиқини келишигидаги сўзлар гапда:

1) тўлдирувчи бўлиб келади: Эрта баҳорда бир неча гектарга экилган ниҳоллар янги ер ва янги сувнинг кучидан, янги боғ-боиларнинг меҳр-муҳаббатидан кундан-кун ўсаётгани сезилиб туради. (Ш. Р а ш и д о в.);

2) ўрин ҳоли бўлиб келади: Яна беш-олти ой ўтгач, Олтинсой боғларидан бепоеъи мамлакатимизнинг турли шаҳарларига юз-юз тонналаб ширип-шакар мевалар юборилади. (Ш. Р а ш и д о в.)

Чиқини келишигидаги сўз қўшма гапларда одатда сабаб эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: Унинг 15 ёшлар чамасида бир ўғли бор эди, у бизга ўрганиб қолганидан, ҳар куни бир баҳона билан келиб кетарди. (Л е р м о н т о в.)

Отларнинг келишик билан турланиши

Келишиклар	Отлар			
	бола	китоб	иш	терақ
Б. к.	бола =	китоб =	иш =	терақ =
Қ. к.	бола + нинг	китоб + нинг	иш + нинг	терақ + нинг
Т. к.	бола + ни	китоб + ни	иш + ни	терақ + ни
Ж. к.	бола + га	китоб + га	иш + га	терақ + га
Ў.-п. к.	бола + да	китоб + да	иш + да	терақ + да
Ч. к.	бола + дан	китоб + дан	иш + дан	терақ + дан
	барг	педагог	қишлоқ	тоғ
Б. к.	барг =	педагог =	қишлоқ =	тоғ =
Қ. к.	барг + нинг	педагог + нинг	қишлоқ + нинг	тоғ + нинг
Т. к.	барг + ни	педагог + ни	қишлоқ + ни	тоғ + ни
Ж. к.	барг/г + га	педагог + га	қишлоқ + га	тоғ/г/қ + га
Ў.-п. к.	барг + да	педагог + да	қишлоқ + да	тоғ + да
Ч. к.	барг + дан	педагог + дан	қишлоқ + дан	тоғ + дан

Отларнинг синтактик ва морфологик йўл билан ясалиши

§ 31. Ўзбек тилида отлар асосан икки йўл билан ҳосил этилади: 1) синтактик йўл ёки композиция йўли билан (сихмола, уч бурчак, электрсушилка); 2) морфологик йўл ёки аффиксация йўли билан (иш + чи, бош + оқ, терго + в каби). Бундан ташқари отларнинг бошқа йўллар билан, яъни лексик, фонетик ва субстантивация йўллари билан, ҳосил этилиши мумкин бўлса-да, ўзбек тилида от ясашдаги бу усуллардан энг муҳими ва маҳсулдори морфологик (аффиксация) ва синтактик (композиция) йўллардир.

§ 32. Синтактик ёки композиция йўли билан от ясаш. Бунда ўзакларни бир-бирига қўйиш йўли билан от ҳосил қилинади.

Бу йўл билан ясалган отлар турли маъноли сўзларнинг оддий бирикмасидангина иборат бўлмай, улар биргина лексик маънони ифода этади. М а с а л а н: бошпана, беш кунлик, томорқа, таннарх, ўринбосар, ошқовоқ, отбоқар, оқсоқол, бузоқ-боши, мингоёқ, электрарра, қўшимча қиймат, муз ёрар, қирқоғайни; ўргимчаккана; савдо-сотик, бола-чақа, идиш-оёқ, дондун («Қўшма от» бобига қаралсин).

§ 33. Морфологик ёки аффиксация йўли билан от ясаш. Бунда ўзакка аффикслар қўйиш йўли билан янги от ҳосил қилинади: тер — терим, теримчи, теримчилик каби.

Ўзбек тилида ўзаклар кўпинча жуда қисқа (ол, оч, ёз, кел каби) — бир бўғиндан иборат бўлиб, ундаги товушлар семантик жиҳатдан жуда аҳамиятлидир. Ўзакдаги бирор товушнинг ўзгариши билан сўзнинг маъноси ҳам ўзгариб кетади (қўл — қул — гул, кўч — куч — қуч), шу сабабли сўз ясашда ўзак деярлик ўзгармайди.

Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар

§ 34. Ўзбек тилида бир ўзакнинг ўзидан турли ясовчи аффикслар воситаси билан бир неча қайта янги сўз ҳосил қилмоқ мумкин. Масалан: эс-ла-т-ма каби.

Биринчи мисолдаги эс ўзагидан -ла аффикси ёрдами билан эсламоқ феълининг буйруғи, -т аффикси ёрдами билан эслатмоқ феълининг буйруғи ясалган. Бу иккинчи қайта ясалган ўзак -ма қўшилуви билан отга айланган.

Ўзбек тилида отлар бошқа сўз туркумларидан, м а с а л а н: феъллардан (сунур + ги, суз + гич каби), сифатлардан (яхши + лик, қизил + ча каби), сонлардан (беш + лик, беш минг + чи ка-

би), ушдов сўзлардан (пирпир + ак, гаргар + а каби) ясалгани каби, отларнинг ўзидан, ўз ичида ясалмоғи ҳам мумкин: китоб + ча, йигит + ча каби. Бу — сўзги ҳолда янги маъноли от (сўз) ясалмай, фақат янги форма ҳосил этилади. Бунда от янги маъно оттенкаси (кичиритгани-эркалаш маъноси) кашф этади, холос. (қ. «Субъектив баҳо» ифода этувчи аффикслар.)

Ўзбек адабий тилидаги от ясовчи аффикслар, ўзларининг лексик-семантик хусусиятларига кўра, қуйидагича классификация этилмоғи мумкин: 1) конкрет маъно ифода этувчи аффикслар: шахс оти билдирувчилар, нарса ва қурол оти билдирувчилар, ўрни-жой оти билдирувчилар; 2) абстракт маъно ифода этувчи аффикслар: белги оти ёки ҳаракат-ҳолат оти билдирувчилар; 3) «субъектив баҳо» ифода этувчи аффикслар.

Конкрет маъно ифода этувчи аффикслар

§ 35. **Шахс оти билдирувчилар:-чи.** Ўзбек тилида шахс оти ясовчи -чи элементи жуда маҳсулдор, шу билан бирга у ҳозирги тилимизда мавжуд бўлган бошқа кўп элементлар сингари қадимийдир. «Ҳозирги замон тилидаги элементлар энг қадим замонлардан, қуллик замонидан илгариги даврдан бошланган, деб билиш керак». (И. В. Сталин.)

Эски ўзбек тилида отларнинг -чи аффикси ёрдами билан ясаши ва бу аффикснинг маъноси ўз даврида улуғ мутафаккир Алишер Навоий томонидан ҳам кўрсатиб ўтилган. Бугунги тилимизда -чи аффиксининг роли яна ортган; у саноат ва қишлоқ хўжалиги, савдо ва транспорт, техника ва фаннинг тўхтовсиз ўсиб туриши билан боғли ҳолда тилимизга кириб, ўзлашиб бо-раётган янги совет-интернационал сўзларга ҳам қўшилиб, янги тушунчаларни ифодаламоқда: газетачи, монтажчи, табелчи, бетончи, разведкачи, армотурчи, танкчи, тракторчи, комбайнчи, пулемётчи, юз центнерчи, ўн беш мингчи.

-чи аффикси асосан отларга қўшилиб, қуйидагича маънодаги шахс отларини ясайди:

а) кўпинча атоқли ва турдош отларга, баъзан сонларга қўшилиб, шу ном билан аталадиган ижтимоий ҳаракат иштирокчисини ёки фаший-сиёсий оқимга, маълум идеяга мансуб бўлган шахсни билдиради: марксчи, ленинчи, аълочи, мусобақачи, юз центнерчи, ўн беш мингчи каби;

б) ўзи қўшилиб келган сўз билан аталувчи ташкилот ёки муассасага мансуб бўлган шахсни билдиради: колхозчи, совхозчи, динамочи ва ш. к.;

в) шахсни ўзак орқали ифода этилган нарса ёки касбида асосий роль ўйновчи предмет орқали кўрсатади: тракторчи, пулемётчи, балиқчи, кетмончи, бетончи, табелчи, темирчи, само-

варчи, овчи, кўкчи (турли кўкатлар экиш, сотиш билан шуғулланувчи шахс), машиначи, комбайнчи, тўпчи, трамвайчи, қўйчи, йилқичи, подачи, чорвачи, гулчи ва ш. к.;

г) от, сифат ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб, бирор характер-хусусиятига кўра, шахс номини билдиради: **ёлғончи, прогулчи, бузуқчи, ҳайбаракаллачи, таваккалчи, қизиқчи** ва ш. к.;

д) иш-ҳаракат маъносини англатган ёки мазмунан ҳаракат билан боғланган ясама сўзларга қўшилиб, ўзакда ифода этилган ҳаракат билан боғли бўлган, бажарувчи шахсни билдиради. Масалан: **бичиқчи, ўқувчи, теримчи, ямоқчи, босқинчи, сувоқчи, оқловчи, қораловчи, бўёқчи** ва ш. к.

- Э с л а т м а л а р:** 1) **-чи** аффикси баъзан тўғридан-тўғри феъл ўзакларига ҳам қўшилиши мумкин. У чоқда ясалган от шахсни эмас, предмет маъносини англатади. **М а с а л а н:** томчи (томмоқ феълнинг буйруғидан ясалган), суюнчи (суюнмоқ феълдан); 2) **-чи** аффикси отларга қўшилиб, ҳашарот, парранда ва шу кабиларнинг номларини англатади: **игначи** ёки **ниначи** (ҳашарот), **балиқчи** (қуш).

§ 36. **-дош.** Бу аффикс ўртоқликни, биргаликни билдиради: **йўлдош, тенгдош, фикрдош, синфдош, маслақдош, ватаандош, қариндош, сирдош, адаш** (отдош сўздан қисқарган).

**Қовмим йўқ, энажон, қариндошим йўқ,
Сайр этайин десам, эмчакдошим йўқ.
Чамбилга келганда, болам, эдинг ёш,
Чамбил келиб иккинг бўлдинг эмакдош.**
(«Р а в ш а н х о н»)

§ 37. **-вул.** Бу аффикс қадимий эски ўзбек тилида энг маҳсулдор аффикслардан бири ҳисобланган. **-вул** аффикси ёрдами билан янги маъноли отларнинг ясалиши, ўз даврида, ўзбек тилининг бойлиги, фазилати ҳисоблангандир.

Э с л а т м а: эски ўзбек тилида **-вул** аффикси билан ясалган сўзлар жуда кўп қўлланган бўлса-да (**м а с а л а н:** ҳировул, чингдо-вул, янқовул, сўзовул, патовул, китповул, шиговул, договул, ҳозирги тилимизда бу аффикс ўзининг актив сўз ясовчилик родини йўқотган. У баъзи мақол ва эскирган нутқий штамп-лардагина учраб қолади (масалан: **тайёр ошга бакавул; бир бор экан, бир йўқ экан, бўри бакавул экан, тулки ясавул экан**).

Ҳозирги тилимизда **-вул** аффикси ёрдами билан ясалган фақат биргина қоровул сўзи (бирор объектни сақловчи, уни қўриқловчи шахс) қўлланади, холос: **Ёмондан қоровул қўйсанг, ёв етти бўлур** (Мақол). Демак, **-вул** аффикси ҳозирги ўзбек тилида янги сўз яшаш функциясини йўқотган.

Ўзбек адабий тилида шахс билдирувчи яна бир қанча аффикслар борки, улар (-вул сингари) янги сўз ҳосил қилиш родини йўқотган ёки жуда кам ҳосилдир. М а с а л а н: -ар — чопар (элчи маъносида), -оқ — қочоқ, -мур — ёғмур (ёмғир), -моч — тухмоч, қўғирмоч каби.

§ 38. -бон [-вон (вона)]. Бу аффикс маънан -вул аффиксига яқин бўлиб, бирор объектни сақловчи, тарбия қилувчи, маълум ўрин, вазифани ишрол этувчи шахсни билдиради: **посбон, боғбон, қўйчибон¹, дарвозабон, сарайбон** каби. Бу аффикс баъзан нарса ёки ўриши билдиради: **соябон-соявон, ангуштвона** (ангошт — бармоқ сўзидан, бармоқни сақловчи).

§ 39. Юқоридагилардан ташқари, ўзбек тилида, тожик тилидан ўтиб, ўзининг асл маъносида айрим ҳолда қўллаймайдиган -кор (коридан ва коштан — экмоч, ўтказмоқ феълларида), -кар-гар (кардан — қилмоқ феълидан), -паз (пухтан — пиширмоқ, тайёрламоқ феълидан), -дўз (дўхтан — тикмоқ феълидан), -соз (сохтан — қурмоқ, ясамоқ, яратмоқ маъноларидаги феълидан), -хон (хондан — ўқимоқ феълидан), -шунос (шинохтан — билмоқ, танимоқ феълидан), -дор (доштан — эга бўлмоқ феълидан), -боз -воз (бохтан — ўйнамоқ феълидан), **фуруш** (фурухтан — сотмоқ, савдо қилмоқ феълидан), -хўр (хўрдан — емоқ, ичмоқ феълидан) каби кўпгина элементлар борки, улар янги сўзлар туғдирувчи маҳсулдор аффикслар қаторига киради.

§ 40. -кор; -кар, -гар; -каш, -гаш. Булар маъно жиҳатидан -чи аффиксига жуда яқиндир. Бу аффикслар билан ясалган отлар ҳамкасб эгасини, ишлаб чиқарувчи шахсни билдиради: **пахтакор, лавлагикор, бинокор, санъаткор; мискар, заргар; аравакаш** (аробакаш), **жафокаш, меҳнаткаш, чизмакаш** каби. Баъзан -каш аффикси шахс оти эмас, қурол, асбоб отини ҳосил қилади. М а с а л а н: **хаскаш, обкаш** (тожик тилида **обкашак**).

§ 41. -паз. Бу аффикс одатда овқат номини билдирувчи сўзларга қўшилиб, унинг пиширувчисини, шу касб билан шуғулланувчи шахс — мутахассисни билдиради: **ошпаз, нонпаз, кабобпаз, сомсапаз**.

§ 42. -дўз. Бу аффикс тикувчи ҳунармандни билдиради: **этикдўз, мўйнадўз, дўппидўз**.

§ 43. -соз. Бу аффикс ўзакда ифода этилган предметни ясовчи, тузатувчи уста-ҳунармандни билдиради: **соатсоз, кемасоз, машинасоз, инструментсоз**.

¹ Қўйчибон сўзининг состави жуда характерлидир: бунда бир вазифадаги икки аффикснинг бир ўринда, бир ўзакка қўшилиб қолганлигини кўрамиз. Булар, бир хил вазифада бўлишларига қарамасдан, тилимизда дифференциация қилинган: қўйчи — қўйфуруш (эскирган), қўйчибон — қўй боқувчи, чўпон.

§ 44. **-хон.** Уқувчи шахсни билдиради: **китобхон, газетхон; Навойхон, Бедилхон** (Навоий, Бедил асарларини яхши, ифодали ўқийдиган, уларни биладиган шахс).

§ 45. **-шунос.** Бу аффикс сўзнинг ўзагида ашланган предмет (билим) нинг мутахассисини билдиради: **тилшунос, адабиётшунос, табиатшунос, тарихшунос, тунроқшунос.** Урин билан **-шунос** ўрнида **-чи** аффикси ҳам қўлланади: **тилчи, адабиётчи, тарихчи** каби.

§ 46. **-дор.** Бу аффикс ёрдами билан ясалган от асосан шахснинг белгисини эмас, кўпроқ ўзи тўғрисидаги тасаввурни англатади, яъни уларда сифатликка нисбатан оминик хусусияти устундир.

-дор аффикси шахснинг ўзак орқали ифода этилган предмет ёки хусусиятга эга эканлигини билдиради: **байроқдор, нишондор, пулдор, айбдор, чорвадор.**

-дор аффикси билан ясалган сўзларнинг баъзилари ҳали бутунлай отлашиб кетмаган бўлиб, сифатлик хусусиятини ҳам сақлаб келадилар: **донгдор, рангдор, гулдор, вафодор** каби.

§ 47. **-боз (-воз).** Бу аффикс ўзакда ифода этилган предмет билан шуғулланувчи (уни боқувчи, ўйновчи, севуви) шахсни билдиради: **каптарбоз, беданабоз, дорбоз, қиморбоз, масхарабоз, найрангбоз, қоғозбоз.**

§ 48. **-фуруш.** Бу аффикс сўзнинг ўзаги орқали ифода этилган предмет билан савдо қилувчи шахсни билдиради: **носфуруш, чойфуруш, читфуруш** ва ш. к.

§ 49. **-хўр.** Бу аффикс ёрдами билан ясалган еювчи, ичувчи (одатда, уни ортиқ истеъмол қилувчи) шахсни билдиради: **ошхўр, чойхўр, пивохўр.**

Баъзан бу аффикс билан ясалган сўз кўчган маънода қўлланади. **М а с а л а н:** **гамхўр, қонхўр, одамхўр, балохўр, текинхўр, судхўр** (растовшик), **нонхўр** (нахлебник).

§ 50. **-ҳам.** Бу аффикс ёрдами билан ясалган отлар, биргалик, ўртоқлик маъноларини англатиб, кўпинча **-дош** аффикси билан ясалган отлар билан маънодош бўлади: **ҳамфикр**, (фикрдош), **ҳаммаслак** (маслакдош), **ҳамсуҳбат** (суҳбатдош), **ҳамшаҳар, ҳамдард, ҳамтовоқ, ҳамроҳ.**

Ўзбек адабий тилидаги сўз ясовчи совет-интернационал элементлар ҳақида юқорида алоҳида қайд этиб ўтилган эди, улардан қуйидагиларни шахс оти ясовчи аффикслар сифатида кўрсатмоқ мумкин:

§ 51. **-ист.** Бу аффикс воситаси билан шахснинг бирор предметга, тушунчага, ташкилотга, муассасага ёки унинг машғулотини, касбини, мутахассислигини белгиловчи ҳаракатга бўлган муносабатини билдирувчи янги отлар ясалади: **машинист** (машина), **баянист** (баян), **значкист** (значок), **очеркист** (очерк), **активист** (актив), **фольклорист** (фольклор).

Бундан ташқари, шу типдаги сўзлар **-изм** аффикси ёрдами билан ифода этиладиган от ўзакларидан ҳам ясаллади. М а с а л а н: **анархист** (анархизм), **гуманист** (гуманизм), **дуалист** (дуализм), **идеалист** (идеализм), **империалист** (империализм), **интернационалист** (интернационализм), **социалист** (социализм), **коммунист** (коммунизм), **материалист** (материализм).

Бу каби отлар шахснинг маълум бир ижтимоий йўналишга, илмий, гоийий, адабий оқимга ёки бирор турмуш ҳодисасига бўлган муносабатини билдиради.

-ист аффикси ўзбек тилида совет-интернационал сўзлар билан бирга кирган ва у махсус ясовчи элемент сифатида уқилмоқда.

-ист аффикси баъзан, функция жиҳатидан мос келган ўринларда, ўзбекча **-чи** аффикси билан параллел қўлланиши ҳам мумкин: **марксист**||**марксчи**, **тракторист**||**тракторчи**, **парашютист**||**парашютчи** каби.

-ист вазифасида қўлланувчи **-чи** киши номлари ва концерт предмет билдирувчи отларга қўшилади.

§ 52. **-ант, -ент.** Бу аффикслар ёрдами билан ясалган совет-интернационал сўзлар тилимизда камроқ учрайди. **-ант, -ент** ёрдами билан ясалган отлар шахснинг ўзак маъносидан англашиладиган бирор предмет ёки ҳаракатга бўлган муносабатини билдиради: **диссертант** (диссертация), **дипломант** (диплом), **квартирант** (квартира), **курсант** (курс), **окупант**, **эмигрант**, **оппонент**, **референт**, **ассистент**.

§ 53. **-ик** аффикси шахснинг бирор фан, техника, санъат соҳасига, маълум бир идея, ижтимоий оқимга ёки бирор хусусиятга бўлган муносабатини билдирувчи отлар ясайди: **академик** (академия), **математик** (математика), **фонетик** (фонетика); **меланхолик** (меланхолия), **лирик** (лиризм), **трагик** (трагизм).

§ 54. **-тор.** Бу аффикс рус тилида **-ция, -ация, -иция, -фикация** аффикслари ёрдами билан ясалган отларнинг маъносидан келиб чиқадиган ҳаракатга боғлиқ шахс отлари ясайди: **авиатор** (авиация), **агитатор** (агитация), **директор** (дирекция), **импровизатор** (импровизация), **ликвидатор** (ликвидация), **оператор** (операция), **экспедитор** (экспедиция).

§ 55. **-ионер.** Бу аффикс рус тилида **-ия** ёрдами билан ясалган от ўзакларидан касб-ҳунар эгасини ёки шахснинг шу сўз маъносидан англашилган муассаса ёки предметга бўлган муносабатини билдирувчи янги от ҳосил қилади: **милиционер** (милиция), **акционер** (акция), **коллекционер** (коллекция), **реакционер** (реакция), **революционер** (революция), **селекционер** (селекция).

Нарса ва қурол оти билдирувчилар. Қуйидаги аффикслар феъл ўзакларига қўшилиб, қурол-асбоб, умуман, конкрет предмет номларини ҳосил қилади.

§ 56. -қ, -к (унли товуш билан тугаган ўзақларга қўшилади: -а унлиси билан тамомланган ўзақларга -қ аффикси қўшилганда, -а унлиси кенг о товушига айланади): **тара — тароқ, тирна — тирноқ, бўя — бўёқ, бута — бутоқ, яма — ямоқ, қура — қуроқ, қада — қадоқ (мих), тилак, элак, безак, курак, тўшак, гилдирак, пирпирак** ва ш. к.

§ 57. -иқ, -ик, -ук, -оқ, -ак (ундош товуш билан тугаган ўзақларга қўшилади): **чизиқ, синиқ, қилиқ, чиғириқ, солиқ, чиқиқ (яра), ёриқ, сочиқ (чочиқ), туташтириқ, тортниқ; ютуқ, учунуқ; эмизик, тешиқ; куюқ, туйнуқ; пичоқ (бичмоқ > пичмоқ феълдан), оқизоқ; жияқ, кесак** ва ш. к.

§ 58. -ки, -қи (жарангсиз товуш билан тугаган сўзларда), -ги, -ғи, -ғу (унли ёки жарангли товуш билан тугаган сўзларда): **тепки; чопқи, тутатқи, ачитқи, чочқи (чочиқ), сачратқи (ўсимлик); супурги, кулги, эмизги, кўтарги, бўктарги, узанги, куйдирги; чалғи, томизғи; чалғу, туйғу, урғу** ва ш. к.

§ 59. -қич, -кич (жарангсиз товуш билан тугаган сўзларда), -ғич, -ғич (унли ёки жарангли товуш билан тугаган сўзларда): **тепкич, чекич ≈ чакич, қисқич, босқич, йиртқич, тутқич; тиргағич (тирғавуч), сузғич, кулдирғич; қирғич, елпиғич, чизғич, қашлоғич, тўғнағич, сўрғич, савағич, боғлағич (боғич)** ва ш. к.

§ 60. -ма. Бу аффикс жуда маҳсулдор аффикслардан бири бўлиб, ҳар вақт феълларнинг буйруқ формаларига, шунингдек феълларнинг ўзлик ва орттирма формаларига қўшилиб, янги от ясайди. -ма ёрдами билан ясалган от асосан ўзакда ифода этилган ҳаракатга тааллуқли бўлган ёки ўша иш натижасида юзага келган предметни билдиради: **босма, тортма, тугма, тўқима, ўсма, сурма, солма, қўлланма, эслатма, кўрсатма, юклама, сайратма, ёзишма, қўлёзма, устқурма** ва ш. к.

-ма аффикси ёрдами билан яна қуйидаги маъноларни билдирувчи от ясалиши мумкин:

а) ўрин англатади: **бостирма, айланма** (сувнинг айланиб оқадиган жойи), **пистирма, қайнама** (ер остидан, махсус қувурдан «қайнаб» чиқадиган сув), **бўлма (хона)** ва ш. к.;

б) касал турини англатади: **бўғма, терлама, иситма, оқма, қичима** ва ш. к.;

в) жамият ёки ташкилотни англатади: **бошқарма, бирлашма, уюшма** ва ш. к.;

г) овқат навларини англатади: **қатлама, чўзма, қовурма, булама, сузма** ва ш. к.

Эслатма: шу типдаги қайнатма, ивитма, чийратма, ағдарма каби сўзлар сифатга мойилдир.

§ 61. Ўзбек тилида от ясовчи -ма аффикси билан феълларда бўлишсизликни кўрсатувчи форма шакли бир хил. Шу сабабли бу аффикс ёрдами билан ясалган от ўзининг структураси билан

фeъллaрдaн фapқ қилмaйди. Аммо тaлaффуздa, урғудa бир хил эмaсдир: -мa aффикс билaн ясалгaн oтлардa урғу сўнгги бўғингa, яъни aффикс устигa тушaди, фeъллaрдa эсa урғу ўзaқдaги бўғингa тушaди.

М а с а л а н:

О т л а р
бўлма
тугма
ёзма
қатлама

Ф e ъ л л а р
бўлма
тугма
ёзма
қатлама

§ 62. -(и)нди, -(и)нти. Бу aффикслар ҳам, юқоридa кўрсaтилгaн aффикслар кaби, фeъл ўзaқларигa қўшилиб, турли мaънодaги oтларни вужудгa келтирувчи жудa мaҳсудор aффиксдир.

Бу aффикслар ёрдамилaн ясалгaн oтлар структура жиҳaтидaн ўтгaн зaмон ўзлик фeъли (тепинди, сўкинди) гa ўхшайди; мaъно жиҳaтдaн ҳам уни эслaтaди. Аммо мураккаб -(и)нди aффиксининг биринчи бўлаги -(и)н ўзлик фeъл aффикси бўлиб, иккинчи бўлаги -ди(ти) эсa аслидa ўтгaн зaмон aниқ фeъли кўрсaткичидир.

-(и)нди, -(и)нти aффикслари орқали ясалгaн oт иш-ҳарaкaт нaтижасидa ҳосил бўлгaн предметни билдиради: ювинди ~ юғунди, ташлади, силқинди, қуйқинди, қийқинди, чайинди, қиринди, чиринди, куюнди, чиқинди ва ш. к.

§ 63. -м, -им, -ум. Бу aффикс фeъл ўзaқларигa қўшилиб, ҳарaкaт процессини ёки иш-ҳарaкaт нaтижасидa ҳосил бўлгaн предметни билдиради. М а с а л а н: кирим, чиқим, босим, билим, йиғим, терим, оқим, кийим, битим, қочирим, унум, бўлим, тўқим, ўрим, тушум (доход); бичим, кесим, ютум, тўплам, қатлам, боғлам, кўклам ва ш. к.

Бу aффикс баъзи фeълларгa қўшилиб келиб, ўлчов-миқдор бирлигини билдиради; oдатдa бундaй oтлар саноқ сонлари билaн бирликдa қўллaнaди. М а с а л а н: бир чеким (махоркa), икки қатим (ин), бир чимдим (мурч), бир қисм ~ сиқим (дон), бир қайнатим (чой), бир ошам (ош), бир чайнам, бир ялам, бир тутам, бир қултум ва ш. к.

Э с л а т м а: -им aффикси ёрдамилaн ясалгaн чақирим сўзи (чақириниш ҳарaкaтининг эмас, балки чақириниш ёки қичқириниш мумкин бўлгaн) ўлчов—масофани билдиргaн.

§ 64. -н, -ин, -ун (-юн). Бу aффикслар ҳам асосaн ўзaқдa ифодa этилгaн ҳарaкaт билaн боғлиқ бўлгaн, шу ҳарaкaт нaтижасидa ҳосил бўлгaн предметни ёки ҳарaкaт процессини билдиради: ёнғин, йиғин, келин, экин, тиқин (пробкa), қуюн, тугун ва ш. к.

§ 65. -моқ, -мақ. Булар аслида феълларнинг инфинитив формаларини ҳосил қилишлари билан бирга, феъл ўзакларига қўшилиб, конкрет предмет номларини ясайди: илмоқ, қармоқ, сиртмоқ, қуймоқ, чақмоқ, қасмоқ (қазмоқ), кертмақ, емақ, чертмақ каби.

§ 66. -доқ, -дақ, -тақ. Бу аффикслар феълларнинг буйруқ формаларидан от ясайди: қовурдоқ, кекирдақ, югурдақ.

§ 67. -қун -гун: учқун, юлғун (ўсимликларнинг бир тури), турғун, тўлқин, Туйғун, Учқун.

Бу аффикслар ёрдами билан ясалган сўзлар кўпинча атоқли от (киши номи) сифатида қўлланади.

§ 68. -мур, -мир: ёмғур (ёмғур-ёғмоқ феълидан); ўсмир.

§ 69. -чиқ, -чуқ; урчуқ, суянчиқ, қабарчиқ, чуғурчиқ.

Қуйидаги суффикслар ёрдами билан отлардан от ясалади:

§ 70. -дон: сиёҳдон, ғаладон (ғалладон), сувдон, қаламдон, оловдон.

§ 71. -лиқ, -луқ, -лик: бошлиқ (начальник), ёрлик, тузлуқ, ошлиқ (овқатлик), сувлик, жазлик (жиҳаздирик), беллик, терлик (от абзалларининг номлари).

От белига қўяверди бек Равшан

Тоза ипак майин қалин терликти.

Энди кўринг Равшанхондай полвонди,

Чиргисининг устидан қўйди белликти.

(«Р а в ш а н х о н».)

§ 72. -а: варақа (листовка), овоза.

§ 73. -ак: баргак, йўлак, тур(у)шак, милкак, жизғинақ, тугунақ (туйнақ) ва ш. к.

§ 74. -туруқ, -дуруқ: бўйинтуруқ, соқолтуруқ, ўмилдуруқ.

§ 75. -ин, -ун: ўтин, тутун (дуд сўзидан ясалган).

§ 76. -моч: тухмоқ (тухум сўзидан), умоч (ун сўзидан), қўғирмоч.

§ 77. -ча. Бу аффикс ёрдами билан сифатлардан от ясалади: қизилча (лавлаг), кўкча (қовуннинг бир нави), олача: Олтмиш қари олачадан қалпоғи. (Ф о л ь к л о р).

Қуйидаги аффикслар ёрдами билан ундов сўзлардан от ясалади ва улар бирор иш натижасида ҳосил бўладиган турли товушларга, умуман, тақлидий сўзларга қўшилиб, қурол-асбоб, баъзан ҳолат отини билдиради.

§ 78. -(и)лдоқ: шақилдоқ, шилпилдоқ, ҳиқилдоқ, шиқилдоқ каби.

§ 79. -ақ, -оқ: пирпирақ, шаршарақ, гартарақ, варварақ, дардарақ, бизбизак, гулдурақ, куркунақ, ҳуштақ, қалдироқ, боди-роқ.

§ 80. -а: қаҳқаҳа, ғишғиша, ғарғара, ҳўлқа.

Урин-жой оти билдирувчилар.

§ 81. -лоқ. Бу аффикс кўпинча от ўзакларига қўшилиб, ундан англашиладиган предметнинг мўллигини, шу билан бирга ўрин-жой маъносини ҳам билдиради. М а с а л а н: тошлоқ, ўтлоқ, тузлоқ, кумлоқ, овлоқ, қишлоқ, яйлоқ (ёй ~яй~ жай — ёз сўзидан).

§ 82. -лов (-лоқ билан бир функцияда): яйлов, қамишлов [Журган жери қамишлов бир дашакан. («Ш а й б о н и х о н»)], қишлов.

§ 83. -оқ: ётоқ, қўноқ (қўниладиган жой).

§ 84. -зор: гулзор, пахтазор, олмазор, анорзор, анжирзор, тоқзор, экинзор, мевазор, узумзор, ўрикзор; илонзор.

§ 85. -(и)стон [ўндош товуш билан тугаган ўзакларга қўшилганда, олдидан қисқа и орттирилади; -(и)стон аффикси билан ясалган от миллат (халқ) номини билдирадиган сўзларга қўшилиб, шу миллат — халқнинг яшайдиган ўрини, географик номни билдиради: Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Арманистон, Гуржистон. -(и)стон аффикси гул сўзи қўшилиб, обод жой маъносига қўлланади; бундай чоқда -(и) стонни -шан аффикси билан алмаштириб қўллаш ҳам мумкин бўлади: гулистон — гулшан].

§ 86. -хона. Бу мустақил маъноли сўз бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида асосан аффикс вазифасида қўлланади ва жуда маҳсулдордир: чойхона, босмахона, касалхона, элчихона, ётоқхона, ошхона, туғруқхона, иссиқхона (теплица).

§ 87. -гоҳ: сайргоҳ (сайр қилинадиган жой), жанггоҳ (жанг жойи), даргоҳ (остона, бўсаға), қароргоҳ (турар жой).

Абстракт маъно ифода этувчи аффикслар

Белги оти ёки ҳаракат-ҳолати оти билдирувчилар.

§ 88. -лик, -лиқ, -луқ (-луғ фэрмаси ҳам учрайди, аммо ҳозирги адабий тилда, ўрни билан, -лик, -лиқ, -луқ, формаларини қўллаш қондалаштирилган).

-лик аффикси турли сўз туркумларидан от ясай олади; қуйидаги ҳолларда у белги отини билдиради:

а) сифатларга қўшилганда: қизиллик, яхшилик, катталиқ, янгилик, гўзаллик, оғирлик, мардлик, жасурлик, бадийлик, принципиаллик, снгилтаклик, сувсизлик, уқувсизлик, ишёқмаслик, қўрқмаслик каби;

б) отларга қўшилганда: болалик, гўдаклик, йигитлик, қариллик, оталиқ, оналик, хотинлик, қариндошлиқ каби;

в) -чи, -бон, -паз, -кор, -гар, -соз, -каш каби аффикслар ёрдами билан ясалган отларга қўшилганда (бундай ҳолларда касб оти ҳосил бўлади): ўқувчилик, боғбонлик, темирчилик, кemasозлик, пахтакорлик, ўқитувчилик, заргарлик, ниллакашлиқ,

чизмакашлик, чақимчилик, самоварчилик, ошпазлик, қоғозбозлик.

-лик аффикси конкрет предмет отларига қўшилганда, ҳосил бўлган от ҳам конкрет нарсa, бирор нима учун хос, ушга мўлжалланган, ўшанга яроқли бўлган предметни билдиради: **кийимлик, кўйлаклик, овқатлик, тўнлик.** Бундай отлар одатда сифат вазифасида ҳам қўлланади: **кўйлаклик чит, ойлик иш, йиллик план каби.**

§ 89. **-чилик, -гарчилик.** Бу мураккаб аффикслар ёрдами билан ясалган от қандайдир бирор турмуш ҳодисаси ёки бирор кайфиятни, баъзан пайт — мавсум маъносини билдиради: **обломовчилик, ўртоқчилик, ўзибўларчилик; пишиқчилик, қурғоқчилик, ёғингарчилик, лойгарчилик, одамгарчилик, хурсандчилик, хафагарчилик.**

§ 90. **-изм.** Бугунги ўзбек адабий тилида бу аффикс билан қирган совет-интернационал сўзлар кўпдир. Жуда маҳсулдор бўлган **-изм** аффикси турли абстракт тушунчаларни: билим номи, ижтимоий-сиёсий ва илмий оқимларни, предмет ва ҳодисалар системасини, ҳаракат ва ҳолат номларини, бирор нарсaга, бирор сифатга мойил эканликни ифодалайди: **марксизм, ленинизм, дарвинизм, большевизм, социализм, коммунизм, материализм, демократизм, идеализм, феодализм, империализм, капитализм, туризм; магнитизм, реализм, авантюризм; оптимизм, пессимизм.**

§ 91. **-ч, -инч.** Бу аффикс феълларнинг буйруқ ёки ўзлик даража формасига қўшилиб, абстракт маънони ифодалайди: **ишонч, севинч, қувонч, ўтинч, соғинч, таянч, қўрқинч, қизғонч** ва ш. к.

§ 92. **-ш, -иш, -уш.** Бу аффикс феъл ўзакларига қўшилиб, қўйдаги маънодаги отларни ҳосил қилади:

а) иш-ҳаракат ёки ҳолат отини билдиради: **ўқиш, ёзиш, териш, отиш, қарғиш (қарғамоқ), юриш, туриш, ётиш;**

б) ўрин отини билдиради: **кириш (вход), чиқиш (выход), бурулиш;**

в) предмет ёки ҳодиса отини билдиради: **қурилиш (постройка), уруш (война), ў(л)тириш (заседание), йиғилиш.**

§ 93. **-в, -ув.** Булар феъл ўзакларига қўшилиб, иш, процесс номи билдиради: **ўқув, ёзув, тўқув, сайлов, тергов** каби.

Баъзан конкрет предмет номи ҳам билдируви мумкин: **ўлчай (ўлчаш асбоби), улов (миниладиган ҳайвонларнинг умумий номи), бутов (бурамоқ феълидан).**

Қўйдаги аффикслар феъл ўзакларига қўшилиб, ҳаракат, ҳолат, иш процесси ва шу каби маъноларни англатувчи от ясади:

§ 94. -қ, -к, -иқ, -уқ: ўтоқ, саноқ, сувоқ, сўроқ, қийноқ, тўлгоқ; истақ, тилақ, безақ; бичиқ, қилиқ, ҳайқириқ, қочириқ, чопиқ, санчиқ, қўриқ, учиріқ, қўшиқ ва ш. к.

§ 95. -ки, -ги, -гу: тепки, туртки, кулги, севги; туйғу, қайғу, урғу, сурғи каби.

§ 96. -қип, -гин, -гип: тошқин, қирғин, ёнғин, тўлқин ва ш. к.

§ 97. -миш, -муш: ўтмиш, кечмиш, қаралмиш, аниқланмиш, изохланмиш, турмуш, емиш каби.

«Субъектив баҳо» ифода этувчи аффикслар

§ 98. Бу группага эркалаш, кичрайтиш, севиш маъноларини билдирувчи, субъектнинг маълум шахс ёки предметга бўлган ўз қарашини — баҳосини ифода этувчи формалар — аффикслар киради, «Субъектив баҳо» формалари, ўзларининг функцияларига кўра, юқориди кўриб ўтганимиз аффикслардан фарқ қилади. Булар одатда, бошқа ясовчилар каби, сўзнинг реал маъносини бутуцлай ўзгартиб юбормай, фақат унга қандайдир бирор янги оттенка — қўшимча маъно беради (м а с а л а н: йигит — йигит-ча, келиш — келин-чак); шу билан бирга нутқнинг тасвирийлиги, ифоданинг бадийлиги учун хизмат этади.

Мисоллар:

Ёқут кўзли олтин узук билан порласа,

Келинчакнинг хиналанган нозик бармоғи.

(Ғ. Ғулом.)

Уғилчангни янги яслида кўрдим,

Кўзичоқдай ўйнаб юрарди.

(Уйғун.)

Тилимизда кичрайтиш формаси билан қўлланадиган айрим сўзларнинг асл кичрайтиш маъноси йўқолган. М а с а л а н: Аммадан яшириб ошхонага кирдим-да, катта хурмачани кўтариб бозорга келдим. (Ғ. Ғулом.)

Бу мисолдаги хурмача сўзи аслида хурманинг кичрайтилган формаси бўлса-да, ундаги кичиклик маъноси йўқолган, ҳатто унинг (хурмачанинг) кичкина эмаслигини кўрсатиш учун катта сифати билан аниқланиб таъкидланган.

Қуйидаги мисолда буни яна очиқ кўраимиз:

Бошини сал кўтариб, ҳайҳотдай кўрғончанинг теварак-атрофига кўз юртиб чиқди, ҳар бир кичик соячага синчиклаб қаради. (Ғ. Ғулом.)

Бу мисолдаги кўрғончанинг ҳам кичик эмаслиги ҳайҳотдай сўзи билан таъкидланган. Аммо сояча сўзидаги -ча эса соянинг кичик эканлигини янада бўрттириб тасвир этиш учун келтирилган. Унда кичиклик англатиш функцияси сақланган.

Қуйидаги сўзлар ҳам кичиклик маъноларини йўқотиб, алоҳида сўз каби тасаввур этилади: **декча** (тожикча **дек-қозон**), **найча** (тўқимачилик термини, **най** сўзидан), **белча** (косибчиликка хос термин, **бел** сўзидан), **кўрпача**, **қаламча**, **зоғча**, **шолча**, **қийиқча**, **боқча** (болалар боқчаси), **олча** (олуча) ва ш. к.

Қўғирчоқ (курчоқ), **арғимчоқ** (ҳайинчак), **беланчак**, **қорачиқ** сўзлари ҳам асли **-чоқ**, **-чиқ** аффикслари ёрдами билан ясалган кичрайтиш формасидаги отлардир.

Баъзан кичрайтиш-эркалаш аффиксларни ўзида кичрайтиш аффикси бўлган сўз формаларига ҳам қўшиливи мумкин. У чоқда биринчи ясалган сўзнинг сўнггисига шибатан катта эканлиги билдирилади. **М а с а л а н**: **тойчоқча** — **тойчоқ**. Бундай кичрайтиш-эркалаш аффиксларининг қўшоқ келиши одатда ортиқ эркалашни ифода этади: **қўзичоққина** (**қўзичоқ**) каби.

Эркалаш-кичрайтиш маъносини ифодаловчи аффикслар:

§ 99. **-ча**: **уй** — **уйча**, **китоб** — **китобча**, **майдон** — **майдонча**, **той** — **тойча**, **йигит** — **йигитча**, **қиз** — **қизча**, **пичоқ** — **пичоқча**, **ҳовуз** — **ҳовузча** (**ҳовучча**), **чуқур** — **чуқурча**.

§ 100. **-чақ**, **-чоқ**: **келин** — **келинчақ**, **чўп** — **чўпчак** (хас маъносида), **тугун** — **тугунчақ**, **ўйин** — **ўйинчоқ**, **той** — **тойчоқ**, **қулун** — **қулунчоқ**, **қўзи** — **қўзичоқ**.

Э с л а т м а: тилимизда **-чақ**, **-чоқ** суффикслари баъзан отдан бошқа сўзларга ҳам қўшилиб, янги от ёки сифат ҳосил қилади. **М а с а л а н**: **бекинмачоқ** (беркинмоқ), **тортишмачоқ**, **йўртмачоқ**, **ялинмачоқ**, **кутурмачоқ**.

§ 101. **-чиқ**, **-чуқ** (**-чуғ**): **той** — **тойчиқ**, **тўй** — **тўйчиқ**, **қоп** — **қопчиқ**, **ён** — **ёнчиқ**.

§ 102. **-лоқ**: **чақалоқ** (**чақа** — бола сўзидан), **тойлоқ** (той сўзидан), **ўталоқ** (туянинг ёш боласи — **бўта** сўзидан). **-лоқ** аффикси ундош товуш билан тугаган отларга қўшилганда, баъзан унинг олдидан бир а орттирилади: **қиз-а-лоқ** — **қизалоқ** (ёш қиз бола).

§ 103. **-гина** (**-кина**, **-қина**): **болагина**, **қизгина**, **ўртоққина**, **билаккина**.

-гина аффикси, умуман, отларга, киши отлари ўрнида қўлланивчи ёки унинг белгисини кўрсатиш учун келтириладиган сифатларга қўшилиб келади. **М а с а л а н**: — **Тентаккинанингиз савлатликкина йигит бўлиб қайтипти-я саллотликдан**. Ёш бўлса ҳам майли, ўзи дуркингина... **Ўғлингиз Ёдгор думолоққина бўлиб ўйнаб юрган экан, жуда ҳам сеvimли бўлипти-да**. **Вой, дарвоқе, ҳозир олиб чиқаман болагинангни**. **Саодат болагина ҳам вафоликкина қиз...** **Барака топкурнинг қўли гулгина**. **Вой, холагинанг ўргилсин, омон бўлсанг, анчоқ юварасан, — дедим-да, унамадим**. (Ф. Ғул о м.)

§ 104. -жон. Бу сўз ўз маъносидан ташқари, аффикс вазифа-сида эркалаш учун, ортиқ муҳаббат, севги изҳори учун бадий ифода воситаси сифатида қўлланади.

-жон асосан киши номларига ва оила аъзоларига бўлган муносабатни билдирувчи отларга қўшилади: Шарифжон, онажон, отажон, акажон, опажон, холажон каби.

§ 105. -хон (асли қоон, ҳоқон сўзидан): Дилбархон, Гулнорхон, Нодирахон, Салимахон, Каримахон ва ш. к.

Э с л а т м а: -хон, -жон сўзлари киши исмлари билан келганда, баъзан у атоқли отнинг таркибий қисмига кириб кетиб, эркалаш-кичрайтиш ролини йўқотган бўлмоғи ҳам мумкин: Онахон, Ойимхон, Ойхон, Бобохон, Қорахон каби.

§ 106. -ой. Бу аффикс фақат хотин-қиз исмларигагина қўшилади: Турсуной, Ёкутой, Ҳалимаой, Нигорой.

Қўшма отлар

§ 107. Ўзбек тилида қўшма от икки, баъзан ундан ортиқ ўзакнинг ўзаро бирикувида шакл топади.

Қўшма от составидаги компонентларнинг биринчиси асосан кейингисини аниқлаб келади. Бу, турлича бўлмоғи мумкин:

1. Биринчи компонент иккинчиси орқали ифода этилган предметнинг биринчи сўзлан аниқлашган предметга қарашлилигини, унга ҳослигини, турини билдиради. М а с а л а н: ошқозон, қорин боғ, итпашша, кўзойнак, қийма тахта, лампа шиша, қозон чочиқ, ток қайчи, машина ип, электр арра, электр сушилка.

2. Биринчи компонент иккинчиси орқали аниқлашган предметнинг ўринга, пайтга бўлган муносабатини билдиради. М а с а л а н: тоғолча, тоғузум, чўл қурбақа, қўқон арава, номозшом-гул, сув илон, ер ёнғоқ, чўл ялпиз.

3. Биринчи компонент иккинчиси орқали ифода этилган предметнинг жинсини, нималан ишланганлигини, нимадан иборат эканини билдиради. Масалан: мис баркаш, зиғир ёғ, гишт кўприк, сим элак, ип копток, сих мола.

4. Иккинчи компонентнинг биринчиси орқали ифода этилган предметга ўхшашлигини билдиради. М а с а л а н: тошбақа, карнайгул, дўлана олма, анжир шофтоли, қил илон каби.

Ўзбек тилида қўшма отларнинг тузилишига кўра шундай типлари бор: синтактик йўл билан бириккан қўшма отлар, лексик йўл билан бириккан қўшма отлар, таркибли қўшма отлар.

§ 108. Синтактик йўл билан бириккан қўшма отлар. Булар қуйидаги кўринишларга эга:

1) икки от ўзакнинг ўзаро бирикишидан:

а) компонентлари бирор формал белгига эга бўлмайди: белбоғ, ошқозон, тошбақа, қовоғари, ер ёнғоқ, отқулоқ, қўзиқорин,

ғузапоя, таннарх, кўзойнак, билагузук, Пахтаорол, Тўйтепа, тош кўмир, темир йўл, Маҳаммадкарим, Салимхон, Жўрабек, Онаби-би каби;

б) компонентларидан иккинчиси учинчи шахс эгалик кўрсаткичи қабул қилган бўлади: **шаҳар совети, иш ҳақи, ой боши, бузоқбоши, иш боши, карвон боши, сомон йўли, қуштили, сўз боши** каби;

2) сифат билан отнинг бирикишидан: **оқсоқол, оққуш, Каттақўрғон, кўкқарға, олақарға, қорақант, япалоққуш, сассиқ саримсоқ, кўршапалак, Оқтепа, Кўктерақ, қизилинтон** каби;

3) сон билан отнинг бирикишидан: **учбурчак, тўртбурчак, мингоёқ, қирқоғайни, Учқўрғон, Бешёғоч, Бешариқ** каби;

4) от билан феълнинг (сифатдош формасининг) бирикишидан: **ўринбосар, отбоқар, бўрибосар, бешотар, кунгабоқар, муз ёрар**; шунинг сингари географик отлар: **Сойкелди, Илонўтди, Қизкетган** (канал) каби;

5) икки феълнинг ўзаро бирикишидан: **олиб сотар, босволди** (қовун), **Сотволди** (<сотиб олди), **искаб топар**.

§ 109. Лексик йўл билан бириккан қўшма отлар. Булар одатда умумийлик ва жамлиқ маъноларини ифода этади:

Лексик йўл билан бириккан қўшма отлар қуйидаги кўри-нишларга эга:

1) компонентлари бир-бирига зид маъноли сифат, от ёки феълларнинг бирикуви билан: **катта-кичик, яхши-ёмон, оқ-қора, ёш-қари, кеча-кундуз, ер-кўк; бориш-келиш, борди-келди, олди-берди, қўйди-чиқди** каби;

2) компонентлари маънодош бўлиб, улардан бири архаик ёки бошқа тиллардан кирган отларнинг бирикуви билан: **идиш-оёқ, асбоб-ускуна, бола-чақа, орзу-ҳавас, куч-қувват, уруш-жанжал; бўлканон, мукаун** каби;

3) компонентлари, маъно ва тур-жинсларига кўра, бир-бирига яқин отларнинг бирикуви билан: **сигир-бузоқ, йиғим-терим, қозон-товоқ, қурт-қумурсқа, қалам-дафтар, товоқ-қошиқ, хотин-қиз, сабзи-пиёз, қовун-тарвуз, гап-сўз** каби;

4) компонентларидан бири мустақил маънога эга бўлиб, иккинчиси маъносиз бўлган «сўзлар»нинг бирикуви билан: **майда-чуйда, мева-чева, кийим-кечак, ёлғон-яшиқ, қант-қурс, тақир-туқур** каби;

5) компонентларининг иккови ҳам тақлидий сўзлар бўлиб, одатда мустақил ҳолда қўлланмайдиган маъносиз «сўзлар»нинг бирикуви билан: **алғов-далғов, ивир-шивир, икир-чикир** каби.

6) компонентларнинг биринчиси унли билан бошланган бўлса, унинг олдидан п ёки м орттириш; агар ундош билан бошланган бўлса, уни шу товушлардан бирига алмаштириб такрорлаш

(редупликация) йўли билан: **он-пош, от-пот, чой-пой, нон-пон, қон-пон, патир-матир, ничоқ-мичоқ, пул-мул** каби.

§ 110. **Таркибли қўшма отлар.** Таркибли қўшма отлар бир неча сўзлардан бириккан бўлиб, давлат ва партия органлари, муассасалар, ташкилотлар ва шунинг каби номларни англатади. Масалан: **Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Ўзбекистон Олий Совети, Ўзбекистон Давлат нашриёти, Урта Осиё Давлат университети, машина-трактор станцияси** каби.

Қисқартма қўшма отлар (аббревиатура)

§ 111. **Таркибли қўшма отлар,** юқоридики кўриб ўтганимиздек, тўлиқ ҳолда қўлланиши билан бирга, уларнинг кўплари қисқартилган ҳолда ҳам қўлланади. Масалан: **машина-трактор станцияси — МТС, Ўзбекистон давлат нашриёти — Ўздавнашр, район совети — райсовет** каби.

Ўзбек тилида бу типдаги қисқартма қўшма отлар Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг, Улуғ рус ҳалқи билан бўлган алоқа — яқин муносабат натижасида кириб келди ва кенг қўллана бошлади.

Э с л а т м а: ўзбек тилида қўшма атоқли отларнинг — киши отларининг қисқартган формада қўлланиши бор. Масалан: **Мама <Мамажон ёки Мачон (Хоразмда) <Маҳаммадjon <Муҳаммаджон; Холмат <Холмуҳаммад; Маткарим <Маҳаммадкарим, <Муҳаммадкарим; Маюнус (Майнис) <Мамаюнус <Муҳаммадюнус; Улби <Ўғил биби; Бучеҳра <Биби чеҳра; Маҳбу <Маҳбуба; Фоти <Фотима** каби. Отларнинг бундай қисқартган ҳолда қўлланиши одатда эркалаш-кичрайтиш оттенкаларини беради.

Ўзбек ёзма адабий тилида қисқартма қўшма сўзлар, адабий тилнинг сўзлашув (оғзаки) формасига инсбатан, камроқ ишлатилади; аммо адабий сўзлашув тилида рус тилида мавжуд бўлган қисқартма қўшма сўзларнинг деярлик барча тур ва типлари, айниқса пиллӣ ва сиёсий терминлар, ташкилот ва муассаса номларини билдирувчи қисқартма отларни учратмоқ мумкин. Масалан: **МГУ, ЎзГУ, САГУ, исмат, диамат, физмат, литфак, педфак; исполком, военком, горком, обком, местком, домком, завхоз, местхоз; фабзавуч, авиобаза, автотранспорт, политотдел, партбилет, партбюро, финотдел, сельсовет, хозрасчет, горснаб, миширос, горно, облоно, райфо, горторг, завмаг, завотдел, культмаг, местпром, запчасть, зоосад, зооларк, Ўзбумкомбинат, медпункт, медсантруд, медсестра, Ўзтотторг, сельхоз (виставка), райнотребсоюз, санмедтруд, ЎзТАГ.**

Тўлиқ ҳолда қўлланилмайдиган (русча сўзлардан қисқартилган) кўпгина қисқартма отлар ўзбек тилида бир бутун ўзак сифатида уқилаверади, шу билан бирга улар бошқа отлар синга-

ри турлана, беради ва янги сўз ясашда асос бўла олади. **Ма а л а н:** местком — месткомда, месткомнинг, месткомни, месткомдан; колхоз — колхозчи, колхозчилар, колхозлаштириш каби.

§ 112. Ўзбек адабий тилида қисқартма қўшма отларнинг қўйидагича типлари бор:

1. Сўзларнинг биринчи ҳарф (товуш) ларини олиш йўли билан тузилган қисқартма отлар: СССР, МТС, ХХР, ГДР каби.

Бушдай қисқартма қўшма от составидаги ҳар бир ҳарф, одатда ўз номи билан ўқилади: СССР: -эс-эс-эс-эр, МТС: -эм-тэ-эс каби. Баъзилари эса, орасида унли товуш бўлса, бир сўз каби талаффуз этилади: САГУ, ЗИС, ГЭС каби.

2. Сўзларнинг бош қисмларини олиш йўли билан тузилган қисқартма отлар: колхоз, райком, ўздавнашр, обком, комхоз, Турксиб каби.

3. Охириги сўзни бутунлигича, аввалгисининг бош қисмини олиш йўли билан тузилган қисқартма отлар: Ўзкомпартия, райсовет, соцгородок, Ўзкитоб каби.

4. Биринчи сўзнинг бош қисмини, қолганларининг бош ҳарфларини олиш йўли билан тузилган қисқартма отлар: ЎзССР, ЎзКП МК.

5. Аралаш йўл билан тузилган қисқартма отлар: Тошунивермаг, Ўзполиграфкомбинат каби.

СИФАТ

СИФАТЛАРНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 1. Сифат — предметнинг белгисини билдирувчи сўз туркуми. Сифат предметнинг белгисини бевосита ёки уни бир предметнинг бошқа бирор предмет билан бўлган муносабатига кўра билдириши мумкин. Шунга қараб ўзбек тилида сифатлар икки гурпуга бўлинади: аслий сифатлар ва нисбий сифатлар.

Аслий сифатлар

§ 2. Аслий сифатлар сезги аъзолари билан бевосита билиб бўладиган предметга хос белгини: предметнинг ранг-тусини, инсон ва жониворларнинг физик хусусиятларини ва характерини билдиради. **Ма с а л а н:** оқ, қора, ола, малла, қизил, яшил; аччиқ, ширин, чучук, нердон; илиқ, иссиқ, совуқ; куюқ, суюқ, қаттиқ, юмшоқ; оғир, енгил; тор, кенг, узун, қисқа, ясси, думалоқ, йўғон, ингичка; ориқ, семиз, озғин, қотма; кар, кўр, соғлом, бақувват, ёш; яхши, ёмон, йўрға; камтар, такаббур, жоҳил, муғомбир, айёр, бахил, қизғончиқ, сахий, ботир, доно, хушчақчақ, ювош.

§ 3. Аслий сифатлар қуйидаги грамматик хусусиятларга эга бўлади.

1. Аслий сифатларнинг бир тури одатда ранг-тус, тахлит бийдирувчи сифатлар, белгининг ўта ортиқлигини кўрсатувчи махсус шаклга — интенсиф формага эга. **М а с а л а н:** қизил — қип-қизил, қора — қоп-қора, яшил — ям-яшил, юмалоқ — юм-юмалоқ каби.

2. Аслий сифатлар предметнинг белгисини даражалаб кўрсата олади, яъни улар қиссий даражага эга. **М а с а л а н:** яхши — яхшироқ — энг яхши каби.

3. Аслий сифатлар кўпинча ўзининг зиддини англатувчи сўзлар билан бирликда антонимларни вужудга келтиради. **М а с а л а н:** оқ-қора, яхши-ёмон, узун-қисқа, катта-кичик, оғир-енгил, аччиқ-чучук, қуюқ-суюқ, йўғон-ингичка, ориқ-семиз, ёшқари каби.

4. Ранг-тус билдирувчи оқ, қора, қизил, кўк, сариқ сифатларидан қўшимча маънога эга бўлган янги сифат ҳосил қилиш мумкин: оқ — оқиш, қора — қорамтир, кўк — кўкимтир, сариқ — сарғимтир — сарғиш.

Юқориди санаб ўтилган белгилар аслий сифатлар учун характерлидир.

Нисбий сифатлар

§ 4. Нисбий сифатлар предметдаги белгини унинг бошқа бирор предметга бўлган турлича муносабатига кўра билдиради. **М а с а л а н:** ёзги кийим, кузги қовун, кечки экин, сўнгги сўз, охири дарс, қадимги одам, ташқи муносабат, ички иш, тушки овқат, тонгги шабада, бугунги газета, аввалги кун, сиртқи ўқиш, бултурги воқеа; уйдаги китоб, даладаги кишилар, дилдаги фикр, тоғдаги йилқи; беш йиллик план, ойлик иш ҳақи, кунлик меҳнат, расмли китоб; кўзойнакли киши, беш қиррали юлдуз, кўп болали аёл; сувсиз ер, чексиз дала, ғуборсиз осмон; деворий газета, ҳарбий кийим; социалистик ҳаёт, коммунистик тарбия; коммунал хўжалик, индивидуал план.

§ 5. Сифатлар предмет билдирувчи сўзлар, яъни отлар билан мустаҳкам боғланган бўлиб, гапда кўпинча уларнинг аниқловчиси ёки кесими вазифасида келади: қизил байроқ, кенг майдон, тонгги шабада, кечки экин, суратли китоб, беш қиррали юлдуз; дала — кенг, болалар — ёш, кампир — тетик каби.

Агар синтактик нуқтаи назардан қарасак, маъно жиҳатдан от категориясига кирадиган ҳар қандай сўз, маълум шароитда, сифат функциясида, сифат эса от функциясида келмоғи мумкин. **М а с а л а н,** -лик аффикси билан ясалган беш йиллик сўзи ҳам от (пятилетка), ҳам сифатдир (пятилетний). Шунингдек би-

рор от олдида келиб, уни аниқлаб келадиган от, ҳеч қандай морфологик белгисиз, сўнггисига нисбатан сифатлик вазифасини бажараверади. **М а с а л а н:** олтин соат, сим кровать, нон жийда каби. Бундай бирикмалардаги олтин, сим, нон сўзлари, морфологик таҳлилда, сўз туркумлари жиҳатидан, ҳар қандай синтактик комбинацияда ҳам, аслича, яъни отлигича қола беради, аммо синтактик таҳлилда олтин, сим, нон — аниқловчи, соат, кровать, жийда сўзлари аниқланмиш саналади.

Умуман, ўзбек тилида сифатлар, рус тилидаги каби, сифатликни кўрсатувчи доимий формага эга бўлмаганликлари туфайли, улар бошқа сўз туркумларидан, асосан семантик жиҳатдан фарқланади.

СИФАТ ДАРАЖАЛАРИ

§ 6. Сифатларда даража категорияси сифатларнинг характерли белгиларидан бири ҳисобланади.

Чоғиштирма даража предметлардаги бир хил белгининг, миқдорига кўра, бир-биридан фарқлаш заруриятдан тугилади. Бунинг учун икки ёки ундан ортиқ предметлар чоғиштирилади.

Ўзбек тилида сифатлар чоғиштирма даража ва орттирма даражага эгадир.

Чоғиштирма даража

§ 7. Сифатларнинг чоғиштирма даражаси ўзбек тилида ё аналитик ёки синтетик йўл билан ифода этилади.

1. Чоғиштирма даражанинг аналитик йўл билан ифода этилиши қуйидагича:

а) чиқиш келишиги ёрдами билан: бунда чоғиштирилувчи предмет чиқиш келишик формасини олиб, ундан сўнг келган сифат ўзгаришсиз («оддий» ҳолича) қола беради: қордан оқ, тошдан қаттиқ, жондан ширин каби. Чоғиштирувнинг бу типи жонли тилда ҳам, адабий тилда ҳам кўп қўлланади. **М и с о л л а р:** Айрилиқ ўлимдан қаттиқ. (Мақол) Яхши сўз болдан ширин. (Мақол.) Ақлдан ортиқ бойлик йўқ. (Мақол) Уят ўлимдан қаттиқ. (Мақол.) Одамнинг юзи офтобдан иссиқ. (Мақол.) Сўз қиличдан ўткир. (Мақол.) Асалдан шириндир сўзи, гулдан қизил ойдаи юзи. (Фольклор.) Унинг шеъри қиличдан ўткир, чақмоқдан тез, ипакдан майин. (Уйғун.) Шамолдан тез, сувдан силлиқ. (Ойбек.) (Бундай конструкцияда келган сифатлар -роқ аффиксини қабул қилмоғи ҳам мумкин);

б) кўра, қараганда, нисбатан сўзлари ёрдами билан: бундай конструкция икки турли кўринишга эга. Агар чоғиштирув кўра

сўзи орқали ифода этилса, унда чоғиштирилувчи предмет чиқиш келишик формасини олади: **Ит** **отдан кўра паст** каби.

Чоғиштирув қараганда, **нисбатан** сўзлари орқали ифода этилса, унда чоғиштирилувчи сўз жўналиш келишик формасини олган бўлади: **Наманган Марғилонга қараганда чиройли. Пўлат темирга нисбатан қаттиқ** каби.

2. Чоғиштирма даражанинг сиптетик йўл билан ифода этилиши даража кўрсатувчи махсус форма орқали бўлади. Ўзбек тилида бу вазифани **-роқ** аффикси бажаради: **яхшироқ, каттароқ, чиройлироқ** каби.

§ 8. Ўзбек тилида **-роқ** аффикси биргина асосий маънога эга. У ҳар вақт белгининг «оддий даража» га нисбатан бир оз кучсиз эканлигини, яъни «оддий даража» деб аталувчи муайян бир нормага етмаган эканлигини билдиради.

Қуйидаги икки мисолни таққослаб кўрайлик: 1) **Сочи узун бир қиз келди.** 2) **Сочи узунроқ бир қиз келди.** Бу—иккинчи мисолдаги **узунроқ** сифати биринчи мисолдаги **узун** сифатига нисбатан белги миқдорининг кам—кучсизлигини билдиради, **узунроқ** сўздан ҳам ҳали узунлик даражасига етмаган деган маъно англашилади.

Солиштириш: 1) **Менинг китобим тоза.— Менинг китобим тозароқ.** 2) **Қари киши келди.— Қарироқ киши келди.** 3) **Семиз кўй олдим.— Семизроқ кўй олдим.**

Юқоридаги каби ҳолларда **-роқ** нинг маъноси сал, бир оз сўзлари маъносига мос келади. Буни қуйидаги мисоллардан кўрмоқ мумкин:

Зуннун телбароқ, лекин ажойиб қиличбоз, баҳодир бек эди. (О й б е к.) **Дарवेशали ҳавоий хастага берилган, бепарво, уқувсизроқ...** (О й б е к.) **Торобхона катта боғларнинг ўртасига солинган кичикроқ бино.** (О й б е к.) **Қамтар санъаткорнинг қопқора соқол билан қонланган узунчоқроқ юзини мулойим табасум беади.** (О й б е к.)

-роқ аффиксини олган белги билдирувчи сўзларнинг кучини орттириш, таъсирини зўрайтиш учун одатда улар олдидан **яна, тагин; яна ҳам, янада, тагин ҳам** каби кучайтирувчи равишлар келтирилади: **Нардоз билан қизартилган юзларни май яна кучлироқ оловлантирди, сурмали кўзларнинг қора шуъласи яна ёрқинроқ ёнди.** (О й б е к.) **Бу байрам гўзал, нашъали, келаси йил яна гўзалроқ, яна бойроқ ва мазмундорроқ бўлади.** («Қ и з и л Ў з б е к и с т о ш».)

Нок олмадан ширинроқ, Пўлат темирга нисбатан қаттиқроқ мисолларидаги шигари аналитик йўл билан ифода этилган конкрет чоғиштирувда, юқоридаги каби, чоғиштирилувчи предмет назарда тутилганда, сифатларга қўшилиб келган **-роқ** аффикси белги (сифат) даражасининг ортиқлигини кўрсатаётгандек се-

зилади. Бироқ бундай ҳолларда икки предметнинг бир-бирига қиёсан биридаги белгининг иккинчисига қараганда нисбий ортиқлиги шу конструкциянинг умумий мазмунидан англашилади; бунда чиқиш (-дан) ёки жўналиш келишиги (-га) нинг ёки шу форма билан келадиган нисбатан, қараганда элементларининг роли катта. Аксинча, агар ўша келишикли (ёки -га нисбатан, -га қараганда) конструкциялардан -роқни олиб ташласак, белги кучининг илгаригидан ортганлигини кўрамиз. Бунинг учун юқоридаги мисоллардан бирини ҳар икки ҳолатда, -роқ билан ва -роқ сиз, бир-бири билан солиштириб кўрайлик: **Нок олмадан ширинроқ.** — **Нок олмадан ширин.** Шубҳасиз, биринчи мисолдаги -роқ белги кучини сусайтираётир. Иккинчи мисолда эса, аксинча, биринчи предметдаги белгининг иккинчисидан аниқ ва қатъий ортиқлиги яққол ифодаланган. Шу сабабли бундай конструкцияли халқ мақоллари маънони кучайтириш учун кўпинча -роқ сиз ифода этилган бўлади: **Яхши сўз болдан ширин. Уят ўлимдан қаттиқ. Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши каби.**

§ 9. -роқ аффикси, сифатлардан ташқари, белгисига кўра чоғиштирилиши мумкин бўлган, яъни даража категорияси билан характерланувчи сифатдош (ўқиганроқ, қуриганроқ), равиш (тезроқ, кечроқ, бурунроқ), равишдош [(Одамларга ўхшаброқ, Семурғ бошлади сўроқ.) (Ҳ. О л и м ж о н.)] ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб келмоғи маълум.

Баъзан -роқ аффиксининг отларга қўшилиб келиш ҳоллари ҳам учраб қолади. Бунда предметнинг ўзи эмас, унинг белгиси, унга хос бўлган хусусият назарда тутилган бўлади: **тулкироқ одам, шайтонроқ бола** сингари.

§ 10. -роқ аффикси билан шаклланган сифат гапда кўпинча кесим, отлашганда, тўлдирувчи вазифасида келади.

Ўзбек тилида -роқ аффиксининг атрибут (аниқловчи) позициясидаги сифатларга ҳам қўшилиши мумкин. Масалан:

Бой, афандидан таклиф қоғози юборилганига гаши келиб, ундан сўради:

— Таклифнома олиб келиш учун сендан кўра дурустроқ одам топилмадимиз?

— Дурустроқ одамлар ҳам бор эди-ю, ammo улар дурустроқ одамларни кига хат олиб кетдилар, — деб жавоб берди афанди. («А ф а н д и л а т и ф а л а р и».)

-роқ билан шаклланган сифатларнинг атрибут (аниқловчи) ёки предикат (кесим) позициясида келишига қараб, улардаги мазмун ҳам ўзгаради.

-роқ билан шаклланган сифат атрибут позициясида келса, бирор предметнинг айна шу жинсдаги бошқа предметлардан белгидаги фарқини кўрсатади; агар у предикат позициясида

келса, бирор предметнинг маълум бир белгида бошқа жинсдаги предметларга қиёсан ажратилганлигини билдиради.

М а с а л а т: **яхшироқ от** — бунда «яхшилик» бошқа отларга nisбатан; **от яхшироқ** дейилганда, «яхшилик» белгиси миниладиган барча нарса (улов) ларга nisбатан чоғиштирилаётир.

Орттирма даража

§ 11. Сифатларнинг орттирма даражаси предметдаги бирор белгини шу жинсдан бўлган бошқа предметлардаги белгига қиёсан ортиқ эканлигини кўрсатади.

Орттирма даража ўзбек тилида ё «оддий даража» даги сифатларнинг олдидан махсус кучайтирувчи энг сўзини келтириш билан (энг яхши, энг кучли, энг чиройли каби) ёки сифатлар олдидан учинчи шахс эгалик қўшимчаси ва чиқиш келишик формасини олган **ҳамма**, **барча** сингари олмошларни келтириш йўли билан ифода этилади. **М а с а л а т:** **барчасидан яхши**, **ҳаммасидан кучли**, **баридан чиройли** каби.

Баъзан орттирма даража бир сифатнинг ўзини такрорлаш йўли билан ҳам ифода этилуви мумкин. Бу қуйидагича кўринишга эга:

а) биринчи сифат чиқиш келишик формасини олиб, иккинчиси асли ҳолича, ўзгаришсиз қолади: **совуқдан совуқ**, **хунукдан хунук**, **қўполдан қўпол**;

б) биринчи сифат, кўплик аффикси (-лар) ва қаратқич келишик формасини, иккинчиси эса III шахс эгалик аффиксини олади: **яхшиларнинг яхшиси**, **доноларнинг доноси** каби. (Бундай ҳолларда сифатлар одатда отлашган бўлади.)

Баъзан қадимги адабий тилда бу тип қурилишининг бошқа-чароқ формаси (яъни сифат -нинг сиз, иккинчиси, одатдагича III шахс эгалик аффикси билан келиши) учрайди. **М а с а л а т:**

Эл қочса бировдин, эл ёмони бил они...

Олам элининг ёмон ёмони бил они.

(Навоий.)

Сифатларнинг интенсив формалари

§ 12. Ўзбек тилида сифатлар (айниқса, ранг-тус билдирувчи сифатлар) белгининг ўта ортиқлигини ифодаловчи ўзига хос шаклга — интенсив формага эга: **қип-қизил**, **қоп-қора**, **кўм-кўк** каби.

Сифатнинг ортиқлигини ифодаловчи бу махсус шакл (интенсив форма) тилимизда қадимдан мавжуд. Бу форманинг тузилиши, маъноси Алишер Навоийнинг машҳур лингвистик асари— «Муҳокаматул лугатайн»да қайд этилган.

§ 13. Интенсив форма сифатларнинг биринчи бўғинини маълум тартибда такрорлаш йўли билан ҳосил этилади. Бунда так-

рорланувчи (сифат даражасини орттириб кўрсатувчи) биринчи бўғин, сифатнинг товуш составига кўра, турлича, яъни ҳар қайси сифатнинг ўзига хос бўлади: **қоп-** (**қора**), **қип-**(**қизил**); шу сабабли ҳам сифат олдидан қўшилувчи бу бўғинни, проф. Н. К. Дмитриевнинг фикрича, префикс деб бўлмайти. Н. К. Дмитриев, ўзининг сўнгги асарларида, сифатлардаги бу кучайтирувчи элементнинг асли тўлиқ ҳолда такрорланувчи (**қора-қора**, **қизил-қизил** каби) сифатлардан бирининг (биринчисининг) қисқарган ҳолда такрорланишидан вужудга келган бўлса керак, деган фикрни баён этади.

Интенсив форманинг ҳосил этилиши учун, дастлаб, такрорланувчи сифат ўзагининг қисқариб (агар у кўп бўғинли бўлса), бир бўғин ҳолига келиши шарт. Бундай ҳолларда:

а) баъзи сифатларнинг биринчи очиқ бўғини махсус **п**, **м** (аҳ-ёнда **с**) ундошларидан мосини олиб, ёпиқ бўғинга айланади: **қизил — қип-қизил**, **сарик — сап-сарик**, **қора — қоп-қора**, **яшил — ям-яшил**, **янги — яп-янги**, **силлиқ — сип-силлиқ** каби. Агар сифат ўзи бир бўғинли бўлса, сўнгги ундоши **п** ёки **м** ундош товушларига алмашган ҳолда такрорланади: **кўк — кўм-кўк**; **оқ — оп-оқ** (орфографияда **оппоқ** ёзилиши қонунлаштирилган) каби;

б) баъзи кўп бўғинли сифатларнинг биринчи очиқ бўғини шу сўз составидаги ўзидан сўнг келган ундош билан бирликда такрорланади: **бутун — бут-бутун**, **думалоқ — дум-думалоқ**, **пакана — пак-пакана**, **япалоқ — яп-япалоқ** каби.

Баъзан биринчи — такрорланувчи бўғин сўнгидан орттирилган (ёки унинг сўнгги ундошига алмаштирилган) **п** нинг ўзи ҳам такрорланади ва кенг **а** унлисини олади. Шундай қилиб, кучайтирувчи қисм бир эмас, икки бўғиндан иборат бўлади. **М а с а л а н**: **соғ — соппа-соғ**, **тўғри — тўппа-тўғри**, **чин — чиппа-чин**, **тик — типпа-тик**, **қуруқ — қуппа-қуруқ** ва ҳоказо.

§ 14. Интенсив форма ҳам, шунингдек сифатларнинг кучсизлигини кўрсатувчи **-мтир**, **-имтир**, **-ш**, **-иш** аффикслари билан ясалган сифатлар ҳам қиёсий даража ҳисобланмайди. Чунки улар белгининг бошқа бирор белги билан чоғиштирилмаган ҳолда, унинг ўзидаги ортиқлик ёки камликни кўрсатади.

СИФАТЛАРДА «СУБЪЕКТИВ БАҲО» КАТЕГОРИЯСИ

§ 15. Сифатларда «субъектив баҳо» **-гина** (жарангли ва унлилардан сўнг), **-кина** (**к** ундоши билан тугаган сифатлардан сўнг), **-қина** (**қ** ундоши билан тугаган сифатлардан сўнг) аффикслари орқали ифода этилади. **М а с а л а н**: **яхшигина**, **каттагина**, **соддагина**, **ширингина**, **енгилгина**, **нозиккина**, **кичиккина**; **пишиққина**, **юмшоққина**.

-гина (-кина, -қина) аффикси ёрдами билан ясалган бундай сифатлар янги маъно англатмай, балки сўзловчининг предмет белгисига шахсий қарашини, яъни «субъектив баҳо»ни, ифодалайди.

М а с а л а н: Навоий... икки даричали пастгина, кўримсизгина уйга кирди. (Ойбек.) Ойдинда супада сочларини тўзғитиб ширингина ухлаб ётипти. (Ойбек.) Қайбирига кўнглинг кўпроқ мойил бўлди? Тухумдай оппоққина, силлиққинасигами ёки буғдойранг нозик ниҳолигами? (Ойбек.) Оҳ, Гулсанамим, ўртоқжоним, меҳрибонгинам. (Ойбек.)

Э с л а т м а: -гина (-кина, -қина) аффикси сифатдан бошқа сўз туркумларига ҳам қўшилиб келмоғи мумкин.

а) равишларга қўшилиб, ҳаракат белгисини кучсизлантириш, миқдорни озайтириш, чеклаш маъноларини ифода этади:

Кечагина эди, шекилли,
Тўпланишиб ўтирганимиз.

(Уйғун.)

Меҳмонлар орасида Ҳиротнинг олимлари, шоирлари ва машҳур чолғувчилари, ҳофизлари ҳам кўнгина. (Ойбек.) Тинчгина ўз аравасини тортиб юрган бир киши билан уларнинг пима иши бор экан. (Ғ. Ғулом.) Чаманларнинг гулшанини силкитиб, астагина шабада — қиз елади. (Уйғун.) Эндигина ухлатдим-да. (Ғ. Ғулом.) Бахтимизга анчагина томлар бирбирига туташган эди. (Ғ. Ғулом.);

б) от ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб, эркалаш, кичрайтиш ва чеклаш маъноларини ифода этади: Бу воқеадан Эргашгина хабарсиз. Бизнинг бригадadan тўрт кишигина келди. Бу айтишгагина осон. (Ғ. Ғулом.) Лекин Навоийнинг қалин дўстларидан бўлган бу шахснинг фазилати бундагина эмасди. (Ойбек.) Жомий бу фалсафани чуқур билувчилардангина эмас, балки ўз ҳаётини бу фалсафага мувофиқ қурган йирик намояндаси эди. (Ойбек.)

СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

§ 16. Ўзбек тилида сифатлар, бошқа сўз туркумлари сингари, морфологик йўл билан, яъни ўзак сўнгидан қўшилувчи ёки тожик тилидан кириб ўзлашиб кетган, ўзак олдидан қўшилиб, янги сўз ҳосил қилувчи айрим элементлар ёрдами билан ясалади.

Тилимизда сифатлар асосан феъл ва отлардан ясалади. Баъзан сифатларнинг бошқа сўз туркумларидан ҳам ясалмоғи мумкин, ammo улар жуда озчиликни ташкил этади (бижилдоқ, қақилдоқ каби).

Ўзбек адабий тилида кўпроқ учрайдиган сифат ясовчи аффикслар ва уларнинг маънолари қуйидагича:

§ 17. -ли аффикси:

а) ўзак орқали ифода этилган нарса-предметга, бирор шакл ёки хусусиятга эгалликни ёхуд унда ортиқликни билдира-

ди: болали, жонли, кучли, ғайратли, ақлли, одобли, билимли, гулли, расмли, кўринишли, овозли, уч бурчақли, шоҳи рўмолли, қўш қанотли;

б) ўрин-жой номини ифодаловчи сўзларга қўшилиб, шахсинг шу ўрин-жойга муносабатини билдиради: москвали, сибирли, тошкентли, фарғонали, шаҳарли, қишлоқли, шу ерли [бундай сўзлар от маъносида қўлланганда, ясовчиси -ли эмас, -лик бўлади: сибирлик (сибиряк), ленинградлик (ленинградец) каби];

в) предметнинг бирор иш-ҳарақат учун яроқли — боп, қулай эканлигини билдиради: минишли (от), чопишли (ер), ейишли (ноп), ўтиришли (жой) каби.

Сифат ясовчи -ли аффикси бирикмали (бирикма ҳолида келган) сифатларга ҳам қўшила беради:

а) бирикманинг олдинги бўлаги сифат ёки равиш бўлса, -ли аффикси фақат сўнгисига қўшилади: оқ соқолли, қизил рўмолли, баланд бўйли, кенг ягринли, кўп болали, нина баргли;

б) бирикма икки отдан бўлса, -ли аффикси сўнгисига ёхуд ҳар иккала бўлакка қўшилиши ҳам мумкин: уй-жойли ёки уйли-жойли, ер-сувли ёки ерли-сувли, бола-чақали ёки болали-чақали каби.

§ 18. -сиз. Ўзак орқали ифода этилган предмет ёки белгига эга эмасликни билдиради, яъни ўрни билан -ли аффикси орқали ясалган сифатнинг акс маъносини англатади. М а с а л а н: жонсиз, кучсиз, билимсиз, сувсиз, руҳсиз, рангсиз, чидамсиз, яроқсиз, чексиз.

§ 19. -ги (унли ва жарангли товушлардан сўнг), -ки, -қи (жарангсиз ундошлардан сўнг).

Бу аффикслар ёрдами билан ясалган сифатлар предметнинг пайт ёки ўринга бўлган муносабатини, унга хосликни билдиради. М а с а л а н: бугунги, ёзги, аввалги, эртаги, тунги, бултурги, тонгги, кечаги, қадимги; кечки, тушки, пастки, устки, остки, ташқи, сиртқи.

-ги аффикси ўрин-пайт келишиқ формаси -да билан бирликда (-да + ги) юқоридагича маънони ифодаловчи сифатларни ҳосил қилади: уйдаги, ёздаги, даладаги, тоғдаги, сувдаги, тундаги, ойдиндаги.

§ 20. -ий (ундошлардан сўнг), -вий (унлилардан сўнг).

Отларга қўшилиб, бирор предметнинг шу ўзак маъносидан англашилган предметга бўлган муносабатини, шунга алоқадор эканлигини билдиради. М а с а л а н: илмий, адабий, оммавий, замонавий, ҳаётий, тарихий, асосий, оилавий, партиявий.

§ 21. -чак, -чоқ, -чик, -чиқ. Бу аффикслар феълларнинг ўзлик-буйруқ формаларига қўшилиб, шахс ёки предметнинг характер-хусусиятини билдиради. М а с а л а н: махтанчоқ,

эринчак, куюнчак, ялинчоқ, тортинчоқ, уринчоқ; қизғончиқ, сирғончиқ ёки сирпончиқ, тойғончиқ; йирганчик.

§ 22. **-кир, -ғир, -қир (-қур), -ғир.** Бу аффикслар феъл ўзакларига қўшилиб, ўзакдан англашилган иш-ҳаракат ёки хусусиятда ортиқликни билдиради. **М а с а л а н:** сезғир, ўтқир, кесқир, олғир, чоңқир, топқир, учқур.

§ 23. **-к, -қ, -ик, ук, -уқ.** Бу аффикслар, феъл ўзакларига қўшилиб, бирор иш-ҳаракат ёки ҳолатга боғлиқ бўлган белгини билдиради: **очиқ, ёпиқ, йиртиқ, ўлик, тирик, етик, ётиқ, йиғиқ; аччиқ, чучук, юмуқ, узук, бузуқ, қуруқ; ялтироқ, тарқоқ, порлоқ, чанқоқ, шалдироқ || шилдироқ, титроқ, [қ аффикси орқали сифат ясалганда, феълнинг буйруқ формаси охиридаги а товуши о га айланади].**

-кин, -гин, -қин, -ғин. Бу аффикслар, феъл, баъзан от ўзакларига қўшилиб, ҳолат-хусусиятни ифодаловчи сифат ҳосил қилади: **кескин, қизгин, сўлгин, тутқин, ёрқин, ҳорғин, сотқин,**

§ 24. **-ма.** Бу аффикс феъл ўзакларига қўшилиб, бирор иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган белги-хусусиятни билдиради: **ивитма, қовурма, қайнатма, ағдарма, қайтарма, буклама, ясама, бурама, чийратма, бўяма, икки ёқлама.**

§ 25. **-ча.** Бу аффикс миллат ёки халқ номини англаувчи отларга қўшилиб, бирор нарса-предметнинг ўшанга оид, тегишли эканлигини билдиради: **русча, ўзбекча, тожикча, немисча каби (бошқа ҳолларда кўпинча равиш ясаёди).**

§ 26. **-симон.** Бу аффикс ёрдами билан бирор предметни иккинчи бир предметга (шу сўз ўзагидан англашилган предметга) ўхшашлигини ифодаловчи сифат ясалади: **тухумсимон (тош), одамсимон (маймун).** Баъзан бу аффикс сифатдошларга қўшилиб, равиш маъносида қўлланади. **М а с а л а н:** **қўрққансимон, чўчигансимон.**

§ 27. **-чил.** Ўзакдан англашилган нарса-предметда ортиқликни, предметнинг хусусиятини англатади: **эпчил, кирчил, изчил, дардчил, шовқинчил.** Бу аффикс кам ҳосил.

§ 28. **-а + ғон.** Феъл ўзакларига қўшилиб, шу ўзакдан англашилган ҳаракатда ортиқликни билдиради: **чопағон, билағон, сузағон, ётағон, қонағон.**

§ 29. **-о | гич (-о+н+ғич).** Бу аффикс юқоридагича (**-ағон** аффикси билан ясалган) маънодаги сифат ҳосил қилади: **тепоғич ~ тепоғич, сузоғич ~ сузоғич, тишлоғич ~ тишлоғич, қопоғич ~ қопоғич, искоғич (искович формасини олиб қолган).**

§ 30. **-қоқ, -ғоқ.** Бу аффикслар феъл ўзакларига қўшилиб, бирор хусусиятда ортиқликни билдиради: **ёпишқоқ, бурушқоқ, тиришқоқ, уюшқоқ, урушқоқ, ботқоқ, тойғоқ || тойғоноқ.**

§ 31. -ил+доқ (кам ҳосил аффикс). Бу аффикс ундов сўзларга қўшилиб, ўзакдан англашилган ҳаракат-хусусиятда ортиқлик билдиради: **бижилдоқ, қақилдоқ, шипилдоқ.**

§ 32. -чан (-чанг). Бу аффикс от ўзақларига қўшилиб, шахнинг ўзак орқали ифода этилган иш ёки хусусиятда ортиқлигини, шунга қобилияти зўр эканлигини ифодаловчи янги сифат ясайди: **ишчан, курашчан, сезувчан, ўйчан; уятчанг, кўпгилчанг,** ammo бу аффикс (-чанг) **кўйлакчанг, яктакчанг, махсичанг** каби конкрет предмет билдирувчи сўзларга қўшилганда, **-чанг** аффиксининг маъноси тошкент шеvasида **-сиз** аффиксининг маъносига тўғри келади.

§ 33. -а+ки. Бу аффикс кам ҳосил аффикс бўлиб, отлардан сифат ясайди: **оғзаки, юзаки, қалбаки** ва ш. к.

§ 34. -дон (тожикча донистан — билмоқ сўзидан). Шахнинг хусусиятини билдиради: **билимдон, гапдон, қадрдон.**

§ 35. -ик. Бу аффикс фан, санъат, адабиёт соҳасига оид бўлган, шунингдек абстракт тушунчаларни билдирувчи интернационал терминларга қўшилиб, янги сифат ясовчи маҳсулдор аффиксдир. **Ма с а л а н:** коммунист^{ик}, социалист^{ик}, материалист^{ик}, идеалист^{ик}, демократ^{ик}, педагог^{ик}, архeолог^{ик}, географ^{ик}, фонет^{ик}, морфолог^{ик}, сатири^к, физик^к, экономик^к, энергет^{ик}, граммат^{ик}, физиолог^{ик}, органи^к, химик^к, дипломат^{ик}, орфограф^{ик} ва ш. к.

§ 36. -ив. Бу аффикс рус тилида т, с товушлари ёки -ция билан келадиган интернационал терминлардан янги сифат ясайди. **Ма с а л а н:** объект^{ив}, субъект^{ив}, прогресс^{ив}, агрессив, администрат^{ив}, предикат^{ив}, атрибу^{ив}, конспект^{ив}, декорат^{ив}, демонстрат^{ив}, иллюстрат^{ив}, конструкт^{ив}, федерат^{ив}

§ 37. -л, -ал. Бу аффикс рус тили орқали ўтган интернационал сўзлардан янги сифат ясайди. **Ма с а л а н:** гениал, горизонтал, индустриал, инструментал, колониал, моментал, интеллектуал, национал, интернационал, индивидуал, социал, коммунал.

§ 38. -ион. Бу аффикс рус тилида -ция билан келадиган интернационал сўзлардан янги сифат ясайди. **Ма с а л а н:** авиацион, дискусс^{ион}, секцион, традицион, интонацион, комиссион, композицион, конституцион, реакцион, революцион, провокацион, редакцион, инфекцион.

Ўзбек адабий тилида -ик, -ив, -ал, -ион аффикслари билан ясалган юқоридаги каби янги сифатлар Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг кенг кўламда қўллана бошлади ва улар ўзбек халқининг янги ижтимоий ҳаётида пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодалашда жуда муҳим роль ўйнамоқда.

§ 39. Юқоридаги аффикслардан ташқари, тилимизда ўзақларнинг олдидан қўшилиб сифат ясовчи бир неча (асли то-

жикча) элементлар борки, улар ўзбек тилида жуда маҳсулдор ясовчилар қаторига киради. М а с а л а н: сер-, ба-, но-, бе- каби.

§ 40. сер-: серган, серҳосил, серхархаша, сержаҳл, серзарда, серунум, серкенак, серташвиш.

§ 41. ба- (бо-): бадавлат, басавлат, бақувват, бағайрат, боадаб.

§ 42. но-: нотўғри, нолойиқ, номувофиқ, нотинч, номаълум, поқулай, порози, ноҳақ.

§ 43. бе-: беғубор, беҳабар, бесабр, бетоқат, бефойда, бемаза, беташвиш, беғалва, бепул.

Бу ясовчилардан сер-, ба- аффикслари бирор хусусиятда ортиқликни билдириб, унинг маъноси -ли аффикси орқали ифодаланган маънога; но-, бе- аффиксларининг маъноси эса сиз аффикси орқали ясалган сифат маъносига мос келади. М а с а л а н: серунум — унумли, бақувват — қувватли, ноқулай — қулайсиз, бепул — пулсиз каби.

§ 44. Ўзбек тилида -иш: -(и) мтир, -(и) мтил каби ясовчилар ҳам мавжуд бўлиб, улар ранг-тус билдирувчи сифатлардан янги қўшимча маъноли сифат ясайди: оқиш, кўкиш, сарғиш, қизғиш, кўкимтир, қорамтир, сарғимтир каби.

Бундай аффикслар ёрдами билан ясалган сифатлар, бошқа бирор белги билан қиёс қилинмаган ҳолда, предметнинг ўзига хос бўлган бирор белгининг кучсиз даражада эканлигини билдиради.

Мисоллар: Тўғонбек иягидаги қизғиш, сийрак; дағал соқолини қашиб, сукут этди. (Ойбек.) Унинг меҳнатда чиниққан қорамтир юзида, жонли, тийрак, йирик кўзларида болаларча маъсумлик жилваланарди. (Ойбек.) Пушти, сарғиш, қип-қизил, кўкимтил... гулларга қараб дил шод бўлади. (Ойбек.)

СОДДА ВА ҚЎШМА СИФАТЛАР

§ 45. Сифатлар тузилишига кўра содда ёки қўшма бўлуви мумкин.

Бир ўзакдан иборат бўлган оқ, қизил, яхши каби туб ва кўкимтир, уятчанг, ақлли, тузсиз, оммавий сингари ясовчилар сифатлар — содда; икки ёки ундан ортиқ ўзакларнинг бирикувидан тузилган оч кўк, тўқ сариқ, ним пушти; қалам қош, дутор бўйин; қўш оғизли, кўп болали, қизил рўмолли сингари сифатлар қўшма ҳисобланади.

Қўшма сифатлар синтактик йўл билан, яъни икки ёки ундан ортиқ ўзакларни маълум тартибда ўзаро бириктириш йўли билан тузилади.

§ 46. Ҳозирги ўзбек тилида сифатларнинг синтактик йўл билан тузилиш типлари қуйидагича:

1) икки сифатнинг ўзаро бирикишидан тузилади:

а) икки турли сифатдан: **қора қизил, қора сариқ, қора тўриқ, ола қашқа, ола чипор; оч пушти, тўқ қизил, оч кўк, ним пушти, тўқ сариқ каби;**

б) бир хилдаги икки сифатнинг такроридан: **катта-катта, узун-узун, ёш-ёш, баланд-баланд, яхши-яхши каби.** Бундай такрорий қўшма сифатлар билан бирикиб келган отлар, одатда, кўплик формада бўлади: **ширин-ширин (мевалар), баланд-баланд (тоғлар) каби;**

в) икки синонимик ёки товтологик сифатдан **эгри-бугри (буқри), қинғир-қийшиқ, ғадир-будур, пишиқ-пукта; ола-була, қора-қура, сариқ-суруқ (сўнги уч мисолдаги сифатнинг иккинчи элементи мустақил маънога эга эмас);**

г) сўнги элементи **-ли** аффикси ёрдами билан ясалган сифатдан: **кўк кўзли, қизил рўмолли, ширин сўзли, кенг яғринли, ўрта бўйли, хипча белли, ўткир зехли, қотма гавдали, гижим духоба кўйлакли, пайваста қуюқ қошли, ярим юмуқ хира кўзли каби;**

2) сифат ёки сон билан отнинг ўзаро бирикишидан тузилади:

а) ҳар иккала элемент ҳам аффиксиз; биринчиси — сифат, иккинчиси от бўлади: **қиммат баҳо, ширин сўз, оқ кўнгил, қора кўз, кўк кўз, қирра бурун;**

б) биринчи элементи от ёки сон, иккинчиси **-ли** аффикси ёрдами билан ясалган сифат бўлади: **қўй кўзли, эчки соқолли, шоҳи кўйлакли, темир иродали; тўрт ғилдиракли, беш қиррали, икки оғизли;**

в) биринчи элементи III шахс эғалик аффикси билан шакланган отлардан бўлиб, иккинчиси сифат ёки сифатдош бўлади: **истараси иссиқ, қадди-қомати келишган, бўйи узун, кўзи чақчайган, думи қирқилган, қулоғи кесик, бурни пучуқ, калласи катта, кўзи кўр, қадаги букулган, териси шилинган, сири кўчган, тузи пас, қовоғи солиқ, тўрқи бузуқ ва ш. к;**

3) Икки отнинг ўзаро бирикишидан тузилади: **бодом қовоқ, дутор бўйин, шер юрак, кулча юз, шакарпалак, кампирдаҳан, тош кўнгил, эчки соқол; кул ранг, ҳаво ранг, жигар ранг, бугдой ранг;**

4) от билан сифатдошнинг бирикишидан: **эрксевар, тинчликсевар, ишёқмас, кўзилғамас;**

5) равиш ва сифатдошдан: **эртапишар, кечпишар, тезотар, тезоқар;**

6) калъка йўли билан икки отдан тузилади: **байрам олди (мусобақаси), май олди (тайёргарчилиги), сайлов олди (ишлари).** Бу йўл билан сифат туғдириш тилда янги ҳодисадир.

СИФАТЛАРНИНГ ОТГА КЎЧИШИ ЁКИ ОТЛАШИШ ҲОДИСАСИ (СУБСТАНТИВАЦИЯ)

§ 47. Айрим сифатлар, ўзларининг асл белгилик маъноларини йўқотиб, предмет маъносида ифодаланиш учун хизмат қилади; шу жиҳатдан улар от туркумига кўчган ҳисобланади. Отга кўчган сифатлардаги бу умумий грамматик маънонинг ўзгариши туфайли уларнинг гапдаги вазифаси — роли ҳам ўзгаради, яъни улар предмет помини билдириб, худди отлар каби, гапда кўпинча эга (Яхши топиб гапирар) ёки тўлдирувчи (Ёмондан қоровул қўйсанг, ёв етти бўлур) бўлиб келади; шунингдек отлар сингари сифат-аниқловчига ҳам эга бўла олади. Масалан: Касал тузалди. — Оғир касал тузалди.

Отга кўчган сифатларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, уларнинг умумий лексик маънолари торайган ва конкретлашган бўлади. Маълумки, сифатлар турли предмет ёки тушунчаларга хос бўлган белгини билдиради. М а с а л а н: эски дўст, эски шаҳар, эски китоб, эски хизматчи, эски одат, эски одам, эски назария; иссиқ сув, иссиқ жон, иссиқ жой, иссиқ овқат, иссиқ кийим, иссиқ ҳаво, иссиқ табассум каби. Келтирилган мисоллар сифатларнинг маъноси нақадар кенг ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Аммо сифат от категориясига ўтиши билан, у, умуман белгининг номини эмас, балки маълум сифат-белгига эга бўлган конкрет предметни билдиради, холос. М а с а л а н: Янгини эски сақлайди. (Мақол.) Эскини ямагунча, эсинг кетар. (Мақол.) Хашарчилар ҳар куни бир маҳал иссиқ билан таъминланиб турилди. Бу мисоллардаги эски сўзи эски нарса (кийим-кечак), иссиқ сўзи иссиқ овқат (суюқ ош) маъноларини яъни предметликни ифодалайди.

§ 48. Ўзбек тилида сифатларнинг асосан қуйидаги типлари отга кўчган ёки отлашган бўлади:

1) ранг-тус билдирувчи айрим аслий сифатлар: оқ, қора. Солиштиринг: тухумнинг оқи, оқ улашмоқ (ўлим маросимида), «оқ ўрамоқ» (тўй маросимида); марҳумнинг оиласи қора кийиб, бир неча кун аза тутди;

2) таниқ белгисига кўра ёки лақаб тарзида қўлланувчи сифатлар: тўриқ, қашқа, саман, бўз; чиноқ, мўйноқ (<бўйни оқ), йўрға, кўр, кал, чўғир, чўлоқ;

3) бирор белги-хусусиятга кўра шахсни ифодаловчи айрим сифатлар: бой, камбағал, касал, отлик, пиёда, таниш, бегона, келгинди, катта, кичик, ёш, қари каби. Солиштиринг: Бой бойга боқар, сув сойга оқар. (Мақол.) Касалини яширсанг, иситмаси ошқора қилади. (Ҳикматли сўз.) Каттага-катта, кичикка кичик бўл. (Мақол.) Ёш келса — ишга, қари келса — ошга. (Мақол.)

§ 49. Ўзбек тилида сифатлар ва семантик жиҳатдан сифатга жуда яқин сифатдошлар, асосан, қуйидаги ҳолларда отлашади:

а) гапда аниқланмиши туширилиб, аниқланмиш предметсиз ҳам айни шу белги — сифат орқали предметнинг ўзи тасаввур этилганда: Пойгада тўриқ (от) ўзди. Яхши (одам)дан — от, ёмон (одам)дан дод. (Мақол.) Яхши (одам) топиб гапирар, ёмон (одам) қошиб гапирар. (Мақол.) Юзига қизил (қон) югурди. Ишлаган (одам) тишлар. (Мақол.) Чумчуқдан кўрққан (одам) тарих экмас. (Мақол.) Билмаган нарсани сўраб билган (киши) олим, орланиб сўрамаган (киши) ўзига золим (Навоий) каби;

б) сифат ёки сифатдош эгалик ҳамда кўплик аффикслари билан шаклланганда: Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар... (Мақол.) Мол олеси сиртида, одам олеси ичида. (Мақол.) Илгорлар мукофотланди. Ёшлардан умидимиз зўр. Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин. (Ашула.) Ивирсиб базмга кечикиб қолсам, ёлиблар афв этсин, бир оз узрим бор. (Ғ. Ғулом.)

СОН

СОН ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Сонлар инсонларнинг тарихий тараққиётида вужудга келгандир. Сон ҳақидаги тушунча фақат ҳақиқий борликдан олингандир.

Сон — миқдори (уч литр, беш кило), саноқ маъносини (ўн, йигирма, ўттиз), предметларнинг сон жиҳатдан тартибини (учинчи класс, йигирманчи аср) ифода этади. Сон белги маъносига эга бўлганлигидан, сўз туркумларидан сифат, равиш табиатига яқин туради. Бироқ сифат предметларнинг ранг-тус, маза, ҳажм каби белгисини, равиш белгининг белгисини ифода этса, сон предметларнинг миқдорини, саногини, санашдаги тартибини ифода этади. Шунинг учун ҳам сонларнинг асосий синтактик вазифаси аниқловчидир.

Сон асосан предмет от билан бирга қўлланади. Лекин бу ҳол сонни кўмакчилар қаторига туширмайди. Сон маъно ва грамматик хусусиятга эга бўлган мустақил сўз туркумидир.

Сон қанча, неча, нечта, нечанчи каби сўроқларга жавоб бўлади.

§ 2. Сон категорияси маъно жиҳатдан абстракт хусусиятга эга. Бу абстрактлиқ, сонларни предметларсиз айтганимизда,

яққол кўриниб туради: **ўн, қирқ, эллик, йигирма беш, минг, миллион**. Сошнинг маъноси, тўла хусусияти, предметнинг белгисини ифода этини, отни билдирган сўз билан грамматик муносабатга киришганда, конкретлашади (ёлғиз ҳолда эса сон ҳақида умумий тушунчанигина аниқлатади).

Мисол: Бу ерлар **ўн** йилдан кейин, йигирма, ўттиз, эллик йилдан кейин қандоқ бўлса экан? А, ўғлим, эллик йилдан кейин қандоқ бўлади? (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

**Утмиш ўн йил менга
Шуур берди, онг берди.**

(Ф. Фулом.)

Эслатма: ўзбек тилида **оз, кўп, ёлғиз** каби миқдорни билдирувчи сўзлар ҳам бор. Бироқ бу хил сўзлар сон категориясига крмайди. Демак, миқдорни аниқлаган ҳар бир сўзни сон деб бўлмайди. Сонга рақамлар билан ифодалаш мумкин бўлган сўзларгина киради.

§ 3. Сон бутун тилларда ҳам предметларнинг сонини ифода этади. Бироқ уларнинг ифодаланиши, яъни отлар билан грамматик муносабатга кириш йўли ҳар хилдир. Масалан, рус тилида сон отларнинг кўплик, келишик, жинс формаларига мос равишда ўзгаради (**два стола, две тетради, одна книга, один стол**). Туркий системадаги тилларда, шу жумладан ўзбек тилида, бундай эмас, сон от билан ҳеч қандай аффиксиз боғлана беради, сон отларнинг турланишига мос равишда ўзгарамайди: **қирқ йил, йигирма дарахт, ўттиз кундан, каби**.

§ 4. Сонлар махсус сўзлар ёки сўз бирикмалари орқали ифодаланади: **бир (1), икки (2), уч (3), тўрт (4), беш (5), олти (6), етти (7), саккиз (8), тўққиз (9), ўн (10), ўн бир (11), ўн икки (12), ўн уч (13), ўн тўрт (14), ўн беш (15), ўн олти (16), ўн етти (17), ўн саккиз (18), ўн тўққиз (19), йигирма (20), ўттиз (30), қирқ (40), эллик (50), олтмиш (60), етмиш (70), саксон (80), тўқсон (90), юз (100), минг (1000), миллион (1.000.000), миллиард (1.000.000.000)**.

Санаиш системасида одатда катта сонлар олдин, кичик сонлар кейин айтылади: **уч юз йигирма, бир миллион тўрт юз каби**.

Эски ёзма ёдгорликларда, масалан, Урхун ёзувларида, санаиш системаси бошқачароқ бўлган; яъни майда сонлар катта сонлардан олдин келган. **Масалан, ўн бир сони бир йигирма, ўн уч сони уч йигирма** (йигирмага томон уч демакдир) тарзида ифодаланган. **Мисол: етти ўттиз (27), бир ўттиз (21), беш ўттиз (25), етти йигирма (17), олти йигирма (16)**. Баъзан ортиқ сўзи ҳам қўлланган. **Масалан: қирқ ортуқи етти (47), қирқ ортуқи уч (43) каби**¹.

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М. Л., 1951 г. Памятник в честь Кюль-тегина.

§ 5. Сон куйидаги хусусиятлари билан отдан ажралади:

1. От конкрет ва абстракт номнинг ўзини билдирса, сон маънан абстракт хусусиятга эга бўлиб, предметнинг сон, миқдорини ифодалайди.

2. Отлар кўплик аффиксини қабул қилгани ҳолда, сонлар кўпликни қабул қилмайди — қабул қилган тақдирда, у отлашади.

3. Отлар аниқловчини қабул қилгани ҳолда, сон ўзидан олдин аниқловчини қабул қилмайди.

СОННИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

§ 6. Сон маъно жиҳатдан еттига бўлинади: 1) саноқ сон, 2) тартиб сон, 3) дона сон, 4) жамловчи сон, 5) чама сон, 6) тақсим сон, 7) каср сон.

Саноқ сон

§ 7. Саноқ сон миқдор ҳақида абстракт маънони ифода этади. Унинг маъноси от билан бирга келганда ёки айрим аффикслар (эғалик, кўплик, шахс) олганда конкретлашади. Саноқ сон — соннинг бошқа турлари учун ўзакдир. Ўзига махсус морфологик белгиси — аффикси йўқ. М а с а л а н: **бир, икки, уч, тўрт, қирқ, эллик, саксон, минг каби.**

Демак, саноқ сон ҳеч қандай морфологик белги олмасдан от билан грамматик муносабатга киришади, яъни от соннинг маълум бир формада бирон аффикс олган ҳолда келишини талаб қилмайди. Сон билан бирга келган от бирлик формада бўлади: **Йигирма беш хонадан иборат иморат солинди. Мажлисга юз киши келди. Халқимизнинг фаровон ҳаёти учун миллион-миллион пул сарф бўлмоқда.**

§ 8. Сон миқдорни кўрсатиб турганлигидан, саналувчи предметлар аффиксини олмайди. М а с а л а н: **ўн киши (ўн кишилар эмас).**

Саноқ сон ўзидан олдин айниқса сифатловчи аниқловчини қабул қилмайди, яъни: **яхши йигирма бешта китоб эмас, йигирма бешта яхши китоб.**

Саноқ сонлар математик терминга айланганда, умуман отлашганда, кўплик аффиксини олади: **ўн учлар кинеси, ўнлар хонаси, юзлар хонаси каби.**

Агарда саноқ сон билан от ўртасида бошқа сўзлар бўлса, от кўплик аффиксини олиши ҳам мумкин: **Элликта ҳар хил китоблар бор. Йигирмата турли рангли кўйлақлар бор.**

Миқдор билдирувчи сўз ўртада келса, от кўплик белгисини олмайди: **икки кило узум, ўн қоп бугдой.**

Гумон, тахмин маъносидаги саноқ сон -лар ни қабул қилади: Сен келганда, соат ўнлар бор эди. У соат бешларда жўнайди.

Аниқловчи чамани билдириб, асосий диққат миқдорга қаратилмаганда, аниқланмиш баъзан кўпликда келиши мумкин: **Беш-олтита йигитчалар келди.**

§ 9. Саноқ сон келишиклар ва эгалик билан турланади. Бу ҳолда улар овраниган бўлади: Олти — олтига, етти — еттидан, юз — юзининг, беш — бешни каби.

Бирининг қўлида чўлларга ҳаёт,
Бирининг қўлида дарё товланар;
Бирининг қўлида семиради ер.

(Х. О л и м ж о н.)

§ 10. Саноқ сонлар ичида бир сони турли маъно, турли функцияда кела олиши билан бошқа саноқ сонлардан ажралиб туради.

Бир сўзининг маънолари асосан қуйидагилардан иборат:

1) предметнинг сонини ифодалайди: **бир туп дарахт, бир уй одам, бир қоп буғдой;**

2) якка, ягона деган маъно англашилади: **Халқ ва ватанга хизмат қилиш — Пушкин учун бир идеал эди;**

3) фақат деган маъно англашилади: **Менинг меҳрибоним бир сенсан, партиям;**

4) ўхшашлик англашилади: **Ҳамма саволларга берган жавоби бир. Ҳалима, Хадича, Содиқ математикадан бир баҳо олишди (бир хил баҳо маъносида). Опа-уканинг характери — бир. Холида билан Раънонинг фикри бир (бир хил, ўхшаш);**

5) номаъълумликни ифодалайди: **жувон доврани уч айлангандан кейин, ўзи сингари кийинган бир йигитни тортди. Йигит новча, соқоли елпиғичга ўхшаган бир кишини тортди. (А. Қаҳқор.) Бир одам келди (ганиш эмас, қандайдир одам маъносида);**

6) маънони кучайтиради: **Раъно опасини кўриб, бир шодланди. Кечаги тўйда Гулнора бир ўйнади, ҳамма қойил қолди;**

7) бир сўзи такрорланганда, воқеа-ҳодисанинг кетма-кет бўлгани ва тафсиллий баёни каби маънолар англашилади (бундай чоқда у равиш саналади): **Урмонжон, бортда туриб, қарияларни бир-бир қўлларидан тортиб чиқара бошлади. (А. Қаҳқор.) Фароғатхон фронтда кўрганларини бир-бир айтиб берди. Виставкани бир-бир айланиб чиқдик;**

8) бир сони бошқа сўз туркумидаги сўзлар составида келиб, турли маъно отгенкаларини ифодалайди: а) ҳар сўзи билан келиб предметларин ажратиб кўрсатади: **Кишиларимизнинг ажойиб фазилатлари кундалик турмушимиздаги ҳар бир**

ҳодисада намоён бўлади. Ҳар бир гўзани сўнги кунларга-ча меҳр билан парвариш қилинганлиги кўриниб турибди; б) фасл, қадар, оз каби сўзлар билан бирикиб маълум миқдорни ожайтириб кўрсатади. **У бир оз китоб олди. У оз китоб олди.** (Биринчи мисолдаги китоб иккинчи мисолдаги китобга нисбатан озроқдир).

§ 11. Саноқ сонлардан сўз яшаш масаласи жуда чегараланган, яъни улардан саноқли сўзларгина ясалади: **уч — учлик, беш — бешлик, беш — бешов.**

§ 12. Саноқ сон гапда асосан предмети сон жиҳатдан аниқлаб келади. **М и с о л л а р:** **Колхоз мактабларини битирган чўпон болаларидан беш киши Самарқанддаги қишлоқ хўжалик институтида, 20 киши Шаҳрисабздаги қишлоқ хўжалик техникумида, 7 киши Қаршидаги ўқитувчилар институтида таълим олмоқда. Бу йил Олий ўқув юртига яна 14 бола узатилади.** («Қизил Ўзбекистон».).

§ 13. Предметларнинг миқдорини ифодалашда саноқ сон билан предмет ўртасида баъзан махсус сўзлар (нумеративлар) қўлланади. Бу сўзлар предметларнинг хусусиятига қараб ишлатилади. Бундай сўзларнинг доираси совет даврида анча кенгайди ва тилда килограмм, грамм, центнер, гектар, метр каби сўзлар кўп қўлланадиган сўзлардан бўлиб қолди. Нумератив сўзлар предметнинг қандай йўл билан саналиш (доналаб, оғирлик ёки узунлик ўлчови билан ва ҳоказо) хусусиятига қараб қўлланади: **юз гектар ер, юз центнер пахта, минг тонна буғдой, бир бош узум, бир тилим қовун, уч дона олма, уч жон оила, бир боғ беда, бир дона қовун, икки ҳовуч майиз, бир сиқим туз.**

Тартиб сон

§ 14. Тартиб сон предметларнинг санашдаги тартибини ифодалайди.

Тартиб сон саноқ сонларга махсус аффикслар (унли билан тугаган сонларга **-нчи**, ундош билан тугаган сонларга **-инчи**) қўшилиши билан ясалади. **М а с а л а н:** **иккинчи қатор, бешинчи класс, йигирманчи аср, эллик бешинчи йил.** Составли сонларда бу морфологик белги энг охириги сонга қўшилади: **ўттиз беш — ўттиз бешинчи.**

Тартиб сон саноқ сонлардан морфологик жиҳатдан махсус белгига эга бўлиши билан, маъно жиҳатдан эса предметларнинг сон жиҳатдан тартибини ифода этиши билан ажралади: **олтинчи класс, ўн бешинчи аср, иккинчи қатор.**

Саноқ сонда маълум сонларнинг йиғиндиси ифодаланади, тартиб сонда эса муайян тўхталинган сон ҳақида гап боради,

предмет сонининг тартиби ифодаланеди. Тартиб сон отлар билан грамматик муносабатга киришганда, икки ҳолатни кўриш мумкин: а) сонни ифодаловчи тартиб сон: **иккинчи кун, бешинчи қатор**; б) сифат — предмет сифатини ифодаловчи тартиб сон: **биринчи сорт** (энг яхши маъносиди), **биринчи студент** (илғор студент маъносиди).

Тартиб сон синтактик функцияси жиҳатидан сифатга яқин туради: гада аниқловчи бўлиб келади. Шунинг учун ҳам гада сифатларга ўхшаш келиши ва бошқа аффиксларни олмайди. Турловчи аффикслар тартиб сон билан бирликда келган сўзларга қўшилиб келади. Раис дарров ўрнидан турди, бир қўлини орқасига қўйиб иккинчи қўлини боши узра камалак қилиб икки-уч елка қоқди-да, шундай йўғон гавдали бўлишига қарамасдан, беданадай йўргалади. (А. Қ а ҳ ҳ о р.) Карим тўртинчи курсни тамомлади.

Тартиб сон оглашганда, гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаги бўлиб келиши мумкин: Раъно — биринчи, иккинчи — Сора. У биринчилар қаторига ўтиб олди.

Дона сон

§ 15. Дона сон саноқ сонларга -та аффикси қўшиш билан ясалиб, предметларнинг сон-миқдори нечталигини, донасини англатади. М а с а л а н, Булар кўприкдан ўтишда ажойиб манзарани кўришди: каналдан бояги олтита машъалдан бошқа яна сон-саноқсиз кичик машъаллар, чироғлар оқиб келар эди. (А. Қ а ҳ ҳ о р.) Тўртта шкаф, ўн етита кровать, ўн саккизга тумбочка.

Дона сон белгиси саноқ сонга ҳар қандай шароитда, яъни нумератив сўзлардан олдин қўшилмайди. М а с а л а н: беш туп дарахт дейини нормал ҳол, бироқ бешта туп дарахт дейилмайди; бешта ёнғоқ дейиш мумкин, аммо бешта кило ёнғоқ ёки бешта туп ёнғоқ дейилмайди.

Дона сон ҳам, саноқ сондек, асосан предметни сон жиҳатдан аниқлаб келади; сон ҳам, предмет ҳам бирлик формада қўлланилади: йигирмата ёнғоқ, учта стол, юзта уй.

Дона соннинг саноқ сондан ажраладиган грамматик фарқларидан бири шуки, дона сон кўплик аффиксини олмайди.

Жамловчи сон

§ 16. Жамловчи сон саноқ сонларга -ов, -ала, -овлаб аффиксларининг иккидан еттигача бўлган сонларга қўшилиши билан ясалади. Бу аффикслардан -ов, овлаб ўн сонига ҳам қўшилиши мумкин. Соннинг бу тартиби амалда жуда кам ишлатилади.

Охири и унлиси билан тугаган икки, олти, етти сонларига **-ов, -ала, -овлаб** аффикслари қўшилганда, саноқ сон охиридаги и унлиси тушиб қолади: **етти — еттов, олти — олтов.**

Эслатма: бир сонига ҳам **-ов** аффикси қўшилиб, биров шаклида янги сўз ясалиши мумкин. Лекин бу сўз жамловчи сон маъносини англатмайди. Маъно жиҳатдан кимдир, аялаким тишидаги олмошга яқин туради: — Мен мажлисдан ўтишимга биров тўсқинлик қилишидан, биров гап сўраши-ю, жавоб беролмай гаранг бўлиб қолишимдан... қўрқар эдим. (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

Чама сон

§ 17. Чама сон предметларнинг тахминий сонини билдиради. Чама сон қуйидаги йўллар билан ифодаланади:

1. Саноқ сонларга **-та+ча** аффиксларини қўшилиши билан ясалади: **ўнтача, ўттизтача, юзтача, мингтача** каби.

Одатда юқори миқдор билдирувчи сонлар **-тача** аффиксини олади. Оз миқдор билдирувчи сонларда эса аффикс ишлатилмайди. Масалан: **Ўнтача китоб бор** дейиш мумкин, аммо: **иккитача китоб бор** дейилмайди.

2. Саноқ сонларга **-лар** аффикси қўшилиши билан чама-тахмин ифода этилади: **Соат бешлар бор эди, мажлис очилди. У йигирмаларда эди.**

3. Саноқ сонларга **-лаб** аффикси қўшилиши билан чама-тахмин ифодаланади ва кўп предмет тасаввур қилинади: **Ҳозир бизнинг ўнлаб театрларимиз, юзлаб киноларимиз, ўн минглаб радио точкаларимиз, юзлаб газеталаримиз бор.** («Қ и з и л Ў з б е к и с т о н.»).

Тарихий жиҳатдан қараганда **-лаб** аффикси феъл ясовчи **-ла** ва равишдош ясовчи **-б** аффиксларидан таркиб топгандир.

4. Саноқ сонларга **-лар+ча** аффикслари қўшилиши билан чама сон ясалиб, предмет сонининг кўплиги, ортиқлиги ифодаланади: **Бизда пахтадан мўл ҳосил етиштираётган юзларча колхозчилар, мингларча бригада ва звенолар бор.**

5. Икки (жуфт) сон ёнма-ён келиб, предмет миқдорининг чамасини билдиради. Саноқ сонларда одатда катта сонлар олдин, кичик сонлар кейин келади, аммо бундай жуфт ҳолдаги чама сонларда кичик сон олдин, катта сон кейин келади: **икки-уч, беш-олти, ўн-ўнбеш, уч юз-тўрт юз, икки минг-уч минг.**

Сонлар ёнма-ён келганда, ҳамма вақт тахмин-чама маъносини англата бермайди, балки **...-дан, ...-гача** маъносини ифодалашни ҳам мумкин. **Мен 30—35 йилларда ўқир эдим, 18—22 йиллар граждандар уруши йиллари эди** дейилганда, ҳар икки сонни ҳам ўз ичига олади. Бундай ҳолларда чама эмас, аниқ сон ифодаланади.

Бу типдаги чама сонлардан соннинг бошқа турлари, масалан, тақсим, дона сонлар ясалиши мумкин: **беш-олти-тадан, саккизта-тўққизтадан.**

Тақсим сон

§ 18. Тақсим сон предметларнинг тақсим этилганлигини англатади. Тақсим сонлар ҳам саноқ сонлардан ясалади, яъни саноқ сонга **-та-дан** аффиксларини қўшиш билан тақсим сон вужудга келади: **йигирматадан, тўққизтадан.**

Тақсим сон кўplik аффиксини олмайди, гапда бош ва иккинчи даражали гап бўлаклари вазифасида келади: **Унтадан китоб олдик. Уттизтадан дафтар олдик.**

Каср сон

§ 19. Каср сон предметларнинг қисмини, улушини билдиради. Каср сон ҳам саноқ сонлардан ясалади. Бироқ каср сонлар алоҳида бир бирикма ҳолида ифодаланиш усули билан айрим хусусиятга эга. Одатда каср сонлар составидаги махраж сонлар чиқиш келишиқда бўлиб, суратлари бош келишиқда бўлади.

Каср сон эгалик, келишиқ аффикслари билан турлана олади. Келишиқ, эгалик аффикслари сўзлар бирикмасидаги охириги сўзга қўшилади. **Масалан:** **Учдан иккни тўртдан учга қўшинг.** Каср сон гапда бош бўлак ва иккинчи даражали бўлак бўлиб келиши мумкин: **Учдан иккни учдан бирга қўшинг. Учдан бирни учдан иккига қўшинг.**

СОНЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ ЖИХАТИДАН ТУРЛАРИ

§ 20. Сонлар структура (тузилиш) жиҳатдан учга бўлинади: 1) содда сон, 2) составли сон, 3) бирикма сон.

Бир ўзакдан иборат бўлган сонларга содда сон дейилади: **бир, икки, ўн, қирқ, юз, минг, миллион.**

Эслатма: **саксон, тўқсон** сўзлари тарихан икки сўз (**саккиз ва ўн, тўққиз ва ўн**)дан иборат бўлса-да ҳозир бирикиб кетиб, бир сўз ҳолатига келиб қолган. Шунинг учун ҳам содда сонлар сирасига киради.

Бирдан ортиқ ўзаклардан иборат бўлган сонларга составли сон дейилади: **йигирма беш, қирқ икки, бир минг тўққиз юз олтмиш тўққиз.**

Айрим сўз ёки аффикслар воситаси билан ўзаро синтактик бирикиб маълум миқдорни ифодалаган сонларга бирикма сон дейилади: **учдан икки, ўндан бир, уч кам қирқ, икки кам ўттиз.**

СОНЛАРНИНГ ГАПДАГИ ВАЗИФАЛАРИ

§ 21. Сонлар гапда бажарган вазифасига кўра турли грамматик функцияда келади.

Сон предметларнинг миқдорини ифодалаганлигидан, гапда биринчи павбатда аниқловчи бўлиб келади:

Бир киши тарихни яратмаса ҳам,
Кишининг тарихда юксак ўрни ҳақ.

(Ғ. Фулом.)

Мана ўн йил ўтди, куни кечадек,
Ғолиб асримизнинг ўнга зарғини,
Кечаги биринчи синф болалари
САГУ қопқасига келиб етишди.

(Ғ. Фулом.)

Сонлар гапда эга, кесим, тўлдирувчи вазифасида келиши мумкин: Уттиз иккига бўлинади. Тўртويمиз шеър ёзди. Уттизни қирқдан олиб ташла. Беш карра беш — йигирма беш.

Сонлар гапда ҳол вазифасида кела олади: Дарслар соат тўққизда бошланади.

О Л М О Ш

ОЛМОШ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Олмош от, сифат, сон ўрнида қўлланилади ва шулар оладиган сўроққа жавоб бўлади. Баъзилари эса шулар ҳақида сўроқни ифодалайди (масалан, сўроқ олмошлари). Олмош предмет ёки белгини конкрет кўрсатиб бермайди. Олмошларнинг қайси сўз туркуми ўрнида қўлланилиши грамматик боғланган нутқ процессида конкретлашади. М а с а л а н: **Қумри** яхши ўқийди, чунки у дарсларини ўз вақтида тайёрлайди.

Бу қўшма гапнинг биринчи гапида **Қумри** сўзи шахсни аниқлатмоқда, яъни шахснинг отидир. Демак, бу гапда шахс махсус сўз билан ифодаланган. Иккинчи гап (ўз вақтида дарсларини тайёрлайди) даги у сўзи ҳам шахсни ифодалаётир. Лекин шахс конкрет номи билан кўрсатилмаган; у олмошининг шахс (**Қумри**)ни ифодалаганлиги бутун контекстдан аниқлашилмоқда. Шунингдек: **Ҳалима** яхши қиз, бундай қизлар мактабимизда кўп. Биринчи курсда 20 бола бор, иккинчи курсда ҳам шунча бола ўқийди, гапларида бундай, шунча сўзларининг сифат, сон ўрнида келганлиги контекстдан аниқлашилмоқда.

Яна шундай мисолни олиб қарайлик:

Ой атрофида бўлса сонсиз юлдузи,
Советимнинг ундан зиёд ўғил ва қизи.

(И с л о м Ш о и р.)

Сидиқжон тўсатдан уйқудан уйғонгандай гаранг бир аҳволда ўрнидан турди...— Қани, гапиринг,— деди Иброҳимов.

— Мен нима дейман? Қанизак уни секин туртди.

— Гапиринг...

Сидиқжон унинг турганини пайқамас, қани қулоғига кирмас эди. (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

Демак, олмошлардаги абстрактлик хусусият уларнинг нутқда қўлланишида ҳам акс этади. Улар гапда асосан от (кенг маънода) лар ўрнида уларнинг эквиваленти сифатида келади. Олмошлар маъно ва грамматик жиҳатдан ўзларига хос хусусиятлари билан бошқа сўз туркумларидан ажралади.

Маъно жиҳатидан олмошлар асосан юқорида айтилганидек абстракт характерга эга, олмошларнинг абстрактлик хусусияти, айниқса, уни от ва сифатлар билан таққослаганда, янада равиан кўринади. Отлар предмет ва шахсларнинг номларини билдиради. М а с а л а н: тош, бўр, туз, қадам, қоғоз, Содиқ, Ҳалима, Уткир, Насиба каби. Шунингдек ранг ва тусни билдирувчи сифатлар ҳам конкрет тушунчани ифодалайди. М а с а л а н: оқ, қизил, кўк, сариқ ва бошқалар. Аммо олмошларда, м а с а л а н, ҳамма, шу, у, улар, ким, ўша деганда, бирор шахс ёки предмет конкрет тасаввур этилмайди, балки ҳар қандай шахс ёки предмет ну хил олмошлар орқали ифодаланади. Бу ҳол олмошларнинг ўзига хос семантик хусусиятга эга эканлигини билдиради.

Грамматик жиҳатдан от, сифат ва феълларга қараганда олмошларда сўз ясалниш ҳодисаси анча кучсиз. Отдан кўпгина сўзлар ясаи мумкин бўлгани ҳолда, олмошлардан саноклигина сўзлар ясаиш мумкин. М а с а л а н: манманлик, сенсиримоқ, менсимоқ.

Отларда келишник аффикси тушиб қолса, олмошларда тушиб қолмайди. М а с а л а н, китобни кўрдим гапида китоб сўзига қўшилган тушум келишиги белгиси -ни аффиксини тушириб, китоб кўрдим шаклида ишлатиш мумкин бўлгани ҳолда; уни кўрдим, шуни олдим ўрнида у кўрдим, шу олдим деб бўлмайди.

Синтактик функцияси жиҳатидан ҳам отларга қараганда олмошларнинг доираси анча тор ва чегараланган: олмош туркумига кирган сўзлар гапда ҳамма вақт ҳар қандай синтактик функцияни бажариб келолмайди; кишилик олмошлари асосан гапнинг ҳар бир бўлаги бўлиб кела олади; белгилаш олмошларидан ҳар ким кўпинча эга, ҳар бир кўп вақт аниқловчи ва-зифасида келади ва ҳ. к.

Буларнинг ҳаммаси олмошларнинг ўзига хос грамматик хусусиятга эга эканлигини билдиради.

ОЛМОШНИНГ МАЪНО ТУРИ ВА СИНТАКТИК ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбек тилида олмошлар маъно жиҳатдан саккизга бўлинади: 1) кишилик олмоши, 2) кўрсатиш олмоши, 3) сўроқ олмоши, 4) ўзлик олмоши, 5) биргалик олмоши, 6) белгилаш олмоши, 7) гумон олмоши, 8) бўлишсизлик олмоши.

Кишилик олмошлари

§ 2. Кишилик олмошлари шахслар ўрнида қўлланилади. Шахсни билдириш жиҳатдан улар уч хил:

1) биринчи шахс: **мен, биз** (бизлар);

2) иккинчи шахс: **сен, сиз** (сизлар);

3) учинчи шахс: **у, улар**.

Бирлик ва кўплик биринчи, иккинчи шахс кишилик олмошларида махсус сўзлар орқали ифодаланади: **мен, сен; биз, сиз** каби. Аммо III шахсда эса кўплик биринчи шахс бирликка кўплик аффикси қўшиш билан ҳосил қилинади: **у** (бирлик) — **улар** (кўплик) каби.

Бирлик ва кўплик формаларидаги кишилик олмошларининг ифодаланиши тубандаги жадвалда аниқ кўринади.

Шахс	Бирлик	Кўплик
I шахс	<i>мен</i>	<i>биз</i>
II шахс	<i>сен</i>	<i>сиз</i>
III шахс	<i>у</i>	<i>улар</i>

§ 3. **Мен, сен, биз, сиз** олмошларининг тарихан морфологик состави туркологияда қуйидагича тахминланади: **мен, сен** олмошларининг ўзаги **би, си** бўлиб, улардаги **н** бирликни ифодаловчи элементлар. Сўнг фонетик ўзгариш орқасида (бурунлашган товуш **н** нинг таъсири билан) **б** товуши **м** га айланган; биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларининг ўзаги **би, си** эканлиги кишилик олмошларининг кўплик формасида аниқроқ кўринади. Чунки **з** товуши кўпликни ифодаловчи товуш деб фарз қилинади. Демак, кишилик олмошларининг биринчи шахс бирлиги **ме+н**, кўплиги **би+з**, иккинчи шахс кишилик олмошларининг бирлиги **се+н** кўплиги **си+з** дир.

§ 4. **Мен, сен** олмошлари кўплик аломати -лар ни олмайди. Бундан кўринадикки, биринчи ва иккинчи шахс олмошларида ёлғиз шахс тасаввури қатъий устун туради. Кишилик олмошларининг учинчи шахси биринчи, иккинчи шахс олмошларига қараганда маъно жиҳатдан кенг; **у** олмоши учинчи шахс бирлигини

кўрсатиш билан бирга, ҳамма предметларга (ҳайвон, қуш, нарса каби) нисбатан ҳам қўллана беради.

Биринчи, иккинчи шахс кишилик олмошлари предикатив аффикси вазифасида келади. Бу аффикслар тарихан биринчи, иккинчи шахс кишилик олмошларидан туғилгандир: **ўқийман, студентсан, ўқиймиз, ўқийсиз, студентсиз** каби.

Кишилик олмошларидан биз сўзловчидир, яъни мен ва бошқалардан иборат бўлган бир коллективнинг ифодасидир.

Сиз бир исча тингловчилардан иборат бўлган бир коллективни ифода этади.

Сиз олмошининг кўпинча иккинчи шахсга нисбатан ҳурмат маъносини қўлланилиши нормал ҳолга айланган. Шунинг учун ҳам сиз кўп вақт бирлик деб тасаввур этилиб, кўплик маъносини ифодалашда -лар аффиксини қабул қилади. Демак, кўплик маъноси икки шакл, **сиз, сизлар** билан ифодаланади:

1. Ёв бошига мангу солинг қора кулфатни,
Сизга беҳад соғлиқ тилаб юбордик хатни.

2. Илғор ишчи ва колхозчилар, сизларнинг халқ хўжалигимиз учун аҳамиятли бўлган тажрибаларингиз ҳар бир ишимизда завқ билан куйланмоқда. («Қизил Ўзбекистон».).

Биринчи мисолдаги **сиз** ҳам, иккинчи мисолдаги **сизлар** ҳам кўпликни англатмоқда.

Сиз ҳурмат маъносини ифодалайди: **Сиз кеча яхши доклад қилдингиз.**

§ 5. **Биз** олмоши, фақат кўпликнигина ифода этиб қолмай, яна баъзи бир маъно оттенкаларига ҳам эга:

1) биринчи шахсининг — сўзловчининг шу коллектив ичида эканлигини англатади:

— **Биз бугун сизлар билан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош мақоласини ўқиб чиқамиз,—деди ўқитувчи.**

2) биринчи шахсининг — сўзловчининг шу коллектив номидан гапирётганини англатади:

Биз ўтган йили қишлоқ-хўжалик ишларида қандай камчиликлар бўлганини ҳисобга олишимиз керак.

3) камтарлик ифодаланади; бундай чоқда сўзловчи ёлғиз бўлса-да, ўзини **биз** олмоши орқали ифодалайди:

Биз бу мақолани ёзишда пионерларимизнинг талабини кўзда тутдик (автор бир шахс).

Учинчи шахс кишилик олмошининг кўплиги улар сўз борётган шахсларни ифодалайди.

§ 6. Кишилик олмошлари келишиклар билан турлана олади. Биринчи, иккинчи шахс бирлик олмошлари жўналиш, чиқиш, ўрин келишиклари билан турланганда, келишик аффикслари тўғридан-тўғри шу шахс олмошларининг ўзагига қўшилади. Бироқ улар тушум, қаратқич келишиклари билан тур-

ланганда бир н тушиб қолади. Учинчи шахс олмоши келишик билан турланганда, бир н ортади.

Кишилик олмошларининг келишиклар билан турланиши

Бирлик

Б. к.	мен	сен	у
Қ. к.	менинг	сенинг	униг
Т. к.	мени	сени	уни
Ж. к.	менга	сенга	унга
У.-п. к.	менда	сенда	унда
Ч. к.	мендан	сендан	ундан

Кўплик

Б. к.	биз	сиз	улар
Қ. к.	бизнинг	сизнинг	уларнинг
Т. к.	бизни	сизни	уларни
Ж. к.	бизга	сизга	уларга
У.-п. к.	бизда	сизда	уларда
Ч. к.	биздан	сиздан	улардан

§ 7. Кишилик олмошларининг отлар (кенг маънода) ўрнида қўлланилиши улар табиатидаги субстантивлик хусусиятни кўрсатиб туради. Шунинг учун ҳам улар гапда асосан отлар бажарган синтактик функцияларда, яъни эга, кесим ва иккинчи даражали бўлак вазифасида келади: **Шунча** одам менинг номимни тилга олади, менинг тўғримда **ўйлаб** юрган гапимни гапиради. **Мени** гапга солади; кулмасдан, мени калака қилмасдан, мени **ўзига** тенг кўриб гапимга қулоқ солади. (А. Қ а ҳ о р.)

**Осмонларда менинг ҳам
Битта лочин акам бор.
Хатимни бергин унга,
Ўқисин такрор-такрор.**

Менинг — қаратиш йўли билан аниқловчи, **унга** — тўлдирувчи. **Пахтадан кўп ҳосил олган меҳнат қаҳрамони** — сиз. Бу гапда сиз олмоши кесимдир.

Кўпинча сиз олмоши ўзидан олдин аниқловчини қабул қилмайди; биринчи, иккинчи шахс кишилик олмоши ўзак ҳолатида аниқловчи бўлиб ҳам келмайди.

Кўрсатиш олмошлари

§ 8. Кўрсатиш олмошлари, кишилик олмошларига қараганда, янада абстрактлиги билан ажралиб туради. Кишилик олмошлари шахс ўрнида қўлланилса, кўрсатиш олмошлари шахс ва предметлар ўрнида ҳам қўлланила беради. Кишилик олмошларида субстантивацияга мойиллик устун турса, кўрсатиш олмошларининг табиатида гапда қўлланилишида атрибутивлик хусусияти устун туради; яъни кишилик олмошлари гапда отлар бажарган вазифани бажарса, кўрсатиш олмошлари гапда асосан сифатлар бажарган вазифа, яъни аниқловчи вазифасида келади. Демак, бу олмошлар синтактик функцияси жиҳатидан сифатнинг эквиваленти бўлиб келади, бироқ аниқлаш жиҳатидангина фарқ қилади. Сифат — предметни ранг-тус, маза, ҳажм каби томонлардан аниқласа, кўрсатиш олмошлари таъкидлаш, конкретлаш йўли билан аниқлайди.

М а с а л а н: Шу гапнингиз гапми, шу гапнингиздан қайтмасизми? (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

Мени бахтиёр қилган
Шу энгилмас Ватаним.

(Х. Олимжон.)

Бу ерда гўдаклар ёшлай ўлмайди,

Ўн-ўн беш болали она қаҳрамон.

Бу ерда ўрта ёш етмиш саналур,

Чунки ўзиники еру осмон.

(Ғ. Фулом.)

Янгийўл Тошкентдан кичик нухадир,

Машхур пахтакорлар ватани бу ер.

Бу ердан иттифоқ бўйлаб танилди.

Меҳнат қаҳрамони бўлган эр.

(Ғ. Фулом.)

Баландликда катта боғ бор, биз шу боғда яшаймиз.

§ 9. Кўрсатиш олмошлари шулар: у, бу, шу, ўша, ана шу, маана шу.

У тарихан ул бўлиб, кўрсатиш маъносида қўлланилган; сўнг учинчи шахс олмошининг вазифасини бажара бошлаган. Шунинг учун ҳам кўрсатиш олмоши у учинчи шахс олмоши билан шаклини ўхшашдир.

М а с а л а н, Ҳалимаҳон — СССР халқ артисти, у кеча катта концерт берди гапида у шахс олмошидир. Мен у китобни ўқидим гапида у кўрсатиш олмошидир.

Кўрсатиш олмошлари гапда эга, кесим, тўлдирувчи вазифасида келиши мумкин. Бироқ бундай синтактик вазифани бажариш учун улар отлашини ва гапдаги вазифаларига кўра керакли аффиксларни олишлари мумкин.

Мисоллар: Аҳмедовани у кузатиб чиқди. У жўнагандан кейин, Урмонжон уларни ўз уйига кечки овқатга таклиф қилди. (А. Қаҳҳор.) У дийдор кўришиш ниятида сабри тугаб отига қамчи босди. Унинг кетидан бошқалар ҳам от кўйишди. (А. Қаҳҳор.)

§ 10. Кўрсатиш олмошлари маъно жиҳатдан ўзаро айрим фарқларга эга.

1. У олмоши вақт ва масофа жиҳатдан сўзловчига узоқроқ бўлган предметни, бу олмоши эса яқиндаги предметни кўрсатади ва улардан таъкидлаш оттенкаси ҳам англашилади.

Масала: ...лекин бу тўғрида у кишидан ўнкаламадим, сабабки озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади. (А. Қаҳҳор.)—Масала равнан... Зокир отам «Нима учун шу чоққача бирон чора кўрилмайдими?» дедилар. Бу саволга аввал боши Бўгабой акам жавоб беришлари керак. (А. Қаҳҳор.) У китоб — роман, бу китоб эса дарслик.

Мен бу ердан кетмайман, кетолмайман. (А. Қаҳҳор.) Хадича у мажлисда гапирмаган эди, бу мажлисда эса узоқ гапирди.

Мадад учун ўлкамизга Фрунзе келди,
Бу келишдан ёв жонига кўп ларза келди.
(Хат.)

У олмоши бу олмоши билан ёнма-ён қелиб ҳар хил деган маънони ифода этади: Хадича хола у-бу деган бўлди. (А. Қаҳҳор.) Собир зерикиб у-бу тўғрида Эгамбердини гапга солди... (Ойбек.)

У, бу олмошлари чиқиш келишигида ёнма-ён келганда ҳам юқоридаги каби маъно англашилади: Зафар дам ундан-бундан сўзлар. (Ойбек.)

2. Шу: а) сўзловчига яқин ва маълум бўлган предметни ёки воқеалар орасидаги яқинликни кўрсатади:

— Қани, қанақа қилиб бошлайсиз?

— Қанақа қилиб бошлар эдим? Урнимдан тураман, мана...— Сидиқжон ўрнидан турди.— Мана шундоқ туриб: «Уртоқлар»— дейман...

Шу пайт одамларни мажлисга чақираётган жарчининг товуши эшитилди. (А. Қаҳҳор.)

— Мажлисда гап сўрашса худди шу гапни айтаман. (А. Қаҳҳор.) Менга шу китоб жуда ёқди. (А. Қаҳҳор.);

б) худди ўзи деган маънони ифода этади: Мен ўйлаган, Сиз айтган қиз — шу;

в) чеклаш маъносини ифода этади: Мен шунинг биламан. Мен шу китобни ўқидим. (Бошқасини ўқиганим йўқ деган маънода.)

3. Уша: а) сўзловчи ва тингловчи маълум бўлган предмет, ҳолат, ҳаракат ёки мақонни кўрсатади: **Машина турган** ердан шофернинг қичқирган овози эшитилди, йигит ўша томонга бир қариб қўйди. (Р. Файзий);

Биласанми, ким, ўша қиз,
Осмондаги ўша қалдирғоч?
Уша қўрқмас ва ўша лочин,
Уша дилбар, ўша чилвир соч?

(Ҳ. Олимжон.);

б) олдин баён этилган предмет, иш-ҳаракатни кўрсатади: **У киши билан кейинги марта кўришганимизда менга жуда қаттиқ гаплар гапирганлари эсингизда борми? Агар менга ичлари ачимаса, ўша гапларни гапирмас эдилар.** (А. Қаҳҳор.) — Ёлқовлик билан сен ҳурматга эга бўлмайсан,— деди Хадича. **Қумри ўша гапдан сўнг бутунлай ўзгарди, активлашди; мажлисда Хадичанинг камчиликларини танқид қилишди. Уша мажлисдан сўнг у ўз ишини анча тузатди;**

в) сўзловчи ва тингловчига маълум ва масофа жиҳатдан узоқроқ бўлган предметни кўрсатади: **Мен шу уйда тураман** гапидан яқиндаги предмет англашилади. **Мен ўша уйда тураман** гапидан эса, биринчидан, масофа жиҳатдан узоқроқ, иккинчидан, тингловчига маълум бўлган предмет англашилади.

Шу, ўша олмошлари предметларни (кенг маънода) таъкидлаб, конкретлаб кўрсатади.

4. **Ана, мана** сўзлари ҳам кўрсатиш маъносини ифодалайди. Лекин қўлланиш доираси анча кенг. Биринчидан, кўрсатиш, ишора маъносини англатса, иккинчидан, ундов сўз вазибаларида ҳам кела олади.

§ 11. **Бу, у, шу, ўша** олмошлари келишиклар билан турлаганда ва **-дай, -ча** аффикслари қўшилиб бошқа сўз туркуми ясалганда, бир **н** орттирилади: **шунга, шундан, шундай, шунча** каби. Тарихий жиҳатдан бу **н** товуши **л** товушининг ассимиляцияси натижасида ҳосил бўлган.

Ана, мана сўзлари **бу, шу, ўша** олмошлари билан бирикиб составли олмошлар ясалади.

Агар бу олмошлар келишик ва эгалик аффикслари билан турланадиган бўлсалар, ўша аффикслар охири сўзга қўшиладилар; аффиксдан олдин эса бир **н** орттирилади: **мана шуни, мана шундан, мана шунга.**

Бирлик

мана шуним
мана шунинг
мана шуниси

Кўплик

мана шунимиз
мана шунингиз
мана шулар

Кўрсатини олмошларидан, айниқса, шу, ана шу кесим вазифасида келганда, баён этиладиган фикр қақида ҳукмин билдиради, фикрни якунлайди, ҳаммаси, бариси деган маънони ифодалайди.

Ҳақиқатан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини қаттароқ очиб қарамабди?! Ақлни моғор босгани шудир-да. (А. Қаҳҳор.)

Она-ватанингни кўз қорачиғидай сақла. Оланингниң насиҳати — шу.

Алиқловчи вазифасида келганда, предмети тибқидаб кўрсатади. Ана шу қиз — меҳнат қаҳрамони.

Сўроқ олмошлари

§ 12. Предмет, сон ёки предмет белгиси (кенг маънода) қақида сўроқни билдиради.

Ўзбек тилида шахс билан предмет-нарсаларнинг қатъий дифференциацияси сўроқ олмошларида яққолроқ гавдаланади. Сўроқ олмошларидан ким фақат кишиларга қарата айтилади. нима олмоши эса кишилардан бошқа предметларга, яъни предмет-нарсга, ҳайвон, воқеа-ҳодисаларга нисбатан қўлланилади.

Масалан: — Ким келди.
— Карим келди.
— Нима олдинг?
— Китоб олдим.

Аммо қанча, қайси, неча каби сўроқ олмошлари қўлланиш жиҳатдан умумийдир, яъни шахс, предмет-нарсга, ҳайвон, қушларга нисбатан қўлланила беради. Демак, бу олмошларнинг қўлланиш доираси анча кенг.

Шундай қилиб, ким одам қақида сўроқни, нима предмет-нарсга, ҳайвон қақида сўроқни, қандай предметнинг сифати қақида сўроқни, қайси предметлар ичидан ажратиб кўрсатадиган белгига хос сўроқни, қанча, неча миқдор қақида сўроқни, қачон вақт қақида сўроқни ифодалайди.

§ 13. Ҳар бир сўроқ олмоши ўзига хос хусусиятларга эга:

1) Ким: 1) фақат шахсга нисбатан қўлланилади, шахс қақида сўроқни билдиради;

2) эгаллик ва келишиклар билан турлана олади: кимнинг, кимни, кимга, кимдан, кимда; кимим, киминг, кимимиз, кимингиз;

3) кўплик аффиксини олади; бу вақтда шундай маънолар ифодаланади:

а) шахсларни ажратиб, дифференциация этиб кўрсатади: Кимлар келди? (Қандай одамлар келди? маъносида);

6) Ёлғиз шахса ҳурматин билдиради: Бу киши кимлар?
4) аниқловчи бўлиб келмайдн ва ўзидан олдин сифатловчи-аниқловчинини қабул қилмайдн:

5) бешқарувчи сўз билан сонда мослашмайди: Ким келди? Кимлар келди?

Бу олмош танзор келиши ҳам мумкин. Бу вақтда ҳам шахсларни ажратиб, дифференциация этиб кўрсатади: Ким-ким келди? («Кимлар, қандай одамлар келди?» маъноснда).

Э с л а т м а: ким олмошига -са аффикси қўшилганда, у сўроқликдан чиқади: кимса (ҳар кимса) каби.

Ким олмоши кўпинча эга ва тўлдирувчи бўлиб келади: **Кемаги мажлисда ким-кимни танқид қилди?**

2. Нима: 1) қадим вақтларда предмет-нарсани билдирган бўлса, ҳозирги вақтда сўроқни, баъзан предметни ҳам англа-тади, қўлланиш доираси ким олмошига қараганда кенг: шахс-дан бошқа предметлар, яъни ҳайвон-қуш, ҳарсалар ҳақида сўроқни ифодалайди. Нима олмоши классик адабиётда на, не шаклида учраса, ҳозир ҳам уни худди шундай шаклларда баъзан учратиш мумкин:

Менга не керакдир бу ёлғиз қолип,
Сенсиз ололмасман асло мен нафас.

(Х. О л м ж о н.)

2) кўплик аффиксини олганда, бир хил нарсанинг кўплигн ифодаланмасдан, ҳар хил нарсанинг кўплиги ифодаланади:

Нима олдинг? (бир нарса) Нималар олдинг? (кўп нарса);

3) келишиклар билан отларга ўхшаш турланади: ниманинг, нимани, нимага, нимадан, нимада;

4) эга, кесим бўлиб келиши мумкин: Нимаси яхши эмас?
(А. Қ а ҳ ҳ о р.) — Шундай фикрга келишингизга нима сабаб бўлди, нималар сабаб бўлди (А. Қ а ҳ ҳ о р.) Кечаги саволингиз нима эди?

5) аниқловчи бўлиб келади: Айтвингиз-чи, бу ўлкада нима нарса йўқ. («Хат».) Нима гап? (Нима ҳодиса бўлди, қандай ҳодиса? маъноснда.)

6) Тўлдирувчи бўлиб келади: Нимани олдинг?

3. Қандай: 1) белги ҳақида сўроқни ифодалайди: Қандай китоб олдинг?

2) баъзан қандай ўрнида не сўзини қўллаш ҳам мумкин: Не воқеа юз берди?

Э с л а т м а: сўроқ олмошлари баъзан сўроқ маъносини ифода этмаслиги ҳам мумкин:

1. Неча, қанча, не такрорланиб, миқдорнинг ортиқлигини кўрсатади:—Теримни машиналаштирак, амаки, колхозларнинг кучи тошиб кетар, ҳали хаёлга келмаган не-не

катта ишларни бажаришга бел боғладик, — деди Комила. Бир неча йил мобайнида қанча-қанча тақлифлар амалга оширилди. (Ойбек.) **Ўзбекистонда неча-неча хил узум бор. Ўз не-не меваларни пишириб беради.**

2. **Қанча олмоши баъзан такрорланмаган ҳолда ҳам муқдорнинг кўплигини кўрсатиши мумкин:**

**Булутга етишган тоғлар қанча,
Ҳар дамнинг монолит ҳайкалини курдик
(Ф. Йўлдош.)**

Юқоридаги мисолда қанча сўзи анча, жуда кўп маъноларда келиб, равиш функциясини бажармоқда.

Ўзлик олмоши

§ 14. Ўзлик олмоши ўз предметни аниқлаб, унинг маъносини кучайтириб кўрсатади. Бу олмош гапда асосан аниқловчи бўлиб келади. Эгалик аффиксларини олганда (**ўзим, ўзинг, ўзи, ўзимиз, ўзингиз, ўзлари**), кишилик олмошларнинг ҳар учала шахси ўрнида ишлатилади ва отдек тасаввур этилиб, гапнинг ҳар бир бўлаги бўлиб кела олади. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам, ўз сўзи аниқлаш, таъкидлаш маъносини кучайтиради. Масалан, **мен ишлайман** ўрнида **ўзим ишлайман** ёки **менинг китобим** ўрнида **ўз китобим, ўзимнинг китобим** дейилганда, аниқлаш, таъкидлаш маъноси кучайиши яққол сезилиб туради.

Ўз олмоши келишиклар билан турлана олади, бу вақтда келишик аффиксларидан олдин, албатта, эгалик аффиксларининг бўлиши шарт. **Масалан:** ўзимга, ўзингдан, ўзингни каби.

Бу олмош, отлар олдида келганда, қарашлилик маъносини билдиради: **ўзининг боласи** — ўз боласи. Аммо мустақил ҳолда келганда, юқорида айтганимиздек, отлардек тасаввур этилади. Бунда, албатта, эгалик аффикслари билан қўлланади.

Бу ўз олмоши қаратқич келишигида ва ўзидан олдинги қаратқич келишикли сўз билан синтактик алоқага киришган ҳолда келади. Ҳар икки ҳолатда ҳам таъкид маъноси кучаяди. **Мисол:** **Ўзимнинг китобим, Содиқнинг ўзи.**

Бу олмошнинг кўплик формаси (**ўзимиз, ўзингиз, ўзлари**) одатда ҳурмат маъноларини ифодалаш учун ҳам қўлланилади. Мисол: **Ўзлари келдилар** (бир киши). Бу олмош контекстда ўз ихтиёрича ёки ёлғиз каби маъноларда қўлланиши ҳам мумкин: **У кабинетда ўзи ўтирибди** (ёлғиз маъносида.) **Карима ўзи кириб келди** (ўз ихтиёри билан маъносида).

Ўз гапда эга, кесим, тўлдирувчи бўлиб келади:—**Майли ўғлим, шу ишни ўзим бошлаб бераман.** (А. Қаҳҳор.) **Плани олдин бажарган киши — ўзим. Мен бу ерда Зокир отани танқид қилмоқчи эдим, лекин ўйлаб қарасам, танқидни ўзимдан бошлашим керак экан.** (А. Қаҳҳор.)

Биргалик олмошлари

§ 15. Биргалик олмоши (**ҳамма, барча, бари**) шахс ва предметнинг ниш ва ҳаракатда умумий иштирокини кўрсатади, шунга кўра биргалик олмоши саналади: Ҳамма мажлисга келди. Барчамиз пахта теришга қатнашдик.

Биргалик олмоши кўпинча гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи вазифасида кела олади: Музокарага чиққан одамларнинг ҳаммаси правлениенинг тadbирларини маъқуллаб гапирди. (Л. Қ а ҳ ҳ о р.). Барча ўрнидан турди. Ҳамманинг диққати докладчида. Ҳаммадан олдин Саври ёзиб тугатди каби.

Биргалик олмошининг лексик маъноси кўпликни ифода этганлиги сабабли ҳам **ҳамма, барча, бари** каби сўзлар гапда эга вазифасида келганда, кесим билан улар сонда мослашмайди: Ҳамма келди. Барча йирилди. Бари йирилди каби.

Белгилаш олмошлари

§ 16. Белгилаш олмошлари (**ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай**) шахс ва предметларни ажратиб, умумлаштириб, аниқлаб, таъкидлаб кўрсатадилар.

Ҳар дамнинг монолит ҳайкалин кўрдик

Урол тоғларидек метин-мустаҳкам.

(Ғ. Ғ у л о м.)

Тош йўнали бетон қуяди,

Ҳар бир ишни қилади қойил.

(П. М ў м и н).

Ҳар қарич ерга, ҳар дарахтга парвариш қилингани сезилар эди. (О й б е к.) Ҳар бир қишлоқ ширингина шаҳарча бўлиши керак. (О й б е к.) Бизнинг мамлакатимизда ҳар ким ишласа, баҳра олади.

§ 17. Белгилаш олмошларининг синтактик функциялари бир хил эмас. М а с а л а н, ҳар ким бош келишиқда аниқловчи бўлиб келмайди, у кўпинча эга, тўлдирувчи вазифасида келади: Бизда ҳар ким ишлаганига яраша олади. Замонимиз ҳар кимдан ҳалол меҳнат қилишни талаб қилади.

Ҳар қандай асосан аниқловчи бўлиб келади: **ҳар қандай ҳодиса, ҳар қандай одам, ҳар қандай иш, ҳар қандай ҳаво.**

Ҳар олмошидан бошқа белгилаш олмошлари келишиқ, эгалиқ билан турланади. Ҳар ким, ҳар кимнинг, ҳар кимимиз.

Тузилиш жиҳатдан белгилаш олмошлари икки хил: содда (**ҳар**), қўшма (**ҳар ким, ҳар қанча, ҳар нима**).

Гумон олмошлари

§ 18. Гумон олмошлари: **аллаким, аллақандай, алланима, кимдир, нимадир, алланарса.**

Гумон олмошлари асосан сўроқ олмошларига ва бошқа баъзи сўзларга айрим элементларни қўшиш билан ясалади:

1) алла элементини қўшиш билан: аллақандай, аллаким, алланима, алланечук каби;

2)-дир элементини қўшиш билан: кимдир, нимадир, қандайдир, нечундир каби.

Синтактик функцияси жиҳатдан ҳар бир гумон олмоши ўзига хос хусусиятга эга: кимдир эга бўлиб келади: — Бу болаларнинг иши,— деди кимдир. (А. Қаҳҳор.) Кимдир Канизакни чақирди. (А. Қаҳҳор.)

Қандайдир олмоши эга, кесим бўлиб келмайди, асосан иккинчи даражали бўлак бўлиб келади: Қандайдир болалар югуриб чиқди... (Ойбек.) Юраги нечундир, бир лаҳзада алланечук уриб кетди. Бу кулги уларнинг руҳларини қандайдир улагандай бўлди. (Ойбек.)

Аллақандай, алланечук олмоши одатда аниқловчи, ҳол вазифасида келади: Аллақандай китоб ўқиган эдим. У аллақандай сўзлади.

Бўлишсизлик олмошлари

§ 19. Бўлишсизлик олмоши инкор маъносини билдиради. Умуман инкор маъноси олмошларга ва айрим сўзларга инкор билдирувчи ҳеч сўзини қўшиш билан ясалади: ҳеч сўзи одатда сўроқ олмошларига қўшилиб, бўлишсизлик олмошларини вужудга келтиради: ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қайси, ҳеч қанча, ҳеч нарса каби.

Бу олмошлар гап составида келганда, кесимнинг инкор билдирувчи сўзлар ёки бўлишсизлик формалари билан ифодаланшини талаб қилади.

М а с а л а н: Ҳеч ким гап бошламади. (А. Қаҳҳор.) Ҳеч ким келгани йўқ. Ҳеч ким келган эмас. Ҳеч ким келмади каби. Бу ерда ҳеч ким ҳам нолимайди. (А. Қаҳҳор.)

Ҳеч ким гапда кўпинча эга ва тўлдирувчи, аниқловчи бўлиб келади. Ҳеч ким гап бошламади. (А. Қаҳҳор.) Ҳеч кимдан хафа бўлмади. Мамлакатимизда ҳеч кимнинг армони йўқ.

Ф Е Ё Л

ФЕЪЛНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

§ 1. Феъл ҳаракат ёки ҳолатни ифодаловчи сўз туркумидир. Феъллардаги бу лексик хусусият уларнинг икки тўдага ажралишига асос бўлади: ҳаракат феъллари ва ҳолат феъллари. Феълдан англашиладиган бу ҳаракат ва ҳолат одатда шахс ё предмет билан боғланган бўлади. Ҳара-

кат сўзи грамматикада жуда кенг маънода қўлланади. У югурмоқ, ўқимоқ, юрмоқ, қимирламоқ каби динамик хусусияти аниқ сезилиб турадиган ҳаракатларни англатиш билан бирга, эшитмоқ — тингламоқ, кўрмоқ, эсламоқ, ҳидламоқ, ўйламоқ, ётмоқ, қувнамоқ, мудрамоқ, оқармоқ, қораймоқ, яшармоқ, қармоқ, каби ҳодисаларни ҳам ўз ичига олади; ҳолбуки қармоқ каби физик ҳолатни кўрсатадиган ҳодисалар, одатдаги тушунишимизга кўра, ҳаракат деб қаралмайди. Ҳаракат сўзининг грамматикада бунчалик кенг маънода қўлланилишидан, ҳолат маъносини ҳам шунинг ичига киритиб, «фeъл — ҳаракат билдирадиган сўз туркуми» деб айтиш ҳам мумкин. (Фeъл ҳолатни замон билан боғлаб, ҳаракат тарзида ифодалайди.) Бу хусусият фeълни бошқа сўз туркумларидан ажратадиган белгилардандир.

Фeълнинг характерли морфологик белгиларидан бири унинг тусланишидир. Фeълдаги бундай формал ўзгаришлар лексик маънони ўзгартирмайди, балки ҳаракат билан боғланган шахс-сон ва замон каби маъноларни аниқлайди. Фeълнинг бу морфологик белгилари унинг гапда кесимлик ҳолатини ҳам кўрсатиб туради. Предикативлик (кесимлик ҳолати) фeълнинг асосий синтактик белгисидир. Демак, фeъл ўз айрим синтактик хусусиятларига ҳам эга. Асл фeъл формаси одатда гапнинг кесими бўлади (сода кесим) ёки бошқа сўз (асл фeълдан бошқа сўзлар, шу жумладан сифатдош, равишдош, инфинитив) билан қўшилиб, унга кесимлик тусини беради ва шу сўз билан бир бутунлик ҳосил қилади — кесим бўлади (қўшма кесим). От, олмон каби сўзларнинг кесим бўлиб шаклланишида, боғловчи элемент бўлмаганда, интонация, пауза бош ролини ўйнайди, лекин бу каби воситалар фeъл кесимда асосий ўринни тутмайди. Бунинг сабаби фeълнинг ўз табиатида предикативлик хусусиятининг борлигидир. Шахсни кўрсатадиган фeълнинг, шахсни фeълнинг, ёлғиз ҳолда ҳам гапни ҳосил қила олиши шу синтактик хусусият билан — предикация билан изоҳланадиган ҳодисадир. **М а с а л а н:** Айтдик. — **Биз айтдик** каби. Демак, морфологик категория бўлган фeъл одатда сўзларнинг муносабатини ҳам ақс эттириб туради. Бунинг учун унинг доим махсус аффикс олиши шарт эмас. Масалан, буйруқ фeълни (иқкнчи шахснинг бирлиги), ўз лексик-грамматик хусусиятига кўра, шу фeълдан англашилган шунинг бажарувчисини билдирадиган сўз билан бўлган муносабатни кўрсатиб туради. **М а с а л а н:** **Кел.** — **Сен кел** каби.

Бу хусусиятлар фeълда синтактик ҳолатнинг бошқа сўз туркумларидагига нисбатан кучли эканлигини, фeълнинг сўзларни боғлашдаги муҳим ролини, унда синтактик имкониятларнинг ҳам кенглигини англашга ёрдам беради. Фeъл кўпгина ҳолларда гапнинг асосини қурувчи саналади. У констрүк-

тивлик хусусиятига эга. Гапнинг умумий характеристикаси кўн ўринларда (фёъли гапларда) фёълга—кесим вазифасидаги фёълга, унинг хусусиятларига қараб тайинланади. (Масалан, гапнинг дарак характерида бўлиши, буйруқ билдириши ва бошқалар.) Демак, бундай ўринларда фёъл гапнинг тусини белгилловчи бўлади.

Фёъл ўтимли-ўтимсизлик, даража, майл каби категорияларга ҳам эга. Буларнинг махсус аффикслар орқали, айрим ҳолларда эса ўзакнинг ўз лексик хусусияти орқали уқилишини кўрамиз.

Ҳаракат маъноси шахс (бажарувчи), сон, замон каби категориялар билан боғлиқ бўлганлигидан, фёъл одатда шуларни акс эттириб турадиган формал кўрсаткичларга эга бўлади. (Ўзакнинг ёлғиз ўзи ҳам бу маъноларнинг маълум турларини англатади). Масалан, **тердинг** фёъли ишнинг тингловчи томонидан бажарилганлигини (иккинчи шахс), бу бажарувчининг биргина экаплигини (бирлик) ва бу ишнинг нутқ сўзланаётган моментдан аввал бўлганлигини (ўтган замон) англатади; ўзакка қўшилган **-ди, -нг** аффикслари шу маъноларни ифодалаш учун келтирилган формал кўрсаткичлардир. Юқоридаги **тердинг** фёъли, кўрсатилган категориялар билан бирга, бўлишли аспекти, ишнинг бирор объектга ўтишини — ўтувчи ҳаракатни, фёълнинг даражасини ва майлини ҳам билдириб туради.

Замон категорияси ишнинг нутқ моментига муносабатини билдиради. Масалан, **бораётир** (ҳозирги замон), **борди** (яқин ўтган замон), **борган эди** (узоқ ўтган замон), **борар** (келаси замон) ва бошқалар. Демак, замонни белгилашда асос нутқ моментидир.

Шахс категорияси ҳаракатнинг сўзловчига муносабатини кўрсатади. Масалан: **бордим, бординг, борди** каби. Ҳар бир шахс, табиий, бирлик ва кўплик формаларига эга.

Майл категорияси ҳаракатнинг ҳақиқий ҳолатга—воқеликка муносабатини ифодалайди. Масалан: **борди** (ҳаракатнинг аниқ бўлганлиги), **бор** (буйруқ), **борса** (шарт ёки истак, илтимос маъноси).

Фёълнинг шахс, сон каби тасаввурлар билан боғлиқ бўлиши бу маъноларни реаллаштирувчи формативларни олшини унинг ўша маъноларни ифода этадиган сўзларнинг (масалан, кишилик олмошларининг) мазмунини ҳам англатиб, уларни ўзи билан боғлашини кўрсатади. Масалан: **Келдик. — Биз келдик.** Булардан англашиладики, фёъл семантик жиҳатдан ҳам, грамматик структура томонидан ҳам жуда мураккаб категориядир. Бу мураккаб хусусиятлар уни бошқа сўзлар билан ўз-ўзи билан синтактик муносабатга киритган бўлади.

Фёъл эга билан кесим муносабатида алоҳида аҳамиятга эга, шу билан бирга у кесим билан тўлдирувчи ва кесим би-

лан ҳол муносабатида ҳам муҳим роль уйнайди: тўлдирувчилар ва ҳоллар одатда шу феъл кесимнинг талаби билан маълум формага кирган бўлади, келишikli ва кўмакчили қонструкциялар шу феъл — кесимга қараб юради; феъл шуларни бошқарувчи бўлак сифатида қўлланади. Тўғри тўлдирувчининг феълдан бошқа сўзга борланмаслиги феълнинг шу синтактик хусусиятини кўрсатадиган бир мисолдир.

Юқоридагилардан натижа қилиб, феълнинг ўзига хос, уни бошқа сўз туркумларидан ажратиб турадиган характерли семантик ва грамматик белгиларини қуйидагича кўрсатишимиз мумкин: ҳаракат билдириши, бўлишли ёки бўлишсиз аспектда туриши, даража, майл каби категорияларга эга бўлиши. Феъл ўз махсус ясовчиларига эга бўлиши билан ҳам ажралиб туради (масалан, -ла, -сира каби сўз ясовчи аффикслар феълнинг ўзигагина хос бўлиб, бошқа сўз туркумлари яшаш учун қўлланмайди). Кўрсатилган белгиларнинг баъзилари бошқа сўз туркумларида ҳам учраши мумкин (масалан, сон категорияси феълда ҳам, отда ҳам бор), лекин шунда ҳам улар ўз ички хусусиятлари билан сўз туркумларига кўра ажралиб туради (масалан, феълнинг ўзаги сон аффиксини бевосита қабул қила олмайди; отларда эса, бу хусусият — кўплик аффиксини бевосита қабул қилиш одатдаги, норматив ҳолдир).

§ 2. Феълларнинг бир тури, юқорида кўрганимиздек, шахс, сон ва замон каби маъноларни аниқ англатади ва одатда бу маъноларни ифодалайдиган формативларга эга бўлади. Феълнинг бундан бошқа турлари ҳам борки, улар бу хусусиятларга эга эмас. Улар шахс, сон, замон каби категорияларни кўрсатмайди, демак, бу маъноларни ифодалайдиган аффиксларга эга бўлмайди. Масалан: ўқимоқ — юксалмоқ; оқар сув; у кула-кула гапирди мисолларидаги ўқимоқ, юксалмоқ, оқар, кула-кула феъллари кўрсатилган икки турнинг кейингисига киради.

Бу грамматик хусусиятлар феълларнинг икки тўдасини кўрсатиб туради: шахс кўрсатадиган феъллар — шахс формативлари билан ўчарадиган феъллар (замон ва сон ҳам шу ҳисобда) ва шахс кўрсатмайдиган феъллар.

Шахс кўрсатувчи феъллар ўзида предикацияни — кесимлик хусусиятини акс эттириб туради; гапда кесим функциясида қўлланади; булар сўзловчига ва замонга муносабатини кўрсатади. Шахс кўрсатмайдиган феъллар кесимлик хусусиятига эга эмас. Бу хусусиятларга кўра, феълнинг шахс кўрсатадиган формаси предикатив форма саналади (предикат — кесим), шахс кўрсатмайдиган формаси предикатив бўлмаган форма саналади.

Шахс кўрсатувчи феъллар ўзида феълликнинг ҳамма белгиларини тўла сақлаган бўлади. Булар соф феъллардир. Шахс кўрсатмайдиган феъллар эса, биринчидан, феълликнинг баъзи белгиларидан маҳрум бўлади; иккинчидан, бошқа сўз туркумининг баъзи хусусиятларини олган бўлади. Булар инфинитив, сифатдош ва равишдошлардир. Булар феълликдан бир оз узоқлашган, бошқа сўз туркумига қараб силжиган сўзлардир.

Инфинитив феълнинг отга ёндошган формаси бўлиб, у майл, замон, шахс ва сонни кўрсатмайди: ҳаракатнинг конкрет бир бажарувчи билан боғланиб, маълум вақтда бажарилиш ҳолатини эмас, балки унинг номинигина билдиради. Демак, инфинитив ҳаракатни умумлаштириб аңлатади, уни атайди. Инфинитив ҳаракатнинг номи бўлса ҳам, лекин у терим, сувоқ, чопиқ каби ҳаракат билдирувчи отлар билан бир қаторда тура олмайди. Булар орасида анчагина фарқлар бор («Инфинитив» баҳсига қаранг).

Сифатдош феълнинг сифатга ёндошган формаси бўлиб, у сифатнинг айрим морфологик ва синтактик хусусиятларини олгандир. Айрим ўринларда сифатдошнинг ҳам грамматик жиҳатдан сифатга жуда ҳам яқинлашиш, ҳатто сифатга кўчиш ҳоллари ҳам бордир. Сифатдош баъзи иш оти бўлиб ҳам қўлланади («Сифатдош» баҳсига қаранг).

Равишдош феълнинг равишга ёндошган формасидир. У асосий ҳаракатга кўшимча сифатида бажарилган бошқа ишни билдиради. Унинг замони ва шахси нисбийдир. Равишдош ҳам сифатдошдаги каби, бошқа сўз туркумига кўчиш хусусиятига ҳам эгадир. («Равишдош» баҳсига қаранг).

Феълликнинг семантик ва грамматик хусусиятларини тўла сақлаган формани — соф феълларни иккинчи турга (инфинитив, сифатдош ва равишдошларга) қарши қўйиш феълнинг ўз ичидаги бўлинишдир: кейинги турлар — инфинитив, сифатдош ва равишдошлар ҳам умуман феъл санала беради, чунки умуман феълга хос бўлган бир қанча категориялар буларда ҳам учрайди. Булар феълнинг айрим формаларидир.

Демак, феъл шундай кўринишларга эга: 1) соф феъл, 2) инфинитив, 3) сифатдош, 4) равишдош. Бу турлар бири-биридан ҳар хил грамматик хусусиятлари билан ажралиб туради.

Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари

§ 3. Ҳар бир феълнинг бўлишли ёки бўлишсиз формада туриши унинг феъллик белгиларидан биридир. Бўлишли феъллар тасдиқ билдиради, бўлишсиз формадаги феъллар инкор билдиради: ҳаракатнинг бажарилмаслиги ёки ҳолатнинг туғилмаслигини кўрсатади (олмади, чопмади, мудрамади каби).

Инкор бўлдирувчи маъни аффикс умуман феълларнинг бўлишсизлик белгиси деб қаралади. Бунинг қўлланиши соф феълларда бир хиллик сақлansa ҳам, шакс кўрсатмайдиган феълларда айрим, бошқалик хусусиятлари ҳам учрайди. Бу хусусиятлар тубадананча:

1. Мақсад равишдои (**ўқигани келди, билгани келди каби**) -ма аффикс билан қўлланмайди. Бунинг сабаби, биринчидан, шу равишдоининг мазмуи хусусияти билан боғлиқдир, иккинчидан, бўлишсизлик тасаввурини шу мақсад маъноси билан боғланганда, унинг (бўлишсизлигининг) мустақил феълдаги инкор белгиси орқали ифодаланмишидир (**у кўргани келмади, боргани шонилмади каби**).

2. Инфинитивнинг **-моқ ёки -ш** аффикс билан ясалган тури бўлишсизлик аффиксини олмайди. Унинг бўлишсизлик маъноси учун феълнинг бошқа тури қўлланади. **М а с а л а н:** **ўқимоқ-ўқимаслик, чопиш-чопмаслик, билмоқ-билмаслик**. Бу ердаги **ўқимаслик, чопмаслик, билмаслик** феъллари аслда бўлишсиз формадаги сифатдошидир. Инфинитивнинг **-в** аффикси билан ясалган формаси ҳам одатда инкор белгисини олмайди: **ишлов, бошлов, (ўқув, ёзув-чизув** каби формалар тамом от бўлиб кетган); бироқ **англашилмовчилик, келишмовчилик** каби сўзларда **-ма + -в** формаси ишлатилиб қолган.

3. Сифатдошининг **-ган** аффикс орқали ясалган турида бўлишсизлик маъноси **-ма** аффикс билан ҳам, эмас сўзи ёки ёрдамчи вазифасида қўлланган **йўқ** сўзи ёрдами билан ҳам ифодалана олади. **М а с а л а н:** **борган: бормаган — борган эмас — борган йўқ**. Булар орасида турли фарқлар бор.

4. Сифатдошининг **-миш** аффикс орқали ясалган тури-ма кўрсаткичи билан қўлланмайди (сифатдошининг бу тури ўзбек тили учун характерли эмас, у эски ўзбек тилида учраб қолади; ҳозирги тилда учрамайди ҳисоб).

§ 4. Феълнинг бўлишсизлиги формаси инкор белгисининг йўқлиги билан характерланади. Бўлишсизлик белгиси бўлган **-ма** аффикс феълнинг ўзига — буйруқ феълнинг иккинчи шахсининг бирлигини кўрсатувчи формага қўшилади. Урғу олмаслик бу аффикснинг асосий ҳолатидир. Бу билан у бошқа баъзи аффикслардан (формаси шунга ўхшаш бўлган омоним аффикслардан) ажралади. **М а с а л а н:** **қуйма** (сифат: **м а с а л а н, қуйма асбоб**) — **қуйма** (қуй феълнинг бўлишсиз формаси) ва бошқалар. Бўлишсизлик формасидаги феълларнинг лексик урғуси одатда шу **-ма** аффиксидан аввалги бўғинда бўлади (бундай ҳодисалар — сўз ва морфемаларни урғу орқали фарқлаш ҳақида «фонетика» баҳсига ва «Морфологияга кириш» баҳсига қаранг). Бўлишсизлик кўрсаткичи ўзакка ясовчи аффикслардан кейин, бироқ тусловчилардан аввал қўшилади: **сўзлама-ди, юр-ғизма-ди** каби.

§ 5. Бўлишсизлик аффикси соф феълларнинг ҳаммасида, шахс кўрсатмайдиган феълларнинг ҳам кўпида инкор маъносининг ягона белгисидир (бўлишли формадаги феъл баъзан ҳеч қандай формал ўзгаришсиз кесатиб гапириш йўли билан бўлишсизлик маъноси учун қўлланиши ҳам мумкин. Буни умумий фикр ва интонация аниқлаб беради). Бу белги маъно ва қўлланиши жиҳатидан баъзи айрим хусусиятларга эга:

1. Бу аффикс баъзан гумон, тахмин қилиш каби маъноларни ифодалашга ҳам қўлланади. **М а с а л а н:** тагин, мажлис бошланиб қолган бўлмасин? (бошланган бўлиши ҳам эҳтимол). **Бу бино музей бўлмасин?** (музей бўлса керак). Бу маънолар ҳам аслда инкор маъноси билан боғлиқдир, шунинг модификациясидир — бошқачароқ бир кўринишидир: бундай қўллашда инкор формасидаги феъл орқали шу бўлишсизликка гумон билан қараш, шунинг аксини тахминлаш ифодаланади. Бу маъноларни аниқлашда контекстнинг ва интонациянинг катта роли бор. Инкор белгиси орқали тахмин-мўлжал маъносининг ифодаланишида одатда сўроқ маъносининг ҳам иштироки сезилади. (**Бу бино музей бўлмасин? — Бу бино музеймикин? — Бу бино музей эмасмикин?** Буларнинг ҳаммасидаги умумий маъно тахмин билан боғланган.) Бу табиий ҳолдир: сўроқ маъноси одатда ўзида инкор элементини ҳам сақлайди; бу икки хил маънонинг бир-бири билан боғланадиган ўришлари ҳам бордир. Чоғиштиринг: **Биздан бахтли борми, ёронлар?** (Асқад Мухтор.)—Сўроқ йўли билан берилган инкор: сўроқ-дарак гап ёки сўроқ-ўндов гап. (**Дунёда биздан бахтли одам йўқ, биз энг бахтли одаммиз** маъносида). Яна — **Нега болани бугун мактабдан кеч қолдирдингиз? Бу иш сизга ярашадими?** («Болалар ҳикояси»дан.) **ярашадими? — ярашмайди.**

2. Бўлишсизлик аффиксининг маъносини аниқлаш логик урғуга ҳам боғланади. **М а с а л а н:** **У мажлисда гапирмади.** Бу гапни одатдаги дарак интонацияси билан айтсак, гапириш ишнинг инкорини аглаймиз. Бундаги мажлисда сўзига логик урғу берсак, кесим вазифасидаги феълнинг инкор белгисига эга бўлишига қарамай, «бошқа жойда гапирди» маъноси келиб чиқади, инкор маъноси ҳаракатга эмас, балки мажлисга қаратилган бўлади. Яна бир мисол: **У кеча келмади** (бошқа куллари келган: инкор маъноси кечага қаратилган). Демак, инкор формасидаги феълнинг олдидаги бўлак логик урғу олганда, бўлишсизлик белгиси аввалгича турса ҳам, бўлишсизликнинг асосий кучи шу урғули бўлакка қаратилган бўлади. Бу хусусият ҳам бўлишсизлик аффиксининг қўлланишидаги ҳар хил кўринишлардан биридир. Бу билан у белги асл функциясида ажралиб кетмайди, чунки диққат, асосий фикр кесимдан бошқа бўлакка йўналган вақтда ҳам, ҳаракатнинг бажарилмаганлиги маъноси тамоман ўчиб кетмайди.

3. Равишдошнинг -а ёки -б аффикси орқали ясалган тури инкор формасида келганда, у биринчи шахснинг бирлиги формасидаги буйруқ-истак феъли билан формал жиҳатдан бир хил бўлиб қолади. Буларни фарқловчи воситалардан бири урғудир. Инкор формаси равишдош ясовчи -й аффикси билан қўшилиб, бир бўғин ташкил қилганда, урғули бўлади; буйруқ феълининг тусловчиси урғусиз аффиксдир: **бормай** (бормасдан, бормаган ҳолда) — **бормаи** (мен бормаийн) каби. Урғунинг бундай вазифада қўлланиши фақат инкор формаси билан боғлиқ эмас, бу ҳол ўша равишдош ва буйруқ-истак феълларининг бўлишли шаклида ҳам учрайди. (Формал ўхшашлик туғилиб қолган ўришларда.) **М а с а л а н**: **бутунлай** (бутунлигича, бутун ҳолда) — **бутунлай** (бутун ҳолга келтирай).

§ 6. Феълнинг шахс кўрсатмайдиган формаларида инкор маъноси учун эмас, **йўқ** сўзларнинг ишлатилиши ҳам от тўдаси билан феълларни ажратиб турадиган белгилардан биридир: феълда инкор учун -ма аффикси қўлланади, отларда бу аффикс ишлатилмайди, балки **йўқ** сўзи каби бошқа элементлар қўлланади. Инкор маъносининг ифодаланишида, кўрсатилганлардан ташқари, баъзан на ёрдамчиси ҳам қўлланади. **М а с а л а н**: **У ўқимади** ҳам, **ёзмади** ҳам. — **У на ўқиди**, **на ёзди**. — **У на ўқимади**, **на ёзмади** ва бошқалар.

Инкор билдирувчи эмас ёрдамчиснинг ўзи-ма аффикси орқали бўлишсизлик формасига ўтган тўлиқсиз феълдир; э ўзгидан ясалган тўлиқсиз феълларнинг архаик формасида **р** элементи ҳам бўлган (**эркан** — **экан**, **эrsa** — **эса** каби). Бу э ўзгининг маъноси ва вазифаси бир жиҳатдан бугунги бўл феълига тўғри келади (**у борди**, **сен эсанг бормадинг**. — **У борди**, **сен бўлсанг бормадинг**). Тўлиқсиз феълнинг эрур формаси (архаик форма) бўлишсизлик шаклида эрмас тусига киради: **эр** (ўзак), -**ма** (инкор белгиси -**с** -**р** аффикси орқали ясалган сифатдошларга бўлишсизлик аффиксини қўшганимизда, бу -**р** товушининг ўрнига бошқа товуш воситаси билан с товуши келади: **билар-билмас**, **сўзлар-сўзламас** каби). Бу эмас ёрдамчиси жонли тилда кўпинча (баъзан адабий тилда ҳам) асл ўзгини йўқотиб, -**мас** формасида қўлланади ва ўзидан аввалги сўзга қўшилади: **айтган эмас** — **айтганмас** каби. Бу ёрдамчи сўз феъл ўзаклари билан қўлланмайди, бундан бошқа сўзлар билан қўлланади (**дарахт эмас**, **ёш эмас**, **у эмас**, **ўнга эмас** каби). Демак, эмас ёрдамчиси умуман от формасидаги сўзлардан сўнг келиб, предмет, белги маъносининг инкорини билдириш учун хизмат қилади.

Эмас формасининг айрим ўринларда -**ма** аффикси билан функцияда бир хил келиши (**келмаган** — **келган эмас**) аслда фарқлидир: **Сен айтмагансан** (айтмаганлик маъносининг тас-

диқи: Сен айтмаган одамсан) — Сен айтган эмассан (айтганликнинг инкори: Сен айтган одам эмассан).

Келган эмас, келган йўқ каби қўллашларда йўқ сўзи эмас ёрдамчисига тенг келгандек кўринади, лекин у айрим хусусиятлари билан бундан ажралади: **йўқ** элементи ёрдамчи эмас, балки мустақил сўзdir. У-ган аффикси орқали ясалган сифатдош билан қўлланишда функция ёғидан эмас ёрдамчисига тўғри келади. Бундай қўлланиш баъзан бошқа ўринларда ҳам учраб қолади (ҳозирги адабий тилда эмас). **Йўқ** сўзининг инкор белгиси сифатида қўлланиш доираси тор. **М а с а л а н**, бугунги тилда **студент эмас** ва **студент йўқ** типдаги қўшилишлар тамоман бошқа-бошқа ҳодиса саналади. **Келган йўқ, келган эмас** типдаги ифодалар аслда бир-биридан фарқлидир. **М а с а л а н**: **Борган эмассан (Сен борган одам эмассан: шахс ё белгининг инкори). Борганинг йўқ (бориш иши йўқ: ҳаракатнинг инкори).** Булар грамматик жиҳатдан бир-биридан ажралади. Биринчиси аслда инкор маъносининг айрим, мустақил сўз орқали берилишидир. **Келган эмас** типи — бир сўз, бир бўлак; **келган йўқ** — икки сўз, икки бўлак. Бу сўзлар аслда эга ва кесим муносабатидадир. Шу муносабатнинг изи сифатида **йўқ** сўздан олдинги сифатдош эгалик аффикси олган ҳолда қўлланади ва бу аффикс шу гапнинг эгаси билан шахс-сон жиҳатидан мослашиб боради: **мен борганим йўқ, сен борганинг йўқ** каби.

Эгалик аффикси олмаган ҳолда қўлланиш учинчи шахсдагина учраши мумкин: **у келгани йўқ.—У келган йўқ.** Демак, қадимда: **менинг келганим йўқ (келганим — эга, йўқ — кесим), кейинроқ: Мен келганим йўқ (мен-эга, келганим йўқ—кесим).** Шу билан йўқ сўзи бу ўринда эмас ёрдамчиси билан функциядош бўлиб қолган. Бу ҳол гап конструкциясининг тарихий ўсиши, аста-секин ўзгариб бориши натижасида туғилган.

На ёрдамчиси уюшиқ элементлардагина учраши мумкин. **М а с а л а н**: **У на айтди, на ёзди.** Бу ёрдамчи ўзбек тилида умуман кам қўлланади. У уюшиқ элементларда ҳам кенг қўлланмайди: **-ма** аффикси, шунингдек, эмас ёрдамчиси, **келмади, айтмади, келмади ҳам, айтмади ҳам** каби универсал қўлланиш хусусиятига эга; бу хусусият **на** ёрдамчисида йўқдир: бу функция учун ўзбек тилида махсус формалар бордир. Бу ёрдамчи уюшиқ элементларнинг олдида келиб, ҳар бир элемент билан бирликда такрорланади. **М а с а л а н, на хотин, на фарзанд кўрмаган...** (Уйғун.) Бу ёрдамчи келтирилгач, назарий жиҳатдан қараганимизда, инкор билдирувчи **-ма** аффиксига ўрин қолмайдигандек кўринади, бироқ шунда ҳам одатда бу аффикс қўлланади. Бу ёрдамчи (**на**) баъзан **-ма** аффиксидан айрим ҳам қўлланади. **М а с а л а н**: **на ўқиди, на ёзди.** Бу конструк-

ция инкор маъносини кучайтиришга хизмат қилади, лекин бундай ўринларда яна -ма аффиксининг ўзи — инкор маъносининг белгиси сифатида тамом сингиб кетган, одатдаги ҳодиса бўлиб кетган шу элемент келтирилади: на ўқимади, на ёзмади. Демак, бунда на ёрдамчиси инкор маъносини ифодаловчи элемент сифатида қабул қилинмайди, балки маънони кучайтиришга хизмат қилувчи элемент бўлади (инкор маъноси -ма аффикси билан ифодаланган). Бу вазифада кўпинча ҳам ёрдамчиси қўлланади: на ўқимади, на ёзмади — ўқимади ҳам, ёзмади ҳам Англишчадаки, на ёрдамчиси ўзбек тилида инкор маъносини англатишда одатдаги, характерли белги эмас.

§ 7. Юқорида кўрсатилган эмас, йўқ ва на ёрдамчилари қўлланишда, худди аффикслар каби, маълум позиция билан боғланган: 1) эмас ва йўқ элементлари доим шу қўшилишдаги мустақил сўздан кейин келади; 2) на элементи мустақил сўздан аввал келади; 3) эски ёзув тилида поэтик талаблар натижасида эмас элементининг баъзан шу қўшилишдаги мустақил сўздан аввал келиши ҳам учраб қолади. Масалан: эмас о с о н бу майдон ичра турмоқ, Низомий панжасига панжа урмоқ. (Навоий.) Бу сўзлар муқим, э м а с ёлғон (Муқимий.) Бундай қўллаш (у эски ўзбек тилида ҳам жуда сийрак учрайди) ҳозирги замон тилида, умуман — поэтик тил учун ҳам аноматив ҳолдир: уни ҳатто эски стилда ёзилган шеърларда ҳам учратмаймиз.

§ 8. Инкор билдирувчи -ма аффиксининг қўшма феълларда қўлланиши ўз айрим хусусиятларига эга. Бунда уч ҳолат бор: 1) бўлишсизлик аффикси кўмакчи феълга қўшилади. Масалан: чиқа берма, айтиб бермади, айта қолмади, олиб қўймади; 2) бу белги етакчи феълга қўшилади. Масалан: айтмай қўйди, келмай қолди, билмай қолди, сезмай қолди; 3) бу белги етакчи феълга ҳам, кўмакчи феълга ҳам қўшилади. (Бу ҳодиса жуда кам учрайди.) Бунда инкор маъноси эмас, балки унинг акси келиб чиқади. Бу бўлишлилик кўпинча одатдагидан кўра кучли, қатъий тусда бўлади. Масалан: Бу гапни Қарим ҳам э ш и т м а й қ о л м а й д и. («Болалар ҳикояси»дан.) Эшитмай қолмайди — албатта эшитади. Ҳар икки элемент инкор белгисини олганда, уларнинг бирлик ҳолати кучсизланади: улар ажралишга, иккинчи элемент ўз асл ҳолини тиклашга юз тутаяди. Масалан: айтиб турди — айтиб турмади — айтмай турди — айтмай турмади. Яна: Тўйга сен ҳам б о р м а й қ о л м а д и н г - к у. Икки инкорнинг бўлишлилик англатиш ҳодисаси қўшма феълнинг доираси билангина чегараланмайди. Масалан: у дунёдан боласиз ўтмади (демак, бола кўрди). Бундай ҳолларда тасдиқ формасининг ўзини қўллаш ёки икки инкор ишлатиш масаласи стилистик хусусиятлар билан боғлиқ.

Биринчи типдаги қўлланиш энг кўп учрайдиган, одатдаги ҳолдир. Биринчи тип билан иккинчи тип орасида маъно жиҳатидан бирқадар яқинлик бўлса ҳам, лекин ўрни билан булар бир-биридан фарқланади. **М а с а л а н**: **чиқиб қолмади** (тасодифнинг бўлмаганлиги) — **чиқмай қолди** (ишнинг қутилмаганда бажарилмай қолганлиги); **айтмай қўйди** (айтиб турган эди, бирдан тўхтади, қутилмаганда айтишни (тўхтатди) — **айтиб қўймади** (айтиб қўйиши керак эди, лекин бажармади; ёки: «яخشики айтиб қўймади»); **айта кўрма** (айтма) — **айтмай кўр** (бошқача маъно оттенкаси бор). Ҳар икки типда ҳам шу қўшма феъл яхлитлигича инкор маъносини беради, лекин инкор маъносининг қайси элементга йўнатилиши, бўлишсизлик маъносининг даражаси жиҳатидан булар бир оз фарқланади. (Буни юқоридаги мисоллардан ҳам англаш мумкин). Булар орасидаги яна бир фарқ иккинчи турнинг, қўшма феълнинг маълум типларидагина қўлланишидир. **М а с а л а н**, **ол, сол, ташла** каби кўпгина кўмакчи феъллар ёрдами билан тузилган қўшма феълда-ма аффикси етакчи феълга қўшилмайди, унинг етакчи феълга қўшилиши кўмакчиси ўтир, қол, қўй каби маълум ёрдамчилардан бўлган қўшма феъллардагинадир. Ҳар икки элементнинг -ма аффиксини олиб, қатъий тасдиқ англантиши қўшма феъл учун характерли эмас, бунинг бир сабаби шуки, қўшма феълдаги ҳар бир элемент инкор белгиси олгач, уларнинг айримлик ҳолати куч олади ва кўпинча кўмакчи феъл ўз асл мустақиллик ҳолатини тиклайди, натижада, қўшма феъл йўқолиб икки айрим феъл туғилади. **М а с а л а н**: **У янги романларни ўқимай турмайди** (ўқиб туради) —...**Ўқимасдан турмайди**, 2) **У кечаги китобни олмай қўймади** (олади) —.. **олмасдан қўймади**. Чоғиштиришнинг: **У кечадан бери китобни қистайди, ҳеч қўймайди**.

Жуфт феълларда инкор белгиси жуда кам қўлланади; қўлланган вақтда одатда биринчи феълга қўшилади. **М а с а л а н**: **айтади-қўяди** (осонгина, дарров айтади) — **айтмайди-қўяди** («бунинг нима қийинлиги бор?»). Жуфт феълларда инкор белгисининг йўқ даражада кам қўлланишига ва унинг иккинчи қисмида ҳеч вақт қўлланмаслигига сабаб шу иккинчи элементдаги семантик-грамматик хусусиятнинг бунга йўл қўймаслигидир.

§ 9. Умуман, инкор маъносининг ифодаланиш йўллари, бундаги грамматик ва семантик хусусиятлар фақат феълнинг чегараси билан чекланмайди. **М а с а л а н**: гапда бўлишсизлик олмошларининг қўлланиши билан феълнинг инкор формасининг қўлланиши бир-бирига боғланади, бу олмош ўзига мос келадиган инкор формаси билан қўлланади (**ҳеч ким ганирмади, У ҳеч кимни кўрмади** каби); бунда бўлишсизлик олмоши феълдаги инкор маъносини кучайтиришга ҳам хизмат қилади;

гапда эга орқали ифодаланган предмет ё белги инкор этиладиган бўлса, ўша сўз одатда кесим ҳолига келтирилади (Гапирган Карим эмас каби) ва бошқалар. Умуман, бундай ўринларда ўзбек тилида гапни инкорга мослаб тузиш, инкор этиладиган предмет ё белгини англатувчи бўлакни кесимга айлантириш ҳолати кучли.

Феълнинг синтактик роли

§ 10. Феълнинг предикативлик хусусияти феълнинг асосий, тирик синтактик родини кўрсатиб туради. Феълнинг тирик роли гапнинг кесими бўлиб келишдир. Кесим учун энг мувофик, мосланган сўз феълдир. Бу ҳол унинг шахс-сон маъносини ифода этиш хусусиятидан келиб чиқади. Кесим бўлиб келган феъллар эганинг ҳаракатини ё ҳолатини билдиради (аниқ даражадаги феъллар кўзда тутилади); эга ва кесимнинг грамматик мослигини кўрсатади; шу билан бирга сўзловчининг тингловчига ва нутқ предметига бўлган муносабатини ҳам билдиради. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси соф феълнинг белгиларидир. Феълнинг бундан бошқа формалари (инфинитив, сифатдош, равишдош) синтактик жиҳатдан ҳам айримликларга эга.

§ 11. Феъл мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келганидек, эргаш гапнинг кесими вазифасида ҳам кела олади. Биринчи ҳолда феъл мустақил формада, иккинчи ҳолда номустақил формада бўлади. Демак, гапнинг мустақиллиги кесим вазифасидаги феълнинг қандай формада бўлишига ҳам боғлиқдир. Мустақил содда гапнинг кесими (феълли гапларда) асос эътибори билан соф феъллардан бўлади; сифатдош ва равишдошлар ҳам, тусланиб, мустақил шакл олиб, бу вазифада қўлланиши мумкин. **М а с а л а н: Сен мажлисга борарсан. Йигитлар стадионга тўнла нишибди. Сиз топшириқни яхши бажарибсиз каби.**

Эргаш гапнинг кесими одатда шахс-сон каби категорияларни кўрсатувчи формаларга эга бўлмаган феъллардан бўлади. **М а с а л а н: Қиш кетиб, кўклам келди.** (Айрим ҳолларда соф феълнинг ҳам эргаш гапнинг кесими бўлиб келиши мумкин).

Феълнинг инфинитив формаси гапда от бажарадиган вазифаларда қўлланади. **М а с а л а н: ишламоқ иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. (Мақол).**

Сифатдош, худди сифат каби, аниқловчи вазифасида қўллаша олади, лекин у от туркумидаги сўз билан ифодаланган аниқловчидан кўп жиҳатлари билан ажралиб туради. **М а с а л а н, кўм-кўк япроқлар — кўкарган япроқлар.** Сифатдошнинг тусланган формаси кесим ролида қўлланади. Сифатдош-

лар феъллик, сифатлик белгилари билан бирга отлик белгиларини ҳам сақлайди. Улар уч туркум орасидаги категориядир, шунга кўра сифатдошлар гапда от бажарадиган вазифаларда, ҳам қўллашади. Бу функция отлашиш йўли билан келиб чиқмайди, балки сифатдошнинг ўз типик ролларидан бири саналади. **М а с а л а н:** 1. **У р г а н д а н т у р т г а н ё м о н** (Мақол): урган (= уриш, урмоқ) — тўлдирувчи, туртган (= туртиш, туртмоқ) — эга. 2. **О дам зод бахтининг биргина сенда бўлурига мукаммал қондим** (Ҳ. Олимжон): бўлурига (= бўлишига) — тўлдирувчи. 3. **Ишчилар, уйғон, уйғон, уйғон!** Сенга етишди ўқурга замон. (Ҳ. Ҳакимзода): ўқурга (=ўқишга, ўқи-моққа) — тўлдирувчи. (-р аффикси билан ясалган сифатдошларнинг бу вазифада қўллашиши норматив ҳол эмас. Бу ҳақда «Сифатдош» баҳсига қаранг).

Равишдош гапда ҳол вазифасини бажаради; предикативлик аффиксларини олиб, мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин. У қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими вазифасида қўллана олади. Равишдошнинг **деб** каби айрим формалари (деган, бўлган сифатдошлари каби) боғловчи сўз вазифасини ҳам бажаради. Булар ҳақида «Равишдош» баҳсида сўзланади.

Феълнинг отга қараб силжиган турларидан бошқа формаларининг гапда от бажарадиган вазифаларда келиши уларнинг типик синтактик табиати эмас. Улар отлашган вақтларидагина бу вазифаларда кела оладилар. Бунда, асосан, сифатдошлар кўзда тутилади. **Мисоллар:** **Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар.** (Мақол.) **Қўрққанга кўш кўринибди.** (Мақол.) **Кўп кўрган кўп билади.** (Мақол.) **Ишламай еган оғримай ўлар** (Мақол.) ва бошқалар.

Тусланиш

§ 12. Феълнинг ўзаги — иккинчи шахснинг бирлигидаги буйруқ феъли бундан бошқа шахс-сонларни ифодалаш учун махсус аффикслар олади. Бундай ўзгариш замон ва майл маъноларини ифодалашда ҳам учрайди. **М а с а л а н:** **бордим** феъли ҳаракат маъносини билдиради. Бу маъно феълнинг ўзагидан англашилиб туради. Бу ўзакка қўшилган аффикслар (-ди, -м) эса, ўтган замонни, майлни (аниқлик феъли), шахсни (биринчи шахс) ва сонни (бирлик) кўрсатади. Феълнинг бундай ўзгариши тусланишдир. Демак, феълдаги шахс, сон, замон ва майл формаларининг ҳаммаси бирликда тусланишни ҳосил қилади.

Тусловчи аффиксларнинг отлардаги сўз ўзгартувчи эгалик аффикслари билан ўхшашлиги бордир. **М а с а л а н,** **бордим** —

ҳовлим мисолларидан -м аффиксларининг ўхшашлиги аниқ ҳодиса: буларнинг иккаласи ҳам биринчи шахснинг бирлигини кўрсатади (Иккаласи ҳам биринчи шахснинг бирлигини билдирувчи мен олмонининг аффиксланишидан туғилган деб фараз қилишда). Буларнинг фарқи: биринчиси феълга қўшилиб, ҳаракатнинг шахсга муносабатини билдиради; иккинчиси эса, отга қўшилиб, предметнинг шахсга муносабатини — қарашлилигини билдиради. Демак, отлардаги ва феъллардаги шахс-сон билдирадиган аффикслар тарихий жиҳатдан бир-бири билан алоқадордир.

Тусланиш феълдан бошқа сўзларда ҳам учрайди: кесим ва-инфасида келган сўз шахс-сон аффиксини — предикативлик белгисини олади. **М а с а л а н: Мен студентман. Сен студентсан. Биз соғмиз каби.** Бу аффикслар орқали эга билан кесимнинг мослашуви ифодаланиб туради (**Сен борасан. — Сен боласан** каби. Демак, бундай морфологик ўзгарish ўша сўзнинг бошқа сўз билан боғланишини белгилайди). Феъл ва отлардаги бу ўхшаш аффикслар бугунги тилда айрим ўринларда урғу орқали ҳам ажралиб туради: одатда феълдаги тусловчи урғули бўлади, бошқаси эса урғусиз бўлади. Бундай ўринларда урғунинг ҳар хилиги баъзан маънонинг ҳам, грамматик ҳолатнинг ҳам бошқа-бошқа эканлигини кўрсатади. **М а с а л а н: отасиз** (кесим вазифасидаги от: **Сиз менга отасиз**) — **отасиз** (инкор маъносига эга бўлган сифат: **Отаси йўқ**).

Тусловчиларнинг бир тури феълнинг ўзагига — буйруққа бевосита қўшила олади (**борай, борсин** каби), бошқа бир тури феълнинг равишдош формасига қўшилади (**ишлайман, бораман** каби). Тусланишда кейинги ҳолат кучлидир. Демак, феълларнинг тусланиши кўпинча феълнинг равишдош формасига асосланади.

Тусловчилар сўзга феъл ясовчилардан сўнг қўшилади, чунки булар материал элементга эмас, балки формал элементга киради (**келтирди, келтирмади, сўзлаттирди** каби).

Тусловчиларнинг асосий қисми икки формага эга: тўла форма ва қисқа форма (қисқарган форма). **М а с а л а н: бораман-бордим.** Тарихий жиҳатдан тўла форма қадимги бўлиб, кейингиси шундан туғилгандир. Бу формаларнинг қўлланиши феълнинг турига қарайди. **М а с а л а н,** ўтган замон аниқлик феълда қисқа форма қўлланади (**бордим** каби); ҳозирги-келаси замон феълда тўла форма қўлланади (**бордим, бораман** каби). Қисқа формадаги тусловчилар феълдан бошқа сўзларга қўшилмайди. Тўла ва қисқа формаларнинг фарқи биринчи ва иккинчи шахслардадир. Учинчи шахсда бир хил форма қўлланади.

§ 13. Шахс-сон ва замон маъноларини ифодалаш учун доим тусловчи аффикслар қўшилиши шарт эмас. Буйруқ феълнинг

иккинчи шахсида (бирликда) бу нарса ўзакнинг ўз лексик маъносидан уқилиб туради. М а с а л а н: **сўзла (Сен сўзла), юр (Сен юр)**. Замон маъносини, тусловчилардан ташқари, феълнинг турли формаларини ҳосил қиладиган ясовчи аффикслар ҳам ифодалайди. М а с а л а н, **борганман сўзидаги -ган** аффикси сифатдош яшаш билан бирга, ўтган замон маъносини ҳам кўрсатиб туради.

Тусловчиларнинг бир тури замонни билдиради, бошқа бир тури шахс ва сонни кўрсатади. Шунга қараб, уларни икки турга ажратамиз: замон аффикслари ва шахс-сон аффикслари. М а с а л а н: **бор-ди-м (-ди: замон белгиси, -м: шахс-сон белгиси)**. Замон аффикслари шахс-сон белгиларидан аввал қўшилади. Бу аффикслар (ҳар икки тур ҳам) одатда феълнинг майлини ҳам кўрсатиб туради (масалан, **бордим** — апиқлик феъли).

Отлардаги бирлик махсус сон белгисининг йўқлиги билан характерланади; феълларда эса бирлик ҳам, кўплик ҳам айрим-айрим ифодалана олади. М а с а л а н: **айт-ди-м, айт-ди-к**. Демак, ҳар бир шахс аффикси сонни ҳам кўрсатиб туради (-м: биринчи шахс, бирлик, -к биринчи шахс, кўплик): шахс маъноси, табиий, сон билан боғланган — шахс сонсиз бўлмайди, шунга кўра юқоридаги -м, -к каби аффиксларни шахс-сон аффикслари деб атаймиз. Биринчи ва иккинчи шахсларда кўпликни билдирадиган -миз, -нгиз каби аффикслар тарихий жиҳатдан шу шахсларнинг бирлигидан ясалгандир: -м -из, -нг -из: з аффикси кўпликнинг архаик белгиси деб фараз қилинади (**би-з, си-з** олмошларини чоғиштиринг). Бир аффикснинг ҳам шахсни, ҳам сонни кўрсатиши жиҳатидан учинчи шахс бошқача кўринишга эга: унда бирлик учун махсус аффикс қўшилмайди (бу асосий ҳолатнинг буйруқ феълидаги бошқача кўринишлари қуйроқда баён қилинади), бироқ кўплик учун қўшилади (**борди — бордилар** каби). Бу кўплик аффиксининг доим қўлланиши шарт эмас: эга кўплик бўлганда, бу форма орқали кесимнинг кўплик маъноси ҳам англашилиб туради (**Кушлар сайради. Отлар чопди** каби). Англашиладики, одатда учинчи шахс махсус аффикс билан шаклланмайди, бошқа шахслар шундан ҳосил қилинади; демак, асосий тусланиш шакллариининг фундаменти учинчи шахсдир.

§ 14. Шахс-сон аффиксларининг юқорида кўриб ўтилган қисқа формаси (**бордим, бординг** каби) учинчи шахсдаги феълларга қўшилади, демак, бошқа шахс-сонлар шундан (учинчи шахсдан) ҳосил қилинади; тўла формаси ҳамма шахсда ҳам тўғридан-тўғри феълнинг равишдош формасидан ясаллади (**бораман, борасан, боради** каби); бироқ буйруқ феълнинг тусланиши ўзининг бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туради: бу феълнинг тусланиши, биринчидан, равишдош формасидан

эмас, балки феълнинг буйруқ формасидан ҳосил қилинади: учинчи шахсдан эмас, балки иккинчи шахсдан бошланади; иккинчидан, унинг аффикслари тўла ва қисқа формалардан бошқалик хусусиятларига ҳам эга (масалан: борсин), учинчидан, унинг айрим аффикслари урғусиздир (борай каби). Шундай қилиб, тусловчи аффиксларнинг уч хил эканлигини кўра-миз. **М а с а л а н:** биринчи шахснинг бирлиги учуп **-м, -ман, -й** формаларидаги уч хил аффикс бордир (**бордим, бораман, борай** каби). Булар феълнинг турига қараб қўлланади.

Юқоридаги ҳар хилликларга кўра, феъллардаги шахс-сон аффиксларини уч турга, шунга қараб, туслашишни ҳам учга бўлиш мумкин:

Биринчи тусланиш

1. бордим, ишладим	1. бордик, ишладик
2. бординг, ишладинг	2. бордингиз, ишладингиз
3. борди, ишлади	3. бордилар, ишладилар

Иккинчи тусланиш

1. бораман, ишлайман	1. борамиз, ишлаймиз
2. борасан, ишлайсан	2. борасиз, ишлайсиз
3. боради, ишлайди	3. борадилар, ишлайдилар

Учинчи тусланиш

1. борай, ишлай	1. борайлик, ишлайлик
2. бор, ишла	2. борингиз, ишлангиз
3. борсин, ишласин.	3. борсинлар, ишласинлар

Утган замон аниқлик феъли биринчи қолипда, ҳозирги-келаси давом феъли иккинчи қолипда, буйруқ феъли эса учинчи қолипда тусланади.

Содда феъллар ҳам, қўшма феъллар ҳам бир типда тусланади (қўшма феълда фақат охириги элемент тусланади), бироқ жуфт феълларда бундан бошқалик хусусияти бор. **М а с а л а н:** оламан-кўяман.

Феълнинг замонлари

§ 15. Ҳар бир ҳаракат, табиий, замон маъноси билан боғланган бўлади: ҳаракат билан субъект орасидаги муносабат замон-вақт билан алоқадор. Вақт билан бўлган бу боғланиш феълнинг замон категорияси орқали ифодаланади; лекин замон маъноси баъзи феълларда аниқ, конкрет ифодаланган бўлади, баъзиларида эса, ноаниқ бўлади.

§ 16. Фейлнинг замони феълдан англашилган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Демак, феълнинг замонини белгилашда **нутқ momenti** асосга олинади (феълдан англашилган ҳаракатнинг нутқ momenti билан дуч келиши — ҳозирги замон, бу моментдан аввал бўлганлиги — ўтган замон, бу моментдан кейин бўлиши — келаси замон), лекин бу нутқ momenti сўзловчи томонидан белгиланадиган субъектив ҳодиса эмас, балки сўзловчи учун ҳам, нутқ қаратилган шахс учун ҳам объектив реал бўлган ҳодисадир. Вақт ва маконнинг объектив реаллиги марксизм-ленинизм классикларининг асарларида мукаммал ёритилган. Ф. Энгельснинг Дюрингга қарши ёзган сўзларини эслайлик: «Ҳар қандай борлиқнинг асосий формалари макон ва вақтдир, макондан ташқарида борлиқ бўлиши қандай энг бемаъни сафсата бўлса, вақтдан ташқарида борлиқ бўлиши ҳам шундай энг бемаъни сафсатадир»¹.

В. И. Лениннинг маъжур «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида шундай дейилган: «Материализм онгимизга боғли бўлмаган объектив реалликнинг, яъни ҳаракат қилувчи материянинг мавжудлигини эътироф қилиш билан бирга, ҳаммадан аввал кантчиликка қарама-қарши ўлароқ, вақт ва маконнинг объектив реаллигини ҳам албатта эътироф қилмоғи лозим... Макон ва вақт ҳам ҳодисаларнинг оддий формаларида иборат бўлмай, балки борлиқнинг объектив реал формаларидир. Оламда ҳаракат қилувчи материядан бошқа ҳеч бир нарса йўқдир, ҳаракат қилувчи материя эса, фақат макон ва вақтда ҳаракат қилади»².

Макон муносабати келишиқ формалари ва кўмакчилар ёрдами билан ифодаланса, вақт муносабати одатда феълнинг замон билдирувчи формалари орқали ифодаланади. **М а с а л а н:** Сен мактабда ўқийсан. У қишлоқдан шаҳарга ўқиш учун келди каби. Демак, грамматик замон категорияси объектив мавжуд бўлган вақт ҳодисасининг тилда акс этиш формаларидан биридир.

§ 17. Феълдаги замон формалари ҳаракат вақтининг нутқ моментига муносабатини билдиради (нутқ momenti вақтнинг объектив ўтишидаги бир нуқтадир). Бу муносабатнинг ҳар хиллигига қараб, феълларнинг уч замони белгиланади: ҳозирги замон (ҳаракатнинг нутқ momentida бўлаётганини билдиради), ўтган замон (ҳаракатнинг нутқ momentидан аввал бўлганлигини билдиради), келаси замон (ҳаракатнинг нутқ momentидан кейин бўлишини билдиради).

Феъллардаги бу грамматик категория — замон категорияси бир қанча хусусиятларга эга:

¹ Энгельс, Анти-Дюринг, 1945, бет 49.

² В. И. Ленин. Асарлар, ўзбекча нашри, том 14, бет 188—189.

1. Ҳар бир замон ўз грамматик кўрсаткичига эга (масалан, феъл ўзақларига бевосита қўшилган -ди аффикси ўтган замонни билдиради). Лекин маълум бир замон формасидаги феълнинг нутқ ишида бошқа замон маъноси учун ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, ишнинг яқин орада, аниқ бажарилишини ифодалаш учун келаси замон маъноси ўз махсус формаси билан эмас, балки ҳозирги замон феъли орқали берилиши мумкин (чоғиштиринг: — Сен ҳам отпускаи олдинми? — Олдим. Ленинградга бораман. Сен-чи? — Мен Москвага кетаётиман). Бу ҳодиса феъл замонларининг кўчган ҳолда қўллашнинг саналади. Кўчган ҳолда қўллашнинг турли кўринишлари бўлиб, унинг ҳар бир тури ўз махсус изоҳига эга: ҳар бир кўчириш турли стилистик ва бошқа сабаблар натижасида келиб чиқади.

2. Ҳар бир замоннинг нутқ моментига муносабати. Бу жиҳатидан ҳозирги замон феъли айрим хусусиятга эга: у ҳаракатнинг бўлиш вақти билан нутқ моментининг дуч келишининггина эмас, балки бундан кенгроқ замонни ҳам ўз ичига олади. Масалан, Мен ўқини севаман гапидаги севаман феъли ҳозиргина севишни эмас, бу ишнинг илгари бошланганини ва давом этиб келаётганини, шунингдек, яна давом этиши (келаси замон) маъносини ҳам ўз ичига олади; ўқияпман феъли шу иш билан ҳозир шуғулланиб турганликни, шу билан бирга, ишнинг бундан аввал бошланиб, давом этиб келаётганлигини, унинг бундан кейинги давоми маъносини ҳам ифодалайди (Мен бу ишни ҳали тугатганим йўқ). Англашиладики, ҳозирги замон феъли бошқа замон маънолари билан ҳам боғланади, шуларни ҳам акс эттиради; у ҳаракатнинг замонга муносабатидаги бир моментни — ўтган замон билан келаси замонни туташтириб турувчи, шуларнинг орасидаги бир вақтни кўрсатар экан, демак, қисман ўша замонларнинг маъноларини ҳам билдириб туради. Чоғиштиринг: У илгари кичик ҳикояларгина ёзар эди, энди катта повестлар ёзаётир (ҳаракатнинг давом этиб келиши, такрорланадиган ҳаракат). Ҳозирги-келаси феъллари конкрет бир замон билан чегараланмай, доим бўлиб турадиган, одатдаги ҳаракатни ифодалаш учун ҳам қўлланади (умум замон): Физкультура соғлиқни мустаҳкамлайди. Инсон ўпкаси билан нафас олади. Чинни махсус тупроқдан ишланади. Қуш қаноти билан учади. Балиқ сувда яшайди. Кўрқоқ уятни билмайди ва бошқалар. Чоғиштиринг: Ер айланади (одатдаги, доимий ҳаракат). — Ер қимирлайди (вақт-вақт билан бўлиб турадиган, такрорланадиган ҳаракат: «Ер доим бир хил тура бермайди, баъзан қимирлайди ҳам» маъносида: Японияда ер қимирлайди, Украинада ер қимирламайди каби). Келиб чиқадики,

бу каби феъллар ҳаргал ҳаракатнинг нутқ momenti билан дуч келиши асосида ҳозирги замон маъносига тўғри келишига қарамай, бир замон билан чегараланмаганлик хусусиятига, умум замон характерига эга бўлади.

3. Келди феъли буйруқ феълига -ди аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинган. Бу феъл ўтган замони билдириш билан бирга, феълнинг майлини ҳам кўрсатади (**кел** — буйруқ феъли — буйруқ майли, **келди** — аниқлик феъли — аниқлик майли). Демак, феълнинг замон формалари майл формалари билан боғланади. Шунингдек, замон формалари баъзан феълдаги тугалланганлик-туғалланмаганлик, давом, такрорланиш каби ҳолатларни ҳам белгилаб беради. **М а с а л а н**: билди (ишнинг ўтган замонда аниқ бўлганлиги, тугалланганлик). Англашиладики, бир замон формасининг бошқа билан алмаштирилиши одатда бошқа категорияларда ҳам маъно оттенкаларида ҳам ўзгариш ҳосил қилади. Бу ҳодиса ўша категорияларнинг бири бири билан зич боғлиқлигини кўрсатади.

4. Замон маъноси икки хил ифодаланиши мумкин: 1) Синтетик йўл билан — феълнинг ўз формаси орқали ифодалаш. **М а с а л а н**: бордим, бораман каби; 2) Аналитик йўл билан — тўлиқсиз феъл, кўмакчи феъл ёрдами билан ифодалаш. **М а с а л а н**: борар эди, келар эди, келар бўлдим — келадиган бўлдим каби.

Бу ҳодиса замон маъносини ифодалашдаги грамматик ҳар хилликдир. Буларнинг биринчиси содда форма (содда замон), иккинчиси қўшма форма (қўшма замон) дейилади.

5. Баъзи феъл формалари замони аниқ кўрсатади (**борди**, **борган** каби), баъзиларида бундай конкретлик бўлмайди (**чопиб**, **чопачопи** каби). Бу кейинги ҳолатда феълнинг замони бошқа бир феълнинг замонига қараб аниқланади: **шошилиб сўзлади** (ўтган замон) — **шошилиб сўзлаётир** (ҳозирги замон) — **шошилиб сўзлар** (келаси замон). Демак, феълнинг замони биринчи ҳолда ҳаракатнинг нутқ momentига муносабатини ифодалайди (ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон), иккинчи ҳолда эса, бошқа феълнинг замонига муносабатни билдиради. Буларнинг биринчиси абсолют замон, иккинчиси нисбий замон деб аталади. Одатда равишдошларнинг замони нисбий бўлади. Буларда асосий феъл билан равишдошнинг замон муносабати иккала ишнинг бир вақтда бажарилиши (**У ҳовлиқа-ҳовлиқа сўзлади**, **У илжайиб сўзламоқда**), биринчи ишнинг (равишдош билан ифодаланган ишнинг) аввал бажарилиши (**У кўриб билди**, **Кампир касалланиб ўлди**) каби ҳолатларда бўлади.

6. Феъллардаги уч замон — ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон — дастлабки бўлинишидир: булар вақтнинг йирик бўлакларидир. Ҳар бир замоннинг ўзи яна қисмларга ажралади: ҳар бир замон ўз масштаби доирасида вақт жиҳатидан

бўлган айримликларга кўра ўз ичида фарқланади. М а с а л а н, **Ўқиди, Ўқиган, Ўқиган** эди феълларининг ҳаммаси ўтган замон зонасида бўлса ҳам, буларнинг биринчиси бошқаларига нисбатан ўтган замон ва ҳозирги замон феълларининг чегара чизигига яқин туради, бошқалари бунга нисбатан узоқроқ туради, шунга кўра, улар яқин ўтган замон, узоқ ўтган замон каби номлар билан айрим турларга бўлинади. Шунингдек, ҳар бир замоннинг ўз ичидаги формалар маънодаги ҳар хилликлари билан ҳам ўзаро фарқланиб туради.

Ўтган замон

§ 18. Ўтган замон феъллари морфологик кўрсаткичларининг ҳар хиллигига ва маънодаги фарққа қараб, шундай турларга бўлинади: ўтган замон аниқлик феъли, тарихий ўтган замон феъли, узоқ ўтган замон феъли, ўтган замон ҳикоя феъли, ўтган замон эшитилганлик феъли, тугалланмаган ўтган замон феъли (ўтган замон давом феъли).

Ўтган замон аниқлик феъли

§ 19. Бу форма феъл ўзакларига **-ди** аффиксини кўшиш билан ҳосил қилинади. Бу билан ўтган замон аниқлик феълларининг учинчи шахс бирлиги туғилади, шу шахснинг кўплиги ва бошқа шахслар (ҳар икки формаси: бирлик ва кўплик) яна махсус формативлар кўшиш билан ҳосил қилинади. Англашиладики, бу феълнинг шахс-сон кўрсаткичлари билан шаклланиши учинчи шахснинг бирлигидан бошланади (чоғиштиринг; бундай шаклланиш буйруқ феълида иккинчи шахснинг бирлигидан бошланади). Бу формаларнинг умумий кўриниши:

Бирлик

1. **-ди + -м**
2. **-ди + -нг**
3. **-ди—**

Кўплик

1. **-ди + -к**
2. **-ди + -нгиз**
3. **-ди + -лар**

Бу формаларнинг баъзи айрим хусусиятлари бор: 1. Биринчи шахснинг кўплиги учун кўшиладиган **-к** аффикси қадимги даврда **-миз** формасида бўлган: **бордимиз — бордик**. Бу форма ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди (тошкент дивасида баъзан учраб қолади). 2. Иккинчи шахснинг кўплиги (**-ди + нгиз**) аслда шу шахснинг бирлигидан ясалган (**нг + из**: бундаги **з** элементи — кўплик белгиси). Бу форма, ўрнига қараб, бирликнинг ҳурмати учун ҳам қўлланади. Бунинг бирлик ёки кўплик учун ишлатилганлиги контекстда конкретлашади. Чоғиштиринг:—**Қаримжон, мажлисга бордингизми?—**

Болалар, стадионга бордингизми? Бу форманинг кўпинча ўша шахс бирлигининг ҳурмати учун қўлланишидан, кўплиги учун одатда бошқа формалар ишлатилади: **бордингизлар** ва **бординглар** (-из ўрнига-лар). Кейинги форма жонли тилда жуда кўп ишлатилади. Бу формалар абсолют кўплик бўлиб, буларда аввалги ҳолат — бирлик учун ишлатилиш ҳолати йўқдир, булар ўша икки томонламаликни йўқотиш, икки хил қўлланишни чегаралаш учун хизмат қилади. Жонли тилда кўпликнинг **бордиларинг** типидagi формаси ҳам ишлатилади. (Шахс ва сон аффикслари ўрин алмаштирган: -инг+лар—лар+инг). Бу форма, биринчидан, тингловчига бироз паст назар билан қараш, уни меъсимаслик оттенкасига ҳам эга бўлади, иккинчидан, шу гапнинг эгасида ҳам ўша тусдаги морфемаларни шундай ўрин алмаштириши бўлишини кўрсатади: буларда бир-бирига қараб мослашиб юриш ҳодисаси бор. **М а с а л а н:** **Ўзинглар айтдинглар.** — **Ўзларинг айтдиларинг.** Бундай вақтда гапнинг эгаси ўзлик олмоши (**ўзларинг** формасида) ёки иккинчи шахснинг **сенлар** формасида тузилган кўпликдаги олмош билан ифодаланади. 3. Учинчи шахснинг бирлиги (**бор+ди**) айрим ҳолларда шу шахснинг кўплиги (**бордилар**) учун ҳам ишлатилади (кейинги форманинг бирлигининг ҳурмати учун ишлатилишидан ташқари). Бундай вақтларда унинг кўплик маъноси эганинг кўплик формаси орқали билиниб туради. **М а с а л а н:** **Болалар югурдилар.**—**Болалар югурди.** Бироқ бу икки форма бир-бирига тамоман тенг эмас: буларнинг орасида нозик фарқ бор (бу ҳақда синтаксис қисмининг «Кесимнинг эга билан мослашуви» баҳсига қаранг).

§ 20. **Ўтган замон аниқлик феълининг маъноси ва қўлланиши қуйидагича:** бу форма ишнинг бўлиб ўтганлигини қатъий тусда ифодалайди: бунда бирор ҳодисанинг бўлганлиги, буни сўзловчининг ўзи кўрганлиги-билганлиги (бировдан эшитган эмас) баён қилинади, шу хусусиятга кўра бу феъл кўпинча тугалликни ифодалайди. **М а с а л а н:** **бола уйғонди. Мажлис бошланди. У келди** каби. Лекин, бу феъл ўрни билан ишнинг давоми, такрорланганлиги каби маъноларни ҳам ифодалай олади.

Бу форма баъзан келаси замон маъносини ифодалаш учун ишлатилиши ҳам мумкин. Бу стилистик приём ишнинг келасида (кўпинча — яқин вақт ичида, яқин орада) аниқ бажарилишини, шунга қатъий ишончни билдириш, нутқни ифодали қилиш учун қўлланади. **М а с а л а н:** 1. **Қани кетдик.** 2. **Камбағал деҳқон зор йиғлади:** «**Эртага бой мени қозига чақиртиради, еримни тортиб олади, оҳ, шу бир парча еримдан ҳам ажралдим**». («Халқ эртаклари»дан). Бундай қўллаш эргашган қўшма гапларда («пайт эргаш гап+бош гап» типиди)

айрим хусусиятга эга бўлади: бунда ўтган замон аниқлик феълнинг келаси замон маъносида ишлатилиши ҳодисаларнинг жуда тез алмашинувиши — уларнинг кетма-кет бажарилишида орадаги вақтнинг одатдагидан кўра қисқа бўлишини ифодалашга хизмат қилади. (Бу хусусиятни аниқлашда интонациянинг ҳам роли катта.) **М а с а л а н: У келди — Мен кетаман (У келган замон, мен кетаман — У келиши билан-оқ...).**

Ўтган замон аниқлик феъли тахмин-фараз маъносини ифодалашда ҳам келаси замон учун қўлланиши мумкин. **М а с а л а н: — Сен мени: «Каримни айтиб кел!», — деб қистаяпсан. Хўш, мен бордим, уни тополмадим, кейин нима бўлади?».** («Халқ эртаклари»дан.)

Тарихий ўтган замон феъли

§ 21. Бу тур феълнинг -ган аффикси орқали ясалган формаси (ўтган замон сифатдоши) бўлиб, шахс-сон маънолари учун махсус аффикслар олган бўлади. Бунинг тусланиши от тўдасидаги (кенг маънода) — соф феъллардан бошқа сўзларнинг тусланиши формасида бўлади:

Бирлик	Кўплик
1. -ган + -ман	1. -ган + -миз
2. -ган + -сан	2. -ган + -сиз
3. -ган —	3. -ган + лар

Бу формаларнинг баъзи айрим хусусиятлари: 1. Биринча ва иккинчи шахснинг тусловчилари (бирлик, кўплик) шу шахс ва сонни кўрсатадиган олмошларнинг аффикслаган ҳолатидир. (Адабий тилда мен олмоши аффикс сифатида ман формасида қўлланади, сен олмоши — сан формасида, биз олмоши — одатда миз формасида. Демак, аффикслагани ҳодисаси айрим ҳолларда фонетик ўзгариш билан ҳам мустақамланади.) 2. Учинчи шахс одатда махсус аффикс билан шаклланимайди (бундай ўринларда предикатив шаклланиш интонация ёрдами билан бўлади). Бунинг формативи (-дир элементи: турур || дурур > тўр || дўр > тур || дур > тир || дир > ти || ди) баъзан ёзув тилида учраб қолади: **У боргандир. Сен боргандирсан** каби. Бу элемент жонли тилда, кўпинча адабий тилда ҳам, гумош, поэтиклик, шубҳа, тусмол маъноси учун қўлланади: **У боргандир. — У борган бўлса керак. Мен айтгандирман. — Мен айтган бўлсам керак, эсламайман.** Демак, асда бу феълнинг дастлаб учинчи шахс бирлиги шаклланиб, бошқалари шунга шахс-сон аффикслари орттириш билан ҳосил бўлади. 3. **Боргансиз — боргансизлар, борган — борганлар** формаларининг қўлланиш хусусиятлари ўтган замон аниқлик феълнинг

бордингиз — бордингизлар, борди — бордилар формаларининг қўлланиши билан ўхшашдир (қ. § 19).

Эски ўзбек тилида тарихий ўтган замон феъли вазифасида **-миш** аффикси билан ясалган сифатдош учраб қолади (**борган — бормиш**). Ҳозирги замон ўзбек тилида қўлланмайдиган бу форма ҳам ўтган замон сифатдошидир.

§ 22. Маъноси ва қўлланиши. Бу феъл ишнинг бўлиб ўтганлигини аниқ билдириши билан ўтган замон аниқлик феълига ўхшайди, лекин у ўзининг бошқа баъзи хусусиятлари билан ундан ажралади ҳам. Бу хусусиятлар: 1. Бундаги вақт маъноси ўтган замон аниқлик феълилагига nisbatan узоқроқ бўлади (**келди — яқиндагина, келган — анча бўлган**). 2. Ўтган замон аниқлик феълида ишнинг бўлиб ўтганлиги констатация қилинади — аниқ белгиланади, қайд қилинади; тарихий ўтган замон феълида эса, асосий диққат одатда ишнинг бўлиб ўтганлигида эмас, балки унинг натижасида — ҳозирги ҳолатида бўлади: **айтди — айтиш ишнинг бўлиб ўтганлигини констатация қилиш, айтган — ишнинг бажарилганлиги фактининг ҳозир аниқлиги**. Демак, бунда асосий диққат фактнинг ўзидан унинг натижасига кўчган. Бунда сўзловчи шахс нутқ momentiда субъектни — ҳаракатнинг бажарувчисини унинг илгари бажарган иши билан характерлаб кўрсатади. Яна чоғиштиринг: **У китобларни тайёрлаб қўйди. — ...тайёрлаб қўйган (...тайёрлаб қўйилди. — ...тайёрлаб қўйилган)** 3. Ўтган замон аниқлик феълида ишнинг бажарилганлиги одатда сўзловчининг бевосита кузатиши билан белгиланган бўлади («ўзим кўрдим, ўзим билдим».) Тарихий ўтган замонда эса, бу маъно шарт эмас. (Бевосита кузатганлик маъноси келиб чиқмайди.) Масалан: **У борди** («ўзим кўрдим, билман»). — **У борган** (Ўзим кўрган бўлишим шарт эмас, бировдан эшитган бўлишим мумкин). Бу жиҳатдан улар вақт маъносида баъзан фарқ қилмаслиги ҳам мумкин. Масалан: **У соат тўққизда келди. — У соат тўққизда келган**. Бу ҳолат биринчи шахсда бошқача хусусиятга эга бўлади. Масалан: **бордим — борганман**.

Юқоридagi феъл формаларининг нозик фарқини аниқлаш учун қуйидаги мисолларни ҳам чоғиштириб кўришимиз мумкин: 1. Унинг олий мактабни тугатганига уч йил бўлди. — ...уч йил бўлган. 2. У кеча борди. — ...борган. 3. У стадионга кетди. — ...кетган. 4. Ёмгир тинди, — ...тинган... 5. Қуёш чиқди, — ...чиққан. 6. Отам пенсия олиши мумкин: ёшн эллик бешга чиқди. — ...Эллик бешга чиққан.

Узоқ ўтган замон феъли

§ 23. Бу тур қўшма замон формаси орқали ифодаланади: тарихий ўтган замон феълидан кейин тўлиқсиз феъл келтириш

билан ҳосил қилинади. Формал ўзгаришлар— тусланиш тўлиқсиз феълда бўлади. Бу турнинг қайси формадаги тусловчиларни олиши (тўла формалар ёки қисқа формалар) тўлиқсиз феълнинг қандай турда бўлишига боғлиқ:

Бирлик

Қўплик

Бирлик

Қўплик

1. -ган эдим	1. -ган эдик	1. ган эканман	1. -ган эканмиз
2. -ган эдинг	2. -ган эдингиз	2. -ган экансан	2. -ган экансиз
3. -ган эди	3. -ган эдилар	3. -ган экан	3. -ган эканлар

Бу формаларнинг айрим, хусусиятлари асосан юқорида кўрсатилган бошқа турларнинг хусусиятларига ўхшайди (борган эди— борган эдилар — боришган эди, борган эдингиз — борган эдинглар ва бошқалар).

§ 24. Маъноси ва қўлланиши. Бу феълнинг вақт жиҳатидан бундан аввалги турларга муносабати қуйидагича: ўтган замон аниқлик феъли ишнинг яқинда бўлиб ўтганлигини кўрсатади, тарихий ўтган замон феъли ишнинг бундан кўра олдинроқ бўлганлигини билдиради, узоқ ўтган замон феъли эса, ишнинг бунга нисбатан ҳам олдин бўлганлигини англатади. Демак, биринчиси — яқин ўтган замон феъли, иккинчиси — «ўрта» ўтган замон феъли, учинчиси — узоқ ўтган замон феъли. Булардаги яқин-узоқлик маъноси шу феъл билан бириктиб келадиган пайт равишлари орқали ҳам сезилиб туради: буларнинг ҳар иккиси вақт маъноси жиҳатидан бир-бирига мос равишда қўлланади: **У кеча кетди, ёки у ҳозир кетди — у алла қачон кетган эди.** Тарихий ўтган замон термини, умуман олганда, учинчи тур учун ҳам ишлатилиши мумкин. Лекин буларни бир-бирдан фарқлаш учун, бу термин шартли равишда «ўрта» ўтган замон учун хосланди.

Бу феълнинг маъно хусусияти тўлиқсиз феълнинг қайси турда бўлишига боғлиқ: тўлиқсиз феъл эди формасида келса анча илгари бўлган ишни эслатиш, ишнинг аниқ бўлганлиги маъноси келиб чиқади (**У айтган эди**); экан формасида, келса, асосий сўз билан ифодаланган белгининг сўзловчига аввалдан маълум бўлмай, кейингина билинганлигини англатади (**У айтган экан**: «Бунимен билмаган эдим, энди эшитдим»); эмиш формасида келса, гумон, эшитилганлик, ишонмаслик, кесатиш, рад этиш каби маъноларни англатади.

Тарихий ўтган замон феъли бўлиб ўтган ҳодисани — фактни констатация қилиш билан бирга, «шундай эди, лекин ундан кейин нима бўлганлигини билмайман» деган маънони ҳам ўз ичига олиши мумкин. **Масалан: Қарим мажлисга кетган эди.**

§ 25. Феълнинг бу тури ҳам қўшма замон формаси билан ифодаланади. Бунинг аввалги турдан фарқи, биригчидаи, етакчи элементнинг **-б** аффикси орқали ясалган равишдош формасида бўлиши, иккинчидан, бунда тўлиқсиз феълнинг эмиш, экан каби формаларининг қўлланимаслиги (эди формасининггина ишлатилиши), демак, бунда тусловчиларнинг қисқа формаларининггина қўлланишидир (**бориб эдим, бориб эди** каби).

§ 26. Маъноси ва қўлланиши. Бу форма бўлиб ўтган бирор ҳодисани эслатиш, ҳикоя қилиш йўли билан ифодалаш жиҳатидан узоқ ўтган замон феълига ўхшаса ҳам, бунда юқорида кўрсатилган маънонинг («шундай эди, лекин ушдан кейин нима бўлганини билмайман» деган маънонинг) иккинчи қисми устун туради. Бу иккинчи қисм мазмун жиҳатидан кўпинча биринчи қисмнинг акси, зидди бўлади. **М а с а л а и: Айтиб эдим (айтиб эдим, лекин шундай бўлса ҳам келтирмапти).** Бу вазифада баъзан узоқ ўтган замон феъли ҳам қўллана олади.

Ўтган замон эшитилганлик феъли

§ 27. Феълнинг бу тури содда замон формаси билан ифодаланади: у **-б** аффикси орқали ясалган равишдошга шахсон аффикслари қўшиш билан ҳосил қилинади:

Бирлик	Кўплик
1. -б+-ман	1. -б+-миз
2. -б+-сан	2. -б+-сиз
3. -б+-ди	3. -б+-дилар

Кўринадикки, бу тур тусловчиларнинг тўла формаларини олади. Учинчи шахсдаги **-дир** аффикси (**боргандир**) бу феълда **-ди** формасида келади. (Эски ўзбек тилида **-дир** формасида.)

§ 28. Маъноси ва қўлланиши. Бу феълнинг асосий маъноси иш-ҳаракатнинг бўлганлигини сўзловчининг ўз кўзи билан кўрмай — ўзи жуда ҳам аниқ билмай, бошқа одамдан эшитганлигини ифодалашдир (**борибди — айтишларига қараганда, эшитишимча, у борибди**). Шу хусусиятга қараганда, бу феълнинг, табиий, биринчи шахс формаси бўлмаслиги керак эди, ҳолбуки унинг **борибман, айтишман** каби кўринишлари ҳам бор. Аниқки, бу формалар бошқа маъно учун қўлланади.

Бу феълнинг, юқорида кўрсатилган асосий маънодан ташқари, қўлланиш ва мазмун жиҳатидан шундай хусусиятлари

бор: 1. Биринчи шахс формаси (бирлик ва кўplik) «ўзим билмай қолибман, иш қутилмаганда шундай бўлиб чиқди; бу менинг ихтиёримдан ташқари бўлиб қолибди» каби маъноларнинг англатиши. Масалан: **Китобни бугун олиб келишни унутибман.** Газета ўқиётиб, ухлаб қолибман. 2. Эски ўзбек тилида бу форма баъзан аниқлик феъли маъносида ҳам қўлланди (айтибмиз — айтдик). Бу ҳол айрим ўринларда бутунги тилда ҳам учраб қолади. Масалан: 1) болалар бўпти деб, йўлга тушдилар. («Болалар ҳикояси» дан.) **Бўпти** < бўлишти: л товуши билан битган бир бўғинли феълларда кўпинча шундай қисқарган форма қўлланади: **бўпти, қопти, опти** < **олипти, кепти** < **келипти** каби. Жонли тилда учрайдиган бу ҳодисанинг бир сабаби ўша феъл ўзакларининг ўзида охириг ичкисининг айтилмайд қолишидир. **Бўпти** — **бўлди.** 2) **Келибман** — келдим (маъно оттенкасида бир оз фарқ бор). 3) **Бордим; ўтирибман- ўтирибман, у келмайди.** — ...ўтирдим-ўтирдим, у келмади. 4) **Мен келибман, сен йўқсан.** — ...келдим, сен йўқсан. — ...келсам... бундай қўлланишлар ўрни билан маъно оттенкаси жиҳатидан бир оз фарқ қилади ҳам. 3. **Тур, ёт, ўтир, юр** каби айрим феълларнинг юқорида кўрсатилган формаси икки маънода қўлланади: а) эшитилганлик, б) ишнинг ҳозир бўлиб турганлиги (ҳозирги замон аниқлик феъли). Бу маънолар ҳар гал нутқ процессида конкретлашади (сўзнинг ҳақиқий ҳаёти нутқ ичидадир). Масалан: 1) **У кроватга ётибди** (ҳозирги замон, аниқлик) — **у кроватга ётибди** (ўтган замон, эшитилганлик). 2) **Карим сени кутмоқда, эшик олдида турибди.** — **Бу гапни эшитиб, чол ўрнидан турибди.** («Халқ эртақлари» дан.) 3) **У аудиторияда ўтирибди.** — **У келиб, ўртоғининг ёнига ўтирибди.** 4) **Бола ҳозир далада юрибди, дам оляпти.** — **Бола ошмасини кўриб, дарров олдинга қараб юрибди.** 4. Бу форманинг эшитилганликни англатиши унинг асосий ҳолатидир. У баъзан сўзловчининг ҳаракатнинг бажарилган ё бажарилмаганлигини ўз кўзи билан кўрганлиги — шунинг ўзи бевосита билганлиги маъносида ҳам қўлланади, лекин бундай вақтда ҳам шу феълнинг биринчи шахс формаси билан ифодаланадиган маънонинг кўринишлари бўлади («мен буни аввал билмаган эдим, энди билдим; шундай бўлиши кутилмаган эди» деган маъно). Масалан: **Борсам, у китобни келтирмабди.** **Борсам, китобни укангга бериб кетибсан ва бошқалар.**

Тугалланмаган ўтган замон феъли

§ 29. Феълнинг бу формаси (тугалланмаган ўтган замон феъли ёки ўтган замон давом феъли) замоннинг қўшма фор-

маси билан ифодаланади: -р аффикси билан ясалган сифатдош + тўлиқсиз феъл. Бу форма учинчи шахснинг бирлигини ҳосил қилади, бошқа шахс ва сонлар учун махсус аффикслар— шахс-сон аффикслари қўйилади:

Бирлик	Кўплик
1. -р эдим	1. -р эдик
2. -р эдинг	2. -р эдингиз
3. -р эди	3. -р эдилар

§ 30. Маъноси ва қўлланиши. Бу феълнинг асосий мазмуни ишнинг тугалланмаганлигини билдириш бўлиб, у шундай маъно даражаларига эга бўла олади: 1. Ҳаракатнинг такрорланганлиги, давоми. **М а с а л а н: Мен ўтган йили шу библиотеккага қ а т н а р э д и м. У бизникига ҳар ҳафта к е л а р э д и. Қарим революциядан илгари бойнинг қўйларини б о қ а р э д и, ўтинини ё р а р э д и, сувини т а ш и р э д и. Салима китобдаги баъзи сўзларнинг маъносини онасидан с ў р а р э д и.** 2. Шарт маъноси билан боғланган бўлади (шартнинг бажарилмаганлиги сабабли ишнинг ҳам бўлмаганлиги). Бундай вақтда давом, такрор маъноси билан боғланиш ҳодисаси бўлмайди. **М а с а л а н: У келганда (э д и), кинога б о р а р э д и к. Мен эшитганимда (э д и), аввалроқ к е л а р э д и м** ва бошқалар. Бунда бир форманинг ўзи, ўрнига қараб, одатда кўрсатилган маъноларнинг ҳар иккиси учун ишлатила беради. **М а с а л а н: олар эдим: а) ҳаракатнинг такрори, б) бу китобнинг магазинга келганини билганимда эди, о л а р э д и м.** 3. Тўлиқсиз феълнинг қандай формада қўлланганлигига қараб, тугалланмаган ўтган замон феълининг маъносида ҳам ўзгариш бўлади (ўтган замон феълининг бошқа қўшма формаларидаги каби, бу ҳақда юқорида айтилди.) **М и с о л л а р: б о р а р э д и, б о р а р экан, б о р а р эмиш** каби. 4. Баъзан бу форма ҳаракатнинг такрори, шарт маъноси билан боғланиш каби мазмушларга эга бўлмаган ҳолда эслатиш маъноси учун қўлланиши ҳам мумкин. **М а с а л а н, билар эди** формаси шундай маъноларни ифодалашга хизмат қилиши мумкин: а) ҳаракатнинг давоми, такрори, б) шарт билан боғланиш, в) «билган эди, хабардор эди» деган маъно.

* * *

§ 31. Тўлиқсиз феълнинг турли формалари феълдан бошқа сўзларга, шунингдек феълнинг предикатив бўлмаган формаларига қўшилиб, уларга феъллик тусини беради: замон, шахс-сон, майл каби категорияларни кўрсатади. Бу вазифани, тўлиқсиз феълдан ташқари, **бўл** ёрдамчи феъли ҳам бажаради.

Мисоллар. У: «куз келса эди, тезроқ институтга кирар эдим», — деб юртал эди, мана, институтга ҳам кирди («Билленичи» газетасидан.) У подачи эди. У студент бўлди. Мен студент бўлдим ва бошқалар. Тўлиқсиз феъл, юқоридаги параграфларда кўрсатилганидек, феълнинг сифатдош, равишдон ва инфинитив формалари билангина эмас, балки шарт феъли билан ҳам биригиб кела олади. Бунда маънонинг ҳар хиллиги, унинг турли отгетикалари, замоннинг ҳар хиллиги, биринчидан, асосий сўзнинг қандай турда бўлишига, иккинчидан, тўлиқсиз феълнинг маъносига боғлиқдир: қўшма замон формасидаги маъно шу элементлардаги мазмуннинг йиғиндисидан иборатдир. М а с а л а н: айтган эди (узоқ ўтган замон) — айтиб эди (бунинг орқасидан олатда «лексик» и кутилади), айтса эди (шартнинг бажарилмаганлиги ёки нестак маъноси) — айтар эди (такрор ёки бажарилмай қолган ишнинг юзага чиқиши мумкин бўлганлигини эслатиш) — айтар эмин (эшитилганлик, ишонмаслик, шубҳа ва бошқалар).

Ҳозирги замон

§ 32. Ҳозирги замон феъллари икки турга бўлинади: конкрет ҳозирги замон феъли ва ҳозирги-келаси замон феъли.

Конкрет ҳозирги замон феъли

§ 35. Бу тур ҳам феълнинг равишдош формасидан ясаллади. Бунинг ясалishi йкки хил:

а) равишдош+ян+шахс-сон аффикси (тўла формаси):

Бирлик

1. -а + -ян + -ман
2. -а + -ян + -сан
3. -а + -ян + -ти

Кўплик

1. -а + -ян + -миз
2. -а + -ян + -сиз
3. -а + -ян + -ти + -лар

Бу форма(-ян-) аслда ётиб равишдошнинг қисқариб, аффикслаганга формасидир. Баъзан бунинг тўла формаси ҳам ишлатилади (диалекталь форма);

б) равишдон+ётир+шахс-сон аффикси (тўла формаси): бораётирман, бораётирсан, бораётир каби.

Бу форманинг хусусиятлари: 1) учинчи шахс (бирлик) учун махсус аффикс қўшилмайди; 2) иккинчи шахснинг кўпчилиги, бошқа феълларда бўлгани каби, бирлиكنинг ҳурмати учун ҳам қўлланилади, лекин бу формага-лар аффиксники ортириб, бу икки хилликни чегаралаш—кўпликка хослан ҳодисаси (буни юқорида кўриб ўтдик: бордингиз—бордингизлар) одатда бу феълда учрамайди ҳисоб.

Бу феъл формасининг аслда қўнма замон формаси бўлганлигини, баъзан тўла формасининг ҳам қўлланишини кўрдик. Бу тўла ҳолат (**бораётибди - бораёпти**) сақланганда, асосий феълнинг формаси ўзгариши ҳам мумкин (**ёзаётибди ёзиб ётибди**). Юқоридаги ёт феълнинг вазифасини юр, ўтир, тур феъллари ҳам бажаради, лекин бунда асосий феъл одатда -б аффикси билан ясалган равишдошлардан бўлади (**ёзиб ўтирибмиз, ёзиб юрибмиз, ёзиб турибмиз** каби). Бу билан, табиий, феълнинг маъно даражаси, масалан, ҳаракатнинг узоқ давом этиши ёки акси ўзгаради. (Бу формаларнинг ўтган замон феъли бўлиб қўлланиши, бушдаги маъно хусусиятлари «Ўтган замон» баҳсида қаралган эди.)

Юқоридаги феъл формалари (**ўтирибди, юрибди, турибди, ётипти**) мустақил ҳолда ҳам ҳозирги замон маъносини ифодалайди. М а с а л а н: ...**отамга салом денглар, юрибди, омон денглар; оғзида оши денглар, кўзида ёши денглар** (эски замонда бойга сотилган қизнинг отасига айтиб юборган саломидан). Бу феъллар, айниқса ёт феъли, ўтган замон сифатдоши формасида келганда ҳам шу хусусиятни сақлайди. М а с а л а н: **бораётган** (ҳозирги замон).

§ 33. Маъноси ва қўлланиши. Бу форма ишнинг ҳозирги моментда бўлиб турганлигини англатиб, одатда пайт жиҳатидан ҳозирги-келаси замон феълига (**билади, ишлайди** типидagi феълларга) қараганда қисқароқ бўлади. М а с а л а н: **ўқийди** (иш анчадан бери давом этиб келади)—**ўқияпти** (олдингига нисбатан кейинроқ бошланган; иш қисқароқ вақтга мўлжалланган). Буларнинг аралаш қўлланиш ҳоллари ҳам бор.

Конкрет ҳозирги замон феъли: 1) бўлиб ўтган ҳодисани жонли равишда тасвирлаш, ифодани кучайтириш учун ўтган замон маъносига қўлланиши мумкин (тарихий ҳозирги замон): **Студентларни ёзги каникулга яқин кўрсанг эди, ҳаммалари бор кучлари билан экзаменга тайёрланаёттирлар**. Баъзилари тонг отаргача китоб ўқияпти, экзаменлардан ўтиб бўлганлар курортларга, дам олиш уйларига кетиш учун **ҳозирлик кўраёттирлар**; 2) ишнинг яқин орада аниқ бўлишини, шунга қатъий ишончни билдириш учун, келаси замон маъносига қўлланиши мумкин: **Каникул бошланди. Эртага борамиз. Вақт яқинлашяпти, қани, ўртоқлар, докладга борамиз. Вақт яқинлашяпти, қани, ўртоқлар, докладга кетдик**.

Ҳозирги-келаси замон феъли

§ 34. Бу тур феълнинг а ёки й аффикси орқали ясалган равишдош формасига шахс-сон аффиксларини (тўла форма-

ларини) орттириш билан ҳосил қилинади. Кўпгина феълларда аввал учинчи шахспнинг бирлиги ясалиб, бошқа шахс ва сонлар шундан ҳосил қилинади. (Буни юқорироқда кўриб ўтдик.) Бу феълда эса, ҳамма шахс айрим-айрим ҳосил қилинади.

Бирлик

1. -а + ман
2. -а + сан
3. -а + ди

Кўплик

1. -а + -миз
2. -а + -сиз
3. -а + -ди + -лар

Борасиз—борасизлар, боради—борадилар каби формаларнинг қўлланишда шахс-сон жиҳатидан бўлган муносабати бундан аввал тасвирланган бошқа турларнинг хусусияти билан ўхшашдир.

§ 35. Маъноси ва қўлланиши. Бу форма феълнинг ҳамма турларига нисбатан ҳам кенг маънода—замон жиҳатидан умумийлик маъносида қўллана олиш хусусиятига эга бўлган кўришидир. **М а с а л а н:** Ер айланади, кўз кўради, қулоқ эшитади, одам ўпкаси билан нафас олади, ўғит ерни кучайтиради, мен музикани севаман гапларидаги феъллар умумий, турғун, доимий белгиларни англатади. Булар ҳозирги замон маъноси, шунинг доираси билангина чегараланиб қолмайди, балки бошқа замонларнинг маъносини ҳам акс эттиради. **М а с а л а н,** у музикани севади гапидаги феъл ҳозир севиш билан бирга, аввал ҳам севганлик маъносини қисман ўз ичига олади (севиш шу нутқ моментидагина бошлангазмас), шунингдек, қисман келаси замон маъносини ҳам ифодалайди (нутқ моментининг ўтиши билан севиш тугамайди). Демак, бу типдаги формалар умум замон феълларидир. Бундай ҳолларда ҳаракат — актив белги предметнинг доимий белгиси сифатида хусусиятга ўхшаб қолади, лекин бунда ҳам замон маъноси йўқолмайди. (Замон маъноси йўқолса, у сўз сифатга кўчган бўлар эди: сифатдошларнинг сифатга кўчиши.) Ҳозирги замон формасининг бундай умумий маънода қўлланиши айниқса мақолларда кўп учрайди, чунки бу хусусият мақолларнинг табиатиға жуда мос келади. **М и с о л л а р:** Дангсаға иш буюрсанг, сенга ақл ўргатади. Катта кема қаердан юрса, кичиги ҳам шу ердан юради. Иш устасидан қўрқади. Ишласанг, тишлайсан ва бошқалар. (Бундай умумийлик маъносининг -р аффикси орқали ясалган сифатдош билан ифодаланиши ҳақида «Келаси замон» баҳсига қаранг.).

Келиб чиқадикки, ҳозирги-келаси замон феъли, ўз номидан билиниб турганидек: 1) ҳозирги замон маъносини билдиради (**У** ҳозир «Бирлик» артелида ишлайди. Укам институтда ўқийди); 2) келаси замон маъносида қўлланади (Бу порт-

фелни Қарим олади. Създга бизнинг заводдан уч киши делегат бўлиб боради); шунигдек, 3) умум замон маъносида қўлланади. (Пўлат эгилмайди. Балиқ сувда яшайди. Ёғоч турмушнинг жуда кўп соҳаларида ишлатилади.) Буларнинг биринчисини соф ҳозирги замон феъли, иккинчисини ҳозирги-келаси замон феъли, учинчисини тургун (доимий) ҳозирги замон феъли деб аташ мумкин.

Бу феълнинг ҳозирги замон ёки келаси замон маъносида қўлланганлиги кўпинча бошқа сўзлар билан бириктиш орқали, контекстда аниқ бўлади. Масалан: **Синглим мактабга боради**: ҳозирги замон давом маъноси (**синглим ҳар куни мактабга боради**) ёки келаси замон маъноси (**Синглим ҳали мактабга боради**). **Турсун келади**: ҳаракатнинг такрори (**Турсун бизникига келиб туради**) ёки энди бўлиши (мисоллар кўрсатадики, ҳозирги-келаси замон феъли, давомни билдириш билан бирга, такрорланган ишни ҳам англата олади). Биринчи ҳолда (ҳозирги замон давом маъноси) бу феъл умум замонга қараб боради. (Умум замон — ҳаракатнинг умуман узоқ давом этиши, такрорланиши.)

Ҳаракатнинг давом маъноси феъл ўзагига-моқда аффиксини қўшиш билан ҳам ифодаланади. (Масалан, **у институтда ўқимокда**), лекин бу ясалтиш, биринчидан, ўтган замоннинг ҳозирги-келаси замон турига кирмайди (чунки у келаси замон учун қўлланмайди), иккинчидан, у аслда феъл формаси бўлмай, от формасидир: **ўқимоқ** — иш оти, **-да** — ўрин-пайт келишиги белгиси, **ўқимоқда** — у ўқиш ишида — ўқиш иши устида, **ўқиш билан машғул**. Чоғиштиринг: **юрмоқда**—**юриш ҳолатида**, **юриш билан банд**; **отам чопиқда** — **отам ишда** — **отам ер чопмоқда**; **у ер ҳайдашда** — **у ер ҳайдамоқда** (**ҳайдаш** — **ҳайдамоқ**); **чопишда**: а) **чопиш** — **югуриш ишида** («чопмоқда»); б) **чопиш вақтида**.

§ 36. Ҳозирги-келаси замон феъли бўлиб ўтган ҳодисаларни хикоя қилишда ўтган замон маъноси учун қўлланиши мумкин. Масалан: **Кеча республика колхозчилар съезди очилди. Мана безатилган катта зал. Соат етти. Партия ва ҳукумат раҳбарлари президиум столи ёнига келади. Ҳамма уларни олқишлайди. Раис съездни очиқ деб эълон қилди...** Бундай қўллаш ўша ҳодисаларнинг боришини кучли равишда тасвирлашга хизмат қилади. Бундаги феъллар билан ифодаланган ҳаракатларнинг ҳаммаси, нутқ моментига нисбатан олганимизда, бўлиб ўтган ишлардир; лекин юқоридаги тасвирда биз асосий нуқта қилиб **соат еттидан** бу ёғини белгиладик. Демак, эндиги ишлар бу моментга — ориентация қилинган моментга нисбатан, табиий, келаси замон бўлади, лекин ҳар бир ишнинг бажарилиши ўша нутқ momenti билан дуч келиб, ҳозирги замонни билдиради. Англашиладики, бу — ўтган замон

ишидаги ҳозирги замон (тарихий ҳозирги замон). Бу форма шу каби ўришларда келаси замон маъноси учун қўлланганда, у ўтган замон ишидаги келаси замон бўлади (тарихий келаси замон).

Келаси замон

§ 37. Келаси замон феъллари икки турга бўлинади: келаси замон давом феъли ва келаси замон гумон феъли.

Келаси замон давом феъли

§ 38. Бу тур -диган формасидаги қўшма аффикс орқали ясаллади: бу элемент -а ёки -й аффикси орқали ясалган равишдошга қўшилиб, бу турнинг учинчи шахс бирлиги формасини ҳосил қилади, бошқа шахс ва сонлар учун яна қўшимчалар орттирилади. Бу форма от туркумининг ўзгариши типига тусланади, тусловчиларнинг тўла формаларнингина олади: **борадиган, келадиган** каби. Бунинг тусланишдаги хусусиятлари тарихий ўтган замон феълнинг хусусиятларига ўхшашдир (қ. § 21).

Бу форма тарихий жиҳатдан қўшма замондир; у аслда **тур** феълнинг **ган** аффикси орқали ясалган сифатдош формасидир (**тургон — туғон — тигон — дигон — тигон — дигон — диган**).

§ 39. Маъноси ва қўлланиши. Бу форма ишнинг узоқ давом этишини, такрорини; одатда унинг предметнинг тургун белгиси сифатида эканлигини кўрсатади.

Келаси замон давом феъли: 1) кўпинча субъектнинг доимий белгисини англатиб, конкрет бир замон маъноси билан чегараланмаганлик — умум замон хусусиятига эга бўлади: **биладиган, чопадиган, қонадиган** каби. Бу жиҳатдан у ҳозирги-келаси замон феълга яқин туради. Чоғиштиринг: **боради — борадиган, билади — биладиган**. Бу форма доимий белги маъносини англатса ҳам, лекин унинг феъллиги аниқ сезилиб туради (юқоридаги **биладиган, топадиган, қонадиган** феълларини сифатга кўчган **билағон, чопағон, қонағон** сўзлари билан чоғиштиринг); 2) баъзан мўлжал-мақсад маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: субъектнинг бирор ишни — шу феълнинг ўзгаги билан ифодаланган ишни бажариш ниятида эканлигини билдиради. **М а с а л а н**: **Афтидан, у эртага далага кетадиган** (чоғиштиринг:.... **кетадиганга ўхшайди**.) Бундай ҳолларда у келаси замон мақсад феъли бўлади. Одатда бу маъно ўзакка **-моқчи** аффиксини қўшиш билан ифодаланади. (**Бормоқчи**), лекин бу қўшма аффикс (**-моқ+чи**) аслида от тўдасидаги ясалишга алоқадордир: **-чи**—шахс оти ясовчи аффикс, **бор,**

моқчи—бормоқ бўлган одам (бундай отга доирлик ҳодисасини «ҳозирги замон феъли» баҳсида ҳам кўрган эдик: ўқи моқ-да).

Бу феъл ҳам, худди ҳозирги-келаси замон феъли каби, икки хил қўллана олади: ҳозирги замон маъносида (ҳозирги замон давом) ва келаси замон маъносида. Масалан: **Каримнинг ишлайдиган жойи** (... ишлаб турган жойи: ҳозирги замон) — **Карим кирадиган институт** (келаси замон). Буларнинг ҳар бири ҳам икки маъноли бўла олади: ишлайдиган (ҳозирги замон давом ёки келаси замон), кирадиган (такрорланувчи ҳаракат—ҳозирги ёки келаси замон). Булар қўлланишга қараб, нутқ процессида конкретлашади.

Келаси замон гумон феъли

§ 40. Бу тур феълнинг -р аффикси билан ясалган формаси (келаси замон сифатдоши) бўлиб, у шахс-сон маънолари учун махсус аффикслар олган бўлади. Бу феъл от туркумидаги сўзлар типида тусланади. Учинчи шахснинг бирлиги одатда бу маъно учун махсус аффикс олмайди:

Бирлик

1. -р+-ман
2. -р+-сан
3. -р—

Кўплик

1. -р+-миз
2. -р+-сиз
3. -р+-лар

Кўринадикки, бу феълнинг дастлаб, учинчи шахс бирлиги ҳосил қилинади. Бунинг бўлишсиз формасида ясовчи аффикснинг туси ўзгаради (қ § 6).

§ 41. Маъноси ва қўлланиши. Бу феълнинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги маъноси (кесим функциясида) ишнинг бўлишини тахмин билан арглаштирди. Масалан: **У борар** (борса керак; балки борар).

Бу феълнинг қўлланишида яна шундай хусусиятлар бор: 1. Кўрсатилган аффикс (-р) билан ясалган сифатдош формаси эски ўзбек тилида (унда -ар аффиксининг -ур формасида ишлатилиши кучли) кўпинча ҳозирги-келаси замон феъли бўлиб қўлланади (кўради, юради типидagi, умум замонни билдирадиган феъллар каби): **борар-боради, чиқар-чиқади**. Демак бу маънода улар гумон феъли эмас, балки аниқлик феълidir. Бугунги ўзбек тилида бу функцияни ҳозирги-келаси замон феъли бажаради; тилнинг тарихий тараққиёти процессида ҳозирги-келаси замон феълнинг вазифаси аста-секин кенгайиб борган. Бу сифатдошнинг бугунги ўзбек тилида ҳозирги келаси замон формасидаги аниқлик феъли бажараётган функцияда, шу маънода қўлланиши мақолларда кўпроқ учрайди. **М и**

с о л л а р : Ишлаган тишлар. Билан билгани и ш л а р , билмаган бормаган тишлар. Эшак эти г ўшт бўлмас, савдогар ҳеч д ўст бўлмас. Фолбининг сўзига аҳмоқ ишонар. Эрни намус ўлдирар. Хунар, хунардан учар. Ишламоқ, иштаҳа очар, деггаса вндан қочар. Қимирлаган қир ошар ва бошқалар. Аниққи, буларнинг замони умум замондир. Бу сифатдон эски ўзбек тилида шн оти бўлиб ҳам қўлланади. Ҳозирги тилда бу вазифани асосан -ш аффикси билан ясалган форма баъжаради (юрурда—юришда, боқарши—боқиши каби). 2. Бу форма ҳозирги замон маъноснда ҳам қўллана олади (коптекетга қараб). М а с а л а н : Чирчиқ бўйларида ёнар чироқлар (Х. Олимжон.) 3. Бу сифатдон аниқловчи вазифасида сифатга жуда яқинлашади, предметнинг турғуи белгисини, хусусиятини билдиради (баъзан сифатга кўчади ҳам.) М а с а л а н : к ў р а р к ў з , о қ а р с у в , э ш и т а р қ у л о қ . 4. Тўлиқсиз феълнинг эди, экан, эмиш каби кўринишлари орқали бу сифатдондан кўшма замон ҳосил қилинади. (Бу форманинг турли хусусиятларини бундан аввалги баҳсда кўриб ўтдик.)

§ 42. Бу баҳснинг охирида келаси замонга доир баъзи эслатмалар бериб ўтамиз: 1. Рашидош (-а аффикси билан ясалган тури) формасидаги бўл ёрдамчи феълни тусланган ҳолда от формасидаги сўзларга қўшилиб, уларга феъл тусини беради. Бу форма замон жиҳатидан икки хил қўлланади: а) келаси замон учун: Бу йигит институтни битириб, инженер бўлади. олам врач бўлади каби; б) ҳозирги замон учун: Бу киши менинг отам бўлади. (Бундай вақтда бўл феъли боғлама вазифасида келади: Бу йигит укам бўлади. — Бу йигит укамдир.) Бу маънолар ҳар гал қўлланишда аниқланади. 2. Келаси замон феъли -жак аффикси орқали ҳам ясалади. (У баъзангина учраб қолади: боражак каби.) 3. Эски ўзбек тилида келаси замон феълнинг -гай (-ғай, -кай, -қай); -гу (+шахс-сон кўшимчаси) аффикси билан ясалган формалари ҳам учраб қолади (бергай, бергуси каби). Бу формалар, ўрнига қараб, тилак, истак, аниқлик каби маъноларда қўлланади.

* * *

§ 43. Юқоридагилардан натижа қилиб, ўзбек тилида феълларнинг замон турларини ва уларнинг ички бўлинишларини шундай кўрсатиш мумкин:

1. Ўтган замон:

- 1) ўтган замон аниқлик феъли,
- 2) тарихий ўтган замон феъли,
- 3) узоқ ўтган замон феъли,
- 4) ўтган замон ҳикоя феъли,

- 5) ўтган замон эшитилганлик феъли,
- 6) тугалланмаган ўтган замон феъли.

II. Ҳозирги замон:

- 1) конкрет ҳозирги замон феъли,
- 2) ҳозирги-келаси замон феъли.

III. Келаси замон:

- 1) келаси замон давом феъли,
- 2) келаси замон гумон феъли,

ФЕЪЛДА ШАХС ВА СОН

§ 44. Ҳаракат маъноси бажарувчи шахсга муносабат тасавури билан боғланган бўлади. Бу шахс баъзи феълларда аниқ бўлади, баъзиларида аниқ бўлмайди. Масалан: Мен колхозда бригадир бўлиб ишлайман (аниқ шахс) — «Бугун ёмғир ёради», — дейиш а я п т и (ноаниқ шахс).

Шахс маъноси феълнинг формалари орқали ифодаланиб туради: бордим, бординг каби. Феълдаги шахс категорияси сўзловчи шахсни, нутқ қаратилган шахсни — суҳбатдоши ва уларнинг иккаласидан бошқа шахс ва предметларни бир-бирдан фарқлашга асосланади — шахс категорияси шу фарқларни ифодалаб беради. Англашиладики, шахс категорияси нутқда иштирок этувчиларни (сўзловчи ва тингловчини) ўзаро бири-бирига ва нутқда иштирок этмаган шахс-предметларга қарама-қарши қўйишни билдиради. Бу хусусият феълда, худди кишилик олмошларидаги каби, уч шахс борлигини кўрсатади. Демак, феъл формаси ҳаракатнинг ким томонидан бажарилишини ҳам кўрсатади, бундаги ҳар хилликка қараб, феълнинг уч шахси белгиланади, бу шахсларнинг ҳар бири учун махсус формалар бор.

Феълнинг энг характерли белгиларидан бўлган шахс категорияси сўзловчига муносабатни билдиради: ҳаракатнинг ва уни бажарувчи шахснинг — субъектнинг сўзловчига муносабати. Биринчи шахс нутқ субъектини кўрсатади. Бунда субъект (ҳаракатни бажарувчи ёки маълум ҳолатда бўлувчи шахс) сўзловчининг ўзи бўлади; демак, биринчи шахс формасидаги феълдан англашилган ҳаракат сўзловчининг ҳаракатидир; иккинчи шахс нутқ қаратилган шахснинг — суҳбатдошнинг ҳаракатини билдиради (субъект — суҳбатдош); учинчи шахс гап ўзи ҳақида бораётган шахснинг ҳаракатини билдиради (субъект — нутқда иштирок этмаётган шахс ё предмет): ўқидим, ўқидинг, ўқиди; дарах силкинди, сув шилдиради каби. Шахс категорияси, шубҳасиз, сон категорияси билан боғлиқ. Ҳаракатнинг бир ёки бир неча шахс томонидан бажарилишига қараб, ҳар бир шахс бирлик ва кўplik формаларига эга бўлади.

Шахс категорияси эга ва кесим орасидаги муносабатни ифодалашга ҳам хизмат қилади: сўзловчи шахсга муносабатни ифодалаш эгага муносабатни кўрсатишдир (**бордим — мен бордим**). Бундан келиб чиқадики, шахс билан ўзгариш феълдан бошқа сўзларда ҳам учрайди. (Масалан, отлар ҳам тузланади: **мен бораман, — Мен боламан каби**), лекин феъл ва феъл бўлмаган сўзларнинг тусланиши орасида маълум фарқлар бор. (қ. § 12).

§ 45. Шахс кўрсатиш ёки кўрсатмаслик жиҳатидан феъллар икки гурӯҳга бўлинади: **шахсли феъллар ва шахсиз феъллар**.

Биринчи турдаги феълларда ишнинг бажарувчиси билиниб туради. Буларда, худди кишилик олмошларидаги каби, уч шахс бор: **бораман, борасан, боради каби**. Иккинчи турдаги феълларда ҳаракатни бажарувчи шахс билинмайди: ҳаракат ўз бажарувчисига эга эмас. Бундай феъллар ҳам маълум шахс (учинчи шахс) формасида бўлади, лекин бу форма бажарувчи шахс маъносига эга бўлмайди: бунда грамматик шахс бўлса ҳам, бажарувчи шахс йўқ. Масалан: **Хоразмга Амударё орқали борилди**. Бундай феъллар фақат учинчи шахс (бирлиги) формасига эга бўлади. Демак, учинчи шахс формаси, ўрнига қараб, ё шахсли феълни, ё шахсиз феълни кўрсатади. Булардан яна бир натижа чиқадики, ҳамма феъл уч шахс формасига эга бўла бермайди. Улар икки хил: ҳар уч шахс формасига эга бўлган феъллар ва бир шахс формасигагина эга бўлган феъллар. Баъзи феъллар, ўз лексик маъносига кўра, фақат учинчи шахс (бирлиги) формасида бўлади. (Тасвирлардаги кўчирини ҳоллари бундан бошқадир.) Масалан: **ёмғир ёғди**. Яраси қичишди каби. Буларни шахсиз феъллар билан қоринтирмаслик керак. Иккинчи турдаги феълларда бажарувчи шахс билинмаганлигида, бу феъл-кесимнинг эгаси — бош келишиқдаги от ёки олмош — ҳам бўлмайди.

Шахсиз феълларда бажарувчи ҳақида ўйланмайди: бунда диққат бажарувчига йўналган бўлмайди (умуман олганда, бунда ҳам мазмунан бажарувчига муносабат бўлади). Бу феъллар одатда ўтмасиз феълнинг мажхул даражада қўлланиши билан ҳосил қилинади. Масалан: **Бугун йўлга чиқилади**. Қинога билетсиз кирилайди. Катта мактаб биноси қуришга киришилди. Бу феъллар маъно жиҳатидан, шунингдек стилистик жиҳатдан айрим хусусиятларга эга.

§ 46. Феълларда шахс уч хил йўл билан ифодаланади: синтетик йўл билан — феълнинг ўз формаси орқали (**бордим, бординг каби**), аналитик йўл билан — кишилик олмоши орқали (бундай вақтларда феъл шахс кўрсатадиган формага эга бўлмайди: **У борган каби**), аналитик-синтетик йўл билан — ҳар икки йўлнинг комбинацияси орқали (ҳам сўз формаси,

ҳам кишилик олмоши: мен бордим каби). Ўзбек тилида биринчи ҳолатнинг асос эканлигини кўрамиз.

Учинчи йўл билан ифодалашда шахс маъноси олмош орқали яна ҳам кўчайтирилади. Бундай қўллашнинг маълум ўринлари бор. Масалан, эга — олмош логик урғу олганда, кесимда предикативлик белгиларининг бор бўлишига қарамай, у доим сақланади. (Қарама-қарши қўйиш каби ўринларда: Мен бордим, сен бормадинг каби.) Баъзи ўринларда у стилистик талаб билан қўлланади. Бошқа ўринларда олатда эга қўлланмайди ҳам. (Кеча қишлоққа бордим. Китобни келтирдингми? Плани ошириб бажардик каби.) Бу ҳодиса асосан биринчи ва иккинчи шахслардадир, учинчи шахсда эса, эга одатда сақланади (буни шахсиз феъллар билан қориштираманг), чунки бу шахс ўз характерига кўра, жуда кенг ва ноаниқдир. Бу эганинг маъноси аввалги гаплардан ё нутқ обстановкадан билиниб турганда, бу ҳолатнинг ўзгариши мумкин. (Бу каби хусусиятлар ҳақида сиптаксис қисмининг эга баҳсида сўзланади.)

§ 47. Феълдаги шахс-сон аффиксларининг бир қанча хусусиятлари — иккинчи шахс бирлигининг махсус формативга эга бўлмаслиги, бошқа шахсларнинг шахс-сон аффикслари олиши, бу аффиксларнинг анализи, шахс категориясининг сон категорияси билан алоқаси, феълдаги сон аффикслари, шахс-сон аффиксларининг тартиби, уларнинг ўрин алмаштириш ҳоллари, қисқа ва тўла формалар, уларнинг қўлланиш ўринлари, шахс-сон аффиксларининг қўшма ва жуфт феълларга қўшилишидаги айримликлар, эга ва кесимнинг учинчи шахс формасида мослашинининг сон жиҳатидан бўлган айримликлари ва бошқа хусусиятлар — феълга хос бўлган хусусиятлардандир (қ. § 12, § 19, § 21).

§ 48. Феълдаги шахс формаларининг қўлланиши. Шахсли феълларда бажарувчи доим аниқ бўлавермайди. Масалан: болалар:— «Бугун табиат музейига борамиз», — дейишяпти (аниқ шахс)— «бугун ёмғир ёғади», — дейишяпти (ноаниқ шахс: Ким айтяпти?— Одамлар). Бундан ташқари, умумлашган шахс маъносида қўлланиш ҳодисаси ҳам бордир. Масалан: Ишласанг, тишлайсан. (Мақол, мазмуни ҳаммага қаратилган.)

Феълдаги шахс-сон категорияси, худди кишилик олмошларидаги каби, кўчган ҳолда қўлланиш хусусиятига ҳам эга (масалан: Мен бордим дейиш ўрнига айрим ҳолларда «Биз бордик дейиш каби). Бунда уч ҳолат бор: 1. Шахс кўчади. Масалан: Вожатий болаларга тушунтира бошлади: болалар, биз баъзан эрталабки гимнастикага унча аҳамият бермаймиз. Бу — бизнинг катта камчилигимиз». («Ленин учқуни» газетаси.) 2. Сон кўчади. Масалан: Бугим келдилар (бугим келди). 3. Шахс ва сон иккаласи birlikда кўчади. Масалан: Қарим

баъзан экзаменларга пухта тайёрлана олмай қоларди. Опаси унга юмшоқлик билан насиҳат қилди: «Тайёрликни вақтида бошламай, «ҳали анча вақт бор» деб юра берамиз, кейин ишга бирдан киришамиз, натижада, шошиб қоламиз, улгура олмаймиз. Бундай қилиш керак эмас». (Юра берамиз, киришамиз, шошиб қоламиз, улгура олмаймиз — юра берасан, киришасан, шошиб қоласан, улгура олмайсан). Шахс ва соннинг кўчган маънода қўлланиши турли стилистик сабабларга эга бўлади.

Худди кишилик олмошларидаги каби, феълда ҳам биринчи ва иккинчи шахс формаси инсонлар учунгина қўлланади (таъвирларда қушларга, тоғларга, тошларга, дарёларга, дарахтларга, ё бошқа предметларга қараб унданилар бундан бошқалар), бундай ўринларда гапнинг эгаси шу шахсларни кўрсатган олмошлардан бўлади. Учинчи шахс жуда кенг бўлиб, инсонлар учун ҳам, бундан бошқа жонлилар учун ҳам, шунингдек, бошқа предметлар учун ҳам қўлланади. Бундай вақтларда гапнинг эгаси учинчи шахс олмонидан ёки отдан бўлади (ҳар бир от учинчи шахс олмони билангина алмаштирилиши мумкин). Демак, учинчи шахс ўз хусусиятлари билан биринчи ва иккинчи шахслардан кескин ажралади.

Кишилик олмошларининг қўлланиш хусусиятларидаги уч ҳолат: 1) соф бирлик (ҳеч вақт кўплик учун қўлланмайди: мен, сен, у), 2) соф кўплик (бирлик учун қўлланмайди: бизлар, сизлар), 3) «ўрга» (ўрига қараб, бирлик учун ҳам, кўплик учун ҳам қўллана олади: биз, сиз, улар). Бу ҳолат феълларда ҳам асосан сақланади: 1) «бордим, бораман, борай, бординг», борасан, бор; 2) бординглар, боринглар, борингизлар, борасизлар; 3) бордик, борамиз, борайлик; бордингиз, борасиз, боринг; бордилар; борадилар, борсинлар.

Феълдаги шахс-сон категориясининг хусусияти аниқ, ёки ноаниқ ёки умумланган шахс маъносига қўлланиши, шунингдек шахснинг кўчган ҳолда қўлланиши бир қанча турларга эга. Бунинг умумий кўриниши шундай:

Учинчи шахснинг кўплиги баъзан поэтик шахс маъносига қўлланади. (Юқорида келтирилган мисолга қаранг.)

Бу форма умум шахс маъносига ҳам қўллана олади. **М а с а л а н:** Совет кишилари Волга-Дон канали каби жаҳонда теги бўлмаган каналлар барпо қилдилар. Мана бунинг чиндан ҳам мардлик д е й и л л а р.

Умум шахс маъносига баъзан, айниқса жонли тилда, шу шахснинг (учинчи шахснинг) бирлиги формаси ҳам қўлланади. **М а с а л а н:** Новвотни шундай тайёрлайди... (Новвот шундай тайёрланади). Винони узумдан қилади (Вино узумдан қилинади). Чопса, чопилмас; кесса, кесилмас (топишмоқ: соя).

Юқоридаги формаларнинг ҳаммаси одатда эгасиз қўлланади, лекин айрим ўринларда бу феъл-кесимларнинг эгаси сифа-

тида одам, киши каби, маъноси жуда умумий бўлган сўзлар желтирилади. **М а с а л а н:** Одам меҳнатдан қочадими? Колхозчиларнинг ғайратини кўриб, ҳайрон қолади киши.

Умум шахс маъносида қўлланиш ҳодисаси иккинчи шахснинг бирлигида кучлидир. (Бундай қўлланиш айниқса мақолларда кўн учрайди.) **М и с о л л а р:** Ишласанг, тишлайсан. Ер ҳайдасанг, куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда. Эксанг, ўрасан, Етти ўлчаб, бир кес. Колхозимизнинг боғи жуда кўркам. Ундаги узумларни кўриб, ҳайрон қоласан (баъзан кўплик формаси ишлатилиши ҳам мумкин: **Ҳайрон қоласиз**).

Биринчи шахснинг умумлашиши бошқа шахсларга нисбатан кам учрайди. (Бу ҳам мақолларда, афоризмларда учрайди.) **М а с а л а н:** Югурдим — қирдан ошдим, тиришдим — тоғдан ошдим.

Аниқки, бундай қўлланишларнинг ҳаммаси контекст орқали конкретланади (ўз маъносида ёки умум маъносида).

Биринчи шахснинг кўплик формаси: а) сўзловчининг камтарлигини, бу билан тингловчига ҳурматни ҳам ифодалашини ёки унинг мағрурлик билан — ўзини катта олиб гапиришини билдириш учун, шунинг бирлиги маъносида қўллана олади. **М а с а л а н:** Бу повестни биз ёздик. Каримжон биз бу йил институтни тугатамиз; б) тингловчига «ётиғи билан» гапириш, унинг «ҳолига айланиш» каби маъноларни ёки кесатиш йўли билан гапирилаётганлигини билдириш учун, иккинчи шахснинг бирлиги маъносида қўллана олади. **М а с а л а н:** Колхоз раиси орқада қолаётган Турғуновга қараб: «Кўчқорвой, биз кейинги вақтларда теримнинг суръатини унча тезлаштира олмаётимиз» — деди. Бу форма иккинчи шахснинг кўплиги учун қўлланиши ҳам мумкин; в) бажарувчининг сўзловчи ва тингловчининг ҳар иккиси (биргаликда) эканлигини билдириш учун қўлланади. **М а с а л а н:** Ўзингга маълумки, сен билан иккимиз бердик...

Иккинчи шахснинг бирлиги формаси баъзан биринчи шахснинг бирлиги маъноси учун қўлланиши мумкин. (Фикрни умумий тарзда баён қилишда.) **М а с а л а н:** У ўртоғига жавоб ёзди: «Таклифнингиз учун раҳмат, лекин мен яқинда отпускага чиқсам ҳам, Сизнинг томонингизга боролмайман: отпускага чиққандан кейин, курортга борасан-да» (бораман — борилади). Қизим институтни тугатяпти. Буни кўриб, албатта, қувонасан (қувонаман).

Учинчи шахснинг бирлиги формаси айрим стилистик приёмларда биринчи шахснинг бирлиги учун қўлланиши мумкин. **М а с а л а н:** Хоннинг буйруғи билан йигитни дор остига олиб бордилар. Онаси буни кўриши билан «вой онанг ўлсин» деб, фарёд кўгарди («Халқ эртақлари»дан). **Вой онанг ўлсин! — Вой, мен ўлай!**

Тингловчига ҳурмат ёки кесатиш маъносини ифодалаш учун, иккинчи шахснинг кўплик формаси шу шахснинг бирлиги учун ишлатилиши мумкин. **М а с а л а н:** **Сиз айтдингиз (сен айтдинг).**

Ҳурмат ёки кесатиш маъносини ифодалаш учун учинчи шахснинг кўплик формаси шу шахснинг бирлиги учун қўлланиши мумкин. **М а с а л а н:** **Бувим айтдилар (бувим айтди).** Эшон ҳазратлари гапирдилар (кесатиш, мазақ).

Ёки стилда ҳурмат ё кесатиш маъносини ифодалаш учун, учинчи шахснинг кўплиги формаси баъзан иккинчи шахснинг бирлиги маъносида ишлатилиб қолади. (Бундай вақтда гапнинг эгаси шунга мос равишда кўпинча ўзлари формасида бўлади.) **М а с а л а н:** **Ўзлари айтсинлар (Сиз айттинг.—Сен айт).** Бу форма — учинчи шахснинг кўплиги — айрим ҳолларда биричи шахснинг бирлиги учун ҳам қўлланиб қолади. **М а с а л а н:** **Ўзлари айтган эдилар (ўзи айтган эди, ёки: ўзинг айтган эдинг, ёки: ўзим айтган эдим маъносида.)** Бундай қўллаш умумий характерга эга эмас.

Юқоридагилардан келиб чиқадики, шахснинг кўчган ҳолда ишлатилиш ҳодисаси иккинчи ва учинчи шахсларга нисбатан биринчи шахсда жуда кам учрайди. Феъл-кесимдаги шахсоннинг кўчилиши шу гапнинг эгаси бўлган оллошнинг (ҳамма шахсда) ёки отининг (учинчи шахсидагина) қўлланиши билан зич боғлиқдир. Булар одатда шахс-соиларнинг кўчилиши жиҳатидан бир-бири билан мослашган ҳолда қўлланади.

ФЕЪЛНИНГ МАЙЛЛАРИ

§ 49. Майл категорияси феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат билан субъект орасидаги алоқанинг ҳақиқий, реал воқеликка муносабатини кўрсатади. Бу грамматик категория феълнинг структурасидаги турли грамматик формативлар орқали ифодаланади. **М а с а л а н:** **Ўқи** феъли (феълнинг бошланғич формаси) сўзловчининг суҳбатдошига қаратилган буйруғини, илтимосини; **Ўқиса** феъли шу ишнинг бажарилиши бошқа бирор.нинг юзига чиқиши учун шарт эканлигини; **Ўқиди** феъли эса шу феълнинг ўзагидан англашилган ишнинг аниқ бажарилганини билдиради. Англашиладики, **Ўқи** феълининг —иккинчи шахснинг бирлигини кўрсатувчи форманинг турли тусга кириши ўна феълдан англашилган ҳаракатга сўзловчининг турлича қарашини кўрсатади. (**Ўқиди** феъли орқали сўзловчи ишнинг ҳақиқатда бажарилганлигини кўрсатса, бошқа икки тури ҳаракатнинг ҳали бажарилмаганлигини, унинг бажарилиши билан боғланган турли ҳолатларни билдиради.) Бу муносабат объектив мавжуд бўлган муносабатнинг бир кўри-

нишидир. Чораштиринг: Қишда қор ёғади гапидаги ёғади феъли орқали сўзловчи ишнинг ҳақиқатда бўлишини ифодалайди, бироқ бу факт, сўзловчининг уни қандай кўрсатишидан қатъи назар, объектив реалъ нарсасидир. Демак, майл категорияси ҳаракатнинг ва ҳолатнинг турли маъно оттенкаларини билдиради.

Ўзбек тилида феълнинг уч майли бор: аниқлик майли, буйруқ майли ва шарт майли.

Аниқлик майли

§ 50. Бу майл ҳаракат ё ҳолатни фактик, реалъ ҳодиса сифатида кўрсатади. М а с а л а н: бордим, бердинг борди; бўлишсизи: бормадинг, бормади каби. Бу ҳолат ҳар уч замонга тегишли бўлиши мумкин: бордим, бораётирман, боргансан каби Феълнинг бу майли ўзакка замон, шахс-сон аффиксларини қўшиш билан тузилади. Бу шаклланишнинг турли хусусиятларини юқорида кўриб ўтдик. («Тусланиш» баҳсига қаранг.)

Аниқлик майлидаги феълнинг синтактик функцияси мустақил содда гапларнинг кесими бўлиб келишидир (Каникул бошланди. Студентлар дам олиш уйларига кетаётирлар каби), лекин айрим эргаш гапларнинг кесими аниқлик майли формасида бўлиши ҳам мумкин. Бундай вақтда уларнинг мустақил бўлмаган, тугалланмаган форма вазифасида эканлиги интонация ёрдами билан ифодаланади. М а с а л а н: Театрда гартиб яхши сақланади. Спектакль бошланди — залга одам киритиш тўхтатилади (спектакль бошланиши билан-оқ, залга одам киритиш тўхтатилади).

Буйруқ майли

§ 51. Бу майл буюриш, сўраш каби маъноларни ифодалайди. Бу маънолар — буюриш, сўраш — одатда иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Бу маъно учинчи шахсга қаратилган бўлиши ҳам мумкин, бироқ бу иккинчи шахс орқали айтилган бўлади. М а с а л а н: Китобни унга бер (буйруқ суҳбатдошга қаратилган: Сен бер). Китобни унга берсин (буйруқ учинчи шахсга қаратилган: У берсин). Демак, буйруқ ё бевосита бўлади (иккинчи шахс), ё воситали бўлади (иккинчи шахсга айтиш орқали учинчи шахсга буюриш), бироқ ҳар икки ҳолда ҳам нутқ иккинчи шахсга айтилади. Булардан англашиладикки, буйруқ майлининг иккинчи ва учинчи шахс формаларига бор, унда биринчи шахс йўқ, сўзловчи ўз-ўзига буюриши мумкин эмас (адабий асарларда, масалан, драматик асарларнинг айрим монологларида, ўз-ўзига ундашлар учрайди. Бу адабий

приёмда сўзловчи ўзини иккинчи шахс ўрнига қўйиб гапирди. Бунинг айрим маъно оттенкаси бор. Бу ҳақда қуйироқда сўзланади). Буйруқ феълнинг биринчи шахси деб қараладиган — сўзлай типидagi форма буйруқдан бошқа маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Буйруқ бевосита сўхбатдошга қаратилганлигидан, бу майлнинг асоси иккинчи шахс ҳисобланади. Шунингдек иккинчи шахс формал жиҳатдан ҳам асос бўлади: бу майлнинг ҳамма шахс ва сон формалари иккинчи шахснинг бирлигига махсус аффикслар орттириш билан ҳосил қилинади.

Буйруқ майлининг иккинчи шахсининг бирлиги умуман феълларнинг ўзагидир. Бу шахс икки формага эга: содда форма (айт, ўқи каби) ва кенгайган форма (айтгин, тўқкин, чиққин, ўқигин каби. Эски ўзбек тилида бу -гин аффиксининг охириги товуши л бўлган); бундан ташқари, бу шахснинг хурмат формаси ҳам бор. (бор+инг каби). Бу шахснинг кўплиги шундай ҳосил қилинади: -ингиз (аслда: нг+из) аффикси орқали (ўқингиз, билингиз каби), -инглар (нг+лар) аффикси орқали (ўқинглар, билинглар), -нгизлар (нг+из+лар) формаси орқали — кўпликнинг таъкид билан берилиши («Тусланиш» баҳсига қаранг).

Учинчи шахснинг бирлиги-син аффикси билан, кўплиги -синлар формаси орқали ҳосил қилинади: ўқисин, билсин, ўқисинлар, билсинлар.

Биринчи шахснинг бирлиги, иккинчи шахснинг бирлиги каби, икки формага эга: содда форма (-й аффикси билан тузилади: билай, ўқий каби) ва кенгайган форма (-й+ин: ўқийин, билайин каби). Бу шахснинг кўплиги-лик аффикси орқали тузилади (бу аффикс бирликнинг содда формасига қўшилади: ўқийлик, билайлик каби. Бу шахснинг-ик тусидаги диалекталь формаси ва-ли тусидаги тарихий-диалекталь формаси юқоридаги асосий формадан тузилгандир).

Буйруқ майлидаги феълларнинг синтактик функцияси одатда мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келишидир. Унинг эрған гапнинг кесими сифатида қўлланиши феъл майлларининг кўчган ҳолда ишлатилиш ҳодисаси билан боғлангандир.

§ 52. Маънос ва қўлланиши. Иккинчи шахснинг бирлиги буйруқ, қисташ, илтмос, маслаҳат, чақириқ, истак каби маъноларни англатади. Сўзловчининг бу маънолардан қайси бирини кўзда тутганлиги одатда интонациядан, умумий фикрдан билиниб туради. М а с а л а н: Айтнинг, нега мени онам туғмадиқан илғари, миллион-миллион кўнгаллилар, партизанлар синғари. (Ғ. Ғулом.) Яша, яша, партия: яша, партия (қўшнқдан.) Тез бор, отанг чақиряпти. Шу китобни менга бер ва бошқалар.

Бу шахснинг кўплиги ўша маъносининг бир неча шахсга— тингловчиларга қаратилганлигини билдиради. Иккинчи шахс-бирлигининг кенгайган формаси (**боргин**) буйруқ маъносини юмшатиб, уни илтимосга айлантириш; илтимос маъносини кучайтириб, таъкид билдиринч каби оттенкаларга эга; лекин айрим ҳолларда, айниқса жонли тилда, бу содда ва кенгайган формаларнинг маъно оттенкаси сезилмаслик ҳолга келади ҳам. **М а с а л а н:** **Бориб, дадангга:** «Правление мажлиси эртага бўлар экан»,— дегин (-де).

Иккинчи шахс формасидаги буйруқ феъли баъзан ўз-ўзига сўзлашда ҳам учраб қолади: сўзловчи ўзини иккинчи шахс ўрнига қўйиб, шутқини шунга қаратади. **М а с а л а н:** **Каримвой, бу китобни олинг («Мен бу китобни олай» маъносига).** Фафур Ғуломнинг «Қим айбдор?» ҳикоясидаги Мадмиса—техникани эгалламаган, турмушдан орқада қолган тип справка бюросидан ўртоғининг адресини ёздириб олади, лекин уни ўқиб (адрес Мадмиса учун мураккаброқ кўринди: ушда кўча, проезд, уй номери ва квартира номери кўрсатилган эди): «буни мен топа оламанми?»— деган фикрга келиб, ўз-ўзига киноя аралаш: «**Мана топиб ол**»,— дейди. Бундай қўллашлар айрим стилистик хусусиятга эга. Иккинчи шахс формаси баъзан тингловчига бевосита ундаш маъносига эга бўлмаган ҳолда ҳам қўлланиши мумкин. (**М а с а л а н:**—**Бу қандай гап?! Бой бобонинг боласини боқ, сувини таши, ўтинини ёр, яна сен ёмонсан!**) («Халқ эртаклари» дан), умумга қаратилган бўлиши—умумлашган ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. (**қ § 48**). Кесими иккинчи шахс формасидаги буйруқ феълидан бўлган гапларда эга (сломш эга) кўпинча қўлланмайди (бу шахс-сон умумлашганда эса, эгани қўллаш мумкин бўлмайди ҳам: умумлашиш йўқолади). Бундай вақтларда эганинг келтирилиши маънони бир оз кучайтиришга хизмат қилади, айрим стилистик аҳамиятга эга бўлади (**М а с а л а н:** **Сен меннинг галимга қулоқ сол: бугун футбол ўйинига борайлик**). Бу эга логик урғу олганда, шахсларни қарама-қарши қўйишда донм сақланади. **М а с а л а н:** **Мен бордим, сен бормадинг. Бугун сен кечикдинг каби.**

Учинчи шахс формаси суҳбатдош орқали ундашни билдиради. (Оламга, бошқа жонлиларга, ҳатто жонсиз предметларга ҳам. Учинчи шахснинг бошқаларга нисбатан кенглиги ҳақида юқорида гапирилди. Кесими учинчи шахс формасидаги буйруқ феълидан бўлган гапларда эганинг кўпинча сақланиш ҳодисаси шу хусусият билан ҳам боғланган. Феълининг шахсиз, шахси ноаниқ ва шахси умумлашган ҳолатлари бу билан қоринтирилмасин.) Бу формадаги феъл, одатдаги буйруқ, қистан, илтимос, маслаҳат каби маънолардан ташқари, истак-тилак маъносини англатишга ҳам хизмат қи-

лади. Масалан: **Шўро ҳуқуқини узоқ яшасин..** Билим йўлбошчисин узоқ яшасин (Нўлқли). Бу шахсининг бирлик формаси борилсин тишидаги шахсининг феълларда умумлик учун қўлланган бўлади. (Бундай ўринларда кўлик формаси ишлатилмайди.)

Тўлиқсинг феъл билан бириккин патижасида бу феъл кўшма форма ҳосил қилади. Бу форманинг маъноси, бундаги оттенка тўлиқсинг феълнинг қандай формада бўлиши билан ҳам боғлиқдир. Масалан: **Бу чиройли қизни хонининг одамлари саройга олиб кетдилар. Онани додлаб қолди: оҳ, ўлдим! Онани яратмасин экан.** (Фольклор.)

Буйруқ феълни формаси деб ёки учун ёрдамчиси билан бириккиб, мақсад маъносини ифодалайди (кўшма гапларда). Масалан: **Ёзининг энг иссиқ пайтларида колхозимизда сув етишмай қолмасин деб, запас сув сақлайдиган катта ҳовузлар қазидик.** (Газетадан.)

Бу феълнинг биринчи шахс формасининг буйруқ маъноси билан боғланмаслиги юқорида айтилди. Бу форма истак, ўзакдан англашилган ишни бажаришга қатъий киришганлик—шунга қатъий қарор, илтимос, ялиниш каби маъноларни билдиради (бу маъноларни аниқлашда интонациянинг роли каттадир). Масалан: **Бугун бир кинога борай. Шу романини уч кунда ўқиб чиқай. Ота, бугун болалар театрига борай** ва бошқалар. Бу шахсининг кўплиги бирор ишни бажаришга чақирини, ўзининг ҳам шу ҳисобда—иштирокчи эканлигини билдириш учун хизмат қилади. Демак, бунда сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам кўзда тутилган бўлади. Масалан: **Пахта планини муддатидан илгари бажарайлик.**

Буйруқ феълнинг инкор формаси ишнинг бажарилишини тақиқлаш (**Сен бугун далага борма!**), огоҳлантириш (**Мажлисга кечикма!**), давом этаётган ишни тўхтатишни буюриш (**бўлди, гапира берма**) каби маъноларни англатади. Бу бола Каримнинг укаси бўлмасин мисолидаги каби ҳолларда гумон, тахмин сингари маъноларнинг ифолаланиши урғусиз-мааффиксининг қўлланиш хусусиятлари билан боғлиқдир (қ. § 4).

§ 53. Буйруқ феълга урғусиз-чи элементининг қўшилиб келиши айрим хусусиятларга эга: 1. Бу юклама феълдан бошқа сўзлар билан ҳам бирикиб келиб, сўроқ маъносини ифодалайди (кўпинча, ажабланиш оттенқаси билан). Масалан: **Сен-чи? Китоб-чи?** Такрорланган сўзлар орасида келиб, маънони кучайтиришга, таъкид билдиришга хизмат қилади. Масалан: **У «бўл-чи, бўл»,—деб мени қистай берди** («Халқ эртақлари» да.) **Карим-чи, Карим, ҳозир институтда ўқийди.** 2. Феълнинг буйруқдан бошқа турлари билан ҳам қўллана олади (ҳамма шахсда ҳам). Масалан: 1) —Бу-

гун мажлиста борасанми? — Ё ў л м а с а л -ч и! 3. Буйруқ феъли-са қўпилиб келганда (такрорда эмас), буйруқни юмшатади; шуни бажариб кўриш—«синаб кўриш», «увдан кейин нима бўлар экан, қани кўрайлик» деган маъно оттежасини беради; баъзан эса ўзакдан англашилган ишнинг бажарилишига, феъл инкор формасида бўлса,—бажарилмаслигига йўл қўймаслик—«бажара олмайсан; қани, бажариб кўр-чи» деган маънони — кўрқитиш, дўқ қилиш маъносини кучайтиради. М а с а л а н: Қани, ҳикояни айт-чи, бир эшитайлик. Бор -чи, нима дер экан. Расмини уканга кўр с а т -ч и, шу билан жанжал босилар. Қани, бу китобни ол-чи! — Олганини кўраман! Эр-тага китобни кел т и р м а й кўр-чи! ва бошқалар. Англашилдики, бор-чи типидagi сўзлар нутқ процессида умумий фикрга ва интонацияга қараб, буйруқни юмшатиш, синаб кўриш, дўқ маъносини кучайтириш каби семантик оттежалардан бирини ифодалайди.

Шарт майли

§ 54. Бу майлнинг белгиси-са аффикси бўлиб, бунинг феъл ўзагига қўшилиши билан шарт феълнинг учинчи шахсининг бирлиги ҳосил бўлади. Бу форма шарт феълнинг тусланишидаги бошланғич пунктдир: айтса—айтсам—айтсанг каби. Унинг айтса эди, айтса экан каби қўшма формалари ҳам бордир. Шарт феълнинг тусланиш шакллари, бундаги ҳар хилликлар, турли хусусиятлар юқорида кўриб ўтилди. («Тусланиш» баҳсига қаранг.) Шарт майлнинг қўшма формасида шахс-сон белгиси ёрдамчи элементда эмас, балки шарт феълнинг ўзида бўлади: айтсанг эди, айтсак эди каби. Шарт майлидаги феълнинг вазифаси одатда эргаш гапнинг кесими бўлиб келишидир, лекин у айрим ҳолларда мустақил содда гапларнинг кесими сифатида қўлланиши ҳам мумкин (бу ҳақда куйироқда сўзланади).

§ 55. Бу майл маъноси ва қўлланиши жиҳатидан анча хилма-хилдир:

1. Бу форма ҳали бажарилмаган, бироқ маълум шароитда бажарилиши мумкин бўлган иш-ҳаракатни билдиради: бошқа бир ишнинг бажарилиши шу ҳаракатнинг бажарилишига боғланган, шу билан шартланган бўлади. М а с а л а н: Қаникул бошланса, биз курортга кетамиз. Бундай вақтда бу феъл қўшма гапларда шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади. Бундай қўшма гаплардаги бош гап натижанй—эргаш гапдан англашилган иш бажарилганда нима бўлишини англатади.
2. Бу феъл пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин. М а с а л а н: Соатга қарасам, кино бошланадиган

вақт бўлибди. (Соатга қараган пайтимда...); Ойнадан қарасам (қараган вақтимда), у келаётган экан. Бундай қўлланниш ҳам аслида шарт маъноси билан боғланган бўлиб, шундан келиб чиққан.

3. Истак, мақсад маъносини англатади. Масалан: **Қани, бугун бизникига келсанг. Бугун бир музейга борсам.** Бу форма шарт-истак феъли бўлиб, у мустақил содда гапнинг кесими вазифасида келади. Бундай қўлланларда (масалан: **Эртага йўлга чиқсам, шу китобни унга берсам**) ноаниқлик, тахмин, иккиланиш, қатъиятсизлик, ўша истакнинг бажарилишининг қийинлиги, ишни бажарилига мойил бўлмаслик каби оттенкалар ҳам бўла олади. Истак оттенкаси баъзан эргаш гапнинг кесими вазифасида келган шарт майлида ҳам бўлади.

4. Илтимос, маслаҳат каби маъноларни англатади. Масалан: **Шу китобни менга берсанг. Бугун кинога борсанг.** Бундай вақтларда ҳам содда гапнинг кесими бўлиб келади. Шарт феъли эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, шарт майлининг белгиси (-са аффикси) урғули бўлади; мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келганда, урғу ўша аффиксдан олдинги бўрида бўлади: **айтсанг** (шарт) — **айтсанг** (илтимос, истак).

5. «Шарт феъли+тўлиқсиз феъл» типдаги форма: а) тўлиқсиз феъл эди формасида бўлганда, шартнинг ўтган замон турини ҳосил қилади: шартнинг бажарилмаганлиги, бунинг натижасида бош гапдаги ишнинг ҳам бўлмаганлигини (бўлишли форманинг маъноси). Бу маънони ифодалашда бош гапдаги тўлиқсиз феълнинг роли айниқса кучлидир. Масалан: **Сен келсанг эди, музейга борган бўлар эдик.** Демак, бунда ҳар икки гапнинг кесими ҳам тўлиқсиз феъл билан тузилган қўшма формада бўлади, лекин баъзи вақтларда эргаш гапнинг кесимида тўлиқсиз феъл бўлмайди, бош гапдагиси ҳар иккисига умумий бўлади (**Сен келсанг, кинога борар эдик. —...борган бўлар эдик.** Баъзан ҳар икки гапдаги тўлиқсиз феъл қўлланмай қолади. Бу айрим стилистик приёملар билан боғланган, жуда кам учрайдиган ҳодисадир). Бу форма баъзан келаси замон маъноси учун ҳам ишлатилади. Шарт майлининг бу типдаги қўшма формаси мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келганда, истак маъносини англатади. Масалан: **Бугун «Чапаев» фильми қўйилса эди;** б) тўлиқсиз феъл экан формасида бўлганда, истакни (содда гапда), бажарилмаган ёки бажарилиши гумон бўлган, бажарилишига қўенлмаган шартни англатади (қўшма гапда). Масалан: **У бугунги мажлисга етиб келса экан, у сўраса экан, мен айтсам** каби. Кейинги мисол кўрсатадики,

бундай вақтда бош гапнинг кесими ҳам шарт формасида бўлади.

6. «Ўтган замон сифатдоши+бўл ёрдамчиси» типиди тузилган кўшма феълнинг шарт формаси ўтган замонни билдириб, айрим маъно оттеқасига эга бўлади. **М а с а л а н: Карим борган бўлса, отаси хурсанд бўлгандир.** Бу форма фараз қилиш маъносини ифодалашда ҳам ишлатилиши мумкин (ўтган замон маъносиди). **М а с а л а н: олган бўлсам, онамнинг рўмолини олибман-ди, нима бўпти?** (Фольклор).

7. Бу майл ўзакнинг «шарт феъли+буёруқ феъли (ҳар икки элемент шахс-сон жиҳатидан бир хил бўлади. Кейинги элемент баъзан келаси замон сифатдоши бўлиши ҳам мумкин) формасида такрорланишидан жуфт феъл ҳосил қиладиди. Бу жуфт феъл одатдаги кўшма феълларга жуда яқинлашади: бунинг иккинчи элементи кўмакчи феъл вазифасини бажаради. **М а с а л а н: боқсам, боқай (боқа қолай), айтсанг, айт (айта қол), айтса-айтсин (айта қолсин), айтса, айттар** ва бошқалар.

8. Кесими шарт майлидаги феъл билан ифодаланган шарт эргаш гапнинг бошида агар ёрдамчиси қўлланиши ҳам мумкин. Бу ёрдамчи шарт маъносини бир оз кучайтиришга хизмат қиладиди. **М а с а л а н: агар мен кечикиб қолсам, мажлисни сен очасан,—деди унга раис.** (Газетадан.)

9. Бу феъл мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келганда, ишнинг шундай бўлишига ишонмаслик, бунинг кутилган, одатдаги ҳолга зид эканлигини ифодалай олади. Бу вақт одатда наҳотки сўзи ҳам иштирок қиладиди. **М а с а л а н: Наҳотки, у ёшлигидаги синфдошини унутган бўлса?!** (Газетадан.) **Наҳотки** сўзи қўлланмаган вақтда, бу конструкциядаги фикр оттенкаси ўзгаради.

10. Шарт майли эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, сабабга яқинроқ бир маънони ифодаланишга хизмат қилиши ҳам мумкин. **М а с а л а н: Ҳеч нарсам бўлмаса, Сизга на дейин.** (Эргаш Жуманбулбул, «Ўртоқ Ленин» достони. Бой турли ҳийлалар билан меҳнаткашни қарзга ботириб қўйган, энди қарзни қистаяпти. Меҳнаткаш бечора бойга юқоридаги жавобни айтаяпти). Бу маъно кўпинча «...+дап кейин» формасидаги бирикма билан, баъзан -гач аффикси орқали ясалган равишдош билан ҳам ифодаланади.

11. Шарт феъли эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, бош гапнинг кесими замон жиҳатидан у билан мослашган бўлади—келаси замон формасида бўлади: **Кечқурун сен келсанг, паркка борамиз** каби. Бошқа кўринишлар замоннинг кўчган ҳолда қўлланиши билан боғлиқдир. **М а с а л а н: Опа, сени бир кўрсам, армоним йўқ** («Халқ эртақлари»

дан.) Чоғиштириш: Ома, сени бир кўрсам—бўлди. Бугунги чоғиш мусобақасида ютиб чиқсанг—бўлди, ёки....—бўлгани.

12. Ёрдамчи вазифасидаги бўл феълининг шарт формаси қўшма гапларда туташтирувчи элемент бўлиб, қўлланганда, бевосита шарт маъноси билан боғланмайди. У форма бундай вақтларда: а) эргашли қўшма гапларда нисбий ва кўрсатувчи сўзларга эга бўлган элементларнинг муносабатини кўрсатишга хизмат қилади. Масалан: Чўққиди унинг оёғи остидаги тош сурилиб кетди, лекин у дарров ўзини ўнглаб олди, бироқ унинг ранги, девор қандай бўлса, шундай оқариб кетди: чўққидан бир тўйиб кетиш одамнинг ҳаётини ҳал қилади («Саёҳатчининг эсдаликлари» дан); б) боғли қўшма гапларда элементларни қарама-қарши қўйишга хизмат қилиши мумкин. Масалан: Қарим борди, сен бўлсанг (баъзан: эса), бормадинг. Бу типдаги боғланишдан доим қарама-қарши фикр чиқиши шарт эмас.

13. «Шарт феъли+ҳам ёрдамчиси» тусидаги форма тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида келади. Бу форма ҳам кенг маънода қарама-қаршилиқни—икки фикрнинг ўзаро қарама-қарши эканлигини ифодалайди. Масалан: Бу йил куз жуда яхши келди: декабрь ойи яқинлашган бўлса ҳам ҳали ҳеч қор ёққани йўқ. (Бунда баъзан гап бошида гарчи ёрдамчиси қўлланади.)

14. «Шарт феъли+керак сўзи», «шарт феъли+бўлади сўзи», «шарт феъли+мумкин сўзи» типдаги формалар айрим маъно даражасига эга: айтса керак (тахмин, ноаниқлик, бундан бевосита шарт маъноси келиб чиқмайди), айтса бўлади (айтиб бўлади, айтиш мумкин), айтсангмикин?! (ноаниқлик, иккиланиш ва шунинг кабилар).

15. Айтсалар (=айтсанг, айт) типдаги қўлланишлар феълдаги шахс ва соннинг кўчиши ҳодисаси билан боғлиқ (қ. § 48).

§ 56. Буйруқ майли баҳсида кўриб ўтилган -чи юкламаси шарт феъли билан ҳам бирикиб кела олади. Бу бирикиш айрим ҳолларда шарт маъносини жуда ҳам нурсизлантириб юборади: шарт маъноси сезилмайди ҳам. Бу бирикишнинг айрим хусусиятлари: 1. Бу юклама маънони кучайтириш, таъкид учун хизмат қилади. Масалан: У сўзга чиқса-чи, худди артист бўлиб кетади (-са элементининг маъноси сақланган). 2. Бунда шарт феъли буйруқ майлига жуда яқинлашади: буйруқ маъноси келиб чиқади (ташвиқ, қистов оттенкаси билан). Масалан: Мажлисга тезроқ борсанг-чи! 3. Театрга борсанг-чи типдаги формалар ўрни билан қистов,

ўрни билан сўроқ, маслаҳат, «шу маъқул каби маъноларни ифодалайди. 4. Айрим ўринларда **-чи** элементи таъкидни билдирса ҳам, унинг қўлланиши шарт маъносини билинмас даражага келтиради. **Масалан: Мажлисга бордингми?—Бўлмасам-чи!**

§ 57. Феъл майлларининг вазифа жиҳатидан бир-бири билан учрашадиган ўринлари ҳам бордир: илтимос майли шарт майли билан ҳам, айрим ҳолларда буйруқ майли билан ҳам ифодалана олади (**Шу китобни менга берсанг.—...бер**), лекин буларнинг ўз қўлланиш ўринлари бор.

Феъл майлларининг кўчган ҳолда қўлланиши бир қанча кўринишларга эга: 1. Биринчи шахснинг кўнглигидаги аниқлик майли буйруқ феъли ўрнида ишлатилиши мумкин: **Қани мажлисга кетдик (кетайлик: ундаш, чақириш, хожиш, таклиф каби маънолар)**. 2. Буйруқ феъли шарт майли (ҳам ёрдамчисини олган ҳолати) функциясида қўллана олади: **Масалан: Қор қанчалик ёғмасин, биз эртага Чимён чўққисига чиқамиз.—...ёғса ҳам....** 3. Буйруқ феълининг майли (шарт маъносидан қўллангани) ўрнида ишлатилиши мумкин (лекин буйруқнинг биринчи шахси шарт маъносидан қўлланмайди). **Масалан: Звонок чалинсин (чалинса), ҳаммамиз залга кирамиз. Сен олган китобингни келтир (келтирсанг), мен бошқасини берман.** Бундай кўчиш илтимос маъносини ифодалашда ҳам учрайди. **Масалан: Бугун бизникига келсанг (кел)**. 4. Буйруқ феъли аниқлик майли маъноси учун ишлатилиши мумкин. **Масалан: Ҳамма ишни сен қил, ҳосилни бой бобом олсинлар («Халқ эртақларидан).—Ҳамма ишни сен қилсан, ҳосилни бой бобом оладилар.**

Бундай кўчган ҳолда ишлатилишларнинг ҳар бири маъно оттенкаси ва қўлланиши жиҳатидан бир-биридан озми-кўнми фарқ қилади.

ФЕЪЛДА ТУС (ВИД) КАТЕГОРИЯСИ

§ 58. Тус (вид) категорияси ҳаракат процессининг объектив характеристикасини билдиради: ҳаракатнинг тугалланганлиги (**Бугун клубда мажлис бўлди каби**), давоми, узоқ давом этиши (**У уч йилдан бери институтда ўқийди, ҳозир курортда дам олаётир**), такрорланиши (**турт—бир марта, турткила—бир неча марта**), кучайиши (**сава—савала каби**), кучсизланиши (**совунқиради**) каби.

Феълнинг ўзаги якка ҳолда одатда ҳаракатни тугалланганлик ёки тугалланмаганлик жиҳатидан характерлаб бермайди, бунинг учун у махсус аффикс олади (**масалан: кулди — тугалланган ҳаракат**), ёки такрорланиб, жуфт ҳолда қўлланилади

(ур-ур: бир неча марта уруш), ёки қўшма феъл ҳолида бўлади, бунда кўмакчи феъл ҳаракатнинг характеристикасини билдиради (**қичқириб юборди**: ишнинг қутулмаганда, бирдан, тез бўлганлиги, бундаги итенсивлик, тугаллик). **Демак**, тус (вид), маъноси: а) синтетик йўл билан ифодаланиши мумкин (аффикс орқали. Масалан, **бур**—бир марта, **бура** — бир неча марта узилишсиз. Демак, «бураш» аслда бир қанча «бураш»ларнинг йиғиндисидир, шуларнинг натижасидир); б) аналитик йўл билан ифодаланиши мумкин (кўмакчи феъл орқали). **Масалан**: **айта берди**: давом; **у бизникига келиб туради**: вақт-вақт билан такрор; **ёға бошлади**: ҳаракатнинг ҳали тўла бажарилмаганлиги, балки эндигина бошланганлиги. Демак, кўмакчи феъл стакчи феълдан англашилган ҳаракатнинг характеристикасини билдиради.

Ҳаракатнинг давом, такрорланиши, тугалланиши, кучайиши, кучсизланиши каби маъноларни кўрсатадиган аффикслар: 1. -а аффикси. Бу феъл ясовчи аффикс баъзи феълларга қўшилиб, ҳаракатнинг такрорланишини, узоқ давом этишини билдиради (многократность ва длительность). **Масалан**: **бур**—**бура**, **урин**—**уруна**. Чоғштирининг (эски ўзбек тилида): **сўр** (бир марта сўраш) — **сўра** (бир неча марта). 2.-ла аффикси. Бу ҳам юқоридаги маънони ифодалайди: **қаши**—**қашла**, **сава**—**сава-ла**, **ишқа**—**ишқала**, **қув**—**қувла**—**қувала**. 3. -гила;-гила,-қи-ла аффикси. Бу аслда кўшма аффикс бўлиб, иш отига феъл ясовчи -ла аффиксининг қўшилиши билан туғилган: **чўз**—**чўзгила**, **эз**—**эзгила**, **югур**—**югургила**, **турт**—**турткила**, **торт**—**тортқи-ла**, **теп**—**тепкила**, **тит**—**титкила**, **чоп**—**чопқила**, (маънони кучайтириш учун л товуши такрорланган). Бундаги биринчи элементнинг баъзан бошқа аффикс бўлиши ҳам мумкин. **Масалан**: **таши**—**ташмала**. 4. -қа аффикси: **чай**—**чайқа**. 5. **Терчила** (бир оз, сам терламоқ), **термачала** (майда нарсани секин термоқ, **масалан**: майизни) каби феълларда -чи, -ча аффикслари орқали ҳаракатнинг майдаланиши, кучсизланиши ифодаланади. 6. -инқира, -имсира ||-имси аффикслари ҳам ҳаракатнинг кучсизлигини, тўла бажарилмаганлигини билдиради. **Масалан**: **совунқиради**, **оқаринқиради**, **кулимсиради**, **йиғламсиради** || **йиғламсинди** каби. 7. Ишнинг тугалланганлиги баъзан феълдаги тусловчи аффикс орқали ифодаланади. **Масалан**: **берди**.

Юқоридаги жуфтларнинг (**бур**—**бура** каби) бугунги тилда бири ўривга иккипчисининг қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди.

Ҳаракатнинг узоқ давом этиши, такрорланиши каби маънолар доим юқоридаги каби—морфологик йўл билан — аффикслар орқали ифодаланиши шарт эмас. **Масалан**: **ўқиди-ўқиди** (узоқ **ўқиди**: феълнинг такрори орқали ифодаланиши), **кўп ўқиди** (феълга боғланган «аниқловчи» сўз орқали ифо-

даланиш), **чойни иссиқ-иссиқ ичди** (ўша «аниқловчи» сўзнинг такрорланиб, жуфт ҳолга келиши орқали ифодаланиш) ва бошқалар.

ЎТИМЛИ ВА ЎТИМСИЗ ФЕЪЛЛАР

§ 59. Баъзан феъллар бирор предметга — объектга ўтадиган ҳаракатни билдиради. (**М а с а л а н**, **кўрдим: нимани?** — **картинани**), баъзилари бундай хусусиятга эга бўлмаган ҳаракатни билдиради (**мудради, келди, ухлади, ўтирди, ўсди, кўкарди** каби). Буларнинг биринчиси ўтимли феъллар, иккинчиси ўтимсиз феъллар дейлади. Демак, ҳаракатнинг объектга муносабати жиҳатидан феъллар ўтимли феъллар ва ўтимсиз феъллар номи билан икки гурпуга бўлинади. Биринчи тур феълларда ҳаракат предметга — объектга ўтган бўлади. Бунда объект тушум келишигидаги от ёки от вазифасидаги бошқа сўз билан ифодаланган бўлади. Ўтимсиз феълларда ҳаракатнинг бажарилиши уни ўзига қабул қиладиган предметни — объектни талаб қилмайди.

Англашиладики, тушум келишигидаги (ёки тушум вазифасида қўлланган бош келишидаги) сўз билан ифодаланган тўлдирувчини қабул қила оладиган феъллар ўтимли саналади. Бундай тўлдирувчини қабул қила олмайдиган феъллар ўтимсиз саналади.

Ўтимли-ўтимсизликнинг тушум келишигидаги сўз билан бирикиши — синтактик белгига қараб аниқланади. Бу синтактик хусусият феълларнинг лексик маъноси билан, шунингдек қисман морфологик қурилиши билан боғланган. (Ўтимсиз феълнинг аффикс орқали ўтимлига айланиши: **кел—келтир** каби). Демак, феълларни ўтимли, ўтимсизга ажратиш, биринчидан, феълнинг лексик маъноси билан, иккинчидан, аффикслар орқали сўз яшаш ҳодисаси билан зич боғланган. Чоғиштиринг: **ўс — ўстир, ўт—ўтказ, тур—турғиз, юр—юрғиз**.

Ўтимли-ўтимсизликни аниқлаш ҳодисаси сўзнинг лексик маъносидаги фарқ билан боғлидир; бу ҳолат омоним феълларда жуда аниқ кўринади. **М а с а л а н**: **чоң феъли югуриш** маъносида — ўтимсиз, **ковлаш, қирқиш, кесиш** маъносида — ўтимли. Айрим ўтимли феъллар қўлланишга, сўзнинг ички ўзгаришига қараб, ўтимсиз бўлиб келиши ҳам мумкин. **М а с а л а н**: **ур феъли** (бить маъносидаги ўтимли феъл; **емоқ, олмоқ** каби маъноларда ҳам ўтимли: **Қарим ошни уриб олди. Ёмғир урди-урди, ариқлар тошиб кетди** гапида ўтимсиз бўлиб қўлланган (урди—ёғди маъносида, бир оз бошқача оттенка билан). Яна: **Китобни стол устига қўй, — Қўй, бола билан ҳазиллашма, китобни бериб юбор.**

Ўтимли-ўтимсизлик ҳодисасининг асосий хусусиятларини кўриб чиқамиз: 1. Қўшма феълларнинг, жуфт феълларнинг ҳам ўтимли ўтимсизлиги етакчи феълга қараб белгиланади: етакчи элемент ўтимли бўлмаса, қўшма феъл бутунлигича ўтимсиз саналади. **М а с а л а н:** кўйиб юборди (ўтимли)—қичқириб юборди (ўтимсиз), ёзди-олди (ўтимли)—ўтирди-олди (ўтимсиз). 2. Ўтимлилиқ маъноси турли оттенкаларга эга бўла олади. **М а с а л а н:** Бола китобни берди (одатда бундайдаги ўтимли феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида объект бирор физик таъсирга учраган, ўзгариш билан боғланган бўлади).—Бола китобни севади (бунда ўтимлилиқ маъноси аввалгича ишбатан кучсизроқ: бундай ҳолларда тўғри объект бирор конкрет ўзгаришга учрамайди). 3. Ўтимли феълдан англашилган ҳаракат бирор предметга — объектга ўтган бўлади, бироқ баъзан шу предмет ўша феъл билан ифодаланган ишнинг маҳсули бўлиб туғилади—шу ҳаракатнинг бажарилиши натижасида келиб чиқади, шу билан ҳосил бўлади. Бунинг натижа объект деймиз. **М а с а л а н:** Қарима кўйлак тикди (тикмасдан аввал ҳали кўйлак ҳолига келмаган материя эди). **Отан пўлатдан теша ясади. У роман ёзди. У уй қурди.** 4. Объект маъноси чиқиш келишигидаги сўз билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бунда ҳаракатнинг предметга қисман ўтганлиги ифодаланади. **М а с а л а н:** Узумни енг (ҳаммаси ейлади).—Узумдан енг (қисми ейлади). **Чоғиштиринг: Пешонасини сзлади** (мўлжалланган объект — пешонанинг ўзи, силаш ҳаракати шунга ўтган).—**Болани пешонасидан ўпди** (мўлжалланган объект — бола; ўпди: кимни?—болани, ҳаракат предметга қисми орқали ўтган 5. Тушум ва жўналиш келишикларининг алмашувида ҳам маъно жиҳатидан нозик фарқ бор. **Ми-соллар: Болани боқди** (тарбиялади ёки даволади маъносида); —болага боқди (ҳаракатни шунга йўналтириш). Англашиладики, бунда феълнинг лексик маъносида ҳам бир оз ўзгариш бўлади. Яна чоғиштиринг: **Отни минди—отга минди** (бунда маъно жуда яқинлашади). Ўтимли феълдан англашилган ҳаракатнинг объектини ва унинг бажарилишида иштирок қилган — воқита бўлган предметни ифодалашда тушум ва жўналиш келишикларининг (жўналиш келишиги функциясида кўмакчилик конструкция қўлланиши ҳам мумкин) алмаша олиш ҳодисаси туғилади (бир оз олгунча бўлади, феълнинг маъносида ҳам ўзгариш бўлади). Бунинг сабаби уларнинг орасидаги ички яқинликдир. **Ми-соллар: Кўрпачани оёғига ёпди.—Кўрпача билан оёғини ёпди. Бошига рўмолни ўради. — Қўлидаги қоғоз напқаларни рўмолга ўради. Ғазаб билан пичоқни душманга урди. Қўлидаги пичоқ билан қовунни сўйди ва бошқалар.** 6. Баъзи ўтимли феъллар айрим ҳолларда ўтимсиз феъл бўлиб

қўлланиши ҳам мумкин. **М а с а л а н:** Бола эрталабдан бери шу китобни ўқийди. — Уғлим мактабда ўқийди. Улар шахмат ўйнадилар. — Карим саҳнада яхши ўйнади. Чоғиштиринг: Бизнинг мамлакатимизга ўтган бу шпион, чегарачиларимизни келаётганини кўриб, ҳар ёққа аланглай бошлади, унинг кўзларини ўйнай бошлади. Карим бугун «Разведканинг ютуғи» фильмини кўради. — Кўзим яхши кўради. (Нимани? — умуман ҳамма нарсани; демак, бунда маъно умумлашган, у тушум келишигидаги сўзни талаб қилмайди).

7. Ўтимсиз феълдан махсус аффикс орқали ўтимли феъл ясаш мумкин (ухла—ухлат, ёт—ётқиз каби). Феъллардаги бундай аффиксация ҳодисаси қуйидаги ҳолатларни келтириб чиқариши мумкин: а) ўтимсиз феълни ўтимлига айлантиради — ўтимлилашган феъл туғилади, б) акси—ўтимсизлашган феъл туғилади (тузилди, ёзилди каби), в) бир ўтимлидан яна бошқа ўтимли феъл ясайди (сўзлат, кўрсат каби). Бу феъл одатда икки келишикни бошқаради: тушум ва жўналиш келишиклари. **М а с а л а н:** Ёзда болалар паррадаларга яхши қараб турдилар. **Жўжаларни** калхатга олдирмадилар.

8. Отдан ясалган баъзи ўтимли феълларда объект шу ўзакнинг ўзидан англашилиб туради (ички объект). **М а с а л а н:** гапирмоқ (гап), сўзламоқ (сўз), ошамоқ (ош). Булар баъзан гап гапирмоқ, сўз сўзламоқ, ош ошамоқ формасида ҳам қўлланади. Бундай қўллаш стилистик хусусият билан боғланган.

9. Баъзи ўтимсиз феъл ҳам тушум келишигидаги сўз билан бирикади. Бу ҳодиса одатда ифодани кучайтиришга хизмат қилади. **М а с а л а н:** ёшини яшаб (бу ибора фольклор материاللарида кўп учрайди), йўлни юриб (шунча йўлни бир соатда юриб — ...бир соатда босиб). Кўринадики, бундай вақтда феълнинг лексик маъноси ҳам бошқачароқ тусга киради.

10. Ўтимсиз феъллар маъно жиҳатидан шундай кўринишларга эга: физик, ички ҳолатларни билдирадиган феъллар (оғримоқ, ухламоқ, қувонмоқ каби); ҳолатнинг ўзгариши — бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишни — «айланишни» билдирадиган феъллар (ёзмоқ, семирмоқ, етилмоқ, оқармоқ, қизармоқ, бўзармоқ, яшармоқ, кўкармоқ, музламоқ каби); ўрин билан конкрет, бевосита боғланган ҳаракат ва ҳолатни билдирадиган феъллар (ўтирмоқ, югурмоқ, ётмоқ каби) ва бошқалар.

Ўтимли-ўтимсизлик ҳодисаси феълдаги даража категориясч билан ҳам боғланган. **М а с а л а н:** ўтимли феъл мажхул ё ўзлик даража белгисини олса, ўтимлилигини йўқотади, у энди тушум келишидаги сўзни талаб қилмайди.

ФЕЪЛНИНГ ДАРАЖАЛАРИ

§ 60. Феъллардаги даража категорияси ҳаракат субъекти ва объекти орасидаги муносабатни — уларнинг ўзаро алоқаси

ни кўрсатади. Бу муносабат феълдаги махсус аффикслар орқали ифодаланиб туради. **М а с а л а н:** **Карима кўйлакни ювди** (гапнинг эгаси феъл-кесимдан англашилган ҳаракатни бажарувчи шахсни — субъектни кўрсатади; шунинг ҳаракатини қабул қилган предмет — объект тушум келишигидаги от орқали ифодаланган). — **Карима ювинди** (эгадап англашилган шахс бажарувчи субъект бўлиб, ҳаракатнинг объекти ҳам шунинг ўзидир. «Ўзи ўзини ювди» деган маъно); — **Карима кўйлакни ювдирди** (энди Карима, ҳали ҳам грамматик эга бўлса ҳам, ҳақиқий бажарувчи эмас, чунки реал бажарувчи кўйлакни ювган шахсдир). Ҳаракат, унинг объекти ва субъекти орасидаги муносабатнинг ҳар хил бўлишини, бунинг феълдаги даража категорияси орқали ифодаланишини кўрсатиш учун яна баъзи мисоллар келтирамиз: **Тошпўлат план тузди** (Тошпўлат — эга, бажарувчи — логик субъект; план — тўлдирувчи, ҳаракатни ўзига қабул қилувчи, логик объект). — **План Тошпўлат томонидан тузилди** (план — эга, лекин логик субъект эмас, балки ҳали ҳам логик объект, логик субъект иккинчи даражали бўлак билан ифодаланган). **Мен этик тикдим** (ўзим). — **Мен этик тиктирдим** (косибга). — **Мен этик тиктирдим** (бир одам орқали, косибга) ва бошқалар. **Карим келди** каби мисолларда субъект ва унинг ҳаракати ифодаланган бўлиб бунда объект йўқдир: феъл ўтимсиз бўлганлигидан, объект талаб қилинмайди. Демак, юқоридаги муносабатда доим объект иштирок этиши шарт эмас.

Кўрсатилган типдаги муносабатда объект иштирок қилса, феълнинг ҳаракат билдирган бўлиши шарт; объект иштирок қилмаса, феълнинг ҳолат билдирган бўлиши ҳам мумкин (**У китоб ўқиди. У мудради** каби).

Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, феълнинг даража категорияси эга билан кесим орасидаги алоқанинг характерики, шунингдек, объектга муносабатини ифодалайди (объект қатнашганда), булар синтактик хусусият билан боғлиқдир. Феълнинг даражасидаги ўзгариш гапнинг конструкциясидаги бошқалиқни кўрсатиб туради. Даража категорияси феълдан феъл ясайдиган аффикслар орқали ҳосил қилинади. Бу ясама формаларга бошланғич ҳолат — ҳали даража аффиксини олмаган ҳолат қарши қўйилади (отлардаги бош келишик каби).

Ўзбек тилида феълнинг шундай даражалари бор: **аниқ даража, мажҳун даража, ўзлик даража, биргаллик даража ва орттирма даража.**

Аниқ даража

§ 61. Аниқ даражадаги феъл ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини кўрсатади.

ди: бунда эга логик субъектга мос келади, логик объект иккинчи даражали бўлак билан ифодаланади (гапнинг актив конструкцияси). Масалан: **У рўмолни бошига ўради** (логик объект — рўмол). — **У бошини рўмол билан ўради** (логик объект — бош, рўмол — шу ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предмет). Аниқ даражадаги феъл нутқ процессида баъзан ўз формасини ўзгартмаган ҳолда бошқа даража функциясида қўлланиши ҳам мумкин.

Мажхул даража.

§ 62. Мажхул даражадаги феъл ҳаракатнинг грамматик объект томонидан бажарилиб, грамматик субъектга ўтганлигини билдиради: бу феъл эгадан англашилган шахс ё предметнинг бажарувчи эмас, балки бошқанинг ҳаракатини ўзига қабул қилувчи эканлигини кўрсатади (аниқ даражанинг акси — гапнинг пассив конструкцияси). Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: **Бола китобни келтирди.** — **Китоб бола томонидан келтирилди.** У машинани юргизди—машина юрди ва бошқалар. Бу мисоллар кўрсатадики, кссими мажхул даражадаги феълдан бўлган гапларда диққат, фикрнинг йўналиши бажарувчига эмас, балки объектга қаратилган бўлади; объект бўлмаганда, ҳаракатнинг ўзига қаратилган бўлади.

Мажхул даража одатда ўтимли феълдан ясалади (бу феъл энди ўтимсиз саналади), лекин айрим ҳолларда ўтимсиз феъл ҳам мажхул даражага эга бўлиши мумкин (шахссиз феъллар).

Мажхул даража кўпича -л аффикси орқали, баъзан -н аффикси орқали ясалади. Кейинги форма (-н аффикси билан ясалиши) одатда ўзакнинг составида—охирида ё ичнда -л товуни бўлган ҳолларда учрайди (**сўзланмоқ, олинмоқ, билинмоқ, ишланмоқ, уланмоқ** каби). Демак, бундай ишлатилиш кўрсатилган ўрниларда фонетик сабаб билан боғланган.

Баъзан ўтимсиз феъл ҳам мажхул даражада қўлланиб қолади (**берилсин, тушилсин, ўтирилсин, ухланди** каби). Бундай ҳолларда шахссиз феъл ҳосил бўлади. Бу ҳодисанинг айрим стилистик приёми билан боғланганлиги ва маънодаги хусусияти юқорида айтиб ўтилган эди. («Феълларда шахс ва сон» баҳсига қаранг).

Ўтимсиз феълнинг қўшма феъл составида мажхул формада келиши айрим хусусиятга эга: бундай ўрниларда бу феъл ёрдамчи вазифасида келади, демак, асл лексик маъносини йўқотган бўлади; қўшма феълнинг асосий маъноси етакчи феъл билан ифодаланади. Бу етакчи феъл ўтимли бўлганда, ёрдамчининг мажхул формадаги ўтимсиз феъл бўлишига қарамай, гап

да эга ифодаланади: бу эга логик объектни кўрсатади (Кундалик газета ўқиб борилади, альбом кўриб чиқилди каби). Демак, бунда эганинг ифодаланиши аслда етакчи феълга нисбатандир: эга шу феълдан англашилган ҳаракатнинг объектини билдиради. Қўшма феълнинг ҳар икки элменти ўтимсиз бўлиб, кейингиси мажҳул формада келганда, шахссиз феъл туғилади, гап эгасиз бўлади (бир соат тўхтаб турилди каби).

Мажҳул даражадаги феъл кесим бўлиб келган логик субъект ё иккинчи даражали бўлак орқали ифодаланади (кўпинча томонидан сўзи билан қўшилиб келган бўлак орқали, баъзан жўналиши келишигидаги сўз орқали ва бошқалар: **Мажлис Салима томонидан очилди. Бўйруқ дирекция томонидан берилди. Карима аълочи, у ҳаммага танилди** каби) ё бутунлай ифодаланмайди: **Ер чошилди, чигитлар экилди. Чой ичилди. Сўз сўзланди** каби; бажарувчи шахсни кўрсатиш зарур бўлиб қолса, кўпинча гапнинг актив конструкцияси ишлатилади.

Кесими мажҳул феълдан бўлган гапларда логик объектни билдирувчи сўзнинг бош келишикда бўлиб, эга вазифасида қўлланиши адабий тил норматив ҳолатдир. Жонли тилда бу сўз баъзан тушум келишиги формасида ҳам келади. **М а с а л а н:** Китобни келтирилди. Мажлисни очилди каби.

Ўзлик даража

§ 63. Ўзлик даражадаги феъл бажарувчининг шу ҳаракатга объект ҳам эканлигини кўрсатади: бунда субъект ўз ҳаракатининг объекти ҳам бўлади. Кесим вазифасидаги бундай феъл эга билан ифодаланган шахс томонидан бажарилган ва унинг ўзига ўтган ҳаракатни билдиради. **М а с а л а н:** ювинди, таранди, ясанди каби.

Юқоридаги мисоллар кўрсатадики, ўзлик даража ўтимли феъллардан ясалади. Натижада, бу феъл ўтимсизга айланади.

Ўзлик даража кўпинча -н аффикси орқали, баъзан -л аффикси орқали ясалади. **М а с а л а н:** қашинди, тортинди, чимирилди, бурилди ва бошқалар. Демак, мажҳул ва ўзлик даражаларининг ясовчиларида ўхшашлик бор.

Мажҳул формаси -л аффикси билан, ўзлик формаси -н аффикси билан ясаладиган феълларда (таралди—таранди каби), -л аффикси билан ясалиб, фақат ўзлик маъносида (чимирилди каби) ёки фақат мажҳул маъносида (чайналмоқ каби) қўлланадиган феълларда, шунингдек ўзаги ўзлик шаклидагина қўлланадиган — ички ҳолатларни билдирадиган феълларда (қувонди, жирканди каби) бу даража белгиларининг учрашиш ҳодисаси йўқ, лекин бундан бошқа айрим ўринларда баъзан бу даражаларнинг иккаласи бир форма билан ифодаланади.

Масалан: Қарим бир оз сурилди, қиз унинг ёнига келиб ўтирди (ўзлик). — Душман жангчиларимиз томонидан орқага сурилди (мажхул). Буни ҳар гал нутқ процесси аниқлаб беради. Баъзи мисоллар: 1. Этик оёғига кичикроқ эди, қолип урилди, керилди (мажхул). — У мақтанди, керилди (ўзлик) 2. Уқув кўроллари тайёрланди. — Қарим дарсга тайёрланди. 3. Мажлис очилди. — У семириб, анча очилди. 4. Юк кўтарилди. У тирсаги билан ерга тиралиб, бир оз кўтарилди ва сўзлай бошлади. («Фронт эсдаликлари» дан). Бунинг ўзи ҳам икки хил маънода қўлланади. 5. Қийимлар тозаланди, қоқилди. — У йўлда боратуриб, бирдан қоқилди. 6. Мажлис бошланди. — Ёз фасли бошланди ва бошқалар. Осил, қисил, илин, берил, ёзил, эгил, йиртил, йиғил феъллари ҳам худди шунинг кабидир. Юқориди кўрсатилган ўхшашлик натижасида баъзи феълларнинг мажхулми — ўзликми эканини аниқлаш бир оз қийинроқ бўлади. **Масалан:** Дарахтлар силкинди, барглар тебрланди (тебрланди, тебрлатди феълларнинг тебради, тебралди формалари йўқ).

Ўзлик даража ўтимли феълдан ясалади. Бундан «ўтимсиз феъллар ўзлик даражага эга бўла олмайди» деган натижа чиқади (масалан, келди феълнинг ўзлик формаси йўқ). Бу асосий қоида бўлиб, баъзан ўтимсиз феълнинг ҳам ўзлик даражада қўлланиши учраб қолади. Бундай вақтда, албатта, унинг маъноси одатдагидан бошқача бўлади. **Масалан:** У етилди (семирди маъносида).

Ўзлик даражадаги феълнинг маъноси «ўзи-ўзини» формуласининг маъносига тенг келса-да (безанди — ўзи-ўзини безанди каби), айрим ҳолларда бундан ажралади ҳам. Умуман олганда, ўзлик даражанинг маъноси ва бундаги турли отгенкалар қуйидагича: 1. Ҳаракат бажарувчининг ўзига ўтган — субъект ҳам, объект ҳам шу бажарувчининг ўзи: «ўзи-ўзини» — соф ўзлик. 2. Ҳаракат бирор конкрет предметга ўтмаган, гўё «ўзи-ўзини» формуласи асосида бажарилган (аслда «ўз-ўзича» деган маъно ифодаланади): кавшанди, тамшанди, ўйланди, изланди, ютинди каби. 3. Ўзлик белгиси ўтимсизликни кўрсатиш учунгина қўлланган: Сув тўлқинланди каби. 4. Маънони кучайтириш—ҳаракатнинг ўтимсизлигини, «ўзича» бажарилганлигини таъкид билан кўрсатиш: тугади — тугалди каби. 5. «Ўзи-ўзини» маъносининг кўчган ҳолати: кий—кийин, еч—ечин каби. 6. Ҳаракатнинг субъектнинг ўзи учун бажарилганлиги (китобдан фойдалан каби. Бундай вақтда бу феъл баъзан тушум келишигидаги сўзни қабул қилади ҳам: Кўрпани ёпинди каби) ва бошқалар. Уринмоқ («ўзи-ўзини» маъносининг бошқачароқ қўриниши: «ўзи-ўзини» бирор нарсага), кўринмоқ («ўзи-ўзини кўрди» эмас, балки «кўрсатди» маъносига тўғри келади), қизорин-

моқ (ҳаракатдаги субъект томонга йўналишнинг кучайиши, бироқ феълдан англанган маънонинг кучсизланиши) каби феъллардаги оттенка юқоридагилардан яна бошқачароқдир.

Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: 1. Бола онасининг оёғига ўралди. — ... ўрашди — ...ўралишди—...ўралашди 2. Қорачадан келган бир йигит (Пўлат Мўмин.) Келишган чиройли бир йигит 3. Лаби бурилди. — Юзи буришди. 4. Олма қуриди, қоқи бўлди. — Қуришқоқ олма. 5. Қиз стилди.—У ўқиди, етишди. 6. Бола ётоққа жойлашди.—...жойланади. 7. Қирмоқ — киришмоқ. Ипак материя ювилгандан кейин бир оз киришди.— Сизга унинг бир оз пули киришиб кетган экан.— Бола ўқинишга чинакам ғайрат билан киришди. 8. Қонмоқ—қониқмоқ. 9. Ютмоқ — ютинмоқ — ютоқмоқ. 10. Кўнмоқ — кўникмоқ. 11. Толмоқ—толиқмоқ. 12. Тўлмоқ—тўлишмоқ. 13. Қермоқ — керинмоқ — керилмоқ (қеринмоқ—«ўзи-ўзини қермоқ»: тўғри маънода — физик ҳолат, керилмоқ — кўчган маънода) — керилмоқ (Уйқудан кейин қовоғи бир оз керикипти:... кўтарилибди, шишибди деган маънода). 14. Қизимоқ—қизикмоқ—қизишмоқ. 15. Тутамоқ—тутоқмоқ—туташмоқ. 16. Илинмоқ—илашмоқ—илакмоқ—илакишмоқ. 17. Ачимоқ—ачинмоқ—ачишмоқ (Яраси ачишди каби) ва бошқалар. Бу чоғиштириш кўрсатадики, ўзлик даража -л ва -н аффикслари билангина эмас, баъзан -қ, -к ва -ш аффикслари билан ҳам ясалади; кейинги ясашиш -қ, -к ва -ш аффикслари билан ясалмиш баъзангина тўғридан тўғри «ўзи-ўзини» маъносини англатади, бошқа ҳолларда бу маънонинг турли оттенкаларини билдиради; бундай вақтларда бу аффикслар ўтимли феълларга ҳам, ўтимсиз феълларга ҳам қўшилади.

Биргалик даража

§ 64. Бу даражадаги феъллар ҳаракатнинг бир неча субъект томонидан бажарилишини билдиради: болалар югуришди каби. Биргалик даража -ш аффикси орқали ясалади. Бундаги биргалик маъноси турлича: 1. Ишни бажаришда бир субъект бонқа субъектга ёрдам берган бўлади. Бунда асосий субъект—инин бажарувчи шахс жўналиш келишигидаги сўз билан, ёрдамчи шахс бош келишикдаги сўз билан—эга билан ифодаланади. М а с а л а н : Қарима бун вақтларида онасига қ а р а н д и, б о қ и ш д и, ошхонада идишларни ювишди. 2. Бирга ишлаш—баробар иштирок қилиш маъноси. Бундай вақтларда жўналиш келишиги формаси ўрнига билан кўмадчиси ишлатилади. М а с а л а н : У Қарим билан пахта т е р и ш д и. Салима Қарим билан ю г у р и ш д и. (Бунда ҳар икка субъектнинг айрим-айрим эга билан ифодаланиши ҳам мум-

кин: **Салима билан Карим югуришди.**—**Салима ва Карим югуришди.** Бундай ифодаларда фикр материали — умумий фикр бир хил бўлса ҳам, бироқ уларнинг нозик ички фарқлари бор). Демак, ёрдамчи бўлиш ёки баробар қатнашиш маъноси синтактик конструкциянинг ҳар хиллиги билан ҳам фарқланади. 3. Узаро биргалик маъноси: субъектлар ишни биргаликда бажаради, бунда ҳаракат шу субъектларнинг доирасидан чиқмай, бирининг ҳаракати иккинчисига ўтган бўлиши мумкин (акси ҳам). **Масалан:** Улар бир-бирини ҳурматлашади. Демак, бу маъно ўзлик даражанинг маъносига жуда яқиндир: субъект ҳам, объект ҳам шу бажарувчиларнинг ўзидир. Бу формадаги ҳар бир феъл икки маънода қўлланади: а) ҳаракат бошқа предметга ўтмайди, субъектларнинг ўзига ўтади; б) ҳаракат бошқа предметга ўтади, субъектлар шу ҳаракатни биргаликда бажарали: **Карима дарвозадан кириши билан ёш болалари—Учкун билан Тўлқин — югуриб келиб, уни кучоқлашди.** Яна чоғиштириш: **сўзлашди, кўришди, қарашди, чўқишди** ва бошқалар. Бунда биргалик даража ўтимли феълдан ясалган. Биргалик даража ўтимсиз феълдан ясалганда, табиий, ҳаракат бошқа предметга ҳам, субъектларнинг ўзига ҳам ўтмаган бўлиб, бунда биргалик маъносининг ўзигина келиб чиқади: **боришди, югуришди** каби.

Биргалик даража белгиси ўзакнинг ўтимли-ўтимсизлик ҳолатига таъсир қилмайди.

Биргалик даража белгиси баъзан ўзлик даража учун ҳам ишлатилади. Бу аффикс билан ясалган феълларнинг ўзлик ёки биргалик эканлиги айрим ҳолларда контекст орқали аниқланади. **Масалан:** келишди — иккаласи бир фикрга келишди. Уларнинг тортишуви тугади, иккаласи келишди. Бизникига бугун меҳмонлар келишди каби. Биргалик маъносини кучайтириш, маънонинг биттасини—биргаликни ажратиб кўрсатиш учун -ш аффикси ўзакка баъзан икки марта қўшилади: **сўзлашишди, тортишишди, кучоқлашишди** ва бошқалар.

Биргалик сўзи кенг маънода бўлиб, биргаликда бажариш, (**Болалар йиғилиб, роялни залнинг ўртасига суришди, қизлар ашула айтишди** каби), зидлик билан, қарама-қарши ҳолда бажариш (бу кўпинча навбат билан бажаришни билдиради, лекин доим шу маъно сақланиши шарт эмас: **айтишди, тортишди, баҳслашди, сакрашди**) каби маъноларни ўз ичига олади. Бу маънолар гап ичиде конкретлашади.

Орттирма даража

§ 65. Орттирма даражадаги феъллар ҳаракатнинг ўтимлилашиши, восита билан бажарилиши каби маъноларни англатади.

Бу даража -тир, -дир, -ғиз, -ғиз каби бир қанча аффикслар ёрдами билан ясалади: келтир, қолдир, юрғиз, ётқиз каби. Бу даража ўтимли феъллардан ҳам, ўтимсиз феъллардан ҳам ясалади. Бу даражанинг белгиси ўтимсиз феълга қўшилганда, уни ўтимлига айлантиради; ўтимлига қўшилганда, яна янги ўтимли феъл ҳосил қилади. **М а с а л а н:** ўт—ўтказ, югур—югуртир, кўр—кўрғаз—кўрсат, кий—кийғиз. Демак, бу даража ҳар вақт ўтимли феъл ҳосил қилади.

Феъл орттирма даражага ўтиши билан аввалги фикр материали кенгайиб, орага бирор предмет ё шахс қўшилади. **М а с а л а н:** Бола ухлади.—Бола укасини ухлатди. Почтальон келди —Почтальон китоб келтирди. У овқат еди.—У укасига овқат едирди.

Орттирма даража ўтимли феълдан ясалганда, ишни восита билан бажариш, бошқага бажартириш, шунга мажбур қилиш, ишнинг юзага чиқишига йўл қўйиш каби маъноларни англатади. **М а с а л а н:** ўқит (Кампир хатни қизига ўқитди), ташиг (Бой уни кечкурунлари ҳам ишлатар эди; ҳовлида йиғилиб қолган ахлатларни ташигтар эди), кўрғаз—кўрсат (Янги альбомни болаларга кўрсатдик), тушир (Бола рўмолчасини тушириб қўйди) ва бошқалар. Гапнинг кесими бундай орттирма даражадаги феъл билан ифодаланганда, бу гапда одатда икки шахс бўлади: ишнинг реал бажарувчиси жўналиш келишигидаги сўз орқали ифодаланади; мажбур қилувчи, қўзғатувчи, йўл қўювчи шахс эса бош келишикдаги сўз—эга орқали ифодаланади (лекин бажарувчи шахс кўпинча ифодаланмайди: унинг ифодаланиши ё ифодаланмаслиги логик ва стилистик талаблар билан боғлиқ): **К а м п и р х а т н и қ и з и г а ў қ и т д и** мисолидаги каби.

Орттирма даражанинг ясовчилари баъзан бир ўзакка бирдан ортиқ қўшилади. Бу ҳол одатда бу хил ясовчилардан иккитасининг кетма-кет қўшилишидан иборат бўлади: бундан ортиги баъзи ноқулайликлар туғдиради: тик — тиктир — тиктиртир, пиш — пишир — пиширтир, ол — олдир — олдиртир, кўр — кўрсат — кўрсаттир каби.

Орттирма даражанинг ясовчилари:

-тир-дир, аффикслари. Буларнинг биринчиси жарангсиз ундошлардан кейин, иккинчиси жарангли ундошлардан кейин қўшилади: топтир, кулдир, қолдир каби; лекин: 1. Келтир сўзи бу қоидага бўйсунмайди (жарангли ундош билан битган бир

бўғинли ўзакка-тир эмас, балки -дир аффикси қўшилиши керак эди); ел ва кел феълларининг фонетик шароити ўхшаш бўлишига қарамай, биринчисига -дир, иккинчисига -тир формаси қўшилади: елдир—келтир. Бу ҳодиса тарихий сабаб билан боғлиқдир. Чоғиштиринг: қадимда ўлтир формаси бирор ўрнига ўтириш маъносида ҳам ўлдириш маъносида ҳам қўлланган. 2. Бирдан ортиқ бўғинли сўзларда жарангли ундошлардан (н, л, р, з, й товушларидан) кейин ҳам -тир формаси қўшилади (бир бўғинли сўзларда эса, жарангли товушлардан кейин -дир формаси қўлланади): қувонтир, осилтир, пиширтир, кучайтир каби. 3. Е, де феълларида-дир аффикси унли товушдан кейин ҳам қўлланади; едир, дедир. 4. Ағдар феълидаги -дар аффикси аслда -дир ясовчига ўхшаса ҳам, лекин айрим морфема саналади: бу аффикслар орқали ясалган феълларнинг маъноси бир -бирига тенг эмас (оғдир, ағдар).

-ғиз, -гиз аффикслари (қоз, -қаз, -ғаз, -каз, -қиз, -киз каби турли фонетик вариантлари билан) ундош товушлардан кейин қўшилади: юрғиз, ўтқиз, ўтказ, кўрғаз, турғиз, турғоз; етказ, еткиз, битказ, биткиз каби. Бу аффиксларнинг фонетик вариантлари, биринчидан, ўртадаги унлининг ўзгариши билан туғилади (турғиз, турғоз каби), иккинчидан, охиридаги ундошнинг ўзгариши билан туғилади (ўтказ — ўткар каби), учинчидан, ўзакнинг охиридаги товушнинг аффикснинг бош товушига таъсири натижасида туғилади (юрғиз, ётқиз, кўрғаз, битказ каби). Бундай фонетик ҳар хилликлар қисман диалектал хусусиятлар билан ҳам боғлиқ. Бу фонетик вариантлар баъзан маънони фарқловчи восита сифатида ҳам ишлатилади: ўтказ—проводить, ўтқаз ёки ўтқиз—кўчат ўтқизмоқ (бу аслда ўтирғизмоқ формасидан туғилган). Юқоридаги -ғиз аффикси едир формасида учраган тарзда баъзан унлидан сўнг ҳам қўшилиб қолади: еғиз.

-и р аффикси. Бу ясовчи, аввалги ясовчилардаги бош товушнинг тушишидан, қисқариш-йўли билан туғилган бўлиб, ш, ч ёки т ундоши билан тугаган ўзакларга қўшилади: ичир, бичир, кўчир, пишир, ботир, қотир, йитир (диалектал: йўқотмоқ маъносида) каби

-и з аффикси. Бу ҳам қисқариш йўли билан туғилган бўлиб, к, г ёки м ундошларидан кейин қўшилади: оқиз, томиз, боқиз, эмиз (эмгиз), тегиз (теккиз-теггиз) каби.

-а р, -о р аффикслари. Булар ҳам юқорида кўрсатилган йўл билан туғилган бўлиб, қайтар, чиқор (орфографик формаси: чиқар) сўзларида учрайди.

-т аффикси. Бу ҳам юқорида кўрсатилган йўл билан туғилган. Бирдан ортиқ бўғинли сўзларда қўлланади, унли

товушдан кейин ва р, й ушловларидан кейин қўшилади: **танит, сўзлат, безат, қисқарт (қисқартир), кўпайт (кўпайтир)** каби. **Қўрқит** феълида бу аффиксининг қўлланиши юқоридагилардан бошқача хусусиятга эгадир. Бугунги **айт, арт** формасидаги бир бўғинли феъллар ҳам аслда орттирма даражада бўлиб, икки бўғинли ясама сўзларнинг қисқаришидан туғилгандир: **айит—айт, арит—арт, ари—йўқ** бўлиш, кетиш маъносидаги феъл. **М а с а л а н:** **Кири тез ариди** (кийим ювиш ҳақида); демак, **аритмоқ** феъли **кетказмоқ** маъносида бўлиб, бундан устини тозалаш, чангини йўқотини маъносидаги **арт** феъли келиб чиққан. **Қайт** феъли ҳам аслда шундай. Чоғиштириш: **қайиш, қайир, қайирил—қайил.**

-**сат** аффикси. Бу **кўрсат** феълидагина учрайди, бу ўришда -**газ** аффиксининг ўрнига келган бўлиб (**кўргаз—кўрсат**), тарихий жиҳатдан -**газ** ясовчиси қадимгидир.

Орттирма даража баъзан бир ўзакнинг ўзидан турлича ясалиши мумкин: **кўргаз—кўрсат, кийдир—кийгиз, тўлғоз—тўлдир, эмдир—эмиз, миндир—мингаз, едир—егиз** каби. Бу ҳар хилликлар тилнинг тарихий тараққиётидаги турли даврларнинг, шунингдек диалектал хусусиятларнинг натижасидир. Бундай формалар баъзан маъно ва унинг нозик фарқи, стилистик хусусият жиҳатидан бир-биридан фарқланиши ҳам мумкин.

* * *

§ 66. Даража аффикслари баъзан феълнинг бошқа ясовчилари—одатда бошқа сўз туркумларидан феъл ясовчи аффикслар билан бирикиб, ажралмас бир аффикс—қўшма аффикс ҳосил қилиниши ҳам мумкин. **М а с а л а н:** **гаплаш** (-**лаш** аффикси: **гапла** деган феъл йўқ), **бахшлаш** (-**лаш** ясовчиси), **аччиғлан** (-**лан** ясовчиси), **сескан** (-**кан** ясовчиси, ўзаги -**сез** феъли, **сезга—сеска** деган феъл йўқ), **шодлан** (-**лан** ясовчиси) ва бошқалар. Булардаги сўз ясовчи элемент шу қўшма аффиксининг ўзидир: **жонлан** феъли, -**лан** аффиксининг этимологик жиҳатдан **ла+н** формасида бўлишига қарамай, **жон—жонла—жонлан** формасида икки қайта ясалган эмас, чунки **жонла** деган феъл йўқ; демак, бу феъл **жон-лан** тарзида **жон** ўзагига-**лан** ясовчисининг қўшилиши билан ҳосил қилингандир.

§ 67. Феъллардаги даражанинг морфологик йўлдан—аффикс ёрдами билан ифодаланишдан ташқари, синтактик йўл билан ифодаланиши ҳам мумкин. **М а с а л а н:** **таранди—ўзўзини таради, безанди—ўзини безади, тиктиртирди—отасига айтиб, этик тиктирди** ва бошқалар.

§ 68. Бир феълнинг бир неча даражага эга бўлиши ҳам мумкин. **М а с а л а н:** 1. **Таниди (У болани таниди)—га-**

нишди (у бола билан танишди, ёки: улар бу болани танишди)—танитди (Қарим унга бу болани танитди)—таништирди (У Қаримни янги студент билан таништирди)—танитишди (Улар бу болага мажлисда ўтирганларга танитишди)—таништиришди (Улар бу болаларни бир-бири билан таништиришди)—таништиришди (бундан аввалги феълнинг маъносидан фарқи, бунда ишнинг яна бирор одам орқали бўлганлигидир). 2. Ювди (Опам идишларни ювди)—ювинди (У ювинди)—ювинтирди (Опаси қизчани ювинтирди)—ювинтирилди (бола ювинтирилди) ва бошқалар. Мисоллардан англашиладики, феълнинг ҳар хил даражаларга эга бўлиши—семантик ва грамматик хусусиятлар билан боғлашган бу ҳодиса маълум турларга ва қонуниятларга эга: ўзлик+мажхул+биргалик+орттирма (ёки акси), биргалик+орттирма+биргалик+ўзлик+орттирма, ўзлик+орттирма+мажхул ва шунинг кабилар; ўзлик даража мажхулдан аввал келади (умуман, ўзлик даража бошқаларидан аввал келиш хусусиятига эга), биргалик даража, ўрнига қараб, орттирмадан аввал ҳам, кейин ҳам кела олади ва бошқалар.

§ 69. Даража кўрсаткичларининг қўшма феълда қўлланиши:

Ўзлик даража белгиси одатда етакчи феълда бўлади: ювиниб олди, тараниб қўйди каби.

Мажхул даража белгиси кўпинча ёрдамчи феълда бўлади: ўқиб чиқилди, ёзиб ташланди каби; баъзан етакчи феълда бўлиши ҳам мумкин: ўқилиб бўлди, сўзлана кетди каби, лекин булар бир-бирига тенг эмас: ўқиб юрилди ва ўқилиб юрди, ўқиб бўлинди ва ўқилиб бўлди каби формалар орасида маълум семантик ва грамматик фарқлар бор.

Биргалик даража белгиси, ўрнига қараб, етакчи феълга ҳам, ёрдамчи феълга ҳам қўшила олади (баъзан ҳар иккисига бирдан, барабар қўшилади), лекин буцдай қўлланишлар маъно жиҳатидан бир-бирига тенг бўлмайди. Масалан: сўзлаша кетди—сўзлаб кетишди—сўзлашиб кетишди, бақириб юборишди—бақиршиб юборди—бақиршиб юборишди, ишлаб юришди—ишлашиб юрди—ишлашиб юришди каби.

Орттирма даража белгисининг қўлланишида ҳам биргалик даражадаги ҳол кўринади: даража белгиси етакчи феълга қўшилади (кўпинча): айттириб юборди, юргизиб юборди, сиңдириб қўйди каби; баъзан ёрдамчи феълга қўшилади: ёзиб ташлат (чоғиштиринг: ёздириб ташла), айтиб қўйдирди (чоғиштиринг: айттириб қўйди) каби; баъзан ҳар иккисига қўшилади (бу ҳодиса жуда кам учрайди): сўзлатиб бердирди (чоғиштиринг: сўзлатиб берди—сўзлаб бердирди), тиктириб ташлатди (чоғиштиринг: тиктириб ташлади—тикиб ташлатди). Булар орасида маъно жиҳатидан ҳам, табиий, маълум фарқлар бор.

Даража белгиларининг жуфт феълларда қўлланиши:

Ўзлик даража белгиси биринчи феълда бўлади: **ювинди-олди, гаранди-қўйди** каби. Бунинг сабабларидан бири иккинчи феълнинг ўз асл маъносини сақламаслиги, унинг жуфт феълда жуда чегараланган бўлиши (жуфт феълда кейинги элемент ва-зифасида келадиган феъллар жуда камдир), булар билан ифодаланадиган маънонинг ўзлик тасаввўри билан бирикмаслигидир.

Мажхул даража белгиси одатда биринчи феълда бўлади, баъзангина иккинчи феълга ҳам қўшилади (бундай вақтда биринчи элементнинг мажхул формада бўлиши шарт): **ёзилди-олди, ёзилди-қўйди, берилди-қўйди, берилди-қўйилди** каби. Булар орасида семантик фарқлар ҳам бор.

Биргалик даража белгиси ё биринчи элементда бўлади, ёки ҳар иккисига қўшилади, лекин иккинчи феълнинг ўзигагина қўшилган ҳолда қўлланиш ҳодисаси учрамайди: **айтишди-қўйди, ёзишди-олишди, кўришди-қўйишди** каби.

Орттирма даража белгиси фақат биринчи элементга қўшилади: **айттирди-қўйди, ёздирди-қўйди, ўқитди-олди** каби.

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

§ 70. Ўзбек тилида феъллар икки хил йўл билан ясалади: 1) морфологик йўл билан (аффиксация), 2) синтактик йўл билан (композиция, сўз қўшиш).

Буларнинг иккаласи ҳам сўз яшашнинг актив йўллари дидир. Аффиксация орқали ясама феъллар ҳосил қилинади (сўзла, ишла, кучай каби). Сўзларни қўшиш орқали эса қўшма феъллар ҳосил қилинади (**айтиб юборди, ўқиб олди, ўқиб чиқди** каби). Демак, феъллар структурасига кўра содда ва қўшма феъл (жуфт феъллар ҳам шунга киради) номлари билан икки тўдага бўлинади. Содда феълларнинг ўзи икки хил бўлади: туб феъллар (бугунги тилда морфологик қисмларга ажралмайдиган феъллар) ва ясама феъллар (аффикслар орқали ҳосил қилинган феъллар).

Ясама феъллар аффикслар орқали туғилади (аффиксация). Бундай ясалиш, ўзакнинг қайси сўз туркумига хослигига қараб, икки тўдага бўлинади: 1) феъл ўзакларидан феъл ясаш (ички ясалиш), 2) феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясаш (ташқи ясалиш).

Феълдан феъл ясаш

§ 71. Феълнинг ўзидан феъл ясаш орқали: ҳаракат процесининг объектив характеристикаси ифодаланади (вид категорияси); ҳаракатнинг такрорланиши — многократность ёки узоқ

давом этиши — длительность: теп—тепкила (-ки аффикси иш оти ясайди, -ла аффикси феъл ясайди), тит—титкила, эз—эзгила, югур—югургила, таши—ташмала (-ма аффикси иш оти ясайди), тер—термачала (-ча аффикси ишнинг майдаланишини билдиради), қаши—қашла, тирмаш—тирмашла, чай—чайқа каби; ҳаракатнинг кучайиши ёки кучсизланиши — тўла бажарилмаганлиги ифодаланади: совунқиради, оқаринқиради, йиғламсиради (йиғла+м—иш оти), кулимсиради ва бошқалар; ҳаракат субъекти ва объекти орасидаги муносабат ифодаланади (даража категорияси).

Феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясаш

§ 72. Феъл бўлмаган сўз туркумларидан феъл ясаш вазифасини бажарадиган формаларнинг энг активи -ла ясовчисидир. Бошқалари ясалган бир қанча сўзларда учрайди, лекин ҳозир янги лексик элемент ҳосил қилиш учун ишлатилмайди ҳисоб. Бошқа сўз туркумларидан ясалган феълларнинг асосий қисми от, сифат ва ундовлардан ҳосил қилинади, бундан бошқа сўзлардан феъл ясаш камроқ учрайди.

Бошқа сўз туркумларидан феъл ясайдиган аффикслар: -ла аффикси. Бу энг маҳсулдор феъл ясовчи бўлиб, бу жиҳатдан отлардаги -чи ясовчисига ўхшайди. Бу урғули аффикс феълдан бошқа ҳамма сўз туркумидан феъл ясай олади. Масалан: кўзла (отдан), оқла (сифатдан), тезла (равишдан), бирлашди, иккиланди (сондан кўпинча даража аффикси билан қўшилган ҳолда ясайди), сизла, сенла (олмошдан), тақирла, дукурла (ундовлар) ва бошқалар. Айрим ўринларда феълнинг ўзига ҳам қўшилади. Масалан, қашила, савала, қувла, опичла.

Бу ясовчининг турли фонетик шароитларда учрайдиган, тарихий, диалектал вариантлари: -да (ҳайда, унда: ун — овоз, индамади сўзи ҳам аслда шу ўзакдан; ёндама—ёнлама, шилпилдоқ: шилпилла феълидан), -та (қиста, иста: асли изла феълидан келиб чиққан), -на (ағана, тутқаноқ каби) ва бошқалар.

Бу ясовчи тилнинг тараққиёти натижасида бугунги тилда яна ҳам активлашган: унинг винтла, группала, электрлаштириш, колхозлаштириш, коллективлаштириш каби янги сўзлар ясашда қўлланишини кўрамыз.

Бу аффикснинг конкрет маъноси феъл ўзагининг маъноси билан боғлиқдир. Бу аффикс:

1. Отларга қўшилиб, шундай маъноларни ифодалашга хизмат қилади: а) бирор ишни ўзак билан ифодаланган предмет воситаси билан, шу орқали бажариш, шунини ишга татбиқ қилиш: аррала, қайчила, қўлтиқла, тишла каби; б) бирор предметни ўзакдан англашилган нарсага эга қилиш, шу билан ара-

лаштириш: қатиқла, ўқла, тузла, мойла каби; в) ўтимсиз феъллар ясашда—шу, предметга эга бўлиш, шуни яратиш: гулла болала, қўзила каби; г) бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш (ўзак билан ифодаланган предметга, ҳолатга айланиш); музла, ахтала, эркакламоқ (Савзи эркаклаб кетди) каби; д) ўзакдан англашилган предметга ўхшаш бўлиш: чўлла (чанқа), токни таровла (тароққа ўхшаш терилган—тизилган шаклга келтириш) каби; е) миқдор—ўлчов, ўлчов бирлиги, шу предмет билан ўлчаш ва бошқалар (миқдор—ўлчов билдирадиган сўзларга ёки идиш отларига қўшилади), метрла, килола, қонла, қанорла, челақла, қошиқла каби; ж) ҳаракатнинг ўрнига муносабати, ҳаракатнинг шу ўрин бўйлаб давом этиши (бундай вақтда ўрин маъноси ўзакнинг ўзидан англашилади); осмонла (Самолёт осмонлаб кетди), ҳавола каби; з) ҳаракатни ўзакдан англашилган предметга йўналтириш, шунга ўтказиш (бундай вақтда ўзакдан англашилган предмет логик объект бўлади): ўтла, донла, ҳидла каби; и) ҳаракатнинг пайтга муносабати (ўзак вақт маъносини англаганда): қишла, ёзла каби; к) бирор предметни ўзакдан англашилган нарсанинг таъсирига йўлиқтириш: қисимла, қучоқла каби; л) ўзакдан англашилган ишнинг бажариш, шу билан мангуллик (бундай вақтда ўзак иш эти бўлади: қўриқла каби) ва бошқалар.

2. Сифатларга ва равишларга қўшилганда, ўзакдан англашилган тусга, ҳолатга эга қилиш, шу ҳолга ўтиш маъносини англатади: оқла, қорала, яхшила, тезла, секинла, тозала каби.

3. Сонларга қўшилганда ҳам шу ҳолатга (кенг маънода) эга бўлишни билдиради (бу вақтда кўпинча даража аффикси қўшилиб келади): бирлаш, иккилаи каби.

4. Ундовларга қўшилганда, ўзакдан англашилган товушнинг ҳосил қилиш, шу товуш билан ҳаракат қилиш, шу товуш билан характерланадиган ишни бажариш, шу ҳаракатни бирор предметга йўналтириш маъносини англатади: тақирла, чихла, ништла, киштла, ҳўпла, пуфла каби.

5. Феълнинг ўзига қўшилганда, ҳаракатнинг такрорланиши, узоқ давом этиши маъноларини англатади: сава—савала, оша—ошала, қаши—қашила каби. Бу маъно бир неча хил йўл билан ифодаланиши мумкин: а) ўзакка-ла аффиксини тўғридан-тўғри қўшиш билан (қув—қувла каби), б) феълдан аввал иш оти ясаб, сўнг-ла аффикси келтириш билан (торт—тортқила, ўр—ўрмала, теп—тепкила каби), в) -ла аффиксини бундан бошқа турдаги ясама отларга қўшиш йўли билан (том—томчила каби), г) ўша феълни такрорлаш билан (сўраб-сўраб—бир неча марта сўраб, сўроқлаб каби), д) феълга аниқловчи келтириш билан (бир неча марта сўраб каби), е) феълнинг

аниқловчисини такрорлаш билан (чойни иссиқ-иссиқ ичди) ва бошқалар.

Бу аффикс баъзи феъл ясовчилар билан функциядош, дейрилик синонимдир: **ҳидла—иска (исла), гаплаш—гапириш, беркла—беркит, туфла—тушир каби.**

Бу аффикс айрим ҳолларда феъл даража ясовчилари билан бирикиб, қўшма аффикс ҳосил қилади. Масалан: **коллективлаш, колхозлаш, одатлан, дўстлашмоқ, отлан (ҳозирланиш), бирлаш, шодлан, уч кишилашиб каби.**

Бу ясовчи кенгайган ундовларга — товушга тақлид сўзларга қўшилганда, **-ир + -ла** бирикмаси **-илла** бўлиб айтилади (**шапирла, чиқирла, шивирла каби**), лекин содда ўзакнинг составида **р ё з** товуши бўлганда (баъзан бошқа, айрим ҳолларда ҳам), феъл ясовчи қўшма-илла аффикси бир бутун исб қаралади. Масалан: **чирсилла (чирс-илла), дирилла, диркилла, варилла, шарилла, визилла, арилла, тизилла, зирилла, қағилла, ғақилла каби.**

Эслатма: **тақ-тақ** типдаги ундовлар содда ундов дейилади, **тақ+ир -тақ+ир** типдагилари эса кенгайган ундов дейилади. Ундовнинг бу икки тури уларнинг структура томонидан бўлинишидир.

-а аффикси. Бу ясовчи бир неча ясама феълдагина учрайди; **оша, қона, ўта (ўтни ўтамоқ), ата (от сўзидан), туна, ўйна (ўйин сўзидан), уна (архаик ун—овоз сўзидан); сана (сон сўзидан), ўрна (ўрин сўзидан), бўша, яша, (ёш сўзидан), қийна (қийин сўзидан), урна (урин феълидан), гулдира.** Мисоллар кўрсатадики, бу аффикс от, сифат ва ундовлардан феъл ясади, баъзан феълнинг ўзидан ҳам ясади (**бур—бура,—урин—урна**). Ундовдан ёки мимемалардан ясашда бу аффикс юқордаги **-ла** ясовчисининг қисқаришидан туғилади (**мўлтирла—мўлтира, ялтирла — ялтира каби; хўнгра, ингра каби** феъллар ҳам аслида **-а** аффикси орқали ясалган: **хўнг-ир-а, инг-ир-а**), бошқа ўринларда эса бу ҳолат аниқ эмас. Бу аффикснинг маъноси феъл ясовчи **-ла** элементининг семантик доираси ичдадир. Отлардан ясашда: ўзакдан англашилган предметни ҳосил қилиш, ҳаракатни шу предметга ўтказиш, ҳаракатнинг ўринга ёки пайтга муносабати (**қона, оша, ўйна, ўта, ўрна, туна каби**), сифатдан ясашда: ўзак билан ифодаланган ҳолатга эга бўлиш, шўнга ўтиш (**бўша каби**), ундовдан ясашда: шу ҳолат билан боғланган ҳаракатни бажариш (**хўнгра, ялтира каби**); феълдан ясашда: ҳаракатнинг такрорланиши (**урна, бура каби; бураш** бир қанча буришларнинг йиғиндисидир. Чоғиштиринг: **лабини бурди.— Михни буради, бурама мих**).

-й аффикси (ундош товушдан сўнг қўшилганда бир унли орттирилади). Бу ясовчи сифат, равиш ва отлардан феъл ясай-

ди: қорай, сарғай (сариг сўзидан), улғай (улуғ сўзидан), пайсай (паст сўзидан), кенгай, торай, кўпай, озай, камай, кучай, зўрай каби. Маъноси: ўзакдан англашилган тус ё ҳолатга кириш, эга бўлиш — сифат ва равишдан яшашда (қорай, кенгай каби), ўзак билан ифодаланган предметга эга бўлиш — отдан яшашда (кучай каби).

-ар аффикси (ундош товушдан сўнг бир унли орттирилади). Бу ясовчи сифатлардан феъл ясайди. Маъноси бундан аввалги -й аффикси билан бир хилдир: оқар, бўзар, қизар, кўкар, яшар (ёш сўзидан), ўзгар, қисқар, эскир каби. Отлардан (тапир-тупир каби), баъзан ундовлардан (тисар каби) феъл ясовчи -р аффикси бундан бошқа бўлиб, булар формал жиҳатдангина ўшангидир (омоним аффикслар — оморфемалар).

-сира аффикси. Бу аффикс отлардан, баъзан олмошлардан феъл ҳосил қилади: сувсира, қонсира, уйқисира, тузсира, ётсира, хавфсира, ҳадиксира, сенсира, сизсира... Маъноси: ўзакдан англашилган предметни иташ (тузсира, сувсира каби), шундай деб қабул қилиш (хавфсира, ётсира каби); олмошларга қўшилганда (сенсира, сизсира,) бошқачароқ маънога эга бўлади. Ўзакдан англашилган предметни иташ маъноси, баъзан -са аффикси орқали ҳам, ифодаланади (сувса, кулимса каби; ейимсак типидagi сифатлар аслда -са аффикси билан ясалиб, иташни билдириб келадиган феълдан туғилгандир).

-и аффикси. Бу ясовчи ундош товуш билан битган ўзақларга қўшилади. От ва сифатлардан феъл ясайди. Маъноси: ўзак билан ифодаланган нарса, ҳолатга эга бўлиш, шу ҳолатга ўтиш: бойи, чанги, тинчи каби.

-к, -қ аффикслари. Булар от, сифат, сон, ундовлардан ўтимсиз феъл ясайди: йўлик, ичик, кечик, зўриқ, чиниқ, бирик, ҳайиқ. Маъноси: ўзакдан англашилган предмет, нарсанинг таъсирига йўлиқиш (зўриқ), ҳолатга эга бўлиш (чиниқ, бирик), ўринга ва пайтга муносабат (йўлик, кечик каби).

-қир, -кир аффикслари. Булар товуш тақлиди ундовларига қўшилиб, ўша товушни ҳосил қилиш, шу билан характерланадиган ишни бажариш маъносини англададиган феъллар ясайди: қичқир, бақир, чақир, ҳайқир, ўшқир; архаик: инчкир,

-ша аффикси. Бу ясовчи от ва сифатларга қўшилиб, ҳаракатни ўзакдан англашилган предметга ўтказиш, ўшанга йўлиқтириш, эга қилиш, ҳосил қилиш, ҳолатга ўтиш каби маъноларни ифодаловчи феъллар -қақша (қоқ-қуруқ сўзидан), қурша (қур — круг: қуршов — окружение).

-қор -ғор аффикслари. Отдан ўтимли феъл ҳосил қилувчи бу элементлар бошқор ва суғор сўзларида учрайди. Маъноси: ўзакдан англашилган предметга эга қилиш.

-т аффикси (ундошдан сўнг қўшилганда, бир унли орттирилади). Бу ясовчи сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган

ҳолатга киритишни, шу ҳолга эга қилишни билдирадиган ўтимли феъллар ясайди, беркит, йўқот, тўлат (тўла—сифат) каби.

ҚУШМА ФЕЪЛЛАР

§ 73. Қўшма феъл икки ва ундан ортиқ ўзакнинг бирикиб, семантик ва грамматик жиҳатдан бир бутунлик ҳосил қилишдан тузилади. Бу бутунлик—ўша составдаги сўзларнинг яхлитлигича бир маъно англатиши, орада синтактик муносабатнинг бўлмаслиги, уларнинг бир бош урғуга бўйсунishi, бир синтактик функцияни бажариши ва бошқалар — унинг бир сўз ҳолида эканлигини кўрсатади. М а с а л а н : Қизгин музокаралар бошланиб кетди. Сен айтиб бериб қўяқол каби. Қўшма феълнинг хусусиятини аниқлаш учун бир неча мисолларни чағиштириб кўринг: Бой хизматчисига бир парча нонни ҳам уриб берди (уриб—равишдош ҳол, берди—феъл-кесим).—Эрталаб бир ёмғир уриб берди (уриб берди — қўшма феъл-кесим). Бу китобни опасидан сўраб олди (сўраб—ҳол, олди—кесим).—Карима бу масаланинг қандай ечилишини опасидан сўраб олди (сўраб олди — қўшма феъл-кесим).

Қўшма феъл бир лексияк бутунликдан иборат бўлиб, унинг асосий маъноси одатда биринчи элементда бўлади, иккинчи элемент шунга ёрдамчи сифатида қўлланади. М а с а л а н : ўқиб чиқди (асосий маъно—ўқимоқ, иккинчи элемент -чиқмоқ феъли ўқиш ишининг тугал бажарилганлигини англатади). Қўшма феълдаги формал ўзгаришлар — тусланиш иккинчи элементда бўлади: ўқиб чиқдинг, ўқиб чиқдим каби..

Ўзбек тилида қўшма феъллар кўпинча икки ўзакдан тузилади (айта қол, кўра бер, тура тур каби), бундан ортиқ ўзакдан тузилганлари кам учрайди; лекин қўшма феъл кўп ўзакдан тузилган бўлса ҳам, семантик ва грамматик жиҳатдан, у бари бир, доим икки элементдан иборат бўлади. М а с а л а н : юқоридаги айтиб бериб қўя қол қўшма феълидаги асосий элемент—айтмоқ (қўшма феълнинг асл маъноси шудир), бериб қўяқол — ёрдамчи элемент: асосий маънонинг турли оттенкаларини билдиради. Қўшма феълдаги ёрдамчи элемент ўз функцияси жиҳатидан аффиксга яқин турали. Чағиштиринг: тасдиқ қил — тасдиқ айла — тасдиқла.

§ 74. Қўшма феъллар грамматик хусусиятларига кўра икки хил бўлади: 1. «от+феъл» типдаги қўшма феъллар (биринчи тип): Умумий мажлис планни муддатидан илгари бажаришга қарор қилди. Опам инженер бўлади ва бошқалар 2. «феъл+феъл» типдаги қўшма феъллар (иккинчи тип): айтиб бер, ўқиб чиқ, ўқиб ол, борақол ва бошқалар. Қўшма феълнинг составидаги элементларнинг бирикиши биринчи типдагига нисбатан иккинчи типда кучли бўлади, шунингдек кейинги (ёрдам-

чи) элементнинг ўз айрмаллигини, лексик маъносини йўқотиши ҳам иккинчи типда кучли бўлади. Чоғаштиринг: — **Директор тасдиқ қилдими?** Қилди (тасдиқ қилди, тасдиқлади маъносида). Иккинчи типда одатда бу ҳол учрамайди: **Китобни ўқиб чиқдингми?**— **Ўқиб чиқдим** (чиқдим, деб бўлмайди, чунки бу сўз ёрдамчи вазифасида ўз лексик маъносидан жуда узоқлашиб кетган).

Баъзан биринчи типнинг иккинчи элементининг ўзи бир неча феълдан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан: **У касал бўлиб қолди**. Бундаги ёрдамчи элементнинг ҳар бир сўзи асосий маънога қандайдир қўшимча маъно орттиради.

«От+феъл» формасидаги биринчи сўз (от) жула кенг маънода олинади. Бу типнинг биринчи элементи вазифасида тор маънодаги отларгина эмас, балки сифат, равиш, сон, олмош, ушдов, инфинитив ва сифатдошлар ҳам—умуман от формасидаги сўзлар қўлланади. Масалан: **таклиф қилмоқ** (отдан), **яхши бўлмоқ—соғаймоқ** (сифатдан). **План юз бўлди** (сондан) ва шунинг кабилар.

§ 75. Қўшма феълнинг ҳар икки турида ҳам одатда етакчи элемент аввал келади, етакчи билан кўмакчи кетма-кет келади (контакт ҳолда). Бу ҳолат поэтик асарларда турли сабаблар билан ўзгариши ҳам мумкин. Масалан: от қисмининг иккинчи ўринда келиши: **Ҳаммалари Зайнабни қилар бўлдилар орзу** (Х. Олимжон).

Биринчи тип қўшма феъллар

§ 76. **Биринчи тип қўшма феъллар** («от+феъл» типигаги қўшма феъллардир). Бунда асосий маъно биринчи элементда бўлиб, ундан кейинги элементнинг келтирилиши билан булар ҳаммаси яхлит бир феъл тусига киради. Бу типнинг иккинчи элементи — ёрдамчи феъл сифатида **қил (эт, айла), бўл** феъллари қўлланади.

Қил ёрдамчиси орқали ҳосил бўлган қўшма феъл кўпинча ўтимли бўлади, бўл ёрдамчиси эса ўтимсиз қўшма феъл ҳосил қилади. Масалан: **Дурадгор болани яхши тарбиялади. Унга ҳунар ўргатди, уни одам қилди.** — **Бола яхши тарбия олди, одам бўлди.**

Бу типдаги қўшма феълнинг от қисми бош келишиқда, бирлик формасида бўлади. Баъзан, одатда поэтик асарларда, кўпликда ҳам қўлланади. Бу кўплик формаси ҳаракатнинг такрорланиши, узоқ давом этиши маъносини беради; ифодани кучайтиришга хизмат қилади: **Қолиб ҳайратда қилдик офаринлар.** (Фурқат.)

Қил ёрдамчиси вазифасида эт, айла элементлари ҳам қўлланади, лекин биринчиси— қил феълли энг кенг қўлланадигани бўлиб (айниқса жонли тилда), эт ёрдамчиси айрим ҳоллардагина ишлатилинади: айла элементлари эса архаик ёрдамчидир. Чоғинтириш: тасдиқ қилди тасдиқ этди—тасдиқ айлади.

Қил сўзи ёрдами билан ясалган қўшма феълнинг маъноси ҳар хил (бу ҳар хиллик биринчи элементнинг турига, маъносига қараб келиб чиқади): 1. Биринчи элемент отнинг ўзи бўлганда бирор шахс ё предметни шу от билан ифодаланган шахс ё предметга «айлантириш» — шундаги хусусиятга эга қилиш, шу ҳолга келтириш маъноси келиб чиқади: **Укасининг қизини ўзига келин қилди.** (Фольклордан.) **Пул қилди** (пуллади). Уша от касб билдирганда, шу касб—иш билан шугулланиш маъноси келиб чиқади: **У ўқитувчилик қилади** каби. Бу қўшма феъл аслда тўғри тўлдирувчи билан феъл-кесимнинг муносабатидан туғилган: бу бирикма ўз ички алоқасини йўқотиб, бир лексик бутунликка айланган. Энди у айрим ҳолларда тўғри тўлдирувчи оладиган бўлган. М а с а л а н: **баён қилди—ўз фикрини баён қилди.** 2. Биринчи элемент сифат ва равиш каби сўзлардан бўлганда, ҳам, асосан аввалги маъно сақланади: шу ҳолга эга қилиш, шунга келтириш: **Қози боланинг кўзини кўр қилди.** («Халқ эртақлари»дан.) 3. Биринчи элемент сон, умуман миқдор билдирадиган сўзлардан бўлганда, шу миқдорга эга қилиш, шунга келтириш маъноси келиб чиқади: **Бой бобо қўйнинг сонини ўн минг қилди, меҳнаткашга жабрни кўп қилди, ўзи ишламай қоринни силаб ётди.** («Халқ эртақлари»дан.) ва бошқалар. Бу типдаги қўшма феълнинг биринчи элементи товушга тақлид сўзларидан бўлганда, юқоридаги ҳолат бир оз ўзгаради: а) бундай бириктиш одатда эт ёрдамчисининг иштироки билан бўлади. М а с а л а н: тақ этди, дук этди каби; лекин бу тақлидий сўз жуфт ҳолда келганда, қил ёрдамчиси қўлланиши ҳам мумкин. Бир нарса дук-дук этди—дук-дук қилди каби; шапир-шупир қилди каби ўринларда одатда эт ёрдамчиси эмас, балки қил сўзи қўлланади, б) бу қўшилиш ўтимсиз феъл ҳосил қилади.

Бўл сўзи ёрдами билан ўтимсиз қўшма феъл ҳосил этилиши унинг бутун семаптик хусусиятига таъсир қилади. Бу қўшма феълдан: бирор ҳолат, белгига, сифатга эга бўлиш, «айланиш»; маълум миқдорга эга бўлиш, шу ҳолда бўлиш—«айланиш» (от. сифат, равиш, сон ва олмонларга қўшилганда: **У агроном бўлди, боласи кўп бўлди, касал бўлди, тузук бўлди—тузалди. Бир сигирим уч бўлди** каби); биринчи элементдан англашилган ишни бажаришни мўлжаллаш, шу фикрга келиш (келаси замон сифатдошларига ва инфинитивга, иш отларига қўшилганда: **У борадиган бўлди, — борар бўлди. Кетадиган бўлди—кетар бўлди, кетмоқчи бўлди** каби); ишни гўё

бажарган бўлиш ёки салгина—«қўл учигагина» бажариш (ўтган замон сифатдошига қўшилганда: **овқатдан бир оз еган бўлди, бир-икки оғиз гапирган бўлди**. Бу каби ифодалар айниқса жонли тилда кўп учрайди) каби маънолар келиб чиқади.

Бўл феълли от, кесимларда боғлама вазифасида келган бўлиши ҳам мумкин (**Бу киши менинг отам бўлади—...отамдир**), шунингдек бу феъл мустақил сўз ҳолида ҳам қўллана олади: **Бугун мажлис бўлади** каби (**мажлис — эга, бўлади — кесим**).

Биринчи тип қўшма феълда ёрдамчи элемент қил, бўл феълларидан бўлиши билан бирга, баъзан бу элемент ол, кўр, сол, ташла, бер каби бошқа феъллардан бўлиши ҳам мумкин. Бундай тузилиш кўпинча фразеологик бирикма ҳолида бўлади: **кўз ташламоқ, назар солмоқ, яхши кўрмоқ (севмоқ), бола кўрмоқ (фарзанд кўрмоқ), бош қотирмоқ (ўйламоқ), назардан қочирмоқ (унутмоқ)** каби. (Бу бирикмаларда биринчи элемент баъзан бош келишиқдан бошқа формада бўлиши ҳам мумкин: **хайрон қолди—хайратда қолди** каби).

Иккинчи тип қўшма феъллар

§ 77. Иккинчи тип қўшма феъллар «феъл+феъл» типдаги қўшма феъллардир. Бунда биринчи элемент ўз лексик маъносини сақлайди (қўшма феълнинг асосий маъноси ҳам шу бўлади), иккинчи элемент бу ўринда ўз асл маъносини йўқотиб, биринчи элементнинг маъносига турли қўшимча маънолар ортиради: ундаги турли оттенкаларни, бу маънонинг модификациясини ифодалайди. Буларнинг биринчиси етакчи феъл, иккинчиси кўмакчи феъл саналади. **М а с а л а н, қайиқ ағдарилиб кетди** гапидаги қўшма феълнинг асосий маъносини биринчи элемент (ағдарилиб сўзи) англатади, кет элементи эса ишнинг бирдан, тўсатдан, тез бўлганлигини, **«бутунлай, тамоман»** деган маънони орттиради. Кўмакчи феъл асл маъносини сақламаганлигидан, у, ўзининг мустақил ҳолдаги маъносига мос келмайдиган, ҳатто қарама-қарши маънодаги сўзлар билан ҳам бириқиб кела олади; етакчи феъл билан бир хил тусда ҳам кела олади (асл маъносини сақлаганда, бундай бириқиш мумкин бўлмас эди.) **Мисоллар**: ола бер (олиш ва бериш—бир-бирининг акси), сўзлагиси келиб кетди (келиш ва кетиш), тура тур (тур- ва тур), юриб тур (юриш ва туриш—тўхташ), ёта тур (ётиш ва туриш), юраётинти, тураётинти каби.

Иккинчи тип қўшма феълнинг биринчи элементи равишдош формасида бўлади: 1) -а (ундошдан сўнг) ёки -й (унлидан сўнг) аффикси орқали ясалган равишдош (**чопачопа, сўрайсўрай** каби) ва 2) -б аффикси орқали ясалган равишдош (**ишлаб, кулиб** каби); иккинчи элемент эса, ўрнига қараб, турли

формаларда қўллана беради: **ўқиб чиқди, ўқиб чиқмоқчи, ўқиб чиқади, ўқиб чиқса** ва бошқалар.

Кўмакчи феъллар

§ 78. Ҳар бир кўмакчи феълнинг кокрет маъносини—қўшма феъл составида қандай маъно ашлатишиши айрим-айрим тасвирлашга киришишдан аввал, уларнинг бундан кўра умумийроқ бўлган баъзи хусусиятларини кўриб ўтамиз:

1. Исталган феъл кўмакчи элемент вазифасида келавермайди. **М а с а л а н**, **ўқимоқ, емоқ** каби феъллар ҳеч вақт кўмакчи феъл вазифасида қўлланмайди. Бу ҳодисанинг сабаби қўшма феълнинг составидаги элементларнинг ва бу бирикнишнинг семантик ва грамматик хусусиятлари билан боғлиқдир. Демак, кўмакчи вазифасида келадиган махсус феъллар бордир. Булар: **ол, бер, сол, қўй, қол, кет, бор, кел, туш, чиқ, бошла, ўтир юр, тур; ёт; юбор, ташла, кўр, бўл, ёт, ўл, бит, ўт.**

2. Кўмакчи феъллар одатда етакчи феълдан англашилган ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатишга хизмат қилади: ишнинг энди бошланганлиги (**куйлай бошлади** каби), давоми (**ишлаб юрибди** каби), такрорланиши (**газетани ўқиб туради** каби), тугалланганлиги (**ўқиб чиқди, бажариб қўйди** каби) ва бошқалар. Бу ҳолат вид категориясидир. Демак, ўзбек тилида **вид** категорияси кўпинча аналитик йўл билан ифодаланиш хусусиятига эга (**баъзан синтетик йўл билан: турт—турткила** каби). Юқоридаги хусусиятларга кўра кўмакчи феъллар бир неча тўдага бўлинади: ҳаракатнинг давомини, такрорланишини билдирадиганлари, тугалланганлигини билдирадиганлари ва шу кабилар.

3. Етакчи феъл одатда равишдош формасида келади, кўмакчи феъл турли формага кира олади. Баъзан бу ҳар икки элемент бир формада бўлади. Бундай вақтда жуфт феъллар ҳосил бўлади (жуфт сўзнинг хусусиятлари, унинг одатдаги қўшма сўздан фарқи ҳақида «Морфологияга кириш» қисмининг «Қўшма сўзлари» баҳсига қаранг). **М а с а л а н**: **айтди-қўйди** (дарров, осонгина айтди). Жуфт феълларда ҳам биринчи бўлак етакчи, иккинчи бўлак кўмакчи бўлади, лекин жуфт феъллар қўшма феъллар даражасида кенг тарқалган эмас. Жуфт феълда кўмакчи вазифасида келадиган феъллар ҳам жуда чегаралидир: **ол, қўй, ташла, қол, кет. М и с о л л а р**: **бир пасда т и к д и-қ ў й д и**, **ёзасан-оласан, ёзасан-ташайсан, оласан-қўясан, ўхлади-қолди, ўтди-кетди** каби. **М аъ н о с и**: ишнинг тез, осон, тугал бажарилиши, баъзан тўсатдан бўлганлиги оттенкаси. (**Борди-келди, қўйди-чиқди, келди-кетди, қочди-қувди, олди-қочди** каби жуфт сўзлар одатда от бўлиб қўлланади: ҳар икки

элемент билан ифодаланган процессларнинг умумий номи: **борди-келди**—алоқа, муносабат каби). **Лйтсам-айтай** (айта қолай) формасидаги бириктирилган ҳам жуфту феълга яқин келади (иккала элементнинг шахс ва сон жиҳатидан бир хил бўлиши, бўлишсизлик ва даража ясовчиларнинг ҳар икки феълда такрорланishi шартлиги), лекин, биричилиги, буларда ҳар икки феълнинг ҳам асл лексик маъноси сақланади, иккинчидан, булар доим бир турда бўлади (шарт феъли + буйруқ феъли), учинчидан, булар ўзакнинг такрорланishi тусида бўлади.

4. Кўмакчи феълнинг баъзилари равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади (**гапира тур—гапириб тур** каби), баъзилари фақат бир тур билан бирикади (**гапириб ташлади** каби), лекин бу ҳодиса тилнинг тараққиёт процессида аста-секин ўзгарган ҳолатни кўрсатиши мумкин. Бу ўзгариш, ҳар хиллик равишдошнинг тараққиёт йўли билан боғлиқ (-б аффикси билан ясалган равишдошнинг қўлланиш доирасининг -а аффикси орқали ясалган равишдош ҳисобига кенгая борганлиги).

5. Баъзи кўмакчи феълларнинг вазифалари, маънолари бири-бирига жуда яқин, ўхшаш, ҳатто бир хил бўлади. **М а с а л а н**: **синаб кўр—синаб қара—синаб боқ**; **бўла келди, бўла ёзди**. Булар кўпинча турли нозик нуқталари, стилистик хусусиятлари билан, тарихий ва диалектал фарқлари билан ажралади.

6. Кўмакчи элементларнинг доираси биринчи тип қўшма феълларга қараганда иккинчи тип қўшма феълларда кенгроқдир. Буларнинг баъзи кўмакчилари бир хил (масалан, **бўл ёрдамчиси**), лекин булар қандай оттенкани ифодалаш жиҳатидан ажралади.

7. Баъзи кўмакчи феъллар ҳозирги тилда бир қанча маъноларни ифодалай олади, лекин ҳар гал етакчи билан қўшилишда у маънолардан биттасини билдиради—маъно конкретлашади. Баъзан бу конкрет маъно очиқ аниқлашмайди, бундай вақтда уни контекст аниқлаб беради. **М а с а л а н**: **айтиб кўйди**. 1) тугаллик, таъкид (**Кечаги гапни Қаримга айтиб кўйдим, тайинладим**), 2) тасодиф, ишнинг кутилмаганда бўлганлиги, бажарилиши лозим бўлмаган ишнинг бажарилганлиги (**Буни Қарим билмасдан айтиб кўйдим**).

8. Кўмакчи феълларнинг маъноси дастлаб шу феълларнинг асл лексик маъносидан, реал мундарижасидан бошланган, бора-бора баъзи кўмакчи феъллар бу маънодан жуда узоқлашган, баъзилари тамоман сезилмайдиган ҳолга келган; баъзиларида эса асл маънонинг излари ҳали ҳам сезилади. **М а с а л а н**: **гапира кетди** (ишнинг бажарилишидаги тезлик ва узоқ давом), **ўқиб чиқди** (ишнинг тугал бажарилганлиги), **ўқиб юрибди** (ишнинг давом этиши), **ёза бошла** (ишнинг

бошланиши) қўшма феълларидаги кўмакчи элементларнинг маъносида **кетиш, чиқиш, юриш** ва бошлаш феълларидан англашиладиган маъноларнинг изи сезилиб туради.

§ 79. Кўмакчи феълларнинг қўлланиши, маъноси, улар орқали етакчи феълнинг маъносига қўшиладиган оттенкалар асосан қуйидагича:

Ол феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) **-а ёки -й** аффикси орқали ясалган тури билан бирикканда, етакчи феълдан англашилган ишни бажара олишни, шунга қодирликни, шу ҳаракатнинг вужудга чиқишига имконият борлигини билдиради: **чопа олади, ўқий олади, кўра олади** каби. Бу маънода **ол** кўмакчиси вазифасида баъзан **бил** кўмакчиси қўлланиб қолади, бу кўмакчи равишдошнинг бир тури билангина бирикади; 2) **-б** аффикси билан ясалган тури билан бирикканда, ҳаракатнинг сўзловчига қараб, шу томонга йўналишини, ишнинг сўзловчининг фойдасига бажарилганлигини, тезлик, ишни вақтида, «фурсатни фанимат билиб», бажариш маъносини, эришиш, муяссар бўлиш (удаваться), тугаллик каби маъноларни билдиради: **кўчириб олди, билди олди. Ёшлигинг ўтар-кетар, мактабларда ўқиб ол.** (Фольклордан). **Ёгин фасли бошлангунча, даладаги пахтанинг ҳаммаси териб олинди. Пичоқ қўлини кесиб олди** гапидаги қўшма феълда **ол** кўмакчисининг маъноси бир оз бошқачароқ тусга эга: тасодиф оттекаси бор.

Бер феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури (**кул + а-кул + а, сўзла + й-сўзла + й**) билан бирикканда, шу ишнинг тақрорланиши, узоқ давом этиши, ишнинг бажарилишига даъват, шунга маслаҳат, ҳар қандай бўлса ҳам, шуни бажаришни маъқул кўриш каби маъноларни ифодалайди: **сўзлай беради, чопа беради, бора бер, айта бер** («Тортилма, айта бер бунинг ҳеч ўйлаб турадиган жойи йўқ»); 2) иккинчи тури (**сўзла + б, кўр + иб**) билан бирикканда, ишнинг сўзловчининг фойдасига бажарилганлиги, тугаллик; ишнинг тўсатдан бўлиб қолмаганлигини, ишнинг бажарилишидаги тезлик ва давомни, маънонинг кучайишини билдиради: **ўқиб берди, ёзиб берди. Ёмғир уриб берди.**—**Бир ёмғир ёғиб берди.**

Сол феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури билан бирикканда, ишнинг бирдан, тез бошланишини билдиради: **У кела солиб** (келishi биланоқ) мажлисни очди. Бу кўмакчи одатда равишдош формасида қўлланади; 2) иккинчи тури билан бирикканда, ишнинг тугал бажарилганлигини билдиради («бутунлай, тамоман»): **Хоннинг зулми меҳнаткаш халқни еб солди** (фольклордан.)

Қўй феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади (биринчи тури билан бирикиши диалектал формадири). **Маъноси:** ишнинг кутилмаганда, тасодифан бажарилганлиги—бажарилиши лозим бўлмаган ишнинг бажарилиши, давом, оғоҳлаштириш, тезлик, тугаллик, маънонинг кучайиши: **Бола пиёлаги синдириб қўйди.** Бу гапни укасига у айтиб қўйди. **Китобни келтириш зарурлигини тайинлаб қўйди.** Романнинг қолган қисмини ҳам бугун ўқиб қўйди. **Тагин, китобни йўқотиб қўймагани.** Бола портфелни опасига бериб қўйди; **териб қўйди, еб қўйди** ва бошқалар.

Қол феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури билан бирикканда, буйруқ маъносининг юмшатилишини, илтимос маъносининг кучайишини, давом, ишни тезлаштиришга даъват қилишни, қисташ, рухсат ва бундаги маълум оттенкани—«майли, менга барибир» деган маънони, ишнинг мақсадга—кутилганга мувофиқ бўла қолганлигини билдиради: **Шу китобни укангга берақол, тезроқ бўла қол, майли, бора қол, мен мажлисга шошиб турган эдим, яхшики, меҳмон тезгина ўрнидан тура қолди;** 2) иккинчи тури билан қўшилганда, ишнинг тугалланишга яқинлашганлигини, баъзан тугаллиқни, давомни; тасодифан, бирдан, кутилмаганда бўлиб қолганлигини, «ғанимат» маъносини билдиради: **У тўхтаб қолди. Ҳозир, бўлиб қолдим, ҳозир чиқаман,—деди онаси. У институтни битириш олдида турибди, агроном бўлиб қолди** (бу маъно кўпинча деб ёрдамчиси иштироки билан тузиладиган конструкция орқали ифодаланади: **ишим бўлай деб қолди, ёмғир тинай деб қолди**). **Ёмғир ёғиб қолди.** «Ёшлик дарров ўтади-кетди, ёшлиқда пухта ўқиб қолиш керак»,—деди чол болаларга. («Ленин учқуни» газетасидан.)

Кет феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури билан бирикканда, тасодифни, ишнинг кутилмаганда, бирдан, тез бошланганлигини ва шундай давом этишини билдиради: **Бола чопа кетди, Қаримдан бувисининг соғлигини сўрай кетди;** 2) иккинчи тури билан бирикканда ҳам, асосан шу маънони сақлайди, шу билан бирга, тугаллик ва маънонинг кучайиши оттенкаларига эга бўлади («бутунлай, тамоман»): **Босқинчилар ёндирувчи бомбалар ташладилар, бир қанча корейс деҳқонларининг уйлари ёниб кетди.** (Газетадап). **Боланинг уйқиси келиб кетди. Қўли оловга тегиб кетди. У семирб кетди.**

Бор феъли: равишдош ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури билан бирикканда, ҳаракатнинг давом этишини билдиради (бу кўмакчи умуман кам

қўлланади—айниқса равишдошнинг биринчи тури билан):—**Бугун бизникида қолаворинг,—деди Рокия хола** (Фольклордан.) **Қола боринг—қолаворинг.** Яна ҳаракатнинг давоми—субъектдан узоқлаша бориши: **у кўра борди; 2) иккинчи турга қўшилганда, ҳаракатнинг такрорланишини, давомини билдиради: У кундалик газетани ўқиб боради, йўлда кетиб боради.**

Кел феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси:** 1) биринчи тури билан бирикканда, ишнинг бажарилишга, тугалланишга яқинланганлигини англатади. Бу маънода баъзан ёз кўмакчи феъли ҳам қўлланади: **У эрталабдан бери ишлайди. Мана энди бўла келди. У қоқилиб йиқила ёзди;** 2) иккинчи тури билан бирикканда, ишнинг узоқ давом этиши маъносини англатади: **У уч йилдан бери институтда ўқиб келади.** Ҳар икки ҳолда ҳаракат бу томонга—субъект томонга йўналган бўлади (бор кўмакчи феълининг акси).

Туш феъли: одатда равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. (Бу ёрдамчи умуман кам қўлланади.) **Маъноси:** ҳаракатнинг жўналиш йўли; тугаллик, маънонинг кучайиши: **Қорол боланинг эгни тутдай тўкилди, енглари узилиб тушди, қорни тўймагани устига кийимининг дарди бўлиб, бола бечора гундай сўлиб тушди.** (Фольклордан.)

Чиқ феъли: бу ҳам равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. **Маъноси:** ишнинг бажарилиши, узоқ давом этганлиги: **Романи ўқиб чиқди, Расмларни кўриб чиқди, бола касалланди, бу кеча йиғлаб чиқди.** Бу аппаратни ким ўйлаб чиқарган?

Бошла феъли: равишдошнинг биринчи тури билан бирикади. **Маъноси:** ишнинг бошланиши: **айта бошлади, ўқий бошлади** каби.

Ўтир феъли (ўлтириш > ўтириш): равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. **Маъноси:** ишнинг давоми (давом маъноси ҳам ҳар хил бўлади: вақт маъносига узоқ-яқинлик. Бу ҳақда қуйроқда сўзланади), ишнинг кутилмаганда бажарилиши—бажарилмаслиги керак бўлган ишнинг бажарилиши, нарасно маъноси, маънонинг кучайиши, огоҳлантириш, таъкид (бўлишсиз формада қўлланган вақтда): **У ишлаб ўтирибди, шу гапни айтиб ўтиришибди-я. Тагин мажлишдан қолиб ўтирма.**

Юр феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. Бу феъл маъно жиҳатидан ўтир кўмакчи феълига ўхшайди (давом, такрор, таъкид, «нарасно» маъноси), бироқ бундаги давом ўтир феълидагига қараганда узоқроқ бўлади. **Масалан: У сени кутиб ўтирибди, — ... кутиб юрибди. У бадий адабиётларни ҳам систематик равишда ўқиб юради. Тагин докладга кечикиб юрма,**

Тур феъли, равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси**: 1) биринчи тури билан бирикканда ҳаракатнинг давомини, такрорланишини — вақти-вақти билан бўлиб туришини билдиради: **Сен ёза тур, айта тур**, расмларни **кўра тур**; 2) иккинчи тури билан қўшилганда ҳам, шу асосий маъно сақланади, бироқ баъзан ҳолат—донмий белги маъноси ифодаланади: **У ҳар хил китоблар олиб туради**. **Журнал ҳар ойда чиқиб туради**. **Қимиз мешда доим қимирлаб туради**. **Симоб ялтирлаб туради** каби. Биринчи тур билан қўшилишдаги давом маъноси иккинчисига қараганда қисқа вақтга мўлжалланган бўлади (**ёза тур, ёзиб тур, сен расмларни кўра тур, мен дарров келаман** каби), лекин буларнинг аралаш қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди. Умуман, **ёт кўмакчиси** билан ифодаланган давом маъноси бошқа кўмакчилардан англашилган давомга нисбатан узоқ бўлади. **Чоғиштиринг: трамвай тўхтаб турибди** (қисқа вақтга).—**Трамвай тўхтаб ётибди** (анчадан бери: бирор ҳодиса бўлган).

Ёт феъли, равишдошнинг ҳар икки тури билан бирика олади. **Маъноси**: ҳар икки ҳолда ҳам ҳаракатнинг давом этишини, такрорини билдиради: **бораётибди, у ҳар ой хат юбораётибди, юбораётибди** каби. Узоқ давомни англатиш жиҳатидан бу феъли ишқорида кўриб ўтилган юр феълига яқин келади. **Чоғиштиринг: У артелда ишлаб турибди**. —...ишлаб юрибди. —...ишлаб ётибди.

Юбор феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. **Маъноси**: ишнинг тўсатдан, қутилмаганда, тез бажарилганлиги, тугаллик, қатъийлик, маънонинг кучайиши: **У машинанинг рулини буриб юборди**. **У қичқириб юборди**. **Бир лаган ошни бир ўзи еб юборди-я**. (Эртақдан.) **Кулиб юборди**. **Паррандачилик фермасининг иши кенгайтириб юборилди**.

Ташла феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. **Маъноси**: ишнинг тез, осон бажарилиши, бундаги қатъийлик, тугаллик, маънонинг кучайиши («бутунлай», «жуда ҳам»): **Тинчлик душманларини янчиб ташлаймиз**. **Бола хатни шариллатиб ўқиб ташлайди, титиб ташлади, гажиб ташланди** ва бошқалар.

Кўр феъли: равишдошнинг ҳар икки тури билан бирикади. **Маъноси**: 1) биринчи тури билан бирикканда, ишни тез бажаришга ташвиқ, қисташ маъносини англатади, лекин бу феъл деярлик ҳамма вақт бўлишсизлик кўрсаткичини олган ҳолда қўлланади: ишни бажармасликни қатъий таъкид, огоҳлантириш билан кучли равишда ифодалайди: **айта кўрма, тега кўрма** («зинҳор тегма, ёмон бўлади» маъносида); бунда тасодиф отенкаси ҳам бор; 2) иккинчи тур билан қўшилганда ишнинг си-

наб кўриш маъносида бажарилишини, бажаришга уриниб кўриш маъносини англатади: Бу ҳикоя қизиқ эканми?—Бир ўқиб кўрай; синаб кўр, чоғиб кўр каби. Бу маънода баъзан боқ, қара феъллари ҳам қўлланади: ўқиб боқ, ўқиб қара, қараб боқ (боқ—ёрдамчи), боғиб қара (қара—ёрдамчи), кўриб боқ (боқ—ёрдамчи), боғиб кўр (кўр—ёрдамчи) каби.

Бўл феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. Маъноси: шнинг тугал бажарилганлиги, маънонинг кучайиши: У овқатланиб бўлди. Мажлис ўтиб бўлди каби.

Ет феъли: равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. Маъноси: тугаллик: пишиб етди каби.

Ўл феъли: бу ҳам равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади (бу кўмакчи феъл жуда кам қўлланади, одатда кўчган маъно билан боғланади). Маъноси: ҳаракатнинг давоми такрорланиши, маънонинг кучайиши:—Мунча шошиб ўлмасанг,—деди кампир қизчага (эртақдан.)

Бит феъли: бу ҳам равишдошнинг иккинчи тури билан бирикади. Маъноси: тугаллик (бу кўмакчи феълнинг функцияси бўл кўмакчисига яқин келади, лекин буларнинг биринчиси ўтимсиз феъл ҳосил қилади, кейингиси ўтимли феъл ҳосил қилади; баъзан сол феълига ҳам тўғри келади: еб солди, еб битирди): гапириб битирди, еб битирди каби.

Ўт феъли: иккинчи турдаги равишдошга қўшилиб, одатда тугалликни билдиради: Мажлис бўлиб ўтди каби.

ТҮЛИҚСИЗ ФЕЪЛ

§ 80. Тўлиқсиз феъл ўзи мустақил қўлланмайдиган, от (кенг маънода: от формасидаги феъллар ҳам) билан бирикиб —ундан сўнг келиб, у билан бирга бир қўшма феълни ташкил қиладиган элементдир. Бу элемент феъл бўлмаган сўзларга феъллик тусини беради (айрим ҳолларда бу элемент соф феъл билан ҳам бирикади), замон, шахс-сон, майл каби ҳодисаларни ифодалайди. Масалан: студент (ҳозирги замонни ва учинчи шахснинг бирлигини билдирадиган -дир элементи қўлланмаган)— студент эдик (ўтган замон, биринчи шахснинг кўплиги) ва бошқалар. Тўлиқсиз феъл замоннинг қўшма формасини ҳосил қилади (бунинг турлари, ҳар хил хусусиятлари ҳақида «Феълнинг замонлари» баҳсига қаралсин). Тўлиқсиз феъл боғлама функциясида қўлланади

Тўлиқсиз феъл эрур, эди, экан, эмиш ва эса (қадимда эрди, эркан, эрмиш, эрса) формаларига эга бўлиб, булар э (аслида: эр) ўзагидан ҳосил бўлгандир. Бу э ўзагининг маъноси айрим ҳолларда бугунги бўл феълнинг маъносига тўғри келади. Чоғиштиринг: У мажлисга вақтида келди, сен эсанг бир оз кечкиб қолдинг—...Сен бўлсанг...

Тўлиқсиз феълнинг от билан бирикшида, табиий, от қисми ўзгармайди, балки шу тўлиқсиз феъл тусланади. Бунда икки ҳолат бор: 1. экан, эмиш, эрур формалари от тарзида тусланади—булар от формасидаги феъллардир: тусловчиларнинг тўла формаларини олади. **М а с а л а н:** борган экансан, борган эмишсан, борган эрурсан—боргандирсан—боргансан, 2. эди, эса формалари феъл тарзида тусланади—булар соф феъллардир: тусловчиларнинг қисқа формаларини олади. **М а с а л а н:** борган эдим, борган бўлсам каби.

§ 81. Тўлиқсиз феълнинг эрур формаси архаик бўлиб, бугунги тилда қўлланмайди. Бу вазифада -дир элементи ишлатилади. Бу элемент аслда тур феълнинг -р аффикси орқали ясалган сифатдош формасидан—турур формасидан келиб чиққан. Бу -дир элементи боғлама бўлиб, унинг вазифасини, айниқса жонли тилда, интонация бажаради (**Онам—ўқитувчи, акам—офицер**), бу элемент кўпинча тахмин, гумон каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади. **М а с а л а н:** Унинг укаси бригадирдир (**бригадир бўлса керак**). У келгандир (**Келган бўлса керак**). Бу маънога мос равишда баъзан балки сўзи ҳам ишлатилади: **У балки келгандир**). Бўлишсизлик маъноси эмас ёрдамчиси орқали ифодаланади. (**Эрур—эрмас: эрма-с: эр—ўзак, -ма—никор белгиси, -с—сифатдош ясовчи**).

Юқоридаги эрур, -дир элементлари ҳозирги замон маъносини ифодалашга хизмат қилади (ҳозирги замонни билдирадиган боғламагина қўлланмай қолши мумкин), фактни констатация қилиш учун ишлатилади.

Тўлиқсиз феълнинг экан формаси -ган аффикси орқали ясалган ўтган замон сифатдош формаси отлардан ва от формасидаги феъллардан кейин келиб, бирор ҳаракат, ҳолат ё белгининг сўзловчига аввалдан маълум бўлмай, кейингина, ҳозиргина маълум бўлганлигини, баъзан—кутилмаганда шундай чиқиб қолганлигини билдиради. **М а с а л а н:** Бу китоб роман экан («Мен билмаган эканман»). У борар экан, сен бормаган экансан каби. Шарт феъли билан қўшилиб желганда, тилак, истак, орзу маъносини, маълум оттенка билан аңлатишга хизмат қилади. **М а с а л а н:** борса экан. Шу китобни берса экан. Бундай вақтда тўлиқсиз феъл эмас, балки шарт феъли тусланади, чунки у соф феълдир: **Китобни берсанг экан**, борса экан каби. Бўлишсизлик маъноси учун отларда тўлиқсиз феълдан аввал эмас ёрдамчиси келтирилади: **У темирчи эмас экан** каби. Етакчи элемент феълдан бўлганда эса, ўтган замон сифатдошида эмас элементи ёки -ма аффикси қўлланади (**борган эмас экан—бормаган экан**), шарт феълида -ма аффикси қўлланади. (булар ҳақида «Феълларда бўлишли ва бўлишсизлик» баҳсига қаранг). Бу тўлиқсиз феъл билан келган сўз эргаш гап-

нинг кесими бўлиб келганда, шарт ёки пайт маъносини ифодалашга хизмат қила олади. Масалан: «У борар экан, мен ҳам бораман», — деди геолог ўртоғи. Улар йўлда кетар экан, турли қушларнинг овози эшитилиб турмоқда эди (кейингиси кам қўлланади, жонли тилда учрамайди, бу фикр кўпинча пайт эргаш гапнинг одатдаги конструкцияси билан берилади).

Тўлиқсиз феълнинг эмиш формаси ҳам ўтган замон сифатдоши бўлиб, унинг ишлатилиш доираси экан формасига нисбатан тордир. Бу феъл эшитилганлик, гумон, рад этиш каби маъноларни ифодалаш учун ишлатилади. Масалан: **Бу ҳикоя қизиқ эмиш. У борган эмиш.** Бўлишсиз формасининг ясалishi бундан аввалги тўлиқсиз феъл билан бир хилдир.

Тўлиқсиз феълнинг эди формаси узоқ ўтган замон феъли ҳосил қилишда қўлланиб, эслатиш, ҳикоя қилиш каби маънолар билан боғланади. От, сифатдош ва шарт феъли билан бирикишдан ташқари, равишдош билан ҳам қўшила олади (экан, эмиш формалари бу хусусиятга эга эмас). Масалан: **бориб эди.** Баъзан бунинг бўлишсиз формаси ҳам ишлатилади: **бормовди—бормаб эди.** (Бу тўлиқсиз феъл ёрдами билан ҳосил бўладиган **борган эди, бориб эди, борганда эди** каби формаларнинг маъноси ва қўлланиши ҳақида «феълнинг замонлари» баҳсига қаранг; «...са+эди» формасининг маъноси ва қўлланиши ҳақида «феълнинг майллари» баҳсига қаранг.)

Тўлиқсиз феълнинг эса формаси жуда кам қўлланади. (Бунинг бўлишсиз формаси қўлланмайди): унинг вазифасини бугунги тилда бўлса феъли бажаради. (Ердамчи ролида. Бу феъл мустақил ҳолда ҳам қўлланади: **Мажлис бугун бўлади** каби.) Бу тўлиқсиз феъл бугунги тилда айрим ҳолларда боғловчи вазифасида қўлланиб (қўшма гапларда), айтилаётган фикрларнинг бир-бирига зидлик муносабатини кўрсатишга хизмат қилади. Масалан: **Сен ёшсан, у эса, сендан катта** (...у бўлса сендан катта). Бундай қўллаш баъзангина учраб қолади: ёзма адабий тилдагина. Шарт маъносида эса, ёзув тилида ҳам, жонли тилда ҳам **бўлса** формаси қўлланади: **План бажарилган бўлса, энди сайилни бошлайлик** каби.

ИНФИНИТИВ

§ 82. Инфинитив феълнинг отга қараб силжиган формаси бўлганлигида, у, табиий, ҳам феъллик, отлик белгиларига эгадир. Инфинитивнинг феъллик белгилари тубида ҳаракат ёки ҳолат маъноси ётади, ўтимли-ўтимсизлик ҳолатини сақлайди, бошқариш хусусиятига эга (китобни келтирмоқ каби), отлар каби сифат билан эмас, балки бошқа феъллар каби равиш билан аниқланади (**тез ўқимоқ, секин юрмоқ** каби), даража ка-

тегориясига эга (келмоқ, келтирмоқ каби). Отлик белгилари: турланади, эгалик аффиксларини қабул қилади, гапда от ба-жарадиган вазифаларда қўлланади ва бошқалар. Фельнинг инфинитив формаси конкрет бир замонга, майлга ва шахс-сонга муносабатни билдирмайди, ҳаракатнинг охиригина кўрсатади.

Инфинитив бошқарини хусусиятини сақлаганичидан, у ўзига махсус тўлдирувчи ва ҳол олиб кенгай олади, натижада, турли ёйиқ бирикмалар келиб чиқади: **Китобни тезда библиоте-кага қайтариб бермоқ** каби.

Инфинитив фельнинг ўзак-негизларига **-моқ** аффиксини қў-шиш билан ясалади (кириш сўз вазифасида қўлланадиган демак сўзида бу аффикснинг эски **-мак** варианты ҳам сақлан-ган).

Инфинитивнинг бўлишсиз формаси **-ма** аффикси билан ясал-майди, бу вазифада **-р** аффикси орқали ясалган сифатдошнинг бўлишсиз формаси қўлланади: **гапирмоқ—гапирмаслик** каби («Фельларда бўлиши ва бўлишсизлик» баҳсига қаранг).

Инфинитивнинг ўрин келишиги аффиксини олган формаси айрим хусусиятга эга: бу форма ҳозирги замонни билдиришга хизмат қилади: **ўқимоқдаман, ўқимоқдасан** каби («Фельнинг замонлари» баҳсига қаранг).

Инфинитив билан терим (тер+им), сувоқ (сува ўзагидан) каби, фельдан ясалган отлар—иш отлари орасида маълум фарқлар бор, масалан, кейинги отлар сифат билан аниқланади.

Юқоридаги **-моқ** аффикси орқали фельдан ясалган сўзлар-нинг баъзилари одатдаги от-фельдан ясалган от бўлиб ҳам қўлланади: **қуймоқ** (овқат номи), **тўқмоқ** (бир хил асбоб), **қазмоқ—қасмоқ (қазғоқ), сиртмоқ, илмоқ** каби.

Инфинитивнинг баъзан **-лик** аффиксини олган формаси ҳам учраб қолади: **бормоқ-бормоқлик**. Принципиал қараганда, бу аффикс инфинитивнинг маъносига деярлик таъсир кўрсатмайди.

§ 83. Фельнинг ўзак-негизларига **-ш ёки -в** аффиксини қў-шиш билан ясалган ҳаракат номлари инфинитивга жуда яқин туради: **билмоқ—билиш—билув** каби; лекин **-моқ** аффикси ор-қали ясалган формада фельлик кучли бўлса, буларда отлик ҳолати кучлидир; шунга қарамай, булар ҳам **терим, сувоқ** ти-пидаги иш отлари билан тенг бўлмайди: **билиш, билув** каби формалар сифат эмас, балки равиш билан аниқланади, бошқар-ув хусусиятини сақлайди ва бошқалар.

Юқоридаги **-ш** аффикси орқали ясалган форманинг ҳам **-ма** аффикси орқали ясалган бўлишсиз ҳолати йўқдир: бу вазифа-да **-р** аффикси орқали ясалган сифатдошнинг бўлишсиз фор-маси ишлатилади: **билиш—билмаслик (бил-ма -с -лик, Чоғиш-тиринг: билар—билмас)**. Бунда ҳам баъзан **-лик** аффиксини олиб, кенгайган форма яратиш ҳодисаси учрайди; **айтиш— ай-тишлик** каби (бундаги **айтишлик** сўзи **айтмоқ** маъносидадир, бу

ерда унинг «айтишга арзийдиган, шунга мос» деган маъноси кўзда тутилмайди).

Юқоридаги **-ш** аффикси орқали феълдан ясалган сўзларнинг баъзилари одатда от—феълдан ясалган от бўлиб ҳам ишлатилади: **ўқиш** (**ўқимоқ** ва **учёба** маъносиди), **таниш** (**танимоқ** ва **таниш** одам маъносиди), **уриш** (**урмоқ** ва **война** маъносиди). Ҳозирги орфография қондаларига мувофиқ, кейингиси **уруш** формасида ёзилади), **юриш** (**юрмоқ** ва **поход** маъносиди) каби.

Юқоридаги **-в** ясовчиси қадимги **-иғ-ғи**, **иг-ги** аффиксидан туғилгандир (**бориғ—борғу—борув**, **ишла—ишлов** каби). Бу аффикс орқали ясалган форма ҳам **-ма** аффикси орқали ясалган бўлишсизлик ҳолатига эга эмас. (Бу ҳолат баъзан **англашилмовчилик** каби бир-икки сўзда учраб қолади). Бунда **айтмоқлик**, **айтишлик** каби, **-лик** аффикси олиб кенгайиш ҳодисаси йўқдир (**айтувлик** формаси бошқа маънода). Бу **-в** аффикси орқали ясалган сўзларнинг баъзилари одатдаги от—феълдан ясалган от бўлиб ҳам ишлатилади: **ёзув** (**ёзмоқ** ва **письмо**, **записка**—хат маъносиди), **Уқув** (**ўқимоқ** ва **учёба** маъносиди), **қуршов** (**қуршамоқ** ва **окружение** маъносиди), **сўров** (**сўрамоқ** ва **илтимос** маъносиди), **буров** (**бурамоқ** ва **сигирнинг** қулоғига солинадиган **буров**), **уқув** (**уқмоқ** ва **фаҳм**, **дид-фаросат** маъносиди) каби. Иш отининг бу тури **ёзувчи**, **ўқувчи**, **сайловчи** каби шахс отлари составида ҳам учрайди, лекин бу **-ув+чи** формаси **-моқ+чи** формасидан фарқ қилади; биринчиси шахснинг бажарувчилиги, кейингиси мўлжал, мақсад жиҳатидан англатади: **бормоқчи** (боришни мўлжал қилган одам).

Юқоридаги **билмоқ—билиш—билув** каби формаларни қўлланиш жиҳатидан чоғиштирсак, **-ш** аффикси орқали ясалган турнинг энг кўп ишлатилишини кўрамиз.

Иш оти вазифасида баъзан **-р** аффикси орқали ясалган сифатдош ҳам қўлланади (бу ҳодиса кўпроқ эски ўзбек тилида учрайди): **бориш-бормасини**, **борар-бормасини**, **келарини-келишини** каби.

СИФАТДОШ

§ 85. Сифатдош ҳам феъллик, ҳам сифатлик белгиларига эга бўлган феъл формасидир. Лекин сифатдош асосий феъл формасига хос (даража, замон каби) хусусиятларга эга бўлиши билан феъл категориясига киради.

§ 86. Сифатдошнинг феъллик хусусиятлари тубандагилардан иборат:

1) иш-ҳаракат ва замон тушунчасини ифодалайди: **ўқиган бола** (ўтган замон), **ўқийётган бола** (ҳозирги замон давом) каби;

2) феъл каби даражаларга эга: **ёзган студент (аниқ), ёзилган хат (мажхул);**

3) бўлишли ва бўлишсиз формаларига эга: **келган киши (бўлишли), келмаган киши (бўлишсиз);**

4) бошқарув характерига эга: **китобни ўқиган бола.**

§ 87. Сифатдош билан феъл ўртасида баъзи фарқлар ҳам бор.

Феъл маъно жиҳатдан предмет ҳаракатини ҳукм йўли билан ифодалайди (**Карим ўқиди**); сифатдош предмет ҳаракатини ҳукм йўли билан эмас, балки аниқлаш йўли билан ифодалайди (**ўқиган Карим**). Феъл ўзининг асосий грамматик функцияси жиҳатидан—кесим, сифатдош эса асосан аниқловчи бўлиб келади.

§ 88. Сифатдош ўзининг лексик хусусияти жиҳатидан белги маъносини билдиради. Бу жиҳатдан ҳам у сифатга яқин туради. Лекин сифатдош ифодалаган белги тасаввури билан сифат ифодалаган белги тасаввури бир хил эмас. Сифат предметнинг ўзига хос бўлган турғун белгисини ифодаласа, сифатдош предметнинг ҳаракат, иш ва ҳолат билан боғли бўлган белгисини ифодалайди: **гапирган киши; ўйнаган артист (сифатдош: гапирган, ўйнаган); катта шаҳар, кенг дарё (сифат: катта, кенг).**

Сифатдош, сифат каби, предметни аниқлаб келади ва бундай вақтда аниқловчи ҳолатида бўлишсизлик аффиксидан бошқа аффиксларни қабул қилмайди. Бу жиҳатдан сифат аниқловчи билан сифатдош аниқловчи бир-бирига ўхшашдир. **М а с а л а н: яхши бола, ўйнаган бола бирикмаларида яхши—сифат, ўйнаган—сифатдошдир.**

§ 89. Сифатдош маъно жиҳатдан предметларнинг иш-ҳаракат белгисини ифодалашдан предметнинг ўз белгисини ифодалаш вазифасига ўтishi билан сифатга айлана бошлайди: **учар қуш, кўрар кўз** каби. Бу мисоллардаги **учар, кўрар** сўзлари аслида сифатдош бўлса ҳам, кейинчалик замон тушунчасидан ажралиб, предметларнинг ўзига хос турғун белгиларини ифодалашга кўчган, ҳаракат белгилари ўша предметларга хос турғун белгиларга айланган.

§ 90. Сифатдошлар қуйидагича ясалади: ;

1) бўлишли ёки бўлишсиз феълларнинг ўзак-негизига **-ган (-кан, -қан)** қўшини билан: **ўқиган, ёзган, эккан, чиққан, ўқимаган, ёзмаган, эмаган, чиқмаган** каби;

2) бўлишли феълнинг ўзак-негизига **-ар** ёки **-р** қўшиш билан (феъл ундон билан битган бўлса, **-ар**, ушли билан битган бўлса **-р** қўшилади): **учар (қуш), оқар (сув)** каби

Эски (қисман янги) ўзбек адабиётида бундай сифатдошларнинг **-ур** формаси ҳам учрайди: **Келди очилур чоғи, ўзлинг намоён қил.** (Ҳамза Ҳакимзода.);

3) феълнинг ўзак-негизларига **-гуси** (**-ғуси**) қўшиш билан келгуси авлод, бўлгуси имтиҳон каби;

4) равишдошга **-жак** қўшиш билан: келажак (замон), бўлажак (сайлов) каби.

§ 91. Сифатдош предметнинг ҳаракат белгисини маълум замонга боғли ҳолда ифодалайди. Шу жиҳатдан сифатдошлар уч замонга бўлинади: ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон.

§ 92. Феълнинг ўзак-негизига **-ган** аффикси қўшилиши билан ясалган сифатдошлар ўтган замонни билдиради: Ҳозир мен Будаёк яшаган, ишлаган ердан келдим.

Эслатма: **-ган** аффикси **ёт, тур, юр, ўтир** феълларига қўшилиб келганда, ўтган замон эмас, ҳозирги замонни ифодалайди: тайёрлов пунктида ётган, юқори нав пахта, олдимизда турган муҳим вазифалар, партада ўтирган бола, биз билан юрган одамлар каби.

Сифатдошнинг **-ган** билан ясалган формаси баъзан, контекстга қараб, замонда умумийликни ҳам билдиради: айтилган сўз—отилган ўқ. (Мақол).

§ 93. Аффикси **а ёки й** ли равишдошларга **-ётган** аффикси қўшилиши билан ясалади: Доимо тараққий этаётган ижобий нарсаларни кўрсатиш, тасвирлаш жуда зарур. (М. Г о р ь к и й.) Сифатдошлар ҳозирги замонни билдиради: Корхоналаримизда ўз социалистик мажбуриятларини шараф билан бажараётган ишчилар кўп.

§ 94. Сифатдошларда келаси замон тубандагича ифодаланади:

1) **-диган** аффикси орқали; бундай ҳолларда:

а) келаси замонга боғлиқ бўлган иш-ҳаракат белгиси ифодаланади: Бир ёқадан бош чиқарсак, ҳар қандай ишнинг улдасидан чиқадиган одамлармиз. Бу—неча йиллар орзу қилинадиган, бир умр ёдда қоладиган, ҳужжатларда қайд қилинадиган кун;

б) ҳозирги замон ифодаланиши ҳам мумкин: ...Қайн отам ишнинг кўзини биладиган одам. (Ойбек.);

2) **-ар** аффикси орқали; бундай ҳолларда:

а) келаси замон ифодаланади: Ҳурмат қилиб сенга айттар сўзим бор. (Ф о л ь к л о р.);

б) контекст мазмунига қараб, яқин келажак замон ифодаланиши мумкин.

Ёвга кўзги ёпроқдек, сўзсиз сўлар вақт келди каби;

в) замонда умумийлик баён этилади:

Сен ҳам бир яхшининг кўрар кўзисан,
Балки кўрар кўзи, сўзлар сўзисан. (Ф о л ь к л о р.)
Ҳар ерда қайнар булоқ бино қилди кунма-кун.

(Ҳ. О л и м ж о н.)

Келаси замон сифатдоши (-ар)нинг бўлишсиз формаси (-мас) одатда маълум бир замон тушунчасини ифодаламайди: Улар сув ўтмас кийимларини ечиб, соҳилга чиқдилар. (Газетадан.) Сўзларинг биз учун битмас куч бўлди. («Хат».);

3) -жак, -гуси аффикслари билан ясалган сифатдошлар ҳам келаси замонни ифодалайди: **Келгуси йил сувсиз қирлар бўлиб бўстон.** (Ф о л ь к л о р.) **Бўлажак сайловда ҳам агитатор бўламан.**

§ 95. Сифатдош гапда кўпинча аниқловчи бўлиб келади. Ог-лашганда, эга ва тўлдирувчи бўлиши ҳам мумкин. Сифатдош тўлдирувчи вазифасида келганда, сон, эгалик, келишик аффиксларини олади. Сифатдош гапда кесим вазифасида ҳам келади. Бундай ҳолларда кесимлик аффиксини олади.

РАВИШДОШ

§ 96. Равишдош шахс, сон ва замон билан туслана олмай-диган, ҳам феъллик, ҳам равишлик хусусиятига эга бўлган феъл формаларидан биридир. Бу унинг асосий хусусиятидир.

§ 97. Равишдошнинг феъллик белгилари қуйидагича:

1. Равишдош феъллар каби даражаларга, бўлишли-бўлишсизлик хусусиятига эга. М и с о л л а р : **Осмон ўзининг барча ҳашамати билан порлаб, жилваланиб, жонланиб туради.** (Г о г о л ь.) **Дайди шабадалар қуёш нурларида минг товланган ялроқларни узиб учиради.** (Н. Ҳикмат.)

2. Равишдош феълнинг ўзак ёки негизларидан ясалиб, асосий феъл билан бир вақтда бажариладиган ёки ундан олдин юзага қоладиган қўшимча равишдаги иккинчи бир ёрдамчи ҳаракат маъноси ифодалайди: **Пахталарни қувнай-қувнай тераман.** (Фольклор.) **Мен ўйлаб-ўйлаб топдим.** (Ғ. Ғулом.)

3. Равишдош ҳам феълларга ўхшаш ўзидан олдин келган сўзнинг маълум келишик формасида келишини талаб қилади: **Ҳар бир сўзингизни ўйлаб гапиринг. Холида ўқишни тамомлаб, ишга кетди.**

4. Равишдошлар қўшма гап составида иккинчи даражали кесим вазифасида қўлланилиб, бош гапнинг кесими орқали ифодаланган асосий ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, сабабини, пайтини ва шартини кўрсатади: **Тонг о қ а р и б, бул-буллар сайрай бошлади. Қиш кетиб, баҳор келди.**

§ 98. Равишдошнинг равишлик белгилари тубандагича:

1. Равишдош, равиш каби, шахсли феъл орқали ифодаланган ҳаракатнинг бажарилиш мақсади, натижаси, сабаби, вақти ва ҳолатини билдиради.

2. Равишдош эгалик, келишик ва сон билан турлана олмайди, шахс, сон ва замон билан туслана олмайди.

3. Сифат ва равишга хос бўлган қиёсий даража аффикси **-роқ** баъзи вақтда равишдошга ҳам қўшилиб кела олади.

§ 99. Равишдошнинг равишга яқинлиги натижасида баъзан улар орасидаги семантик айирма ва грамматик хусусият йўқола бориб, равишдош аста-секин равишга кўчади: **бора-бора**, **қайта**, **қайтанга**, **озиб-ёзиб**, **туриб-туриб**, **кўра солиб** ва ш. к.... **Машина бора-бора бир юмалоқ нарсага айланди.** (Ойдин.) **Документларни қайта кўриб чиқди.** (А. Қ а ҳ ҳ о р.)... **Бу гаилар туриб-туриб отага таъсир этарди.** («М у ш т у м».)

Кўра, **яраша** каби равишдошлар кўмакчи сўз бўлиб ҳам келади: **Ҳар ким ишлаганига кўра (яраша) ҳақ олади.**

§ 100. Равишдош шахсли феълга ўхшаш шахс, сон ва замон билан туслана олмайди. Равишдошнинг замони унинг бошқа феъл билан ифодаланган ҳаракатга бўлган алоқасидагина аниқланади: **Кулиб сўзладим**, **кулиб сўзладинг**, **кулиб сўзлади.** Демак, равишдошда ҳам қисман замонга оидлик хусусияти бор. Лекин равишдош шахсли феъл билан бирга қўллангандагина асосий ҳаракатдан олдин, бир вақтда ёки ундан кейин бажариладиган ҳаракат маъносини ифодалайди.

Шундай қилиб, феъллардаги замон тасавури абсолют бўлиб, равишдошдаги замон нисбийдир.

§ 101. Равишдошлар ясалишига кўра икки гурпуага бўлинади: биринчи гурпуа **-б**, **-иб** ва **-а**, **-й** аффикслари орқали ясалган равишдошлар ва иккинчи гурпуа: **-гали**, **-гунча**, **-гач** аффикслари орқали ясалган равишдошлар.

§ 102. Биринчи гурпуа равишдошлардан бир гуруҳи унли товуш билан тугаган феъл негизларига **-б**, ундош товуш билан тугаган феъл негизларига **-иб** қўшилиши йўли билан ясалади.

Э с л а т м а : равишдошнинг **-(и)б** аффикси ўрнида классик адабиётда **-бон (б+он)** формаси учрайди:

Ут кўюбон куйдира тургон ўзум,
Ҳокимингиз ўлдира тургон ўзум.

(М у қ и м и й.)

Бу аффикс ҳозирги адабий тилимизда фақат поэзиядагина сақланиб қолган.

§ 103. Биринчи гурпуа равишдошларнинг биринчи гуруҳи, шахсли феъл билан бирга келиб, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) шахсли феълда ҳаракатнинг бажарилиш сабабини ва натижасини билдиради: Қирк кунда бутун халқ ёпирилиб, Каттакон Фарғона канали қоздик. (Ғ. Ғулом.) Ўзбекнинг тарихи, маданияти, шу порлоқ кунларга эргшиб ётди. (Ғ. Ғулом.) Соғиниб келдим кўзимни, Гулсара, кўрсат менга. (Я ш и н.) Уялиб гапира олмади каби;

б) ҳаракатнинг юзага чиқишида мўлжалланган, лекин сўзлаш пайтигача амалга ошмаган мақсадни ифодалайди. Бундай равишдошлар кўпинча феълларнинг инфинитив формаси +чи ҳамда +бўл+иб формасидаги феълидан ясалади. Масалан: Аҳмаддан мўлжалланган ерга бормоқчи бўлиб, ўрнидан турди. (А. Қаҳҳор.);

в) ҳаракатнинг қандай ҳолатда бажарилишини ифодалайди: Профессорим кўлимдан ушлаб: «ўз қизим...», — дейди, Бахт берган Ватан, мени олқишлаб, юлдузим, дейди. (А. Умарий.)

§ 104. Равишдошлар орқали ифодаланган ҳаракат шахсли феълдаги ҳаракатдан олдин ёки у билан бир вақтда бажарилиши мумкин: Кўёш чиқар мўралаб, пахтаг гулини тараб, зақим ошиб кетади, ўз меҳнатимга қараб. (Фольклор.) Бир силкиниб ўрнидан турди, Недир ўйлаб илгари юрди. (Х. Олимжон.)

§ 105. -(и)б аффикси билан келган равишдош баъзан такрорланиб, жуфт ҳолда қўлланилиши мумкин. Бундай чоқда узоқ давом этаётган ёки такрорланиб бажарилаётган ҳаракатни ифодалайди: ўйлаб-ўйлаб тўхтаб қолади. (Х. Олимжон.) Юзлаб олим, юзлаб санъаткор, ҳунармандлар кириб, Алишер билан видоълашар, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлашар эди. (Ойбек.)

§ 106. Равишдошлар баъзан синонимик бирикма ҳолида қўлланилади: Тонг олдида булбуллар тўлиб-тошиб сайраётити. (Ойбек.) Ёрмат терлаб-пишиб, юкларни аравага таший бошлади. (Ойбек.)

Бундай равишдош бирикмаларининг биринчи қисми асосий маънони билдирса, кейингиси равишдошдаги ҳаракатни тўлдириб, изоҳлаб келади; баъзан эса ортиқроқ бажарилишини кўрсатади.

§ 107. -(и)б ли равишдош инкор маъносини ифодаловчи -ма аффикси олса, равишдош тўлиқсиз феъл билан бирга келса, ўзининг равишдошлик хусусиятини йўқотади ва ўтган замон аниқ феълига кўчади: келмаб эди, бормаб эди каби.

§ 108. Биринчи группа равишдошлардан иккинчи гуруҳи ундош билан тугаган феъл негизларига -й, унли билан тугаган феъл негизларига -а аффикси қўшилиши йўли билан ясалади. Равишдошнинг бу формалари кўпинча жуфт ҳолда келиб, ҳаракатнинг тез-тез такрорланиб туришини ёки узоқ давом этишини билдиради. Шунинг билан бирга у сўзлаш пайтигача та-

момланган, шахсли феълдаги ҳаракат билан бир вақтда бошланадиган процессни ифодалайди.

§ 109. Феъл негизларига **-а, -й** аффикслари қўшилиши йўли билан ясалган равишдошлар ҳаракатнинг қандай ҳолатда бажарилишини, пайтини, шартини ифодалайди: **Дехқон шодлик тўла ҳаяжон билан қуллуқ қила-қила эшикдан чиқди.** (Ойбек.) **Жомий ҳам кула-кула кўп ерда ҳикоя қилган.** (Ойбек.)

Баъзан **-а** аффикси қўшиб ясалган равишдош ёлғиз ҳолда қўлланилиб, ҳаракатнинг бажарилиш пайтини ва ҳолатини билдиради: **Султонмурод кела ўқишга киришди.** (Ойбек.) **Хизматкор кела ўзини таппа ташлади.** (Пўлкап.) Бу равишдошлар кўпинча бўлишсизлик белгиси бўлган **-ма** билан қўлланилади ва ҳаракатнинг бажарилиш пайтини, шарт ва сабабини англатади; **Эътироз учун далил тополмай, сукут билан ерга қаради.** (Ойбек.) **От устида кўп юрмай, қийинчилик кўн кўрмай, эр киши ҳеч-мёрд бўлмас.** («Қундуз билан Юлдуз.») **Капалаклар ҳаёт ишқида, гулдан гулга қўнар эринмай.** (Уйғун.).

§ 110. Поэтик асарларда равишдошнинг бўлишсизлик формаси-майин шаклида ҳам учрайди: **Кўрмайин замондин заррача шафқат, фарёд деб ўтдилар Муқимий, Фурқат.** (Хат.)

Бўлишсизлик белгиси **-ма** доим инкор маъносини билдира бермайди, баъзан қўшма феъл составидаги равишдошда ҳам, кўмакчи феълда ҳам келиб, иш ва ҳаракатнинг бўлиши муқаррарлигини билдиради: **У айтган ишини қилмай қўймайди** (албатта, қилади).

Баъзан бўлишсизлик белгиси равишдош формасига эмас, шахсли феълга қўшилиб келади. Бундай ҳолларда бўлишсизлик маъноси равишдошда бўлади: **Билиб гапирмади** (билмай гапирди), **Кулиб ўйнамади** (кулмай ўйнади).

§ 111. Равишдошларнинг **-а, -й** билан ясалган формаси ҳам синонимик бирикма ҳолида қўлланилади: **У, фикрим маъқул тушмади шекилли деб ўйлади-да, шоша-пиша сўради.** (Ойбек.) **Нима бўлди сизга?—деб қўрқа-писа сўради.** (Ойбек.)

§ 112. Иккинчи группа равишдошларнинг бир гуруҳи **-гани (-кани, -қани)** аффикси қўшилиши билан ясалади ва ҳаракатнинг бажарилишидаги мақсадни, интилишни билдиради: **Ломоносов номли университетга, Узбеклар боради олим бўлгани.** (Ғ. Ғуллом.) **Ёмоннинг жазосини бергани тез бор.** **Бўйинини шарт узиб, қиргани тез бор.** (Амин Умарий.)

Классик адабиётда **-гани** аффикси, **-гали** шаклида ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек адабиётида ҳам бу форма ора-сира учраб туради: **Гулсарани олиб кетгали келдим.** (Яшин.) **Уни кўргали тез-тез келиб тураман.** (Ойбек.)

§ 113. Эски ўзбек тилида, шунингдек хоразм шеvasида -гали аффикси билан келган равишдош, пайт маъносини ҳам англатади: Сен келгали (сенинг келганинга) тўрт-беш йил бўлди. Уч-тўрт йил бўлдики, Шайх Исмоил бу мазҳабни ихтиёр қилгали (ихтиёр қилганига) (Абулғозий) каби.

§ 114. Иккинчи группа равишдошининг яна бир гуруҳи -гунча (-кунча, -қунча) аффикси ёрдами билан ясалади. Бу аффикс феъл негизларига қуйидаги шаклда қўшилади: а) феъл ларнинг ўзаги к, г билан битган бўлса, -кунча: эк + кунча, —эккунча, эг + гунча —эккунча, тўк + кунча —тўккунча, тег + кунча —теккунча; б) феъл ўзаги қ, ғ билан битган бўлса, -қунча: тақ + қунча —таққунча, йиғ + гунча —йиққунча, ёқ + қунча —ёққунча, ёғ + қунча —ёққунча каби; в) феълларнинг ўзак-негизи к—г, қ—ғ дан бошқа ундошлар ёки барча типдаги унлиларнинг бири билан тамомланса, -гунча қўшилади: ёзгунча, тўйгунча, билгунча, юмгунча, тонгунча, топгунча, сургунча, кесгунча, ботгунча, очгунча, тошгунча, сўзлагунча, бойигунча, дегунча, егунча каби.

Феъл негизларига -гунча аффикси қўшилиши йўли билан ясалган равишдошлар шахсли феълдаги ҳаракатнинг бажарилиш пайтини, шартини¹ ва қориштирилишини билдиради: Энг буюк инсонга хос бўлган исм, кишилик авлоди тургунча яшар. (Ҳ. Олимжон.) У биров билан масала талашгундай бўлса, ўзини ҳам, вақтини ҳам унутиб, енгмагунча қўймайди (Ойбек.) Қоғозга ёзгунча, дафтарга ёз.

Баъзан бу аффикс -гуча, -куча, -гудай, -гудек, -гундай, -гундек каби турли шаклда қўлланилади: Кечибон кўргувчи эл Бухоро ичига. (Муҳаммад Солиҳ.) Агар ўша гапларни айтгундай бўлсам, мени ҳайдаб юборишади. (Ойбек.)

§ 115. Иккинчи группа равишдошлар -гач (-қач, -қач) аффикслари ёрдами билан ҳам ясалади. Равишдош ясовчи -гач формаси феъл негизларига худди -гунча аффиксидагига ўхшаш шаклда турли вариантда қўшилиб келади.

Феъл ўзак-негизларига -гач аффикси қўшилиши йўли билан ясалган равишдошлар асосан пайт маъносини ифодалайди, яъни равишдошдаги ҳаракат бажарилиши билан кейинги шахсли феълдаги ҳаракат бошланишини билдиради. Масалан: Маърифатхон номи айтилгач, суҳбатга яна жон кирди. (А. Қаҳҳор.) Ҳамма билан бирма-бир кўришгач, қаторга кириб ўтирди. (Ойбек.)

¹ Шарт маъносини ифодалаш учун, албатта, -гунча аффиксидан ошдин -ма бўлишсизлик аффикси қўшилиб келиши шарт.

§ 116. Ҳозирги замон ўзбек тилида айрим равишдош формалари бошқа хил конструкцияларда ифодаланишлари ҳам мумкин. Улар қуйидагича:

1. а) **-(и)б** аффикси ёрдами билан ясалиб, пайт маъносини ифодаловчи равишдош ўрнида ўтган замон сифатдоши ясовчи **-ган** аффикси ва ўрин-найт келишиги аффиксининг белгиси **-да** қўшилишидан ҳосил бўлган конструкция ишлатилади: **Уйга кета туриб уни учратдим.—Уйга кетаётганда уни учратдим.**

б) Яна шу **-(и)б** билан ясалиб, сабаб маъносини ифодаловчи равишдош ўрнида феъл негизига **-гани** учун қўшилишидан ясалган конструкция ишлатилиши мумкин: **У касал бўлиб ўқишга келолмади.—Қасал бўлгани учун ўқишга келолмади.**

2. **-а** аффикси ёрдами билан ясалиб, пайт маъносини ифодаловчи равишдош ўрнида эгалик аффикслари қўшилган ҳаракат номи ва билан кўмакчисининг иштироки ила ясалган конструкция ишлатилади: **У кела ўқишга киришди.—У келиши билан ўқишга киришди.**

3. Мақсад маъносини ифодаловчи равишдош ўрнида **-моқ** аффикси билан ясалган ҳаракат номига жўналиш аффикси **-га** қўшилишидан ясалган конструкция ёки **-(и)ш** аффикси билан ясалган ҳаракат номига учун ёрдамчи сўзи бирикувидан ҳосил бўлган конструкция қўлланилади: **ўқигани келганмиз.—Ўқимоққа келганмиз.—Ўқиш (ўқимоқ) учун келганмиз.**

4. **-гунча** аффикси қўшилган равишдошлар ўрнида қуйидаги каби турли конструкциялар қўлланилади: **Кўрмагунча ишонмайман.—Кўрмасдан ишонмайман ёки Кўрмасдан туриб ишонмайман. Кўп сўзлагунча, кўп ишла.—Кўп сўзлагандан кўра, кўп ишла. У келгунча кетмай тур.—У келгунга қадар кетмай тур.**

5. **-гач** аффикси билан ясалган равишдош ўрнида қуйидаги каби бирикмалар ишлатилади: **Тонг оқаргач, кушлар сайрай бошлади.—Тонг оқариб, кушлар сайрай бошлади.—Тонг оқаргандан кейин, кушлар сайрай бошлади.—Тонг оқариши билан (биланоқ), кушлар сайрай бошлади каби.**

§ 117. Равишдошларнинг қўшма феъллар ясашда маълум роли бор. Қўшма феълларда равишдош формасидаги феъллар етакчи роль ўйнаб ва асосий маънони билдириб келади, кўмакчи феъллар эса, маънога қўшимча тус беради.

Аммо қўшма феъл составидаги равишдош формалари равишдошлардан принципиал фарқ қилади. Бу фарқ асосан тубандагилардан иборат:

1. Қўшма феъл составидаги равишдошлар асосий ҳаракат маъносини билдирса ҳам, замон, шахс ва сон аффикслари равишдошга эмас, кўмакчи феълга қўшилиб келади: **ўқий бошладим, ўқий бошлаган эдик, ўқий бошлайман, ўқий бошлашар экан ва ш. к.**

2. Равишдош асосий ҳаракат маъносини билдирмай, шахсли феълдаги ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ифодалайди. Қўшма феъл составидаги равишдошлар эса асосий ҳаракат маъносини билдиради: **кулиб сўзлади** (равишдош), **кулиб юборди** (қўшма феъл) каби. Биринчи мисолда асосий ҳаракат — сўзламоқ ёрдамчи ҳаракат — **кулмоқ** (кулиб—равишдош)дир. Иккинчи мисолда асосий ҳаракат—**кулмоқ**, ёрдамчи ҳаракат—**юбормоқ**дир. Бунда юбормоқ феъли кулишнинг тўсатдан вужудга келганлигини билдиради ва ўзича айрим маъно билдирмайди.

3. Гапда равишдошлар ҳол вазифасида келиб, қандай? деган сўроққа жавоб бўлади. Қўшма феъл таркибидаги равишдошлар кўмакчи феъл билан биргаликда кесим бўлиб келади ва феълларга ўхшаш нима қилди?, нима қилаётир? каби сўроқларга жавоб бўлади: **М а с а л а н, Кулиб сўзлади—қандай сўзлади? —кулиб (ҳол); Кулиб юборди—нима қилди?—кулди (кесим).**

4. Қўшма феъл составидаги элементлар яхлит ҳолда (бирга) қўлланилади ва улар орасида гапнинг бошқа бўлаклари кела олмайди. Равишдош билан шахсли феъл эса доимо бирга қўллана беради ва гапнинг турли ўринларида келиши мумкин. Бу ҳол маънога ва имлога таъсир қилмайди. Улар ажратиб ёзила беради.

Қўшма феъллар баъзан уч ва тўрт составли бўлиши ҳам мумкин. Бундай вақтда олдин равишдошнинг **-б, -иб** ли формаси, кейин **-а, -й**, ли формаси келади: **Айтиб бериб қўя қол. Кўриб чиқиб бера қол. Кўриб тура туринг** ва ш. к.

§ 118. Равишдош синтактик хусусиятга эга.

Содда гап составида равишдошлар ҳолат, сабаб, пайт ва мақсад маъноларини ифодаловчи ҳол бўлиб келади: **Пахта дейди кулиб, товланиб, Севган киши мени махтасин.** (У й ғ у н.) **Тугилиб, шошилиб, ҳовлиқиб тиллар, Парашютчи қизни—Башорни сўйлар.** (У й ғ у н.) **Бухоро амири қочди дириллаб, Биз қувдик ол байроқ қўлда пириллаб.** (Х а т.) **Полковник қўйидаги қоғозни с и л к и б, Аҳмаджонга узатди.** (А. Қ а ҳ қ о р.) **Баҳор шамоли ғириллаб эсади.** (О й б е к.) **Утлашар йилқилар, сигирлар, қўйлар. Сакрашиб, маърашиб, яйрашиб ўйнар.** (Х а т.)

Булар ташиқари, равишдошлар қўшма гап составидаги эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади. Бундай вақтда равишдошлар бош гапдаги кесимни изоҳлаб беради. Шунинг учун ҳам эргаш гапнинг кесими иккинчи даражали кесим ҳисобланади. **-а, -й** ва **-гали** аффикси ёрдами билан ясалган равишдошларгина эргашган қўшма гап составида эргаш гапларнинг кесими бўлиб келолмайди, равишдошнинг қолган формалари эса кесимлик вазифасини адо этади.

§ 119. Равишдошнинг **-(и) б** ли формаси равиш, сабаб, тўсиқсиз, пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: Кўзи тиниб, эси кетди у девнинг. (Ислом шоир.) Шу пайт эшик очилиб, ҳовлига ҳарбийча кийинган бир йигит кириб келди. (Ш. Рашидов.)

§ 120. **-гач** аффикси орқали ясалган равишдош сабаб, пайт, эргаш гапларининг кесими бўлиб кела олади: Зайниддин шикоятланиб қистагач, тоқчадаги хатни олиб берди. (Ойбек.) Илҳом сочгач инқиллаб, Кундуз машъалдек ёнди. (Ҳ.Олимжон.)

§ 121. **-ма+й** аффиксининг олган равишдош сабаб, пайт эргаш гапларининг кесими вазифасида қўлланади: Бойнинг сўзи ўтмай, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди. (Пўлкан.)

§ 122. Пайт, чоғиштирини эргаш гапларининг кесими **-гунча** аффикси ёрдамида ясалган равишдошлар орқали ҳам ифодаланади:... водокачка **битгунча**, ариқлар тайёр бўлди. (А. Қаҳҳор.) Зухра юлдуз бўлиб кўкда тургунча, бўлмабман шу боғда ёнғувчи чироқ. (Уйғун.)

РАВИШ

РАВИШЛАРНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

§ 1. Равиш иш-ҳаракатнинг белгисини, белгининг (сифат ва равишларнинг) белгисини ва баъзан предметнинг белгисини ифодалайди.

Равиш иш-ҳаракатнинг белгисини ифодалаганда, унинг бажарилиш процессини, ҳолатини, пайтини, ўрнини кўрсатади. **Масалан:** Дарахтларнинг яшил чодирини остида уёқ-буёқни аста (қандай?—ҳолат) кезди. (Ойбек.) Ҳар ёнда (қаерда?—ўрин) кўринар обод қишлоқлар. (Назармат.) Кеча (қачон?—пайт) ўнинчини аъло тугатдинг. (Ғ. Ғулом.) Узоқдан бунинг шаҳар эканини дарров (қандай?—ҳолат) пайқаш қийин эди. (А. Мухтор.)

Равиш белгининг белгиси ёки предметнинг белгисини ифодалаганда, уларнинг даражаларини кўрсатади. **Масалан:**— Ҳорманглар яхши қизларим,—деди раис анча наридан. (Ойбек.) Кўп одам келди. Қурилишда гоят улкан унинг ҳиссаси.

§ 2. Равишнинг морфологик белгилари тубандагича:

1. Равиш бирон сўз билан грамматик алоқага киришганда, ўз формасини ўзгартмайди, ҳеч қандай аффикс олмайди. Форма жиҳатдан ўзгармаслик равишнинг хусусиятларидан биридир. **Масалан:** Фозил тез гапирди. Уткир секин гапирди. Эркин жуда шошди.

2. Равиш махсус ясовчи аффиксларга эга. **Масалан:** -ларча, -анча, -ан, -часига, -ча, -лаб, -н -ин аффикслари махсус

равиш ясовчи аффикслардандир. М а с а л а н: қаҳрамонларча, баҳодирона, мардчасига, ёзин-қшин, тонналаб, ўзбекча каби.

§ 3. Кўпгина равишларнинг маъноси, тузилиши (структураси) уларнинг турли сўз туркумлари билан алоқадор эканлигини кўрсатиб туради. М а с а л а н: қшин, ёзин, ичкари, ташқари, шошмасдан, ишдамасдан, қайтадан каби. Равишлар от феъллардан ясалиб, кейинроқ бу сўз туркумлари билан муносабатлар узоқлашган ва тамомила равиш категориясига ўтиб қолган.

Равишларнинг ясалиши

§ 4. Равишлар икки йўл билан ясалади: 1) морфологик йўл билан, 2) синтактик йўл билан.

§ 5. Морфологик йўл билан равиш ясалишида ўзак-негизларга аффикслар қўшилади. Аффикслар ёрдами билан равиш ясалиши ўзбек тилида энг унумли усулдир. Бироқ, равиш ясовчи аффиксларнинг яшаш даражаси бир хил эмас. М а с а л а н: -ча, -часига, -ларча, -дек, -дай, -лаб, -ига||-сига каби аффикслар унумли аффикслардир. Булар мустақил сўз туркумларининг деярлик барчасига қўшилиб, улардан равиш ясай оладилар. Бироқ -ана, -на, -ин, -лай, -симон — унумсиз аффикслардир.

§ 6. -ча аффикси ёрдами билан отдан, сифатдан, олмошдан, сифатдошдан ва равишнинг ўзидан равиш ясалади. Булар ичида отлардан равиш ясалиши ривожланган бўлиб, бошқа сўз туркумларидан равиш ясалиши унчалик тараққий қилмаган. Аффикс -ча қўшилиши билан ясалган равишлар семантик жиҳатдан асосан ҳаракат ё ҳолатнинг белгисини, миқдорини, даражасини ёки шу белгининг бошқа бир белгига ўхшашлигини кўрсатади (бу белги баъзан предметга тегишли бўлиши ҳам мумкин): Қутлуғжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гаплаша бошлади. (Ойбек.) Шу мажлиздаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомоллар бригадасига бирикиб олди. (А. Қаҳҳор.) —Большевикча иш деб буни айтадилар,—деди Собир кўксини кериб. (Ойбек.) Ҳалигина келиним... янгича овқат қилиб берди. (Ойбек.) ...ҳаво аввалгича беғубор бўлиб қолди. (Ҳ. Назир.) Атрофлича муҳокама қилсак, янги таклифлар чиқиб қолади. (Р. Файзий)... ўзи ҳам унча-мунча биладиган эпчил йигит экан. (Р. Файзий.) Узича мулоҳаза қилиб боқсин. (Уйғун.) Сизча қандай ўтади қиз? (Ойбек.) Ҳайдар ота, ундан жавоб ололмаслигига кўзи етиб, шошганча ичкарига кирди. (А. Қаҳҳор.) Балки қизлар айтганидек ўларча ўжар эмасдир. (Ҳ. Исмоилов.) Ҳозирча бу ошхонада ишлаб турамиз. (Ҳ. Усмонов.) Хотинларнинг баъзилари қизикқанларидан чачвоқларини қия очиб, яширинча мўра-лашди. (Ойбек.)

Рабиш ясовчи -ча аффикси ўзакка тўғридан-тўғри қўшилиб келади: мард + ча, ўзбек + ча, ҳарбий + ча каби; эгалик аффиксларидан кейин келади: уз + и + ча, уз-ўз + лари + ча; қаратқич келишигидан сўнг қўшила олади: ме + нинг + ча, биз + нинг + ча каби;

§ 7. -ларча ёрдами билан ясалган равишлар семантик томондан -ча орқали ясалган равишлардан асосан фарқ қилмайди, -ларча қўшилган равишларда фақат ўхшатиш маъноси бир оз кучайган бўлади. Чоғинтиринг: мардча—мардларча, дустча—дустларча, большевикча—большевикларча.

Бу аффикс кўпинча от ва отланган сифатлардан равиш ясади: акаларча, уртоқларча, ўғилларча, болаларча, асрларча, соатларча, қадрлонларча, айбдорларча, бепарволарча. Мисоллар: Кимни койиди, кимни оталарча мақтади. (Ойбек.) Рустамнинг қўлини дустларча сиқиш иштиёқи туғилди. (Гўлам, «Қатта мақсад йўлида».)

Орёл шаҳри учун сен қилган жангни
Йилларча сўзлашар ёшу қарига.

(Х. Олимжон.)

...катталарча чордона қурган бола бепарвогина таниқтирди.
(Ойбек.)

§ 8. -часига. Бу асосан от, баъзан сифатларга, қўшилиб, ҳаракат белгисининг тўлиқ ўхшашлигини англатади: фронтчасига, қаҳрамончасига, очиқчасига, тошкентчасига каби.

Мисоллар: —Ишни комсомолчасига ташкил қилмоқдамиз,—деди Ўсаржон... (Ойбек)... деди тикка туриб ҳарбийчасига. (С. Назар.)

§ 9. -дай -дек. Бу аффикслар сўзларга қўшилиб, ҳаракат ёхуд ҳолатнинг, баъзан эса белгининг ўхшашлигини билдиради: аскардек, бекорчидек, яшиндай, бургутдек, чирмовуқдай, қушдек, зигирдай, лоладай; фарқсиздек, аввалгидек, баҳоргдай, кафтдагидек, бурунгидек, ҳар галдагидек, ҳар қачонгидек; бундай, шундай, сиздек; кўргандек, чўчигандай, ачингандек, билмагандек каби.

Мисоллар: Бугун эса катта кўчада байрамдагидек одам кўп эди. (Ш. Рашидов.) Манзурага аллақандай сунъий, сахнадагидай сохта кўринди. (А. Мухтор.) Ернинг ҳосилдорлигини ошириш учун ўтмишдаги узоқ йиллик кураш ҳеч маҳал ҳозиргидек натижа бермаган эди. («Қизил Ўзбекистон») Уялгандек жавоб берди Салимжон. (Р. Файзий.) Ҳа, шундоғ бўлсин. (П. Турсун.)

Мисоллардан кўриниб турибдики, -дек, -дай аффиксларининг турли фонетик вариантлари -доқ, -доғ, -дак, -дақа, -дака ҳам учрайди. Булар сўзлашув тилида диалектлараро, баъзан эса бадий асарларда, одатда персонажлар тилида, учраб қо-

лади. Адабий тилда норма сифатда -дек ва -дай аффикслари ишлатилади.

§ 10. -лаб. Бу аффикс ёрдами билан ҳолат, пайт ва миқдор маъносини билдирган равишлар ҳосил қилинади. -лаб аффикси орқали бугунги тилимизда кўпроқ отлардан ва қисман бошқа туркумдаги сўзлардан анчагина равишлар ҳосил бўлганки, бу унинг унумли ясовчига айланаётганлигини кўрсатади: эрталаб, кечалаб, арвалаб, ойлаб, ййлаб, ҳафталаб, гектарлаб, илгарилаб, кўплаб, бирма-бирлаб каби.

Мисоллар: Кузда тонналаб олинadиган ҳосилнинг граммлаб-граммлаб ундириш палласи ҳозир. (Ойбек.) Куни-кеча текшириш комиссияси битталаб кўриб чиқди. (Х. Назир.) Таълимнинг биринчи кунларидаёқ ўқувчиларни ҳарфлаб эмас, бўғинлаб ўқишга ўргатиш керак.

Форма томондан бир-бири билан ўхшаш бўлган равиш (соатлаб) билан равишдош (ишлаб)нинг фарқи шундаки, равишнинг ички семантикасида ҳаракат идеяси англашилмай, балки белги, ҳолат англашилади, туслана олмайди; равишдошда эса белги англатиш билан бирга ҳаракат идеяси ҳам бор, феълга хос грамматик хусусиятлар сақланади.

§ 11. -она. Бу аффикс ёрдами билан ясалган равишлардан тақлид ва ўхшатиш маъноси англашилади: дўстона, камтарона, ҳолисона, оқилона, қадимона каби.

Мисоллар: Ҳаяжон билан чолнинг қўлини сиқди ва ўзга колхозчилар билан биродорона хайрлашди. (Ойбек.) Акбархўжа Рамазонқорига муғомбирона бир назар ташлаб олиб, гапида давом этди. (П. Турсун.)

§ 12. -ан. Бу аффикс аслида араб тилида тушум келишиги формаси бўлиб, ўзбек тилида равиш ясовчи аффикс вазифасида ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат белгисини, ҳолатини, бажарилиш усулини англатган бир қатор равишлар -ан аффиксини олган отлардан ясалгандир: қисман, ҳақиқатан, воқеан, қатъиян, фикран, виждонан, тахминан, тамоман, жавобан, мажбуран, руҳан каби.

Мисоллар: Бу тупроқшунос олимлар билан Уктам район марказида тасодифан учрашган эди. (Ойбек.) Ҳа, эсимда, — деди ва мажбуран эснади. (М. Ю. Лермонтов.) Бунинг устига Манзура нима учун қолганини ҳам тахминан пайқаб турарди. (А. Мухтор.)

Бу аффикс олатда от, сифат, олмош, равиш ва равишдошларга қўшилиб равиш ҳосил қилади. Бу икки хил кўринишга эга бўлган равиш ясовчи аффикслар унли товуш билан тугаган сўзларга -сига, ундош товуш билан тугаган сўзларга -ига шаклида қўшилади. Ундош товуш билан тугаган сўзларда, баъзан боғловчи элемент сифатида а орттирилиши ҳам мумкин: узун + а + сига, қатор + а + сига каби.

§ 13. **-ига||-сига.** Бу аффикслар орқали ясалган равишлар ҳаракат белгисининг қай тарзда вужудга келишини билдиради; сидирғасига, узунасига, кўндалангига, ялписига, ёлгондакасига, ростакамига, бараварига, сурункасига, улгуржисига, чинакамига, қаторасига, кўтарасига, биракайига, бирваракайига, ёппасига, чаппасига, бирданига, тиккасига, қиясига, қанақасига, шунақасига каби.

Масаллар: **Ялписига** бизнинг колхоз нормасини икки марта ортиқ бажарди. (Ойбек.) Лекин у қаторасига бир неча кун келмади. (П. Турсун.)

-ига||-сига равиш ясовчи аффикс сўз турловчи аффиксларнинг комбинациясидан тугилган бўлиб, аслида III шахс эгалик **-и, -си** ҳамда жўналиш келишиги **-га** аффиксларидан иборатдир. Аммо ҳозирги кунда **-ига||-сига** аффикси орқали ясалган равишларга эгалик ва келишик аффикси билан муносабат кўринмайди, шунинг учун ҳам равиш таркибидаги сўз ясовчи аффиксда эгалик ҳам, келишик ҳам ўқилмайди.

§ 14. **-гача.** Бу аффикснинг от, сифат, олмош ва равишга қўшилиши натижасида пайт-чегара маъносини билдирувчи равиш ясалади; алламаҳалгача, эртадан-кечгача, яқингача, тушгача, бунгача, анчагача, ҳалигача, ҳозиргача каби.

Масаллар: **Зиёфат** ва келди-кетди аллапаллагача давом этди. (Ойбек.)

§ 15. **-симон.** Бу аффикс ёрдами билан ясалган равишлар ҳам асосан ўхшатиш маъносини билдиради: ҳазилсимон, хафасимон, уялгансимон каби. **-симон** аффикси орқали ясалган равишлар ҳозирги кунда йўқ даражададир.

Масаллар: **Ўрмонжон** майдонга қирғийсимон қараб, тўртта бармогини кўрсатди. (Ойбек.) **Койиманг, Юлдузхон,**— аразсимон гапирди Турсуной,— бир нафас ашула айтганимизга шунчами?! (Р. Файзий.)

§ 16. Юқорида айтилган равиш ясовчи аффикслардан ташқари **-н||-ин, -лай (-лайн), -намо** аффикслари ҳам борки, булар орқали саноклигина равишлар ясалади: эртан, кечин, ёзин, қишин, яширин, бутунлай, тириклай, олифтанамо, ҳазилнамо каби.

Масаллар: **Эртан Усман** томонига бизни бошлаб борасан. (Ф. Йўлдош.) Бу элда гўдаклар ёшлай ўлмайди. (Ғ. Ғулом.)... олифтанамо гердаийб уйдан чиқаркан, Гулнор тўхтади. (Ойбек.)

§ 17. Синтактик йўл билан равиш ясалиши уч хил: 1) морфологик-синтактик йўл билан; 2) композиция йўли билан; 3) лексик синтактик йўл билан.

§ 18. Морфологик-синтактик йўл билан равиш ясалишида турли келишикдаги (асосан чиқиш, ўрин, жўналиш) от, сифат, олмош ва баъзан феъл формалари равишга айланади.

Келишик формасини олган сўзларнинг равишга айланиши, одатда сўзларнинг маълум келишикда «қотиб» қолиши натижасида майдонга келади. Бу равишлаган сўзлар турланиш системасидан чиқиб, махсус маънога эга бўлади ва у келишик аффикслари синтактик муносабатни ифодаламай қўяди. Бироқ ҳар қандай сўз чиқиш, жуналиш, ўрин-пайт келишиклари формасини олиши билан равишга айлана бермайди, равишлашишга мойил бўлган сўзларгина равишга айланади. Бундай сўзлар асосан тубандагилардан иборат:

1. Томон-макон ва пайт маъносини билдирган ўрин, чиқиш ёки жуналиш келишигидаги отлар равишга айланади ва предмет маъносини билдирмайди.

Мисоллар: Қиз нарироқ бориб, орқага бир қайрилиб боқди. (Ойбек.) Қочмасин, ўртага қалаб қўйинглار. (Фозил Йўлдош.) Учинчи куни азонда тур-тур бўлиб қолди. (А. Қаҳҳор.) Ахир, бошда ўзи танлаган-да, (Ҳ. Назир.) Кўлга тонгдан қармоқ ташлар. («Боқчамизга келинглар».)

2. Сифатларга жуналиш, ўрин, чиқиш келишиклари аффикси қўшилиши билан равишлар ясалади: узоққа, яқинда, йироқдан, тўғридан, баравардан, чиндан, ёлғондан, ростдан каби.

Мисоллар: Шу вақтда қадрдон агроном олислан кўри-ниб қолди. (Ойбек.) Янгидан гуллайди қадим Самарқанд.

3. Кўрсатиш олмошлари кўпинча ўрин-пайт, баъзан чиқиш келишиклари формасида равишга айланиб, пайт ҳам ўрин маъносини билдирадилар: бунда, шунда, ўшанда, бундан каби.

Мисоллар: Бундан бирон ёққа кўзголиш ҳам қийин эди. (Ойбек.) Ушанда ҳалиги Маҳмуджон деган йигит ёшларнинг ашуласини келтирди. (А. Мухтор.)

§ 19. Сифат, сон, олмош ва феъл формаларининг келишиклар формасида равишга айланиши отга нисбатан анча чегараланган. Равишдошлар ва бўлишсиз формадаги сифатдошлар чиқиш келишиги аффиксини олганда, равишлашиши мумкин: қайтадан, шошмасдан, индамасдан, чарчамасдан каби.

Мисоллар: Уктам папиросини ҳалқа-ҳалқа тутатиб, индамасдан тескари қаради. (Ойбек.)

Урушдан бир йил ўтмай Днепр қуёшини

Қайтадан ёрита олган ишчиларга баллидир.

(Ғ. Фулом.)

§ 20. Синтактик йўл билан равиш ясалишининг иккинчи тури композиция усулидир. Композиция йўли билан сўзлар ўзаро қўшилиши, тизилиши ёки сўзларнинг такрорланиши натижасида равиш ҳосил бўлади.

§ 21. Сўзларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган равишлар составида турли сўз туркумлари қатнашиши мумкин; улар қуйидагича:

1) У, бу, шу, ўша кўрсатиш олмошларига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари формасидаги ер, ёқ, сўзларининг қўшилиши орқали: **Шу ерга, у ёққа, у ерда, бу ерда, ўша ёқдан, бу ердан каби.**

Мисоллар: Бу ерда корхона ишчиларининг маданий дам олишлари учун ҳамма шароит вужудга келтирилган. («Қизил Ўзбекистон»). Мўмин Мирзо иш кўрган уч-тўрт баҳодири билан отни ўша ёққа бурди. (Ойбек.);

2) Белгилаш олмоши ҳар билан бон, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигида бўлган турли сўзларининг қўшилиши орқали: ҳар дам (да), ҳар он (да), ҳар гал, ҳар қачон, ҳар вақт, ҳар замон (да), ҳар лаҳзада, ҳар ёққа, ҳар ерда, ҳар тарафдан каби

Мисоллар: Ҳар ёнда кўринар обод қишлоқлар. (Назир-мат.) Қизил юлдуз нашта сочар ҳар онда. (Х. Олимжон.);

3) Ҳар хил туркумдаги сўзларнинг бир сўзи билан қўшилиши орқали: бир бошдан, бир куни, бир пас, бир зумда, бир оз, бир талай, бир рав каби.

Мисоллар: У одамларнинг ҳаракатига бир мунча кулайлик берди. (А. Назир.) Султонмурод уҳ тортиб, индамасдан бир ёққа жўнади. (Ойбек.)

4. Баъзан ҳамма (ҳамма), ҳеч ва алла элементларининг от ёки сўроқ олмошлари билан қўшилишлари орқали: ҳамма вақт, ҳамма ёққа, (-да, -дан), ҳеч вақт (-да), ҳеч маҳал, ҳеч қачон, аллақачон каби.

Мисоллар: Ҳамма ёқдан саволлар тушиб турибди. (П. Турсун.) Соя-салқин боғимдан, ҳеч вақт қушлар аримас. (Толиб Йўлдош.) Бу йил зовурлар аллақачон қазилиб бўлди. («Қизил Ўзбекистон».)

5. Турли сўз туркумига тааллуқли сўзларнинг (равиш+от, raviш+равиш) ўзаро қўшилиши орқали: ҳали замон, тез фурсатда, салкам, қайта бошдан, тез орада, тез кунда, яқин фурсатда каби.

Мисоллар: Ҳали замон келиб қоладилар. (Х. Назир.) Нарӣ ёқдан юриб келаётган ёшгина бир қизил аскар кўриниб қолди. (А. Қаҳҳор.) Тез орада унча-мунча механикка сўз бермай қўйди. (Ойбек.)

§ 22. Сўзларнинг такрорланиши билан ясалган равишлар қўшма сўз таркибидаги компонентларнинг кетма-кет айнан келиши ёки такрорланиши натижасида ҳосил бўлали.

Сўзларни такрорлаш орқали равиш ясашда мустақил сўз туркумларининг кўпи иштирок этади, бироқ ясалиш даражаси барчасида барабар эмас. Такрорланиш билан отлардан равиш ясалиши қолган сўз туркумларига нисбатан кўпроқ учрайди.

Такрорланиш орқали ясалган равишларнинг материал жиҳатдан турлари тубандагича:

1. **От билан от.** Бу хилдаги такрорлар беш келишик ёки жўналиши, ўрни-пайт, чиқши келишиклари формасидаги отлар ёки ма (ба) элементини олиб, айнан такрорланган отлардан ташкил топади: тун-кун, такрор-такрор, қатор-қатор, чаман-заман, кундан-кунга, йилдан-йил, орқамма-орқа, навбат-ма-навбат, юзма-юз, сўзма-сўз, ном-баном, дам-бадам каби.

Мисоллар: Эргаш ҳарфни такрор-такрор ёган сари ўз ишидан қувонди, илҳомланди. (П. Турсун.) Эсон бўлгур, эртаю-кеч дарахт тепасида. (Ойбек.).. Йилдан-йилга қандек бўлишини ҳам айтиб бераман. (А. Қаҳҳор.) Илк ин ҳавоси дам-бадам ўзгариб туради. («Қизил Ўзбекистон»).

2. **Сифат билан сифат.** Сифатларнинг такрорланиши йўли билан равиш ясалади:

а) сифатларнинг айнан такрорланиши: **чаққон-чаққон, бийрон-бийрон, пишиқ-пишиқ, бошқа-бошқа** каби;

б) синонимик сифатларнинг такрорланиши: **эсон-омон, соғ-саломат** каби;

в) келишик ёки ма (ба) формаси қўшилиб сифатларнинг такрорланиши: **очиқдан-очиқ, тўғридан-тўғри, узундан-узоқ, бекордан-бекор (га); зўрма-зўраки, тўғрима-тўғри, зўр—базўр** каби.

3. **Равиш билан равиш.** Равишларни такрорлаш йўли билан ҳам равиш ҳосил қилинади: **нари-бери, ҳали-бери, ҳали-ҳали, анча-мунча, бирин-кетин, унда-бунда, баъзан-баъзан, баъзи-баъзида, аввал-бошда, зинҳор-зинҳор, аста-секин, наридан-бери, олдинма-кетин.**

Мисоллар: Этигини оёққа **нари-бери** илиб, ювингани ариққа югурди. (Ойбек) Нурмат акадек асил одам дунёга камдан-кам келади. (Уйғун.) Улар йўлда **олдинма-кейин** юриб боришмоқда. (Р. Файзий).

4. **Феъл формаларининг такрорланиши билан равиш ҳосил бўлади:** **узил-кесил, қатла-қатла, эшитилар-эшитилмас, билинар-билинмас, қўярда-қўймай, бора-бора, қайта-қайта, қўша-қўша, қота-қота, бориб-бориб, озиб-ёзиб, туриб-туриб, қотиб-қотиб, чор-ночор, йўл-йўлакай** каби.

Мисоллар: Сидиқжоннинг кўнглини **узил-кесил** боғлаш учун (А. Қаҳҳор.) **Билинар-билинмас** жимирлайди кўлнинг суви, кўкимтир шоҳи. (Уйғун.) Жувон яна **қотиб-қотиб** кулди.

Такрорланган феъл формалари орасида равишдошлар равиш ясалиши унумлидир. Бироқ жуфт ҳолда келган ҳар қандай равишдош равишни вужудга келтира бермайди. Такрорланиш натижасида равишга айланган равишдошлар, маъно ва синтактик қўлланишга кўра, равишдошлардан бирмунча фарқ қилади. Равишдошларнинг такрорланиши билан ясалган равишлар феълга хос лексик-грамматик белгиларни сақласа-да, айрим ҳолларда ўзининг аслий формасидан узоқлашгандир.

Солштирини: озиб-ёзиб — озмоқ, туриб-туриб—турмоқ, қайга қайта—қаймоқ каби.

Б. Олмон, сон ва уидов сўзларининг турли формада такрорлангани билан равиш ясалди: ўз-ўзидан, ўзидан-ўзи, битта-битта, бир-бир, бирма-бир, биттама-битта, якка-якка, яккама-якка, ашил-ташил, тақа-тақ, вақти-бевақт, ҳуда-беҳуда, тўла тўкис, чор-пачор, йўл-йўлакай каби.

Мисоллар: Бир неча қиз ўз-ўзидан рақсга тушиб кетди. (Ойбек.) Карта тепасига келди-ю, тақа-тақ тўхтади. («Қизил Ўзбекистон».) Юракдаги ҳасратларни бирма-бирлаб ёрибдилар. (Қ. Муҳаммадий.) Ўрмоннинг таҳмини тўғри чиққанлиги очиқ-ойдин кўришиб турса ҳам... (А. Қаҳҳор.).

§ 23. Ҳозирги замон ўзбек тилида равишларининг фразеологик характердаги типлари ҳам кўрилади: ҳа деб, ҳа деганда, ҳа демай, бир кунмас бир кун, эртасиз инди, эртадан кечгача, бошдан оёқ, кўз очиб юмгушча, енг ичида, бир оғиздан, беш қўлдай, кун узун кун.

Мисоллар: Марҳаматдан ҳа деганда дарак бўлмади. (Ҳ. Назир.) Аммо кун узун кун одам тигиз. (В. Маяковский.) Бир кунмас бир кун қўнадиган жойинг ёқадими? (Ойбек.) Атрофдагиларни беш қўлдай биларди. (А. Мухтор.)

Бу каби фразеологик уюшмаларнинг равишлигини белгилаш асосий чегара унинг семантик мундарижасидир.

§ 24. Лексик-синтактик йўл билан равиш ясалиши бошқа туркумдаги сўзнинг равишлашиши, равишга ўтиши орқали вужудга келади.

Равишга кўчиш тилда бирдан ва тасодифан юз бермай, балки янги сифат элементларининг аста-секин ва узоқ вақт давомида тўпланиб бориши билан сўзда янги лексик-семантик ва грамматик хусусиятларнинг воқе бўлиши натижасида рўёбга келади. Қуйидаги отларни равишга кўчган дейиш мумкин: эрта, индин, бугун, кечқурун, кеча, кеч каби.

Равишга кўчган отлар предмет тушунчасини билдирмай, балки умуман пайт маъносини англатишни ўзида уйғунлаштирган.

Айрим отлар эса ҳозир равишга кўчиш процессини кечирмоқда: оқшом, кундуз, Масалан: Тинмас кундуз, тинмас кеча. (Ойбек.). Бу сўзлар ўрни билан предмет номиши ҳам ҳаракат белгисини ҳам англатиб кела беради.

Бир гуруҳ сифатлар равишга кўчиб, улар ҳаракат белгисини англатувчи сўзларга айланган: улгуржи, яққол, баралла, тугал, бафуржа, муттасил, роса, баравар, сўзсиз, узлуксиз, омонсиз, беомон, ўзгаринсиз, ҳаракатсиз, тўхтовсиз, бетўхтов ва ш.к.

Мисоллар: Сотиболди тўқилган саватчаларни улгуржи оладиган баққолдан 20 танга қарз олди. (А. Қаҳҳор.) Пахта ортилган машиналар Қорақалноғистон йўлларида тўхтовсиз

қатнаб турибди. («Қизил Ўзбекистон».) Қиз рус тилида бемалол гаплашар эди. (Ойбек.)

Айрим сифатлар эса равишга кўчиш процессини кечирмоқда: узоқ, яқин, ҳар тарафлама, бир тарафлама, ҳар ёқлама, бир ёқлама каби.

Мисоллар: Муҳиддин ноништа қилиб бўлгач, узоқ ўтира олмади. (Р. Файзий.) Пахтачиликка раҳбарликни ҳар тарафлама кучайтирайлик. («Қизил Ўзбекистон».)

Равишдошларнинг ҳам равишга кўчишини учратиш мумкин: ура, уриб, оша, тўла, қия, қиё, қўша, қайта каби.

Равишдошларнинг равишга кўчиши одатда дастлаб унда ҳаракат идеясининг кучсизланиши ва феъл каби тусланишнинг йўқола боришидан бошланади. Феъл формасига хос ана шу лексик-грамматик хусусиятларнинг йўқолиши билан равишдош равишга ўтади.

Масалан:... Саъвани қўлтиққа солиб, ура қочишса бўладими. (Ойбек.)

Айрим ундовлар ҳам равишга кўчиш процессини кечирмоқда: шартта, таққа, таппа, чиртга, чиппа каби.

Мисоллар: Қўлнинг қамишлари таппа ётади. (Ф. Йўлдош.) Шартта орқасига бурилди. (Ҳ. Исмоилов.) Умурзоқ ота шартта тўхтади. (Ш. Рашидов.)

Равишларнинг морфологик тузилиши жиҳатдан турлари

§ 25. Равишлар морфологик-тузилиш томондан дастлаб шундай турларга бўлинади:

1. Туб равишлар (улар таркибий қисмларга бўлинмайдилар): жуда, сира, тўсатдан, зўрга, аранг, бултур, олға, яна, нари каби.

2. Ясама равишлар: Фронтча, янгичасига, тонналаб, ёддан, қайта бошдан, очиқ-ойдин, ўзидан-ўзи каби.

Ясама равишлар тузилиши жиҳатидан икки турга бўлинади: содда равиш, қўшма равиш.

Содда равишларга бир сўздан иборат бўлган равишлар кирди: энг, секин, катталарча, бараварига, кунда, доим, ёзчасига, эрталаб, нари, илгари каби.

Қўшма равишларга одатда икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган равишлар кирди; қўшма равишларни асосан уч турга бўлиб кўрсатиш мумкин: 1) ўзакларнинг қўшилиши билан ясалган равишлар, 2) ўзакларнинг тузилиши ва такрорланиши билан ясалган равишлар, 3) турғун бирикмалар—фразеологик уюшмалар орқали вужудга келган равишлар.

§ 26. Сўзларнинг қўшилиши билан ҳосил бўлган қўшма равишлар умумий хусусият эътибори билан бошқа сўз туркумларидаги қўшма сўзлардан асосан фарқ қилмайди. Ма-

с а л а н: шу ёқда, бир дамда, ҳар кун, ҳар вақт, ҳеч қачон, кун эрта, сал кам, даставвал, бир оз каби.

§ 27. Узақларнинг такрорланиши билан ҳосил бўлган равишлар одатда грамматик жиҳатдан тенг ҳуқуқли сўзлардан ташкил топади. М а с а л а н: кунда-кунда, чаққон-чаққон, ҳали-ҳали, аста-секин, омон-эсон, нари-бери, эрта-индин, ўқтин-ўқтин, аzza-баzza, оз-моз, ора-чора, узундан-узоқ, олдинмакейин каби.

§ 28. Турғун бирикмаларни ташкил этган, фразеологик харақтердаги равишлар маъно томондан бир сўз ҳолига келиб қолган бўлса ҳам, лекин уларнинг таркибидаги сўзлар орасида муайян грамматик алоқа борлиги сезилиб туради: бир кунмас бир кун, кунлардан бир кун, бир оғиздан, снг ичида каби. Фразеологик уюшмалардан ҳосил бўлган равишларнинг баъзилари бир сўз ҳолида ҳам тасаввур этилади: ҳа деб, ҳа демай каби.

Равишларнинг маъно жиҳатдан турлари

§ 29. Равишлар маъно жиҳатдан шундай турларга бўлинади: 1) ҳолат равиши, 2) ўрин равиши, 3) пайт равиши, 4) мақсад равиши, 5) миқдор-даража равиши.

Ҳолат равиши

§ 30. Ҳолат равишлари одатда иш-ҳарақатнинг бажарилиш усули, унинг қай тарзда юзага келиши каби маъноларни билдиради.

Ҳолат равишлари одатда қандай қилиб?, қандай?, қай тарзда?, қай ҳолда?, кимдай?, нимадай? каби сўроқлардан бирга жавоб бўлиб келади: аста, секин, аранг, дарров, дарҳол, йўлакай, зимдан, тўсиндан, кўкқисдан, қийғос, бирга, бирдан, бошқача, сизча, ботирларча, шаҳарчасига, дўстона, солдатдек, яхшилаб, бўғинлаб, нари-бери, ноҳақдан-ноҳақ, юзма-юз, кўр-кўрона, бир йўла каби.

Мисоллар: Кўрдингми, бирваракай икки институтни битирмоқчи. (Ойбек.) Элим-юртим, бола-чақам деб қаҳрамонларча курашдилар. (Яшин.) Узида ҳар кунгидай ҳорғинлик сезмади. (А. Мухтор.) Ҳамма бой бир текисда инсофсиз. (Ойбек.)

Ўрин равиши

§ 31. Ўрин равишлари одатда иш-ҳарақатнинг юзага чиқиш ўрни, йўналишини кўрсатади.

Ўрин равишлари қасрга, қаерда, қаердан сўроқларидан бирига жавоб бўлиб келади: олға, нарига, бери, унда-бунда, юқорига, пастда, қуйидан, ёндан, орада, ҳар қаерда, аллақа-ёқда, чекка-чеккада каби.

Мисоллар: Фақат яқиндан эшитилган янгроқ товуш уни ўзига-келтиради. (Ойбек.)

Илгарига интил, олдинга бос деб,
Шонли партиямиз, беради сабоқ. («Ёш ленинчи».)

Ёши улуг Назарали ота шу ерда. (Ғ. Ғулом.)...қошиқ билан нари-бери сурди. (А. Қаҳҳор.) Тандир каби қизишмоқлик бу ерда одат.

Пайт равиши

§ 32. Пайт равишлари иш-ҳаракатнинг юзага келиш вақтини билдиради.

Пайт равишлари қачон?, қачондан бери? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади: боя, энди, ҳозир, доим, аввал, сўнг кейин, ҳали, бултур, бурундан, аввалдан, азалдан, дастлаб, азонда, бир кун, ҳар қачон, бугун-эрта, ҳали-бери, кундан-кунга, алла-қачон каби.

Мисоллар: Ҳалитдан ваҳимага тушаяпсан. (Ойбек.)
Авазхонга энди яқинлаб етди. (Ф. Йўлдош.)

Қадимги чўл-биёбон.
Ҳозир кўркам хиёбон. (П. Мўмин.)

Мақсад равиши

§ 33. Мақсад равишлари иш-ҳаракатнинг қандай мақсадда содир бўлаётганини ёки нима учун юзага келаётганини билдиради.

Мақсад равишлари қандай?, қай мақсадда?, нима учун-каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади: атай, атайин, атайлаб, қастдан, жўртгага каби.

Мисол: Мақтаниш ҳаддидан ошиб кетар деб,
Батафсил ёзмайман шарҳин атайин.

(Ғ. Ғулом.)

Миқдор-даража равиши

§ 34. Миқдор-даража равишлари одатда иш-ҳаракатнинг миқдорий сифатини-даражасини ёки сифат ва равишларнинг интенсив даражасини кўрсатиб қандай?, қанча?, қай даражада? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлиб келади:

Мисол: Кампир ҳийла узоқлашганда, Нурматжон қич...

қирди. (А. Қаҳҳор) Тагин бир ган бор. (Ф. Йўлдош.) Энг олдин мутахассислар келди. (Ш. Рашидов.)

Мақдор-даража равишларини, икки семантик оттенкаларига кўра, шундай гуруҳларга бўлини мумкин: 1) кучайтирув, 2) кучсизлаштирув.

Кучайтирув маъноси икки йўл—таасдиқ ёки инкор йўли билан англатилиши мумкин: энг, жуда, ғоят, ниҳоят-да, яна-да, тагин, муглақо, тамомига, тамомаи, кўп, мўл, талай, унча-муунча, озмунча, ўбдон, зир, пах, ўта, нуқул, ланг каби равишлар таасдиқ маъносини ифодалайди; ҳеч, сира, асти, асло, зинҳор, ҳаргиз кабилар инкор маъносини ифодалайди.

Мисоллар: Ота яна сўзида давом эйти. (Р. Файзий.) Ишим,—деди,—ўртоғингизни ёлғиз тавилаб кетгани асти кўнглим бўлмапти. (А. Қаҳҳор.)

Кучсизлаштирув маъносини билдирувчи равишлар қуйидагилар: аранг, зўрга, ҳийла, хиёл, сал, пича, оз, кўп, кам, тахминан, қисман, бир оз, сал-пал, оз-моз каби.

Мисоллар: Йўлчи дўппи бозоридан аравани аранг олиб ўтди. (Ойбек.) Колхозчиларнинг соат тўққизга чақирилган мажлиси соат тўққиздан сал ўтганда бошланди. (А. Қаҳҳор.) Ғайратни қиттай сусайтирманг. (Ойбек.)

§ 35. Баъзи равишлар, масалан, дастлаб, ора-сира, ора-чора, бир пасда, тез орада, тез кунда ҳолат билан пайт; онда-сонда, бу орада ўрин билан пайт; ҳамон, ҳеч қачон, дарҳол пайт билан мақдор-даража ўртасидаги бир маънога эгадир.

Мисоллар: Онда-сонда қоқилмай қолган бир-икки ёнроқ. (Ғ. Ғулом.) Саиджамолхон дарҳол эшигини ёпиб, узун шипиргини қўлига олди. (А. Қаҳҳор.)

РАВИШЛАРДА ДАРАЖА

§ 36. Равиш ҳам сифат каби даража англатиш хусусиятига эга, бироқ равишда даража англатиш сифатдагидек унча тараққий қилган эмас. Равиш даражалари одатда иш-ҳаракат белгисининг бошқа белгига нисбатлаб, ортиқ-камлигини билдиради.

Ҳозирги замон ўзбек тилида қуйидагича равиш даражалари бор: 1) иш даража, 2) қиссий кучайтирув даража, 3) ортирма даража

1. Бош даражадаги равишлар ҳаракат белгисининг нормал ҳолатда эканлигини кўрсатади ва бошқа даражадаги равишларнинг ясалишида асос бўлади.

Мисоллар: Манзура машина ёнидан тез кетди. (А. Мухтор.) Бозордан барвақт қайтибсиз, Насимжон ака. (Ойбек.)

2. Қиссий кучайтирув даража равишларга -роқ аффикси қўшилиши орқали ясалади. Аммо бу даражадаги равишлар

кўпинча икки конкрет белгини бир моментда бир-бири билан таққосламай, чориттирмай, балки ҳаракат белгиси абстракт лаштирилгани ҳолда кучайганлиги ёки кучсизланганлигини кўрсатади: **секинроқ, барвақтроқ, кейинроқ, берироққа, орқароққа, мўлроқ, камроқ, бир озроқ** каби.

Мисоллар: **Умр ариқдаги сувдан тезроқ оқар экан.** (Ойбек.) **Қомсомол-бургутлардан кўпроқ юборасиз.** (Ойбек.)

Баъзан қиёсий даражада кучайтирув ёки кучсизлантирув экспрессив йўл билан янада ортттирилган бўлиши мумкин. Бундай чоқда қиёсий даражадаги равишлар олдида сал, пича, яна каби миқдор-даража равишлари келади: **сал нарироқ, пича берироқ, яна кўпроқ** каби.

3. Орттирма даражадаги равишлар белгининг нормал ҳолатдан ортиқлигини, кучайганлигини кўрсатади. Орттирма даражадаги равиш бош даражадаги равишларнинг бош қисмини такрорлаш билан ёки аналитик ҳолда ҳосил қилинади: **баравар—баб-баравар, тикка—тип-тикка, чин—чиппа-чин, энг кейин, энг олдин, энг кўп, энг оз** каби.

Орттирма даражадаги равишларнинг аналитик йўл билан ифодаланиши жуда ва **ғоят, ниҳоят** равишлари орқали ҳам юзага келади: **жуда тез, жуда кўп, жуда мўл, ниҳоят тез, ғоят кўп** каби.

Мисоллар: **Йўл босдилар жуда мўл.** (П. Мўмин.) **Сой катта бўлмаса ҳам, ғоятда тез оқар.** (А. Қаҳҳор.)

Орттирма даражадаги равишлар айрим вақтларда сал, пича, анча, кўп равишлари орқали ҳам ифодаланади: **сал нари(да), сал кейин, пича илгари, анча нари(дан), анча кейин, пича яқин(дан)** каби.

Мисоллар: **Утирар Холхўжа билан сал нари.** (Ойбек.) **—Ширин ойми бу?—хурсанд бўлиб анча наридан қичқирди Анорхон.** (Ойбек.) **Самолёт кўп нари бормай, бирдан юқори кўтарилди.**

§ 37. Луғат составидаги барча равишлардан даража ҳосил қилиб бўлмайди. Қиёсий ва ортттирма даражанинг ҳосил қилиниши ё қилинмаслигини равишларнинг туб ёки ясама бўлишига боғлаб ҳам бўлмайди. Масалан: **бултур, ҳали, олға, аранг, гўсиндан, бирваракай, яна, асло, шунда, бўғинлаб, атайлаб, фронтча, қаторасига, ҳеч қачон сингари** равишлардан қиёсий даража ҳам, ортттирма даража ҳам ҳосил қилиб бўлмайди.

§ 38. Равишлар ҳам бошқа сўз туркуми сингари **-гина, -кина, -қина** аффиксини олиши мумкин. **-гина** аффиксини олган равишларда субъектив маъно бир оз кучсизланади ёки алоҳида таъкидланади: **тезгина, оҳистагина, ҳозиргина, ба-**

зургина, биристинга, яқиндагина, шундоқгина, оёгина, кўпгина, мўлгина каби.

Мисоллар: Тоғ эдингиза ёришмоқда. («Қизил Узбекистон») ...саватин ерга оҳистагина қўйди. (Ойбек.) Бу проблема атрофида ишловчилар бригадамизда — кўпгина топилди. (А. Мухтор.)

РАВИШЛАРНИНГ ГАПДАГИ ВАЗИФАЛАРИ

§ 39. Равиш кўпинча феъл-кесимга боғланиб ҳол вазифасида келади:

1) равиш ҳоли вазифасида:

**Уфқ зумрат ёнбошини
Кўймишди сокип.**

(Г. Гулом.)

2) ўриш ҳоли вазифасида: Нарироқда бир тўп одам. (А. Мухтор.) Бу ерда ҳеч қандай кулги йўқ; 3) пайт ҳоли вазифасида: Бугун эрталаб мактабим ёнидан ўтдим. (Ойбек.); 4) Мақсад ҳоли вазифасида: Кўзларини жұрттага чақчайтириб, қошларини ўйнатиб қичқирди Уктам. (Ойбек.)

§ 40. Равишлар гапнинг феъл формалари орқали ифодаланган бошқа бўлақларига (эгага, тўлдирувчига, аниқловчига, ҳолга) боғланиб келиши ҳам мўмкин. Бундай ҳолларда ҳам ҳол вазифасида келган бўлади. Феъл формаси орқали ифодаланган эгага: Узоқдан бунинг шаҳар эканини дарров пайқаш қийин эди. (А. Мухтор.) Феъл формаси орқали ифодаланган тўлдирувчига: Ёппасига кўчишга аҳд қилишди. («Ёш ленинчи») Феъл формаси орқали ифодаланган аниқловчига: Бултур берадиган ўлпондан қолган. (Ф. Йўлдош.) Феъл формаси орқали ифодаланган ҳолга: Одатдагидай илжайиб ичкаридан чиқди. (А. Мухтор.)

§ 41. Равиш гапда эга ёки иккинчи даражали бўлак бўлиб келган от билан боғланиб ҳол эмас, балки аниқловчи вазифасида келади: Пиёда аскарлар ҳужум бошлади.

§ 42. Равиш кесим-предикат вазифасида келиши мўмкин; бунда равиш кесим вазифасида келадиган бошқа сўз туркумлари—от-кесимлар каби кўпинча кесимлик аффиксини олади: Беш йилликлар йўлида олдиндамиз ҳар қачон. (П. Мўмин.) Шу ердадир бутун иссиқ, бутун ҳарорат. Баъзан кесимлик аффиксини олмаслиги ҳам мўмкин: Ҳаммамиз сен билан бирга (биргамиз). (Яшин.) Мактабимиз боғида ҳозир (ҳозирдир) сенинг овозинг. (П. Мўмин.) Уларнинг тажрибалари ёшлари каби кам. (Р. Файзи.)

От-кесимлар ўтган замонни ифодалаш учун эди, экан, эмиш сўзлари билан бирга келадилар. Машиналар фронтда чумолидай сероб эди. (Ойбек.) Олдинда одам кўп экан.

(Х. Назир.) Ҳали асосий иш олдинда эди. (П. Қодиров.)

Равишлар кесим вазифасида келганда, эмоқ феълининг бўлишсиз формаси эмас ни ҳам олади. Ҳосилнинг чўғи унча эмас. (Х. Назир.) Орқага эмас, олға юр. (П. Мўмин.)

Баъзи равишлар соф феъллар билан бирга келиб, қўшма кесимни ташкил этади.

Айрим вақтларда равишлар мавжудлик маъносини англа-тувчи бўлмоқ феъли билан келиб қўшма кесим ҳосил қилади. Масалан: Қачон йўқлатсангиз, ҳозир бўламиз. (Ф. Йўлдош.) Бундай пайглар камдан-кам бўлади. (Р. Файзий.)

§ 43. Равиш гапда кесим билан битишиб, уни аниқлаб келишдан ташқари, ўзи ҳам бошқа сўзларни бошқариб келиши мумкин. Бунда равиш ўзига тааллуқли сўзлар билан бирик-мали гап бўлагини ташкил этади: Шоир кўрсатган жойдан кўра қуйроққа тиз чўқди. (Ойбек.) Шаҳар билан бирга унинг қурувчилари ҳам ўсиб борди. (П. Қодиров.)

МОДАЛ СУЗЛАР

МОДАЛЛИК ВА УНИНГ ИФОДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

§ 1. Ҳар бир гапда маълум бир фикр ифодаланади, шунинг билан бирга бу фикрнинг воқеликка бўлган муносабати ҳам ўз аксини топади. Бунда, масалан, фикрнинг чинлиги, гумонли эканлиги каби маънолар турлича усуллар воситаси билан ифода қилинади.

Фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатувчи маънолар ҳамда буларнинг ифодаланиш системасига **модаллик категорияси** дейилади.

Модал сўзи аслида латинча *modus* сўзидан олинган бўлиб, ўлчов, усул каби маъноларни англатади. Модал маънолар морфологик, синтактик ва лексик усуллар билан ифодалапади. Бу усуллар бири иккинчиси билан зич боғлангандир.

Модалликнинг морфологик ифодаланиши дейилган одатда майл категорияси, шунингдек замон категориясининг ички дифференциацияси назарда тутилади. Бу грамматик категориялар асосан фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини ифодалаш учун хизмат қилади.

Гап маълум тугалланган интонацияга эга. Гапнинг мазмун турларига кўра интонация ҳам ҳар хил бўлади. Модалликка тааллуқли бўлган ва ўзаро чамбарчас боғланган бу икки ҳодиса— гапнинг мазмун турлари ва интонация—грамматиканинг синтаксис қисмида ўрғанилади.

Лексик усулда модал маънолар: а) махсус модал сўзлар билан, б) бирорта сўз туркумига (масалан, отга, равишга) мансуб сўзлар орқали ифодаланади.

Модал сўзлар мустақил бир сўз туркуми сифатида шаклланиб етмаган. Шунга кўра улар модал сўзлар группаси деб юритилади.

§ 2. Фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини ифодаланиш учун хосланган сўзлар группасига модал сўзлар дейилади.

Бир сўзни модал сўз деб белгиланишида унинг англатган маъноси, формаси ва вазифаси муҳим роль ўйнайди.

Модал сўзлар фикрнинг чинлиги, аниқлиги, қатъийлиги (дарҳақиқат, ҳақиқатан, албатта, шубҳасиз), гумонли, чамали эканлиги (эҳтимол, шекилли) каби маъноларни англатиш учун хизмат қилади.

Модал сўзлар форма жиҳатдан ўзгармаслиги билан характерланади.

Модал сўзлар одатда бутун гапга тааллуқли бўлади ва асосан кириш сўз бўлиб келади. Шунинг билан бирга модал сўзлар гапнинг бирор бўлагини ажратиб кўрсатиш вазифасини ҳам ўтайди. Модал сўзнинг контекстдаги ўрни кўпинча унинг шу вазифасига боғлиқ бўлади.

Умуман, модалликнинг морфологик ва синтактик ифодаланиш усуллари грамматик абстракцияга асосланган бўлса, модал сўзлар билан ифодаланиши ҳар ҳолда лексик маънога суянади.

МОДАЛ СЎЗЛАРНИНГ АСОСИИ МАЪНО ТУРЛАРИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ҚУЛЛАНИШИ

§ 3. Модал сўзлар англатган маъноларига кўра қуйидагича группаларга бўлинади:

1) фикрнинг аниқлигини англатиш учун хизмат қилувчи модал сўзлар: албатта, шубҳасиз, ҳақиқатан каби.

2) фикрнинг ноаниқлигини англатиш учун хизмат қилувчи модал сўзлар: эҳтимол, шекилли, чамаси каби.

Фикрнинг аниқлигини англатувчи модал сўзлар ёрдамида фикрнинг чинлиги, реаллиги қайд қилинади (дарҳақиқат, ростдан ҳам, ўз-ўзидан каби) ёки шунга ишонч билдирилади, шубҳасизлиги кўрсатилади (шубҳасиз, албатта, сўзсиз каби):

Дарҳақиқат, бу можаронинг бошқа оқибатлари ҳозир унинг кўзига ўз-ўзидан барҳам топган ва топаётгандай кўринар эди. (А. Қ а ҳ ҳ о р.) —...Лекин жигар... Эсга тушса, ачинаман, албатта... (У й ғ у н.) — Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз. (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

Фикрнинг ноаниқлигини англатувчи модал сўзлар эса гумон (эҳтимол, балки, афтидан, хойна-хой каби), чамаси (шекилли, чоғи, чамаси, мазмуни каби) сингари маъно оттенкаларини ифодалайди:

—Эҳтимол раисликдан тушганимга кўникиб кетарман, аммо партиядан ўчганимга кўникиб кета олмайман! Партиясиз яшолмайман! (Уйғун.) Шарофат, афтидан бунақа гаплар билан Сидиқжоннинг гашига тегмоқчи, шу ерда бирон можаро бошлаб дод солмоқчи эди. (А. Қаҳҳор.) Деворий соатнинг тўғрилигига шубҳаланди шекилли, ўз соатига қаради. (А. Қаҳҳор.) —Ҳа, яна бир таъзирингни берадиган бўлдим чамаси! (Уйғун.)

§ 4. Модал сўзлар гап бўлаклари билан одатда грамматик алоқага киришмайди. Шунга кўра модал сўзлар асосан кириш сўз вазифасида келади. Бундай синтактик вазифа кўпроқ фикрнинг аниқлигини кўрсатувчи модал сўзлар группасига хосдир. (дарҳақиқат, ҳақиқатда, аслида, албатта). Бундай модал сўзлар ёзувда вергул билан ажратилади:

—Зокир отам тўғри айтадилар. Ҳақиқатан, бизни мактабдагина эмас, чойхонада, кўчада, далада—ҳамма ерда ўқитишга илми етадиган муаллим керак. (А. Қаҳҳор.)—...Ма, на бориб кўрарсан. Хойна—хой, меникига тушмасдан кетмасан? (Уйғун.)— Сиз бу гаплардан беҳабарсиз, албатта. (А. Қаҳҳор.)

Кўпгина модал сўзлар нутқ оқимида пауза билан ажралиб турмайди, шунга мос ҳолда улар ёзувда ҳам вергул билан ажратилмайди. Лекин бундай сўзлар ҳам гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайди, гапга маълум модал маъно беради. Бундай ҳолат асосан фикрнинг ноаниқлигини кўрсатувчи модал сўзлар группасига хосдир (эҳтимол, балки, шекилли, чоғи каби):

—Мусобақада ютқизиб қўйганингиз учун аламингизга чи-долмай юрибсиз чоғи? (Уйғун.) Балки сиз, сигир ҳам гапирадими, дерсиз. («Муштум».) — Узингизни танитсангиз, эҳтимол бирон қариндошингиз чиқиб қолар эди. (А. Қаҳҳор.)

Модал сўзлар диалогларда, олдинги фикрга муносабатни ифодаловчи жавоб тариқасида келганда ҳам, аслида кириш сўзлик ҳолатини сақлайди, аммо ташқи томондан гапга тенг бўлиб кўринади: баён этилган фикр ҳақида тасдиқ, гумон каби маъноларни англатиб, гўё ҳукм ифодалаётгандек туюлади. Бундай вазифала кўпроқ албатта, шубҳасиз, балки, эҳтимол каби модал сўзлар келади:

—...Ҳаммангиз ҳам бир варакай тўй қиласиз!—А л б а т т а! (Уйғун.) — ...Ишчан, жуда-жуда ишчан одам. Ишнинг кўзини билади. Колхознинг бутун ҳисоб-китоб ишларини шу эплаб турибди.—Эҳтимол, —деди Урмонжон кулимсираб.—Лекин идора ишида унинг ишчанлигини кўрмадим. (А. Қаҳҳор.)

Агарда бундай жавобларнинг тўлиқлигини тикласак, яъни фикрнинг ўзини ҳам қайтарсак, модал сўзнинг моҳият

эътибори билан кириш сўзлик вазифасида экани аниқ сезилади. Юқоридаги мисолларда тўлиқ (фикрни ҳам ўз ичига олган) жавоб Тўй қиламиз, албатта; Эҳтимол эллаётгандир каби бўлиши керак. (Бу мисолларни—Ҳа, албатта; Йўқ, албатта каби жавоблар билан солиштиринг.)

§ 5. Модал сўзларни кириш сўзлардан фарқлаш лозим. Бу икки туғунча ўзаро тенг эмас: модал сўз морфологик ҳодиса бўлса, кириш сўз синтактик ҳодисадир. Кириш сўз вазифасида турлича туркумларга мансуб сўзлар кела олади ва улар шодлик, афсус каби эмоционал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади; фикрнинг манбани, ифодаланиш тартибини, усулини кўрсатади (Содда гапнинг «кириш» сўз баҳсига қаранг). Модал сўзлар кириш сўз вазифасида қўлланувчи сўз типларидан биридир, холос. Демак, ҳар бир кириш сўз модал сўзга тенг бўла бермайди. Кириш сўз билан модал сўзларнинг ўзаро муносабати бутун билан бўлак муносабати-декдир.

§ 6. Модал сўзлар кўп эмас; уларнинг ҳам маълум группаси синонимик характердадир: **чамаси—чоғи—мазмун**; **албатта—шубҳасиз—сўзсиз**; **табiiий—ўз-ўзидан**; **аслида (аслан)—ҳақиқатда (ҳақиқатан)—дарҳақиқат** каби. Бундай бой синонимика, сўзсиз, нозик маъно оттенкаларини ифодалаш талаби билан туғилгандир.

Синонимик модал сўзлар ўзаро маъно оттенкасидагина эмас, балки нутқда қўлланишига кўра ҳам фарқ қилади. Масалан, **эҳтимол—балки—шекилли** синонимларининг қўлланишини солиштиринг: **шекилли** модал сўзи асосан гапнинг тугалланишида, балки модал сўзи асосан гапнинг бошланишида, келади, **эҳтимол** модал сўзининг қўлланиш ўрни эса эркин, у гапнинг бошланишида ҳам, ичида ҳам, тугалланишида ҳам кела олади. Бундан ташқари, **балки**, **эҳтимол** модал сўзлари диалогларда жавоб тариқасида ёлғиз қўллана олса, **шекилли** модал сўзида бундай хусусият йўқ.

Модал сўзлар бадний асарларда одатда персонажлар нутқида ишлатилади. Чунки модал сўзлар ўз қўлланишига кўра кўпроқ сўзлашув тилига хосдир (**шекилли**, **чамаси**, **роstdан ҳам**, **хойна-хой** каби). Шу билан бирга китоб услуби (стили)га хос бўлган модал сўзлар ҳам анчагина (**сўзсиз**, **шубҳасиз**, **ҳақиқатда** каби). Баъзи модал сўзлар стиль жиҳатдан умумийдир (**албатта**, **эҳтимол**, **балки** каби).

Модал сўзларни қўлланиши жиҳатдан яна актив ва пассив группаларга ҳам бўлиш мумкин: **албатта**, **эҳтимол**, **дарҳақиқат** кабилар актив, **чамаси**, **чоғи**, **дарвоқе** кабилар эса пассив модал сўзлардир.

Модал сўзларнинг қўлланишида яна қуйидаги хусусиятлар ҳам бор:

1) Бир модал сўз такрорланиб келади; бундай қўлланиш маънони кучайтириш учун хизмат қилади:

—Кўнглингизга келмасин-у, извошга эшак қўшиб бўлмайди.

—Тўғри. Албатта-албатта... (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

2) Модал сўз эмоционал маънони ифодаловчи сўз билан бирликда қўлланади; бундай қўлланиш ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилади:

—Дадавой ака, мен сизни виждонли, инсофли, партия ва ҳукуматга садоқатли киши деб ўйласам бўладими?

— Бўлмасамчи! Албатта! (У й ғ у н.)

3) Бир гапда бирдан ортиқ модал сўз қатнашиши мумкин. Бундай ҳол кўпроқ сўзлашув тилининг хусусиятини акс эттиради.

—Нима учун айбингизга иқрор бўлмадингиз?

—Мазмуни, мағрурлик, ўжарлик халал берди чамаси... (У й ғ у н.)

Канизак, афтидан, шунга айтмоқчи эмас эди шекилли, ноиллож ҳа деди. (А. Қ а ҳ ҳ о р.)

МОДАЛ СЎЗЛАРНИНГ БОШҚА СЎЗ ТУРКУМЛАРИ БИЛАН МУНОСАБАТИ

§ 7. Модал сўзлар асосан қуйидагича сўз туркумларидан ўсиб чиққандир:

1. От туркумидан. Булар модал сўзларнинг асосий қисми, ни ташкил этади. Бундай модал сўзлар:

1) ўзакка тенг бўлади: эҳтимол каби;

2) аслида келишик формасидаги (араб тушум келишиги формасидаги) сўз бўлиб, ўзбек тили нуқтаи назаридан ўзак деб қаралади: ҳақиқатан, воқеан каби;

3) аслида олд кўмакчи билан бирга келган сўз бўлиб, ўзбек тили нуқтаи назаридан ўзак деб қаралади: дарҳақиқат каби. Бу сўздаги дар элементи ўзбекча ўрин-пайт келишигига тўғри келади;

4) негизга тенг бўлади. Бундай ҳолларда ўзак—сиз ёки -ли аффикси билан бирга келади: шубҳасиз, сўзсиз, шекилли каби;

5) аслида ўзак ва турловчи аффикслардан тузилган бўлади:

а) ўзак ва эгалик аффиксидан тузилган бўлади: чоғи, асли, мазмуни каби. Бундай модал сўзлар таркибидаги эгалик аффикслари ўз грамматик моҳиятини йўқотган. Шунга кўра бу ўриндаги аффиксни турловчи деб бўлмайди, чунки у энди сўзларнинг формал қисмига эмас, балки материал қисмига ўтиб кетгандир;

б) ўзак ва ўрин-пайт келишиги аффиксидан тузилган бўлади: ҳақиқатда каби. Модал сўзлар таркибидаги келишик аффикслари ҳам сўзнинг материал қисмига ўтиб кетган ва шу тўғрисида бундай аффикслар келишик системасидан узилиб қолгандир;

в) ўзак ва эгалик ҳамда келишик аффиксларидан тузилган бўлади. Бундай ҳолларда ўзакка эгалик аффиксларидан учинчи шахс формаси ҳамда ўрин-пайт ёки чиқиш келишиги формаси қўшилиб келади: аслида, афтидан каби. Бундай модал сўзларда ҳам бу аффикслар ўз грамматик моҳиятини йўқотгандир.

2. Отдан бошқа сўз туркумларидан ўсиб чиққан модал сўзлар:

- 1) сифатдан ўсиб чиққан модал сўз: **табiiй** каби;
- 2) равишдан ўсиб чиққан модал сўз: **албатта** каби;
- 3) феълдан ўсиб чиққан модал сўз: **хойна-хой**. Бу модал сўз аслида тожикча **хоҳ** феълнинг бўлиши ва бўлишсиз формаларидан ҳосил бўлгандир.

§ 8. Модал сўзлар от, сифат, равиш, феъл каби мустақил сўз туркумларига, шунингдек ёрдамчи сўзларга ҳам ўхшаб кетади. Шунга қарамай, модал сўзлар мустақил сўз туркумларига ҳам киритилмайди, ёрдамчи сўз ҳам саналмайди. Модал сўзлар ўз моҳиятига кўра сўз типларининг алоҳида бир группасини ташкил этади. Номинативлик (ниманидир аташ) функцияси модал сўзларга хос эмас. Улар гап бўлаги бўлиб келмайди. Бу томонлари билан модал сўзлар мустақил сўз туркумларидан фарқланиб туради.

Модал сўзлар ёрдамчи сўзларга бирмунча ўхшаб кетади. Лекин маъно ва вазифалари жиҳатдан модал сўзлар билан ёрдамчи сўзлар ўртасида катта фарқлар бор: кўмакчилар сўзларнинг муносабатини кўрсатиш учун, боғловчилар сўзларнинг ёки гапларнинг муносабатини кўрсатиш учун хизмат қилади. Модал сўзлар эса бундай вазифаларни бажармайди.

Ўз моҳияти билан модал сўзлар юкламаларга яқин туради: юкламалар ҳам ўзи қўшилиб келган бўлак орқали гапга бутушлигича маълум маъно оттенкасини беради. Шунга кўра модал сўзлар билан юкламаларни ўзаро фарқлаш қийин. Модал сўзларга хос бўлган нисбий лексик мустақиллик ўз қийматини йўқотиши билан, модал сўз одатда ёрдамчи сўзга, асосан юкламага айланади. Кўпчилк юкламалар аслида шу йўл билан ҳосил бўлгандир (худди каби).

ЮКЛАМАЛАР

ЮКЛАМАЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Юкламалар айрим сўз ёки гапга турли маъно оттенкаси бериш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлардир.

Юкламалар тузилишига кўра икки хилдир: юклама-аффикс (аффикслаган юкламалар) ва юклама-сўз (айрим сўз ҳолидаги юкламалар). Кейинги хил юкламалар юкламалашаётган ёки юклама пазифасида келувчи сўзлардир.

Юклама-аффикслар шакл жиҳатида аффикслик ҳолатига келиб қолган бўлишларига қараб, уларни аффикслар билан аралаштирмаслик керак. Аффикслар ва юклама-аффикслар орасида катта фарқ бор: аффикслар янги сўз ясайди ёки турлайди, юклама-аффикслар бўлса гап ёки унинг бирор бўлагига қўшимча маъно оттенкаси беради.

М а с а л а н: **-чи** аффикси отгагина қўшилиб янги от ясаса, (иш+чи каби), **-ми** юкламаси барча сўз туркумларига қўшилиб, ўша сўзларга ёки бутун бир гапга қўшимча маъно бериши мумкин (Мақтабми? Яхшими? Бешми? Бизми? Келди-ми? У биланми? каби).

Ўзбек тилида энг кўп қўлланадиган юкламалар: **-чи, -ми, -а (-я), -ку, -у (-ю), -да, -оқ, -ёқ, -гина (-қина, -кина), ахир, ҳатто, фақат, наҳотки** ва ш. к.

ЮКЛАМАЛАРНИНГ МАЪНОГА КўРА ТУРЛАРИ

§ 2. Юкламалар қуйидаги маъно ва вазифаларда келадилар: 1) нутқдаги бирор сўзни ажратиб кўрсатиш учун қўлланадилар: Электр кўзгагина эмас, қўлга ҳам ёрдам берсин. (Ойбек.);

2) гапга сўроқ маъноси бериш учун қўлланадилар:— Кеча кечқурун қирга чиққанимиз эсингда борми? Қандай яхши эди-я? Эсингдами?—деди Уля. (А. Фадеев.)— Шу ашула сизга ёқадими?—сўрайди йигит.— Ҳа, сизга-чи? (Ойбек.);

3) ҳис ва ҳаяжонни ифодалаш учун ишлатиладилар: На қадар гўзал бир гул-а? (А. Фадеев.);

4) таажжуб маъноси англатиш учун ишлатиладилар: Болага ўхшайди-я. (Ойбек.);

5) таъкид ва кучайтирув маънолари англатиш учун ишлатиладилар: Ахир, ҳар тун гўза — халқ бойлиги, давлатнинг бойлиги, Шунингдек юкламалар тасдиқ, инкор, чегаралов, қисташ каби маъноларни ифодалаш учун ҳам ишлатилмоқлари мумкин.

§ 3. Юкламаларни, гапга ёки айрим сўзларга берадиган қўшимча маъноларига кўра, қуйидагича группаларга бўлмоқ мумкин:

- 1) сўроқ ва таажжуб юкламалари: **-ми, -чи, -а (-я)**;
- 2) кучайтирув ва таъкид юкламалари: **-ку, -у (-ю), -да, -оқ, -ёқ, -ки, ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки**;
- 3) айирув ва чегаралов юкламалари: **-гина (>қина, -кина), фақат, фақатгина, ёлғиз**;
- 4) аниқлов юкламаси: **худди**;
- 5) гумон юкламаси: **-дир**;
- 6) инкор юкламаси: **на...на**.

Сўроқ ва таажжуб юкламалари

§ 4. **-ми** юкламаси, асосан феълларга шу қатори бошқа сўз туркумларига қўшилиб, сўроқ маъноси англатувчи юкламасидир. Бу юклама ўзи қўшилиб келган сўз билан бирликда кесим вазифасида келади: **Шу ерда онамизни кутмаймизми?** (Дм. Ерёмин.) **-ми** юкламаси, **эмиш (-миш), экан (-кан)** ёрдамчи феъллардан сўнг келганда, таажжуб билдиради: **Мен далада ишлашим керакмишми?** (О й б е к.)

Эслатма: **-ми** баъзан феълларга қўшилиб келиб, замон, вақт, пайт маъносини англатади. Бундай чоқда **-ми** сўроқ юкламаси ҳисобланмайди: **Ҳар кун, кеч бўлдим, она-бола юмушдан бўшаб алла-паллагача сизларни йўқлаймиз.** (О й б е к.)

-чи юкламаси: а) сўроқ билдиради: **Жамол қайтса, бахтинг, қайтмаса-чи?** (О й б е к.); б) I шахс шарт феълларидан сўнг келиб, истақ, хоҳиш маъноларини англатади: **Яхшиси, китоб ўқисам-чи**; в) II шахс шарт феълларидан сўнг келиб, илтимос, қисташ билдиради: **Бизнигина бир келсанг-чи** (илтимос); **Тез ўқисанг-чи** (қисташ); г) II шахс буйруқ феълларидан сўнг келиб, буюриш ва дўқ маъноларини англатади: **Қани ўқи-чи** (буйруқ), **Келиб кўр-чи** (дўқ).

Эслатма: **-чи** ўзи қўшилган сўзга янги маъно берса, ясовчи қўшимча саналиб, юклама ҳисобланмайди: **ишчи, колхозчи каби.**

-а (-я) юкламалари: а) сўроқ англатадилар: **Бугун кинога борамиз-а?**; б) ҳис ва ҳаяжон англатадилар: **вой, бирам чиройли гул экан-а!** (А. Фадеев.) **На қадар гўзал бир гул-а!** (А. Фадеев.) **Ах, қандай сўлим кеча-я!** (О й б е к.); в) таажжуб, ажабланиш маъноларини англатади: **Мен далада ишлашим керакмишми?— Мен-а** (О й б е к.) **Болага ўхшайди-я!** (О й б е к.); г) тасдиқ, ишонч маъноларини англатади: **Патирларни курсиллатиб-курсиллатиб ўзим ейман — нуқул мой-а.** (О й б е к.)

Кучайтирув ва таъкид юкламалари

§ 5. -ку, -у (-ю), -да, -оқ, -ёқ, -ки, -ким юкламалари кучайтириш ва таъкид маънолари англатиш учун ишлатиладилар. Масалан: Анча ерни суғорибсизлар-ку, мироб оналар. (Ойбек.) Неча марта учрашга дедим-у, вақтим бўлмади. (Ойбек.) Кўкрагингиз ярқ-ярқ қилади-ю, яна яёв келаяписиз... (Ойбек.) Пастга агрегатни ўрнаштирасан-да, ҳар ёққа симларни торта берасан. (Ойбек.) Онанг-ки айтди, бўлди, қилишинг керак.

Бир қиссаким, бунинг сўнгида
Севишганлар топишгусидир. (Х. Олимжон.)

-да юкламаси шарт феълидан сўнг келиб, чегаралаш маъносини англатмоғи ҳам мумкин, шу билан бирга боғловчи (ҳам) вазифасида келади: Урта мактабда ўқиса-да (||ўқиса ҳам), адабиётдан кўп нарса билар эди.

-у (-ю) юкламалари аниқ феъллардан сўнг келиб иш ва ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслигида тезлик ва давом маъносини англатади: Қиз ялт этиб қарайди-ю, Жамолни кўриб, юраги ҳаққириб кетади. (Ойбек.) Любка қизарди-ю, ялт этиб Уляга қаради. (А. Фадеев.) Келди-ю, кетди (тезлик билдиради). Уйлади-ю, қолди (давом билдиради).

-у (-ю) юкламалари тенг боғловчилар вазифасида гап бўлаклари ва айрим гапларни боғлаб ҳам келмоқлари мумкин.

-оқ, -ёқ юкламалари бош, ўрин, чиқиш келишигидаги отлардан сўнг келиб кучайтириш билдирса, (-и) б ли равишдошлардан ва билан кўмакчисидан кейин келиб, бир иш-ҳаракат кетидан тезлик билан иккинчиси бўлишини англатадилар: Тансиқ..., концерт тугамасданоқ, ўртоғининг уйига илдам жўнади. (Ойбек.) Аҳмаджон уйга келибоқ дарс тайёрлай бошлади. Поезд чўлдан кўмкўк водига бирдан учиб кираркан,... дилкаш шийпонларни кўриш биланоқ фарғонали аскарнинг кўзларидан ихтиёрсиз равишда қайноқ ёш томчилаган эди. (Ойбек.)

Ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки сўзлари ҳам кучайтирув ва таъкидлов юкламаси вазифасида келадилар.

Айирув ва чегаралов юкламалари

§ 6. -гина, -қина, -кина юкламаси: а) от, олмош, сон, -(и) б ли равишдош ва кўмакчилардан сўнг келиб айириб кўрсатиш, чегаралаш маъносини англатади: ...шу кўчанигина «каменная» дейишади. (А. Фадеев.) Электр кўзгагина эмас қўлга ҳам ёрдам берсин. (Ойбек.)... Кейинча пахтакорликка қизиқиб,

кетмончи бўлди, звенодагина эмас, бутун бригадала энг яқин ишловчилардан ҳисобланди. (О й б е к.) Бу қўшиқ олтин ҳавода жараңлаб, ...юртакларни эркалагина қолмай, бу жонли, шўх қўшиқ нималардир сўйлайди. (О й б е к.); б) ҳолат равишларидан сўнг келиб, ҳаракатин айириб кўрсатади: **Шириной салқинга ўтиб, саватин ерга оҳиस्ताгина қўйди.** (О й б е к.); в) аниқ феъллардан сўнг келиб, ҳаракатин айириб кўрсатини мазмунини ва шў билан бирга деган маъноларни англатади: **Салим ўқийдигина эмас, ўқитади ҳам.** Балки **фақат** юкломаси ҳам келиб айириб кўрсатини маъносини кучайтиради: **Салим фақат ўқийдигина эмас, ўқитади ҳам каби.**

Э с л а т м а л а р : 1) -гина -кина, -қина сифатларга қўшилиб келганда, юклама ҳисобланмайди. Бундай чоқда уларни «субъектив баҳо» аффикси деб қарамоқ керак. (қ. «Сифат» § 15).

2) Отларга қўшилиб келиб, эркалаш, кичрайтин маъносини англатмоғи ҳам мумкин. Бундай чоқда у ургу олади ва аффикс ҳисобланади. Узидан кейин эгаллик ҳам қабул қилади: **болагинам каби.** (қ. «От» § 103.)

Умуман, юкломалар сўз составида ҳамма аффикслардан кейин келади.

Фақат, ҳатто, ҳаттоки, наҳот, наҳотки сўзлари ҳам айируе ва чегаралов юкломалари вазифасида келмоқлари мумкин: **Она ўз ўғлини севади фақат, фақат севади-ю, эртак айтади.** (Ҳ. О л и м ж о н.) **Ҳатто сени ҳам сўради. Наҳотки мени танимаса ва ш. к.**

Аниқлов юкломаси

§ 7. Аниқлов юкломаси худди: а) аниқлаш маъносини бериш учун ишлатилади: худди ўзи; худди ўшанинг ўзи; худди Аҳмаднинг ўзи ва ш. к.; б) чоғиштириш (қиёс) маъносини бериш учун ишлатилади. Бунда **-дек, -дай** аффикслари билан ясалган ёки **каби, сингари** кўмакчилар билан бирга бошқарилган отлардан олдин келади: **Худди ойнадек тиниқ. Тунда худди расмдаги каби аллақандай жозибадор... бир дарахтни силкитди.** (О й б е к.); в) гапдаги ҳолат билдирувчи сўз маъносини кучайтириш учун ишлатилади: **...звенолар ишини, худди ойнада кўриб тургандай, яққол намоён қилди.** (О й б е к.)

Гумон юкломаси

§ 8. Гумон юкломаси **-дир** ҳамма сўз туркумларига қўшилиб кела олади ва у сўзларга гумон оттенкаси бериш учун ишлатилади. **Насимжон ...болалардан биттасини ...қулоғига ни**

мадир шивирлади. Бола, уқдим, дегандай бошини қимирлатиб, қаергадир ўқдай учди. (Ойбек.)

Бу юклама тарихан учинчи шахс кесимликни кўрсатувчи форма бўлиб, этимологик жиҳатдан тур феълидандир. Бу аффикс, бошқа туркий тилларда учрагани каби, ўзбек тилида ҳам фақат кесимлик аффикси вазифасидагина эмас, балки ўзига хош хусусиятга эга бўлган маъно оттенкаси берувчи бир юклама вазифасида ҳам ишлатилади.

Бу юклама ҳозирги кунда кесимликни кўрсатувчи аффиксга шаклан ўхшаса ҳам, вазифаси ва маъносига кўра фарқлангандир. -дир олган сўз кесим бўлиб келганда, гумонни билдирмай, балки аниқлик, қатъийлик маъносини англатади: Бу студентдир каби.

Инкор юкламаси

§ 9. Инкор юкламаси на...на уюшиқ бўлақлар ёки айрим содда гаплар олдида такрорланиб келиб, бу бўлақлар ёки гаплар аниқланган маънонинг ҳар икковида ҳам инкор маъноси борлигини англатади.

Масалан: Бу ерда на том, на дераза бор эди. (А. С. Пушкин.)... Кўчадан якка ўзи қўлини силкитиб кетаётган Ванянинг ажойиб чеҳрасини на Қлава, на бошқа киши кўради. (А. Фадеев.) Бригадир довдираб қолган, на чопиғида, на сугоришида сифат бор. (Ойбек.) Унинг эсига на севги, на истироҳат келди. (Ойбек.)

КўМАКЧИЛАР

КўМАКЧИЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Кўмакчилар ёрдамчи сўзларнинг бири бўлиб, уларнинг мустақил лексик маънолари йўқдир. Шунинг учун ҳам тилда бошқа сўзлардан ажралган ҳолда алоҳида қўлланилмайдилар.

Кўмакчилар морфологик томондан ўзгармайдилар. Улар оддан ёки от вазифасидаги сўздан сўнг келиб, унинг бошқа сўзга—бошқарувчига боғланишини, бундаги турли синтактик муносабатларни кўрсатадилар.

Масалан: Сув учун, янги ерларни эгаллаш учун, янги қишлоқ ва маданий ҳаёт учун курашади. (Ойбек.) Жўра... ҳавас билан тикилди. (Ойбек.) Баҳор каби тўлиб боради. (Ҳ. Олимжон.) Гулнор ҳар минут сайин кула бошлади. (Ойбек.) Катта ёруғ йўл сари етаклади меҳнатинг. (Ғ. Ғулом.)

Кўмакчилар гап бўлаклари орасидаги синтактик алоқани кўрсатувчи ёрдамчи сўзлар бўлганиликлари учун ҳам, гапда мустақил бир функция бажармайдилар ва гапнинг мустақил бир бўлаги ҳисобланмайдилар.

Кўмакчилар вазифасига ва маъноларига кўра келишикларга яқин туради. Улар келишик аффикслари орқали бериладиган маънони тўлдирadi, аниқлайди, келишикларга нисбатан маънони кенгайтиради. Бундан ташқари, келишиклар орқали бериб бўлмайдиган сўзлар орасидаги синтактик алоқалар кўмакчилар орқали берилади. Баъзи кўмакчилар келишик аффикслари ўрнида келиб, улар бажарган вазифани бажаради.

М а с а л а н : Қаламда ёзди || Қалам билан ёзди. Ўқишга кетди. || Ўқиш учун кетди. Боғловчи -ки бош гапнинг кесимига қўшилиб ёзилади. || -ки бош гапнинг кесими билан қўшилиб ёзилади.

КУМАКЧИЛАРНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚУЛЛАНИЛИШИ

§ 2. Кўмакчилар алоҳида сўз бўлишларига қарамай, лексик маъноларини йўқотиб, грамматик муносабатларни кўрсатувчи сўзларга айланганлар. Шунинг учун ҳам бундай сўзларнинг грамматик маъноларигина мавжуддир.

Кўмакчиларнинг маънолари ўзлари бошқариб келган сўзнинг маъноси билан бирликда аниқланади.

Ўзбек тилида кўмакчилар ўзлари бирикиб келадиган сўзни бош келишикда ёки жўналиш ва чиқиш келишиклари формаларидан бири билан келишини талаб қилади.

§ 3. Бош келишикдаги сўз билан бирга қўлланадиган кўмакчилар ва уларнинг маънолари:

1. Билан (<бирлан||бирла||ила||-ла):

а) биргалик билдиради: Улуғ рус халқи билан оға-ини, қариндош. (Ғ. Ғулом.) Собир Эрматов қишлоқдаги ўртоқлари билан келган эди.

Биргалик маъносини кучайтириш учун баъзан билан кўмакчисидан кейин бирга, бирликда сўзлари ҳам келади: Қарим билан бирга (|| бирликда) келдим. У ёш колхозчи ўз тенгқурлари билан бирга қандай жон куйдириб ишлаган эди. (Ойбек.);

б) воситани билдиради: У, рўмол учи билан елпиниб, деди (Ойбек.) Қизлар эгат ораларини кетмон билан чопиқ қила... бошладилар. (Ойбек.) Олтин қалам билан дафтарингга ёз. (Ғ. Ғулом.) Жўра бирдан жонланиб, қўли билан далага ишора қилди. (Ойбек.);

в) ҳаракат воситаси маъносини билдиради: У даладан арава билан келди;

г) вақт-пайт билдиради; бундай чоқда бу кўмакчи пайт билдирувчи сўзлар ва **-(и)ш** аффикси билан тугаган сўзлардан кейин келади: **Эрта билан келди. Ётиши билан уйқуга кетди.**

Вақт маъносида тезликни ифодалаш учун билан кўмакчиси **-оқ** юкламасини ҳам олади: **Поезд чўлдан кўм-кўк водига бирдан учиб кираркан, дилкаш шийпонларни кўриш биланоқ фарғонали аскарнинг кўзларидан ихтиёрсиз равишда қайноқ ёш томчиллаган эди. (О й б е к.);**

д) ҳаракатнинг нима бўйлаб йўналиш маъносини билдиради: **Тош йўл билан келдим;**

ж) ҳолат билдиради: **Сорабибини хурсандлик билан қайта-қайта қутлади. (О й б е к.) Жўра элатнинг кўкрагидаги ёнган қўш «Қизил юлдуз» га, медалларга ҳавас билан тикилди. (О й б е к.)**

Эслатма: билан кўмакчиси уюшган бўлақлар орасида боғловчи вазифасида ҳам келади. Шундай бўлса-да, у биргалик маъносини сақлайди (қ. «Боғловчи» § 5).

2. Учун (>-чун):

а) мақсад билдиради; бундай чоқда бу кўмакчи **от, олмош, шунингдек -(и)ш, -моқ** билан тугаган ҳаракат номлари ва **-син, -лик** билан тугаган сўзлардан сўнг келади: **Сув учун, янги ерларни эгаллаш учун, янги қишлоқ ва маданий ҳаёт учун курашди. (О й б е к.) Кўришмоқ учун у узоқдан кучоқ очиб келди. (О й б е к.) Аҳмаджон душманга омон бермаслик учун, тинимсиз ўқ узди. (А. Қ а ҳ ҳ о р.) У эшитсин учун, қаттиқроқ сўзлади;**

б) аташ билдиради: **Бу китобларни Қарим учун олдим. Қаламларни сен учун олдим.**

Учун кўмакчиси қаратқич келишиги аффикси олган олмошлардан сўнг келса, аташни янада кучайтириб, ажратиб кўрсатади: **Бу китобларни сенинг учун олдим;**

в) сабаб билдиради; бундай чоқда кўмакчи **-ган+и, -ган+лик+и (>-ганлиги), -лик+и (>-лиги)** аффикслари билан тугаган сўзлардан сўнг келади: **У стахановчилиги учун Москвага борди. Студент Салимов аъло ўқигани (||ўқиганлиги) учун мукофотланди.**

Бундай конструкцияда учун кўмакчиси сабабли сўзи вазифасини бажаради: **ўқиган учун || ўқигани сабабли ва ш. к.**

3. Каби ||сингари (||архаик форма—янглиғ) солиштириш-қийс, ўхшашлик маъноларини билдирадилар: **Баҳор каби тўлиб боради, ҳар кун гулдай бўлиб боради. (Ҳ. О л и м ж о н.) Ҳамма оналар каби у ҳам биринчи кундан бошлаб Юлдузнинг келажagini ўйлади. (О й б е к.) Бу қиз ҳаммаларидан каттароқ,**

сочлари эркакларники сингари калта қирқилган. (Л. Фадеев.) Яшамоқ бир ипак қурти сингари болари уйидек азиз, муаззам. (Ғ. Фулом.) Ер ушалиб, тош парчалари сингари атрофга сачрайди. (Ойбек.)

4. Қадар: солиштириш-қиёс қилиш, даража, миқдор-тахмин маъносини билдиради: Унинг бу қадар чўчиганидан Анорхон ичида кулиб ҳам қўйди. (Ойбек.) Бир четда девор тагида бир бўйра қадар жойда гул ўсиб ётади. (Ойбек.) У қадар мулозим одам йўқ.

5. Орқали (<орқа+ли—аффикс): восита маъносини билдиради: Хатин почта орқали жўнатдим.

6. Сайин (<сай—«санамоқ» феълидан, ўзак, -ин — равишдош аффикси):

а) вақт маъносини билдиради; бундай чоқда бу кўмакчи пайт маъносини англатувчи сўзлардан кейин келиб, муайян вақт такрори маъносини англатади: Сухбат, муомала минут сайин кўпроқ бевосита ва дўстона бўла бошлади. (Ойбек.) Бундан сўнг Гулнор ҳар минут сайин кула беради. (Ойбек.);

б) иш ва ҳаракатда давом, изчиллик маъносини билдиради; бундай чоқда бу кўмакчи -ган билан тугаган сўзлардан кейин келади: Қуёш тиккайган сайин ҳаво кучлироқ қизийди. (Ойбек.) Ишларимиз машиналашган сайин қўлларимиз кўпроқ бўшайди. (Ойбек.) Борган сайин керилиб, қадамингизни катта босадиган бўлиб кетаяпсиз-а? (Ойбек.)

Бу маънода сайин кўмакчиси ўрнида сари кўмакчиси ҳам кела олади: борган сайин||борган сари.

7. Сари: йўналиш маъносини билдиради: Катта ёруғ йўл сари етаклади меҳнатинг. (Ғ. Фулом.) Қиз чор-атроф сари қаради. (Ҳ. Олимжон.)

-ган аффикси билан келган сўзлардан кейин келиб, сайин кўмакчиси англатган маънони англатади: Патир-путирлар ва гумбурлашлар кучайган сари (сайин) унинг руҳи кўтарила беради. (П. Турсун.)

8. Бўйлаб (<бўй+ла+б): бу кўмакчи бирор иш-ҳаракатнинг кўрсатилган маконда воқе бўлгани ва маълум вақт давомида содир бўлгани маъносини англатади. Бутун дунё бўйлаб кўтарилган тинчлик учун кураш ҳаракати. Ватанимизнинг бутун тарихи бўйлаб эришган ғалабаларини гапириб бердим.

Бу кўмакчининг синоними сифатида бўйи кўмакчиси ҳам ишлатилиши мумкин.

9. Бўйича (<бўй+и+ча):

а) мослик, мутаносиблик маъносини билдиради: Ишлар график бўйича олиб борилмоқда;

б) чегаралаш маъносини билдиради: У директорнинг хўжалик ишлар бўйича ўринбосари.

10. Узра [$\leq$ уз ($\angle$ ус+т)+-ра—жўналиш келишик аффикси].

Бирор нарса-предметнинг сирти бўйлаб бўладиган йўналиш маъносини билдиради: **Олдинги бир саҳифа оқ қоғоз узра тишмай тикилар.** (Х. О л и м ж о н.)

**Бахт кўкида яшнар гуё офтоб;
Гул Ватан узра сочар мангу нур.**

(У й ғ у н.)

Бу кўмакчи баъзан шеърий асарларда учраса-да, ҳозирги замон ўзбек тили учун архаикдир.

§ 4. Жўналиш келишигидаги сўз билан бирга қўлланадиган кўмакчилар ва ўларнинг маънолари:

1. Қадар:

а) пайт билдиради: **Мактабни битириб чиққунга қадар Мая мактаб комсомол ташкилотининг секретари эди.** (А. Ф а д е е в.)
Ёмғир эрталабга қадар тинмади;

б) ҳаракатнинг йўналиш чегарасини билдиради: **Ўктам қалпоғини қошларига қадар бостириб кийиб, отга минди.** (Ойбе к.)
Аскар йилларча жанглар оловида Сталинграддан Будапештга қадар бепоён масофани одимлаб,...ўтди. (О й б е к.)

Бу маъноларда қадар кўмакчиси вазифасида довур кўмакчиси ҳам қўлланиши мумкин: эрталабга қадар|эрталабга довур.

2. Томон: йўналиш маъносини билдиради: **Уйга томон кетди.**

Бу кўмакчи бош келишикдаги сўз билан ҳам қўллапади: **У Боймат томон юрмоқчи бўлди.** (О й б е к.) **У Бойматга томон юрмоқчи бўлди.**

Бундан ташқари, томон кўмакчисининг ўзига хос хусусияти унинг ўзи бош, жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишиклари формасида келишидир: **Мактаб томонга кетдим, Мактаб томондан келяпман. Мактаб томонда бўлдим қаби.**

3. Кўра ($\angle$ кўр+а—равишдош аффикси, кўрмоқ феълидан):

а) айириб, таъкидлаб кўрсатишни билдиради: **Раиснинг айтишига кўра, бу йил колхоз пахта планини ошириб бажаради;**

б) сабаб билдиради: **Раҳим касаллигига кўра мажлисга келолмади.**

Бу кўмакчи чиқиш келишигидаги от билан келганда, чиқиш келишиги формаси билан бирга солиштириш -қиёс маъносини билдиради: **Нокдан кўра олма ширин.**

4. Қараб ($\angle$ қара+б—равишдош аффикси, қарамоқ феълидан):

а) ҳаракат йўналган томон маъносини билдиради: **Дехқонлар тўдаси қишлоққа қараб югурди.** (С. А й н и й.)

б) ўлчов, миқдор, асос маъноларини билдиради: **Кучингга қараб ишла! Биз меҳнатимизга қараб ҳақ оламиз.**

Бу маънода қараб кўмакчиси ўрнида яраша кўмакчиси қўлланганини ҳам мумкин: **меҳнатига қараб || меҳнатига яраша.**

Шу қатори, қараганда (<қара+ган+да), қарамай, қарамасдан, доир, қарши каби кўмакчилар ҳам жўналиш келишигидаги сўз билан бирга қўлланадилар.

§ 5. Чықиш келишигидаги сўз билан бирга қўлланадиган кўмакчилар ва уларнинг маънолари:

1. **Бошқа || ташқари||ўзга.**

Бу кўмакчилар ажратиб кўрсатиш, таъкид маъносини англатадилар: Унинг қўлида портфелидан бошқа бир тугуни ҳам бор эди. (П. Тур сун.) Сендан ўзга кимим бор. (Фольклор.) Уйғун шоирликдан ташқари драматург ҳамдир.

2. **Илгари || бурун || аввал || олдин.**

Бу кўмакчилар вақт маъносини билдирадилар: Тансиқ ўз ишини ҳаммадан бурун (||илгари || аввал || олдин) бажариб уйга эрта қайтди. (Ойбек.) Бу йўлни урушдан бурун (|| илгари || аввал || олдин) колхозчилар қурган эдилар. (Ойбек.)

3. **Кейин || сўнг.**

Бир иш-ҳаракат давомидан иккинчиси содир бўлиши маъносини англатади: **Бир ҳафтадан кейин (||сўнг) соғайиб яна ишга тушиб кетди.** (П. Тур сун.)

4. **Бери:**

а) Иш-ҳаракатнинг ўзи бирга келган вақт билдирувчи сўздан англашилган фикр давомида содир бўлгани маъносини билдиради: **Уч кундан бери қидираман сени.** (Ойбек.)

б) **-ган+дан** аффикси билан келган сўзлардан кейин келиб, бирор иш-ҳаракат, ҳолатнинг содир бўлишидаги бошланғич вақтни билдиради:

Дунёга келиб, эсини таний бошлаганидан бери, қандай яхши одамларни кўрганини хаёлидан ўтказди. (П. Тур сун.)

**Сени, Омон, кўргандан бери,
Кўзларимга уйқу келмайди.
Сенга майл қўйгандан бери,
Ҳеч нарсага кўнглим бўлмайди.**

(Х. Олимжон.)

Бу кўмакчи ўрнида буён ва бошлаб кўмакчилари ҳам қўлланади: **икки йилдан бери || икки йилдан буён, кўргандан бери || кўргандан бошлаб ва ш. к.**

КўМАКЧИЛАРНИНГ МОРФОЛОГИК КЛАССИФИКАЦИЯСИ

§ 6. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўмакчиларнинг морфологик составига кўра бир-биридан фарқли бўлган бир неча группасини учратишимиз мумкин.

Бу бўлиниш—ҳозирги кунда кўмакчи вазифасида ишлатиладиган сўзнинг қайси сўз туркумига оидлигига, тарихий жиҳатига кўради.

Барча кўмакчилар қуйидаги группаларга ажратилиши мумкин: **асл кўмакчилар; от-равиш кўмакчилар; феъл кўмакчилар.**

§ 7. **Асл кўмакчилар.** Бу группага ҳозирги кунда бирор сўз туркумига бўлган муносабатини тамоман йўқотган, соф кўмакчи вазифасида қўлланадиган ёрдамчи сўзлар киради: **билан, учун, каби, сингари, сайин, қадар, сари** ва ш. к.

Бу кўмакчилар яқка ҳолда бирор маъно англатмайди, фақат от ёки отлашган сўзлар билан бирга келиб, турли грамматик муносабатларни кўрсатади.

§ 8. **От-равиш кўмакчилар.** Бу группага от ва равишдан кўмакчи вазифасига кўчган ёрдамчи сўзлар киради: **бурун, томон, илгари, кейин, сўнг, бошқа, ташқари** ва ш. к.

Бу кўмакчиларнинг баъзилари ўрни билан ёрдамчи сўз, ўрни билан мустақил сўз вазифасида қўллана оладилар.

§ 9. **Феъл кўмакчилар.** Бу группага феъллардан ясалиб, равишдош формасида кўмакчи вазифасига кўчган ёрдамчи сўзлар киради: **бошлаб, қараб, тортиб, қарамай, қараганда, кўра, яраша** ва ш. к. Бу кўмакчиларнинг ҳам баъзилари худди от-равиш кўмакчилар сингари мустақил ҳолда қўлланишлари мумкин.

КЎМАКЧИ ОТЛАР

§ 10. Биз юқорида кўрганимиз кўмакчиларнинг яна бир хили борки, булар кўмакчи отлардир¹.

Кўмакчи отлар ҳам мустақил, ҳам ёрдамчи вазифада қўлланадилар. Улар ёрдамчи сўз вазифасида келганларида предмет ёки предмет белгисини англатмайдилар. Балки эғалик ва келишиклар (чиқиш, жўналиш, ўрин келишиклари) билангина турланган ҳолда турли грамматик муносабатларни ифодалаш учун ишлатиладилар. Кўмакчи отларнинг кўмакчилардан фарқи шуки, булар турланган ҳолда ўзларидан олдин келадиган от билан қаратқич-қаралмиш алоқасига киришиб, шу от билан бирликда бошқариладилар.

Кўмакчилар морфологик жиҳатдан турланмасалар, кўмакчи отлар эса морфологик томондан, учта ўрин билдирувчи келишик билан турлана оладилар. Ўзларидан олдинги от билан қаратқич-қаралмиш алоқасида келиб, гапда сўзларнинг турли синтактик муносабатларини кўрсатадилар.

¹ Бундай кўмакчиларни грамматиклар от кўмакчилар деб юритадилар. От-равиш кўмакчилардан фарқлаш учун кўмакчи отлар деб атадик.

Ҳошираги ҳамон ўйбек тилида кўмакчи ва ифоси ва шийатилла диган отлар қўйилганлар. Бу кўмакчи отларнинг ҳаммаси ҳам асосан ўзлари бирга келган сўз билан бирга, таъкиллари чик касири (вертикалига), баъзилари узунасига (гори вертикалига) қараб ўрни муносабатини ифодалайдилар.

1. **Бош:** Ҳа, ўзи йўқнига кўзи йўқ, бориб хирмон бошида тергаб турмасам, келтириб бергилари келмай қолди. (П. Тур сун.)

2. **Қош:** Ўктам онасининг қошига бориб, раъжиган товуш билан сўради. (Ойбек.) Шунча юрганнинг бас, ўтир қошимда. (Ойбек.)

3. **Ён:** У катта бўлиб отасининг ёнига тушадиган бўлиб қолди.

4. **Ич:** «Қахрамон» колхозида мен тенглар ичида бўши йўқ. (Ойбек.)

5. **Уст:** Меҳмонхонада ҳали ҳам янги кийим-бош устида чақ-чақлашар эдилар. (П. Тур сун.)

6. **Тепа:** Эргаш ҳам унинг дастурхон тепасида болаларга... танбиҳ қилганини ўз қулоғи билан эшитиб турар эди. (П. Тур сун.)

7. **Урта:** Она ва ўғил ўртасида бўлаётган гапни қандайдир дарров пайқаган Насимжон йўрғалаб келиб қолди. (Ойбек.)

8. **Орқа:** — Шу ўғилчанинг меҳнати орқасида тўқ, фаровон яшаб турибмиз, — деди кампир.

9. **Олд:** Доктор менинг олдимда касалнинг кўкрагига трубкасини қўйиб, юрагига қулоқ солиб кўрди... (П. Тур сун.)

10. **Таг:** Эргаш югуриб бориб, буйруқни етказди ва қайтиб келиб, яна айвон устуни тагига ўтирди. (П. Тур сун.)

11. **Тўғри:**... Унсин тўғрисида сўз очди. (Ойбек.)

12. **Ҳақ:** Мудирнинг кабинетида ҳам унинг ҳақида сўз борди. (П. Тур сун.)

13. **Ўрин:** Бу ундаги мискинлик ўрнида пайдо бўлаётган инсоний гурур нишонаси эди. (П. Тур сун.)

Кўрсатилган кўмакчи отлардан баъзилари кўчма маънода ҳам қўлланадилар: **Иш бошига қўймоқ;** қўл остида ишламоқ; **кўз тагига олмоқ** ва ш. к.

БОҒЛОВЧИЛАР

БОҒЛОВЧИЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Боғловчилар гап бўлаклари ва айрим-айрим содда гапларни боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлардир.

Боғловчилар гап бўлаклари ҳамда айрим гапларнинг тузилиши ва маъноларига кўра бўладиган турли муносабатларни

кўрсатиш учун қўлланади. Улар ўзлари боғлаган айрим оўзлар ва айрим содда гапларни ўзаро қандай муносабатда эканликларини кўрсатиш билан бирга шу муносабатларнинг хилма-хиллигини ҳам англатиб туради. Бу жиҳатда, уларнинг маъноси ва қўлланиши ҳақидаги тўлиқ маълумот синтаксисда берилади. Морфологияда эса боғловчиларнинг состави ва тури ҳақида умумий маълумот берилади.

§ 2. Боғловчилар қўлланишларига кўра икки хил:

1. **Якка боғловчилар:** а, ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, холбуки, ваҳоланки, ёки, ёхуд, ё, агар, агарда, гар, ба-шарти, чунки, гарч, гўё, гўёки, -ки -ким кабилар;

2. **Такрорий боғловчилар:** дам-дам, баъзан-баъзан, ҳам-ҳам, бир-бир, ёки-ёки, ё-ё, на-на, гоҳ-гоҳ, хоҳ-хоҳ кабилар.

Такрорий боғловчилар бир гапда икки ёки ундан ортиқ ўринда айнан такрорланган бўлақлар билан бирга такрорланадилар.

М а с а л а н: У ҳам кўп ўтмай ё инженер, ё ўқитувчи бўлиши мумкин. (О й б е к.) Раис отам ҳар вақт шундай дейди: ҳам ўқи, ҳам тўқи, ўйинни эртага қўй. (О й б е к.)

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.

(У й ғ у н.)

Э с л а т м а: а боғловчиси ўзбек тилига рус тилидан ўтгандир. Ўзбек халқининг рус халқи билан бевосита сиёсий-маданий жиҳатдан бўлган биродорона муносабатлари натижасида бу боғловчи тилимизга кирди. Бу боғловчи айниқса ўзбек халқ сўзлашув тилида кўп ишлатилади. Шу қатори а боғловчиси ўзбек халқининг адабий ёзув тилида ҳам учрамоқда: **Уктамжон, менинг ўртоғим жуда эпчил аёл... котлетни у пиширсинда, а ўзимизнинг таомларни—кабоб ва паловдан тортиб то ҳалимгача дўндириб юборади.** (О й б е к.) Қовун танлашда дидим йўқ. А сиз-чи? (О й б е к.)

Юқоридаги такрорий боғловчиларнинг бир қисми якка ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. Бундай чоқда улар якка боғловчи саналадилар (**ҳам, ёки, ё** каби). Бир қисми эса, фақат такрорланганларидагина боғловчи саналиб, якка қўлланганларида эса бошқа бир сўз туркумига ўтадилар (**баъзан, гоҳо**—гапда равиш бўлиб келмоқлари мумкин.) Шунинг учун бундай сўзлар фақат такрорланиб келганларидагина боғловчи ҳисобланадилар.

Баъзан гапда бир боғловчининг ўзи икки ўринда уюшган бўлақлар орасида келиб, уларнинг тенг муносабатда эканликларини кўрсатиб келмоғи ёки икки хил якка боғловчи гапнинг

составдан ўрни олмоғи мумкин. Лекин бундай боғловчилар такрорий боғловчи ҳисобланмайдилар.

Масалан: **Тансиқ ва ўртоқлари тажрибакорлар кўзи ва диққати билан олдин далани кезиб чиқдилар.** (Ойбек.) **Любка, Григорий Ильичнинг олдига югуриб келиб, кичкина ва ошпоқ қўли билан унинг қора ва қадоқ қўлини ушлади.** (А. Фадеев.)

СИНТАКТИК ВАЗИФАЛАРИГА КўРА БОГЛОВЧИЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Ўзбек тилида боғловчилар ўзларининг синтактик вазифаларига кўра икки хил: тенг боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар ва уларнинг турлари

§3. Тенг боғловчилар гап бўлаклари ва айрим гапларни бир-бирига боғлаб, улар орасидаги тенг муносабатларни кўрсатади: **ва, ҳам, ҳамда;** боғловчи вазифасида келган билан, **бирок,** лекин, **балки, аммо, ё, ёки, ёхуд, ёинки** каби.

Тенг боғловчилар вазифаларига кўра:

а) гапнинг уюшган бўлақларини боғлайдилар: **Кеча сокин ва илиқ эди.** (Ойбек.) **Ҳамма гап меҳнатда ва тажрибада.** (Ойбек.) **Уйларнинг деразаларидан болалар ҳамда хотин-қизларнинг кулгиси эшитилар эди.** (А. Фадеев.);

б) қўшма гаплар составидаги гапларни боғлайдилар: **Уктам ўз колхозига элтадиган йўлда тўхтади, бирок қайрилгиси келмади.** (Ойбек.)

§4. Тенг боғловчилар ўзларининг контекстда аниқланган маъноларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинадилар:

1) бириктирувчи боғловчилар (**ва, ҳам, ҳамда, -да, билан**);

2) зидловчи боғловчилар (**аммо, лекин, бирок, балки, фақат, ҳолбуки**);

3) айирувчи боғловчилар (**ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ-гоҳ, дам-дам, бир-бир, баъзан-баъзан, хоҳ-хоҳ**).

§5. Бириктирувчи боғловчилар: **ва, ҳам, ҳамда** каби. Бириктирувчи боғловчилар гапнинг уюшиқ бўлақларини, қўшма гап составидаги гапларни бир-бирига боғлайди. Бу боғловчилар уюшиқ бўлақларни бир-бирига боғлаш билан бирга, улар орасидаги тенг муносабатни ҳам ифодалайди: **Дафтар ва қалам олдим** каби.

Баъзан ва боғловчиси ўрнида -у (-ю) юктамалари ҳам уюшган бўлақлар ҳамда қўшма гаплар составида гап орасида келиб бириктирувчи боғловчи вазифасида ишлатилмоғи мумкин. Бундай чоқта боғланувчи бўлақлар мустаҳкам боғланган

бўладилар. **Масалан:** Улар карнаю сурнай чалдириб, қаҳрамонни тантана билан кутиб олишди. Кейин қаҳрамоннинг шарафига етти кечаю етти кундуз элу юртга тўю тамоша қилиб беришди. (Фольклор.)

Ёз бошланар далада, боғда,
Еру кўкни қиздирар қуёш.

(Уйғун.)

Қир-адрда ўтлар менинг қўю кўзим.

(Ислоом шоир.)

Чўмилади унга тоғу тош.

(Х. Олимжон.)

Боғловчи ва қўшма гап составидаги гапларни бир-бирига боғлаганда:

а) ўзи боғлаган содда гапларда ифода қилинган воқеа ва ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганини билдиради: **Уй ичида хира тунги лампа ёниб турар ва сен хумор кўзларинг билан қоронғулик ичидан ...равшан боқиб турардинг.** (А. Фадеев.) **Хотинлар анчагина юриб тўхташибди, беллари толибди ва қўллари оғрибди.** (В. Осеева.);

б) кетма-кет бўлганини билдиради: **Насимжон уҳ тортиб ўрнидан турди ва эшик томон юрди.** (Ойбек.)

Худди шунингдек кетма-кет бўлган иш ва ҳаракатни бир-бирига боғлаш учун -да боғловчиси ишлатилади (олди-да, кетди каби). Бу боғловчи, гапларни ва унинг бўлақларини бир-бирига боғлаш билан бирга, олдинги иш-ҳаракатнинг бажарилшидаги тезликни ҳам кўрсатиб туради.

Боғловчи -да дарслиқларда ва боғловчиси ўрнида келадиган боғловчи деб қаралади.

Бу ўринда -да боғловчисини ва вазифасида келадиган боғловчи деб қарамаслик керак. У ўзининг маъно ва вазифасига кўра мустақил боғловчидир. Бу боғловчи ҳам вазифасида келиш ҳолатлари учрайди. Лекин бундай чоқда тезликни ифода қилмайди.

Бу боғловчи тезликни ифодалаш учун қўллангани сабабли ҳар доим бўлишли феъллар орасида келади.

Масалан: Вали газетани олди-да, боққа чиқди. (О. Ёқубов.)

Боғловчи ҳам уюшган бўлақларни боғлаш учун ишлатилади. Улар орасидаги тенглик маъносини англатади.

Масалан: **У, Уктам ҳам Усаржонга қараб, салмоқланиб деди.** (Ойбек.) Бу боғловчи ва боғловчиси сингари, воқеалар ва ҳодисаларнинг бир вақтда (гапИрди ҳам кулди каби) ёки кетма-кет бўлганини ифодалаш учун қўлланади (келди ҳам кетди) каби.

Баъзан ҳам боғловчисен -ям шаклида ишлатилади. Бунда у пукта ҳам, ёзувда ҳам ўздан олдин келган сўзга қўшилиб кетади: **Колхоз юртниям, халқиям боқди, ўзиниям боқди.** (Ойбек.)

Боғловчи ҳам айрим ҳолда фақат уюшган бўлақларни боғлаш учунгина ишлатилмай, балки у ўздан олдин келган сўзга алоҳида эътибор бериш, уни кучайтириш, таъкид маъноси бериш учун ҳам қўлланади: **Даладан ҳаллослаб Ҳақима ҳам келди.** (Ойбек.) **Костиевичнинг ўзи ҳам уларни зўрламади.** Ёшлигида, шу ерларда партизанлик қилиб юрган чоқда, унинг ёш хотини ҳам ўзи билан бирга эди. (А. Фадеев.)

Баъзан таъкид маъноси берадиган ҳам боғловчисининг вазифасини -да юқламаси бажармоғи мумкин: **Улар узоқлашиб кетмаган бўлса-да, лекин уларга етиб олиши мумкин эмас эди.** (А. Фадеев.)

Боғловчи ҳам уюшган бўлақларнинг олдида ёки охирида такрорланиб келмоғи ҳам мумкин. Бундай чоқда ҳам боғловчиси уюшган бўлақларни боғлаш билан бирга, уларнинг маъносини кучайтириш учун ҳам хизмат қилади.

Масалан:—Бугуноқ чопиққа киришиб кетдилар-ку,—ҳам гурур, ҳам норозиликни ифодалаган товуш билан қичқирди Ҳақима. (Ойбек.)

Боғловчи ҳамда уюшган бўлақларни боғлайди. Вазифаси жиҳатидан ҳам боғловчисига ўхшайди. Лекин бу боғловчи қатор уюшган бўлақларнинг охиригисидан олдин келганда, ҳам охириги уюшган бўлақни ажратиб кўрсатиш маъносини ҳам билдиради: **Уйларнинг деразаларидан болалар ҳамда хотин-қизларнинг кулгиси эшитилар эди.** (А. Фадеев.) **Карим, Қодир, Бурҳон ҳамда Сабура мукофот олди.**

Билан ўзининг асосий кўмакчилик вазифасидан ташқари, бириктирувчи боғловчи вазифасида ҳам ишлатилади. Бу кўмакчи боғловчи вазифасида келганда, ва, ҳам боғловчилари сингари, икки уюшган бўлақни боғлайди. Шу билан бирга боғловчи уюшган бўлақларнинг бири-иккинчиси билан зич бириккан эканлигини, биргалигини, бир-бирига эргашган эканлиги каби маъноларни билдиради.

Масалан: йнги билан қиз чангли катта йўлни кесиб, далага чиқишди. (Ойбек.) **Аму билан Сирдан сув ичган, Зарафшонни лойлатиб кечган чавандозлар бордир бу элда.** (Ҳ. Олимжон.) **Колхоз ери билан тўқай орасини кенг, чуқур жарлик айирар эди.** (Ойбек.) ва ш. к.

§ 6. Зидловчи боғловчилар: аммо, лекин, бироқ, балки, ҳолбуки кабилар гапнинг уюшган бўлақларини бир-бирига зид, қарама-қарши қўйиш йўли билан боғлайди: **Ой ёритади, аммо (бирок, лекин) иситмайди.**

Зидловчи боғловчилар тилимизда уюшган бўлакларни боғлаш вазифасида жуда кам қўлланадилар. Бу боғловчилар кўпинча айрим гапларни бир-бирига боғлаб келиб ёки гапнинг бошида келиб, ўзларидан олдин келган гапга нисбатан кейинги гапнинг зид, қарама-қарши қўйилганини кўрсатиш учун ишлатиладилар. Шу билан бирга бу боғловчилар ўзлари боғлаб келган гаплар орасидаги зидликни кўрсатиш билан, шу гаплардан бирининг бажарилишини (бўлишини) ифодалаш учун ҳам қўлланадилар.

Мисоллар: Мен-ку бундай масалаларда «алифни таёқ» деялмайман, аммо инженерларга ишонаман. (Ойбек.) У ўз оdatича нутқни паст, лекин равшан товуш билан вазмин бошлади. (Ойбек.)... юртимизнинг бу куни бахтли, чиройли, лекин эртаси, индини яна чиройлироқ, бахтлироқ бўлади. (Ойбек.) Вая қизариб кетди, лекин у ҳам индамади. (Л. Толстой.) Уктам меваларни саралайди, ҳидлайди, бироқ егиси келмайди. (Ойбек.) Мана у ўз колхозига элтадиган йўлда тўхтади, бироқ қайрилгиси келмади. (Ойбек.)

Зидловчи боғловчилар айрим гапларнинг бошида ҳам келиб ўзидан олдин келган гапни, ўзидан сўнг келган гапга бўлган зид муносабатини кўрсатади: Бу йил боғимизда ҳосил уч хисса ортиқ. Лекин ҳаммадан бурун пахтага зўр берайлик. (Ойбек.) Йўл буйлаб ўсган дарахтларга яқин ердаги гўзаларга алоҳида қунт қилинмаган. Ҳолбуки ҳар бир туп гўза учун жонимиз ачиши керак. (Ойбек.) Уктам ҳовлида юриб, рўзгорга разм солди. Лекин аввалгидай кўрқит сезмади. (Ойбек.) Ҳа, яна олдинда қанча меҳнат ва қийинчиликлар бор! Лекин совет қизлари ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан чекинмайди. (Ойбек.)

Боғловчи балки гапда уюшиқ бўлакларни боғламай, ундаги мазмунан зид бўлакларни боғлаш учун ишлатилади.

Масалан: Бу қир Астрахань ёки Сал қирлари сингари теп-текис эмас, балки паст-баланд қирлар эди. (А. Фадеев.)

Боғловчи балки, юқоридаги мисоллардагидек, қарама-қарши маъноли гап бўлаклари орасида келганида, туширилиб қолдирилиши ҳам мумкин. Бундай чоқда гапнинг умумий мазмунига ҳалал етмаса-да, таъкид маъноси йўқолади: Бу қир Астрахань ёки Сал қирлари сингари теп-текис эмас, паст-баланд қирлар эди каби.

Эслатма: аммо, лекин зидловчи боғловчилари жонли тилда аммо лекин тарзда қўшилиб, биргаликда ёки қават келмоқлари мумкин.

Бунда зидлик маъноси яна кучайтирилади. Бундай ҳодиса бадий адабиётда ҳам персонажлар тилида учраб туради:...**бир ой Саломат опа**, бир ой Каромат муҳаррир бўлади. Аммо лекин Саломат опанинг газетаси ҳар сафар танқидга учрайди. (А. Мухтор.)

§ 7. Айирувчи боғловчилар: ё, ёки, ёхуд, ёинки, ё-ё, гоҳ-гоҳ, дам-дам, бир-бир, баъзан-баъзан, хоҳ-хоҳ каби айирувчи боғловчилар гапдаги уюшган бўлақларнинг бирини иккинчисидан ажратиш ёки навбатни, галма-галликни кўрсатиш йўли билан боғлаб келадилар.

Булардан: ё, ёки, ёхуд, ёинки боғловчилари уюшган бўлақларнинг бирини иккинчисидан, нутқда бирор воқеани бошқасидан айриб кўрсатиш учун ишлатилади.

Масалан: Раис... отбоқар ё аравакашлар билан у-бу тўғрисида сўзлашиб, кимни оталарча койиб, кимни мақтаб, аста юра бошлади. (Ойбек.) Улар бир-бирларига ёхуд халойиққа қарашдан қўрққандай индамасдан келишарди. (А. Фадеев.) Шундай қилиб, иссиқдан ҳолдан кетган бир гала қушдай қизлар... боғдаги олма тагида узоқ-узоқ ўтиришадди, ёинки...соё бўйидаги қалин дарахтзор ичига кириб кетишадди. (А. Фадеев.)

Гоҳ-гоҳ, дам-дам, баъзан-баъзан, бир-бир боғловчилари эса уюшган бўлақлардан англашилган маънонинг ёки воқеаларнинг бўлиши ё бўлмаслигида галма-галликни англатиш учун ишлатилади. Бу боғловчилар уюшган бўлақлар ёки айрим содда гапларнинг олдида такрорланиб, уларни ўзаро боғлаб келадилар.

Масалан: Уктам толга суяниб, дам чолга, дам тегирмонга қараб индамай тураверди. (Ойбек.) У, қизга гоҳ кўкиш, гоҳ кўк, гоҳ бирдан чақновчи кўзлари билан боқар, бу кўзлар эса унинг юзини бирдан меҳрибон ва ёқимли қилиб юборарди. (А. Фадеев.)

Қуруқ арча келтириб,
Баъзан гулхан ёқамиз;
Баъзан чалқамча ётиб,
Юлдузларга боқамиз.

(Уйғун.)

Мени баъзан адъютант, баъзан орденарец деб чақирадиган очик кўнгилли кўмондон бир куни менга шундай деди. (А. Гайдар.) Бир зўр оташ, бир зўр аланга икки қалбга туташгани рост. (Х. Олимжон.)

Эргаштирувчи боғловчилар ва уларнинг турлари

§ 8. Эргаштирувчи боғловчилар (чунки, шунинг учун, агар, башарти, гарчи, гўё, гўёки, -ки, -ким ва ш. к.) ўзларининг синтактик вазифаларига кўра, асосан қўшма гап составидаги гапларни боғлаш учун ишлатиладилар. Буларнинг гапдаги уюшган бўлақларни боғлаш ҳоллари жуда кам учрайди.

§ 9. Эргаштирувчи боғловчилар ўзларининг контекстда англатган асосий маъноларига қараб, қуйидаги группаларга бўлинадилар:

- 1) аниқлов боғловчилари (-ки, -ким ва ш. к.);
- 2) сабаб боғловчилари (чунки, шунинг учун ва ш. к.);
- 3) чоғиштирув боғловчилари (гўё||гўёки, шекилли ва ш. к.);

§ 10. Аниқлов боғловчилари. Аниқлов боғловчиси -ки қўшма гап составидаги гапларни боғлаш учун ишлатилади. Бу боғловчи изоҳлаш ва аниқлаш маъноларини англатади. -ки боғловчиси талаффузда бош гапнинг кесимига қўшилиб, у сўзнинг урғусини ўз устига олади, шунинг учун ёзувда ҳам бош гап кесими билан қўшиб ёзилади: ...далани бир айланган киши равшан кўрадики, ишимизда беҳад камчиликлар бор. (Ойбек.) Биласанки, пахта — колхоз рўзгорининг фили. (Ойбек.)

-ки боғловчиси кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантириб бериш учун ҳам ишлатилади: Кеча мажлисда раис айтдики: «Бу йил пахта планини колхозимиз ортиги билан бажаради».

Қадчмда -ки ўрнида -ким боғловчиси ишлатилгандир. У, ҳозирги кунда шеърин асарларда учраса-да, истемолдан чиқиб бормоқда.

Эслатма: -ки отлардан кейин келганда, уқтириш, таъкидлаш маъноларини англатиш учун ишлатилади. ...Шундай замондамикки, илм, техника йўли ҳаммага очиқ. (Ойбек.) Полвонлардай йигит экан, кўкси тўла нуқул орденки, бир-биридан чиройли. (Ойбек.)

Бундай чоқда -ки ни юклама деб қараш керак (қ. «Юкламалар», § 5).

§ 11. Сабаб боғловчилари. Сабаб боғловчилари: чунки, шунинг учун ва ш. к. қўшма гап составидаги гапларни боғлаш учун ишлатилади. Бу боғловчилар асосан сабаб ва натижа маъноларини англатадилар.

Масалан: Атрофда бўлаётган ҳодисаларни энди у писанд қилмас эди, чунки унинг қўлидан энди ҳамма нарса келарди. (А. Фадеев.) ...Қизга ёққан нарса унинг чехрасидаги табиий қизиллик, шу билан бирга барқ уриб турган илҳом эди, шунинг учун ҳам қиз йигитнинг юзидан кўзини узмас эди. (А. Фадеев.)

§ 12. Чоғиштирув боғловчилари. Чоғиштирув боғловчиларидан гўё||гўёки кабилар воқеа ёки ҳодисаларни ҳамда айрим отларни бир-бирига қиёс қилиш, ўхшатиш учун ишлатиладилар: Донец бўйининг ўткир шамоли, жазирама офтоби, гўё бу қизларни бир-бирларидан фарқ қилдирмоқчи бўлгандай..., бирини қорайтириб, бирини қип-қизартириб юборган эди. (А. Фадеев.)

Тоғлардаги қип-қизил лола,
Бўлиб гўё ёқут пиёла.

(Ҳ. Олимжон.)

У гўё (||гўёски) туғилиб ўсган қишлоғининг томларини кўрмоқ-
чидай бошини кўтариб, ҳаяжон ва соғинч билан узоқларга
тикилди. (О й б е к.)

Шекилли (шакл+ли) боғловчиси эргаш гапларни боғлаш
учун ишлатилади. Бунда у эргаш гапнинг кесими билан бир-
лиқда тахмин маъноси англатади: **Каримжон келди шекилли,**
овози келаяпти.

Чупки, шунинг учун, гўё||гўёски боғловчилари айрим гаплар-
нинг олдида ҳам келмоғи мумкин: **Комила... кетатуриб бирдан**
Ўктам ёнида тўхтади. Гўё (||гўёски) у тасодифан таажжублан-
гандай, аллақандай шошқинлик билан кўришди. (О й б е к.)

§ 13. Юқоридаги боғловчилар қаторида **агар, агарда, ба-**
шарти, агарчи, гар (ҳозирги адабий тилда кам учрайди), **ма-**
бодо ва ш. к. сўзлар ҳам бордир. Булар шарт ва тўсиқсиз гап-
лар олдида келадилар. **-са, -са ҳам** ва ш. к. шарт аффиксидан
англашилиб турган иш ва ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажар-
рилмаслигидаги шарт маъносини, шу билан бирга шу иш ва
ҳаракат бўлиши ё бўлмаслигига ҳеч қандай монелик — тўсиқ
бўлмаслиги каби маъноларни кучайтириб бериш учун ишлати-
ладилар: **Агар мени сўраб келсалар, мен Советская майдонида**
бўламан. (А. Г а й д а р.) **Жамолнинг синглисини ҳар кўрган-**
да гарчи дардини яширишга тиришса ҳам, бирон хуш хабар
умидида, ўсмоқчилаб сўрайди. (О й б е к.)

Тўсиқсизлик ва шарт боғловчилари ўрнида шу боғловчилар
бажарган вазифани бажариб **бордию** сўзи ҳам келмоғи мум-
кин: **Бордию, ҳаётда учратолмасам, ўйлаб хаёлимда яратар-**
дим, кел! (А. Мухтор.)

§ 14. Баъзан синтактик вазифасига кўра, бошқа сўз тур-
кумидаги сўзлар боғловчи бўлиб келадилар. **М а с а л а н:**
билан, бордию (бу сўзларнинг бажарган вазифаларига кўра
боғловчи бўлиб келишлари юқоридаги бўлимларда берилган)
ва ш. к. **Худди шунингдек деб** (демоқ феълидан, равишдош)
сўзи, ўзининг синтактик функциясига кўра, боғловчи вазифа-
сида келмоғи мумкин. **Деб** аввало ўзлаштирма гапда кўчирма
гап билан автор гапи орасида келиб, уларни қўшиш учун иш-
латилган бўлса, кейинчалик маълум синтактик ҳолатда ўзи-
нинг мустақил маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўзга айланади.
Деб ёрдамчи сўз вазифасида келганда, эргаш гапларнинг баъ-
зиларини (шарт, мақсад ва ш. к.) бош гапга боғлаш учун хиз-
мат қилади.

Деб боғловчи вазифасида аниқлик феълидан кейин келса,
аниқлик ва сабаб маънолари англатади. **М а с а л а н:** **У мен-**
га: «Ёмон одамларгина хатарли вақтда ўз ўртоғини ташлаб ке-
тадилар»,— деб айтди. (Л. Толстой.) **Мажлис бўлади деб,**
вақтли келган эдим.

Буйруқ ва истак феълларида сўнг келганда эса мақсад маъноси англатади. **Шофер одамлар ўтиб кетсин деб, худди машинани ўша панжара эшиги ёнида тўхтатди.** (А. Фадеев.) **Обком биносининг тамаки тутуни ва куйдирилган ҳужжатларнинг ҳиди чиқиб кетсин деб, очиб қўйилган хоналаридан биринда икки киши стол ёнида рўпара ўтириб, бемалол суҳбатлашмоқда эдилар.** (А. Фадеев.)

УНДОВ ВА МИМЕМАЛАР

УНДОВЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Ундовлар гап ёки гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмай, сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, буйруқ ва истакни, таъкид ва жавобини ифодалайдиган ёки предметларнинг ўрин ва вақтга муносабатини эмоционал оттенка билан кўрсатиш учун хизмат қиладиган грамматик категориядир.

Ундов айрим сўз сифатида маълум бир предмет ёки унинг белгисини ифодаламайди, балки у ҳис-ҳаяжон каби инсон туйғусининг сўзларда бевосита гавдаланишидир. Ундовнинг маъноси маълум бир ўрин, вақт ва шароитда аниқланади. Бу жиҳатдан ундовлар бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради.

Ундовлар мустақил маъноли сўзлар билан ёрдамчи сўзлар орасидаги бир категория бўлиб, уларда лексик маъно грамматик маъно билан диалектик бирлики ташкил қилади. Ундов нутқда кўпинча модал маъно (нутқнинг борлиққа муносабати) ни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу жиҳатдан ундовлар юкломаларга, модал сўзларга ўхшаб кетади, ammo улардан ўзига хос хусусиятлари билан ажраладиган алоҳида сўз туркумидир.

УНДОВЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

§ 2. Ўзбек тилидаги ундовлар даставвал икки гурпуага бўлинади: 1) эмоционал ундовлар, 2) буйруқ-хитоб ундовлари.

Эмоционал ундовлар

Эмоционал ундовлар уч гурпуани ўз ичига олади: а) ҳис-ҳаяжон ундовлари ёки от характеридаги эмоционал ундовлар; б) равиш характеридаги эмоционал ундовлар; в) эшигувчига қаратилган ёки феъл характеридаги эмоционал ундовлар.

§ 3. Ҳис-ҳаяжон ундовлари воқеа-ҳодисанинг бевосита таъсири натижасида туғиладиган руҳий ҳолатни, ҳис-ҳаяжонни ва субъектнинг объектга муносабатини англатади, лекин ўша руҳий ҳолатни эътаб кўрсатмайди.

Ҳис-ҳаяжон ундовларининг эмоционал маъноси объектив дунёдан олинган таассуротнинг киши онгида умумлаштирили-

шидан ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳис-ҳаяжон ундовлари кўпинча сўзловчининг маълум шароитда ўз фикрини умумий мазмунида аниқлашни эҳтиёжини қонлаш учун ишлатилади.

Ундов орқали ифодаланган умумий фикр, ҳамма вақт эшитувчининг ҳам, сўзловчининг ҳам қаноатлантира олмайди. Шунинг учун кўпинча ундовдан кейин (баъзан аввал) бошқа гаплар билан бу фикр конкретлантирилади: ундов ўша гапларнинг эквивалентига ўхшаб қолади ва уларга эмоционал ранг берувчи воситага айланади.

Маънодаги умумийлик ҳис-ҳаяжон ундовларининг энг характерли хусусиятларидан бирidir.

Бир ундовнинг ўзи турли ўрнида турли хил оттенкадаги кайфиятнинг англатиши мумкин. Маълумки, эмоционал маънони ифодалаш одатда интонация ва унвларнинг узун-қисқалиги, талаффузнинг темпаси билан ҳам боғлиқ бўлади.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари асосан шулардир: эҳ (эх), ох, оҳ, уҳ, ҳм (ҳим, им), бе, хо, ҳе, э, эй, ҳа, уф, фу, туф, дод, вай, ҳаҳ, об-бо, ура, ўхў, ўхў, оҳо (оҳҳо), аҳа, эҳа, эҳе (эххе), ие ва ш. к.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари қуйидаги маъноларни ифодалаш мумкин:

1) севинч, мамнуудлик англатади: **Коновалов гоҳи-гоҳида чуқур уҳ тортиб, осмондан кўз узмай:**

Оҳ! Бирам яхшики!— деярди. (М. Горький.)

Эҳ, шу гўзал қирларда

Севинчларинг, дўстим, ўсади.

(Уйғун.)

Ура! Вова! Яша! Қойил Воважон! (В. Каверин.);

2) қайғу, хафалик англатади:

...ёнимда пулим бўлсайди, ёрдамлашардим. Ҳеч нима йўқ.

Уҳ!— отни ҳайдади. (Ойбек.)

[Жамила] **Дод сенларнинг туҳматларингдан, беномуслар (Ҳ. Ҳакимзода.);**

3) қўрқинч англатади. Бу икки хил оттенкага эга:

а) қайғу оттенкасига: **Уҳ! Энди бузади, кирса ўлдирмай қўймайди... (Ҳ. Ҳакимзода.)**

[Тўлахон] (қаттиқ қўрқишда) **Оҳ! Мен нима қилдим! (Ҳ. Ҳакимзода.);**

б) чақириш оттенкасига: **Дод! ўғри кетди, дод, бу ёққа... бу ёққа... (А. С. Пушкин);**

4) ачиниш, безовталаниш англатади:

Ҳаҳ, қуриб кетгур! Жуда чатоқ бўлди-ку! (М. Горький.)

[Дилбар] **Барибир кечикдик, эҳ! (Яшин.);**

5) таажжуб англатади. Бу маъно икки муносабат билан турилади:

а) иш-ҳаракат ёки бирор белгининг сўзловчи кутганидан ортиқ бўлган, яъни миқдор жиҳатидан кўпчилиги натижасида:

[Дадавой] Уҳхў, қизим, бошингга кўкнори хаёл тўлиб кетганга ўхшайди. (У й ғ у н.)

— Бай-бай,— деди Мамажон ака.— Бунча совуқ... (Ҳ. Ғулом.);

б) иш-ҳаракатнинг кутилмаган пайтда ёки кутилмаган ўринда содир бўлиши муносабати билан таъжжуб маъноси ҳосил бўлади:

[Холмат] Э! Бу... менга шама қилаяптими? (Ҳ. Ҳакимзода.)

Мария сесканиб кетди. Ўзининг қаерда эканлигини бир нафас англаёлмай турди. Эйҳа, трамвай остановка-ку. (В. Василевская.);

6) эътироз англатади:

Ҳо, биринчи марта суғоришимизми?— эътироз этди Тансиқ. (О й б е к.)

[Тошхон.] Оббо, энди бир ками сизмидингиз? (У й ғ у н.);

7) воқеага ишончсизлик билан қараш, иккиланиш, тезда эслаёлмай тараддулланиш англатади:

Ҳимм... тарқатиб юборайлик дейсанми?— деди бошқа бирчол анча ўйланиб тургандан кейин. (А. Фадеев.)

— Хўп, ҳалиги активисткамиз-чи, ҳаҳ, оти нима эди,— пионерлар вожатийси-чи? (А. Фадеев.);

8) қаноатланганлик англатади:

— Ҳай-ҳай, қандай бахтли киши экансан!

— Ҳа-а, унақа бўлса, кўндирамиз!— деди Каютин. (А. Фадеев.);

9) норозилик, нохушлик, истамаслик англатади:

— Ҳе, бекор айтибсан!.. (М. Горький.)

[Хадича] Ҳаҳ, ҳали ҳам жанжалларинг адо бўлмайдими? (У й ғ у н.);

10) Огоҳлантириш англатади:

— Ҳа-да, оғайни, Қуйи Александровкада хаял қилиб қолма... (А. Фадеев.);

11) ғазаб англатади:

[Хотинлар] ҳа-ҳа-а, кечгача-я!— деб фарёд кўтаришди... (М. Шолохов.);

12) Менсимаслик, камситиш англатади:

— Фу! Оғзинг бўлса катта, кўзларинг кичкина... (А. Фадеев.);

13) нафрат, жирканиш англатади:

Тфу, қандай тартибсизлик-а, тагин ўқимишли одамсан. (М. Горький.) Стёпка ҳайрон бўлиб:— Оғайнилар, Васька чавоқ балиқни тириклайин еб юборди. Тфу,— деб кичқирди. (А. Чехов.)

Хис-ҳаяжон ундовлари сўзловчининг ички руҳий ҳолати — ҳаяжонини ифодалаши билан бирга, унинг жисмоний сезгиси билан боғлиқ бўлган эмоционал «қичқириқлари» ни ҳам ифодалайди. Социал мазмунга эга бўлган, коллектив томонидан бир формада ишлатиладиган бу ундовлар ғайри ихтиёрий, ҳайвоний қичқириқлардан тамоман фарқ қилади. Бундай ундовларнинг шаклий томони ҳам одатдаги эмоционал ундовлар каби.

Бундай ундовлар тубандагидек эмоционал оттенкаларни ифодалайди:

1) чарчаш ва у билан боғлиқ бўлган руҳий ҳолатни англатади:

[Жамила] Уф, чарчадим... Толиқдим. (Х. Ҳ а к и м з о д а.);

2) жисмоний оғриқ англатади:

Уктам... Зайнабнинг қўлини... шундай қаттиқ сиқдики, «вой, ў...» деб қичқирди. (О й б е к.)

§ 4. Равиш характеридаги эмоционал ундовлар иккига бўлинади: 1) кўрсатиш (демонстратив) ундовлар; 2) таъкид ва жавоб ундовлари.

1. Кўрсатиш ундовлари: хув, ху, хў, ҳо, ҳов, ҳав ва ш. к. предмет ёки воқеа-ҳодисанинг ўрин ва вақтга муносабатини умумий тарзда англатади. Бунда ўрин ва вақт предмет ёки воқеанинг ўзидан ажратилмаган ҳолда тасаввур қилинади. Шунинг учун кўрсатиш ундовларининг маъносида маълум даражада субстантив оттенка мавжуддир. Агар шундай бўлмаганида, бу ундовлар маъно жиҳатидан равишлардан фарқ қилмаган бўлар эди.

Биров келаяпти, — деди Вася, — қани, қаерда? — ҳав... ана... Жиндак оқариб кўринади. (А. Ч е х о в.)

Хув, олисда мусобақадорлар, Мехри кўзи ўша томонда! (М и р м у ҳ с и н.)

2. Таъкид ва жавоб ундовлари: ҳа, ҳа-ҳа, ху, хув, ҳов, хўп ва ш. к. аввал баён қилинган фикрни таъкидлаб, унинг мазмунини кучайтириш ёки тасдиқлаш, маъқуллаш каби маъноларни ифодалайди.

— Теримда илдамлик лозим, — давом этди сўзида Сайрамов, — ҳа суръатни бўшаштирмаслик керак. (О й б е к.)

Аста-аста дарвоза халқасини шиқиллатди, ичкаридан товуш келди:

— Хув... ҳозир. (О й д и н.)

§ 5. Эшитувчига қаратилган эмоционал ундовлар сўзловчининг тингловчига нисбатан бўлган талаби, хоҳиши, истаги каби муносабатларни ифодалайди. Бу ундовларни тубандаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) вокатив ундовлар; 2) императив ундовлар; 3) расм-одат ундовлари; 4) табрик ундовлари.

1. Вокатив ундовлар нутқнинг эшитувчига қаратилганини ёки унинг чақирилаётганини ифодалайди. Вокатив ундовлар:

хай, ай, ҳей, эй, ҳой, алла ва ш. к. эшитувчи ҳақида тасаввур туғдирса ҳам, уни ажратиб, атаб кўрсатмайди: **Ким бор, ҳей? Тез бўл! Агапади каласка.** (А. С. Пушкин.)—**Ҳай... ишингиз битдими?** (П. Турсун.)

[Акбарали] **Эй, ая, бу ерда томоша бўлади дейсизми, қанақа томоша бўлади?** (Ҳ. Ҳакимзода.)

2. Императив ундовлар: **ма, тисс, марш, бас** ва ш. к. сўзловчининг эшитувчи шахсга нисбатан буйруғини, истак-хоҳишини ифодалайди.

3. Расм-одат ундовлари кишиларнинг учрашиши, айрилиши вақтида сўзловчининг эшитувчига нисбатан бўлган муносабатини ифодалайди. Булар бошқа сўз туркумларидан ундовга кўчган янги ундовлар:

— **ҳорманг — бор бўлинг** (фёздан);—**эсонмисиз-омонмисиз** (сифатдан);— **хайр, марҳамат, салом** (отдан) ва ш. к.

Бу сўзлар нутқда ўзлари тааллуқли бўлган сўз туркумларига хос семантик ва синтактик хусусиятларига кўра ҳам ишлатилади. Лекин ундов каби ишлатилганларида, ўзларининг ўша хусусиятларини йўқотадилар.

4. Табрик ундовлари ҳам расм-одат ундовлари каби янги ундовлардан бўлиб, сўзловчининг бирор киши ёки унинг ишини маъқуллаши, табриклашини ифодалайди.

Бунга **баракалла, офарин, балли, раҳмат, ташаккур** каби сўзлар киради.

Буйруқ-хитоб ундовлари

Буйруқ-хитоб ундовлари семантик жиҳатдан буйруқ фёлига ўхшаса ҳам, аммо бу ҳар икки категорияни бир-бирига тенг деб ҳисоблаш мумкин эмас. Буйруқ-хитоб ундовлари буйруқ фёли каби бевосита II шахс ҳақида тасаввур туғдирмайди, чунки ҳайвон ва паррандалар нутқда I ва II шахсни ифодаламайди. Ҳар қандай буйруқ фёлининг грамматик формаси эса II шахс кишилик олмоши орқали ифодаланган субъект билан мослашади. Ҳайвон ва паррандаларга қаратилган буйруқ сўзлар, уларнинг турига кўра ҳар хил бўлади. Буйруқ фёли эса бундай эмас.

Буйруқ фёли ундовга кўчганида, унинг маъноси тораяди. **Масалан, чих** («чўк») фёлидан фақат туяга нисбатангина қўлланади ва ш. к.

§ 6. Буйруқ-хитоб ундовлари одамнинг ҳайвон ва паррандалар билан бўладиган икки хил муносабатини ифодалаш учун хизмат қилади: 1) бирор иш-ҳаракатни бажартириш мақсадида ишлатилади; 2) ҳаракатдан тўхтатиш, тинчлатиш мақсадида ишлатилади.)

1. Бирор иш ҳаракатни бажаришни мақсадда ишлатиладиган буйруқ хитоб ундовлари маъноларига кўра қуйидагича бўлиши мумкин:

а) чиқарини ундовлари: **куч-куч** (кучукни), **гаҳ** (қарқинпоқни), **мош-мош**, **пиш-пиш** (мушукни), **беҳ-беҳ-беҳ**, **ту-ту-ту**, **ти-ти-ти** (товуқни), **ҳов-ҳов**, **ов-ҳов** (сигир ва ҳўкизини) ва ш. к.;

б) ҳайдан ундовлари: **ҳайт!** (от ёки туяни), **пишт!** (мушукни), **кишт!** ёки **киш-киш!** (товуқни), **чул! чу!** **чуҳ!** (отни), **хих!** (эшакни) ва ш. к.

2. Ҳайвонларни ҳаракатдан тўхтатиш ёки тишчитиш мақсадида ишлатиладиган буйруқ-хитоб ундовлари ҳам бор. Мисоллар: **дирр! так!** (отни), **хўш!** (сигирни), **хўўк!** (ҳўкизини), **иш!** (эшакни) ва ш. к.

МОРФОЛОГИК ЖИХАТДАН УНДОВЛАРГА ХАРАКТЕРИСТИКА

§ 7. **Ўзбек тилидаги ундовлар морфологик жиҳатдан турлича.** **М а с а л а н**, баъзи ундовлар келишик ва эгалик аффикслари билан турланса, баъзилари мутлақо турланмайди. Шунга кўра ундовларни уч гурпуага ажратиш мумкин.

Биринчи гурпуага нутқда фақат гап ёки кучайтирувчи юклама вазифасидагина ишлатилиб, ҳеч қандай турловчи аффикс олмайдиган ундовлар киради. Буларга ҳис-ҳаяжон ундовларидан: **эх**, **аҳ**, **ҳим**, **им**, **эхе**, **бе**, **ҳо**, **ҳе**, **э**, **эй**, **эҳа**, **оббо**, **заб**, **ҳа**, **ҳап**, **ҳаҳ**, **ўхў**, **ие**, **о**; равиш характеридаги ундовларнинг ҳаммаси, императив ундовлардан: **ма** (у баъзан тусловчи аффикс олади: **манг**, **масангчи каби**), **тис**; вокатив ундовлардан: **ҳов**, **ҳой**, **алло (ало)**, **хў**, **ай**, **эй каби** ундовларни кўрсатиш мумкин.

Ундовларнинг мустақил гап ёки юклама сифатида ишлатилишлари учун махсус аффикс билан ифодаланадиган грамматик форма талаб қилинмайди — бунга эҳтиёж йўқ. Интонациянинг ўзи бу эҳтиёжни қоплай олади. Шунинг учун ундовлар морфологик жиҳатдан, даставвал, грамматик аффикслар олмасликлари билан кўзга ташланади. Улар кўпроқ ноль кўрсаткичи ўзак ҳолатида ишлатилади. Булар шундай кўринишларга эга:

1) бир сўзнинг (ўзакнинг) ўзидангина иборат бўлган форма: **бе**, **ҳе**, **эй**, **эх**, **оббо** ва бошқалар;

2) ўзакларнинг редупликациясидан иборат бўлган форма: **ҳа-ҳа**, **ҳо-ҳо**, **вой-вой** ва бошқалар;

3) турли ўзакларнинг жуфт ҳолда келишидан иборат бўлган форма: **э-ҳа**, **э-вой**, **вой-бўй** ва бошқалар.

Иккинчи гурпуадаги ундовлар отга хос бўлган характерга эга бўлиб, гап бўлаги сифатида ишлатилади ва турланади.

Ҳис-ҳаяжон ундовларидан: **оҳ, дод, ура, оҳ-воҳ** сўзлари; вокатив ундовлардан: **ҳой-ҳой, ҳай-ҳуй** сўзлари ана шундай-дир. Шунингдек отлардан кўчган янги ундовлар ҳам ўз хусусиятларига кўра турланаверадилар.

Ундовлардаги турланиш ҳоллари тубандагича:

1) Ундовлар кўплик (-лар) ва эгалик аффиксларини олади: **ҳой-ҳой + лар + и, оҳ + лар + и, ҳай-ҳуй + лар + и** каби.

2) Эгалик аффиксидан сўнг келишик аффикслари қўшилади, бироқ қаратқич келишиги бундан мустаснодир. **Мисоллар: оҳимни, додимни оҳ-воҳларига** каби.

Учинчи группадаги ундовлар турланмайди, аммо қўшма феъл, қўшма кесим ёки қўшма ҳол составидаги от ролини ўйнай олади: **уф тортди, уҳ тортди, дод-вой солди, ҳа-ҳу дегунча** кабилар.

§ 8. Ундовлардан морфологик усулда ундов ясаш мумкин эмас. Бироқ ундовнинг такрорланган ҳолда ишлатилиши маънода ўзгариш ҳосил қилиши мумкин. **Масалан**, вокатив ундов ҳай бирор эшитувчига қаратилган чақириқ каби маънони англатса, **ҳай-ҳай** эса таажжубни англатадиган ҳис-ҳаяжон ундови бўлиб қолади. Аммо **бай-бай, оҳ-оҳ** кабиларда такрорланиш ундовнинг маъносини бутунлай ўзгартириб юбормай, қўшимча маъно оттенкасинигина беради.

Демак, ундовларда такрорлаш усули билан баъзан янги ундов ясалса, баъзан сўз формасигина ясалади.

Бу буйруқ-хитоб ундовларида айниқса сезиларли: ҳайвонни ҳайдаб юбориш учун одатда ундов якка ҳолда ишлатилади, чақириш учун эса ўша ундов такрорланади ва ҳоказо. Аффиксация йўли билан ундов ясаш мумкин бўлмаса ҳам, баъзи ундовдан бу йўл билан феъл ясаш мумкин. **Масалан: туфламоқ, оҳолашмоқ, уфурмоқ, ҳайқирмоқ ҳай-ҳайламоқ** каби. Бироқ ундовлардан феъл ясаш ҳам жуда чегаралидир.

Шундай қилиб, ундовлар морфологик жиҳатдан турланиш ва тусланиш хусусиятининг чегарали бўлиши билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради.

УНДОВЛАРНИНГ СИНТАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 9. Ундовларнинг синтактик хусусиятларига келганда, улар гапта (гап ичида) ва гапдан ташқарида ишлатилиши мумкин.

1. Ундовларнинг гапдан ташқаридаги синтактик вазифаси. Ўзбек тилидаги ундовларнинг энг характерли синтактик функцияси бир составдан иборат бўлган айрим гап сифатида буйруқ, истак, ҳис-ҳаяжон каби туйғуларни ифодалашдир. Бундай гап эга ва кесим составларига бўлинмайди, ҳатто, уларнинг ўзи ундов-гапларда мавжуд ҳам эмас.

Ундов ган одатдаги гаплар билан грамматик элементлар орқали боғланмай, маъно жиҳатидангина боғланиб, ўз интонациясига кўра пауза билан ажрилган ҳолда ишлатилади.

Ундовларнинг ган сифатида ишлатилиши уларнинг семантик жиҳатдан группаланиши билан бевосита боғланади. Масалан, эшитувчига қаратилган эмоционал ундовлар билан буйруқ-хитоб ундовлари феъл кесимли гаплар каби ўз ундалмасига эга бўлиши мумкин. Аммо ҳис-ҳаяжон ундовлари одатда ундалма ололмайди.

Ми с о л л а р: 1. Эшитувчига қаратилган эмоционал ундовлар:

1) **Ўртоқ, ўртоқжон, манг, бола бечорада нима гуноҳ! Олинг!** (А. Қ а ҳ ҳ о р.) 2) **Раҳмат, ўртоқ Комилов, раҳмат...** (У й ғ у н.)

2. Ҳис-ҳаяжон ундовлари: 1) **Уф... Акбаралига нима бало бўлди, бир ярим соатча бўлди, дараги йўқ.** (Х. Ҳ а к и м з о д а.) 2) **Ҳаҳ-ҳа!..— деди командир,— булар ўзлари учун эҳтиёт ўқ сақлаганлар.** (С. А й н и й.)

Вокатив ундовлар гапда ундалма вазифасида ишлатилади. **Эй; ая, бу ерда томоша бўлади дейсизми?** (Х. Ҳ а к и м з о д а.)

— **Ҳай, ... ишингиз битдими?** (П. Т у р с у н.)

II. Ундовларнинг гапдаги синтактик функцияси.

Бунда икки ҳолат бор:

1. Ундов махсус грамматик формаларсиз интонация ёрдами билангина гап ёки гап бўлақларидан бири билан боғланади, бирикади ва унинг маъносини кучайтирувчи препозитив юклама вазифасини бажаради. Такрорий эмоционал ундовлар, буйруқ-хитоб ундовлари, урф-одат ва табрик ундовларидан бошқа, ҳамма ундовлар ана шу вазифани бажаради. **М а с а л а н: Ҳе кўйсангчи, Максим, бу бош оғриғингни.** (М. Г о р ь к и й.) **Эй, бормисан?— Салом,— деди ҳамма бирдан.** (Ғ. Ғ у л о м.)

Айрим бир бўғинли эмоционал ундовлар постпозитив юклама каби ҳам ишлатилади.

[Дадавой] **Бор, бор-э, ошингни пишир.** (У й ғ у н.)

Ол-а! Яша-е! ва бошқалар.

2. Ундовлар отлашиб эга, тўлдирувчи ва изофа аниқловчи сифатида ишлатилади (бу кам учрайди):

а) эга вазифасида:

**Шу дам қулоғига қалъа томондан,
Эшитилади заиф оҳ, фарёд бирдан.**

(А. С. П у ш к и н.)

Урра станцияга даҳшатли кўрқув солган эди.
(Фурманов.);

б) тўлдирувчи:

Бахтиёр ўлканинг ҳой-ҳойларида
Оқадир бу кекса шоирнинг вақти.

(Ғ. Ғулом.);

в) аниқловчи:

Кўкларга чирмашар оҳим садоси,
Саройдан салланиб чиқмасанг бўлмас.

(Хоразм халқ ашуласи.)

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган... (А. Қаҳқор.);

г) ундов гапнинг кесими вазифасида ҳам ишлатилади. Бундай гаплар фразеологик характерга эга бўлиши билан бошқа гаплардан ажралиб туради:

Баҳор... орқада қолганларнинг ҳолига вой...

(Уйғун.)

Беҳаё турқинга туф!

(Уйғун.)

[Миша] Э суф сендақа пайғамбарга!

(Уйғун.)

Ҳис-ҳаяжон ундовлари қўшма феъл составига кириб, гапнинг кесими бўлиши мумкин:

Афсуски,— деб Мавлонов уф тортди. (П. Турсун.)

Евдоким дод солди, фарёд солди. (А. Чехов.) У ҳатто ух тортди... (Т. Тўла.);

д) составида ундов бўлган қўшма феъл ҳол вазифасини бажариши мумкин:—Буни йиртиб бўлмайди!—деди Умарихин уф тортиб. (М. Бубеннов.) Хирмон ҳа демасдан тайёр бўлди. (Ш. Саъдулла.)

МИМЕМАЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 10. Мимемалар ёки тақлидий сўзлар семантик жиҳатдан, бир томондан, товушга тақлидни, иккинчи томондан, ҳаракатга тақлидни ёки миқдор образини билдиради. Шунга кўра улар икки хил бўлади: 1) товушга тақлид сўзлар, 2) тасвирий сўзлар.

Тақлидий сўзлар табиатдаги хилма-хил товушларга тақлид қилиш натижасида туғилади: тарс, қарс, шақ, тақ; тарс-тарс, шақ-шақ; тарс-турс, шақ-шуқ; тарақа-туруқ, шарақа-шуруқ каби.

Тасвирий сўзлар ҳаракат образини тасвирлаш асосида майдонга келади: ялт, лип-лип, йилт-йилт, ялт-юлт, қилт-қилт, лапанг-лапанг каби.

Демак, тақлидий сўзлар эшитиш билан, тасвирий сўзлар эса кўриш билан алоқадордир. Шунга кўра улар ўзаро фарқ қилади.

Чоғиштириш: Эшик тарс этиб ёпилди.— Содиқ дўстига ялт этиб қаради. Милтиқ тарс-турс этиб отилди.— Узоқдан чирроғ йилт-йилт этиб кўринарди.

УНДОВ ВА МИМЕМАЛАРНИНГ БИР-БИРИДАН ФАРҚИ

§ 11. Ундовлар ва мимемалар семантик ва грамматик жиҳатдан фарқ қилади. Ундовлар билан мимемалар орасидаги асосий айирмалар шулардир:

1. Ундовлар сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини, буйруғи ва истagini англатади. Уларнинг айрим группаси предметларнинг ўрин ва вақтга муносабатини ҳам ифодалайди, аммо бу маъно ҳам эмоционал рангда бўлади.

Мимемалар семантикаси предметларнинг ҳаракатини, баъзан уларнинг ўзларини ҳам, товуш образи ёки ҳаракат образи сифатида ифодалайди. Шунинг учун мимемалар ҳолат равишларига ва сифатларга жуда яқиндир.

2. Ундовларда морфологик усулда янги ундов яшаш бўлмагани ҳолда, мимемаларда, оз бўлса ҳам, сўз ясалиши ҳодисаси бордир: тақ-тақ — тақир-тақир, дук-дук — дукур-дукур каби.

3. Ундовларнинг специфик синтактик вазифаси иккита: а) мустақил гап, б) препозитив юклама.

Мимемалар гапда ҳол, аниқловчи, ҳатто эга, кесим ва тўлдирувчи вазифасида ҳам ишлатила беради. Айниқса образли сўзлар кўпинча ҳол ва аниқловчи вазифасидагина ишлатилади.

МУНДАРИЖА

Институтдан	5
-----------------------	---

КИРИШ

Хозирги замон ўзбек тилининг характери тўғрисида	7—22
Хозирги замон ўзбек тили ўзбек халқининг миллий тилидир	7
Ўзбек тилининг диалектал асослари тўғрисида	10
Хозирги замон ўзбек тилининг хусусиятлари	14
Ўзбек адабий тили ва унинг тарихий ўсув йўллари	22—45
Адабий тил ҳақида тушунча	22
Қадимги туркий адабий тил ҳақида	24
Эски ўзбек адабий тили ҳақида	27
Хозирги замон ўзбек адабий тили	35

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексика ҳақида тушунча	49
Ўзбек тилининг луғат состави ҳақида	51—63
Ўзбек тили луғат составининг тарихий ўсув йўллари	51
Ўзбек тилининг луғат состави	53
Ўзбек тилининг асосий луғат фонди	54
Асосий луғат фондининг луғат составидан фарқи	59
Асосий луғат фондининг луғат состави билан алоқаси	59
Асосий луғат фондининг грамматика билан алоқаси	60
Сўз ва унинг маънолари ҳақида	63—89
Тушунча ва сўз	63
Сўзларнинг лексик ва грамматик маъноси	65
Сўзларнинг контекстдаги қиймати	68
Сўзларнинг асл ва кўчган маънолари	69
Кўп маъноли сўзлар	71
Омонимлар	72
Синонимлар	77
Антонимлар	80
Такрорий сўзлар	85
Тарихий нуқтан назардан ўзбек тили лексикаси	89—108
Ўзбек тили лексикасида туркий тиллар учун умумий бўлган сўзлар	91
Ўзбек тили лексикасида тожикча-форсча сўзлар	96
Ўзбек тили лексикасида арабча сўзлар	99
Ўзбек тили лексикасига рус тилидан олинган ва рус тили орқали кирган сўзлар	100
Четдан кирган сўзларга муносабат масаласи	106

Лексикография ҳақида маълумот	108—152
Луғатларнинг муҳим типлари ҳақида	108
Ўзбек лексикографияси тарихидан қисқача маълумот	109
Рус лексикографиясининг тарихий тараққиёти ҳақида қисқача маълумот	113
Ўзбек тилидаги энг муҳим луғатларга қисқача характеристика	120
Орфографик луғатлар	120
Терминологик луғатлар	127
Ўзбекча русча луғат	141
Русча-ўзбекча луғат	144
Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат	148
Фразеология	152—182
Сўзларнинг эркин ва турғун уюшмалари	152
Фразеологик бирикмаларнинг асосий типлари	156
Фразеологик бутунликлар	156
Фразеологик қзтишмалар	160
Фразеологик қўшилмалар	164
Идиомatik сўзлар	171
Фразеологик бирикмаларнинг қўлланиш доирасига кўра харак- теристикаси	175
Фразеологик бирикмаларнинг грамматик қўшилишига кўра умумий характеристикаси	179

Ф О Н Е Т И К А

Фонетиканинг предмети ва вазифаси	183—188
Нутқ товушлари	183
Транскрипция ҳақида тушунча	185
Нутқ аппарати ва унинг вазифаси	185
Унли фонемалар	188—195
Ўзбек адабий тили унли фонемаларининг хусусиятлари	189
Унлилар классификацияси	190
Айрим унли фонемаларнинг характеристикаси	191
Ундош фонемалар	195—201
Ўзбек тилининг ундош фонемалари	195
Ундош фонемаларнинг классификацияси	196
Айрим ундош фонемаларнинг характеристикаси	198
Бўғин	201—203
Сўз ургуси	203—205
Фонетик транскрипция	205—209
Транскрипциядан намуналар	206

О Р Ф О Э П И Я

Орфоэпия ҳақида умумий маълумот	210
Унлилар талаффузи	214
Ундошлар талаффузи	219
Баъзи грамматик формалар ва сўз бирикмаларининг талаффузи	223
Ҳозирги замон ўзбек адабий талаффузининг муҳим қоидаларига доир	230

Г Р А Ф И К А В А О Р Ф О Г Р А Ф И Я

Графика ва орфография ҳақида умумий маълумот	234—242
Графика ҳақида тушунча	234
Тил билан ёзувнинг ўзаро муносабати	234
Оғзаки ва ёзма нутқ	235
Ёзувнинг тарихий аҳамияти	236
Ўзбек ёзувлари тарихидан қисқача маълумот	236
Орфография ҳақида тушунча	241

Ҳозирги ўзбек графикаси	242—253
Ўзбек алфавити	242
Ўзбек тили говушларининг ҳарфий ифодаси	244
Унлиларни ифодаловчи ҳарфлар	245
Ундошларни ифодаловчи ҳарфлар	248
Рус графикаси негиздаги ўзбек алфавитининг характери	251
О Ҳозирги ўзбек орфографияси	253—281
Ўзбек орфографиясининг принциплари	253
Фонетик принцип	253
Морфологик принцип	254
Дифференциация принципи	257
Тарихий принцип	258
Этимологик ёки график принцип	260
Орфография принципларининг аралаш ишлатилиши	264
Морфологик ва фонетик принцип ўзбек орфографиясининг асосий принциплари сифатида	265
Ўзбек орфографиясининг характерли белгилари	266
Морфологик принципдан четлашиш ҳоллари	268
Морфологик принципга зид равишда ёзиладиган ўзак-негизлар	268
Морфологик принципга зид равишда ёзиладиган аффикслар	270
Турли шаклда ёзиладиган аффикслар	271
Кўшма сўзлар имлоси	272
Бўғин кўчирилиши қоидалари ҳақида	277
Бош ҳарфларнинг ишлагилиш ўринлари	278
„Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари“нинг қисқача мазмуни	280

МОРФОЛОГИЯ

Морфологияга кириш	285—302
Сўз ва унинг хусусиятлари	285
Сўзнинг состави	287
Сўз ясалиши	294
Сўз туркумлари	303—309
О Т	309—343
Отларнинг маъноси ва грамматик хусусиятлари	309
Маънога кўра отларнинг турлари	310
Атоқли ва турдош отлар	310
Якка ва жамловчи отлар	311
Отларнинг грамматик категориялари	311
Отларда сон категорияси	311
Отларда эгалик категорияси	313
Отларда келишик категорияси	315
Отларнинг ясалиши ва от ясовчи аффикслар	327
Отларнинг синтактик ва морфологик йўл билан ясалиши	327
Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар	327
Конкрет маъно ифода этувчи аффикслар	328
Абстракт маъно ифода этувчи аффикслар	336
„Субъектив баҳо“ ифода этувчи аффикслар	338
Кўшма отлар	340
Қисқартма кўшма отлар	342

СИФАТ	343	357
Сифатларнинг маънолари ва грамматик хусусиятлари		343
Аслий сифатлар		343
Нисбий сифатлар		344
Сифат даражалари		345
Чоғиштира даража		345
Орттирма даража		348
Сифатларнинг интенсив формалари		348
Сифатларда „субъектив баҳо“ категорияси		349
Сифат ясовчи аффикслар		350
Содда ва қўшма сифатлар		354
Сифатларнинг отга кўчиши ёки отлашиш ҳодисаси (субстантивация)		356
СОН	357	365
Сон ҳақида тушунча		357
Соннинг маъно турлари		359
Санок сон		359
Тартиб сон		361
Дона сон		362
Жамловчи сон		362
Чама сон		363
Тақсим сон		364
Каср сон		364
Сонларнинг тuzилиш жиҳатидан турлари		364
Сонларнинг гапдаги вазифалари		365
О Л М О Ш	365	377
Олмош ҳақида тушунча		365
Олмошнинг маъно турлари ва синтактик вазифалари		367
Кишилик олмошлари		367
Кўрсатиш олмошлари		370
Сўроқ олмошлари		373
Ўзлик олмоши		375
Биргалик олмошлари		376
Белгилаш олмошлари		376
Гумон олмошлари		376
Бўлишсизлик олмошлари		377
Ф Е Ў Л	377	469
Феълнинг маъноси ва грамматик белгилари		377
Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари		381
Феълнинг синтактик роли		388
Тусланиш		389
Феълнинг замонлари		392
Ўтган замон		396
Ўтган замон аниқ феъли		396
Тарихий ўтган замон феъли		398
Ўзоқ ўтган замон феъли		399
Ўтган замон ҳикоя феъли		401
Ўтган замон эшитилганлик феъли		401
Тугалланмаган ўтган замон феъли		402
Ҳозирги замон		404
Конкрет ҳозирги замон феъли		404
Ҳозирги-келаси замон феъли		405
Келаси замон		408
Келаси замон давом феъли		408
Келаси замон гумон феъли		409
Феълда шахс ва сон		411

Феълнинг майллари	416
Аниқлик майли	417
Буйруқ майли	417
Шарт майли	421
Феълда тус (вид) категорияси	425
Ўтимли ва ўтимсиз феъллар	427
Феълнинг даражалари	429
Аниқ даража	430
Мажҳул даража	431
Ўзлик даража	432
Биргалик даража	434
Ортгирма даража	436
Феълларнинг ясалиши	440
Феълдан феъл ясаш	440
Феъл бўлмаган сўزلардан феъл ясаш	441
Кўшма феъллар	445
Биринчи тип кўшма феъллар	446
Иккинчи тип кўшма феъллар	448
Кўмакчи феъллар	449
Тўлиқсиз феъл	455
Инфинитив	457
Сифатдош	459
Равишдош	462
РАВИШ	469—484
Равишларнинг маъноси ва грамматик белгилари	469
Равишларнинг ясалиши	470
Равишларнинг маъно жиҳатидан турлари	479
Ҳолат равиши	479
Ўрин равиши	479
Пайт равиши	480
Мақсад равиши	480
Миқдор даража равиши	480
Равишларда даража	481
Равишларнинг гапдаги вазифалари	483
МОДАЛ СЎЗЛАР	484—489
Модаллик ва унинг ифодаланиш усуллари	484
Модал сўзларнинг асосий маъно турлари, вазифалари ва қўлланиши	485
Модал сўзларнинг бошқа сўз туркумлари билан муносабати	488
ЮКЛАМАЛАР	490—494
Юкламалар ҳақида тушунча	490
Юкламаларнинг маънога кўра турлари	490
Сўроқ ва таажжуб юкламалари	491
Кучайтирув ва таъкид юкламалари	492
Айирув ва чегаралов юкламалари	492
Аниқлов юкламаси	493
Гўмон юкламаси	493
Инкор юкламаси	494
КЎМАКЧИЛАР	494—501
Кўмакчилар ҳақида тушунча	494
Кўмакчиларнинг маънолари ва қўлланиши	495
Кўмакчиларнинг морфологик классификацияси	499
Кўмакчи отлар	500

БОҒЛОВЧИЛАР	501—510
Боғловчилар ҳақида тушунча	501
Синтактик вазибаларига кўра боғловчиларнинг турлари	503
Тенг боғловчилар ва уларнинг турлари	503
Эргаштирувчи боғловчилар ва уларнинг турлари	507
УНДОВ ВА МИМЕМАЛАР	510—519
Ундовлар ҳақида тушунча	510
Ундовларнинг турлари	510
Эмоционал ундовлар	510
Буйруқ-хитоб ундовлари	514
Морфологик жиҳатдан ундовларга характеристика	515
Ундовларнинг синтактик хусусиятлари	516
Мимемалар ҳақида тушунча	518
Ундов ва мимемаларнинг бир-биридан фарқлари	519
Мундарижа	520—526